NATIONAL ACADEMY of SCIENCES of UKRAINE
INSTITUTE of ARCHAEOLOGY

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

ARCHAEOLOGY and EARLY HISTORY of UKRAINE

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

4 (57) · 2025

SCIENTIFIC JOURNAL · FOUNDED IN 2011
PUBLISHED FOUR TIMES PER YEAR · KYIV

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ · ЗАСНОВАНИЙ У 2011 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК · КИЇВ

Volume editor
Natalia BULYK, Doctor of Sciences (Dr. hab.), I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine

EDITORIAL BOARD
Vitalie BÂRCĂ, PhD, Romanian Academy, Institute of Archaeology and Art History of Cluj-Napoca
Alla BUJSKIKH, Corresponding Member of NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine
Serhii GORBANENKO (*executive secretary*), Candidate of Sciences (PhD), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine
Peter GOLDEN, Professor, Rutgers University, USA
Larysa KULAKOVSKA, Candidate of Sciences (PhD), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine
Giedrė MOTUZAITĖ MATUZEVIČIŪTĖ (KEEN), PhD Professor, Institute of History of Lithuania
Aleksandr NAYMARK, Professor, Hofstra University, USA
Marek OLBRYCHT, Professor, Rzeszów University, Poland
Marta POŁTOWICZ-BOBAK, Dr. hab., Rzeszów University, Poland
Inna POTEKHINA, Candidate of Sciences (PhD), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine
Yurii RASSAMAKIN, Candidate of Sciences (PhD), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine
Ihor SAPOZHNYKOV, Doctor of Sciences (Dr. hab.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine
Oleksandr SYMONENKO (*editor-in-chief*), Doctor of Sciences (Dr. hab.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine
Serhii SKORY, Doctor of Sciences (Dr. hab.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine
Anatoly KHAZANOV, Professor, University of Madison — Wisconsin, USA
Svend HANSEN, Prof. Dr. Dr. h. c., Deutsches Archaeologisches Institut, Germany
Jan CHOCHOROWSKI, Professor, Jagelloński University, Poland
Viktor CHABAI, Corresponding Member of NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine
Michael SHENKAR, Professor, Hebrew University in Jerusalem, Israel

Редактор випуску
БУЛИК Наталя, доктор історичних наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
БИРКЕ Віталій, доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії
БУЙСЬКИХ Алла, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України
ГОРБАНЕНКО Сергій (*відповідальний секретар*), кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
ҐОЛДЕН Пітер, професор, Університет Ратґерс, США
КУЛАКОВСЬКА Лариса, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
МОТУЗАЙТЕ МАТУЗЄВІЧЮТЕ (КІН) Гідре, доктор філософії, Інститут історії Литви
НАЙМАРК Алєксандр, професор, Університет Хофстра, США
ОЛЬБРИХТ Марек, професор, Жешувський університет, Польща
ПОЛТОВИЧ-БОБАК Марта, професор, Жешувський університет, Польща
ПОТЄХІНА Інна, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
РАССАМАКІН Юрій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
САПОЖНИКОВ Ігор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
СИМОНЕНКО Олександр (*головний редактор*), доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
СКОРИЙ Сергій, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
ХАЗАНОВ Анатолій, професор, Університет Медісон — Вісконсін, США
ХАНСЕН Свенд, доктор хабілітат, Німецький археологічний інститут, Німеччина
ХОХОРОВСКІ Ян, професор, Ягеллонський університет, Польща
ЧАБАЙ Віктор, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України
ШЕНКАР Міхаель, професор, Єврейський університет в Єрусалимі, Ізраїль

ARCHAEOLOGY AND EARLY HISTORY OF UKRAINE
Scientific journal on problems of archeology and ancient history

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

For the archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in the early history of Ukraine.

Founder and Publisher:
Institute of Archaeology
of the National Academy of Science of Ukraine

Media identifier:
R30-02355, Decision N 28, 11.01.2024

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Науковий журнал з проблем археології й давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Засновник і видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Ідентифікатор медіа:
R30-02355, Рішення № 28 від 11.01.2024 р.

The official website of the journal | Офіційний сайт журналу:
https://adiu.com.ua/index.php/journal
The official page of the journal | Офіційна сторінка журналу:
Сайт «Спілка археологів України» [http://www.vgosau.kiev.ua] — Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України» [http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu]

All materials are reviewed

Published by the resolution
of the editorial board of journal

All rights are reserved. Reprint is possible with
the consent of the editors and authors of the papers

Усі матеріали рецензовано

Надруковано за постановою
редакційної колегії журналу

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

alt > bank
більше ніж просто банк

Published with the financial support
of «ALTBANK».
Banking license № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111
https://altbank.ua, e-mail: *contact@altbank.ua*

Виходить за фінансової підтримки
Акціонерного товариства «АЛЬТБАНК».
Банківська ліцензія № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111
https://altbank.ua, e-mail: *contact@altbank.ua*

Published with the informational
support of NGO
«Ukrainian Association of Archaeologists»

СПІЛКА АРХЕОЛОГІВ УКРАЇНИ

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print), ISSN 2708-6143 (Online)

© INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY NAS OF UKRAINE, 2026 © ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2026

Редактор *Н. Малішевська*; рисунки *авторські*; верстка *С. Горбаненка*

Підписано до друку 10.02.2026. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 31. Обл.-вид. арк. 33,25. Тираж 50 екз. Зам.

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А, тел.: 0412-422-106,
e-mail: *bookovych@gmail.com*
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції України серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

ЗМІСТ | CONTENTS

ІСТОРІЯ НАУКИ | HISTORY OF SCIENCE

БУЛИК Н. Українські музейні установи Галичини у розвитку міжвоєнної археології 5
BULYK N. Ukrainian museum institutions of Galicia in the development of inter-war archaeology

ТАРАСЕНКО І. Новобудовні дослідження у Буго-Інгулецькому межиріччі у 1950-ті рр. 27
TARASENKO I. Preventive excavations in the Bug-Inhulets interfluve in the 1950s

ПЕРСОНАЛІЇ | LIFE HISTORY

KRÓLCZYK K. Ludwik Ćwikliński i archeologia klasyczna na Uniwersytecie Lwowskim 44
KRÓLCZYK K. Ludwik Ćwikliński and classical archaeology at the University of Lviv

БАУКОВА А. Юзеф Більчевський — археолог, ректор львівського університету, святий 55
BAUKOVA A. Józef Bilczewski — archaeologist, rector of Lviv university, saint

РУСЯЄВА А., КУЗЬМІЩЕВ О. Найвизначніші археологічні відкриття Б. В. Фармаковського в Ольвії Понтійській 68
RUSIAIEVA A., KUZMISHCHEV O. The most significant archaeological discoveries of B. V. Farmakovsky in Olbia Pontica

ГОГУЛЯ М., ЛЕВЧЕНКО Н. Борис Левченко — археолог, музейник, театрал (до 90-річчя з дня народження) 83
HOHULIA M., LEVCHENKO N. Borys Levchenko as an archaeologist, museumist, theatregoer (to his 90th anniversary)

ІСТОРІОГРАФІЯ | HISTORIOGRAPHY

РАССАМАКІН Ю. Феномен поховань доби ранньої бронзи у кам'яних та дерев'яних скринях в степах Північного Причорномор'я і Криму: стан дослідження і проблеми інтерпретації 90
RASSAMAKIN Yu. The phenomenon of the Early Bronze Age burials in the stone and wooden cists within the North Pontic Steppe and Crimea: state of the study and tssues of interpretation

СЛЮСАР Д. З історії дослідження та історіографії пам'яток лежницької групи ранньоскіфського часу 130
SLIUSAR D. The history of research and historiography of the Early Scythian sites of Lezhnytska group

КРИЖАНОВСЬКИЙ В. Короткий нарис з історії дослідження кольорової металообробки Київської Русі 141
KRYZHANOVSKYI V. A brief essay on the history of research into Kyiv Rus non-ferrous metalworking

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2025

З ФОНДОВИХ КОЛЕКЦІЙ | FROM STORES AND ARCHIVES

ЛИСЕНКО С. Д., ЛИСЕНКО С. С. Курганний могильник в ур. Грем'яче під Житомиром (за результатами досліджень С. С. Гамченка та Є. В. Махно) . . . 150
LYSENKO S. D., LYSENKO S. S. Burial ground in the Hremiache tract near Zhytomyr (based on the results of research by S. S. Gamchenko and E. V. Makhno)

КРАВЧЕНКО Е. Могильник Уч-Баш: локалізація, влаштування, хронологія і поховально-поминальна обрядність 192
KRAVCHENKO E. The Uch-Bash burial ground: localization, order, dating, funerary and commemoration custom

МОГИЛОВ О. Ґрунтове поховання скіфського часу біля с. Бушеве в Пороссі 211
MOHYLOV O. Moundless burial of the Scythian period near the village of Bushevo in the Ros basin

ПЛЕШИВЕНКО А.†, ЄЛЬНИКОВ М., АНТОНОВ А., ДРОВОСЄКОВА О. Античні клейма з колекції О. В. Бодянського 219
PLESHYVENKO A.†, YELNYKOV M., ANTONOV A., DROVOSIEKOVA O. Antique stamps from O. V. Bodyansky collection

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ | ARCHAEOLOGY AND NATURAL SCIENCES

УНГУРЯН В. Проблеми реконструкції зросту людини у фізичній антропології 231
UNGURIAN V. Isues of human stature estimation in physical anthropology

ПОКАС П.†, РУДИЧ Т. Антропологічний матеріал з розкопок давньоруського могильника у Юр'єві 241
POKAS P.†, RUDYCH T. Anthropological material from the excavations of the Old Rus burial ground in Yuryev

РЕЦЕНЗІЇ | REVIEWS

КОРПУСОВА В. Олександра Бузько. *Марія Вязьмітіна: Археологічна експедиція у Парфію (з публікацією фрагментів листування та статей вченої).* Київ: ІА НАН України, 2025, 324 с., 239 іл. 257
KORPUSOVA V. Oleksandra Buzko. *Maria Vjazmitina. The Archaeological Expedition to Parthia (with publication of the part of correspondence and articles of the scholar).* Kyiv: IA NAN of Ukraine 2025, 324 p., 239 il.

НАШ ЮВІЛЕЙ | OUR ANNIVERSARY

ЛИТВИНЕНКО Р., ЧЕРНИХ Л. До ювілею професора Віталія Отрощенка . . . 261
LYTVYNENKO R., CHERNYKH L. To the anniversary of Professor Vitalii Otroshchenko

ІСТОРІЯ НАУКИ

УДК [069:902](477.83/86)”192/194” DOI: 10.37445/adiu.2025.04.01

Н. Булик

УКРАЇНСЬКІ МУЗЕЙНІ УСТАНОВИ ГАЛИЧИНИ У РОЗВИТКУ МІЖВОЄННОЇ АРХЕОЛОГІЇ

Розглянуто археологічну діяльність українських музеїв Галичини у міжвоєнний період XX ст. Звернуто увагу на музейне законодавство міжвоєнної Польщі і часто негативний його вплив на діяльність українських установ. Деталізовано інформацію про музеї у центрах воєводств — Львів, Тернопіль, Станиславів та повітових містечках.

Показано вплив з'їздів українських музеологів на розвиток музейництва загалом і музейної археології зокрема. Значну увагу зосереджено на польовій діяльності та формуванні археологічних колекцій у музеях «Бойківщина» у Самборі, «Лемківщина» у Сяноку, «Стривігор» у Перемишлі, «Верховина» у Стрию, «Гуцульщина» в Коломиї та Музеї імені князя Василька у Теребовлі. З'ясовано, що ці установи не лише збирали, охороняли та експонували археологічні знахідки, а й виступали організаторами археологічних експедицій, часто мали у штаті фахового археолога та налагоджували співпрацю з професійними дослідниками з Наукового товариства імені Шевченка та Львівського університету, публікували результати досліджень, що дозволяє розглядати їх як повноцінні археологічні осередки Галичини у 1920—30-х роках.

***Ключові слова**: музейна археологія, експонати, з'їзди музеологів, археологічні колекції, Ярослав Пастернак.*

У міжвоєнний період XX ст. у Галичині прослідковується формування українського та польського археологічних середовищ [1]. Це чітко простежується і в академічній, і університетській, і музейній археології. Власне з 1920—30-х рр. музеї мали важливий вплив на розвиток археологічної науки в Галичині і поряд з діяльністю Наукового товариства імені Шевченка та двох кафедр археології у Львівському університеті вони стали повноцінними науковими осередками.

Предметом розгляду цієї статті є українські музейні інституції регіону, які так чи інакше у своїй діяльності пов'язані з археологією. Коли йдеться саме про українські музеї, то варто уточнити, що більшість з них виникала при українських товариствах з ініціативи української інтелігенції і головним акцентом у діяльності було не дозволити передачу експонатів до центральних польських музеїв. З цього випливає і *мета статті* — відтворення історії формування археологічних колекцій, польової та фондової роботи українських музеїв Галичини у 1920—1930-х роках на основі публікацій у пресі, архівних документів та колекцій світлин.

Для розуміння ситуації у музейництві Галичини необхідно звернути увагу на законодавства міжвоєнної Польщі. Тимчасовий закон про музеї, який розробив Департамент мистецтва Міністерства віросповідань і народної освіти у квітні 1918 р., вказував на те, що музеєм можна вважати *«цільово зібрані колекції або музейні збірки усіх видів у природничій або культурній галузі (археологічні, історичні, природничі, етнографічні, мистецькі та промислові тощо), які мають характер інституції публічного блага, та які підтримуються державою, містом, гміною, духовною владою, товариствами або приватними особами»* (Mansfeld 1980, s. 156).

Після затвердження польським сеймом 8 березня 1933 р. проєкту закону «Про опіку над

1. Публікацію підготовлено з використанням матеріалів, зібраних у результаті реалізації стипендіальної програми Центру Діалогу імені Юліуша Мерошевського.

© Н. БУЛИК, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

публічними музеями» відбулися певні зміни. Так, для заснування українських музеїв від 28 березня 1933 р. обов'язковим став дозвіл міністра віровизнань і народної освіти, статут кожного закладу затверджувало воєводство (ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 26, спр. 42, ч. 4, арк. 51).

В цей час формується чітке розуміння, яким має бути музей. Окрім зберігання та експонування, важливе місце відводиться реставрації, інвентаризації та фаховому науковому опрацюванню. Не завжди вдавалося цього досягти, але за допомогою співпраці між установами й особистої комунікації між археологами ця висока планка була досяжною.

Пріоритетне становище в музейній мережі набули установи у воєводських центрах — Львові, Станиславові та Тернополі. Ці інституції мали відповідати за функціювання усієї музейної інфраструктури й бути належно укомплектовані не лише експонатами, а й відповідним приміщенням і фахівцями: *«Мусить бути на ту ціль кілька абсолютно сухих, ясних кімнат з відповідним освітленням та огріттям зимою, мусять бути відповідно ошклені щільні шафи і габльоги та доконче окрема кімната на консерваційну робітню. Важним постулатом кожного музею є тепер також фотографічна темниця та власний (серед персоналу) фотограф»* (Пастернак 1929, с. 2).

Для реконструкції музейної мережі варто враховувати, що українські й польські музеї мали однакові назви. Як наприклад, у Тернополі існували польський Подільський музей товариства «Народна школа» (1913) та український Подільський музей при кружку «Рідна школа» (1932) (Рябчикова 2012, с. 12—18).

На периферії українські музеї виникли у Самборі, Перемишлі, Сяноку, Стрию, Коломиї, Теребовлі, Заліщиках тощо (Руда 2017, с. 364—378). Всі ці заклади культури становили мережу й підпорядковувалися Комітету обласних музеїв (Скорик 1935, с. 4). Функцію цього комітету мав виконувати щороку інший музей.

Музейні установи в повітових містечках орієнтувалися на більші осередки і брали активну участь у різних наукових та культурних заходах, серед яких варто виокремити з'їзди музеологів. На одному з таких В. Кобільник висловлював думку, що зібрані на периферії експонати потрібно залишати в місцевих музеях: *«Треба більшу увагу звернути на етнографію; археольогічних розкопок не можна самим переводити, а радше задоволитися принагідними знахідками. Треба велику увагу звернути на комплєктування народньої ноші, котра на очах вигибає. Обласні музеї повинні переводити збірки тільки в своєму терені. Треба не тільки збирати експонати, треба їх також науково опрацьовувати та праці публікувати. На провінції можна також науково працювати»* (Скорик 1935, с. 4).

Після створення Союзу музеїв Польщі українські музейники 1930 р. заснували Союз українських наукових робітників книгозбірень і музеїв у Львові, що був, фактично, професійною спілкою бібліотечних та музейних працівників Львова і Галичини. Ярослав Пастернак став одним з авторів його статуту (ЦДІА України у Львові, ф. 687, оп. 1, спр. 1, арк. 1—6). Об'єднання виконувало таку ж функцію, що для загальнопольських Союз музеїв Польщі. Серед основних завдань, окреслених статутом, була організація курсів для підготовки музейних спеціалістів. До найважливіших заходів у діяльності Союзу українських наукових робітників книгозбірень і музеїв у Львові належить проведення з'їздів українських музейників Галичини, яких впродовж 1931—1938 рр. відбулося шість. Ці форуми відіграли важливу роль у координації та підвищенні ефективності музейницької праці, виступали майданчиком для комунікації та підтримки музеїв, що працювали далеко від Львова.

Українські музеї у воєводських центрах Галичини. У міжвоєнний період українські музеї існували в усіх воєводських центрах Галичини — Львові, Тернополі та Станиславові, зокрема Національний музей у Львові, Подільський музей при кружку «Рідної школи», Покутський музей при товаристві «Просвіта».

Відродження науково-дослідної діяльності Національного музею у Львові припадає на перші повоєнні роки. Заснований 1905 р. митрополитом Андреєм Шептицьким, він продовжував роботу і під час війни. У ці роки військово-політичного неспокою одним із перших діяльність інституції підтримав Я. Пастернак. Дослідник не припиняв контактів із директором музею І. Свєнціцьким, навіть перебуваючи на фронті. Ярослав Пастернак не уявляв життя без книжок, про що в січні 1917 р. писав І. Свенціцькому: *«…без книжок чоловік дуже дичіє в поли та щиру спрагу відчуває вернути до давнішого, культурнішого заняття»* (Національний музей у Львові. Відділ рукописів. Лист Я. Пастернака до І. Свенціцького від 18.01.1917). У травні 1917 р. поручник 41-го полку піхоти Я. Пастернак отримав важке поранення в битві біля р. Соча на південному Італійському фронті. Восени 1917 р. він повернувся з лікування у чеському місті Брно до Львова і відразу приступив до обов'язків урядника Національного музею. У цей час Я. Пастернак займався музеєм двічі на тиждень по кілька годин. Його ініціативу підтримав митрополит Андрей Шептицький, відтак двічі на тиждень по дві години сюди впускали відвідувачів (Пастернак 1931, с. 31). Я. Пастернак був одним із перших, хто в час війни відшукував, інвентаризував, просушував, рятував від загибелі історичні раритети. Окрім того, працював над докторатом з антропології. Про все це дослідник писав митрополитові Андрееві Шеп-

Рис. 1. Ярослав Пастернак (крайній ліворуч) серед працівників Національного музею у Львові. 1929 р.

Fig. 1. Yaroslav Pasternak (far left) among the employees of the National Museum in Lviv. 1929

тицькому в листі від 25 листопада 1917 р., у якому також висловлював занепокоєння, що *«прийшла відповідь міністерства краєвої оборони на збірну реклямацію; звільнений на пів року до кінця мая др. Пеленський і проф. Тершаковець, та моє ім'я взагалі не згадане. Супроти того осьмілююсь просити Вашу Ексцеленцію по можности о личне вставлення в Міністерстві… най приділять мене на довший час до льокальної служби у Львові (рано в компанії, пополудни для музея)»* (ЦДІАУ у Львові, ф. 358, оп. 1, спр. 317, арк. 33).

Ця музейна робота тривала недовго. У січні 1918 р. Я. Пастернак знову повернувся до війська. Однак увесь час за підтримки митрополита А. Шептицького та І. Свєнціцького він активно домагався звільнення з військової служби. До роботи в Національному музеї у Львові Я. Пастернак повернувся після приїзду з Праги аж у 1928 р.

У 1920-х роках доісторичні колекції поповнювались здебільшого за рахунок дарів. З цікавих надходжень цього часу — збірка археологічних знахідок зі Звенигорода учителя Микилити, а також передана з Нью Йорку колекція римських монет та перстенів скіфської доби (Свєнціцький 1926, с. 2).

У березні 1928 р. Я. Пастернак розпочав працю у штаті Національного музею у Львові (рис. 1), де впорядковував *«археологію і всякі викопалини»* (Свєнціцький 1929, с. 3). У 1931 р. археолог писав: *«І прийшлося вертати до Нац. Музею аж після повних десяти років уже з Чехії. За це з еміграції, де я був асистентом Народнього Музею та Державного Археологічного Інституту в Празі, привіз я докторський диплом з археології та знання західних метод музейної праці і теренових розкопів із спеціальною увагою для княжої доби»* (Пастернак 1931, с. 31). Ці нові музейні методики він успішно застосував при впорядкуванні археологічних колекцій Національного музею у Львові. Зокрема, видрукував картки для кожного музейного предмета, де, окрім опису, розміщувалося зображення артефакту (Пастернак 1931, с. 32). Така методика інвентаризації застосовується донині. У спогадах археолог писав: *«Мені дісталася тепер в уділі передовсім опіка над відділом доісторичної, раннє історичної та історичної археології, який я мусів передовсім сам собі зорганізувати, себто зібрати предмети з різних музейних сховків та їх інсталювати у габльотах-шафах. Рівночасно надруковано в Жовкві 50.000 листків рухомого каталогу по відділах згідно з привезеним мною загальноческим зразком, на яких став я поміщувати науковий опис предметів, а рисівники (спершу Качмарська, відтак Халус і Яців) зарисовували їх у рубриці "вигляд"»* (Пастернак 1931, с. 32).

Національний музей у Львові ніколи не був вузькопрофільним, однак археологічна збірка, закладена до Першої світової війни, продовжувала поповнюватися. Часто сюди потрапляли унікальні знахідки з різних місцевостей Галичини, а після відновлення на посаді Я. Пастернака — кращі пам'ятки з розкопок, які фінансував митрополит Андрей Шептицький у Крилосі, Комарові та Якторові (Літопис… 1936, с. 44—45). Серед археологічних надходжень до музею варто відзначити поховальний інвентар із *«мадярських могил»* біля Крилоса, меч із Якторова. Цінні археологічні збірки музею цікавили археологів, зокрема їх опрацьовував професор варшавського університету В. Антонєвич (Свєнціцький 1931, с. 15).

Рис. 2. Яким Ярема (1884—1964)
Fig. 2. Yakym Yarema (1884—1964)

У міжвоєнний період знову постало питання про вужчу спеціалізацію львівських музеїв, зокрема розмежування археологічних та етнографічних колекцій із творами мистецтва, тому що *«не маємо ще у Львові відповідного монументального будинку на один великий Національний Музей, повинні б оба тепер чинні наші львівські музеї: Музей Наукового Товариства ім. Шевченка та Національний, поділитися працею так, аби одні відділи були лише в одному, другі лише в другому музею, прим. покищо бодай археольогія доісторична та раннеісторична й етнографія у Шевченківськім, а національне мистецтво у його історичному ході в Національнім Музею. Тоді оба музеї творитимуть разом, хоч під ріжною управою, один великий Український Національний Музей»* (Пастернак 1929, с. 2).

Національний музей у Львові об'єднував навколо себе музейників із провінційних містечок, насамперед через проведення з'їздів. І З'їзд українських музейників відбувся 25 квітня 1931 р. у Національному музеї у Львові і його учасниками були 25 осіб. Ярослав Пастернак виголосив доповідь про організацію та основні засади діяльності обласних музеїв (Перший… 1931, с. 3). На цьому форумі обговорили питання членських внесків і можливість їхнього використання для відряджень на загальнопольські з'їзди для делегованих представників українських музеїв (Перший… 1931, с. 3).

Національний музей став майданчиком для комунікації і під час ІІІ З'їзду представників українських музеїв, що відбувся 9 червня 1935 р. у Львові. На ньому були представлені всі українські установи Галичини (ІІІ З'їзд… 1935). Одне з найважливіших напрацювань — створення Комітету українських обласних музеїв, завдання якого — *«скоординувати працю музеїв в одноцільному напрямку, інформувати українські обласні музеї про всі справи, що відносяться до музеїв і музейництва взагалі, заступати справи обласних музеїв, редагувати річні звіти з їх діяльності та бути лучником між обласними і львівськими українськими музеями»* (ДАЛО, ф. 1242, оп. 1, спр. 92, арк. 53). Головним координатором Комітету українських обласних музеїв став Музей «Бойківщина».

Помітні зміни в Національному музеї відбулися після вересня 1939 р., коли розпочалася реорганізація львівських музеїв. У травні 1940 р. установу перетворили на відділ Львівської державної картинної галереї з об'єднаною дирекцією на чолі з І. Свєнціцьким.

Не було на маргінесі в міжвоєнний період і тернопільське музейництво. У 1932 р. професор Тернопільської гімназії Яким Ярема (1884—1964) заснував Подільський музей при кружку «Рідна школа» (рис. 2). Ідея його створення виникла дещо раніше, і Я. Ярема *«звернувся листом 3.XI.1931 до др. Ярослава Пастернака, директора Музею Наук. т-ва ім. Шевченка у Львові, з прошенням вказівок та інформацій. Дня 25.XI.1931 надіслав др. Пастернак зразок статуту Музейного Т-ва й свій реферат про "Обласні музеї, їх завдання й організацію", виголошений на І з'їзді укр. музеольогів у Львові 25.IV.1931»* (Науковий…, ф. 12, оп. 1, спр. 111, арк. 2). Однак добитися права на його офіційне відкриття так і не вдалося. Консерваторський уряд 16 травня 1932 р. відмовив у створенні українського музею при гуртку «Рідна школа» (ЛННБ, ф. 26, спр. 42, ч. 1, арк. 54). Головним аргументом було те, що в Тернополі існує «Подільський музей» при товаристві «Народна школа»: *«…воєвідський уряд спротивився заснуванню самостійного українського музею в Тернополі покликуючи ся на те, що в Тернополі існує вже обласний музей (т-ва "Школи Людовей")»* (Свєнціцький та ін. 1933, с. 2). Ще однією із причин відмови було те, що пропонований директор музею д-р Я. Ярема не мав відповідної освіти в галузях *«наук геологічних, археологічних, палеонтологічних, мистецтва, наук нумізматичних, архітектурних і т. п.»* (ЛННБ, ф. 26, спр. 42, ч. 1, арк. 54). Однак це не завадило установі працювати, брати участь у різних заходах музеологів та формувати колекції. У червні 1931 р. опубліковано відозву до населення із закликом приносити для виставок і зберігання предмети музейного значення, зокрема *«археологічні знахідки з передісторичної давнини»* (Науковий…, ф. 12, оп. 1, спр. 111, арк. 4). Музей товариства «Рідна школа» розміщувався в будинку тернопільської філії товариства «Просвіта» на вул. Міцкевича, 11 (Подільський музей 1932, с. 5). Музейна збірка, закладена навесні 1932 р., уже в

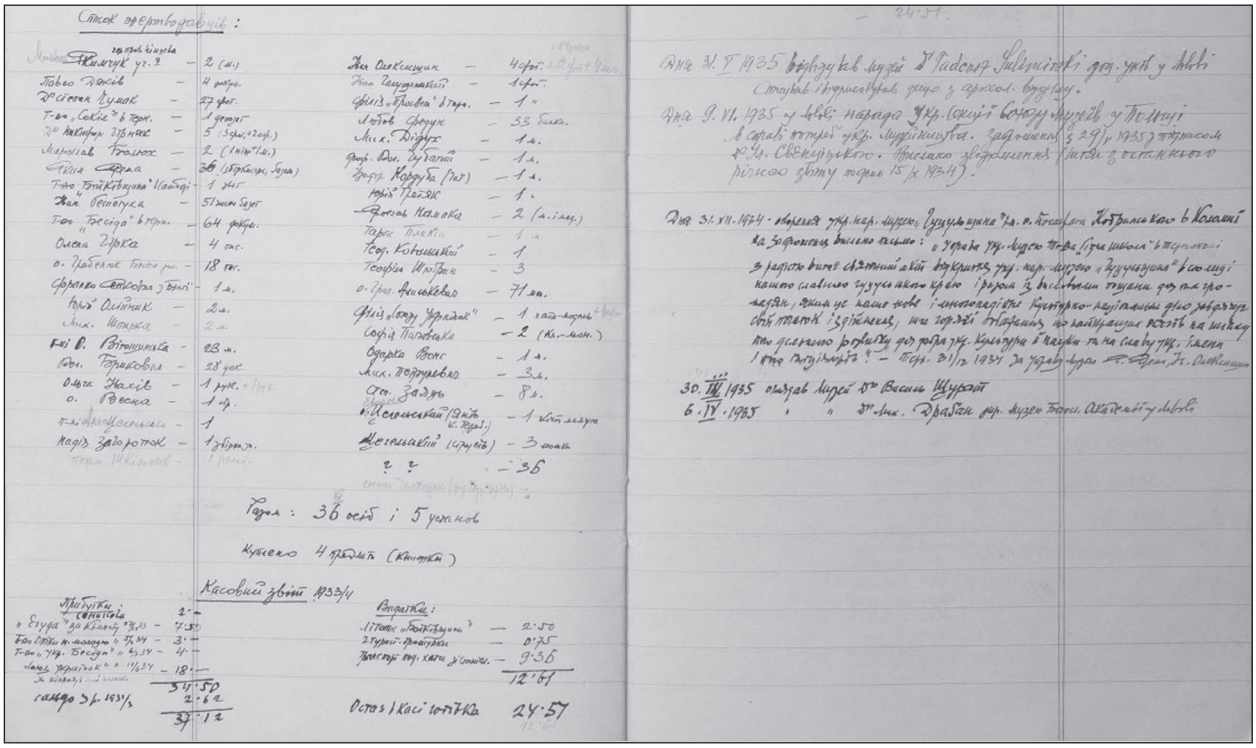

Рис. 3. Інформація про кількість експонатів у археологічному відділі Музею Кружка «Рідна школа» в Тернополі у 1934 р. (Науковий архів Наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія»)

Fig. 3. Information on the number of exhibits in the Archaeological Department of the Museum of the Group «Home School» in Ternopil in 1934. (Scientific archive of the Scientific Library of the National University «Kyiv-Mohyla Academy»)

перший рік існування налічувала 130 одиниць зберігання археологічних знахідок, а на кінець 1934 р. ця кількість зросла до 198 (рис. 3; Науковий…, ф. 12. оп. 1. спр. 111. арк. 14). Влітку 1936 р. фонди музею містили 2 340 предметів, розміщені в 10 збірках, археологічна колекція містила 216 експонатів (Свенціцький та ін. 1933, с. 2; Науковий…, ф. 12, оп. 1, спр. 111, арк. 21).

У фонді керівника музею Я. Яреми зберігся зошит із назвою «Музей Кружка “Рідна школа” в Тернополі», який є своєрідним літописом установи. У ньому зафіксовано, що 19 жовтня 1932 р. музей відвідав Я. Пастернак (Науковий…, ф. 12, оп. 1, спр. 111, арк. 8), а у травні 1935 р. археологічні збірки опрацьовував Т. Сулімірський (Науковий…, ф. 12, оп. 1, спр. 111, арк. 15).

Музей проіснував у напівофіційному статусі до 1939 р. Упродовж усього часу його управа намагалася домогтися затвердження статуту воєводством. Підтримку Я. Яремі в цьому надавали І. Свенціцький та керівник музею у Коломиї Володимир Кобринський (рис. 4). Однак позитивного рішення так і не вдалося досягти. Незважаючи на відсутність затвердженого статуту, представники інституції брали участь у музейних з’їздах, а її засновник розглядав варіант про входження музею до Союзу музеїв Польщі.

Не менш актуальним було питання заснування українського музею і у Станиславові. Початково ідея виникла у 1920 р. у середовищі «Просвіти», і перші надходження були з розкопок Л. Чачковського та Я. Хмілевського (Петегирич 1996, с. 3). На цьому етапі головною перешкодою стала відсутність приміщення. Згодом питання неодноразово виникало в середовищі музеологів. Зокрема, у квітні 1934 р. Я. Пастернак під час доповіді про археологію княжого Галича, виголошеної для товариства «Учительська громада» у Станиславові, виступив з ініціативою заснуваання археологічного музею при одному з товариств міста. «Думка, яку колись почав реалізувати бл. п. Лев Чачковський 2, при реальній підтримці всіх станиславівських культурно-освітніх товариств повинна діждатися свого вирішення. Найвищий час, щоби Станиславівщина для виявлення археольоґічних цінностей Покуття та для захована побуту такої голосної нині у світі Гуцульщини пішла слідами самбірської Бой-

2. Лев Чачковський (1867—1933) — правник за освітою, археолог-аматор; дослідник княжих міст Галича — Крилоса (1925—1930), Теребовлі (1931), Звенигорода (1932), Белза (1932) та Буська (1933). У 1927 р. заснував у Станиславові історико-археологічний музей (Драбчук URL: https:.web.archive.org/web/20160426164553/http:.www.galychyna.if.ua/publication.iosif-chachkovskii-ta-iogo-diti/).

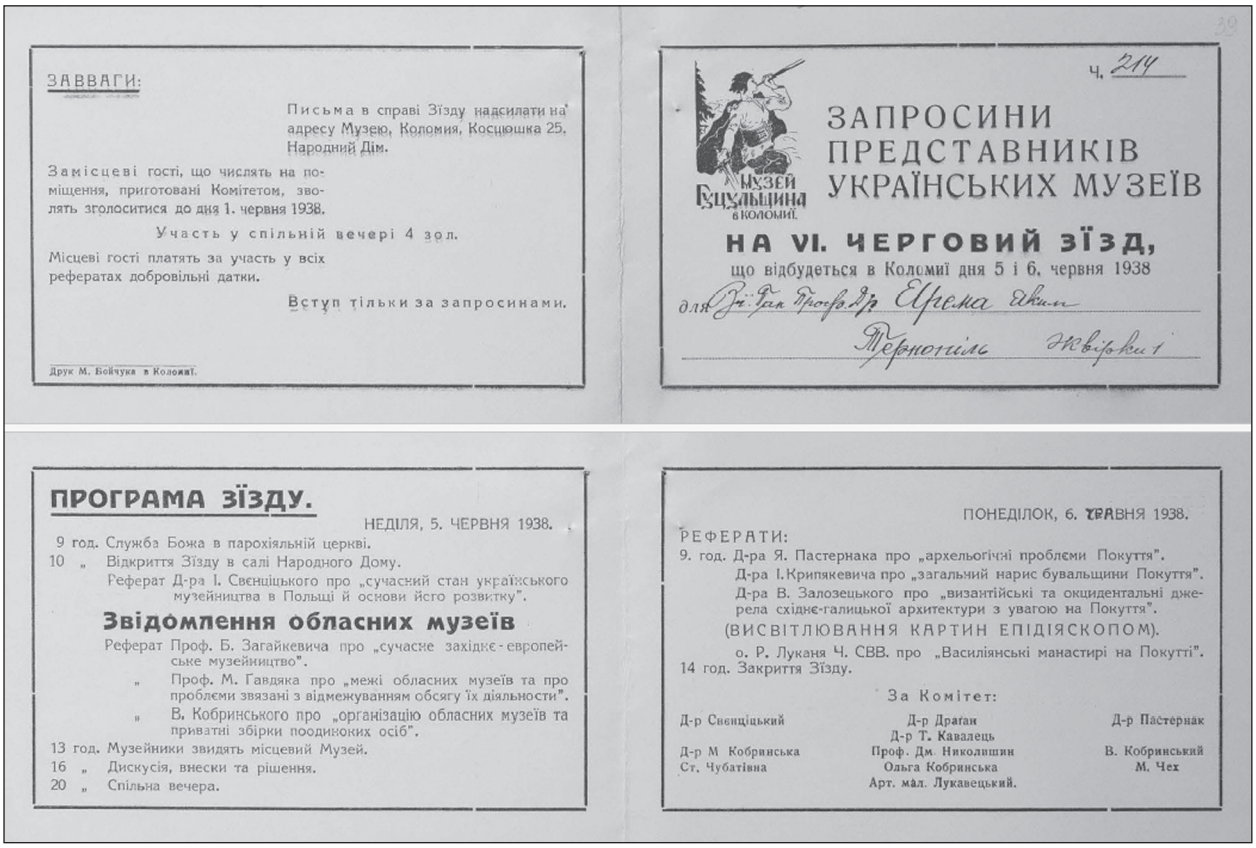
ЗАВВАГИ:

Письма в справі Зїзду надсилати на адресу Музею, Коломия, Косцюшка 25. Народний Дім.

Замісцеві гості, що числять на помішення, приготовані Комітетом, зволять зголоситися до дня 1. червня 1938.

Участь у спільній вечері 4 зол.

Місцеві гості платять за участь у всіх рефератах добровільні датки.

Вступ тільки за запросинами.

Друк М. Бойчука в Коломиї.

Ч. 214

МУЗЕЙ БУКОВИНИ в КОЛОМИЇ

ЗАПРОСИНИ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКИХ МУЗЕЇВ

НА VI. ЧЕРГОВИЙ ЗЇЗД,

що відбудеться в Коломиї дня 5 і 6. червня 1938

для Дїї Гак Проф. Др Єремка Якім

Тернопіль Жовківська 1

ПРОГРАМА ЗЇЗДУ.

НЕДІЛЯ, 5. ЧЕРВНЯ 1938.

9 год. Служба Божа в парохіяльній церкві.

10 „ Відкриття Зїзду в салі Народного Дому.

Реферат Д-ра І. Свєнціцького про „сучасний стан українського музейництва в Польщі й основи його розвитку".

Звідомлення обласних музеїв

Реферат Проф. Б. Загайкевича про „сучасне західнє-европейське музейництво".

„ Проф. М. Гавдяка про „межі обласних музеїв та про проблєми звязані з відмежуванням обсягу їх діяльности".

„ В. Кобринського про „організацію обласних музеїв та приватні збірки поодиноких осіб".

13 год. Музейники звидять місцевий Музей.

16 „ Дискусія, внески та рішення.

20 „ Спільна вечера.

ПОНЕДІЛОК, 6. ТРАВНЯ 1938.

РЕФЕРАТИ:

9. год. Д-ра Я. Пастернака про „архельогічні проблєми Покуття".

Д-ра І. Крипякевича про „загальний нарис бувальщини Покуття".

Д-ра В. Залозецького про „византійські та окцидентальні джерела східнє-галицької архітектури з увагою на Покуття".

(ВИСВІТЛЮВАННЯ КАРТИН ЕПІДІЯСКОПОМ).

о. Р. Луканя Ч. СВВ. про „Василіянські манастирі на Покутті".

14 год. Закриття Зїзду.

За Комітет:

Д-р Свєнціцький — Д-р Драган, Д-р Т. Кавалець — Д-р Пастернак

Д-р М Кобринська, Ст. Чубатівна — Проф. Дм. Николишин, Ольга Кобринська, Арт. мал. Лукавецький. — В. Кобринський, М. Чех

Рис. 4. Запрошення і програма Я. Яремі на VI З'їзд українських музейників в Коломиї (Науковий архів Наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія»)

Fig. 4. Invitation and program of Ya. Yarema to the VI Congress of Ukrainian Museum Employees in Kolomyia (Scientific archive of the Scientific Library of the National University «Kyiv-Mohyla Academy»)

ківщини», — зазначав Я. Пастернак (М. 1934, с. 5). Під час з'їзду 1935 р. у Львові це питання знову було на порядку денному: «…завданням комітету було б зреалізувати думку бл. п. Чачковського та подбати про заложення музею в Станиславові, де започатковане ним діло так безславно пропало» (Скорик 1935, с. 4). Заснування українського музею не вдалося домогтися, однак після сенсаційних відкриттів Я. Пастернака у Крилосі 1937 р. при товаристві «Просвіта» ухвалили рішення утворити музейну секцію «для збирання та зберігання памяток рідної культури у Станиславівщині» (Початки… 1939, с. 4). Організаційною роботою займався Я. Хмілевський, якому були близькі археологічні пошуки. Допомагав йому фотограф Маріян Гавдяк. Для розміщення експонатів з археології, етнографії та церковного мистецтва приміщення надала «Рідна школа». До кінця 1938 р. в інвентарну книгу внесено 978 предмети (Початки… 1939, с. 4). Незважаючи на відсутність офіційно затвердженого статуту (як і у випадку з тернопільським), музей прийняли до Українських обласних музеїв (Науковий…, ф. 12, оп. 1, спр. 111, арк. 33).

Археологія в українських повітових музеях. Поза воєводськими центрами існувала мережа українських музеїв з археологічними колекціями. Варто наголосити, що ці невеличкі установи в повітових містечках часто відігравали роль не просто місця збереження й експонування музейних предметів, а повноцінного наукового осередку, де проводили дослідження, наукові з'їзди та лекції, публікували наукові праці. До творення музеїв у повітових центрах найбільше долучалася місцева інтелігенція і селянство. Один із провідних українських фотографів міжвоєнного часу М. Гавдяк зауважив: *«…як свідчать про це голоси музейних працівників, наше селянство часто з пожертвою своїх матеріяльних інтересів радо складає всякі предмети та щиро радіє, оглядаючи різнородні ділянки рідної культури»* (Гавдяк 1938, с. 1—2). Поступово з'явилося гроно музейників, які, заручившись підтримкою фахових археологів зі Львова (Я. Пастернака, М. Смішка, Т. Сулімірського), проводили самостійні археологічні розкопки, незважаючи на те, що *«розкопок самостійно невідповідно підготовані люди преводити не повинні, бо можуть зробити для науки шкоду, що вже ніколи не дасться справити»* (Що збирати… 1935, с. 2).

З українських музеїв, що виникли поза обласними центрами, перший і найпотужніший осередок був у Самборі (дет. див.: Булик, Войтович 2025, с. 44—54). 10 квітня 1927 р. з

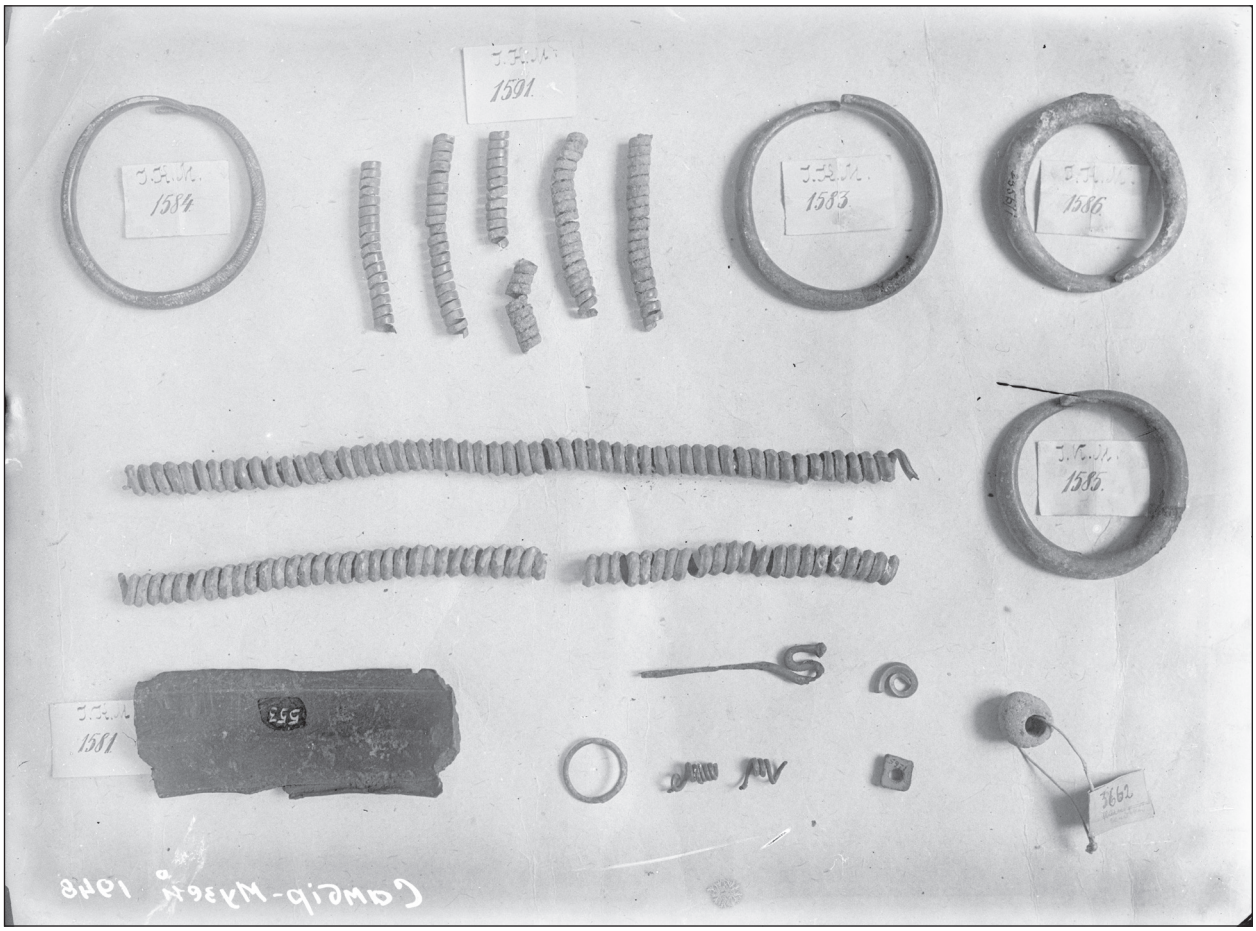

Рис. 5. Археологічні експонати Музею «Бойківщина» (НА ВА ІУ НАН України. Негативи на склі)
Fig. 5. Archaeological exhibits of the Museum «Boykivshchyna» (SA DA IUS NAS of Ukraine. Photographic negatives on glass)

ініціативи учителів Івана Филипчака та Михайла Скорика, лікаря Володимира Кобільника, адвоката Володимира Гуркевича засновано товариство та однойменний музей «Бойківщина». Статут товариства Львівське воєводство затвердило 12 червня 1928 р. Директором музею призначено І. Филипчака (Данчин 2014, с. 39). Початково музей розміщувався в чотирьох кімнатах кам'яниці місцевого адвоката Данила Стахури. Невеликою кількісно, але *«найцікавішою його частиною є передісторичний відділ, який стверджує, що в долині горішнього Дністра й на Підкарпаттю існували вже від неоліту найрізнородніші культури»* (рис. 5; Самбірський… 1942, с. 6). Габльоти для археологічної експозиції виготовляв за власні кошти В. Кобільник (Самбірський… 1942а, с. 6). Археологічні колекції представлені знахідками з околиць Самбора (Відкриття… 1932, с. 2—3). Незважаючи на те, що археологічні збірки були нечисельними, про музей дуже позитивно відгукувалися археологи й акцентували на тому, що його суть не зводилася до колекціонування, він виступав повноцінною науковою установою (Sulimirski 1935, s. 26).

На початковому етапі діяльності Музею «Бойківщина» певне невдоволення самбірських музейників спричиняла відсутність тіснішої комунікації з Музеєм НТШ: *«Як бачимо, провінція під науковим і музейницьким оглядом сама організується. Ініціативи і плянового проводу зі Львова якось не видко, не можна теж ніде побачити видань Н. Т. ім. Ш. в комплекті. Зате польські вчені, як д-р Домбковський, д-р Чоловський, д-ф Сулімірський, д-р Фальковський, цікавляться живо Бойківщиною, присилають свої видання і спомагають вказівками Т-во»* (Мик 1932, с. 4). Ці звинувачення видаються безпідставними, і це підтверджує подальша співпраця Я. Пастернака із самбірським осередком. Зрештою, сам Я. Пастернак на сторінках преси їх спростовував і радив, що *«перед писанням таких статтей належало б поінформуватися у "Бойківщині" про фактичний стан річей, щоби не робити їй цим ведмежої послуги та не змушувати й її до спростувань»* (Пастернак 1932, с. 5).

Варто наголосити, що до заснування музею та зацікавлення археологією його членів, насамперед В. Кобільника, ці терени не були досліджені. Будучи лікарем за фахом, В. Кобільник мав широкі зацікавлення археологією і на початку своєї музейної та наукової діяльності налагодив добру співпрацю з львівськими ар-

Рис. 6. Ярослав Пастернак під час археологічних досліджень у Ступниці Самбірського повіту. 1932 р. (НА ВА ІУ НАН України. Негативи на склі)

Fig. 6. Yaroslav Pasternak during archaeological research in Stupnytsia, Sambir district. 1932. (SA DA IUS NAS of Ukraine. Photographic negatives on glass)

хеологами. Він запрошував до польових робіт Я. Пастернака, Т. Сулімірського та М. Смішка. На початку 1930-х рр. організував розкопки в околицях Самбора (Ступниця, Спас, Городище, Кульчиці), які відбувалися за підтримки та консультацій на місці львівських археологів. За кожної нагоди виїжджав на Самбірщину Я. Пастернак, де проводив незначні за обсягом роботи. Серед його світлин збереглися унікальні негативи досліджень у Ступниці та Кульчицях, які якнайкраще ілюструють співпрацю з В. Кобільником (НА ВА ІУ НАН України. Матеріали Я. Пастернака. Негативи на склі). Інформація та фотоматеріали з розкопок курганів у Кульчицях збереглися і в архіві Т. Сулімірського (Archiwum MAK, sp. 33/9).

У 1931—1932 рр. В. Кобільник проводив розкопки на городищі у Ступниці (рис. 6). Він локалізував дитинець городища округлої у плані форми. Результати періодично публікував на сторінках часопису «Літопис Бойківщини». Особливий акцент у статтях робив на знахідках кераміки з характерними клеймами майстрів, відбитими на денцях посудин (Кобільник 1936, с. 1—11). Так, до фондів Музею НТШ потрапила невеличка збірка кераміки XI ст. Сьогодні частина знахідок зберігається у Музеї «Дрогобиччина», а ті, що потрапляли до Музею НТШ, — у Львівському історичному музеї.

Джерела свідчать, що у 1933 р. керівництво Музею «Бойківщина» офіційно звернулося до Виділу НТШ у Львові із проханням *«провести розкопки в околиці Самбора коштом товариства "Бойківщина" для музею товариства»* (ЦДІА, ф. 309, оп. 1, спр. 180, арк. 6 зв.). Очолити дослідження просили директора Я. Пастернака. Музей НТШ дав згоду на проведення, але за умови, що частина могильників буде розкопана коштом НТШ, а знайдені артефакти поповнять колекцію його музею (ЦДІА, ф. 309, оп. 1, спр. 180, арк. 6 зв.). Цієї домовленості вдалося досягти, що підтверджує запис рукою Я. Пастернака в інвентарній книзі НТШ від 16 серпня 1933 р. про розкопки в Кульчицях Шляхетських *«кремінні скребачки з відщипків, трикутних у перекрої найдені в насипі могили IV з охрою на громадському вигоні»* (Архів…, ч. 7/ 23912). Із них до Музею НТШ потрапило кілька горщиків (Архів…, ч. 7/24052), а також збереглися світлини, на яких відображено процес досліджень. Тоді проведено розкопки кількох курганів у Кульчицях і продовжено в Котовані, Чукві, Дублянах, Сільці, Спасі, Кружиках, Лужку Долішньому та Медвежій.

Водночас розгорнулася співпраця Музею «Бойківщина» і з археологами Львівського університету Т. Сулімірським та М. Смішком. Їхній внесок в археологію регіону відзначений на сторінках «Літопису Бойківщини»: *«Завдяки невтомній праці згаданих панів, вдалося нам перевести дуже цікаві археологічні досліди бойківської землі»* (Літопис Бойківщини 1934, с. 28). Як влучно зазначає Н. Білас, ця співпраця була швидше приватною і не відображалася в офіційних документах, оскільки співпраця університету з українськими науковими установами в цей час не належала до пріоритетних (Білас 2002, с. 160—161).

У польовому сезоні 1932 р. Т. Сулімірський проводив нетривалі розкопки в Кульчицях. Він заручився фінансовою допомогою В. Кобільника і розпочав вивчення могильника культури шнурової кераміки. Тоді дослідник розкопав 1 із 19 курганів (Archiwum MAK, sp. 33/9).

У 1932 р. Т. Сулімірський дослідив два кургани культури шнурової кераміки на громадській толоці біля с. Велика Озимина, що поблизу Самбора (Sulimirski 1935, s. 22; Войтович 2012, с. 274—284). На одному з них, що був розташований біля Стебника (тепер Дрогобицький р-н), виявлені залишки вогнищ і фрагменти кераміки (Sulimirski 1968, s. 138).

Співпраця В. Кобільника та Т. Сулімірського з музеєм тривала кілька років і дала добрі результати. Вона була взаємовигідною. Володимир Кобільник одержував консультації, фахову наукову інтерпретацію знахідок і датовані експонати з різних місцевостей до Музею «Бойківщина». А Тадеуш Сулімірський мав змогу проводити розкопки, не витрачаючи багато часу на розвідкові роботи і не шукаючи на це кошти, до того ж матеріал, отриманий під час цих робіт, використовувати в узагальнювальних працях.

Траплялося, що Т. Сулімірський надавав консультації В. Кобільнику у випадку виконання самостійних досліджень. До прикладу, розкопки трьох курганів культури фракійського гальштату в Городищі В. Кобільник проводив самостійно, Т. Сулімірський його лише консультував (Кобільник 1933b, с. 32). Окрім

кісток, виявлено мідні браслети, кам'яні намистини і керамічний посуд. Датовано матеріал 800—500 рр. до н. е. (Ciekawe… 1932). Тадеуш Сулімірський також реставрував урну із впускного поховання у Городищі в лабораторії Львівського університету. Археолог постійно надсилав свої наукові праці до Музею «Бойківщина» (Мик 1932, с. 4).

Член товариства «Бойківщина» Михайло Скорик під 1932 р. вказує, що впродовж лише одного року відбулося 33 розвідкові археологічні виїзди, під час яких обстежено 22 населені пункти. Крім В. Кобільника та М. Скорика, у них брали участь доцент Львівського університету Т. Сулімірський та асистенти М. Смішко і Я. Фальковський, директор Музею НТШ Я. Пастернак (Хроніка… 1933, с. 79; Гілевич 2014, с. 215). Внаслідок досліджень відкрито досі невідомі курганні могильники поблизу сіл Болехівці (вісім насипів), Биків (два), Брониця (чотири), Сіде (п'ять) (тепер Дрогобицький р-н) і два невеликі курганні насипи біля с. Дубляни (тепер Самбірський р-н) (Кобільник 1933а, с. 3—31).

Чимало археологічних знахідок, що потрапляли до фондів, виявляли випадково. З найцікавіших увагу привертають три залізні вістря на списи з Розвадова, знайдені під час будівельних робіт 1932 р. У 1933 р. В. Кобільник передав їх М. Смішкові для реставрації, наукового опрацювання та публікації. Під час виконання консервації одного з цих мечів М. Смішко розгледів сліди орнаменту, інкрустованого сріблом. Це дало підстави археологові вважати, що знахідка є рідкісною для Середньої Європи (Смішко 1935, с. 1—14).

Результати археологічних досліджень публікували на сторінках журналу «Літопис Бойківщини», який виходив із 1931 р.[3] Окрім звітних статей В. Кобільника, у журналі друкували роботи Я. Пастернака (Пастернак 1936, с. 1—4; 1938, с. 23—26) та М. Смішка (Смішко 1935, с. 1—14). Після створення Комітету українських музеїв Музей «Бойківщина» став провідним серед них і в такому статусі залишався до 1937 р. На З'їзді представників українського музейництва в Національному музеї у Львові, що відбувся 9 червня 1935 р. ухвалили вважати «Літопис Бойківщини» органом обласних музеїв (З'їзд 1935, с. 4).

Від початку 1930-х рр. спостерігається збільшення кількості археологічних знахідок, що відображено на сторінках преси. У невеличкій замітці в газеті «Діло» є інформація про нові надходження до Музею «Бойківщина» на середину 1931 р.: *«Головно поширився археольоґічний відділ (дві кремяні сокирки і 200 куснів кераміки з княжої доби з Городища, з Ступниці»* (Обласний 1931, с. 3). Зі шпальт преси лунали також заклики передавати музеєві експонати (Музей 1932, с. 7).

Варто зазначити, що організатори музею зуміли налагодити роботу так, що українські селяни самі повідомляли про знахідки і приносили їх. Наприклад, *«селянин Олекса Кишакевич з Сільця віддав до Музею "Бойківщини" знайдену камінну сокирку, а бойко Іван Ґавдан з Журавина біля Лютовиськ знайшовши на своєму полі під час орки римський ґріш з написом цісаря Антонія, дуже добре захований, не жалів труду йти цілий день до Самбора, щоб передати його як давню монету в дарі нашому Музеєві. Інший селянин, знайшов камінну сокирку, віддав її учительці з просьбою передати її Музеєві "Бойківщини"»* (Зацікавлення… 1932, с. 2). Ба більше, до польових робіт, зокрема у Ступниці та Спасі, В. Кобільник залучав учнів, і *«навіть діти дуже пильно пошукували за глиняними начинями і старою цеглою та приносили йому для розсліду їх»* (Зацікавлення… 1932, с. 2).

У січні 1933 р. товариство звернулося до Міністерства віровизнань і народної освіти із проханням фінансової підтримки діяльності його та музею, оскільки витрати в рази перевищували доходи (членські внески становили 400 зл., а для покриття видатків, серед яких друк журналу, закупівля експонатів, проведення археологічних досліджень, необхідно було 3650 зл.) (ЛННБ, ф. 26, спр. 42, ч. 1, арк. 66—67).

Важливим епізодом у діяльності «Бойківщини» був II З'їзд українських музеологів, що відбувся 3—4 червня 1933 р. у Самборі. На ньому з метою координації роботи музеїв Галичини розглянуто проєкт організації «Союз українських наукових робітників книгозбірень і музеїв у Львові» і прийнято рішення увійти до Союзу музеїв Польщі окремою секцією (Свєнціцький та ін. 1933, с. 1—2). Цю ідею підтримали Я. Пастернак, І. Свєнціцький, В. Кобринський, М. Драган. Головним аргументом українських музейників було те, що світові тенденції розвитку музейництва ґрунтуються на контролі державою всіх музейних установ. Важливо, що на таких з'їздах часто розглядали археологічні теми. Приклад — лекція Я. Пастернака під час екскурсії учасників самбірського з'їзду до с. Лаврів (рис. 7), де археолог вдався до *«фахових пояснень дотично способу хоронення у княжій добі та пізніше»* (Свєнціцький та ін. 1933, с. 1—2).

Після смерті В. Кобільника 1937 р. археологічний напрям діяльності Музею «Бойківщина» призупинився. Головою товариства став інженер Володимир Кордуба (1937—1938), а потім — викладач гімназії Антон Княжинський. У 1939 р. радянська влада ліквідувала товариство «Бойківщина», а музей перейменувала і перенесла в інше приміщення.

3. Журнал виходив регулярно з 1931 по 1939 рр. За неповних 10 років вийшло 11 випусків. Головна авдиторія, на яку орієнтувались видавці, — місцеве населення (let. див.: Голик 2012, с. 5—15).

Рис. 7. Учасники II З'їзду українських музейників у Самборі (3—4 червня 1933 р.) під час виїзного засідання у Лаврові. Зліва направо стоять В. Кордуба, І. Свєнціцький, Я. Пастернак, сьомий Л. Гец (директор музею Лемківщина в Сяноку). У другому ряді сидить перший зліва М. Драган. У нижньому ряді третій зліва сидить Михайло Скорик. Стоїть крайній праворуч В. Кобільник, біля нього В. Кобринський, з метеликом І. Филипчак, справа попереду нього — Ольга Дучимінська (Архів музею історії українського жіночого руху Львівської міської громадської організації «Союз Українок»)

Fig. 7. Participants of the 2nd Congress of Ukrainian Museum Employees in Sambir (June 3—4, 1933) during a field meeting in Lavriv. From left to right stand V. Korduba, I. Svientsitskyi, Ya. Pasternak, seventh — L. Getz (director of the «Lemkivshchyna» Museum in Sanok). In the second row sits the first from the left M. Dragan. In the bottom row sits the third from the left — Mykhailo Skoryk. Standing on the far right is V. Kobilnyk, next to him is V. Kobrynskyi, with a ow tie is I. Fylypchak, in front of him on the right — Olga Duchyminska (Archive of the Museum of the History of the Ukrainian Women's Movement of the Lviv City Public Organization «Ukrainian Women's Union»)

Не менш важливим культурно-науковим осередком був Музей «Лемківщина» в Сяноку. Його установчі збори відбулися 27 лютого 1931 р. (Archiwum MHS, секретар № 372, арк. 33; Нова укр. культурна… 1931, с. 3.). Цікаво, що при затвердженні Статуту обов'язковим було погодження і підтвердження від Музею НТШ, що у випадку ліквідації останній стане його майновим правонаступником (Archiwum MHS. Akta Muzeum «Łemkiwszczyna»… арк. 3).

Першим і єдиним директором музею був уродженець Львова, який прибув до Сянока 1924 р., Лев Гец (Константинович 1934, с. 5). Велику підтримку на етапі заснування надавав Музей «Бойківщина», включно зі зразками статуту, рекомендаціями щодо кількості членів і підходу до формування музейних колекцій. У листуванні, що зберігається в архіві Історичного музею в Сяноку, є перелік предметів, які музей мав на меті збирати й експонувати. Серед них особливо закцентовано на *«предмети викопані в землі»* (Archiwum MHS. Akta Muzeum «Łemkiwszczyna»… арк. 18). Згодом у спогадах Л. Гец писав про колекції музею: *«Колись в мене був музей в Сяноці, в якому відзеркалювався широкий світ. Була археологія, етнографія, звичаї, будівництво, строї, архітектура, іконографіка, нумізматика, тканини…»* (рис. 8; Instytut Pamięci Narodowej, sygn. N 010/10948/4). Окрім Лева Геца, тут працювала археологиня Ірина Добрянська. Музей налагодив зв'язки з Я. Пастернаком, який кілька разів відвідував Сянок. Також львівський археолог надавав постійні консультації через листування з директором музею.

Археологічний відділ музею наповнювався здебільшого випадковими знахідками, які приносили селяни з навколишніх місцевостей. Історія археологічної колекції бере витоки від 1932 р., коли сюди передали три зуби мамонта, вписані до першої інвентарної книги під № 224/36 (Kotowicz 2017, с. 308). До музею також потрапляли різночасові знахідки керамічних виробів, кам'яних сокирок, виробів із металу, головно з околиць Сянока. Деякі експонати купували. Наприклад, колекція кераміки зі

Рис. 8. Фрагменти експозиції Музею «Лемківщина» в Сяноку (Archiwum MHS)

Fig. 8. Fragments of the exhibition of the «Lemkivshchyna» Museum in Sanok (Archiwum MHS)

Ступниці біля Дрогобича викуплена в Музею «Бойківщина» 1934 р. (Archiwum MHS. *Книга протоколів*… t. 323, s. 23).

Як і самбірська «Бойківщина», музей у Сяноку організовував невеличкі археологічні експедиції. Перші дослідження відбулися на городищі «Замчище» в Мимоню напередодні проведення IV З'їзду українських музеологів у Сяноку (Archiwum MHS. T. Mymoń. Nr MHS/A, nr inw. MHS/F/1370). На цій пам'ятці 1939 р. побував Я. Пастернак. Згадка про візит львівського археолога збереглася на сторінках преси: *«Музей "Лемківщина" відвідав д-р Яр. Пастернак та м-р Р. Гарасимчук з НТШ і разом з головою Т-ва проф. Л. Гецом відбули дослідно-науковy подорож до старих мурів на Мимоню (археольоґія)»* (Оживлена діяльність… 1939, с. 6).

У 1936 р. розпочала археологічну діяльність І. Добрянська, яка чи не найбільше уваги присвятила родинному селу Межибрід (Archiwum MHS. Книга протоколів… t. 323, с. 42). Розкопки за її участю зафіксовані на світлинах, що зберігаються в архіві Історичного музею в Сяноку і датовані 1938—1939 рр. (рис. 9; Archiwum MHS. Nr inw. MHS/F/2749 і MHS/F/2750). Цю пам'ятку датують ранньоримським часом (Kotowicz 2004, s. 713).

Серед важливих заходів, що їх провів Музей «Лемківщина», уваги заслуговують IV З'їзд українських музеологів та Етнографічна виставка 1939 р. у Музеї НТШ у Львові. Під час останньої відбулася серія наукових доповідей, зокрема про археологію та антропологію (Гургула 1939, с. 7). Важливим для розвитку музейної археології був IV З'їзд, що відбувся 31 травня — 1 червня 1936 р. у Сяноці, де представники 10 українських музеїв мали змогу побачити результати археологічних досліджень Музею «Лемківщина» на городищі Замчище в Мимоню Сяноцького повіту (Букатович 1936, с. 6). На з'їзд не приїхав Я. Пастернак, який мав виголосити доповідь «Доісторична Лемків-

Рис. 9. Ірина Добрянська під час досліджень в Меджибожі (Archiwum MHS)

Fig. 9. Iryna Dobrianska during research in Medzhyborz (Archiwum MHS)

Рис. 10. Лев Гец опрацьовує знахідки з місцевості Бахір (Archiwum MHS)

Fig. 10. Lev Getz studies archaeological finds from the Bakhir area (Archiwum MHS)

щина». Причини відсутності він описав у листі від 28 травня 1936 р. (Archiwum Działu…, *Akta Muzeum Łemkiwszczyna w Sanoku z lat 1931—1939*. Nr 272/36).

Колекція археологічних знахідок у Музеї «Лемківщина» охоплювала всі археологічні епохи і була доволі чисельною. У роки війни його працівники продовжували археологічні розкопки. Зокрема, у 1940 р. відбулися дослідження в місцевостях Бахір (рис. 10) і Ходорівка (Archiwum MHS. Протокол…, в осени 1940). За нацистської окупації Музей «Лемківщина» і польський Музей Сяноцької землі об'єднали і перенесли до замку в Сяноку (Archiwum MHS. Nr inw. MHS/F/1612). Багаті музейні зібрання розграбували та частково вивезли.

Значно менший археологічний відділ мав Музей «Верховина» у Стрию. Час його заснування припадає на лютий 1932 р. Виник він за зразком «Бойківщини». Статути товариств практично не відрізнялися, головні завдання були однакові. Перші загальні збори товариства відбулися 17 квітня 1932 р. Згодом його затвердив Станиславівський воєвода (ДАЛО, ф. 1245, оп. 1, спр. 46, арк. 34 зв.). Головою призначено Осипа Сілецького. Музей «Верховина» не відзначався активною науковою роботою. Не належала до пріоритетних напрямів діяльності й археологія — такі артефакти тут були поодинокими. Одні з перших, зафіксованих у музеї, походили з тілопального поховання в ур. Похованки поблизу Добрян, які стали його надбанням 1934 р. (Інвентарна книга, арк. 8—9, інв. н. арх. 64, 1934). За 1935 р. тут каталогізовано лише чотири одиниці збереження археологічних знахідок (З діяльности… 1936, с. 5). Однак проведення розкопок все-таки входило в робочі плани управи. Для їхньої реалізації налагодили співпрацю з львівськими археологами Я. Пастернаком і Т. Сулімірським. Перший провів у Добрянах 1935 р. незначні розкопки (Пастернак 1990, с. 64), другий у товаристві В. Кобільника відвідав музей (Р. Д. 1935, с. 2).

Для повноцінного проведення археологічного обстеження місцевості керівництво музею намагалося знайти кошти, звернувшись до повітового виділу із проханням внести до бюджету *«відповідні квоти на ведення цих розкопок»* (З діяльности 1936, с. 5). Весною 1937 р. голова товариства «Верховина» Осип Сілецький та секретар Микола Марковський [4] зверталися до НТШ із проханням надати відпустку Ярославові Пастернаку для проведення розкопок у Стрийському повіті (ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 180, арк. 58). Вже влітку цього ж року преса згадує про розкопки під керівництвом Я. Пастернака на Стрийщині, ініційовані товариством «Верховина», під час яких у Добрянах виявили *«могилу часів вандрівки народів VIII—IX віку»* (Археольоґічні… 1937, с. 2). Крім Я. Пастернака, до археологічних досліджень долучився і М. Смішко.

VII Музейний з'їзд запланували організувати у Стрию в червні 1939 р., однак влада не дозволила його провести з огляду на «непевні часи».

Музей «Стривігор» у Перемишлі засновано 25 липня 1932 р. (Шпитковський 1937). Хранителем одразу призначено Івана Шпитковського (Дет. див.: Скородинська-Шпитковська 1994, с. 9—12; Шпитковська-Скородинська 1995, с. 6). Від жовтня 1935 р. музей розміщувався у приміщенні бурси імені св. Миколая у Перемишлі і мав три відділи: церковний, етнографічний й археологічно-історичний (Забровarний 1989, с. 231).

У листі від Міністерства віровизнань і народної освіти до львівського воєводи у справі Музею «Стривігор» у Перемишлі від 30 березня 1936 р. акцентовано, що українське товариство заклало музей без згоди міністра (рис. 11; ЛННБ, ф. 26, спр. 42, ч. 4, арк. 51). 9 квітня консерватор пам'яток Збігнєв Горнунг звернувся до повітового старости із проханням надати детальну інформацію про музей, зокрема, чи має затверджений Статут, коли виник, які експонати і в якій кількості наповнюють музейні фонди, хто входить до складу його ради з *«відгуком про діяльність товариства під поглядом політичним»* (ЛННБ, ф. 26, спр. 42, ч. 4, арк. 51 зв). Цього ж року Музей «Стривігор» провів з'їзд українських істориків та музейників, у якому взяли участь Я. Пастернак, І. Крип'якевич та І. Свєнціцький зі Львова (рис. 12).

У 1939 р. музей розширив свою площу до семи кімнат. Археологічні колекції містилися в окремому залі, однак уже на початку війни і радянської окупації археологічні й етнографічні збірки передали до загальноміського музею в Перемишлі.

4. Знаний колекціонер екслібрисів.

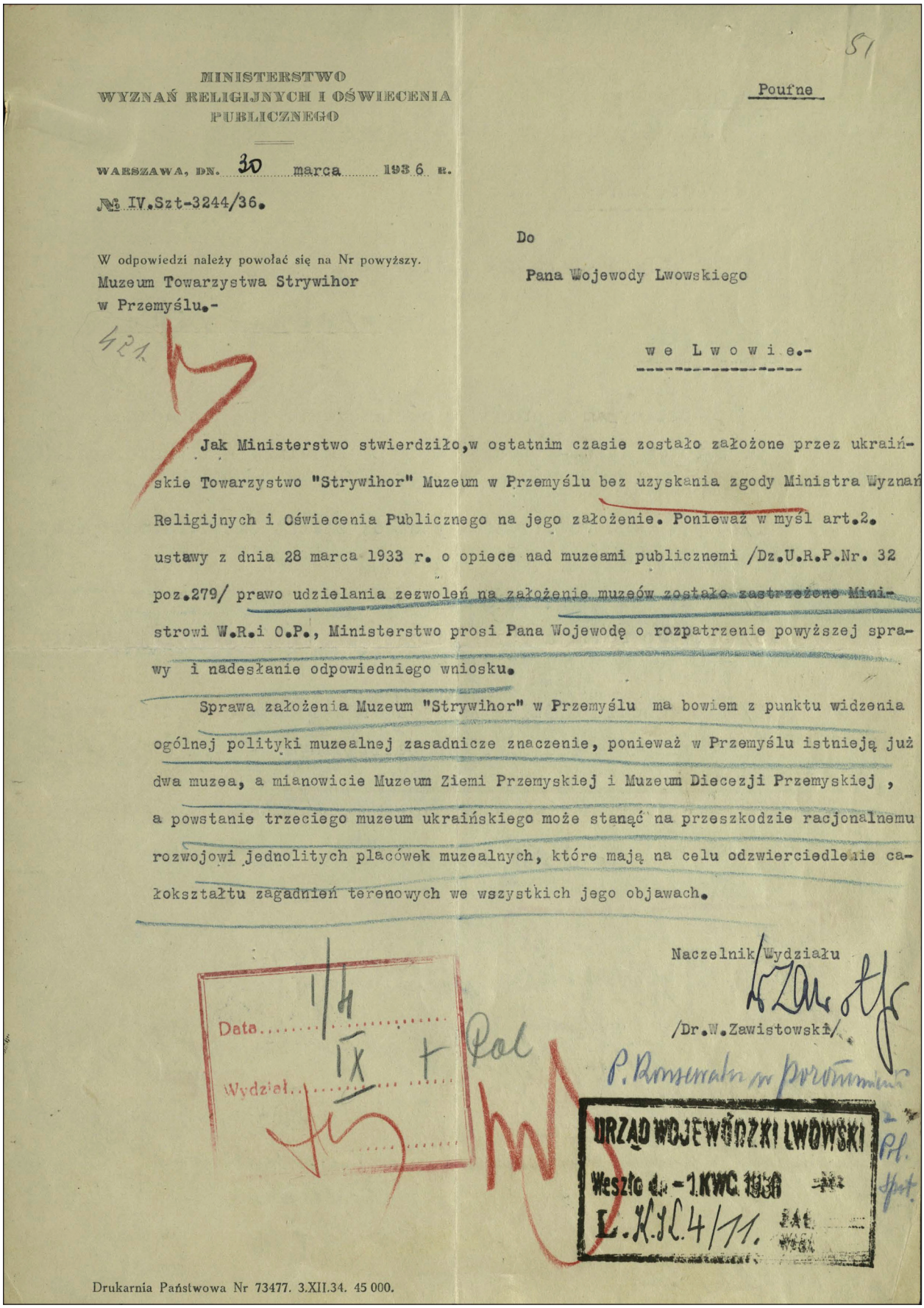

MINISTERSTWO
WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA
PUBLICZNEGO

Poufne

WARSZAWA, DN. 30 marca 1936 R.

№ IV.Szt-3244/36.

W odpowiedzi należy powołać się na Nr powyższy.
Muzeum Towarzystwa Strywihor
w Przemyślu.-

Do
Pana Wojewody Lwowskiego
we Lwowie.-

Jak Ministerstwo stwierdziło,w ostatnim czasie zostało założone przez ukraińskie Towarzystwo "Strywihor" Muzeum w Przemyślu bez uzyskania zgody Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego na jego założenie. Ponieważ w myśl art.2. ustawy z dnia 28 marca 1933 r. o opiece nad muzeami publicznemi /Dz.U.R.P.Nr. 32 poz.279/ prawo udzielania zezwoleń na założenie muzeów zostało zastrzeżone Ministrowi W.R.i O.P., Ministerstwo prosi Pana Wojewodę o rozpatrzenie powyższej sprawy i nadesłanie odpowiedniego wniosku.

Sprawa założenia Muzeum "Strywihor" w Przemyślu ma bowiem z punktu widzenia ogólnej polityki muzealnej zasadnicze znaczenie, ponieważ w Przemyślu istnieją już dwa muzea, a mianowicie Muzeum Ziemi Przemyskiej i Muzeum Diecezji Przemyskiej , a powstanie trzeciego muzeum ukraińskiego może stanąć na przeszkodzie racjonalnemu rozwojowi jednolitych placówek muzealnych, które mają na celu odzwierciedlenie całokształtu zagadnień terenowych we wszystkich jego objawach.

Naczelnik Wydziału
/Dr.W.Zawistowski/

Data 1/4 IX
Wydział

URZĄD WOJEWÓDZKI LWOWSKI
Weszło dn. - 1.KWC. 1936
L.K.St.4/11.

Drukarnia Państwowa Nr 73477. 3.XII.34. 45 000.

Рис. 11. Консерваторські документи щодо законності діяльності Музею «Стривігор» у Перемишлі (ЛННБ)
Fig. 11. Conservation documents regarding the legality of the activities of the «Stryvihor» Museum in Przemysl (NSL in Lviv)

Рис. 12. Учасники V З'їзду українських музейників у Перемишлі 16—17 травня 1937 р. (Архів Національного музею у Львові)

Fig. 12. Participants of the 5th Congress of Ukrainian Museum Employees in Przemysl on May 16—17, 1937 (Archives of the National Museum in Lviv)

Наприкінці 1932 р. засновано Український музей Поділля в Чорткові, який теж серед основних напрямів діяльності мав археологію. Це відображено у Статуті установи. У переліку пам'яток, які він збиратиме й експонуватиме, зазначено*: «а) археологічні знахідки, б) історичні документи, в) предмети з обсягу етнографії, г) зразки природи краю, ґ) з обсягу краєзнавства, д) старих друків, е) творів мистецтва»* (ЦДІА, ф. 309, оп. 1, спр. 2722, арк. 1).

З українських музеїв міжвоєнного часу заслуговує уваги невеличкий локальний музей імені князя Василька в Теребовлі (дет. див.: Булик 2025, с. 442—457). Відомо, що в червні 1933 р. під час з'їзду музеологів у Самборі Й. Кобринський *«висловив побажання, щоби дати ініціативу до заложення музею в Теребовлі, давньому княжому городі»* (Свенціцький та ін. 1933, с. 1). Відкриття його відбулось 30 серпня 1933 р. (Борачок 1968, с. 482). Ініціатором створення був місцевий художник Северин Борачок, який збирав археологічні знахідки в Теребовлі й околицях і фактично з 1927 р. виношував ідею заснування музею (Купчинська 2009, с. 28—29). Цього року він провів археологічні розкопки біля монастиря отців василіан у с. Підгора. Початково музейну колекцію з дозволу місцевого священника Степана Мохнацького розмістили в церковному домі (Борачок 1968, с. 482).

Згодом її перенесли до приміщення філії товариства «Просвіта». Першим керівником був професор місцевої гімназії Григорій Тимощук. На час відкриття колекція налічувала 600 предметів, більшу частину яких становили археологічні знахідки (Музейництво 1937, с. 6).

Із Музеєм імені князя Василька в Теребовлі підтримував контакти Я. Пастернак. Із його розкопок у музеї представлено *«камяні і кремяні сокири, веретена, ножі, стріли, а далі куски горшків з мальованою орнаментикою»* (Чайковський 1938, с. 3—4). У колекції світлин НТШ збереглися фото артефактів цього музею, які Я. Пастернак виконав під час візитів до Теребовлі для консультацій на розкопках. Особливої уваги заслуговує світлина із зачистки глиняної хати в с. Зеленче біля Теребовлі, де на *«глиняній підлозі найдено два глечики з княжих часів і кулечко олов'яне з візантійським орнаментом»*. На світлині зафіксовано засновника музею С. Борачка (рис. 13). Також збереглася архівна світлина знайдених гор-

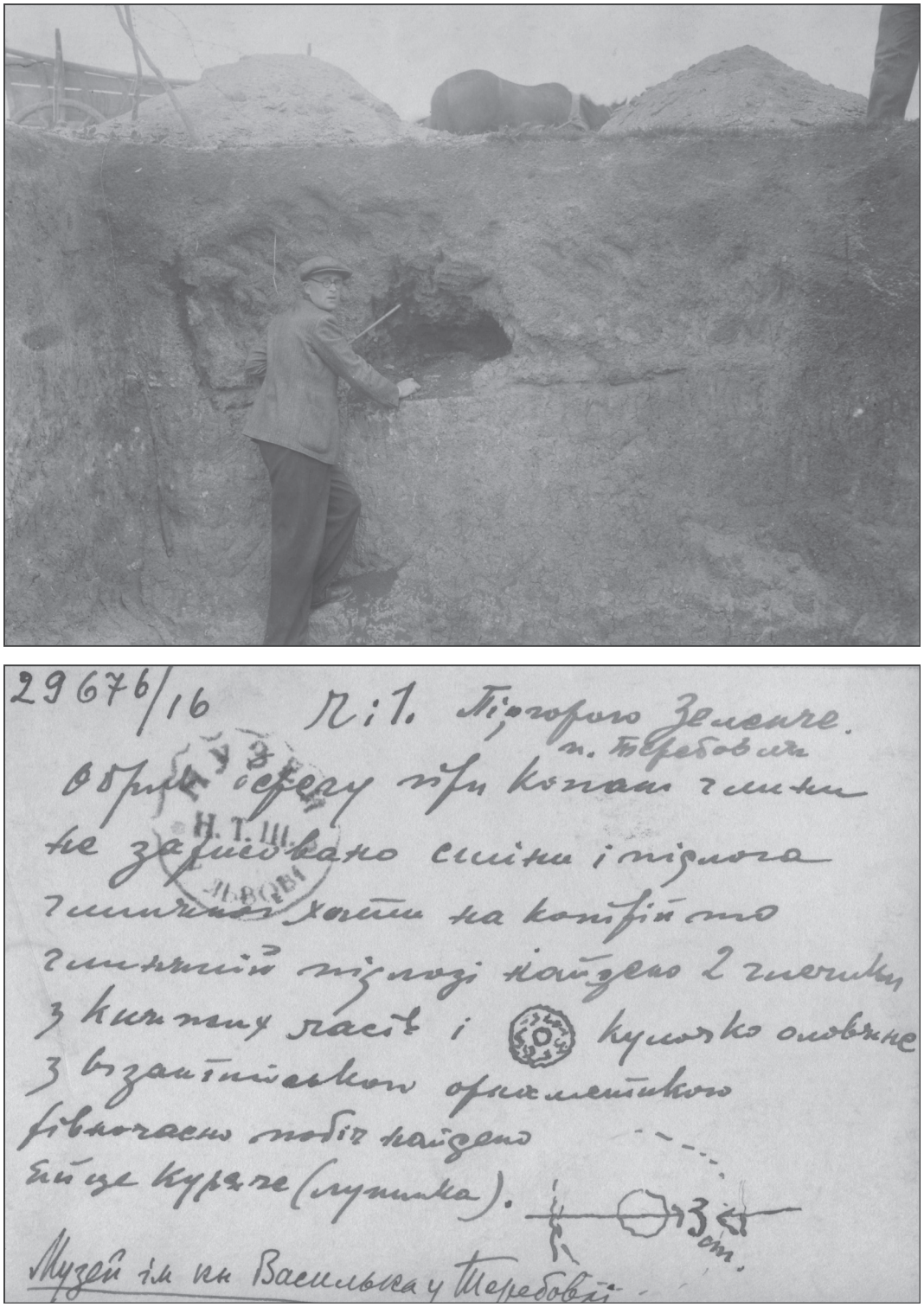

Рис. 13. Засновник Музею імені князя Василька у Теребовлі Северин Борачок під час археологічних досліджень (НА ВА ІУ НАН України)

Fig. 13. Founder of the Prince Vasylko Museum in Terebovlia, Severyn Borachok, during archaeological research (SA DA IUS NAS of Ukraine)

щиків (НА ВА ІУ НАН, фото з інв. № 29676/16; 29676/13). З інвентарної книги НТШ відомо, що ці світлини передав до НТШ 1938 р. С. Борачок (Архів Музею…, Інвентарна книга Музею НТШ 10/51).

На VI З'їзді українських музеологів у Коломиї влітку 1938 р. С. Борачок виголосив звіт про роботу музею, у якому зазначав, що з ініціативи музейного закладу в м. Теребовлі *«відкопано фундаменти однієї церкви, про яку раніше ніхто не знав»* (Дучимінська 1938, с. 16; Д. Н[иколишин]. 1938, с. 13—14). Також у дискусіях С. Борачок ділився досвідом, як збирати інформацію про предмети з інших музейних установ, що стосу-

ються рідного краю (Б. Ч[айковський]. 1938, с. 2; Королько 2018, с. 11).

Подальша доля музею не до кінця з'ясована, оскільки 1941 р. надійшла вказівка передати всі колекції з малих локальних установ до новоствореного Історично-краєзнавчого музею в Тернополі. Теребовля від цього відмовилася (Смольський 1941, с. 4). Тоді Музей імені князя Василька перевезли до польського музею при Польському товаристві охорони пам'яток, яким керував учитель місцевої гімназії Осип Підгайський [5]. Музей перебував у приміщенні старого польського монастиря отців кармелітів до липня 1941 р. За нацистської окупації директором був Федір Яровецький. Тоді музей перенесено в нове окреме приміщення, куди перевезено колекцію («Земле моя…» 1942, с. 4). У спогадах М. Борачок зазначає, що *«німці вивезли найвартісніші експонати»* (Борачок 1968, с. 483). Збережені світлини з колекції НТШ і кілька заміток у пресі на сьогодні становлять єдине відоме джерело з історії цієї інституції.

Незначні археологічні колекції мав і Український народний музей «Гуцульщина» імені Й. Кобринського. Його офіційне відкриття відбулося 31 грудня 1934 р. у м. Коломия (Посвячення… 1934, с. 6; Музей «Гуцульщина» 1934, с. 2.). Очільником став Володимир Кобринський. Ідея заснування установи виникла значно раніше. Тому робота над формуванням мала тривалий підготовчий період (В справі 1927, с. 4). Ба більше, В. Кобринський представляв інституцію на музейних з'їздах ще задовго до її офіційного відкриття (Свєнціцький та ін. 1933, с. 1).

У день урочистого відкриття закладу в першому загальноісторичному відділі розмістили археологічні знахідки. З вітальним словом виступили Я. Пастернак та І. Свєнціцький (Музей «Гуцульщина» 1934, с. 2). Археолог розповів присутнім про свої дослідження останніх років (Кобринський 1935, с. 2). З цього приводу місцева преса писала, що ці виступи *«відслонили величаву історичну минувшість цієї закутини української землі — Покуття і Гуцульщини»* (Музей «Гуцульщина» 1934, с. 2).

Попри те, що в час відкриття Музей «Гуцульщина» мав підтримку повітового староства, це не вберегло його від численних труднощів. Уже навесні 1937 р. було прийнято рішення про закриття музею як такого, що несе загрозу Польщі. Підтвердження цього є серед документів щодо деяких знахідок, якими Музей «Гуцульщина» намагався поповнити свої фонди. Зокрема, йшлося про зуб мамонта, знайдений у с. Печеніжин. 9 вересня 1937 р. воєводський уряд у Станиславові надав обґрунтування Музею «Гуцульщина», чому не може вилучити його з Печеніжина у Ю. Рака і передати до колекції. І наголошує, що зуб не передано до жодного з львівських музеїв (ЛННБ, ф. 26, спр. 42, ч. 5, арк. 7). У листі від 9 вересня 1937 р. до Львівського воєводства зауважено, що примусове вилучення зуба мамонта є порушенням постанови про охорону пам'яток від 1928 р. і цю знахідку до музею можна лише викупити. Крім того, повітове староство в Коломиї подало звернення до воєводського уряду у Станиславові, де зазначено, що український Музей «Гуцульщина» імені Йосафата Кобринського утворено в Коломиї нелегально, і на цій підставі воєводський уряд просить перевірити, на яких приписах тримаються колекції, на що опирається в діяльності керівництво (ЛННБ, ф. 26, спр. 42, ч. 5, арк. 27 зв.).

Незважаючи на труднощі, музей проводив дослідницьку роботу, поповнював фонди та налагоджував співпрацю з фахівцями. Популяризація музею і заклик В. Кобринського приносити різні експонати, пов'язані з історією та культурою Гуцульщини, давали результати. Так наповнювалася й археологічна збірка. У спогадах українського археолога Михайла Клапчука збереглася згадка про те, що в *«с. Корнів, де в 1935 р. я почав свою археологічну кар'єру, виявивши трипільське поселення, зібрав свої перші знахідки та передав відтак до Коломийського музею "Гуцулыцина"»* (Клапчук 2019, с. 27—28). Ці випадкові знахідки були не єдиним джерелом наповнення музею. Зокрема, навесні 1936 р. керівництво установи звернулося до НТШ із клопотанням на ім'я директора Я. Пастернака *«провести розкопки в кількох місцевостях Коломиї на кошт нашого Музею»* (ЦДІА, ф. 309, оп. 1, спр. 180, арк. 40), які мали відбутися впродовж 20 квітня — 15 травня. Такий поспіх був зумовлений тим, що в околицях міста проводилися археологічні розкопки, матеріали з яких наповнювали польські музеї. *«А тим часом цілком незнані одиниці,* — йшлося у звернені, — *викопують під боком Коломиї всякі вартісні предмети та забирають їх до своїх музеїв»* (ЦДІА, ф. 309, оп. 1, спр. 180, арк. 40 зв). Так, наприклад, 1934 р. у Мишині біля Коломиї [6] *«для польського музею викопали мідяні горшки, кітлики та меч гольштатської доби»* (ЦДІА, ф. 309, оп. 1, спр. 180, арк. 40 зв.). Ярослав Пастернак відгукнувся на це прохання й у вересні 1936 р. провів археологічні дослідження в Корничі (рис. 14), під час яких виявив мальовану кераміку (2500—2000 рр. до н. е.) та тілопальні могильники пізньоримського часу (Кобринський 1936; Смішко 1960, с. 22). У листі до голови

5. З цим учителем співпрацював Я. Пастернак і на його запрошення приїжджав на розкопки до Теребовлі.

6. У 1935 р. і 1936 р. археологічні дослідження у с. Мишин проводили науковці кафедри праісторії Львівського університету М. Смішко та Т. Сулімірський. Із цих досліджень збереглися світлини у приватному архіві М. Смішка (Наукові… 1936, с. 8; Смішко 1960, с. 27).

НТШ Івана Раковського, написаного з Коломиї на фірмовому бланку музею «Гуцульщина», він вказував, що планував їхати на ці розкопки весною, у час відпустки, однак обставини склалися по-іншому (ЦДІА, ф. 309, оп. 1, спр. 80, арк. 48).

Дуже важливим для доброї комунікації між музеєм і місцевим селянством було те, що *«по кожних розкопках пояснював др. Пастернак значення відкопаних предметів»* (Кобринський 1936, с. 5). Саме під час цих розкопок відбулося знайомство М. Клапчука з Я. Пастернаком. Будучи учнем гімназії і маючи певні зацікавлення археологією, М. Клапчук під час літніх канікул брав участь у дослідженнях львівського археолога. Це знайомство відбулося завдяки В. Кобринському (Кулаковська 2006, с. 285).

Ще одні розкопки Музею «Гуцульщина» спільні з НТШ запланували на 1937 р. у Саджавці, Мишині, Городенці й Торським (ЦДІА, ф. 309, оп. 1, спр. 180, арк. 58). Залежали ці роботи передовсім від Я. Пастернака, який не завжди міг проводити таку кількість досліджень, бо мав численні запити від багатьох українських музеїв і одночасно працював на пам'ятках, які цікавили НТШ та Національний музей у Львові. Іншого українського археолога, що мав дозвіл на польові роботи в Галичині не було: *«А на те все у нас лиш дві руки, бо тільки д-р Пастернак має право переводити розкопи в усіх трьох воєводствах»* (Кобринський 1936, с. 5).

У Музеї «Гуцульщина» в Коломиї в червні 1938 р. відбувся останній у міжвоєнний період VI З'їзд українських музейників (рис. 15). Од-

Рис. 14. Археологічні дослідження Я. Пастернака на запрошення Музею «Гуцульщина» у Корничі в 1936 р. (НА ВА ІУ НАН України. Негативи на склі)

Fig. 14. Archaeological research conducted by Ya. Pasternak at the invitation of the Museum «Hutsulshchyna» in Kornych in 1936 (SA DA IUS NAS of Ukraine. Photographic negatives on glass)

Рис. 15. Учасники VI З'їзду українських музейників у Коломиї. Червень 1938 р.

Fig. 15. Participants of the 6th Congress of Ukrainian Museum Employees in Kolomyia. June 1938

нією з центральних мала бути доповідь Я. Пастернака «Археольоґічні проблеми Покуття». Однак археолог у цей час популяризував українську археологічну науку та її здобутки за кордоном — виступав у Берлінському університеті з доповіддю про відкриття та результати проведених досліджень у княжій столиці Галичини — у с. Крилос (Б. Ч[айковський]. 1938, с. 2; 1938, с. 2; Учасник [Лукань Р.] 1938, с. 6—7; 1938, с. 6—7). Його відсутність не могла залишитися поза увагою і О. Дучимінська констатувала: *«Жаль тільки, що відпав реферат др. Пастернака, знаного археольоґа й дослідника нашої старовини, якого ім'я тісно зв'язане з нашим минулим»* (Дучимінська 1938, с. 16).

Не можна оминути увагою і повітовий музей у Сокалі, який розпочав діяльність 1936 р. Його кустошем був Богдан Чайківський. На урочисте відкриття прибув Я. Пастернак, який тоді проводив розкопки в Белзі. Музей мав невеличку колекцію археологічних знахідок. Сліди контактів цієї музейної установи з НТШ та Я. Пастернаком можна простежити через негативи на склі, на яких Я. Пастернак зазначає, що це колекція Б. Чайківського (НА ВА ІУ НАН).

У «Хроніці подій НТШ» зафіксовано також причетність Я. Пастернака до створення музею у Рогатині. *«Дня 13.XII.1936 директор відбув у Рогатині конференцію з представниками всіх місцевих культурно-освітніх установ у справі заснування місцевого музею при повітовому Кружку Р. Ш»* (Пастернак 1937, с. 100). Однак даних про цей музей обмаль.

Українських і польських музейників об'єднав XIII З'їзд у Львові 1937 р. Кількісно він став найбільшим. Із львівських археологів його учасниками були Я. Пастернак, К. Журовський, І. Сівек, з Волині Я. Фітцке, Р. Якімовіч із Варшави. Також брали участь кустоші музеїв у Коломиї та Сяноку (Mansfeld 1993, s. 12).

Проте початок війни припинив діяльність практично всіх музейних інституцій. 28 вересня 1939 р. відбулося одне з останніх засідань Союзу українських наукових робітників книгозбірень і музеїв у Львові. Зважаючи на події, найпершим завданням, яке постало перед присутніми, було *«збереження мистецької старовини Західної України»* (ЦДІА, ф. 687, оп. 1, спр. 6, арк. 13). Відразу вирішено створити управу крайового консерватора на чолі з М. Драганом, а *«нагляд і опіку над доісторичними розкопами»* доручити М. Смішкові (ЦДІА, ф. 687, оп. 1, спр. 6, арк. 13). Однак в умовах війни та радянської окупації досягти успіху у збереженні музейних колекцій було практично неможливо.

Висновки. Упродовж міжвоєнного двадцятиліття добре простежується археологічна діяльність українських музеїв Львова, Станиславова, Тернополя. Цю мережу доповнили музеї, що виникли в повітових містечках.

У 1920—1930-х роках музеї стають важливими осередками культурно-освітнього та наукового життя за межами воєводських центрів. Частина установ, головно Львова, продовжила діяльність, розпочату у XIX — на початку XX ст., водночас після Першої світової війни кількість музейних інституцій зросла. Закономірно, що в умовах перебування Галичини під владою Польщі виникали українські та польські музейні установи. Польські музеї засновували за підтримки влади і вони не мали жодних перешкод із затвердженням статутів чи з пошуками приміщень для експозиції та фондів, натомість діяльність українських установ часто наштовхувалася на неможливість затвердити статут і розгорнути діяльність у правовому руслі. Практично всі музеї, що виникли в міжвоєнний період на теренах заходу України, мали окремі археологічні відділи або колекції археологічних знахідок.

Діяльність повітових музеїв з археологічними відділами в міжвоєнний період відбувалася за подібною, чітко окресленою схемою. Археологічна робота музейних осередків не обмежувалася накопиченням та експонуванням артефактів, виявлених під час польових робіт. Деякі установи проводили самостійні археологічні дослідження (Самбір, Сянок, Теребовля), матеріали з яких поповнювали їхні колекції, а більшість запрошувала до археологічних обстежень львівських археологів (Я. Пастернака, М. Смішка, Т. Сулімірського) і з їхньою допомогою проводила незначні місцеві дослідження.

Прикладом польової археології в цих інституціях служать розкопки музеїв «Бойківщина» в Самборі під керівництвом В. Кобільника, «Гуцульщина» в Коломиї, «Верховина» у Стрию у співпраці з археологами НТШ та Львівського університету. У Музеї «Лемківщина» в Сяноку наукові співробітники Л. Гец та І. Добрянська проводили самостійні розкопки, це стосується і керівника Музею імені князя Василька у Теребовлі С. Борачка.

Комунікація музейників відбувалася на базі музейних з'їздів, які в міжвоєнний період набули значної популярності. Ці форуми проводили українські музеологи для вирішення найважливіших проблем. Також відбувалися загальнопольські музейні з'їзди, на яких було представлено українське музейництво Галичини. З українських діячів у загальнопольських форумах брали участь Я. Пастернак та І. Свєнціцький.

Утім, варто зазначити, що не усі музеї регіону мали великі та представницькі колекції археологічних знахідок, почасти результати музейних досліджень не публікували, не документували роботи, погано зберігали архіви. Однак сумарний внесок музейних інституцій у розвиток міжвоєнної археології не можна недооцінювати, хоча б тому, що музейні співробітники на периферії привертали увагу місцево-

го населення до культурної спадщини, вчили селян, на які знахідки варто звертати увагу, і так зберегли чимало артефактів та дослідили значну кількість пам'яток, що увійшли в історію археології заходу України.

ЛІТЕРАТУРА

Архельоґічні… Архельоґічні розкопки. *Наш прапор*, 83, 2.08.1937, с. 2.

Архів Музею при Інституті народознавства НАН України. *Інвентарна книга Музею НТШ*, ч. 7/23912.

Архів Музею при Інституті народознавства НАН України. *Інвентарна книга Музею НТШ*, ч. 10/51.

Б. Ч[айковський]. 1938. Зїзд українських музейників [у м. Коломиї]. *Українські вісти,* 125 (751), с. 2; 126 (752), с. 2.

Білас, Н. 2002. Археологи Львівського університету та їхня участь у краєзнавчо-музейницькій роботі галицьких українців у 20—30-х роках XX ст. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 5, с. 160-161.

Борачок, М. 1968. Із скарбів теребовельської давнини. *Теребовельська земля. Історично-мемуарний збірник*, с. 478-483.

Букатович, Л. 1936. IV-ий зїзд українських музейників у Сяноці. *Новий Час*, 11.06, с. 6.

Булик, Н. 2025. Археологія у Музеї імені Князя Василька в Теребовлі. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 29, с. 442-457.

Булик, Н., Войтович, М. 2025. «Музей «Бойківщина» і львівські археологи: міжінституційна комунікація між двома світовими війнами». В: *Матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції «Бойківщина: минуле, сучасність, перспективи» на пошануна пошану Володимира Гуркевича (Самбір, 27 травня 2025 р.)*. Самбір, с. 44-54.

В справі… 1927. В справі «Народнього музею» в Коломиї. *Діло*, 150, с. 4.

Відкриття… 1932. Відкриття Бойківського Музею в Самборі. *Діло*, 97, с. 2-3.

Войтович, М. 2012. Дослідження пам'яток культур шнурової кераміки на Прикарпатті у міжвоєнний період. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 14—15, с. 274-284.

Гавдяк, М. 1938. Із наших обласних музеїв. *Наша Батьківщина*, 4, 2, с. 1-2.

Гілевич, І. 2014. Михайло Скорик — етнолог, історик, фольклорист. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 50, с. 206-243.

Голик, Р. 2012. Краєзнавство та етнокультурне життя Самбірщини першої третини XX ст. *Краєзнавство*, 4, с. 5-15.

Гургула, І. 1939. Вистава Лемківщини в музею Н. Т. Ш. *Діло*, 49, с. 7.

Д., Н[иколишин]. 1938. Коломия. VI з'їзд українських музейників відбувся цього року в Коломиї. *Діло*, 132, с. 13-14.

Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. 1242 (Товариство «Бойківщина» в Самборі), оп. 1, спр. 92.

ДАЛО, ф. 1245, оп. 1, спр. 46.

Данчин, Р. 2014. Діяльність товариства і музею «Бойківщина»: історія та сучасність. *Вісник Закарпатського художнього інституту,* 5, с. 38-45.

Драбчук, І. Йосиф Чачковський та його діти. URL: https:.web.archive.org/web/20160426164553/http:.www.galychyna.if.ua/publication.iosif-chachkovskii-ta-iogo-diti/.

Дучимінська, О. 1938. Нарада українських музейників [у м. Коломиї]. *Жіноча доля*, 13—14, с. 16.

З діяльности… 1936. З діяльности музейного товариства «Верховина» у Стрию за 1935 рік. *Діло*, 154, с. 5.

Заброварний, С. 1989. Музей «Стривігор» в Перемишлі. *Варшавські українознавчі записки*, 1, с. 230-232.

Зацікавлення… 1932. Зацікавлення українського селянства музейництвом. (Допис із Самбірщини). *Діло*, 43, с. 2.

Земле… 1942. «Земле моя, всеплодючая мати…». *Львівські вісті*, 10, с. 4.

З'їзд… 1935. З'їзд представників українських музеїв у Галичині. *Діло*, 154, с. 4.

ІІІ З'їзд… 1935. ІІІ З'їзд українських музеольоґів у Львові. *Діло*, 153, с. 6.

Інвентарна… Інвентарна книга експонатів Стрийського краєзнавчого музею № 1, арк. 8—9, інв. Н. арх. 64. Рештки спалених костей і вугілля в тарілці. Добряни, 1934.

Клапчук, В. М. 2019. *Михайло Клапчук. Український націоналіст і вчений (життєвий, політичний і науковий шлях): до 100-річчя від дня народження*. Делятин; Івано-Франківськ.

Кобільник, В. 1933a. З археологічних дослідів на Бойківщині за рік 1931 і 1932. *Літопис Бойківщини*, 2, с. 3-31.

Кобільник, В. 1933b. Могили. Ч. 1, II, III в Городищі. *Літопис Бойківщини*, 2, с. 32-38.

Кобільник, В. 1936. Знаки на днах посудин княжої доби зі Ступниці пов. Самбір. *Літопис Бойківщини*, 8, с. 1-11.

Кобринський, В. 1935. Зі шпилів Чорногори до музею. З приводу отворення Українського музею ім. Й. Кобринського в Коломиї. *Діло*, 4, с. 2.

Кобринський, В. 1936. Важні викопалини в Коломийщині. *Діло*, 209, с. 6.

Константинович, Е. 1934. Музей «Лемкіщина» Саноці. *Нова Зоря*, 52 (750), с. 5.

Королько, А. 2018. VI з'їзд українських музеєологів Галичини в Коломиї 1938 року: передумови, хід та результати проведення. Сучасні акценти музейництва. Історія, здобутки, перспективи. В: *Матеріали науково-теоретичної конференції (Івано-Франківськ, 14 травня 2018 р.)*. Івано-Франківськ, с. 5-18.

Кулаковська, Л. 2006. Михайло Клапчук (1920—1984). *Археологічні дослідження Львівського університету*, 9, с. 285-288.

Купчинська, Л. 2009. Северин Борачок — маляр і організатор мистецького музейництва на Поділлі. *Вісник НТШ*, 41, с 28-29.

Літопис… 1934. *Літопис Бойківщини*, 3, с. 28

Літопис… 1936. *Літопис Національного музею за 1936 р*., 3.

ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 26 (Управління консервації Львівського воєводства), спр. 42, ч. 1.

ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 26, спр. 42, ч. 4.

ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 26, спр. 42, ч. 5.

М., П. 1934. З культурного життя Станиславова. Відчити і проєкт заснування музею. *Діло*, 130, с. 5.

Мик, В. 1932. З наших музеїв. *Діло*, 278, с. 4.

Музей… 1932. Музей «Бойківщина». *Народня справа*, 18, с. 7.

Музей… 1934. Музей «Гуцульщина» в Коломиї. *Гуцульське слово*, 2—3, с. 2.

Музейництво… 1937. Музейництво в Теребовельщині. *Українські вісти*, 208, с. 6.

НА ВА ІУ НАН України. Колекція негативів на склі НТШ. Матеріали Я. Пастернака.

Науковий… Науковий архів Наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія», ф. 12 (Ярема Яким Якимович (1884—1964) — літературознавець, педагог, психолог, громадський діяч), оп. 1, спр. 111.

Наукові… 1936. Наукові викопки на Гуцульщині. *Діло*, 178, с. 8.

Національний музей у Львові. Відділ рукописів. *Лист Я. Пастернака до І. Свєнціцького від 18.01.1917*.

Нова… 1931. Нова укр. культурна станиця на Лемківщині. *Діло*, 203, с. 3.

Обласний… 1931. Обласний бойківський музей. *Діло*, 159, с. 3.

Оживлена… 1939. Оживлена діяльність Товариства «Лемківщина» в Сяноці. *Діло*, 105, с. 6.

Пастернак, Я. 1929. Дещо про обласні музеї. *Діло*, 240, с. 2.

Пастернак, Я. 1931. Моя праця в Національнім музею 1913—14 р. В: Свенціцький, І. (ред.). *Двадцять п'ять-ліття Національного музею у Львові*. Львів, с. 29-31.

Пастернак, Я. 1932. Відповідь у справі «Бойківщини». *Діло*, 290, с. 5.

Пастернак, Я. 1936. Шнурова могила в Кульчицях. *Літопис Бойківщини*, 7, с. 1-4.

Пастернак, Я. 1937. Музеї Наук. Т-ва ім. Шевченка за час від 1.I.1935—31.XII.1937. Культурно-історичний музей. *Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від* 1.1.1935—25.XII.1937, 73, с. 100.

Пастернак, Я. 1990. Стародавня Стрийщина. *Стрийщина. Історико-мемуарний збірник*, 1, с. 60-68.

Перший… 1931. Перший З'їзд Українських Музейників у Львові. *Діло*, 99, с. 3.

Петегирич, В. 1996. Лев Чачковський — дослідник княжої Теребовлі. *Галицька брама*, 10, с. 3.

Подільський… 1932. Подільський музей. *Діло*, 284, с. 5.

Посвячення… 1934. Посвячення і відкриття Українського Народнього Музею «Гуцульщина». *Діло*, 336, с. 6

Початки… 1939. Початки українського музейництва у Станиславові. *Діло*, 28, с. 4.

Р., Д. 1935. Стрий має свій музей. З діяльності музею «Верховина» у Стрию. *Діло*, 300, с. 2.

Романюк, Т. 1995. Одинадцять листів Ярослава Пастернака до Володимира Гнатюка. *Записки НТШ*, 230, с. 451-453.

Руда, О. 2017. Мультикультурний простір Галичини. В: Литвин, М. (ред.). *Проект «Україна». Галичина і Волинь у складі міжвоєнної Польщі*. Харків: Фоліо, с. 364-378.

Самбірський… 1942a. Самбірський музей. *Голос Підкарпаття*, 4, с. 6.

Самбірський… 1942b. Самбірський музей: земля все записала. *Голос Підкарпаття*, 3, с. 6.

Свенціцький, І. 1931. XXV літ діяльності Національного музею. В: Свенціцький, І. (ред.). *Двадцять п'ять-ліття Національного музею у Львові*. Львів, с. 4-18.

Свенціцький, І. 1926. *Звіт управи Національного музею у Львові за 1926 р*. Львів: Спілка «Діло».

Свенціцький, І. 1929. Національний музей за 1928 р. *Діло,*15, с. 3.

Свенціцький, І., Пастернак, Я., Кобільник, В., Драган, М. 1933. Другий з'їзд українських музеольоґів. *Діло*, 176, с. 1-2.

Скорик, М. 1935. Розвиток українського музейництва. З'їзд представників українських музеїв у Галичині. *Діло*, 154, с. 4.

Скородинська-Шпитковська, С. 1994. Український етнографічний, регіональний музей «Стривігор» в Перемишлі та його засновники. *Перемиські дзвони*, 3, с. 9-12.

Смішко, М. 1935. Вістря на спис із рунічним написом з Розвадова. *Літопис Бойківщини*, с. 1-14.

Смішко, М. 1960. *Карпатські кургани першої половини І тисячоліття нашої ери*. Київ: АН УРСР.

Смольський, Г. 1941. З маленької збірки величезне число експонатів. Історично-Краєзнавчий Музей в Тернополі. *Львівські вісті*, 124, с. 4.

Хроніка… 1933. Хроніка. *Літопис Бойківщини*, 3, 2, с. 79.

ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 180, арк. 40. (Лист до виділу НТШ від 15 березня 1936 р.).

ЦДІА України у м. Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2722.

ЦДІА України у Львові, ф. 358, оп. 1, спр. 317.

ЦДІА України у Львові, ф. 687, оп. 1, спр. 1 (Статут товариства «Союз українських наукових робітників книгозбірень і музеїв у Львові»).

ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 180.

Чайковський, І. 1938. Музей ім. князя Василька в Теребовлі. *Літературно-науковий додаток «Нового часу»*, 33 (45/2), с. 3-4.

Шпитковська-Скородинська, С. 1995. Професор гімназійний. Про долю Івана-Юліяна Шпитковського. Поклик сумління. *Всеукраїнський часопис «Меморіалу» імені Василя Стуса*, 26 (226), с. 6.

Шпитковський, І. 1937. Дещо про історію музейницьких збірок у Перемишлі. *Український Бескид*, 20, с. 4-5.

Що збирати… 1935. *Що збирати для обласних музеїв?* Самбір.

Archiwum Działu… Archiwum Działu Historycznego Muzeum Historycznego w Sanoku, *Akta Muzeum Łemkiwszczyna w Sanoku z lat 1931—1939*. Nr 272/36.

Archiwum MAK, sp. 33/9.

Archiwum MHS. Akta Muzeum «Łemkiwszczyna» w Sanoku z lat 1931—1939, Музей «Лемківщина» у Сяноці. Секретар. № 372.

Archiwum MHS. Nr inw. MHS/F/1612.

Archiwum MHS. Nr inw. MHS/F/2749 i MHS/F/2750.

Archiwum MHS. *Книга протоколів зі Загальних Зборів та Засідань Товариства «Лемківщина» у Саноці*, teczka 323.

Archiwum MHS. Протокол з нахідки цвинтарища гром. Бахір, в осени 1940.

Ciekawe… 1932. Ciekawe znaleziska historyczne w Samborskim. *Ilustrowany kuryer codzienny,* 266.

Instytut Pamięci Narodowej, sygn. № 010/10948/4, спогади Лева Ґеца.

Kotowicz, P. N. 2017. Muzeum Towarzystwa «Łemkiwszczyna» w Sanoku — przyczynek do historii polskiej i ukraińskiej archeologii w okresie międzywojennym. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 21, с. 296-323.

Kotowicz, P. N. 2004. Zabytki archeologiczne z okresu lateńskiego i wpływów rzymskich w zbiorach Muz-

eum Historycznego w Sanoku. In: Gancarski, J. (red). *Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich*. Krosno, s. 711-725.

Mansfeld, B. 1993. Dwa zjazdy muzealne we Lwowie. *Muzealnictwo*, 35, s. 6-17.

Sulimirski, T. 1935. Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka prehistorycznego. *Z Otchłani Wieków*, 10, 2, s. 20-28.

Sulimirski, T. 1968. *Cordet ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians*. London.

REFERENCES

Arkhelogichni… Arkhelogichni rozkopky. *Nash prapor*, 83, 2.08.1937, s. 2.

Arkhiv Muzeiu pry Instytuti narodoznavstva NAN Ukrainy. *Inventarna knyha Muzeiu NTSh*, ch. 7/23912.

Arkhiv Muzeiu pry Instytuti narodoznavstva NAN Ukrainy. *Inventarna knyha Muzeiu NTSh*, ch. 10/51.

B. Ch[aikovskyi]. 1938. Zizd ukrainskykh muzeinykiv [u m. Kolomyi]. *Ukrainski visty*, 125 (751), s. 2; 126 (752), s. 2.

Bilas, N. 2002. Arkheolohy Lvivskoho universytetu ta yikhnia uchast u kraieznavcho-muzeinytskii roboti halytskykh ukraintsiv u 20—30-kh rokakh XX st. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 5, s. 160-161.

Borachok, M. 1968. Iz skarbiv terebovelskoi davnyny. *Terebovelska zemlia. Istorychno-memuarnyi zbirnyk*, s. 478-483.

Bukatovych, L. 1936. IV-yi zizd ukrainskykh muzeinykiv u Sianotsi. *Novyi Chas*, 11.06, s. 6.

Bulyk, N. 2025. Arkheolohiia u Muzei imeni Kniazia Vasylka v Terebovli. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 29, s. 442-457.

Bulyk, N., Voitovych, M. 2025. «Muzei «Boikivshchyna» i lvivski arkheolohy: mizhinstytutsiina komunikatsiia mizh dvoma svitovymy viinamy». In: *Materialy I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Boikivshchyna: mynule, suchasnist, perspektyvy» na poshanuna poshanu Volodymyra Hurkevycha (Sambir, 27 travnia 2025 r.)*. Sambir, s. 44-54.

V spravi… 1927. V spravi «Narodnoho muzeiu» v Kolomyi. *Dilo*, 150, s. 4.

Vidkryttia… 1932. Vidkryttia Boikivskoho Muzeiu v Sambori. *Dilo*, 97, s. 2-3.

Voitovych, M. 2012. Doslidzhennia pam'iatok kultur shnurovoi keramiky na Prykarpatti u mizhvoiennyi period. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 14—15, s. 274-284.

Havdiak, M. 1938. Iz nashykh oblasnykh muzeiv. *Nasha Batkivshchyna*, 4, 2, s. 1-2.

Hilevych, I. 2014. Mykhailo Skoryk — etnoloh, istoryk, folkloryst. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna*, 50, s. 206-243.

Holyk, R. 2012. Kraieznavstvo ta etnokulturne zhyttia Sambirshchyny pershoi tretyny XX st. *Kraieznavstvo*, 4, s. 5-15.

Hurhula, I. 1939. Vystava Lemkivshchyny v muzeiu N. T. Sh. *Dilo*, 49, s. 7.

D., N[ykolyshyn]. 1938. Kolomyia. VI z'izd ukrainskykh muzeinykiv vidbuvsia tsoho roku v Kolomyi. *Dilo*, 132, s. 13-14.

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (DALO), f. 1242 (Tovarystvo «Boikivshchyna» v Sambori), op. 1, spr. 92.

DALO, f. 1245, op. 1, spr. 46.

Danchyn, R. 2014. Diialnist tovarystva i muzeiu «Boikivshchyna»: istoriia ta suchasnist. *Visnyk Zakarpatskoho khudozhnoho instytutu*, 5, s. 38-45.

Drabchuk, I. Yosyf Chachkovskyi ta yoho dity. URL: https:.web.archive.org/web/20160426164553/http:.www.galychyna.if.ua/publication.iosif-chachkovskii-ta-iogo-diti/.

Duchyminska, O. 1938. Narada ukrainskykh muzeinykiv [u m. Kolomyi]. *Zhinocha dolia*, 13—14, s. 16.

Z diialnosty… 1936. Z diialnosty muzeinoho tovarystva «Verkhovyna» u Stryiu za 1935 rik. *Dilo*, 154, s. 5.

Zabrovarnyi, S. 1989. Muzei «Stryvihor» v Peremyshli. *Varshavski ukrainoznavchi zapysky*, 1, s. 230-232.

Zatsikavlennia… 1932. Zatsikavlennia ukrainskoho selianstva muzeinytstvom. (Dopys iz Sambirshchyny). *Dilo*, 43, s. 2.

Zemle… 1942. «Zemle moia, vseplodiuchaia maty…». *Lvivski visti*, 10, s. 4.

Z'izd… 1935. Z'izd predstavnykiv ukrainskykh muzeiv u Halychyni. *Dilo*, 154, s. 4.

III Z'izd… 1935. III Z'izd ukrainskykh muzeologiv u Lvovi. *Dilo*, 153, s. 6.

Inventarna… 1934. Inventarna knyha eksponativ Stryiskoho kraieznavchoho muzeiu N 1, ark. 8—9, inv. N. arkh. 64. Reshtky spalenykh kostei i vuhillia v tariltsi. Dobriany.

Klapchuk, V. M. 2019. *Mykhailo Klapchuk. Ukrainskyi natsionalist i vchenyi (zhyttievyi, politychnyi i naukovyi shliakh): do 100-richchia vid dnia narodzhennia.* Deliatyn; Ivano-Frankivsk.

Kobilnyk, V. 1933a. Z arkheolohichnykh doslidiv na Boikivshchyni za rik 1931 i 1932. *Litopys Boikivshchyny*, 2, s. 3-31.

Kobilnyk, V. 1933b. Mohyly. Ch. 1, II, III v Horodyshchi. *Litopys Boikivshchyny*, 2, s. 32-38.

Kobilnyk, V. 1936. Znaky na dnakh posudyn kniazhoi doby zi Stupnytsi pov. Sambir. *Litopys Boikivshchyny*, 8, s. 1-11.

Kobrynskyi, V. 1935. Zi shpyliv Chornohory do muzeiu. Z pryvodu otvorennia Ukrainskoho muzeiu im. Y. Kobrynskoho v Kolomyi. *Dilo*, 4, s. 2.

Kobrynskyi, V. 1936. Vazhni vykopalyny v Kolomyishchyni. *Dilo*, 209, s. 6.

Konstantynovych, E. 1934. Muzei «Lemkishchyna» Sanotsi. *Nova Zoria,* 52 (750), s. 5.

Korolko, A. 2018. VI z'izd ukrainskykh muzeieolohiv Halychyny v Kolomyi 1938 roku: peredumovy, khid ta rezultaty provedennia. In: *Suchasni aktsenty muzeinytstva. Istoriia, zdobutky, perspektyvy. Materialy naukovo-teoretychnoi konferentsii (Ivano-Frankivsk, 14 travnia 2018 r.).* Ivano-Frankivsk, s. 5-18.

Kulakovska, L. 2006. Mykhailo Klapchuk (1920—1984). *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 9, s. 285-288.

Kupchynska, L. 2009. Severyn Borachok — maliar i orhanizator mystetskoho muzeinytstva na Podilli. *Visnyk NTSh*, 41, s 28-29.

Litopys… 1934. *Litopys Boikivshchyny*, 3, s. 28.

Litopys… 1936. *Litopys Natsionalnoho muzeiu za 1936 r.*, 3.

LNNB im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 26 (Upravlinnia konservatsii Lvivskoho voievodstva), spr. 42, ch. 1.

LNNB im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 26, spr. 42, ch. 4.

LNNB im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 26, spr. 42, ch. 5.

M., P. 1934. Z kulturnoho zhyttia Stanyslavova. Vidchyty i proiekt zasnuvannia muzeiu. *Dilo,* 130, s. 5.

Myk, V. 1932. Z nashykh muzeiv. *Dilo*, 278, s. 4.

Muzei… 1932. Muzei «Boikivshchyna». *Narodnia sprava*, 18, s. 7.

Muzei… 1934. Muzei «Hutsulshchyna» v Kolomyi. *Hutsulske slovo*, 2—3, s. 2.

Muzeinytstvo… 1937. Muzeinytstvo v Terebovelshchyni. *Ukrainski visty*, 208, s. 6.

NA VA IU NAN Ukrainy. Kolektsiia nehatyviv na skli NTSh. Materialy Ya. Pasternaka.

Naukovyi… Naukovyi arkhiv Naukovoi biblioteky Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska akademiia», f. 12 (Iarema Yakym Yakymovych (1884—1964) — literaturoznavets, pedahoh, psykholoh, hromadskyi diiach), op. 1, spr. 111.

Naukovi… 1936. Naukovi vykopky na Hutsulshchyni. *Dilo*, 178, s. 8.

Natsionalnyi muzei u Lvovi. Viddil rukopysiv. Lyst Ya. Pasternaka do I. Svientsitskoho vid 18.01.1917.

Nova… 1931. Nova ukr. kulturna stanytsia na Lemkivshchyni. *Dilo*, 203, s. 3.

Oblasnyi… 1931. Oblasnyi boikivskyi muzei. *Dilo*, 159, s. 3.

Ozhyvlena… 1939. Ozhyvlena diialnist Tovarystva «Lemkivshchyna» v Sianotsi. *Dilo*, 105, s. 6.

Pasternak, Ya. 1929. Deshcho pro oblasni muzei. *Dilo*, 240, s. 2.

Pasternak, Ya. 1931. Moia pratsia v Natsionalnim muzeiu 1913—14 r. In: Svientsitskyi, I. (red.). *Dvadtsiat p'iat-littia Natsionalnoho muzeiu u Lvovi*. Lviv, s. 29-31.

Pasternak, Ya. 1932. Vidpovid u spravi «Boikivshchyny». *Dilo*, 290, s. 5.

Pasternak, Ya. 1936. Shnurova mohyla v Kulchytsiakh. *Litopys Boikivshchyny*, 7, s. 1-4.

Pasternak, Ya. 1937. Muzei Nauk. T-va im. Shevchenka za chas vid 1.I.1935—31.XII.1937. Kulturno-istorychnyi muzei. *Khronika Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi za chas vid 1.1.1935—25.XII.1937*, 73, s. 100.

Pasternak, Ya. 1990. Starodavnia Stryishchyna. *Stryishchyna. Istoryko-memuarnyi zbirnyk*, 1, s. 60-68.

Pershyi… 1931. Pershyi Z'izd Ukrainskykh Muzeinykiv u Lvovi. *Dilo*, 99, s. 3.

Petehyrych, V. 1996. Lev Chachkovskyi — doslidnyk kniazhoi Terebovli. *Halytska brama*, 10, s. 3.

Podilskyi… 1932. Podilskyi muzei. *Dilo*, 284, s. 5.

Posviachennia… 1934. Posviachennia i vidkryttia Ukrainskoho Narodnoho Muzeiu «Hutsulshchyna». *Dilo*, 336, s. 6.

Pochatky… 1939. Pochatky ukrainskoho muzeinytstva u Stanyslavovi. *Dilo*, 28, s. 4.

R., D. 1935. Stryi maie svii muzei. Z diialnosti muzeiu «Verkhovyna» u Stryiu. *Dilo*, 300, s. 2.

Romaniuk, T. 1995. Odynadtsiat lystiv Yaroslava Pasternaka do Volodymyra Hnatiuka. *Zapysky NTSh*, 230, s. 451-453.

Ruda, O. 2017. Multykulturnyi prostir Halychyny. In: Lytvyn, M. (red.). *Proekt «Ukraina». Halychyna i Volyn u skladi mizhvoiennoi Polshchi*. Kharkiv: Folio, s. 364-378.

Sambirskyi… 1942a. Sambirskyi muzei. *Holos Pidkarpattia*, 4, s. 6.

Sambirskyi… 1942b. Sambirskyi muzei: zemlia vse zapysala. *Holos Pidkarpattia*, 3, s. 6.

Svientsitskyi, I. 1931. XXV lit diialnosti Natsionalnoho muzeiu. In: Svientsitskyi, I. (red.). *Dvadtsiat p'iat-littia Natsionalnoho muzeiu u Lvovi*. Lviv, s. 4-18.

Svientsitskyi, I. 1926. *Zvit upravy Natsionalnoho muzeiu u Lvovi za 1926 r.* Lviv: Spilka «Dilo».

Svientsitskyi, I. 1929. Natsionalnyi muzei za 1928 r. *Dilo*,15, s. 3.

Svientsitskyi, I., Pasternak, Ya., Kobilnyk, V., Drahan, M. 1933. Druhyi z'izd ukrainskykh muzeologiv. *Dilo*, 176, s. 1-2.

Skoryk, M. 1935. Rozvytok ukrainskoho muzeinytstva. Z'izd predstavnykiv ukrainskykh muzeiv u Halychyni. *Dilo*, 154, s. 4.

Skorodynska-Shpytkovska, S. 1994. Ukrainskyi etnohrafichnyi, rehionalnyi muzei «Stryvihor» v Peremyshli ta yoho zasnovnyky. *Peremyski dzvony*, 3, s. 9-12.

Smishko, M. 1935. Vistria na spys iz runichnym napysom z Rozvadova. *Litopys Boikivshchyny*, s. 1-14.

Smishko, M. 1960. *Karpatski kurhany pershoi polovyny I tysiacholittia nashoi ery*. Kyiv: URSR.

Smolskyi, H. 1941. Z malenkoi zbirky velychezne chyslo eksponativ. Istorychno-Kraieznavchyi Muzei v Ternopoli. *Lvivski visti*, 124, s. 4.

Khronika… 1933. Khronika. *Litopys Boikivshchyny*, 3, 2, s. 79.

TsDIA Ukrainy u Lvovi, f. 309, op. 1, spr. 180, ark. 40. (Lyst do vydilu NTSh vid 15 bereznia 1936 r.).

TsDIA Ukrainy u m. Lvovi, f. 309, op. 1, spr. 2722.

TsDIAU u Lvovi, f. 358, op. 1, spr. 317.

TsDIA Ukrainy u Lvovi, f. 687, op. 1, spr. 1 (Statut tovarystva «Soiuz ukrainskykh naukovykh robitnykiv knyhozbiren i muzeiv u Lvovi»).

TsDIA Ukrainy u Lvovi, f. 309, op. 1, spr. 180.

Chaikovskyi, I. 1938.Muzei im. kniazia Vasylka v Terebovli. *Literaturno-naukovyi dodatok «Novoho chasu»*, 33 (45/2), s. 3-4.

Shpytkovska-Skorodynska, S. 1995. Profesor himnaziinyi. Pro doliu Ivana-Iuliiana Shpytkovskoho. Poklyk sumlinnia. *Vseukrainskyi chasopys «Memorialu» imeni Vasylia Stusa*, 26 (226), s. 6.

Shpytkovskyi, I. 1937. Deshcho pro istoriiu muzeinytskykh zbirok u Peremyshli. *Ukrainskyi Beskyd*, 20, s. 4-5.

Shcho zbyraty… 1935. *Shcho zbyraty dlia oblasnykh muzeiv?* Sambir.

Archiwum Działu Historycznego Muzeum Historycznego w Sanoku, Akta Muzeum Łemkiwszczyna w Sanoku z lat 1931—1939. Nr 272/36.

Archiwum MAK, sp. 33/9.

Archiwum MHS. Akta Muzeum «Łemkiwszczyna» w Sanoku z lat 1931—1939, Muzei «Lemkivshchyna» u Sianotsi. Sekretar. № 372.

Archiwum MHS. Knyha protokoliv zi Zahalnykh Zboriv ta Zasidan Tovarystva «Lemkivshchyna» u Sanotsi, teczka 323.

Archiwum MHS. Protokol z nakhidky tsvyntaryshcha hrom. Bakhir, v oseny 1940.

Kotowicz, P. N. 2017. Muzeum Towarzystwa «Łemkiwszczyna» w Sanoku — przyczynek do historii polskiej i ukraińskiej archeologii w okresie międzywojennym. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 21, s. 296-323.

Kotowicz, P. N. 2004. Zabytki archeologiczne z okresu lateńskiego i wpływów rzymskich w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku. In: Gancarski, J. (red). *Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich*. Krosno, s. 711-725.

Mansfeld, B. 1993. Dwa zjazdy muzealne we Lwowie. *Muzealnictwo*, 35, s. 6-17.

Sulimirski, T. 1935. Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka prehistorycznego. *Z Otchłani Wieków*, 10, 2, s. 20-28.

Sulimirski, T. 1968. *Cordet ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians*. London.

N. Bulyk

UKRAINIAN MUSEUM INSTITUTIONS OF GALICIA IN THE DEVELOPMENT OF INTER-WAR ARCHAEOLOGY

The archaeological activity of Ukrainian museums of Galicia during the interwar period of the 20th century is considered. The emphasis is placed on their role as scientific institutions around which the development of archaeology took place. The author focuses on the museum legislation of interwar Poland and its, often negative, impact on the activity of Ukrainian institutions, in particular, in matters of approving statutes and legalizing their activities. The archaeological activity of museums in such voivodeship centers as Lviv, Ternopil, and Stanislaviv, as well as in powiat towns, is highlighted and analyzed.

Communication between museum employees took place during congresses, which became considerably popular in the interwar period. The impact of congresses of Ukrainian museologists on the development of museum activity in general and museum archaeology in particular is shown. It is noted that museum employees on the periphery drew the attention of the local population to the cultural heritage, taught the villagers which finds to pay attention to, and thus preserved many artifacts and explored a significant number of sites that went down in the history of archaeological science of the west of Ukraine. Considerable attention is focused on field research, site conservation activities, and the formation of archaeological collections in the museums «Boykivshchyna» in Sambir, «Lemkivshchyna» in Sanok, «Stryvihor» in Przemysl, «Verkhovyna» in Stryi, «Hutsulshchyna» in Kolomyia, and the Prince Vasylko Museum in Terebovlia. It was found that these museum institutions not only collected, protected, and exhibited archaeological finds, but also acted as organizers of archaeological expeditions, often had a professional archaeologist on staff and established cooperation with archaeologists from the Shevchenko Scientific Society and Lviv University, published research results, which allows us to consider them as full-fledged archaeological centers of Galicia in the 1920s and 1930s.

Keywords: museum archaeology, exhibits, congresses of museologists, archaeological collections, Yaroslav Pasternak.

Одержано 21.12.2025

БУЛИК Наталя, доктор історичних наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, Україна.

Natalia BULYK, Dr. hab., I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9040-2676, e-mail: nata_bnm@ukr.net.

УДК 902.2(282.247.324-197.2)”195” DOI: 10.37445/adiu.2025.04.02

І. Тарасенко

НОВОБУДОВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У БУГО-ІНГУЛЕЦЬКОМУ МЕЖИРІЧЧІ У 1950-ті рр.

Статтю присвячую пам’яті мого брата
Миненка Сергія Леонідовича,
який служив у 67 ОМБр
та загинув 28 серпня 2025 р.
А також світлій пам’яті загиблих
у російсько-українській війні археологів

Розглянуто діяльність Снігурівсько-Інгулецької експедиції Інституту археології АН УРСР, що працювала у Буго-Інгулецькому межиріччі, насамперед на Середньому та Нижньому Інгульці, під час розгортання меліоративного будівництва у зоні зведення Інгулецької зрошувальної системи. Беруться до уваги обсяги польових робіт, характер отриманого археологічного матеріалу, які дозволяють зробити певні висновки щодо внеску експедиції у вивчення давньої історії цих теренів та у розвиток новобудовної археології в Україні.

Ключові слова: *новобудовна археологія, Буго-Інгулецьке межиріччя, долина р. Інгулець, Снігурівсько-Інгулецька експедиція, 1950-ті рр., Л. М. Славін, інгульська катакомбна культура, доба пізньої бронзи, скіфська та черняхівська культури.*

Вивчення діяльності окремої невеликої новобудовної експедиції — тема на перший погляд малоперспективна. Проте якщо розглядати її на тлі різних контекстів: приміром на тлі епохи (післявоєнні часи ставили перед археологами свої виклики) чи на тлі інших подібних експедицій попередніх та наступних періодів (зокрема новобудовні дослідження 1930-х рр. та справжній новобудовний «вибух» кінця 1960—1990-х рр.), то вдасться розгледіти цікаву та досить цілісну картину того, як відбувалося становлення новобудовної археології в Україні, побачити нерозривний зв’язок між поколіннями археологів довоєнного, післявоєнного часу та сучасності. Водночас подібні екскурси дають змогу фіксувати етапи розвитку української археологічної науки в цілому: долі вчених-археологів, зародження археологічних шкіл, археологічне вивчення окремих регіонів, формування проблематики того чи іншого періоду тощо. У цьому і полягає актуальність теми, що нами розглядається. Досі вже було здійснено спробу подібної роботи для інших експедицій ІА АН УРСР 1950-х рр., які провадили активну діяльність на новобудовах Півдня України (Тарасенко 2017; 2018; 2023).

Історія вивчення Буго-Інгулецького межиріччя. Степові простори між Південним Бугом та Інгульцем розміщуються у межах Причорноморської низовини, завдяки чому тут склалися сприятливі для проживання і ведення господарства природно-кліматичні умови. Береги р. Інгулець, щільно заселені зараз, були придатними для залюднення і у давнину. Так, звивисте ложе річки, прорізане у товщі вапнякових відкладень, сприяло тому, що її обидва береги були сонячними і захищеними від холодних вітрів. Лінія заселення біля річки, а також джерела води і їжі, шляхи сполучення, значно подовжувались завдяки такому береговому серпантину. Надзвичайно родючі блукви були наявні майже скрізь; а степові простори, розміщені поруч, придатні для скотарства. Будівельний матеріал — камінь — переважно був легкодоступним та у великій кількості (Фабрициус 1951, с. 93). Тож не дивним було очікувати тут наявність значної кількості пам’яток, залишених населенням у різні історичні періоди.

Проте на початку 1950-х рр. перед розгортанням на цих теренах меліоративного будівництва, територія Середнього та Нижнього Інгульця була мало вивченою в археологічному плані. У своїй роботі Л. М. Славін насамперед опирався на довоєнні дослідження А. В. Добровольського, адже саме останній, провівши розвідку та розкопки у Снігурівському р-ні, заклав

© І. ТАРАСЕНКО, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

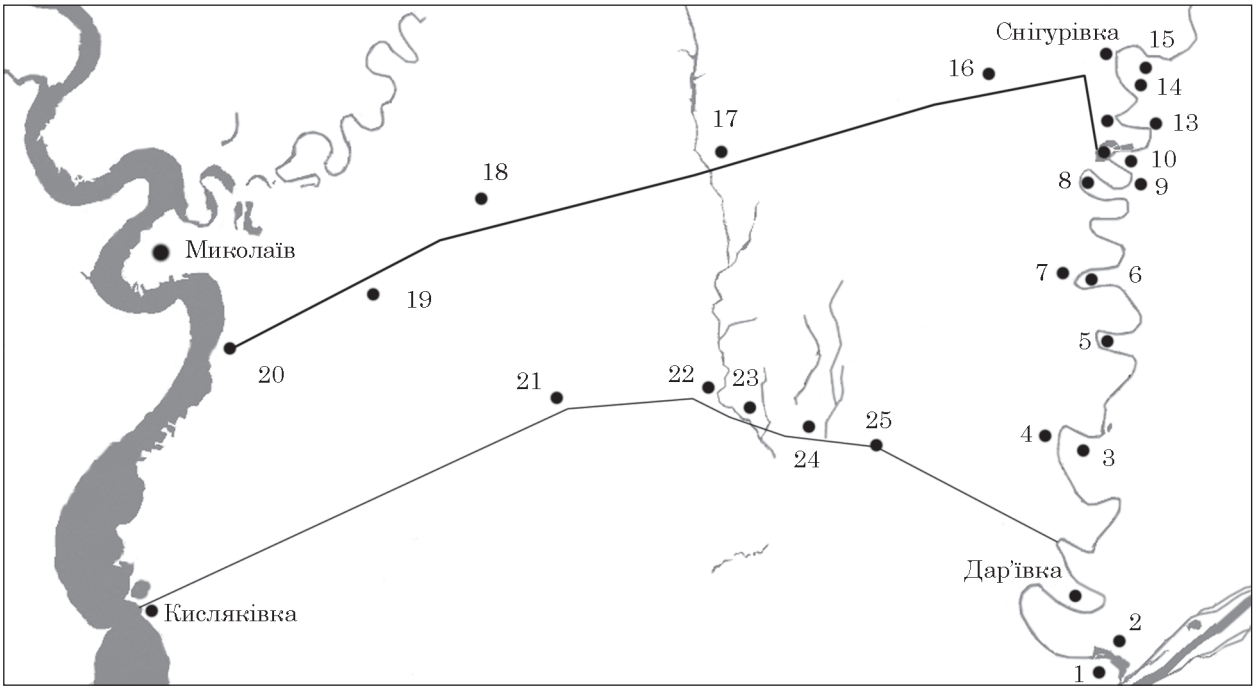

Рис. 1. Схематична карта проходження трас Верхньоінгулецького та Нижньоінгулецького каналів (за: План… 1951) з пунктами проведення розвідки та розкопок Снігурівсько-Інгулецькою експедицією: 1 — Садове; 2 — Микільське; 3 — Новотимофіївка; 4 — Олександрівка; 5 — Галаганівка; 6 — Єлизаветівка; 7 — Баратівка; 8 — Нововасилівка; 9 — Новокондакове; 10 — Старе Кондакове; 11 — Афанасівка; 12 — Юр'ївка; 13 — Кепине; 14 — Павлівка; 15 — Василівка; 16 — Новопетрівка; 17 — Киселівка; 18 — Костянтинівка; 19 — Шевченкове; 20 — Широка Балка (Миколаїв); 21 — Новогригорівка; 22 — Шмидтове; 23 — Новокиївка; 24 — Загорянівка; 25 — Петровка

Fig. 1. Schematic map of the routes of the Upper Ingulets and Lower Ingulets canals (based on: Plan of the Upper and Lower Ingulets Canals 1951) with the locations of exploration and excavations conducted by the Snigurivka-Ingulets expedition: 1 — Sadove; 2 — Mykilske; 3 — Novotymofiivka; 4 — Oleksandrivka; 5 — Halahanivka; 6 — Yelyzavetivka; 7 — Barativka; 8 — Novovasylivka; 9 — Novokondakove; 10 — Stare Kondakove; 11 — Afanasivka; 12 — Yurivka; 13 — Кepyne; 14 — Pavlivka; 15 — Vasylivka; 16 — Novopetrivka; 17 — Kyselivka; 18 — Kostyantynivka; 19 — Shevchenkove; 20 — Shyroka Balka (Mykolaiv); 21 — Novohryhorivka; 22 — Shmydtove; 23 — Novokyivka; 24 — Zahorianivka; 25 — Petrivka

основи його археологічного вивчення. Водночас Л. М. Славін згадував і дореволюційних дослідників давніх пам'яток Інгульця, бо останні почали привертати до себе увагу археологів значно раніше. Зокрема із середини XIX ст. інтерес дослідників до р. Інгулець проявився у роботах, що мали топографічний характер. Приміром робота В. М. Ястребова «Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии» (1879) стала першим узагальненням матеріалу, накопиченого ним і його попередниками на кінець XIX ст. Перші ж археологічні розкопки на Інгульці також припадають на кінець XIX ст. Так, у 1890 р. Д. І. Яворницький та М. М. Комстадіус розкопали чотири кургани поблизу с. Садове (кол. Фалеєвка). У насипах курганів дослідники виявили багато каміння, що, як відомо на сьогодні, є однією із локальних особливостей курганної архітектури цих теренів. У 1897 р. Г. Л. Скадовський здійснив перші археологічні розкопки городища на Інгульці. Він відкрив, дослідив і описав укріплене поселення римського часу під назвою «Городок», розміщеного біля с. Роксандрівка (суч. Олександрівка). Також дослідник провів невеликі розкопки на Репринському городищі біля с. Микільське [1], що є яскравою пам'яткою білозерської культури. Результати своїх робіт дослідник опублікував у працях VIII Археологічного з'їзду. За даними М. М. Комстадіуса, біля с. Дар'ївка на правому березі р. Інгулець фіксувалися рештки кам'яних споруд, обнесених валом (Фабрициус 1951, с. 88—89).

Територія Нижнього Інгульця завжди була у сфері інтересів Херсонського музею. Так, у 1909 р. його директор В. І. Гошкевич здійснив огляд стану Репринського городища, зробив заміри та зібрав матеріал. Результати цих робіт опубліковано у Літописі Херсонського музею за цей рік. У 1928 р. за дорученням того ж музею (директор І. В. Фабриціус) інгулецькі кургани дослідив Г. І. Крисін. Зокрема ті, що розміщувались у нижній течії річки з обох її берегів: с. Садове—хут. Городок та с. Микільське—хут. Ново-Тимофіївка. За спостереженнями Г. І. Крисіна, кургани ці розміщувалися то

1. Садове, Микільське — села Херсонського р-ну Херсонської обл.; Роксандрівка — село Снігурівського р-ну Миколаївської обл.

по одинці, то групами на деякому віддаленні від річки. Дослідник наніс на карту 105 розміщених найближче до берега насипів заввишки 2—10 м (Крисін 1929, с. 12, мал. 1). Того ж року Г. І. Крисін обстежив територію навколо Репринського городища (с. Микільське) та констатував його значне руйнування [2]. Крім того, дослідник оглянув ще три городища у цій місцевості та зробив їхні плани (докл. див.: Крисін 1929).

Початок створення археологічної карти Середнього Інгульця пов'язаний із діяльністю А. В. Добровольського, який протягом 1923—1926 рр. провадив розвідку і розкопки на ділянці річки від с. Роксандрівка до єврейської колонії Мала Сейдеменуха — це близько 100 км вздовж течії. Дослідник зафіксував загалом 24 поселення: доби бронзи (9 од.) та перших століть н. е. На поселенні черняхівської культури біля с. Отбідо-Василівка (суч. Василівка) дослідник провів незначні розкопки, а також на кількох курганах, зокрема біля с. Велика Сейдеменуха (Добровольський 1925; 1950; Фабрициус 1951, с. 93—118). На поселенні біля с. Афанасівка дослідник фіксував наявність валів (Там само, с. 103). Наступну розвідку в цьому районі провели співробітники Одеського археологічного музею у 1950—1951 рр. Тоді ж було зафіксовано чотири поселення на Інгульці (Снігурівка—Галаганівка) та два на трасі Верхньоінгулецького каналу, які за типом кераміки були датовані добою бронзи. Крім того, було здійснено невеликі розвідувальні розкопки на поселенні доби бронзи біля с. Старе Кондакове [3] і на поселенні перших століть н. е. біля с. Новокондакове (Єсипенко 1956, с. 204).

Дещо краще було досліджено територію Бузького лиману, лівий берег якого входив до територіальних меж діяльності Снігурівсько-Інгулецької експедиції. Так, у повідомленні В. М. Ястребова (1879) є згадка, що у с. Кисляківка було знайдено античний мармуровий рельєф. В. І. Гошкевич (1909, 1913—1915 рр.) провів значну і плідну роботу з вивчення й пошуку поселень і городищ Нижнього Побужжя. Як зазначав Л. М. Славін, саме завдяки роботі Віктора Івановича з'явилась можливість скласти першу канву археологічної карти Буго-Дніпровського району з багатьма десятками пунктів, для кожного з яких був зібраний необхідний матеріал (Славин 1960, с. 52).

Починаючи з 1920-х рр. регулярну розвідку у нижній течії Південного Бугу проводили співробітники Миколаївського музею (Ф. Т. Камінський), особливо на його лівобережжі. Основним їхнім завданням було відкрити городища, поселення та могильники ольвійського оточення (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 4). Приміром, у 1927 р. співробітники музею виявили значний античний матеріал поблизу с. Кисляківка. З другої половини 1930-х — на початку 1940-х рр. активізувалась розвідувальна діяльність Ольвійського заповідника, пов'язана з вивченням сільської околиці міста-держави Ольвії (Буйських 1997, с. 15). Водночас вперше було проведено стаціонарні роботи на відкритих поселеннях, щоправда, це були переважно пам'ятки Правобережжя Бузького лиману.

Степові простори межиріччя Бугу-Інгульця досі не були охоплені археологічними дослідженнями; тож на початку 1950-х рр. все ще залишалися незвіданими теренами на археологічній карті Півдня України.

Згадані вище роботи велись на окремих ділянках Буго-Інгулецького межиріччя. Хоч вони давали приблизне уявлення про археологічні пам'ятки та історичні долі давнього населення цього регіону (Славин 1951а, с. 1), але стали орієнтирами для наступних поколінь дослідників. У цьому контексті дослідження Снігурівсько-Інгулецької експедиції стали продовженням зазначених робіт та поповнили археологічну карту новими пам'ятками.

Отже, на початку 1950-х рр. активно стартувало будівництво однієї із найбільших зрошувальних систем України — Інгулецької (ІЗС), першу чергу якої було введена у дію 1956 р. Вказана зрошувальна система була складовою Південно-Українського каналу, будівництво якого велося паралельно. Тож меліоративні роботи на Інгульці було частиною зухвалого сталінського плану «перетворення природи», який охоплював весь Південь України, і не лише його.

Перед початком будівельних робіт Інститут археології АН УРСР отримав плани проходження трас двох магістральних каналів.

• *Верхньоінгулецький канал*: від с. Афанасіївка [4] Снігурівського р-ну на Інгульці до с. Широка Балка [5], Жовтневого р-ну Миколаївської обл. на Бузькому лимані.

2. У 1933 р. ще один співробітник Херсонського музею О. К. Тахтай також оглядав Репринське городище (Фабрициус 1951, с. 92). Згадка тут про нього важлива, адже О. К. Тахтай був представником української довоєнної археології та брав участь у дослідженнях новобудовної Дніпробудівської експедиції. Саме на наукових здобутках довоєнного покоління формувалось наступне, післявоєнне. Прізвище О. К. Тахтая, яке часто згадує І. В. Фабриціус у своїй неопублікованій Карті (1951), ретельно закреслене редактором. Останній був переконаний, що робота, яка була підписана до друку у 1951 р., не мала містити прізвище «ворога народу»: з 1949 р. О. К. Тахтай перебував у таборі за «антирадянську пропаганду та співпрацю з окупантами». На свободу він вийшов трохи пізніше — у 1956 р. (дет. див.: Граб, Супруненко 1991). Попри усі труднощі, які випали на долю цього дослідника, йому вдалося залишити яскравий слід в історії української археології.

3. На сьогодні не існує.

4. Баштанський р-н, Миколаївська обл.

5. Нині це місцевість м. Миколаїв, Корабельний р-н.

• *Нижньоінгулецький канал*: від с. Дар'ївка [6] Херсонської обл. на Інгульці до с. Святотроїцьке та Кисляківка [7] Миколаївської обл. на Бузькому лимані (Славин 1951a; рис. 1).

Загальна довжина обох каналів становила 200 км. Роботи зі спорудження каналів і трьох насосних станцій планувалося вести у першу чергу, оскільки вони не були безпосередньо пов'язані із системою Каховської ГЕС, Дніпровського, Молочанського та ін. водосховищ, а також гідротехнічних споруд Лівобережжя, то могли бути розпочаті самостійно, незалежно від усієї Лівобережної системи Південно-Українського каналу. Більш ранній запуск цього каналу міг мати експериментальний характер (Славин 1951b). Отримані від будівельної організації плани позначали місця майбутніх досліджень, які Інститут археології поклав на створену у 1951 р. Снігурівсько-Інгулецьку експедицію.

Склад експедиції. Снігурівсько-Інгулецька експедиція працювала протягом 1951—1952 рр. під керівництвом Л. М. Славіна та за участі співробітників Інституту археології (водночас співробітників Ольвійського заповідника) Р. І. Штітельман та Б. М. Рабічкіна; співробітників музеїв В. І. Таганової, Н. А. Кравченко [8] та Е. Ф. Ярової (Одеський державний археологічний музей); І. Д. Ратнера і Л. І. Костюк [9] (Херсонський обласний краєзнавчий музей); Е. Н. Пикіної (Миколаївський обласний краєзнавчий музей); викладачів інститутів А. М. Мальованого (Донецьк) та М. С. Синицина [10] (Одеса); крім того, співробітників Ермітажу А. П. Манцевич, Л. І. Тарасюка та М. П. Вауліної; співробітниці ІІМК Н. Г. Елагіної; художника К. М. Мусієнка (студент Київського художнього училища), фотографа А. Ю. Жуковського (Ленінград), студентів-практикантів та ін. В окремих щоденниках містяться дані, що участь у розвідці експедиції 1951 р. брала Г. Г. Мезенцева (Вінницька) як керівник археологічної практики студентів Київського державного університету (Таганова, Кравченко 1951, с. 2). Визначення кісткового матеріалу, добутого експедицією, робив І. Г. Підоплічко. Такий склад експедиції був цілком закономірним, адже переважна більшість її співробітників роками працювали в Ольвійській експедиції та мали досвід тривалої співпраці з її керівником Л. М. Славіним. Цікаве у цьому контексті зауваження С. Б. Буйських про те, що однією із яскравих рис таланту Л. М. Славіна як дослідника і організатора науки була чудова кадрова політика (Буйських 1997, с. 17).

Однак такий експедиційний склад мав і свою слабку сторону — співробітники Снігурівсько-Інгулецької експедиції були переважно антикознавцями, фахівці ж інших періодів були представлені слабо, приміром були відсутні дослідники доби бронзи.

Відомий факт, що саме з ініціативи Л. М. Славіна при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка було засновано (1944 р.) єдину на той час в Україні кафедру археології. Студенти кафедри брали активну участь у польовій археологічній практиці, як правило, в Ольвії. Однак у 1952 р., крім Ольвійської експедиції, студенти-практиканти отримували досвід польової діяльності в Снігурівсько-Інгулецькій новобудовній експедиції. Практика тривала 1 міс. і проводилась так, щоб студенти один тиждень працювали на Інгульці, а три — в Ольвії. Основне завдання участі студентів у роботі новобудовної експедиції, Л. М. Славін визначав так: *«студенти, крім основних прийомів,* [які застосовувала Ольвійська експедиція — *І. Т.*], *вивчали методику розкопок курганів і могил…»* [11] (Отчет…

6. Херсонський р-н.

7. Село Кисляківка — нині с. Лимани у Вітовському р-ні. Святотроїцьке на карті Миколаївщини відсутнє. У 1950-х рр. села розміщувалися поруч.

8. В. І. Таганова і Н. А. Кравченко закінчили у 1948 р. кафедру археології Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Випуск цього року став майже легендарним завдяки таким відомим в археології іменам, як М. Ю. Брайчевський, Г. Т. Ковпаненко, А. Т. Сміленко, О. Г. Шапошникова. Хоча кафедра розширить свій профіль трохи згодом і стане «кафедрою археології та музеєзнавства», проте отриманий випускниками диплом, а головне повнота отриманих знань дозволяли їм бути не лише музейними співробітниками, але і працювати в Інституті археології та організаціях пам'яткоохоронного профілю.

9. І. Д. Ратнер і Л. І. Костюк — співробітники Херсонського обласного історичного музею — понад 40 років були пов'язані із розвитком наукового краєзнавства, музейної справи та археологічної науки Херсонщини. В історіографії відзначається їх значний внесок у післявоєнне відновлення херсонської польової археології та упорядкування і формування музейної колекції (Костенко 2018, с. 17).

10. М. С. Синицин — археолог, відомий дослідник античності, крім того, педагог та один із тих ентузіастів, хто прагнули відродити минулу велич одеської школи археології. У 1950-х рр. одеські археологи об'єднувались насамперед навколо Одеського археологічного музею та університетів (кафедри історії Одеського державного педагогічного інституту імені К. Д. Ушинського, а з 1956 р. цю кафедру приєднали до історичного факультету Одеського державного університету імені І. І. Мечникова). М. С. Синицин був співробітником музею і доцентом згаданих університетів. Крім того, був одним з ініціаторів відновлення у 1959 р. Одеської археологічної спілки. У 1947 р. на засіданні Вченої ради Одеського державного музею Л. М. Славін зазначив, що Одеський державний історико-археологічний музей повинен стати археологічним центром всього Північно-Західного Причорномор'я, тому він має відновити видавничу діяльність (Секерская 2009, с. 6). Зрештою у 1957 р. так і сталося; одним із ініціаторів, а згодом директорів та упорядників музейної збірки був М. С. Синицин.

11. Тут і далі у тексті переклад цитат здійснено автором статті.

1952, арк. 74). Також для студентів проводились невеликі розвідувальні походи в околицях Снігурівки на Інгульці.

Говорячи про результати археологічної практики у 1952 р., Л. М. Славін писав, що вона пройшла ефективно: *«практика дала студентам великий обсяг знань та спостережень… багато студентів глибоко зацікавились польовою роботою… багато з них залишились на додаткові два тижні за свій рахунок пожертвувавши своїм канікулярним часом…»*. Студенти, крім польової діяльності, читали лекції, вели екскурсії, тобто брали участь у просвітницькій діяльності; на Інгульці їм було показано роботу потужних землерийних машин. Своїми враженням від цих розкопок студенти змогли поділитися на археологічному гуртку, що також функціонував при кафедрі (Отчет… 1952, арк. 75). Серед студентів-практикантів 3-го курсу згадуються Н. О. Лейпунська, В. О. Анохін, О. О. Паршина; 4-го курсу — Ю. І. Козуб, М. М. Шмаглій [12], І. М. Шарафутдінова (Тодорова) [13] та ін. (Отчет… 1952, арк. 75). Більшість згаданих студентів захопились археологією античності, що зрештою дало поштовх до формування української школи античності на чолі зі Л. М. Славіним. Ба більше, саме кадрова політика дослідника, його педагогічна діяльність та заходи як організатора науки сприяли поступовому відродженню української археології у післявоєнний час.

Зупинимось докладніше на участі Ольвійського заповідника у роботі на новобудовах. Хоча Снігурівсько-Інгулецька експедиція проводила свою діяльність в регіоні від імені Інституту археології, проте Заповідник, на той час вже окрема установа у складі АН УРСР, в експедиційному плані на 1951—1956 рр. також мав новобудовну експедицію для досліджень на Інгульці. Крім того, у складі Ольвійської експедиції функціонував Інгулецький загін, який у 1951—1952 рр. працював на тих само пам'ятках, що і наша експедиція. Водночас плановою темою Заповідника на 1951—1956 рр. було визначено проблему «Ольвія та її зв'язки зі скіфо-сарматським та ранньослов'янським населенням Причорномор'я» — це один із актуальних напрямків, за яким розвивалася археологія античності тих часів: *«Робота ця має актуальне значення як для вивчення самої Ольвії — її історії, культури, так і для необхідного висвітлення тисячолітнього етапу давньої історії населення Північного Причорномор'я»* (Пятилетний план…, арк. 8—9). Як зазначав один із дослідників наукового доробку Л. М. Славіна, саме він вперше в історії вивчення Ольвії долучив проблему ольвійського оточення до сфери наукових та польових інтересів український античників. На глибоке переконання Л. М. Славіна, без вивчення сучасних Ольвії стародавніх городищ і могильників пониззя Буго-Дніпровського межиріччя не може бути мови про повне і всебічне вивчення культури самої Ольвії (Буйських 1997, с. 15). До розробки проблематики ольвійської хори Л. М. Славін залучив велику групу фахівців, переважна більшість яких була і у переліку учасників Снігурівсько-Інгулецької експедиції. До слова, у роботі А. В. Добровольського (1950, с. 167), присвяченій інгулецьким поселенням перших ст. н. е., вже є усвідомлення того, що історія античних міст-держав Північного Причорномор'я пов'язана з історичною долею іншого населення Причорномор'я, а тому їх слід вивчати одночасно, чого не робилося, за його словами, у дореволюційні часи. Однак тут слід звернути увагу на те, що вказане формулювання тематики мало і певне ідеологічне забарвлення, містило критику опонентів, воно відбивало основні тенденції, за якими планувалось направити розвиток української археології. Трохи докладніше про тематику ранніх слов'ян у 1950-х рр. зупинимось далі.

Таким чином, дослідження Снігурівсько-Інгулецької експедиції повністю вкладалися у ті завдання, які ставив Л. М. Славін як керівник Ольвійського заповідника, Ольвійської експедиції та головний дослідник Ольвії тих часів, визначаючи тим самим найбільш перспективні напрямки вивчення цього міста-держави. Припускаємо, що однією з головних причин такого поєднання сил двох наукових установ (Інституту археології та Ольвійського заповідника), що, безумовно, позитивно позначилось на результатах польових досліджень, була проблема фінансування. В архівних матеріалах за 1951 р. нам траплялися дані про те, що Інститут починав польові роботи на новобудовах за свій рахунок. Звідси можемо припустити, що якісь кошти для досліджень на Інгульці Л. М. Славін міг залучати з бюджету Ольвійського заповідника чи Ольвійської експедиції.

Варто також окремо розглянути згадану вище у п'ятирічному плані Заповідника, тематику ранніх слов'ян. Такий екскурс може бути цікавим для кращого розуміння доби і атмосфери, в якій відбувалось формування української археології 1950-х рр. Так, ще у 1939—1940 рр.

12. Микола Миколайович Шмаглій, у подальшому дослідник трипільської культури, після закінчення університету (1953 р.) навчався в аспірантурі Інституту археології, а з 1957 р. був зарахований до його штату як співробітник відділу первісної археології, який спочатку очолював А. В. Добровольський, а згодом М. Я. Рудинський. Цікаво, що протягом 1974—1977 рр. М. М. Шмаглій очолював відділ новобудовних експедицій Інституту.

13. Ірина Миколаївна Шарафутдінова — в подальшому дослідниця доби пізньої бронзи, зокрема відіграла головну роль у виділенні сабатинівської культури. Впродовж тривалого часу була співробітницею новобудовної Інгульської (Миколаївської) експедиції Інститут археології, одним із досягнень якої стало накопичення потужної матеріальної бази для вивчення сабатинівської культури.

під керівництвом В. П. Петрова в ІА АН УРСР було заплановано широке вивчення культури полів поховань (черняхівської культури), яке передбачало розвідки і розкопки, створення карти пам'яток, їх публікацію тощо. Ця робота отримала підтримку держави, вочевидь, тому, що радянська влада почала розуміти ідеологічне значення археології і хотіла відповісти на пропагандистські атаки Німеччини та довести слов'янство зарубинецької та черняхівської культур (Магомедов 2001, с. 12—13). Ця робота, перервана війною, знову відновилася після її завершення. Про актуальність і важливість тематики слов'ян зазначав заступник директора ІА АН УРСР і фахівець з палеоліту І. Г. Шовкопляс в одному із виступів: *«Відшукати давньослов'янські пам'ятки у Північному Причорномор'ї — одне із найважливіших завдання радянської археології»* (Шовкопляс 1950), що може свідчити про політизованість цієї тематики та якісь вказівки «згори». Про специфіку цієї роботи у 1950-х рр. цікаві зауваження знаходимо у роботі О. В. Бузько (2015), де зокрема дослідниця зазначає, що під час Вітчизняної війни 1941—1945 рр. проявилася значна опозиція сталінському режиму, що змусило вище керівництво звернутися до патріотичних почуттів і націоналістичних настроїв народів СРСР. Почали культивувати своєрідність передусім російського народу, стали шукати його корені. Історичні дослідження були спрямовані на пошук спільного коріння слов'янських народів перед загрозою зовнішнього ворога [14]. В археології акценти було перенесено на етнічну історію, на походження народів, що населяли територію СРСР, та рівень їх культури в давнину. На думку О. В. Бузько, перелічені зміни могли стати причиною розвінчання на початку 1950-х рр. панівних досі ідей М. Я. Марра та боротьби із марризмом, що також сприяло актуалізації питань етногенезу та поступовому зміцненню автохтоністського підходу.

Обсяги польових робіт експедиції. Як зазначав Л. М. Славін на початку організації новобудовної експедиції, територія, що підлягала зрошенню Інгулецьких каналів, мала значний науковий інтерес. *«На Інгулі, завдяки дослідженням А. В. Добровольського, вже були відомі поселення бронзового часу, скіфських племен, культури «полів поховань». На лівому березі Бузького лиману учасники ольвійської експедиції встановили наявність поселень передскіфського, скіфського, гето-скіфського часу і культури полів поховань. Картина поселень, розташованих у Снігурівці та навколо неї — насичена»* (Славин 1951b).

Основні завдання експедиції було визначено таким чином.

1. Створення суцільної археологічної розвідки на всіх трасах каналів і на будівельних ділянках.

2. Проведення розвідкових розкопок на всіх поселеннях, городищах і могильниках, які будуть виявлені.

3. Стаціонарні роботи на найбільш важливих у науковому плані об'єктах.

4. Організація археологічного нагляду за всіма земляними і будівельними роботами і пропаганда завдань охорони пам'яток (Славин 1951b).

Центральним майданчиком усього будівництва було обрано с. Снігурівка. Тут на початок 1951 р. вже почали будувати житло, заводи і майстерні, складські приміщення тощо. Водночас у с. Афанасівка почалося зведення однієї із насосних станцій. Було обстежено і райони поблизу, передовсім місця, де працював у 1920-ті рр. А. В. Добровольський (Славин 1951b). Найбільшу за обсягом розвідку було проведено протягом першого польового сезону, зокрема вздовж течії р. Інгулець. Так, розвідувальні роботи в с. Афанасівка здійснив загін у складі Н. Г. Елагіної, Е. Н. Пикіної, Б. М. Рабічкіна, Ю. І. Козуб. Розвідку вздовж лівого берега р. Інгулець від с. Кепине до с. Галаганівка проводили Н. А. Кравченко і В. І. Таганова. Г. Г. Мезенцева разом зі студентами КДУ оглянула територію від с. Отбідо-Василівка до с. Кепине (Таганова, Кравченко 1951, с. 1—2).

Вочевидь, існувало кілька планів проходження Нижньоінгулецького каналу, тож в архіві зберігається звіт про розвідку Снігурівсько-Інгулецької експедиції, маршрут якої пролягав Кисляківка—Копани—Зелений Гай—Світла Дача—Петропавлівське. Вона зафіксувала 30 курганних насипів (Предварительные данные…, арк. 44—45).

У 1951 р. було проведено розвідку у зоні будівництва *траси Верхньоінгулецького каналу* (довжина 57 км): від с. Афанасівка до с. Широка Балка (м. Миколаїв). Роботу з фіксації курганів та поселень проводив загін експедиції за участі Л. І. Тарасюка (кер.) та співробітників Одеського музею. Канал прокладався на місцевості, що була рівним і безводним степом, який у чотирьох місцях пересікали глибокі балки (Кринична, Широка тощо). Виходів води на трасі немає, що і пояснювало малу кількість давніх поселень. Відкрито два поселення: у Криничній балці поселення доби бронзи та Широкій Балці поселення скіфського часу. Всього на трасі виявлено 30 курганів, 16 із яких потрапляли в трасу каналу. Загалом вони розміщувалися двома групами: одна тяжіла до Інгульця, друга — Південного Бугу; безпосередньо у степу курганів виявлено мало. Значна частина курганів розорювалась і була порита ходами сполучення і окопами воєнного часу (Славин 1951a, с. 38—39).

У 1951 р. проведено розвідку вздовж *траси Нижньоінгулецького каналу* (довжина 65 км):

14. Після 1954 р. у повоєнній сталінській Москві запанує концепція давньоруської народності авторства В. В. Мавродіна (Бузько 2015, с. 15).

Таблиця 1. Діяльність Снігурівсько-Інгулецької експедиції (за: Славин 1951b, 1952)
Table 1. Activities of the Snigurivka-Ingulets expedition (after: Slavin 1951b, 1952)

Пам'ятка *	Розташування	Відкрито **	1951	1952	Публікація
Снігурівка (паром)	Василівка, біля Снігурівка (кол. Отбідо-Василівка)	1923, А. В. Добровольський	Ф. М. Штітельман	—	Добровольський 1950; Славин 1954; 1955
Снігурівка (лікарня), п., к. м.	Снігурівка	1925, він же	А. П. Манцевич, М. П. Вауліна, Ф. М. Штітельман	Б. М. Рабічкін, А. М. Мальований	Славин 1954; 1955
Уроч. Мечетна балка, п. і м.	Нововасилівка	1925, він же. Розвідка повторно	А. П. Манцевич, М. П. Вауліна	—	Відсутня
С. Старе Кондакове, п. і к. м.	Не існує; поруч с. Новокондакове	Розвідка у 1951	В. І. Таганова, Н. А. Кравченко	—	Відсутня
С. Новокондакове	—	1923—1926, А. В. Добровольський (2 п.)	Вони ж	—	Славин 1954; 1955
Павлівка I, II, поселення	Павлівка	Те саме	М. П. Вауліна	—	Відсутня
Сс. Кисляківка та Святотроїцьке, п.	—	Розвідка у 1951	І. Д. Ратнер	—	Відсутня
Широка Балка, п.	Миколаїв, Корабельний р-н	Те саме	Л. І. Тарасюк	—	Відсутня
С. Афанасівка, п.	—	1923—1926, А. В. Добровольський	Н. Г. Елагіна, Е. Н. Пикіна	Н. А. Кравченко, Е. Ф. Ярова, І. Д. Ратнер	Славин 1954; 1955
С. Афанасівка, к. м.	—	Розвідка у 1951	—	І. Д. Ратнер (к., 6 похов.)	Відсутня
С. Дар'ївка, п.	Навпроти радгоспа ім. Тельмана	Те саме	—	Н. Г. Елагіна, Е. Н. Пикіна	Славин 1954; 1955
Кринична балка, к.	—	Те саме	—	М. С. Синицин	Синицын 1962

* **Скорочення**: к. — курган; м. — могильник; п. — поселення. ** Дані за: Славин 1951b, 1952; Фабрициус 1951.
* **Abbreviations**: к. — kurgan; м. — burial ground; п. — settlement. ** data after: Slavin 1951b, 1952; Fabricius 1951.

від с. Дар'ївка до с. Кисляківка на Бузькому лимані. Розвідку проводив загін під керівництвом Н. Г. Елагіної. Всього у районі Нижнього Інгульця зафіксовано три курганні групи та 15 окремих курганів, що відповідало і густоті поселень у цьому районі; також зафіксовано 44 окремі кургани, що тяжіли до Бузького лиману. У степу Буго-Інгулецького межиріччя давні поселення фіксувалися в окремих балках (біля сіл Загоряновка та Шкуриновка, в селах Бухальцево, Новокиївка і Шмідтовка), найімовірніше, це поселення доби бронзи, про що свідчив незначний підйомний матеріал. Культурний шар поселень сильно розорювався (Славин 1951a).

Таким чином, розвідка 1951 р., проведена вздовж трас магістральних каналів та вздовж русла р. Інгулець (за цей час було пройдено шлях понад 200 км), показала наявність кількох десятків поселень та близько сотні курганів. Складена нею археологічна картина визначила основні завдання найближчих польових робіт експедиції.

Разом із розвідкою протягом першого польового сезону експедиція провела стаціонарні дослідження у цілій низці населених пунктів (стисло про дослідження обох польових сезонів див. табл. 1) та отримала досить різноманітний матеріал: з одного боку, він походив із різних за типом пам'яток (із поселенських і поховальних), з іншого боку, за хронологією охоплював значний часовий проміжок від доби ранньої бронзи до I ст. н. е. Проте змушені констатувати, що цей матеріал було опубліковано неповністю. Основна його колекція зберігається у Наукових фондах ІА НАН України і чекає на свого дослідника.

Протягом 1951 р. в *уроч. Мечетна балка*[15] досліджувалося поселення і безкурганний могильник доби бронзи. Поселення розміщувалося на високому правому березі р. Інгулець. Його розміри: 500 м вздовж берега і 50 м завширшки. У різних місцях пам'ятки було закладено шурфи. Майже всі вони показали рештки кам'яних наземних житлових споруд

15. Розташоване поблизу с. Нововасилівка Баштанського р-ну, Миколаївської обл. А. В. Добровольський прив'язав пам'ятку саме до цього населеного пункту.

поганої збереженості. Відкрито щонайменше три житла, що містили кам'яний фундамент і стіни, мощену камінням підлогу, місця для розведення багаття. Серед знахідок, зокрема, дві кам'яні поліровані сокирки із просвердленими отворами. Виявлений поруч могильник був синхронний поселенню. У ньому виявлено скорчені кістяки, пофарбовані вохрою, колективне та парне поховання, одне поховання у кам'яній скрині (Славин 1951а, с. 3—7). За словами Л. М. Славіна, поселення, на якому збереглись споруди, і розміщений поруч синхронний могильник мають великий інтерес для науки і його подальше вивчення для нього видавалося необхідним. Проте наступного сезону розкопки у цьому пункті не проводилися. Тільки у 1974 р. співробітники Інгульської (Миколаївської) експедиції відкрили поселення, найімовірніше, повторно (Гребенников, Горбенко 2010, с. 76).

У *с. Снігурівка (лікарня)* протягом двох польових сезонів досліджувалось поселення та курганний могильник. Культурний шар поселення доби бронзи вивчався за допомогою розвідувальних шурфів. Виявлені таким чином рештки кам'яної забудови технологічно були ідентичні спорудам з поселення в уроч. Мечетна балка. У 1951 р. було розпочато дослідження курганного могильника поблизу поселення. Досліджено к. 1 (10 похов.), оскільки він підпадав під знос через будівництво нового корпусу лікарні. У 1952 р. Снігурівський загін експедиції завершив розкопки к. 1 (12 похов.). Водночас проводились розкопки к. 2 (13 похов.), який розвідкою експедиції було виявлено повторно. Адже у 1920-х рр. А. В. Добровольський закладав на ньому розвідувальний розкоп і виявив поховання під кам'яним закладом. Обидва кургани розкопувалися квадратами із залишенням перемичок між ними (Славин 1952). Переважна більшість поховань в обох курганах була здійснена під кам'яними закладами; поза небіжчиків скорчена на спині або на боці, кістяки пофарбовані вохрою. Як правило, поховання були безінвентарними, однак незначні виявлені артефакти були яскравими зразками культури давнього населення. За висновком Л. М. Славіна, курган міг бути родовим могильником, пов'язаним із розміщеним поруч поселенням, і датується катакомбним періодом бронзової доби (Славин 1951а, с. 9).

У *с. Старе Кондакове* розвідкою експедиції було виявлено поселення пізньої бронзи, за визначенням Л. М. Славіна (1951а, с. 14). Це поселення було дуже зруйноване, бо розміщувалося у межах існуючого села та регулярно потерпало від впливу антропогенного чинника. Попередній огляд поселення фіксував кам'яні розвали у значній кількості. Дослідження проводились шурфуванням. Розвідкою встановлена наявність невеликого курганного могильника, що розміщувався поруч з давнім поселенням у бік сусіднього с. Новокондакове. Один із курганів розміщувався безпосередньо на поселенні І тис. н. е. Розкопки кургану було відкладено, натомість проведено його розвідку. Під насипом виявлено фундаментальну поховальну споруду — кам'яну обкладку банеподібної форми. У 1952 р. дослідження на пам'ятці не проводились.

Крім того, на черняхівському поселенні у *с. Афанасівка* було виявлено у незначній кількості керамічний матеріал доби бронзи (Славин 1951а, с. 30). У 1952 р. на поселенні отримано матеріал, що підтверджував існування тут поселення кінця доби бронзи. Було відкрито рештки як мінімум трьох кам'яних споруд, що дають уявлення про давнє будівництво. Недалеко від поселення виявлено одне поховання, за словами Л. М. Славіна, того ж часу (1952, с. 10—12). Тому можна допустити існування синхронного поселенню могильника. Крім того, у 1952 р. у с. Афанасівка було досліджено курган доби бронзи, що потрапляв на трасу каналу.

Розкопки кургану біля *с. Кринична Балка*, розміщеного на трасі каналу, дали шість поховань під кам'яними закладами, здійснених за різним обрядом. Автор досліджень атрибутував їх як «доскіфські» та виділив серед них хронологічно раніші та пізніші (Синицын 1962, с. 41—42).

У *с. Павлівка* у 1951 р. було проведено розвідувальні роботи на поселені, відкритому ще А. В. Добровольським. У 1950 р. ділянку поселення зорали потужним трактором, внаслідок чого майже весь культурний шар його було порушено. Було закладено шурфи, які показали, що на більшій частині пам'ятки культурний шар повністю втрачений, лише в окремих місцях залишилась дуже незначна його нижня частина. За характером виявленого матеріалу поселення було визначено як двошарове: доби бронзи; скіфського часу. Цей факт підтверджує і зібраний тут підйомний матеріал.

У 1951 р. між селами *Кисляківка і Святотроїцьке* на березі Бузького лиману виявлено і досліджено поселення скіфського часу. Основна частина поселення була знищена водами лиману, збереглася невелика частина розміром 2,5 га. Було закладено кілька розкопів і шурфів, які фіксували рештки кам'яних споруд (Славин 1951а, с. 19). Виявлено рештки кам'яних споруд із глинобитною підлогою, печі із глиняним подом. У більш ранньому шарі виявлено комплекс із восьми зернових ям. Отриманий на поселенні речовий матеріал (Кисляківська археологічна колекція) надійшов до Херсонського музею, загалом це — 265 од. зберігання (Костенко 2018, с. 19). За 200 м від поселення виявлено поховання з посудом (під час оранки), поруч зафіксовано кілька невеликих курганів, які могли бути могильником поселення.

У 1951 р. досліджувалося поселення пізньоскіфського часу (III—II ст. до н. е.; Славин 1951а, с. 22) у *с. Широка Балка* на лівому березі Бузького лиману. Площа поселення, що збереглася на початок досліджень, становила 4 га. У давнину поселення мало великі розміри, проте берегова його частина підмита водами лиману. Розвідкою встановлено потужність культурного шару до 2,10 м. Дослідження поселення було здійснено за допомогою невеликих розвідувальних шурфів. Оборонних споруд не виявлено. Будівельні залишки поселення збереглись дуже погано внаслідок антропогенного чинника. Встановлено, що споруди були кам'яними, найімовірніше, перекриті черепицею, підлога глинобитна (Славин 1951а, с. 23). Поруч із поселенням фіксувався курганний могильник із 10 насипів. За 200—250 м від описаного, біля Нижньо-Сіверсового маяка розвідка зафіксувала ще одне скіфське поселення.

Іншим пунктом, де фіксувався матеріал скіфського часу, є Афанасівське поселення, на якому у незначній кількості було виявлено керамічний матеріал (фрагменти з наліпним валиком) ранньоскіфського часу (кінець VII — VI ст. до н. е.; Славин 1951а, с. 30).

Протягом 1951—1952 рр. біля *с. Афанасівка* досліджувалося поселення черняхівської культури. Необхідність його розкопок диктувалась будівництвом великої насосної станції, з якої починалося гирло Верхньоінгулецького каналу. Л. М. Славін датував його I—IV ст. та вважав найбільш цікавим у Снігурівському регіоні (Славин 1951а, с. 25). Поселення займало досить велику територію, оборонних споруд виявлено не було. У 1951 р. закладено розвідувальні розкопи і шурфи, які виявили культурний шар потужністю до 1,2 м. У 1952 р. було відкрито залишки кам'яного будинка з двориком і чотирма приміщеннями. Підлога земляна і мощена камінням, широко застосовувалась глина. Основна маса кружальної сіроглиняної кераміки належала до черняхівської культури. Цього року на поселенні було виявлено дві бронзові фібули з підв'язною ніжкою (Славин 1951а, с. 29). У наступному польовому сезоні на поселенні також було зроблено цікаві відкриття. Одне із розкопаних приміщень містило поруч кам'яні огорожі для зберігання збіжжя, де було зібрано до 10 кг різного зерна (пшениці, ячменю, жита, проса; Славин 1952е, с. 4). В одному із шурфів виявлено зерна соняшника, кавуна, дині (Там само, с. 9). Шурфуванням вдалося встановити межі поселення, стратиграфію його культурних шарів, характер забудови окремих частин поселення тощо.

Поселення *Снігурівка (Отбідо-Василівка, паром)*, яке розміщувалося в зоні майбутнього парку культури і відпочинку на грейдерній дорозі і біля переправи. Поселенню загрожувало руйнування, що і зумовило його польові дослідження. Досліджувалося у 1951 р. цілою низкою невеликих розвідувальних розкопів та шурфів, щоб дослідити загальний характер культурного шару. Розміри його близько 3 га, було густо забудоване кам'яними наземними житловими та господарськими спорудами. Культурний шар неглибокий — до 0,8 м. Одношарова пам'ятка III—IV ст. (Славин 1951а, с. 31). На поселенні було виявлено водостік, що відводив воду від приміщення, що демонструє рівень благоустрою поселення. Сіроглиняний кружальний посуд переважає серед керамічних знахідок; фрагмент залізної коси (перша тут знахідка), кістяний гребінь.

Протягом 1951—1952 рр. дослідження було проведено на поселенні черняхівської культури у *с. Новокондакове*. Поселення потребувало рятівних розкопок, адже розміщувалося на людній дорозі біля кам'яних кар'єрів. Л. М. Славін відзначав його цінність та важливість для науки. Дослідник датував пам'ятку I—IV ст. Площа становила приблизно 5 га. Огляд показав, що поселення мало прямолінійне планування (Славин 1951а, с. 36). Відкрито залишки кількох кам'яних споруд. Насиченість поселення знахідками порівняно невелика.

Стаціонарні дослідження на трасі Нижньоінгулецького каналу було розпочато тільки восени 1952 р. Через брак фінансування експедиція обмежилася незначними розвідувальними роботами на найбільш цікавих пам'ятках траси Дар'ївка—Святотроїцьке. Так, у 1952 р. досліджувалося поселення III—IV ст. біля *с. Дар'ївка* (за 4 км на північ від села), де відбувалось будівництво головної частини траси каналу. Поселення було дуже поруйноване, за поширенням підйомного матеріалу можна встановити його площу: 200 × 100 м (Славин 1952е, с. 13). Закладені шурфи дозволили встановити характер його культурних залишків та стратиграфію шарів. Було досліджено кам'яне житло з піччю, а поруч із стіною — кам'яну загорожу, вочевидь, для зберігання збіжжя, подібні виявляли на інших поселеннях цього часу у регіоні.

Нескладно помітити зі сказаного вище, що для пам'яток р. Інгулець характерною особливістю була наявність великої кількості будівельного каміння. Л. М. Славін писав про це так: *«…звертає на себе увагу одна з особливостей — картина суцільного розвалу, яка відкривалася археологам після зняття верхнього шару ґрунту. Завал каміння лежав зазвичай майже суцільною масою так, що одразу важко було сказати, що саме збереглось in situ. Доводилося обережно видаляти один камінь за іншим, уважно стежачи за картиною, що відкривалась із двох ракурсів. Вивчення таких кам'яних завалів дозволяло переважно встановити, що вони є стінами споруд, які завалились одночасно»* (Славин 1951а, с. 34). Крім того, розбирати каміння археологам доводилося і на поховальних пам'ятках: могильники і кургани

містили численні кам'яні заклади, кромлехи тощо. Така особливість пам'яток регіону дуже ускладнювала роботу. Про звичайні польові будні археологів експедиції можна трохи дізнатися зі щоденників. Зокрема, В. І. Таганова та Н. А. Кравченко, які проводили розвідувальні розкопки у с. Старе Кондакове, згадували: *«… На роботу прийшов один робітник. Працював до обідньої перерви, а після обіду не прийшов. Працювали до обіду на розчищенні завалів розкопу 2…»*. Наступного дня *«… на роботу з'явився один робітник. Говорили із головою сільради, обіцяв прислати і не прислав…»*. Коли у той день з'явився ще один працівник, то розбирали завал каміння споруди. Наступні дні справа у двох археологинь пішла трохи швидше, коли на розкопі працювало вже п'ятеро робітників. Проте каміння було не єдиною складністю: *«Чорнозем дуже твердий, ніби утрамбований. З лопати спадає великими твердими грудками, доводиться розбивати лопатою. Коли б'ють лопатою, то земля дзвенить і лопата відскакує»* (Таганова, Кравченко 1951).

Культурна атрибуція пам'яток. За два польові сезони експедиція відкрила поховальні та поселенські пам'ятки різних історичних періодів. Проте опрацювання отриманого матеріалу ускладнювалось відсутністю його публікації. Введеними до наукового обігу були тільки поселення черняхівської культури. Пам'ятки попередніх періодів зафіксовані лише в архівних матеріалах, а тому у подальшому не були належно атрибутовані. Зокрема, пам'ятки доби бронзи не були залучені археологами до своїх інтерпретацій, як це, наприклад, відбулося з матеріалом молочанських курганів 1950-х рр. (Молочанська експедиція, кер. О. І. Тереножкін). Тож підрахунок відкритих експедицією пам'яток наразі неможливий. Проте певною мірою нам вдалося розділити отриманий експедицією матеріал за історичними періодами та за сучасним культурним атрибуванням. Така робота важлива, насамперед, в історіографічному контексті, адже показує, як відбувалось наповнення археологічної карти регіону Буго-Інгулецьке межиріччя (табл. 2).

Таблиця 2. Хронологія та кількість відкритих експедицією пам'яток

Table 2. Chronology and number of monuments discovered by the expedition

Пам'ятка	Хронологія	Поселення	Поховання
	Бронза		
Мечетна балка, п.	Пізня бронза?	1	—
Мечетна балка, м.	Пізня бронза?	—	3
Мечетна балка, літівка-стійбищеа	Інгульська КК	1	—
Снігурівка (лікарня), літівка-стійбище, п.	Інгульська КК, сабатинівська к-ра	1	—
Снігурівка (лікарня), к. м.	Ямна, ранньокатакомбна к-ри; інгульська КК, білозерська к-ра	—	к. 1, 22 пох.; к. 2, 13 пох.
Старе Кондакове, п.	Пізня бронза	1	—
Старе Кондакове, к. м.	Доба бронзи	—	1
Павлівка I, п.	Сабатинівська к-ра	1	—
Афанасівка, к. м.	—	—	5
Афанасівка, п.	Сабатинівська к-ра	1	—
Кринична балка, к. м.	Доба бронзи	—	6
Усього		6	—
	Скіфський час		
Мечетна балка, м.	—	—	1
Павловка II, п.	—	1	—
Кисляківка і Святотроїцьке, п.	к. IV — к. III ст. до н. е.	1	—
Широка Балка, п.	Пізньоскіфське	1	—
Усього		3	—
	Черняхівська культура		
Мечетна балка, м.	—	—	1
Старе Кондакове, п.	—	1	—
Афанасівка, п.	—	1	—
Афанасівка, к. м.	—	—	1
Нове Кондакове, п.	—	1	—
Снігурівка (лікарня), п.	—	1	—
Дар'ївка, п.	—	1	—
Усього		5	2+

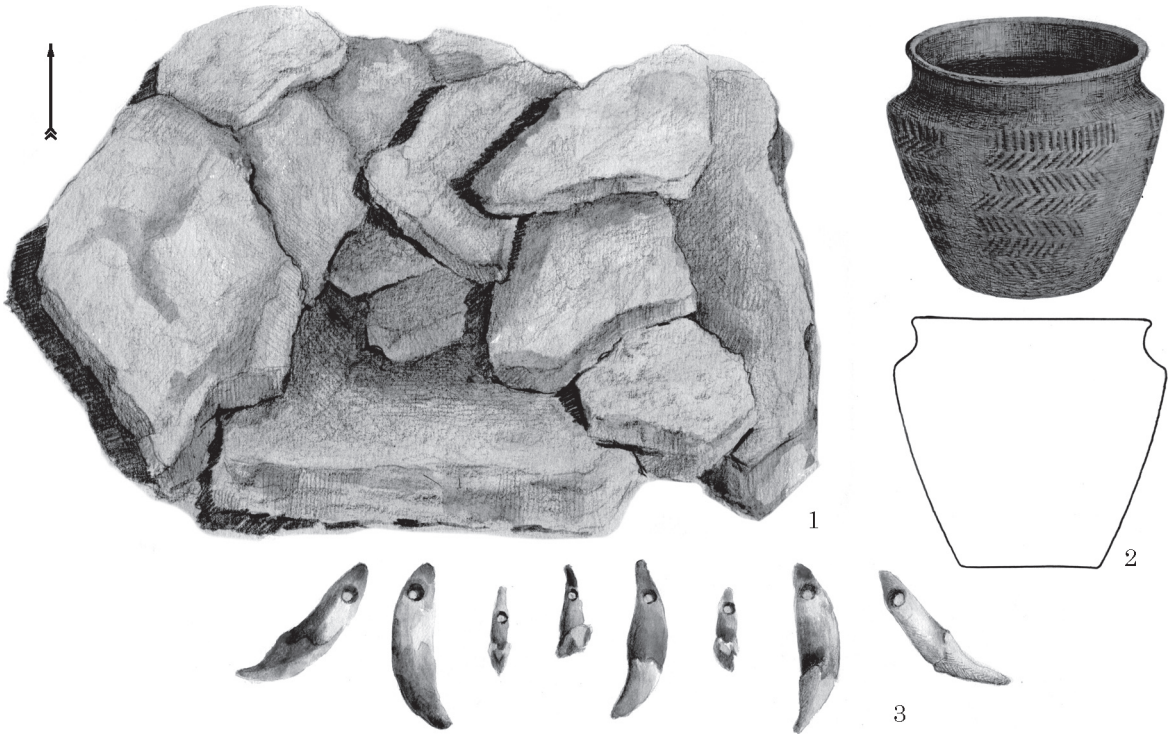

Рис. 2. Ранньокатакомбна культура, Снігурівка, к. 2, п. 8: 1 — кам'яний заклад над похованням; 2 — горщик; 3 — кістяне намисто

Fig. 2. Early Catacomb culture, Snigurivka, mound 2, burial 8: 1 — stone structure above the burial; 2 — pot; 3 — bone necklace

Протягом двох польових сезонів було здійснено розкопки кількох інгулецьких курганів. Серед найбільш ранніх пам'яток можна виділити поховання *ямної КІС*. Як правило, це поховання, зроблені під кам'яним перекриттям або без, кістяк скорчено на спині або на боці, пофарбований вохрою, орієнтація кістяка нестійка, інвентар незначний. Культурна атрибуція ямним похованням у звітах експедиції відсутня. Можемо констатувати, що ямних поховань, здійснених за класичним обрядом на спині фіксується небагато (приміром, Снігурівка, к. 1, п. 3, 9; к. 2, п. 4 та ін.), проте для цієї території характерна значна кількість пізньоямних поховань (Попова 1955, с. 18), обряд яких вже мав більшу варіативність. Доречним буде додати висновок окремих дослідників стосовно ямних поховань на р. Інгул, який вони зробили на матеріалі розкопок Інгульської (Миколаївської) експедиції. Так, за їх словами, весь комплекс знахідок ямної культури Поінгулля (а це сусідня територія) можна зарахувати до її пізнього етапу і датувати останньою чвертю III — початком II тис. до н. е. (Шапошникова, Бочкарев, Шарафутдинова 1977, с. 27).

Дещо більше у матеріалі експедиції представлена *катакомбна КІС*. Як зазначають дослідники (Шапошникова, Бочкарев, Шарафутдинова 1977, с. 29), ще порівняно недавно дані про катакомбну культуру у степовому Правобережжі були дуже незначними. Певне уявлення про неї давав матеріал, отриманий Снігурівсько-Інгулецькою експедицією. Зокрема, у с. Снігурівка (лікарня) проводились розкопки к. 1, який, за словами Л. М. Славіна, за інвентарем, обрядом і загалом облаштуванням могил можна датувати катакомбним часом (Славин 1951а, с. 10). Культурну атрибуцію деяким похованням надала О. Г. Шапошникова: Снігурівка, к. 1, п. 7, 9 (1968, с. 88). Примітно, що археологи експедиції жодного разу не зафіксували такої поховальної споруди, як катакомба. Згадана дослідниця, до речі, виділяє у Степовому Придніпров'ї два типи поховальних споруд: у ямах і у катакомбах. Причому перший тип, за її словами, найбільш численний (Там само, с. 86).

За інвентарем вдалося виділити деякі поховання *ранньокатакомбної культури* (Снігурівка, к. 1, п. 6, 7; к. 2, п. 7, 8). Поховання були здійснені під кам'яним закладом або без нього, характеризувалися позою небіжчиків скорчено на боці (сторона нестала), орієнтація голови нестала, серед інвентарю кістяне намисто, яке і стало хронологічним індикатором (усне повідомлення проф. В. В. Отрощенка). У похованнях намисто, як правило, лежало біля дитячих кістяків, складалося із нарізних трубочок та іклів тварин з просвердленими отворами. У к. 2, п. 8 було виявлено перевернутий горщик, під яким збереглись рештки трав'яної підстилки, та маленький фрагмент пластинчастого мідного виробу (рис. 2). Про деякі катакомбні поховання з кістяним намистом, дослі-

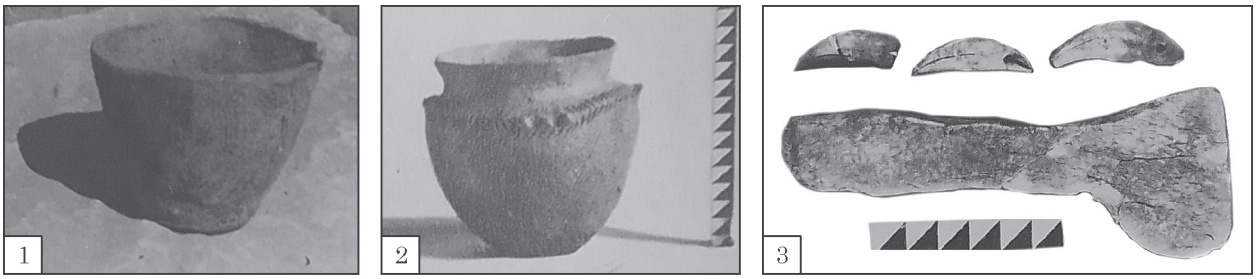

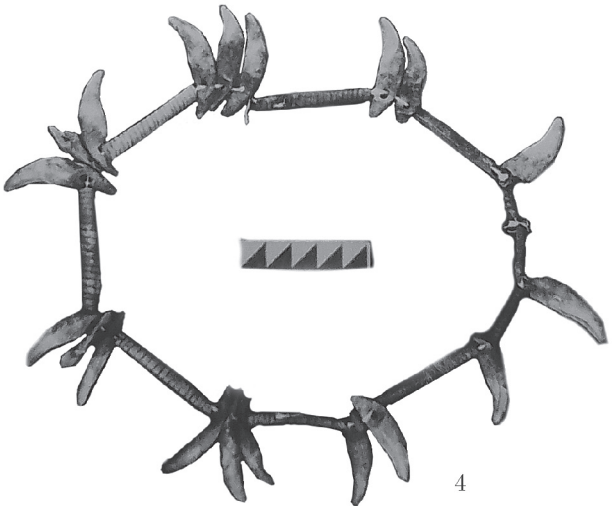

Рис. 3. Ранньокатакомбна культура, Снігурівка, к. 1, п. 7: 1, 2 — горщики; 3, 4 — кістяні вироби

Fig. 3. Early Catacomb culture, Snigurivka, mound 1, burial 7: 1, 2 — pots; 3, 4 — bone artifacts

джені А. П. Манцевич у Снігурівці, к. 1, пише Т. Б. Попова (1955, с. 17). Вона, зокрема, вказує на ще один хронологічний індикатор ранньокатакомбних поховань — для к. 1, п. 7 це також горщики *«з пласким дном, відігнутим вінчиком, жолобчатим загладженням поверхні дрібним зубчастим штампом, під вінчиками невеликі виступи замість ручок»* (рис. 3; Попова 1955, с. 18).

Відкрита у кінці 1960-х рр. *інгульська катакомбна культура* (ІКК) досить яскраво представлена у матеріалі експедиції. Так, у Снігурівка, к. 2, п. 9 було виявлено напівсферичну чашу із виступами-ручками. О. Г. Шапошникова зазначала, що вперше цей тип посуду ІКК став відомим саме завдяки розкопкам Снігурівсько-Інгулецької експедиції (рис. 4; Шапошникова 1968, с. 87). Парне п. 9 (чоловік і жінка) було з'єднане із дитячим п. 10. В останньому було виявлено два горщики та кремінь із ріжучим краєм. Дослідник вважає цей комплекс поховань сімейним (Славин 1952е). Подальші дослідження у Буго-Інгулецькому межиріччі поховань ІКК показали, що напівсферичні чаші та амфори [16] досить розповсюджені у цій частині ареалу культури.

16. До слова, одночасно із інгульською чашею чудовий зразок інгульської амфори було виявлено у 1950-х рр. у Троїцьке 4/7 (дослідження новобудовної Молочанської експедиції, кер. О. І. Тереножкін).

На сьогодні у Дніпровському Правобережжі відома понад сотня поселенських структур ІКК, проте більшість з них не досліджувалася стаціонарно. Дослідник цього типу пам'яток В. І. Нікітін, зокрема, атрибутував пункти з інгульським матеріалом у Снігурівці та Мечетній балці як літівки-стійбища (Нікітін 2022, с. 9). Ці пам'ятки разом з інгульським поселенням Матвіївка I, на думку дослідника, дозволять всебічно вивчати культуру, уявлення про яку формувалося передовсім на поховальних пам'ятках. Цікаве зауваження дослідника про те, що часто низка поселень та літівок-стійбищ ІКК співпадає з місцями поселень доби пізньої бронзи, античного часу чи черняхівської культури, що ускладнює їх виявлення. Крім того, дослідники 1950-х рр. ще не мали критеріїв для виділення інгульської кераміки, тому до-

Рис. 4. Інгульська катакомбна культура, Снігурівка, к. 2, п. 9, чаша

Fig. 4. Ingulskaya catacomb culture, Snigurivka, mound 2, burial 9, bowl

лучали її до керамічного комплексу доби пізньої бронзи (Нікітін 2022, с. 9).

Протягом 1951 р. у цілій низці пунктів на Інгульці було відкрито поселення доби бронзи, деякі з них Л. М. Славін визначив як катакомбні: «[на Інгульці] *живуть скотарсько-землеробські племена, що вели осілий спосіб життя. Про це свідчать поселення у Мечетної балки, Снігурівської лікарні і цілої низки пам'яток, відкритих розвідкою. Говорить про порівняно високий рівень розвитку цих племен, спираючись на облаштування виявлених поселень, що містили кам'яну наземну чи злегка заглиблену в землю забудову: житла з печами чи вогнищами, що були складені з каміння і глини, мощеною камінням підлогою. Відкриті рештки жител не дозволяли відтворити їх плану, проте, найімовірніше, вони були невеликими і складалися з одного-двох приміщень. Таким чином, техніка кам'яного будівництва має на Інгульці досить давню традицію. Знахідки тут дозволяють говорити про розвинуте гончарство, ткацтво, обробку кістки тощо*» (Славин 1951а, с. 43). Проте матеріал з цих поселень не був опублікований, а відповідно не був залучений до наукових розробок катакомбної культури. Про ці поселення не згадує О. Г. Шапошникова (1968), чия робота була присвячена саме цій тематиці і на матеріалі новобудовних експедицій 1950-х рр.

На сьогодні на Інгульці відома понад сотня стоянок та поселень доби пізньої бронзи (Гребенников 2024, с. 127). Досліджені вони були і нашою експедицією, проте до наукового обігу введені не були. Л. М. Славін, атрибутуючи їх, вказував лише добу пізньої бронзи. Серед основних пам'яток *сабатинівської культури*, відкритих експедицією: поселення у с. Снігурівка (Отбідо-Василівка), досліджене А. В. Добровольським (Шарафутдинова 1968, с. 17); у селах Афанасівка і Павлівка (Березанская и др. 1986, рис. 24). Водночас на початку 1950-х рр. поселення сабатинівської культури були досліджені на Дніпрі у зоні будівництва Каховського водосховища у пунктах: Зміївка, Берислав, Ушкалка, Бабине (Шарафутдинова 1968, с. 18).

Серед підкурганних поховань Снігурівки дослідники фіксують поховання *білозерської культури* (Березанская и др. 1986, с. 120, рис. 34). До слова, у вказаному джерелі у Буго-Інгулецькому межиріччі зареєстровано лише два пункти виявлення білозерських поховань (Снігурівка, Білозерка), що додає важливості отриманому експедицією матеріалу. Певне уявлення про обряд поховання білозерців на Інгульці дають матеріали зі Снігурівки, к. 2, п. 4 (рис. 5). Крім того, під кам'яним закладом було виявлено горщик білозерського типу (горщик 4; усне повідомлення проф. В. В. Отрощенка) без поховання (рис. 6). Загалом таких випадків, коли виявляли тільки горщик під кам'яним закладом без поховання, у тому кургані було зафіксовано два (горщик 6, можливо, також білозерський).

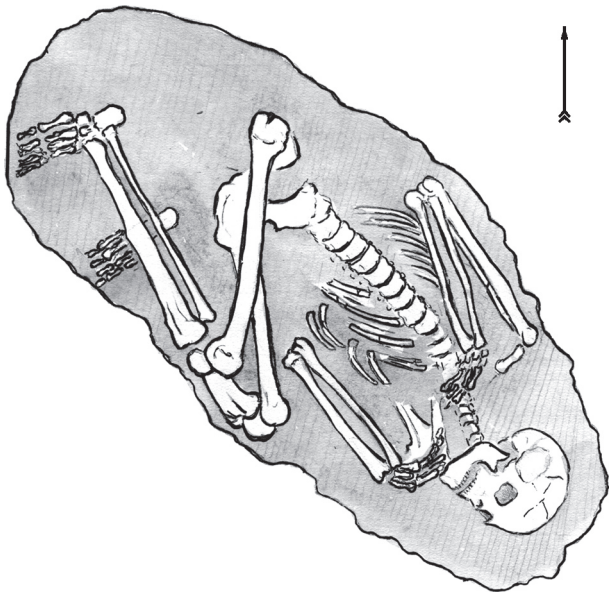

Рис. 5. Білозерська культура, Снігурівка, к. 2, п. 4
Fig. 5. Bilozerska culture, Snigurivka, mound 2, burial 4

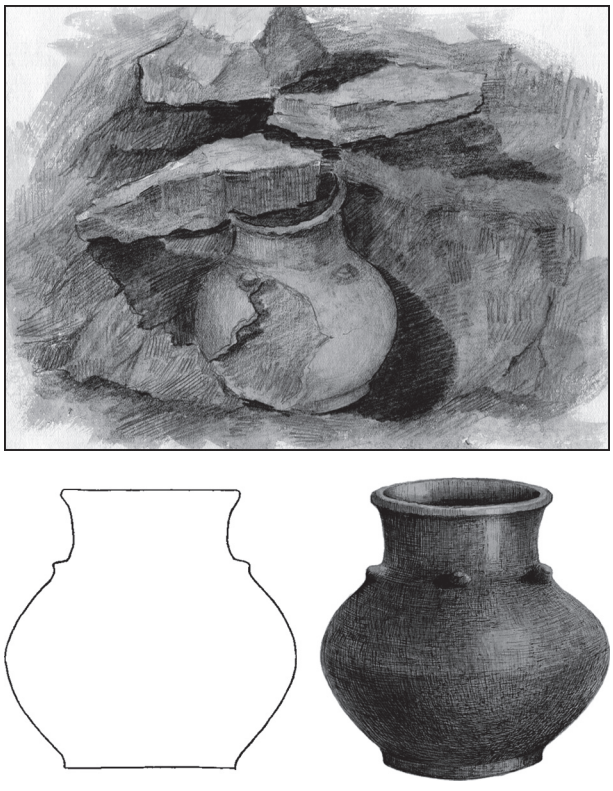

Рис. 6. Білозерська культура, Снігурівка, к. 2
Fig. 6. Bilozerska culture, Snigurivka, mound 2

Пам'ятки *скіфського часу* представлені у матеріалі експедиції знахідками з поселень: двох на Бузі (Кисляківка, Широка Балка) та двох на Інгульці (Павлівка, Афанасівка). На початок 1950-х рр. поселень скіфського часу на Інгульці виявлено не було (Славин 1951а, с. 44). Дослідженнями на поселенні у Павлівці вдалося вста-

новити час його існування: кінець V — кінець III ст. до н. е. В розкопах і шурфах було простежено два культурні шари (перший: кінець V—IV ст. до н. е, другий: кінець IV — кінець III ст. до н. е.; Славин 1951а, с. 19). У с. Афанасівка було виявлено фрагменти кераміки ранньоскіфського часу (кінець VII — VI ст. до н. е.; Славин 1951а, с. 30).

Фахівець доби раннього заліза Ю. В. Болтрик, який досліджує давні шляхи сполучень, зробив цікаві спостереження стосовно місць давніх переправ. Так, за часів античності (і, найімовірніше, раніше також) у місцях переправ завжди існувала «поселенська пара». Для Ольвії такою парою було Кисляківське поселення, що розміщувалося на протилежному боці Бузького лиману (Болтрик 2000, с. 126).

На початок 1950-х рр. вже було відомо понад 20 поселень *черняхівської культури* на ділянці від с. Снігурівка до гирла р. Інгулець. Як правило, вони були відкритого типу, незахищені валами, ровами тощо. На поселеннях у Новокондаковому та Снігурівському було зафіксовано такі елементи благоустрою, як водостік та кам'яні замости. Поселення забудовані кам'яними житлами і господарськими спорудами. Дослідження засвідчили досить розвинуту будівельну справу. Переважна більшість виявлених на поселенні знахідок свідчили про те, що землеробство було головним заняттям населення. Отриманий Снігурівсько-Інгулецькою експедицією матеріал черняхівських поселень було введено до науково обігу (Славин 1954; 1955) і він активно залучався у розробці черняхівської проблематики. Л. М. Славін датував поселення I—IV ст. (1954, с. 58—59). Не заглиблюючись у проблематику зазначимо, що відкриті експедицією поселення, зважаючи на їх відмінності від лісостепових пам'яток культури, були зараховані до причорноморської групи, для якої якраз і було характерне розвинуте кам'яне домобудівництво (Магомедов 1987, с. 94).

Отже, за час робіт експедиція відкрила кілька десятків пам'яток переважно доби бронзи (від ранньої до фінальної) та черняхівської культури, кількісно менше було відкрито пам'яток скіфського часу.

Популяризаторська діяльність експедиції. Ця частина діяльності Снігурівсько-Інгулецької експедиції також заслуговує на нашу увагу. Насамперед зазначимо, що цей різновид діяльності був обов'язковим для усіх новобудовних експедицій 1950-х рр. Ба більше, просвітницьку роботу проводити археологи наступних поколінь. Робота з популяризації охорони пам'яток була необхідною, у зв'язку з дуже значними руйнуваннями, що їх фіксувала розвідка, саме через антропогенний чинник. Звісно свої сліди залишила II Світова війна, проте найбільшої шкоди було завдано саме господарською діяльністю місцевих жителів, причому цей процес брав свій початок від часу заселення цих теренів і тривав століттями (докл. див.: Фабрициус 1951). Таку ж ситуацію фіксував М. Я. Рудинський на Кам'яній Могилі (Тарасенко 2017), те саме спостерігали дослідники у зоні спорудження Каховського водосховища (Тарасенко 2024).

У 1948 р. значно змінюється пам'яткоохоронне законодавство в СРСР. Того року Урядом СРСР було прийнято «Положення про охорону пам'яток історії і культури», згідно з яким жодна археологічна пам'ятка не може бути зруйнована без попереднього її вивчення. Значним кроком вперед було рішення зобов'язати будівельні організації фінансувати охоронні розкопки, що позитивно вплинуло на археологію, і, зокрема, дало поштовх до активного подальшого розвитку новобудовної археології. Крім того, у новому законі прописувались основні засади пам'яткоохоронної справи, а просвітницька діяльність («наукова пропаганда») серед населення була обов'язковою. Положення регулювало питання охорони пам'яток у часи післявоєнної відбудови країни. Так, у 1950 р. завершувалася чергова п'ятирічка, основним завданням якої була *«відбудова зруйнованого війною народного господарства»*, а будівництва нових підприємств не велося (крім новостворених західних областей України). Наступна п'ятирічка (1951—1956 рр.) мала у своїх планах будівництво гідроелектростанцій у різних регіонах СРСР. Вочевидь, до цих запланованих заходів і було приурочено прийняття Положення про охорону пам'яток.

Таким чином, протягом обох польових сезонів співробітники Снігурівсько-Інгулецької експедиції проводили екскурсії. Є дані, що тільки за 1951 р. місця роботи експедиції (Снігурівку, Афанасівку, Отбідо-Василівку, Старо- та Новокондакове) за приблизними підрахунками відвідало близько 1500 екскурсантів (Отчет… 1951, арк. 6). Подана цифра, разом із кількістю відвідувачів Ольвійського заповідника, свідчить про те, що населення регіону вже було зайняте не тільки на відновленні інфраструктури, зруйнованої війною, а вже мало змогу відвідувати просвітницькі заходи (Черкаська 2017, с. 91—92). У першу чергу заповідник з екскурсіями відвідували групи школярів та студентів. Також серед екскурсантів були і робітники заводів та фабрик, селяни, військові і, звичайно, представники інтелігенції. Здебільшого на екскурсії приїжджали місцеві жителі, екскурсанти з Миколаївської, Херсонської, Одеської областей. Крім того, експедиція зобов'язана була організовувати і здійснювати археологічний нагляд на місцях проведення земляних робіт. Проводити масову роботу із захисту пам'яток серед робітників.

Така діяльність, вочевидь, мала дуже потужний об'єднувальний ефект для населення завдяки причетності до спільної історії, давнього минулого, спільних предків, особливо після

пережитої страшної війні. Тому такий фактор впливу на маси не міг бути проігнорований, а активно заохочувався. Звідси виникає розуміння того, чому радянська влада, яка часто не гребувала варварськими методами щодо археології чи етнології, етнографії — наук, які донедавна вважалися «буржуазними», вирішила опікуватися пам'ятками історії на державному рівні.

Висновки. Археологічні дослідження на новобудовах мають свою специфіку. Насамперед це завжди дослідження рятівні, які мають чітко визначені часові межі для їх проведення. Крім того, і це найважливіше — широке будівництво диктує необхідність повного археологічного вивчення території, тобто експедиції завжди мають бути комплексними, мати у своєму складі фахівців різних історичних періодів. Снігурівсько-Інгулецькою експедицією було здійснено суцільну розвідку регіону Середній та Нижній Інгулець та трас магістральних каналів у Буго-Інгулецькому межиріччі, а також рятівні розкопки на пам'ятках, що підлягали знищенню. У результаті цих робіт було отримано матеріал, що дає можливість відтворити історичні долі населення регіону за період у дві з половиною тисячі років — від II тис. до н. е. до середини I тис. н. е.

До найбільш ранніх пам'яток регіону, досліджених експедицією, належать поховання ямної культури. Хоч їх не було виділено і залучено до пізніших інтерпретацій, вони важливі для відтворення картини археологічного вивчення цього регіону за доби ранньої бронзи. За доби середньої бронзи ці терени заселяло населення ранньокатакомбної культури. Згодом племена інгульської катакомбної культури залишили в регіоні місця літування та підкурганні поховання. За доби пізньої бронзи береги р. Інгульця населяли племена сабатинівської культури, що залишили поселення із кам'яним будівництвом та поховання. Доба фінальної бронзи у матеріалі експедиції представлена похованнями, хоча білозерське репринське поселення відоме у Нижньому Інгульці ще з кінця XIX ст.

Найбільш важливим результатом досліджень експедиції, на думку Л. М. Славіна, були дослідження поселень черняхівської культури. Експедиція встановила, що у перші ст. н. е. район Нижнього та Середнього Інгульця був густо заселений. Дві спеціальні праці було присвячено Л. М. Славіним проблемам етнокультурної та хронологічної інтерпретації пам'яток перших століть н. е., які досліджувалися на Середньому та Нижньому Інгульці. Вони були пов'язані дослідником із черняхівською культурою.

Дослідження на новобудовах дали потужний поштовх для початку дискусії стосовно інтерпретації черніхявських пам'яток. Довгий час їх розглядали у системі пам'яток лісостепу, однак, у 1950-х рр. ця думка була поставлена під сумнів завдяки відкриттю у степу Півдня України поселень.

Важливо, що отриманий експедицією матеріал походив із різних за типом пам'яток (поселенських і поховальних). Проте змушені констатувати, що цей матеріал було опубліковано лише частково. Основна його колекція зберігається у Наукових фондах ІА НАН України.

Снігурівсько-Інгулецька експедиція продовжила у регіоні дослідження археологів довоєнного часу. Ба більше, дослідження попереднього періоду були поодинокими, у 1950-х рр. було розпочато систематичне археологічне вивчення регіону Буго-Інгулецьке межиріччя. Отриманий матеріал дозволяв робити припущення, висувати гіпотези, що були враховані дослідниками наступних поколінь, які працювали у регіоні. Тим самим простежується певна спадковість поколінь, що для становлення науки має важливе значення.

Щиро вдячна проф. В. В. Отрощенку за допомогу в атрибуції пам'яток доби бронзи.

ЛІТЕРАТУРА

Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова, И. Н. 1986. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка.

Болтрик, Ю. В. 2000. Основной торговый путь Ольвии в Днепровское лесостепное Правобережье. *Российская археология*, 1, с. 121-130.

Бузько, О. В. 2015. Про подолання марризму в археології на початку 50-х років XX ст. *Магістеріум. Археологічні студії*, 62, с. 10-16.

Буйських, С. Б. 1997. Л. М. Славін і дослідження хори Ольвійської держави. *Археологія*, 4, с. 15-23.

Граб, В. І., Супруненко, О. Б., 1991. *Археолог Олександр Тахтай*. Полтава: ПКМ.

Гребенников, В. 2024. Дослідження поселень пізньої бронзи на Висуні та Нижньому Інгульці. В: *Українознавчий вимір у сучасній науці: гуманітарний аспект: матеріали VII всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 25 квітня 2024 р.)*. Миколаїв: МНАУ, с. 127-129.

Гребенников, В. Б., Горбенко, К. В. 2010. *Поселения и грунтовые могильники эпохи бронзы на территории Николаевской области. Археологическая карта*. Николаев: ННУ имени В. А. Сухомлинского.

Добровольский, А. В. 1925. Древние земледельческие поселения по берегам Ингульца. *Вісник Одеської комісії краєзнавства*, 2—3, с. 167-175.

Добровольський, А. В. 1950. Землеробське поселення перших століть нашої ери на р. Інгулець. *Археологія*, III, с. 167-178.

Єсипенко, А. Л. 1956. Археологічні розвідки Одеського музею у 1950—51 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 6, с. 203-204.

Костенко, А. 2018. Ізраїль Давидович Ратнер та його внесок у дослідження античних пам'яток Південної України. В: *Матеріали II Міжнародної археологічної конференції «Ольвійський форум» пам'яті В. В. Крапівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії)*. Миколаїв, с. 17-20.

Крисін, Г. І. 1929. Археологічні досліди берегів нижньої течії р. Інгульця (Коротке звідомлення). *Літопис музею. 1927—28*, 9, с. 10-21.

Крыжицкий, С. Д., Буйских, С. Б., Отрешко, В. М. 1990. *Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта)*. Киев: Наукова думка.

Магомедов, Б. В. 1987. *Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья* Киев: Наукова думка.

Магомедов, Б. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Люблин: UMC-S.

Никитин, В. И. 2022. *Матвеевское поселение Ингульской катакомбной культуры на Южном Буге*. Миколаїв: І. Гудим.

Отчет… 1951. *Отчет о выполненной в 1951 г. работе по научной пропаганде*. НА ІА НАН України, ф. 17, № 145.

Отчет… 1952. *Отчет об археологической практике проведенной кафедрой археологии летом 1952 г.* НА ІА НАН України, ф. 17, № 9.

План… 1951. *План Верхне- и Нижне-Ингулецкого каналов*. НА ІА НАН України, ф. 17, № 22.

Попова, Т. Б. 1955. *Племена катакомбной культуры*. Труды ГИМ, 24. Москва: Госкультпросветиздат.

Предварительные… *Предварительные данные об археологических памятниках находящихся на территории строительства Каховской гидроэлектростанции и Южно-Украинского канала*. НА ІА НАН України, адм. арх., оп. 1, сп. 153.

Пятилетний… *Пятилетний план работы на 1951—1956 гг. Государственный Исторический Заповедник «Ольвия»*. НА ІА НАН України, ф. 17, № 142.

Секерская, Н. М. 2009. Возрождение традиции. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 9, с. 5-8.

Синицын, М. С. 1962. Погребальные обряды племен Днестро-Бугского Причерноморья в скифо-сарматское время. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 4, с. 33-60.

Славин, Л. М. 1951a. *Отчет Снигиревско-Ингулецкой экспедиции за 1951 год*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1951/7.

Славин, Л. М. 1951b. *Отчет о работе Снигиревской экспедиции за 1951 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1951/150.

Славин, Л. М. 1952. *Раскопки поселений и могильников на Ингульце в 1952 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1952/9.

Славин, Л. М. 1954. Поселения первых веков нашей эры на Среднем и Нижнем Ингульце. По результатам археологических исследований Ингулецкой экспедиции 1951—1952 гг. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 3, с. 49-59.

Славин Л. М. 1955. Раскопки поселений первых веков нашей эры на Ингульце. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР,* 4, с. 35-36.

Славин, Л. М. 1960. Основные этапы изучения Ольвии. *Записки Одесского археологического общества*, 1 (34), с. 47-59.

Таганова, В. И., Кравченко, А. А. 1951. *Дневник по разведкам и раскопкам*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1951/7.

Тарасенко, І. Г. 2017. До історії рятівних досліджень на Кам'яній Могилі у 1950-х рр. *Археологія*, 4, с. 130-144.

Тарасенко, І. Г. 2018. Новобудовні експедиції у зоні спорудження Каховського водосховища. *Археологія*, 3, с. 126-146.

Тарасенко, І. Г. 2023. До історії археологічного вивчення долини р. Молочна у 1950-ті рр. *Археологія і давня історія України*, 4 (49), с. 44-66.

Тарасенко, І. Г. 2024. Превентивна археологія як складова пам'яткоохоронної системи (за матеріалами новобудовних експедицій 1950-х рр.). *Археологія і давня історія України*, 4 (53), с. 236-245.

Черкаська, Д. В. 2017. *Наукова та педагогічна діяльність археолога Л. М. Славіна*. Дисертація канд. іст. наук. Київський університет імені Бориса Грінченка.

Шапошникова, О. Г. 1968. Про пам'ятки часу катакомбної культури в Степовому Придніпров'ї. *Археологія*, XXI, с. 79-94.

Шапошникова, О. Г., Бочкарев, В. С., Шарафутдинова, И. Н. 1977. О памятниках эпохи меди—ранней бронзы в басейне р. Ингула. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древности Поингулья*. Киев: Наукова думка, с. 7-36.

Шовкопляс, И. Г. 1950. *Итоги и задачи археологических исследований на территории новостроек юга Украинской ССР. Тезисы*. НА ІА НАН України. Ф30, №73/1.

Фабрициус, И. В. 1951. *Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР*. Вып. II. НА ІА НАН України, Ф. 12, № 150.

Шарафутдинова, И. Н. 1968. К вопросу о сабатиновской культуре. *Советская археология*, 3, с. 16-34.

REFERENCES

Berezanskaya, S. S., Otroshchenko, V. V., Cherednichenko, N. N., Sharafutdinova, I. N. 1986. *Kultury epokhy bronzy na terytorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka.

Boltrik, Yu. V. 2000. Osnovnoi torgovii put Olvii v Dneprovskoe lesostepnoe Pravoberezhe. *Rossiiskaya arkheologiya*, 1, s. 121-130.

Buzko, O. V. 2015. Pro podolannia marryzmu v arkheolohii na pochatku 50-kh rokiv XX st. *Mahisterium. Arkheolohichni studii*, 62, s. 10-16.

Buiskykh, S. B. 1997. L. M. Slavin i doslidzhennia khory Olviiskoi derzhavy. *Arkheolohiia*, 4, s. 15-23.

Hrab, V. I., Suprunenko, O. B., 1991. *Arkheoloh Oleksandr Takhtai*. Poltava: PKM.

Hrebennykov, V. 2024. Doslidzhennia poselen piznoi bronzy na Vysuni ta Nyzhnomu Inhultsi. In: *Ukrainoznavchyi vymir u suchasnii nautsi: humanitarnyi aspekt: materialy VII vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Mykolaiv, 25 kvitnia 2024 r.)*. Mykolaiv: MNAU, s. 127-129.

Grebennikov, V. B., Gorbenko, K. V. 2010. *Poseleniya i gruntovie mogilniki epokhi bronzi na territorii Nikolaevskoi oblasti. Arkheologicheskaya karta*. Nikolaev: NNU imeni V. A. Sukhomlinskogo.

Dobrovolskii, A. V. 1925. Drevnie zemledelcheskie poseleniya po beregam Ingultsa. *Visnyk Odeskoi komisii kryeznavstva*, 2—3, s. 167-175.

Dobrovolskyi, A. V. 1950. Zemlerobske poselennia pershykh stolit nashoi ery na r. Inhulets. *Arkheolohiia*, III, s. 167-175.

Yesypenko, A. L. 1956. Arkheolohichni rozvidky Odeskoho muzeiu u 1950—51 rr. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 6, s. 203-204.

Kostenko, A. 2018. Izrail Davydovych Ratner ta yoho vnesok u doslidzhennia antychnykh pamiatok Pivdennoi Ukrainy. In: *Materialy II Mizhnarodnoi arkheolohichnoi konferentsii «Olviiskyi forum» pamiati V. V. Krapivinoi (do 150-richchia doslidzhennia Olvii)*. Mykolaiv, s. 17-20.

Krysin, H. I. 1929. Arkheolohichni doslidy berehiv nyzhnoi techii r. Inhultsia (Korotke zvidomlennia). *Litopys muzeiu. 1927—28*, 9, s. 10-21.

Krizhitskii, S. D., Buiskikh, S. B., Otreshko, V. M. 1990. *Antichnie poseleniya Nizhnego Pobuzhya (arkheologicheskaya karta)*. Kyiv: Naukova dumka.

Magomedov, B. V. 1987. *Chernyakhovskaya kultura Severo-Zapadnogo Prichernomorya*. Kyiv: Naukova dumka.

Magomedov, B. 2001. *Chernyakhovskaya kultura. Problema etnosa*. Lyublin: UMC-S.

Nikitin, V. I. 2022. *Matveevskoe poselenie Ingulskoi katakombnoi kulturi na Yuzhnom Buge*. Mykolaiv: I. Gudim.

Otchet… 1951. *Otchet o vipolnennoi v 1951 g. rabote po nauchnoi propagande*. NA IA NAN Ukrainy, f. 17, N 145.

Otchet… 1952. *Otchet ob arkheologicheskoi praktike provedennoi kafedroi arkheologii letom 1952 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 17, N 9.

Plan… 1951. *Plan of the Upper and Lower Ingulets Canals*. NA IA NAN Ukrainy, f. 17, N 22.

Popova, T. B. 1955. *Plemena katakombnoi kultury*. Trudy GIM, 24. Moskva: Goskultprosvetizdat.

Predvaritelnie dannie ob arkheologicheskikh pamyatnikakh nakhodyashchikhsya na territorii stroitelstva Kakhovskoi gidroelektrostantsii i Yuzhno-Ukrainskogo kanala. NA IA NAN Ukrainy, adm. arkh., op. 1, sp. 153.

Pyatiletnii… *Pyatiletnii plan raboti na 1951—1956 gg. Gosudarstvennii Istoricheskii Zapovednik «Olviya».* NA IA NAN Ukrainy, f. 17, N 142.

Sekerskaya, N. M. 2009. Vozrozhdenie traditsii. *Materiali po arkheologii Severnogo Prichernomorya*, 9, s. 5-8.

Sinitsin, M. S. 1962. Pogrebalnie obryadi plemen Dnestro-Bugskogo Prichernomorya v skifo-sarmatskoe vremya. *Materiali po arkheologii Severnogo Prichernomorya*, 4, s. 33-60.

Slavin, L. M. 1951a. *Otchet Snigirevsko-Inguletskoi ekspeditsii za 1951 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1951/7.

Slavin, L. M. 1951b. *Otchet o rabote Snegirevskoi ekspeditsii za 1951 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1951/150.

Slavin, L. M. 1952. *Raskopki poselenii i mogilnikov na Ingultse v 1952 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1952/9.

Slavin, L. M. 1954. Poseleniya pervikh vekov nashei eri na Srednem i Nizhnem Ingultse. Po rezultatam arkheologicheskikh issledovanii Inguletskoi ekspeditsii 1951—1952 gg. *Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii AN USSR*, 3, s. 49-59.

Slavin L. M. 1955. Raskopki poselenii pervikh vekov nashei eri na Ingultse. *Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii AN USSR*, 4, s. 35-36.

Slavin, L. M. 1960. Osnovnie etapi izucheniya Olvii. *Zapiski Odesskogo arkheologicheskogo obshchestva*, 1 (34), s. 47-59.

Taganova, V. I., Kravchenko, A. A. 1951. Dnevnik po razvedkam i raskopkam. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1951/7.

Tarasenko, I. H. 2017. Do istorii riativnykh doslidzhen na Kamianii Mohyli u 1950-kh rr. *Arkheolohiia*, 4, s. 130-144.

Tarasenko, I. H. 2018. Novobudovni ekspedytsii u zoni sporudzhennia Kakhovskoho vodoskhovyshcha. *Arkheolohiia*, 3, s. 126-146.

Tarasenko, I. H. 2023. Do istorii arkheolohichnoho vyvchennia dolyny r. Molochna u 1950-ti rr. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (49), s. 44-66.

Tarasenko, I. H. 2024. Preventyvna arkheolohiia yak skladova pamiatkookhoronnoi systemy (za materialamy novobudovnykh ekspedytsii 1950-kh rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (53), s. 236-245.

Cherkaska, D. V. 2017. *Naukova ta pedahohichna diialnist arkheoloha L. M. Slavina*. Dysertatsia kand. ist. nauk. Kyivskyi universytet imeni Borysa Hrinchenka.

Shaposhnykova, O. H. 1968. Pro pamiatky chasu katakombnoi kultury v Stepovomu Prydniprovi. *Arkheolohiia*, XXI, s. 79-94.

Shaposhnikova, O. G., Bochkarev, V. S., Sharafutdinova, I. N. 1977. O pamyatnikakh epokhi medi—rannei bronzi v baseine r. Ingula. V: Shaposhnikova, O. G. (red.). *Drevnosti Poingulya*. Kiev: Naukova dumka, s. 7-36.

Shovkoplyas, I. G. 1950. *Itogi i zadachi arkheologicheskikh issledovanii na territorii novostroek yuga Ukrainskoi SSR. Tezisi.* NA IA NAN Ukrainy, f. 30, N 73/1.

Fabritsius, I. V. 1951. *Arkheologicheskaya karta Prichernomorya Ukrainskoi SSR.* Vip. II. NA IA NAN Ukrainy, f. 12, N 150.

Sharafutdinova, I. N. 1968. K voprosu o sabatinovskoi kulture. *Sovetskaya arkheologiya*, 3, s. 16-34.

I. Tarasenko

PREVENTIVE EXCAVATIONS IN THE BUG-INHULETS INTERFLUVE IN THE 1950s

The Snigurivka-Ingulets expedition carried out a comprehensive survey of the Middle and Lower Ingulets region and the main trunk routes of the Ingulets irrigation system in the area between the Bug and Ingulets rivers. It included extensive exploratory work and rescue excavations of the areas that were to be destroyed. The material, obtained due to this work, makes it possible to reconstruct the history of the population of the region during the period of two and a half thousand years — since the 2nd millennium BC to the mid-1st millennium AD.

Among the earliest sites in the region explored by the expedition are the burials of the Yamna Culture (3600—2300). Although they did not get the cultural attribution and were not included into later interpretations, they are important for reconstructing the archaeological map in this region during the Early Bronze Age. During the Middle Bronze Age (27th/25th—21st centuries BC), this area was inhabited by the population of the Early Catacomb culture (middle — third quarter of the 3rd millennium BC). Later, the tribes of the Ingul Catacomb culture left summer sites and the barrows in the region. During the Late Bronze Age, the banks of the Ingulets River were inhabited by the tribes of Sabatynivka culture (14th—12th centuries BC), who left the settlements with stone buildings and burials. The Final Bronze Age (12th—9th centuries BC) is represented among the expedition material by burials, although the Reprynske settlement of Bilozerska culture in the Lower Ingulets has been known to archaeologists since the late 19th century.

The most important result of the expedition's research became the study of settlements of the Chernyakhiv culture (3rd—5th centuries AD). The expedition has ascertained that in the first centuries AD the area of the Lower and Middle Ingulets was densely inhabited. The expedition's excavations gave a powerful impulse to the beginning of the discussion on the interpretation of Chernyakhivs' culture sites. For a long time they were considered as a part of the forest-steppe system but in the 1950s, this idea became disputable due to the discovery of settlements in the steppes of Southern Ukraine.

It is important to note that the material obtained by the expedition came from sites of different types (settlements and burials). After all, the materials from the sites of various types allowed for a broader study of cultures, including economic activity and ideology.

The Snigurivka-Ingulets expedition continued the research in the Bug-Ingulets interfluve region which had begun before WW2. Moreover, the previous research was sporadic, but in the 1950s, the regular archaeological studies of the region had started. The obtained materials allowed us to make assumptions and put forward hypotheses that were taken into account by subsequent generations of researchers working in the region. Thus, one can trace a certain continuity between generations which is important for the development of science.

Keywords: preventive archaeology, Bug-Ingulets interfluve, Snigurivka-Ingulets expedition, 1950s, L. M. Slavín, Ingul catacomb culture, Late Bronze Age, Scythian and Chernyakhiv cultures.

Одержано 24.12.2025

ТАРАСЕНКО Ірина, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Iryna TARASENKO, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2766-1880,
e-mail: iryna_tarasenko@ukr.net.

ПЕРСОНАЛІЇ

УДК [929:902](477.83-21Львів)"18" DOI: 10.37445/adiu.2025.04.03

K. Królczyk

LUDWIK ĆWIKLIŃSKI I ARCHEOLOGIA KLASYCZNA NA UNIWERSYTECIE LWOWSKIM

Artykuł poświęcony jest analizie wkładu Ludwika Ćwiklińskiego w powstanie i rozwój archeologii na Uniwersytecie Lwowskim. Z okazji 120. rocznicy powstania Katedry Archeologii Klasycznej i Prahistorii istotne jest przeanalizowanie działalności osób, które stały u jej początków. Artykuł pokazuje, że to właśnie L. Ćwikliński odegrał kluczową rolę w kształtowaniu się tej dyscypliny w lwowskim środowisku akademickim. Sam Ludwik Ćwikliński, choć przede wszystkim filolog klasyczny, jest dziś słusznie postrzegany jako jeden z pionierów archeologii klasycznej na ziemiach polskich, a niekiedy wręcz jako twórca tej dyscypliny naukowej w Polsce. Wiele uwagi poświęcono popularyzacji osiągnięć współczesnej archeologii przez L. Ćwiklińskiego w prasie galicyjskiej oraz jego staraniom o uporządkowanie zbioru materiałów archeologicznych, które stały się podwaliną przyszłego muzeum i stały się niewątpliwą pomocą w procesie dydaktycznym i badawczym.

***Słowa kluczowe**: Ludwik Ćwikliński, archeologia klasyczna, Uniwersytet Lwowski, Henryk Schliemann, wykopaliska.*

Uczonym, którego wszechstronnej działalności archeologia klasyczna na Uniwersytecie Lwowskim zawdzięczała swoje instytucjonalne początki, był bez wątpienia Ludwik Ćwikliński (1853—1942), od 1876 r. profesor lwowskiej *Alma Mater* [1]. Ćwikliński, urodzony 27 lipca 1853 r. w wielkopolskim Gnieźnie, odebrał staranne wykształcenie na niemieckich wszechnicach we Wrocławiu (wówczas Breslau) i w Berlinie. Przedmiotem jego pogłębionych studiów uniwersyteckich była przede wszystkim filologia klasyczna, rozumiana wówczas znacznie szerzej niż dziś. Ówcześni przedstawiciele tej dyscypliny naukowej z reguły nie ograniczali się wyłącznie do zgłębiania zagadnień ściśle filologicznych (jak choćby analiza literacka dzieł starożytnych czy zagadnienia związane z językami klasycznymi: greką i łaciną), lecz starali się swoimi badaniami ogarniać i inne nauki o starożytności, jak historię starożytną (rodzącą się z wolna jako odrębna dyscyplina naukowa), epigrafikę, papirologię i wreszcie — co będzie nas w niniejszych rozważaniach szczególnie interesowało — archeologię klasyczną. Nie inaczej też było w przypadku Ludwika Ćwiklińskiego.

Ryc. 1. Portet D-ra L. Ćwiklińskiego
Fig. 1. Portrait of Dr. L. Ćwikliński

1. Najnowszy biogram Ludwika Ćwiklińskiego: Królczyk 2016 (z pewnymi ważnymi uzupełnieniami w stosunku do starszych tekstów).

© K. KRÓLCZYK, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

Już w trakcie krótkich studiów we Wrocławiu (1870—1871) Ćwikliński miał okazję poszerzyć swą wiedzę w zakresie archeologii, słuchając wykładów profesora Karla Neumanna [2] o topografii Lacjum, której omówienie nie byłoby możliwe bez odwołania się do świadectw archeologicznych. Z kolei w trakcie dłuższego pobytu w Berlinie (lata studiów: 1871—1873) uczestniczył w wykładach na temat archeologii sztuki greckiej i rzymskiej, prowadzonych przez wybitnego archeologa klasycznego Ernsta Curtiusa [3], zaś epigrafikę łacińską zgłębiał pod kierunkiem samego mistrza — Theodora Mommsena [4]. Wszystko to w efekcie przyczyniło się do uformowania Ludwika Ćwiklińskiego jako badacza szeroko rozumianej starożytności, łączącej w sobie filologię, historię oraz archeologię klasyczną. Informacje na temat wykładów, które słuchał Ćwikliński we Wrocławiu i Berlinie, przekazują nam zapisy w zachowanych w zbiorach archiwalnych indeksach uniwersyteckich uczonego: 1) Wrocław — indeks uniwersytecki (Anmeldungsbuch) Ludwika Ćwiklińskiego (AUWr, sygn. I/F/1485); 2) Berlin — indeks uniwersytecki (Anmeldungsbuch) Ludwika Ćwiklińskiego (Rektor und Senat 1810—1945, Nr. 542: Philosophische Fakultät, Dekanat 1810—1945, Nr. 247).

W grudniu 1873 r. na podstawie rozprawy poświęconej «Wojnie peloponeskiej» Tukidydesa (L. Ćwikliński, Quaestiones de tempore quo Thucydides priorem historiae suae partem composuerit, Gnesnae, 1873) Ćwikliński uzyskał doktorat na *Alma Mater Berolinensis* i jako bardzo młody uczony (miał wówczas zaledwie 20 lat) pozostał w stolicy Niemiec, by pogłębiać wiedzę o starożytności i jednocześnie przygotowywać się do przyszłej kariery akademickiej. W 1875 r. z rekomendacji Pruskiej Akademii Nauk (Preußische Akademie der Wissenschaften) wyjechał do Grecji i Włoch na dłuższy pobyt badawczy, który realizował, między innymi, w Niemieckim Instytucie Archeologicznym (Deutsches Archäologisches Institut) w Rzymie, gdzie oddawał się studiom archeologicznym. To właśnie w Wiecznym Mieście, w kwietniu 1876 r., otrzymał propozycję objęcia katedry filologii klasycznej na Uniwersytecie Lwowskim, którą bez wahania przyjął (AGAD, sygn. 118u, k. 725). W ten sposób Ćwikliński wkrótce trafił pod Wysoki Zamek, obejmując stanowisko profesorskie na *Alma Mater Leopolitana* — w wieku 23 lat — jako jeden z najmłodszych uczonych w dziejach polskiej nauki. O tym okresie życia Ćwiklińskiego szerzej napisałem w innym artykule (Królczyk 2025).

Ludwik Ćwikliński rozpoczął swoją działalność naukową i dydaktyczną na Uniwersytecie Lwowskim z początkiem roku akademickiego 1876/77. Dodać trzeba, że w okresie tym na uczelni nie istniała odrębna katedra archeologii. Choć najwięcej miejsca poświęcał — co było przecież rzeczą oczywistą — filologii klasycznej (jako że zawiadywał katedrą uniwersytecką tej właśnie dyscypliny), to jednak również archeologia klasyczna zajmowała — i to właściwie od samego początku — istotne miejsce w rozmaitych aspektach aktywności uczelnianej Ćwiklińskiego. Warto w tym kontekście przywołać treść wykładu inauguracyjnego, który uczony wygłosił w dniu 1 października 1877 r. z okazji uroczystego rozpoczęcia na lwowskiej *Alma Mater* nowego roku akademickiego (1877/78) (Ćwikliński 1877). Treść wystąpienia stanowiła zarazem swoiste *credo* uczonego. Szczegółowej interpretacji przemówienia Ćwiklińskiego dokonał J. Mańkowski (Mańkowski 1999). Przemawiając do całej wspólnoty uniwersyteckiej i kreśląc wizerunek idealnego uniwersytetu jako przybytku «nauki idealnej», wykorzystującego zdobycze różnych gałęzi nauki i będącego w istocie *universitas litterarum*, Ćwikliński mocno akcentował znaczenie najnowszych odkryć archeologicznych. Dokonywane między innymi w Atenach i w Rzymie, w Pompejach, Troi i Mykenach, odkrycia te z jednej strony pozwoliły na wykształcenie się nowej dyscypliny naukowej — archeologii klasycznej, z drugiej zaś dały poważny impuls dla rozwoju ówczesnych badań nad starożytnością klasyczną (Ćwikliński 1877, s. 21—22, 28).

W przeciągu bardzo krótkiego czasu zagadnienia z zakresu archeologii klasycznej stały się również tematem publikacji naukowych i popularnonaukowych Ludwika Ćwiklińskiego, wydawanych we Lwowie oraz w innych ośrodkach naukowych na ziemiach polskich (m. in. w Krakowie i Warszawie). Na kanwie podróży naukowej

2. Karl Johann Heinrich Neumann (1823—1880) — niemiecki historyk i geograf, profesor historii na Uniwersytecie Wrocławskim (od 1863 r. do śmierci), specjalista w zakresie historii antycznej. Zob.: Partsch 1886.

3. Ernst Curtius (1814—1896) — niemiecki historyk i archeolog, od 1868 r. profesor archeologii klasycznej na Uniwersytecie w Berlinie. W 1875 r. zainicjował systematyczne wykopaliska archeologiczne w Olimpii. Warto dodać, że Curtius był nie tylko nauczycielem akademickim Ćwiklińskiego, ale również recenzentem doktoratu młodego polskiego uczonego, ocenionego przezeń bardzo wysoko (zob. HU UA, Philosophische Fakultät, Dekanat 1810—1945, Promotionen Dr. phil., Nr. 247: Cwiklinski, Ludovicus, k. 328). Nie ulega wątpliwości, że działalność archeologiczna Curtiusa w Olimpii znajdowała odzwierciedlenie w jego wykładach uniwersyteckich i z całą pewnością wpłynęła na zainteresowania Ćwiklińskiego archeologią tego właśnie ośrodka (o czym będzie jeszcze mowa w dalszej części niniejszych rozważań).

4. Theodor Mommsen (1817—1903) — jeden z najwybitniejszych i najwszechstronniejszych niemieckich badaczy antyku, profesor uniwersytetów w Lipsku (1848—1851), Zurychu (1852—1854), Wrocławiu (1854—1858) i w Berlinie (od 1861 r.); autor głośnej «Historii rzymskiej» (1854—1856. Römische Geschichte, Bd. 1—3. Leipzig), za którą otrzymał literacką Nagrodę Nobla w 1902 r. Pomysłodawca i jeden z głównych realizatorów wydania wielotomowego korpusu inskrypcji łacińskich (Corpus Inscriptionum Latinarum). Na jego temat zob. np. Rebenich 2002.

do Grecji, odbytej wiosną 1878 r., w trakcie której uczony — w towarzystwie berlińskiego filologa i zarazem swojego dawnego nauczyciela, profesora Adolfa Kirchhoffa [5] — zwiedzał tamtejsze liczne stanowiska archeologiczne (Ćwikliński 1879, s. 341; Finkel, Starzyński 1894, s. 246), Ćwikliński opublikował teksty poświęcone odkryciom naukowym Heinricha Schliemanna (1822—1890) w Mykenach i w Troi (Ćwikliński 1879; 1880; 1891; Press 1999). Ogłosił również książkę traktującą o historii starożytnej Olimpii — szczególnie go interesującej — i zachowanych w tym osrodku pozostałości antycznych pomników sztuki (Ćwikliński 1887). Z kolei, będąc pod wrażeniem świeżych odkryć archeologicznych dokonanych po 1878 r. przez ekspedycję niemiecką w Pergamonie, a zwłaszcza pod wrażeniem odkrycia Ołtarza Pergamońskiego, Ćwikliński napisał krótki tekst poświęcony antycznym władcom Pergamonu — Attalidom (Ćwikliński 1881).

Ludwik Ćwikliński był również autorem obszernej rozprawy na temat świeżo odnalezionego i opublikowanego w styczniu 1891 r. tekstu «Ustroju politycznego Aten» przypisywanego Arystotelesowi (Ćwikliński 1892). Praca ta ukazała się w już 1892 r., a poprzedził ją odczyt Ćwiklińskiego na ten temat, wygłoszony na posiedzeniu Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności w Krakowie w dniu 11 stycznia 1892 r. (Wiadomości bibliograficzne 1892, s. 434). Świadczy to o tym, że uczony na bieżąco śledził najnowsze światowe osiągnięcia nie tylko w dziedzinie filologii, ale także archeologii klasycznej.

Profesor Ćwikliński ogłosił ponadto drukiem artykuł poświęcony utworom greckiego poety Bakchylidesa z Keos (ok. 518 — ok. 450 przed Chr.) (Ćwikliński 1899). Podobnie jak «Politeia ateńska», tak i teksty Bakchylidesa przetrwały do naszych czasów na antycznych papirusach i trafiły do obiegu naukowego wyłącznie dzięki pracy badaczy prowadzących wykopaliska na stanowiskach archeologicznych na obszarze starożytnego Egiptu — co Ćwikliński bardzo mocno akcentował.

Śledząc na bieżąco najnowsze osiągnięcia oraz literaturę naukową z zakresu archeologii klasycznej, Ćwikliński popularyzował je na rodzimym gruncie. Nie tylko wygłaszał odczyty naukowe i popularnonaukowe — o czym będzie szerzej mowa poniżej, lecz także publikował sprawozdania z prowadzonych wówczas badań wykopaliskowych (Ć[wikliński] 1886) oraz recenzje świeżo opublikowanych rozpraw naukowych (Ćwikliński 1897a; 1897b; 1897c). Ponadto z jego inicjatywy i pod jego kierunkiem dokonano przekładu z języka niemieckiego na polski drugiego tomu pomnikowego dzieła hrabiego Karola Lanckorońskiego na temat archeologii miast małoazjatyckich prowincji Pamfilii i Pizydii (Lanckoroński 1896, por. s. 245) [6].

Tematyka uniwersyteckich wykładów Ludwika Ćwiklińskiego była bardzo szeroka. Omawiam je szczegółowo w pracy «Pomiędzy Lwowem, Wiedniem i Poznaniem — Ludwik Ćwikliński (1853—1942) i jego badania nad światem starożytnym», tam też szczegółowe informacje źródłowe (Królczyk 2011). Dominowały w nich, co zrozumiałe, kwestie ściśle filologiczne. Pojawiały się jednak również tematy czysto historyczne (z zakresu historii starożytnej) oraz — co w tym kontekście jest dla nas bardzo istotne — liczne kwestie archeologiczne, takie jak: archeologia i topografia miast antycznych (Rzym, Attyka i Ateny, Troja, Mykeny, Tyrins, Itaka, Olimpia, Delfy, Pompeje, Syrakuzy i miasta sycylijskie, Pergamon), analiza poematów Homera w kontekście archeologicznym, a także historia sztuki starożytnej, silnie związana z archeologią. Profesor Ludwik Ćwikliński prowadził również — prawdopodobnie jako pierwszy na gruncie polskim — zajęcia z epigrafiki greckiej, począwszy od roku akademickiego 1886/1887 (ryc. 1).

Bardzo często — i to niemal od samego początku pobytu we Lwowie — Ludwik Ćwikliński wychodził z prelekcjami dotyczącymi zagadnień archeologicznych poza mury uniwersytetu. Miały one z reguły charakter popularnonaukowy, a jednym z najważniejszych ich celów celem było promowanie archeologii i jej najnowszych zdobyczy wśród mieszkańców Lwowa. Dla przykładu można przywołać dwa odczyty wygłoszone przezeń przy «licznie zebranej publiczności» w październiku i listopadzie 1878 r. Pierwszy z nich poświęcony został omówieniu znaczenia prac podejmowanych przez archeologów, jak również szczegółowemu zaprezentowaniu biogramu Heinricha Schliemanna (*Gazeta Narodowa*, Lwów, nr 250, 29.10.1878, s. 3), natomiast drugi — miastu Mykeny i prowadzonym tam przez Schliemanna wykopaliskom archeologicznym (O mieście Mikenach i wykopaliskach Schliemanna, «*Gazeta Narodowa*» (Lwów), nr 258, 8.11.1878, s. 3). O Heinrichu Schliemannie i jego osiągnieciach mówił również na miesięcznym zebraniu lwowskiego Towarzystwa Historycznego w dniu 14 lutego 1891 r. (Sprawozdania… 1891, s. 463—464). Z kolei pod koniec grudnia 1886 r. wygłosił w ratuszu lwowskim wykład dla «szerszej publiczności polskiej», zorganizowany w celach dobroczynnych i zatytułowany «O zabytkach olimpijskich i wykopaliskach najnowszych», w którym szczególny nacisk prelegent położył na znaczenie najnow-

5. Adolf Kirchhoff (1826—1908) — niemiecki filolog klasyczny, od 1865 r. profesor Uniwersytetu w Berlinie, współwydawca monumentalnego korpusu inskrypcji greckich (Corpus Inscriptionum Graecarum), od 1860 r. główny redaktor wydawnictwa Inscriptiones Graecae. Zob.: Wirth 1977.

6. Karol Lanckoroński (1848—1933) — polski historyk sztuki i prawnik, wielki mecenas kultury, organizator ekspedycji archeologicznych. Zob. m. in. Szemethy 2014.

Ryc. 2. Portret L. Ćwiklińskiego wsród sylwetek byłych rektorów Uniwersytetu Lwowskiego (z «Tygodnika Illustrowanego» za 1912 r.)

Fig. 2. Portrait of L. Ćwikliński among the figures of former rectors of the University of Lviv (from the «Tygodnik Illustrowany» for 1912)

szych odkryć archeologicznych w Olimpii (Kronika miesięczna 1887; Odczyt dr. L. Ćwiklińskiego, 1886. *Gazeta Lwowska*, nr 289, 18.12.1886, s. 4; *Dziennik Polski*, Lwów, nr 294, 24.12.1886, s. 2). Warto dodać, że wykładu Ćwiklińskiego wysłuchał — nie licząc licznie zebranej publiczności — sam namiestnik Galicji (Odczyt dr. Ćwiklińskiego, 1886. *Gazeta Lwowska*, nr 293, 23.12.1886, s. 4), którym był wówczas Filip Zaleski [7]. Z odczytem tym związana była dość zabawna pomyłka w wydrukowanym na plakatach tytule wystąpienia uczonego — zamiast Olimpii pojawił się w nim… Olimp, o czym nie omieszkała poinformować swoich czytelników — w dość humorystyczny sposób — gazeta «*Kurjer Lwowski*»: «nie donosiliśmy dotychczas o odczytach, które mają być urządzone na rzecz internatu Zmartwychwstańców, bo o zamiarze takim nikt nam nie doniósł. Tymczasem dowiadujemy się z afisza, że pierwszy odczyt na ten cel odbędzie się dzisiaj i że dr. Ćwikliński, profesor uniwersytetu lwowskiego, będzie mówić «O igrzyskach i zabytkach w Olimpie». Nie wiedzieliśmy dotąd, że igrzyska greckie odbywały się na szczytach gór i ciekawi jesteśmy bardzo na treść prelekcji naszego hellenisty» (Igrzyska na górze, 1886. *Kurjer Lwowski*, nr 353, 21.12.1886, s. 4).

W półroczu zimowym roku akademickiego 1893/94, z inspiracji c. k. ministerstwa oświaty, Ludwik Ćwikliński (wówczas rektor Uniwersytetu Lwowskiego; ryc. 2) wraz z innym lwowskim filologiem — Bronisławem Kruczkiewiczem [8], prowadził dla nauczycieli gimnazjów wykłady z zakresu archeologii (oraz geografii) (Finkel, Starzyński 1894, s. 322). Wkrótce potem uniwersyteccy uczniowie Ćwiklińskiego (a także osoby blisko z nim współpracujące) zaczęli publikować artykuły dotyczące znaczeniu archeologii w dydaktyce szkolnej. Podejmowali również próby przeniesienia na grunt gimnazjalny koncepcji utworzenia gabinetu archeologicznego, realizowanej przez uczonego na Uniwersytecie Lwowskim (o czym będzie jeszcze mowa) [9].

Popularnonaukowe odczyty lwowskie Ludwika Ćwiklińskiego (zresztą nie tylko lwowskie, ale także wykłady odbywane w Poznaniu [10] i w War-

7. Filip Zaleski (1836—1911) — polski polityk, konserwatysta, namiestnik Galicji w latach 1883—1888.

8. Bronisław Kruczkiewicz (1849—1918) — wybitny polski filolog klasyczny, w latach 1879—1881 docent prywatny, a od 1888 r. profesor filologii klasycznej na Uniwersytecie Lwowskim, rektor Alma Mater Leopolitana w 1900 r. Zob. więcej: Skowrońska 1970.

9. Zob. np. Łuczakowski 1896 (bezpośrednio po artykule wydrukowano obszerną dyskusję, którą wywołał swoim wystąpieniem Łuczakowski); Witkowski 1898—99; Rzepiński 1905; 1910a; 1910b. Podkreślić musimy, że ostatni z tu wymienionych — Stanisław Rzepiński — utworzył gabinet archeologiczny w gimnazjum w Nowym Sączu: zob. First 2006.

10. W 1886 r. prof. Ćwikliński miał odczyt w Poznaniu, w Towarzystwie Przyjaciół Nauk Poznańskim, na temat najnowszych wykopalisk archeologicznych prowadzonych przez Heinricha Schliemanna — por. Towarzystwo... 1887, s. 74—75; Kronika... 1886, s. 290—293.

szawie [11]) były pokłosiem jego wielkich zainteresowań archeologią klasyczną, jak również odbywanych przezeń naukowych podróży zagranicznych, w trakcie których szczególne znaczenie miały dla niego stanowiska archeologiczne. O podjętej w 1878 r. wyprawie do Grecji była już mowa wyżej. Cztery lata później, w 1882 r. Ćwikliński miał udać się, w towarzystwie historyka sztuki, znanego entuzjasty archeologii klasycznej i zarazem wielkiego mecenasa nauki i kultury — Karola Lanckorońskiego, w podróż śladami antyku po Azji Mniejszej (*Kurjer Warszawski* r. 61, nr 255, 12.11.1881, s. 3) Najprawdopodobniej jednak udział Ćwiklińskiego w tej wyprawie ostatecznie nie doszedł do skutku, gdyż w innym miejscu znajdujemy informację, że uczony z różnych powodów nie mógł w niej wziąć udziału i ostatecznie zarekomendował Lanckorońskiemu swojego ucznia, Hipolita Neuwirtha, który rzeczywiście wziął udział w ekspedycji (*Dziennik Polski*, Lwów, nr 197, 29.08.1882, s. 2). Potwierdzałyby to dzienniki Lanckorońskiego (Lanckoroński 2015), na kartach których pojawia się Neuwirth, natomiast brakuje Ćwiklińskiego. Z kolei lwowskie czasopismo ilustrowane «*Dziennik dla wszystkich*» (r. 6, 1883, nr 15, 17.05.1883, s. 2) informowało swoich czytelników, że w 1882 r. Lanckoroński i Ćwikliński odbyli wspólną wyprawę archeologiczną na Islandię (!), Kwestia ta wymaga z pewnością jeszcze dalszych badań archiwalnych. Wspomniany wyżej Hipolit Neuwirth (1859—1906) był filologiem klasycznym, absolwentem Uniwersytetu Lwowskiego, a następnie profesorem gimnazjalnym we Lwowie, Jarosławiu, Jaśle, Krakowie i Sanoku (Pogrzeb 1907). Wreszcie w 1882 r. Ćwikliński odwiedził środkowe i południowe Włochy oraz Sycylię, zwiedzając m. in. antyczny Selinunt (Finkel, Starzyński 1894, s. 246). Po zakończeniu wyprawy, na posiedzeniu Koła Literackiego we Lwowie, odbytym w sali Kasyna Miejskiego w dniu 9 czerwca 1882 r., przedstawił referat pt. «*Z podróży po Sycylii*» (*Gazeta Narodowa*, Lwów, nr 131, 10.06.1882, s. 2; *Dziennik Polski*, Lwów, nr 131, 10.06.1882, s. 2.).

Zaangażowanie Ludwika Ćwiklińskiego w propagowanie archeologii, zwłaszcza archeologii klasycznej, znalazło swój wyraz także w tym, że uczony dostąpił zaszczytu przynależności do Austriackiego Instytutu Archeologicznego (Österreichisches Archäologisches Institut) w Wiedniu, założonego w 1898 r. (100 Jahre… 1998). Już w 1900 r. został członkiem-korespondentem, natomiast dwa lata później — członkiem czynnym (Kronika II… 1912, s. 475—476).

Mając wielkie zrozumienie dla archeologii klasycznej i zarazem świadomość roli, jaką ta dyscyplina naukowa powinna odgrywać w ówczesnej dydaktyce uniwersyteckiej, Ćwikliński zdecydowanie ubolewał nad brakiem odrębnej katedry archeologicznej na Wydziale Filozoficznym *Alma Mater Leopoliensis*. Wyraźnie widać to w przemowie wygłoszonej przezeń jako rektora Uniwersytetu Lwowskiego w dniu 11 października 1893 r. z okazji inauguracji roku akademickiego 1893/94. W swoim przemówieniu rektor Ćwikliński wskazał na potrzebę «kreowania katedry archeologii» jako na jeden z dwóch najważniejszych postulatów dotyczących Wydziału Filozoficznego i — w szerszej perspektywie — całej uczelni. Kwestia ta była zresztą już wcześniej przedmiotem obrad najwyższych władz uniwersyteckich (Przemówienie… 1893, s. 9.). Najprawdopodobniej nieprzypadkowo chwilę później profesor Ćwikliński poprosił o wygłoszenie wykładu inaugurującego nowy rok akademicki księdza Józefa Bilczewskiego, specjalistę w zakresie archeologii chrześcijańskiej (Z uniwersytetu lwowskiego 1893, s. 3; Akt inauguracji… 1893, s. 2) [12]. Wystąpienie Bilczewskiego było poświęcone tej właśnie dyscyplinie naukowej, a zwłaszcza najnowszym osiągnięciom naukowym «ojca archeologii chrześcijańskiej» i zarazem uniwersyteckiego mistrza prelegenta — G. B. de Rossiego [13].

Z uwagi na wciąż zauważalny brak katedry archeologii na Uniwersytecie Lwowskim, Ludwik Ćwikliński rozpoczął, z własnej inicjatywy, prowadzenie cotygodniowych otwartych wykładów z zakresu archeologii, co zresztą zdecydowanie wychodziło poza jego obowiązki uczelniane (ryc. 3; DALO, f. 26, op. 12, spr. 931, k. 130; Kronika I… 1899, s. 196). Dla tak pomyślanych wykładów potrzebne były — co oczywiste — odpowiednie środki dydaktyczne, stąd uczony już w 1880 r. zainicjował powstanie specjalnego «Zbioru środków naukowych dla prowadzenia wykładów filologiczno-archeologicznych». Uzyskawszy zgodę grona profesorów Wydziału Filozoficznego, Ćwikliński wyjednał w wiedeńskim Ministerstwie Wyznań i Oświaty odpowiednią dotację w wysokości 300 zł, przyznawaną później przez ministerstwo corocznie. Część tej kwoty szła także na zakup literatury fachowej z dziedziny archeologii. «Zbiór środków naukowych» w 1893 r. został przekształcony

11. Ćwikliński został zaproszony do Warszawy przez miejscowe Towarzystwo Dobroczynności dla wygłoszenia wykładu o stosunku teatru antycznego do czasów współczesnych — Gazeta Narodowa, Lwów, nr 41, 20.02.1886, s. 2; Gazeta Lwowska, nr 43, 23.02.1886, s. 3; Przegląd polityczny, społeczny i literacki, Lwów, nr 45, 25.02.1886, s. 5.

12. Ksiądz Józef Bilczewski (1860—1923; pierwotne nazwisko — Biba) był profesorem teologii dogmatycznej na Uniwersytecie Lwowskim, w roku 1900 przez krótki okres pełnił funkcję rektora wszechnicy lwowskiej, a następnie, w tymże samym 1900 roku, mianowano go arcybiskupem lwowskim rytu łacińskiego. W 2005 r. został kanonizowany w Kościele katolickim przez papieża Benedykta XVI. Na jego temat zob. np. Kałużny 2015.

13. Giovanni Battista de Rossi (1822—1894) — włoski archeolog, specjalista w zakresie archeologii chrześcijańskiej, badacz katakumb rzymskich. Zob. Bogusz 2012.

w «Gabinet dla archeologii klasycznej». Kierował nim osobiście Ćwikliński, przyczyniając się jednocześnie do jego dynamicznego rozwoju. W zbiorach gabinetu znalazły się wówczas niedawno zakupione publikacje naukowe z zakresu archeologii, dalej fotografie zabytków antycznych, wreszcie specjalne tablice — między innymi autorstwa Stefana Cybulskiego [14] Ukazane na nich były kolorowe rysunki przedstawiające rozmaite aspekty życia starożytnych Greków i Rzymian. Ćwikliński planował również pozyskać do zbiorów gabinetu odlewy najbardziej znanych rzeźb antycznych, na co otrzymał wsparcie finansowe od hrabiego Karola Lanckorońskiego. Powstanie gabinetu archeologicznego znalazło swoje odzwierciedlenie na kartach kroniki i historii uniwersytetu. (Finkel, Starzyński 1984, s. 321—322; Kronika I… 1899, s. 195). Pod koniec 1898 r. do gabinetu włączono również dział archeologii pradziejowej, o którą uczony miał również staranie. Wystarczy wspomnieć, że w 1879 r. (i ponownie w 1897 r.) został mianowany konserwatorem c. k. Komisji dla utrzymania zabytków historycznych i artystycznych w sekcji przedhistorycznej we wschodniej części Galicji (Finkel, Starzyński 1894, s. 246; *Gazeta Narodowa*, Lwów, nr 287, 14.12.1879, s. 3; Kronika I… 1899, s. 193, 195). Pod jego nadzór miał wówczas trafić okręg IV, obejmujący powiaty Bóbrka, Dolina, Drohobycz, Kałusz, Rohatyn, Rudki, Sambor, Stare Miasto, Stanisławów, Stryj, Turka i Żydaczów (Teka… 1892, s. 148; Nowa… 1886, s. 1). Do obowiązków Ćwiklińskiego należało m.in. wizytowanie miejsc, w których odkryto zabytki archeologiczne lub w których istniało prawdopodobieństwo ich pojawienia się. Przykładowo, w 1883 r. uczony — w towarzystwie kilku innych osób — wziął udział w poszukiwaniach archeologicznych w Haliczu (Poszukiwania… 1883, s. 2). Z kolei w 1899 r. wraz z prof. Ludwikiem Finklem [15] odbył «wycieczkę» do Jazłowca, Czortkowa, Tarnopola i Zbaraża (Teka… 1900, s. 119).

W maju 1898 r. Ćwikliński został wybrany przewodniczącym Koła c. k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicji Wschodniej (Teka… 1900, s. 114). Z funkcji konserwatora zrezygnował w 1902 r. z chwilą objęcia funkcji szefa sekcji w c. k. ministerstwie oświaty (k. k. Ministerium für Kultus und Unterricht) w Wiedniu (Саламаха 2015, с. 60).

Ryc. 3. Portret Profesora L. Ćwiklińskiego
Fig. 3. Portrait of Prof. L. Ćwikliński

Do aktywności Ćwiklińskiego na polu archeologii — choć nie była to już archeologia w ujęciu klasycznym ani wyłącznie pradziejowym — należy również zaliczyć jego czynny udział w przygotowaniach do zjazdu archeologów polskich i ukraińskich, połączonego z polsko-ruską (ukraińską) wystawą archeologiczną, zorganizowanych we Lwowie w 1885 r. (Finkel, Starzyński 1894, s. 246; Wystawa… 1886; Булик 2004). Interesujące jest to, iż na wspomnianej wystawie zaprezentowano nie tylko zabytki o charakterze *stricte* archeologicznym, lecz również obiekty reprezentujące polską i ukraińską kulturę oraz sztukę epok postantycznych w Galicji.

Na zakończenie niniejszych rozważań trzeba zaznaczyć, że wśród uniwersyteckich uczniów Ćwiklińskiego znalazło się dwóch archeologów: Piotr Bieńkowski [16] i Karol Hadaczek [17]. Pierwszy z wymienionych po uzyskaniu doktoratu odszedł jednak do Krakowa na Uniwersytet Jagielloński, gdzie wkrótce habilitował się i stworzył własną, krakowską szkołę archeologiczną. Natomiast Hadaczek, powróciwszy do Lwowa po ukończeniu uzupełniających studiów w Wiedniu (których odbycie umożliwiło mu stypendium wystarane w stolicy przez Ludwika Ćwiklińskiego) i odbyciu kilku

14. Stefan Cybulski (1858—1937) — polski filolog klasyczny, nauczyciel gimnazjalny, w odrodzonej Polsce długoletni wizytator ministerialny szkół średnich w zakresie nauczania języków klasycznych (łaciny i greki). Był autorem popularnych tablic dydaktycznych wraz z objaśnieniami do nauki historii antycznej (Tabulae quibus antiquitates Graecae et Romanae illustrantur). Na jego temat zob.: Seliga 1938.

15. Ludwik Finkel (1858—1930) — wybitny polski historyk, profesor Uniwersytetu Lwowskiego, rektor uczelni w roku akademickim 1911/12. Zob. np. Hoszowska 2011.

16. Piotr Bieńkowski (1865—1925) — archeolog klasyczny, pierwszy na gruncie polskim uczony tej specjalności. W 1897 r. objął na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie utworzoną specjalnie dla niego katedrę archeologii klasycznej, pierwszą na ziemiach polskich. Na jego temat zob. np. Gąsiorowski 1936; Śliwa 1998.

17. Karol Hadaczek (1873—1914) — archeolog klasyczny i pradziejowy, profesor Uniwersytetu Lwowskiego. Zob. Śliwa 2017. Na gruncie ukraińskim sporo prac poświęconych K. Hadaczkowi opublikowała Natalia Bułyk (w językach ukraińskim, angielskim i polskim); zob. np. Bulyk 2006, zwłaszcza s. 112—115.

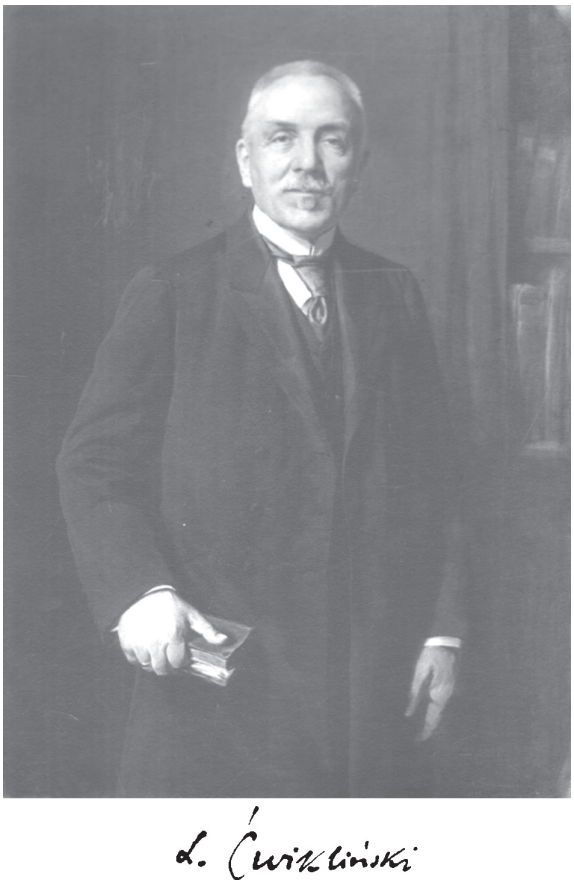

Ryc. 4. Portret Profesora L. Ćwiklińskiego z jego teczki osobowej w DALO

Fig. 4. Portrait of Prof. L. Ćwikliński from his personal file at DALO

podróży archeologicznych, tu się w 1903 r. habilitował i pozostał w mieście nad Pełtwią aż do swej śmierci. W 1905 r. na Uniwersytecie Lwowskim utworzono wreszcie odrębną katedrę archeologii klasycznej i prahistorii i powierzono ją właśnie Hadaczkowi, który najwyższym rozporządzeniem cesarskim z dnia 14 kwietnia 1905 r. został mianowany profesorem nadzwyczajnym archeologii (DALO, f. 26, op. 5, spr. 336, k. 30). Powstanie tej katedry było zatem, przynajmniej pośrednio, w jakimś sensie dziełem Ludwika Ćwiklińskiego. A kiedy po zakończeniu I wojny światowej, w nowych realiach odrodzonego państwa polskiego katedrę tę podzielono na dwie mniejsze — archeologii klasycznej i archeologii pradziejowej — to pierwszą z nich objął profesor Edmund Bulanda [18], uczeń wspomnianego wyżej Piotra Bieńkowskiego z Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, a zarazem «naukowy wnuk» profesora Ćwiklińskiego.

Wkład Ludwika Ćwiklińskiego w powstanie i rozwój archeologii na *Alma Mater Leopolitana* był, jak wykazano powyżej, kluczowy dla ukształtowania się tej dyscypliny w lwowskim środowisku akademickim. Bez jego konsekwentnego zaangażowania, niespożytej energii, inicjatywy organizacyjnej i wreszcie dalekowzrocznej wizji rozwoju tej dyscypliny naukowej, katedra archeologii klasycznej na uniwersytecie we Lwowie powstałaby zapewne znacznie później. Sam Ludwik Ćwikliński, choć był

18. Edmund Bulanda (1882—1951) — polski archeolog klasyczny, profesor Uniwersytetów we Lwowie i we Wrocławiu. Więcej na jego temat np. Michałowski 1953; Ziomecki 1998.

Ryc. 5. Zdjęcie z obchodów jubileuszu pracy naukowej prof. L. Ćwiklińskiego. Ze zbiorów Narodowego Archiwum Cyfrowego

Fig. 5. Photo from the celebration of the anniversary of the scientific work of Prof. L. Ćwikliński. From the collections of the National Digital Archives

przede wszystkim filologiem klasycznym, słusznie postrzegany jest dziś jako jeden z pionierów archeologii klasycznej na ziemiach polskich, a niekiedy wręcz jako twórca tej dyscypliny naukowej w Polsce (Archiwum UAM, akta Rektoratu, sygn. 15/604, k.101; Lech, 54, 2006, s. 26). Z tego względu zasadne jest przypomnienie również tej części dorobku naukowego i organizacyjnego Wielkopolanina.

ЛІТЕРАТУРА

Булик, Н. 2004. Археологічна виставка 1885 року у Львові. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 7, с. 177-183.

Саламаха, І. 2015. *Охорона пам'яток історії та культури Східної Галичини у другій половині XIX — на початку XX ст.: організаційні засади, законодавство, фінансування*. Дисертація канд. іст. наук. Львівський національний університет імені Івана Франка.

100 Jahre… 1998. *100 Jahre. Österreichisches Archäologisches Institut. 1898—1998*. Wien.

AGAD. *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie*. C.-K. Ministerstwo Wyznań i Oświaty, sygn. 118u.

Akt inauguracji… 1893. Akt inauguracji roku szkolnego. *Kurjer Polski*, nr 282, 13.10.1893, s. 2.

Archiwum… *Archiwum UAM*. Akta Rektoratu, sygn. 15/604.

AUWr. *Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego*, sygn. I/F/1485.

Bogusz, K. 2012. Życiorys naukowy archeologa Giovanniego Battisty de Rossiego (1822—1894) w świetle wspomnień jego ucznia, św. abp. Józefa Bilczewskiego. *Starożytność chrześcijańska*, 3, s. 189-199.

Bulyk, N. 2006. Od «Przeglądu Archeologicznego» do Karola Hadaczka: archeologia lwowska w latach 1876—1914. *Przegląd Archeologiczny*, 54, s. 99-124.

Ćwikliński, L. 1873. *Quaestiones de tempore quo Thucydides priorem historiae suae partem composuerit*. Gnesnae.

Ćwikliński, L. 1877. *Uniwersytet a nauka. Mowa wygłoszona przy rozpoczęciu roku szkolnego 1877/8 w sali Uniwersytetu Lwowskiego dnia 1 października 1877 roku*. Lwów.

Ćwikliński, L. 1879—1880. Homer, Schliemann i Mykeny. Wspomnienia z podróży do Grecyi. *Przegląd Polski*, 1879, r. 14, z. 6, s. 319-363; z. 8, s. 50-283; 1880, z. 10, s. 113-141.

Ćwikliński, L. 1881. Attalidzi i literaci w Pergamon. In: *Dla Zagrzebia. Album Koła Literackiego we Lwowie*. Lwów, s. 123-129.

Ćwikliński, L. 1887. *Olimpia (Historya i pomniki sztuki)*. Kraków.

Ćwikliński, L. 1891. Henryk Schliemann i jego odkrycia naukowe. *Biblioteka Warszawska*, 1, s. 483—502, 2, s. 56-77.

Ć[wikliński], L. 1886. Z dziedziny archeologii (przegląd wykopalisk i poszukiwań w zakresie archeologii klasycznej, wykonanych w r. 1885. Dzieło Schliemanna o Tyrincie. Pałac tiryncki. Malatury i naczynia tirynckie). *Przewodnik Naukowy i Literacki*, 14, s. 276-283, 375-384.

Ćwikliński, L. 1892. *Konstytucya Aten. Świeżo odkryte dzieło Arystotelesa*. Kraków.

Ćwikliński, L. (rec.). 1897a. Formae Urbis Romae antiquae, delineaverunt H. Kiepert et Ch. Huelsen; accredit nomenclator topographicus a Ch. Huelsen compositus. Berlin. D. Reimer. 1896, 3 karty, XII. i 110 str. Leks. 8°. *Eos*, 4, s. 209-210.

Ćwikliński, L. (rec.). 1897b. Romański Stanisław: Podróż naukowa po wyspach i wybrzeżach morza Egejskiego, wycieczka do Assos, Troi i Konstantynopola. W sprawozdaniu Dyrekcyi c. k. IV. gimnazyum we Lwowie za rok 1897. Lwów, 1897, str. 46. *Eos*, 4, s. 219-220.

Ćwikliński, L. (rec.). 1897c. Rzepiński Stanisław: Pompei. Wspomnienia z podróży. W sprawozdaniu Dyrekcyi c. k. gimnazyum Ś[więte]go Jacka w Krakowie za rok 1897. Kraków, 1897, 8°, str. 88. *Eos*, 4, s. 218-219.

Ćwikliński, L. 1899. *Liryk grecki. Rzecz o nowo odkrytych poezyach Bakchylidesa*. Lwów.

DALO. *State Archives of Lviv Region*, f. 26, op. 5, spr. 336, k. 30; f. 26, op. 12, spr. 931.

Finkel, L., Starzyński, S. 1894. *Historya Uniwersytetu Lwowskiego*. 2, Lwów.

First, G. 2006. Stanisław Rzepiński (1861—1944) jako twórca gabinetu archeologicznego w I Gimnazjum w Nowym Sączu. *Meander*, 1—2, s. 131-144.

Gąsiorowski, S. J. 1936. Bieńkowski Piotr Ignacy. *Polski Słownik Biograficzny*, 2, s. 73-74.

Hoszowska, M. 2011. *Ludwik Finkel i Akademia Umiejętności: z dziejów współpracy naukowej Lwowa i Krakowa na przełomie XIX i XX wieku*. Rzeszów.

Igrzyska… 1886. Igrzyska na górze. *Kurjer Lwowski*, nr 353, 21.12.1886, s. 4.

Kałużny, J. 2015. *Józef Bilczewski — badacz starożytności chrześcijańskiej i jego interdyscyplinarna metoda w świetle nieznanych materiałów źródłowych z lat 1885—1900*. Lwów; Kraków.

Karol… 1883. Karol hr. Lanckoroński. *Dziennik dla wszystkich*, nr 15, 17.05.1883, s. 2.

Królczyk, K. 2011. Pomiędzy Lwowem, Wiedniem i Poznaniem — Ludwik Ćwikliński (1853—1942) i jego badania nad światem starożytnym. In: Mrozewicz, L., Balbuza, K. (red.). *Świat starożytny, jego polscy badacze i kult panującego*. Poznań, s. 141-172.

Królczyk, K. 2016. Ludwik Ćwikliński — profesor filologii klasycznej na Uniwersytecie Lwowskim. In: Brzegowy, P., Dorocki, S. (red.). *Przedwojenny Lwów i jego uczeni. Sylwetki — działalność naukowa — osiągnięcia*. Kraków, s. 87-114.

Królczyk, K. 2025. Początki drogi naukowej Ludwika Ćwiklińskiego (1853—1942) w świetle lwowskiego archiwalium z 1876 r. *Res Historica*, 59, s. 1915-1940.

Kronika… 1878. Kronika miejscowa i zamiejscowa. *Gazeta Narodowa*, nr 250, 29.10.1878, s. 3.

Kronika… 1879. Kronika miejscowa i zamiejscowa. Dnia 13. Grndnia. *Gazeta Narodowa*, nr 287, 14.12.1879, s. 3.

Kronika… 1882. Kronika miejscowa i zamiejscowa. Dnia 9. Czerwca. *Gazeta Narodowa*, nr 131, 10.06.1882, s. 2.

Kronika… 1887. Kronika miesięczna, *Biblioteka Warszawska*, 1, s. 302-303.

Kronika… 1886. Kronika miesięczna. *Biblioteka Warszawska*, 2, s. 281-304.

Kronika I… 1899. *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego I. (1894/95 — 1897/98)*. Lwów.

Kronika II… 1912. *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego II. (1898/9—1909/10.)*. Lwów.

Kronika. Dr. Ludwik Ćwikliński. 1886. *Przegląd polityczny, społeczny i literacki*, nr 45, 25.02.1886, s. 5.

Kronika. 1886. *Gazeta Lwowska*, nr 43, 23.02.1886, s. 3.

Lanckoroński, K. 1896. *Miasta Pamfilii i Pizydyi*. 2: Pizydya. Kraków.

Lanckoroński, K. 2015. *Dzienniki podróży do Azji Mniejszej (1882—1883 i 1884)*. Wiedeń.

Lech, J. 2006. Z badań polsko-ukraińskich związków w dziedzinie archeologii do II wojny światowej. *Przegląd Archeologiczny*, 54, s. 5-59.

Łuczakowski, K. 1896. O nauce archeologii w szkole średniej. *Muzeum*, r. 12, zesz. 10, s. 668-674.

Mańkowski, J. 1999. Powstanie Polskiego Towarzystwa Filologicznego. Lwów 1892—1893—1894, In: Łanowski, J., Szatyńska-Siemion, A. (red.). *Antiquorum non immemores… Polskie Towarzystwo Filologiczne (1893—1993)*. Warszawa; Wrocław, s. 128-131.

Michałowski, K. 1953. Edmund Bulanda (28. X.1882—15.IV.1951). *Archeologia*, 5, s. 377-381.

Mommsen, T. 1854—1856. *Römische Geschichte*. 1—3. Leipzig.

Nowa… 1886. Nowa ilustracja naszych stosunków konserwatorskich. *Kurjer Lwowski*, nr 229, 19.08.1886, s. 1.

O mieście… 1878. O mieście Mikenach i wykopaliskach Schliemanna. *Gazeta Narodowa*, nr 258, 8.11.1878, s. 3.

Odczyt dr. Ćwiklińskiego. 1886. *Gazeta Lwowska*, nr 293, 23.12.1886, s. 4.

Odczyt dr. L. Ćwiklińskiego. 1886. *Gazeta Lwowska*, nr 289, 18.12.1886, s. 4.

Odczyt dra Ćwiklińskiego. 1886. *Dziennik Polski*, nr 294, 24.12.1886, s. 2.

Partsch, J. 1886. Neumann, Karl Johann Heinrich. *Allgemeine Deutsche Biographie*, 23, s. 530-532.

Philosophische Fakultät, Dekanat 1810—1945… *Archiv der Humboldt-Universität Berlin*, Philosophische Fakultät, Dekanat 1810—1945, Promotionen Dr. phil., nr 247: Cwiklinski, Ludovicus.

Pogrzeb ś. p. Hipolita Neuwirtha. 1907. *Gazeta Sanocka*, nr 158, 6.01.1907, s. 2-3.

Poszukiwania… 1883. Poszukiwania archeologiczne w Haliczu. *Dziennik Polski*, nr 145, 27.06.1883, s. 2.

Press, L. 1999. Henryk Schliemann w oczach pisarzy i publicystów w XIX wieku. *Meander*, 54, z. 9—10, s. 522-523.

Przemówienie… 1893. *Przemówienie Rektora Uniwersytetu Lwowskiego Dr. Ludwika Ćwiklińskiego wygłoszone w Uniwersytecie lwowskim d. 11. października 1893 r. z powodu inauguracyi r. szkolnego 1893/4*. Lwów.

Rebenich, S. 2002. *Theodor Mommsen. Eine Biographie*. München.

Rektor und Senat 1810—1945… *Archiv der Humboldt-Universität Berlin*. Rektor und Senat 1810—1945, Abgangszeugnisse, Nr. 542: Cwiklinski, Ludovicus, Anmeldungs-Buch von Ludwig Cwiklinski.

Ruch stowarzyszeń. 1882. *Dziennik Polski*, nr 131, 10.06.1882, s. 2.

Rzepiński, S. 1905. *Problem eines archäologischen Normalkabinetts an den Gymnasien. Thesen, Sätze und Streitfragen*. Neu Sandez.

Rzepiński, S. 1910a. Granice archeologii w gimnazyum, *Sprawozdanie Dyrekcyi C. k. Gimnazyum I. wyższego w Nowym Sączu za rok 1910*. Nowy Sącz, s. 3-31.

Rzepiński, S. 1910b. Wyposażenie normalnych zbiorów archeologicznych w szkołach średnich, *Sprawozdanie Dyrekcyi C. k. Gimnazyum I. wyższego w Nowym Sączu za rok 1910*. Nowy Sącz, s. 33-71.

Seliga, S. 1938. Cybulski Stefan (1858—1937). In: Konopczyński, W. (red.). *Polski Słownik Biograficzny*. 4. Kraków, s. 118-119.

Skowrońska, J. 1970. Kruczkiewicz, Bronisław Ignacy (1849—1918). In: Leśnodorski, B. (red.). *Polski Słownik Biograficzny*. 15. Wrocław; Warszawa; Kraków, s. 382-383.

Śliwa, J. 1998. Piotr Bieńkowski (1865—1925). Badacz — nauczyciel akademicki — organizator nauki. In: Śliwa, J. (oprac.). *Archeologia śródziemnomorska w Uniwersytecie Jagiellońskim 1897—1997*. Kraków, s. 15-25.

Śliwa, J. 2017. Karol Hadaczek (1873—1914). *Cracovia-Leopolis*, 2 (87), s. 44-49.

Sprawozdania… 1891. Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego. *Kwartalnik Historyczny*, 5, s. 462-464.

Szemethy, H. D. 2014. Karl Graf Lanckoroński und seine Verdienste um die archäologische Erforschung Kleinasiens. In: Dybas, B., Ziemlewska, A., Nöbauer, I. (Hrsg.). *Karl Lanckoroński und seine Zeit*. Wien, s. 127-152.

Teka… 1892. *Teka Konserwatorska. Rocznik Koła c. k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodniej*. Lwów.

Teka… 1900. *Teka Konserwatorska. Rocznik Koła c. k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodniej*. Lwów.

Towarzystwo… 1887. *Towarzystwo Przyjaciół Nauk Poznańskie. Sprawozdania za rok 1885 i 1886*. Poznań.

Warszawa. 1886. *Gazeta Narodowa*, nr 41, 20.02.1886, s. 2.

Wiadomości bibliograficzne. 1892. *Biblioteka Warszawska*, 2, s. 433-442.

Wiadomości miejscowe. 1881. *Kurjer Warszawski*, r. 61, nr 255, 12.11.1881, s. 3.

Wirth, P. 1977. Kirchhoff, Adolf. In: *Neue Deutsche Biographie*. 11. Berlin, S. 647-648.

Witkowski, S. 1898—1899. O uwzględnianiu archeologii klasycznej w szkołach średnich. *Eos*, 5, s. 187-193.

Wyprawa naukowa. 1882. *Dziennik Polski*, nr 197, 29.08.1882, s. 2.

Wystawa… 1886. *Wystawa archeologiczna polsko-ruska urządzona we Lwowie w roku 1885. Выставa археологична польско-руска устроена во Львове въ року. Polnisch-ruthenische archeologische* [sic!] *Ausstellung in Lemberg 1885. Exposition archeologique des objets polonais et ruthenien a Lemberg 1885*. Lwów.

Z uniwersytetu lwowskiego. 1893. *Kurjer lwowski*, nr 283, 12.10.1893, s. 3.

Ziomecki, J. 1998. Edmund Bulanda (1882—1951). In: Śliwa, J. (oprac.). A*rcheologia śródziemnomorska w Uniwersytecie Jagiellońskim 1897—1997*. Kraków, s. 35-39.

REFERENCES

Bulyk, N. 2004. Archeologichna wystawka 1885 roku u Lwowi. *Archeologichni doslidzhennia Lwiwskogo Uniwersytetu*, 7, s. 177-183.

Salamakha, I. 2015. *Okhorona pam'iatok istorii ta kultury Skhidnoi Halychyny u druhii polovyni XIX — na pochatku XX st.: orhanizatsiini zasady, zakonodavstvo, finansuvannia*. Dysertatsiia kand. ist. nauk. Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka.

100 Jahre… 1998. *100 Jahre. Österreichisches Archäologisches Institut. 1898—1998*. Wien.

AGAD. *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie*. C.-K. Ministerstwo Wyznań i Oświaty, sygn. 118u.

Akt inauguracji… 1893. Akt inauguracji roku szkolnego. *Kurjer Polski*, nr 282, 13.10.1893, s. 2.

Archiwum… *Archiwum UAM*. Akta Rektoratu, sygn. 15/604.

AUWr. *Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego*, sygn. I/F/1485.

Bogusz, K. 2012. Życiorys naukowy archeologa Giovanniego Battisty de Rossiego (1822—1894) w świetle wspomnień jego ucznia, św. abp. Józefa Bilczewskiego. *Starożytność chrześcijańska*, 3, s. 189-199.

Bulyk, N. 2006. Od «Przeglądu Archeologicznego» do Karola Hadaczka: archeologia lwowska w latach 1876—1914. *Przegląd Archeologiczny*, 54, s. 99-124.

Ćwikliński, L. 1873. *Quaestiones de tempore quo Thucydides priorem historiae suae partem composuerit*. Gnesnae.

Ćwikliński, L. 1877. *Uniwersytet a nauka. Mowa wygłoszona przy rozpoczęciu roku szkolnego 1877/8 w sali Uniwersytetu Lwowskiego dnia 1 października 1877 roku*. Lwów.

Ćwikliński, L. 1879—1880. Homer, Schliemann i Mykeny. Wspomnienia z podróży do Grecyi. *Przegląd Polski*, 1879, r. 14, z. 6, s. 319—363; z. 8, s. 50—283; 1880, z. 10, s. 113-141.

Ćwikliński, L. 1881. Attalidzi i literaci w Pergamon. In: *Dla Zagrzebia. Album Koła Literackiego we Lwowie*. Lwów, s. 123-129.

Ćwikliński, L. 1887. *Olimpia (Historya i pomniki sztuki)*. Kraków.

Ćwikliński, L. 1891. Henryk Schliemann i jego odkrycia naukowe. *Biblioteka Warszawska*, 1, s. 483-502, 2, s. 56-77.

Ć[wikliński], L. 1886. Z dziedziny archeologii (przegląd wykopalisk i poszukiwań w zakresie archeologii klasycznej, wykonanych w r. 1885. Dzieło Schliemanna o Tyrincie. Pałac tirynckі. Malatury i naczynia tirynckie). *Przewodnik Naukowy i Literacki*, 14, s. 276-283, 375-384.

Ćwikliński, L. 1892. *Konstytucya Aten. Świeżo odkryte dzieło Arystotelesa*. Kraków.

Ćwikliński, L. (rec.). 1897a. Formae Urbis Romae antiquae, delineaverunt H. Kiepert et Ch. Huelsen; accredit nomenclator topographicus a Ch. Huelsen compositus. Berlin. D. Reimer. 1896, 3 karty, XII. i 110 str. Leks. 8°. *Eos*, 4, s. 209-210.

Ćwikliński, L. (rec.). 1897b. Romański Stanisław: Podróż naukowa po wyspach i wybrzeżach morza Egejskiego, wycieczka do Assos, Troi i Konstantynopola. W sprawozdaniu Dyrekcyi c. k. IV. gimnazyum we Lwowie za rok 1897. Lwów, 1897, str. 46. *Eos*, 4, s. 219-220.

Ćwikliński, L. (rec.). 1897c. Rzepiński Stanisław: Pompei. Wspomnienia z podróży. W sprawozdaniu Dyrekcyi c. k. gimnazyum Ś[więte]go Jacka w Krakowie za rok 1897. Kraków, 1897, 8°, str. 88. *Eos*, 4, s. 218-219.

Ćwikliński, L. 1899. *Liryk grecki. Rzecz o nowo odkrytych poezyach Bakchylidesa*. Lwów.

DALO. *State Archives of Lviv Region*, f. 26, op. 5, spr. 336, k. 30; f. 26, op. 12, spr. 931.

Finkel, L., Starzyński, S. 1894. *Historya Uniwersytetu Lwowskiego*. 2, Lwów.

First, G. 2006. Stanisław Rzepiński (1861—1944) jako twórca gabinetu archeologicznego w I Gimnazjum w Nowym Sączu. *Meander*, 1—2, s. 131-144.

Gąsiorowski, S. J. 1936. Bieńkowski Piotr Ignacy. *Polski Słownik Biograficzny*, 2, s. 73-74.

Hoszowska, M. 2011. *Ludwik Finkel i Akademia Umiejętności: z dziejów współpracy naukowej Lwowa i Krakowa na przełomie XIX i XX wieku*. Rzeszów.

Igrzyska… 1886. Igrzyska na górze. *Kurjer Lwowski*, nr 353, 21.12.1886, s. 4.

Kałużny, J. 2015. *Józef Bilczewski — badacz starożytności chrześcijańskiej i jego interdyscyplinarna metoda w świetle nieznanych materiałów źródłowych z lat 1885—1900*. Lwów; Kraków.

Karol… 1883. Karol hr. Lanckoroński. *Dziennik dla wszystkich*, nr 15, 17.05.1883, s. 2.

Królczyk, K. 2011. Pomiędzy Lwowem, Wiedniem i Poznaniem — Ludwik Ćwikliński (1853—1942) i jego badania nad światem starożytnym. In: Mrozewicz, L., Balbuza, K. (red.). *Świat starożytny, jego polscy badacze i kult panującego*. Poznań, s. 141-172.

Królczyk, K. 2016. Ludwik Ćwikliński — profesor filologii klasycznej na Uniwersytecie Lwowskim. In: Brzegowy, P., Dorocki, S. (red.). *Przedwojenny Lwów i jego uczeni. Sylwetki — działalność naukowa — osiągnięcia*. Kraków, s. 87-114.

Królczyk, K. 2025. Początki drogi naukowej Ludwika Ćwiklińskiego (1853—1942) w świetle lwowskiego archiwalium z 1876 r. *Res Historica*, 59, s. 1915-1940.

Kronika… 1878. Kronika miejscowa i zamiejscowa. *Gazeta Narodowa*, nr 250, 29.10.1878, s. 3.

Kronika… 1879. Kronika miejscowa i zamiejscowa. Dnia 13. Grndnia. *Gazeta Narodowa*, nr 287, 14.12.1879, s. 3.

Kronika… 1882. Kronika miejscowa i zamiejscowa. Dnia 9. Czerwca. *Gazeta Narodowa*, nr 131, 10.06.1882, s. 2.

Kronika… 1887. Kronika miesięczna, *Biblioteka Warszawska*, 1, s. 302-303.

Kronika… 1886. Kronika miesięczna. *Biblioteka Warszawska*, 2, s. 281-304.

Kronika I… 1899. *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego I. (1894/95 — 1897/98)*. Lwów.

Kronika II… 1912. *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego II. (1898/9—1909/10.)*. Lwów.

Kronika. Dr. Ludwik Ćwikliński. 1886. *Przegląd polityczny, społeczny i literacki*, nr 45, 25.02.1886, s. 5.

Kronika. 1886. *Gazeta Lwowska*, nr 43, 23.02.1886, s. 3.

Lanckoroński, K. 1896. *Miasta Pamfilii i Pizydyi*. 2: Pizydya. Kraków.

Lanckoroński, K. 2015. *Dzienniki podróży do Azji Mniejszej (1882—1883 i 1884)*. Wiedeń.

Lech, J. 2006. Z badań polsko-ukraińskich związków w dziedzinie archeologii do II wojny światowej. *Przegląd Archeologiczny*, 54, s. 5-59.

Łuczakowski, K. 1896. O nauce archeologii w szkole średniej. *Muzeum*, r. 12, zesz. 10, s. 668-674.

Mańkowski, J. 1999. Powstanie Polskiego Towarzystwa Filologicznego. Lwów 1892—1893—1894, In: Łanowski, J., Szatyńska-Siemion, A. (red.). *Antiquorum non immemores… Polskie Towarzystwo Filologiczne (1893—1993)*. Warszawa; Wrocław, s. 128-131.

Michałowski, K. 1953. Edmund Bulanda (28.X.1882—15.IV.1951). *Archeologia*, 5, s. 377-381.

Mommsen, T. 1854—1856. *Römische Geschichte*. 1—3. Leipzig.

Nowa… 1886. Nowa ilustracja naszych stosunków konserwatorskich. *Kurjer Lwowski*, nr 229, 19.08.1886, s. 1.

O mieście… 1878. O mieście Mikenach i wykopaliskach Schliemanna. *Gazeta Narodowa*, nr 258, 8.11.1878, s. 3.

Odczyt dr. Ćwiklińskiego. 1886. *Gazeta Lwowska*, nr 293, 23.12.1886, s. 4.

Odczyt dr. L. Ćwiklińskiego. 1886. *Gazeta Lwowska*, nr 289, 18.12.1886, s. 4.

Odczyt dra Ćwiklińskiego. 1886. *Dziennik Polski*, nr 294, 24.12.1886, s. 2.

Partsch, J. 1886. Neumann, Karl Johann Heinrich. *Allgemeine Deutsche Biographie*, 23, s. 530-532.

Philosophische Fakultät, Dekanat 1810—1945… *Archiv der Humboldt-Universität Berlin*, Philosophische Fakultät, Dekanat 1810—1945, Promotionen Dr. phil., nr 247: Cwiklinski, Ludovicus.

Pogrzeb ś. p. Hipolita Neuwirtha. 1907. *Gazeta Sanocka*, nr 158, 6.01.1907, s. 2-3.

Poszukiwania… 1883. Poszukiwania archeologiczne w Haliczu. *Dziennik Polski*, nr 145, 27.06.1883, s. 2.

Press, L. 1999. Henryk Schliemann w oczach pisarzy i publicystów w XIX wieku. *Meander*, 54, z. 9—10, s. 522-523.

Przemówienie… 1893. *Przemówienie Rektora Uniwersytetu Lwowskiego Dr. Ludwika Ćwiklińskiego wygłoszone w Uniwersytecie lwowskim d. 11. października 1893 r. z powodu inauguracyi r. szkolnego 1893/4*. Lwów.

Rebenich, S. 2002. *Theodor Mommsen. Eine Biographie*. München.

Rektor und Senat 1810—1945… *Archiv der Humboldt-Universität Berlin*. Rektor und Senat 1810—1945, Abgangszeugnisse, Nr. 542: Cwiklinski, Ludovicus, Anmeldungs-Buch von Ludwig Cwiklinski.

Ruch stowarzyszeń. 1882. *Dziennik Polski*, nr 131, 10.06.1882, s. 2.

Rzepiński, S. 1905. *Problem eines archäologischen Normalkabinetts an den Gymnasien. Thesen, Sätze und Streitfragen*. Neu Sandez.

Rzepiński, S. 1910a. Granice archeologii w gimnazyum, *Sprawozdanie Dyrekcyi C. k. Gimnazyum I. wyższego w Nowym Sączu za rok 1910*. Nowy Sącz, s. 3-31.

Rzepiński, S. 1910b. Wyposażenie normalnych zbiorów archeologicznych w szkołach średnich, *Sprawozdanie Dyrekcyi C. k. Gimnazyum I. wyższego w Nowym Sączu za rok 1910*. Nowy Sącz, s. 33-71.

Seliga, S. 1938. Cybulski Stefan (1858—1937). In: Konopczyński, W. (red.). *Polski Słownik Biograficzny*. 4. Kraków, s. 118-119.

Skowrońska, J. 1970. Kruczkiewicz, Bronisław Ignacy (1849—1918). In: Leśnodorski, B. (red.). *Polski Słownik Biograficzny*. 15. Wrocław; Warszawa; Kraków, s. 382-383.

Śliwa, J. 1998. Piotr Bieńkowski (1865—1925). Badacz — nauczyciel akademicki — organizator nauki. In: Śliwa, J. (oprac.). *Archeologia śródziemnomorska w Uniwersytecie Jagiellońskim 1897—1997*. Kraków, s. 15-25.

Śliwa, J. 2017. Karol Hadaczek (1873—1914). *Cracovia-Leopolis*, 2 (87), s. 44-49.

Sprawozdania… 1891. Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego. *Kwartalnik Historyczny*, 5, s. 462-464.

Szemethy, H. D. 2014. Karl Graf Lanckoroński und seine Verdienste um die archäologische Erforschung Kleinasiens.

In: Dybas, B., Ziemlewska, A., Nöbauer, I. (Hrsg.). *Karl Lanckoroński und seine Zeit*. Wien, s. 127-152.

Teka… 1892. *Teka Konserwatorska. Rocznik Koła c. k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodniej*. Lwów.

Teka… 1900. *Teka Konserwatorska. Rocznik Koła c. k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodniej*. Lwów.

Towarzystwo… 1887. *Towarzystwo Przyjaciół Nauk Poznańskie. Sprawozdania za rok 1885 i 1886*. Poznań.

Warszawa. 1886. *Gazeta Narodowa*, nr 41, 20.02.1886, s. 2.

Wiadomości bibliograficzne. 1892. *Biblioteka Warszawska*, 2, s. 433-442.

Wiadomości miejscowe. 1881. *Kurjer Warszawski*, r. 61, nr 255, 12.11.1881, s. 3.

Wirth, P. 1977. Kirchhoff, Adolf. In: *Neue Deutsche Biographie*. 11. Berlin, S. 647-648.

Witkowski, S. 1898—1899. O uwzględnianiu archeologii klasycznej w szkołach średnich. *Eos*, 5, s. 187-193.

Wyprawa naukowa. 1882. *Dziennik Polski*, nr 197, 29.08.1882, s. 2.

Wystawa… 1886. *Wystawa archeologiczna polsko-ruska urządzona we Lwowie w roku 1885. Выставa археологична польско-руска устроена во Львове въ року. Polnisch-ruthenische archeologische* [sic!] *Ausstellung in Lemberg 1885. Exposition archeologique des objets polonais et ruthenien a Lemberg 1885*. Lwów.

Z uniwersytetu lwowskiego. 1893. *Kurjer lwowski*, nr 283, 12.10.1893, s. 3.

Ziomecki, J. 1998. Edmund Bulanda (1882—1951). In: Śliwa, J. (oprac.). A*rcheologia śródziemnomorska w Uniwersytecie Jagiellońskim 1897—1997*. Kraków, s. 35-39.

K. Królczyk

LUDWIK ĆWIKLIŃSKI AND CLASSICAL ARCHAEOLOGY AT THE UNIVERSITY OF LVIV

The article is devoted to highlighting the contribution of Ludwik Ćwikliński's to the formation and development of classical archaeology at Lviv University. On the occasion of the 120th anniversary of the founding of the Department of Classical Archaeology and Prehistory, it is important to analyze the activities of those who played an important role in its founding. In the second half of the 19th century. the dominant science was classical philology, but representatives of this science began to move away from the purely literary analysis of Greek and Latin works and to involve in their research information from the history of antiquity, epigraphy, papyrology and increasingly relied on the achievements of archaeological excavations. Thus, classical archaeology arose as a separate science. The contribution of Ludwik Ćwikliński was that after scientific travels to the sights of the Mediterranean, the scientist published reviews and memoirs in the Galician and Polish press, gave general educational lectures for wide audiences in Lviv, Warsaw, and Poznan. In particular, Ludwik Ćwikliński introduced scientific circles to the activities of H. Schliemann in Mycenae, Troy, and Tiryns, works in Pergamum, and actively promoted the results of excavations in Olympia. During lectures and in publications, he raised the issue of the topography of Rome and ancient cities, studied Homer's poems from the perspective of archaeological research, and contributed to the translation of K. Lanckoronsky's works about the cities of Pamphylia and Pisidia. It is likely that L. Ćwikliński was the first to conduct classes on Greek epigraphy and contributed to the spread of classical archaeology in the region's gymnasiums. Having become rector of Lviv University in 1893, in his inaugural speech L. Ćwikliński emphasized the need to create a separate department of classical philology, which became a need not only for the Faculty of Philosophy, but also for the university as a whole. Thus, L. Ćwikliński, although a classical philologist, is a pioneer of classical archaeology not only in Galicia, at the university, but also in Poland as a whole.

Keywords: Ludwik Ćwikliński, Classical Archaeology, Lviv University, Henryk Schliemann, excavations.

К. Крульчик

ЛЮДВІК ЦВІКЛІНСЬКИЙ ТА КЛАСИЧНА АРХЕОЛОГІЯ У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Стаття присвячена висвітленню внеску Людвіка Цвіклінського у становлення та розвиток класичної археології у Львівському університеті. З нагоди 120-ї річниці заснування кафедри класичної археології та праісторії важливо проаналізувати діяльність тих, хто відіграв важливу роль у її заснуванні. У другій половині XIX ст. панівною наукою була класична філологія, але представники цієї науки почали відходити від суто літературного аналізу греко- та латиномовних творів і залучати у своїх дослідженнях відомості з історії античності, епіграфіки, папірології та все більше спирались на здобутки археологічних розкопок. Так повстала класична археологія як окрема наука. Внеском Л. Цвіклінського було те, що після наукових подорожей пам'ятками Середземномор'я вчений публікував огляди і спогади у галицькій та польській пресі, виступав із загальнопросвітницькими лекціями для широких кіл слухачів у Львові, Варшаві, Познані. Зокрема, Л. Цвіклінський познайомив наукові кола із діяльністю Г. Шлімана в Мікенах, Трої та Тиринфі, роботами в Пергамі, активно пропагував результати розкопок в Олімпії. Під час лекцій та в публікаціях піднімав питання топографії Риму та античних міст, вивчав поеми Гомера під кутом зору археологічних досліджень, сприяв перекладу праць К. Лянцкоронського про міста Памфілії та Пісидії. Завдяки Л. Цвіклінському в університеті було організовано археологічний кабінет для вивчення дисциплін з класичної давнини. Правдоподібно, що Л. Цвіклінський став першим проводити і заняття з грецької епіграфіки та сприяв поширенню класичної археології в гімназіях краю. Ставши ректором Львівського університету у 1893 р. в своїй інаугураційній промові Л. Цвіклінський наголосив на потребі створення окремої кафедри класичної філології, що стало потребою не тільки філософського факультету, а й університету загалом. Отже, Л. Цвіклінський, хоча і класичний філолог, є піонером класичної археології не тільки в Галичині, в університеті, а й у Польщі загалом.

Ключові слова: Людвік Цвіклінський, класична археологія, Львівський університет, Генріх Шліман, розкопки.

Одержано 7.12.2025

КРУЛЬЧИК Кшиштоф, проф., доктор габ., університет імені Адама Міцкевича в Познані, Познань, Польща.
Krzysztof KRÓLCZYK, prof. UAM dr hab., Adam Mickiewicz University in Poznań, Poznań, Poland.
ORCID: 0000-0002-0923-0940,
e-mail: krzysztof.krolczyk@amu.edu.pl.

УДК [929:902]-057.4(477.83-21Львів)”18/19” DOI: 10.37445/adiu.2025.04.04

А. Баукова

ЮЗЕФ БІЛЬЧЕВСЬКИЙ — АРХЕОЛОГ, РЕКТОР ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ, СВЯТИЙ

Стаття присвячена характеристиці наукового доробку Юзефа Більчевського — видатного культурного діяча, львівського римо-католицького архієпископа (1900—1923 рр.), професора і ректора Львівського університету, святого римо-католицької церкви. У публікації акцент зроблено на внеску вченого у розвиток античної археології, популяризації найновіших відкриттів в римських катакомбах у публікаціях та душпастирській праці, поширенні нових методів, зокрема фотографії, у дослідницькій та педагогічній роботі. Проаналізовано творчий доробок Юзефа Більчевського та його значення для історії археологічної науки та популяризації античної археології в широких колах населення Галичини.

***Ключові слова**: Юзеф Більчевський, Львівський університет, антична археологія, Євхаристія, фотографія, християнські пам’ятки, Рим.*

Історія Львівського університету та історія науки у Львові є багатою на видатні постаті та непересічні відкриття. За всю історію навчального закладу в його стінах працювали видатні математики, історики, правники, філософи, філологи тощо. Саме тут було сформовано не одну школу досліджень, що, часом, існують і дотепер. Львівський університет об’єднував в своїх стінах науковців-практиків, які залишили помітний слід в становленні та розвитку багатьох галузей науки, у тому числі і археології. Соті роковини з дня смерті Юзефа Більчевського та 125-річний ювілей інституалізації класичної археології в Львівському університеті є доброю нагодою згадати його досягнення в галузі християнської археології та у педагогічній діяльності. Одразу слід зауважити, що Юзеф

© А. БАУКОВА, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

Рис. 1. Портрет Юзефа Більчевського
Fig. 1. Portret of Józef Bilczewski

Більчевський (рис. 1) працював у той період, коли антична археологія тісно поєднувалась з історією мистецтва, епіграфікою, із християнською (біблійною) археологією. З огляду на теперішній стан розвитку науки, це окремі галузі досліджень. Вивчення археологічних пам’яток Риму з кінця XIX ст. зосереджувались на дослідженні тих, що відносяться до перших століть імперії та ранніх християн на теренах Вічного міста. І, якщо християнство було органічною частиною історії Римської імперії, то грань між двома цими галузями науки була вкрай плитною. Саме тому, і оскільки історія науки не має зворотної дії, Юзефа Більчевського важко

вважати промотором християнської археології, відокремленої від вчення Церкви і теології загалом. Водночас, особливість становища Юзефа Більчевського не вичерпується складністю визначення його наукової приналежності. Ця постать, як свідчить в своєму інтерв'ю проф., доктор габ. Юзеф Волчаньскі (ks. prof. dr. hab. Józef Wołczański), залишається забутою і в історії краківської архідієцезії, адже Юзеф Більчевський вважається єпископом з України. Вищезгадане інтерв'ю містить тезу про те, що «У Львові його також не надто шанують, бо він був яскравим поляком, патріотом, а це не відповідає ідеологічній правильності. Однак його досягнення, його доробок, його пастирські листи і ця модель працьовитого життя є блискучою. Але про це ніхто не пам'ятає». (Biskup, który pozostał człowiekiem).

Загалом, слід підкреслити, що для польськомовного читача відомості про Ю. Більчевського є доступними в низці публікацій, авторами яких, з цілком зрозумілих підстав, виступали католицькі священнослужителі та історики Церкви (Jaworski 2006; Dziedzic 2012; Kałużny 2011). Перша спроба осягнути життепис і доробок Ю. Більчевського сталась вже у першу річницю смерті архієпископа. Тоді, у 1924 р. у Львові о. Мечислав Тарнавський опублікував свою монографію «Архієпископ Юзеф Більчевський» («Arcybiskup Józef Bilczewski»). Цей текст передусім є цінним не з точки зору наведених відомостей, а показу романтизації та сентименталізації науки. Ця біографія показує світ і стиль науки, що панувала у Львові на початку XX ст. (Tarnawski 1924) Трохи ліпшою є біографія авторства В. Урбана, але і вона містить значні фактографічні прогалини, акцентуючи увагу читача на душпастерській діяльності Ю. Більчевського (Urban 1977). Як слушно зауважує о. М. Старовейський, перші публікації про Ю. Більчевського написані в стилі агіографічної літератури та панегіриків (Starowieyski 2002, s. 141). У працях Ю. Калужного теж багато уваги приділено деталям біографії архієпископа із розлогими відходами для подання якомога більшої кількості деталей про персон, з якими Більчевському доводилось навчатись, співпрацювати, спілкуватись… (Kałużny 2015). Автор, як і більшість дослідників постаті Ю. Більчевського, намагається відповісти на питання «Як Більчевський зацікавився археологією і хто справив найбільший внесок у цьому?» На нашу думку, відповідь на питання не є вкрай важливою для розуміння внеску самого Юзефа Більчевського у розвиток науки і педагогіки. А саме це і є в центрі уваги запропонованого дослідження. На нашу думку, археологія прийшла в життя Більчевського через глибоку віру. Віруюча людина, побачивши матеріальне підтвердження відомостей зі Святого Письма чи християнського передання in situ, не може залишитись байдужою і з великим натхненням починає заглиблюватись в світ джерел. Це можна порівняти із тим, якби хтось натрапив на фотографії легендарного родича, знаного лише з оповідань, чи почуття людини, яка в музеї побачить омріяні докази існування забутих цивілізацій. Тобто Рим і його пам'ятки залишили незабутнє враження у Юзефа Більчевського, який побачив рештки старовини «сучасників» перших християн на власні очі і таким чином археологія стала джерелом пізнання матеріального світу християнства і натхнення до душпастерської праці. Цю тезу він підкреслював у статті «Sztuka w pierwotnym Kościele» (Мистецтво в ранній Церкві) (Bilczewski 1890b).

Одразу зауважимо, що Юзеф Більчевський, у зв'язку із беатифікацією та зарахування до святих католицької церкви, широкому загалу більш знаний за публікаціями душпастерського характеру та діяльності із спорудження костелів та каплиць, передусім споруди сучасної церкви св. Єлизавети та Ольги у Львові. Значення постаті вченого та способи фабуларизації та фольклоризації Ю. Більчевського проаналізовані у публікації Т. Круля (Król 2021) Але сьогодні хочемо знов звернути увагу на діяльність цього піонера християнської археології, діяча, професора Львівського університету під патронатом якого, і за його безпосередньої участі, антична та християнська археологія набувала інституційного вираження у вигляді відповідних кафедр.

Для початку слід вмістити скорочені біографічні відомості. Більш детальну інформацію можна отримати зі згаданих публікацій (Tarnawski 1924; Urban 1973; Płaczek 1985; Kałużny 2015) Юзеф (Біба [1]) Більчевський народився 26.04.1860 р. в Віламовіцах коло Бельскі Бялей. У 1880 р. він вступив до Вищої семінарії Краківської архидієцезії, де і відбулася його священицька формація. Згодом, упродовж 1880—1884 рр. Ю. Більчевський навчався на філософсько-теологічному факультеті Ягеллонського університету у Кракові. Під час навчання він познайомився з видатними фахівцями з класичної культури, які вивчали раннє християнство: проф. Я. Лепковським (археолог), проф. К. Моравським (класичний філолог), о. проф. В. Чотковським (історик Церкви), о. проф. С. Павліцьким (філософ, захоплений класикою), що сприяло подальшому розвитку інтересів Ю. Більчевського, пов'язаних з християнською античністю.

6 липня 1884 р. єпископ Альбін Дунаєвський висвятив Юзефа Більчевського на священника і після цього Більчевський був направлений на парафію св. Бартломея в Могилі біля Кракова, де працював упродовж року. Той же єпископ А. Дунаєвський скерував Ю. Більчевсько-

1. Прізвище Біба на Більчевський Юзеф змінив напередодні захисту докторської праці у 1885 р.

го для подальшого навчання на теологічний факультет Віденського університету. Там, за неповних два роки, Ю. Більчевський здобув ступінь доктора теології (18 жовтня 1886 р.) за темою «Deus est creator mundi». Майже відразу після захисту (17 листопада 1886 р.) Ю. Більчевського відправили вивчати догматику в Григоріанський університет у Римі. Як пізніше згадував сам Більчевський, «окрім відвідування лекцій, після моєї першої поїздки в катакомби, мені прийшла в голову нова робота, якій я присвячую кілька годин на день з грудня 1886 року. Це дослідження катакомбних пам'яток». Вони справили дуже відчутне враження на Ю. Більчевського і про це він згадував у своїх працях з археології. Його римський наставник і вчитель Г. Б. де Россі значною мірою сприяв розквіту захоплення християнською античністю, а учень останнього, польськомовний священник із Сілезії Юзеф Вільперт (1857—1944), став провідником Ю. Більчевського не тільки по катакомбах, а й у світі християнської археології. Зацікавлення некрополями Риму знайшло відображення у виборі лекцій під час тримісячного навчання Ю. Більчевського у Теологічному інституті в Парижі у 1888 році. У звіті своєму декану він писав: «Я постійно відвідував лекції з догматичного богослов'я отця Opio SJ в L'Institut Catholique та лекції з церковної історії видатного автора праці: Le Liber Pontificalis — отця Дюшена» (Kałużny 2015, s. 65). Також є інформація, що у 1888 р. він був асистентом кафедри догматики Католицького інституту в Парижі (Śródka 1994, s. 146). Загалом період життя Більчевського в Римі та Парижі є надзвичайно важливим для вивчення його наукового доробку, але ми маємо про це вкрай скупі відомості.

З цього моменту Ю. Більчевський намагався поєднати догматику з історією Церкви, закріплюючи теологію в матеріальній спадщині християнства. У 1888—1890 роках працював вікарієм і катехитом спочатку в Кентах, а потім у Кракові при костелі св. Петра і Павла і за цей час встиг підготувати габілітаційну роботу під назвою «Християнська археологія в контексті церковної історії та догматики» («Archeologia chrześcijańska wobec historyi Kościoła i dogmatu»). Тут треба звернути увагу на наступне: хоча археологія була головною темою в назві та базою джерел в дослідженні, Більчевський в заяві про відкриття справи з габілітації просить створити комісію з догматики та апологетики! Така особливість пов'язана із загальним розумінням поняття археології у другій половині XIX ст. У червні 1890 р. відбувся захист цієї праці з фундаментальної догматики в Ягеллонському університеті. Після цього педагогічна та наукова кар'єра Більчевського складалась наступним чином: упродовж 1890—1891 рр. він працював на посаді доцента кафедри загальної догматики Ягеллонського університету і після переїзду до Львова у 1891 р. отримав посаду надзвичайного професора Львівського університету. Упродовж 1891—1901 рр. був керівником кафедри спеціальної догматики університету. (Śródka 1994, s. 146) У 1893 р. Ю. Більчевський отримав звання ординарного професора Львівського університету. Згодом, у 1896/1897 навчальному році він був деканом богословського факультету, а в 1900 р. став ректором Львівського університету. Портрет Юзефа Більчевського у ректорському вбранні намалював В. Блоцкій.

Рис. 2. Портрет Юзефа Більчевського, Архієпископа Львівського

Fig. 2. Portret of Józef Bilczewski, Archbishop of Lviv

Цей же час став періодом активної наукової діяльності в різних наукових осередках краю. У 1895 р. Ю. Більчевський став членом-кореспондентом Папської археологічної академії в Римі, в тому ж році — членом комісії мистецтв у Кракові, у 1898 р. — членом Крайової шкільної ради у Львові та писарем і екзаменатором Митрополичої курії, у 1899 р. — консерватором пам'яток від Віденської консерваційної комісії, у 1900 р. — член-кореспондентом Польської академії науки в Кракові, у 1904 р. — її дійсним членом, у 1911 р. — доктором габілітованим в галузі філософії університету Яна Казимира у Львові, у 1921 р. — дійсним членом Наукового товариства у Львові.

30 жовтня 1900 р. ректор університету та професор звичайний теологічного факультету Юзеф Більчевський був номінований на Архієпископа Львівського католицького обряду (Kronika Uniwersytetu Lwowskiego 1898/1899—1909/1910, 1912, s. 59), а у січні 1901 року у віці сорока років висвячений (рис. 2). Він повністю присвятив себе служінню довіреної йому єпархії, пастирем і адміністратором якої був протягом наступних двадцяти трьох років (1901—1923). У «Хроніці Львівського університету» неодноразово зустрічаються промови Ю. Більчевського з різних зустрічей в гроні професорів університету, співпрацею з яким він надзвичайно пишався. В прощальній промові у 1901 р. архієпископ зазначив, що «10 років тому, прийшовши на кафедру Львівського університету тішився, що знайшов пристань на ціле життя, а знайшов-

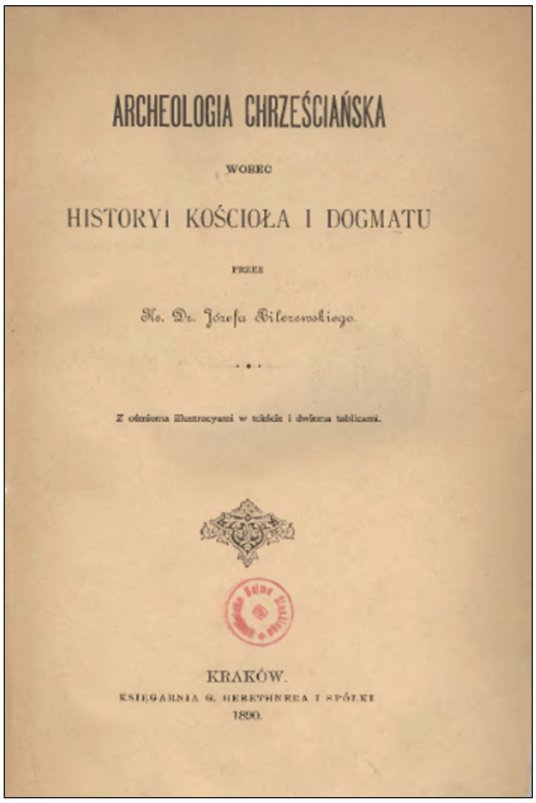
ARCHEOLOGIA CHRZEŚCIAŃSKA

WOBEC

HISTORYI KOŚCIOŁA I DOGMATU

PRZEZ

Ks. Dr. Józefa Bilczewskiego.

Z ośmiorna Illustracyami w tekście i dwiema tablicami.

KRAKÓW.

KSIĘGARNIA G. GEBETHNERA I SPÓŁKI

1890.

Рис. 3. Титульна сторінка праці Ю. Більчевського «Archeologia chrześcijańska wobec historyi Kościoła i dogmatu»

Fig. 3. Title page of the work by Józef Bilczewski «Archeologia chrześcijańska wobec historyi Kościoła i dogmatu»

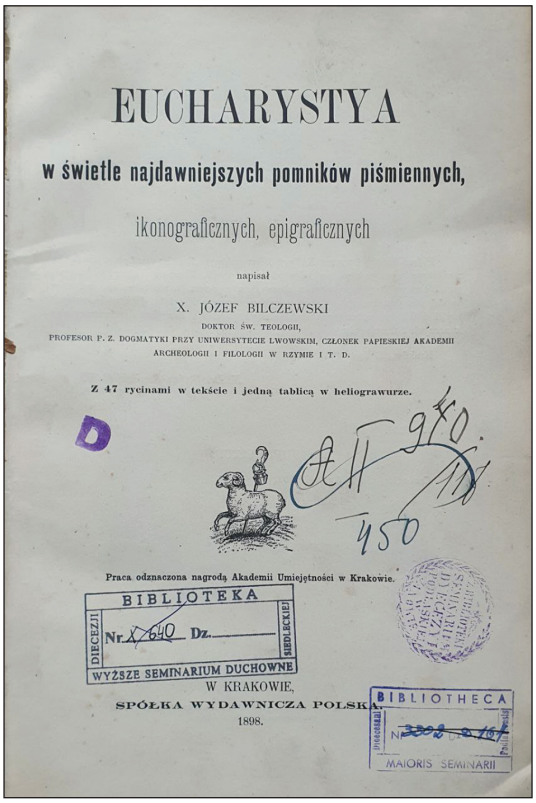
EUCHARYSTYA

w świetle najdawniejszych pomników piśmiennych,

ikonograficznych, epigraficznych

napisał

X. JÓZEF BILCZEWSKI

DOKTOR ŚW. TEOLOGII,

PROFESOR P. Z. DOGMATYKI PRZY UNIWERSYTECIE LWOWSKIM, CZŁONEK PAPIESKIEJ AKADEMII ARCHEOLOGII I FILOLOGII W RZYMIE I T. D.

Z 47 rycinami w tekście i jedną tablicą w heliograwurze.

Praca odznaczona nagrodą Akademii Umiejętności w Krakowie.

BIBLIOTEKA DIECEZJI Nr. 1640 Dz. SEMINARYJNEJ

WYŻSZE SEMINARIUM DUCHOWNE W KRAKOWIE.

SPÓŁKA WYDAWNICZA POLSKA.

1898.

BIBLIOTHECA Nr. 3[illegible] Philosophiae MAIORIS SEMINARII

Рис. 4. Титульна сторінка праці Ю. Більчевського «Eucharystia w świetle najdawniejszych pomników piśmiennych, ikonograficznych, epigraficznych»

Fig. 4. Title page of the work by Józef Bilczewski «Eucharystia w świetle najdawniejszych pomników piśmiennych, ikonograficznych, epigraficznych»

ши поле для праці, яка була мрією його життя, міг служити суспільству цілою своєю душею». Звертаючись до слухачів відділу теології, запевнив, що прагнення його як єпископа є тими ж як і професора. Також архієпископ звернувся до слухачів українського походження, подякувавши за щирість і зичливість до його особи і визнав, що ніколи не поділяв своїх студентів за національностями, а лише за їх здобутками. Також висловив важливе побажання, щоб українці стали пліч-о-пліч з поляками, що лише таким способом вдасться врятувати суспільство (Kronika… 1912, s. 65).

Нажаль, у жодній із відомих нам публікацій немає детального переліку тем лекцій, які читав Ю. Більчевський. Загалом зазначається, що і в Кракові, і у Львові він проводив заняття з догматики та християнської археології і стосувались історії стародавнього Близького Сходу та історії сакрального мистецтва (Śródka 1994, s. 146). Хоча заняття не включали окремого курсу християнської археології, однак двоє студентів Ю. Більчевського згодом проводили дослідження в галузі античної спадщини. Дослідження християнської античності, завершені римським докторським ступенем з християнської археології, завершив о. Тадеуш Олейнічак, а о. Владислав Жила, пізніше львівський професор і засновник кафедри християнського мистецтва у Львівському університеті, займався дослідженнями сакрального мистецтва.

Юзеф Більчевський не викладав у Львівському університеті і курсів з християнської античності, але про його захоплення історією та археологією ранньої Церкви свідчать численні публікації догматичного та історичного характеру. Завдяки знайомству з Ю. Вільпертом він мав змогу брати участь у поточних дослідженнях у галузі християнської археології, які останній проводив у Римі, передусім у катакомбах св. Прісцилли. Ю. Більчевський також був одним із перших, хто отримав доступ до результатів відкриттів сілезького археолога, зміг опублікувати їх у своїх статтях. Ю. Вільперт надавав Більчевському, хоч із певним запізненням та у скороченій формі, інформацію про всі події у світі християнської археології та про актуальні дискусійні питання в наукових колах (Kałużny 2015, s. 156).

Завдяки науковим подорожам до Риму Юзеф Більчевський протягом десятиліття написав дві монументальні монографії (1890. *Християнська археологія в контексті церковної історії та догматики*. Краків (рис. 3), 1895. *Євхаристія у світлі найдавніших писемних, іконографічних та епіграфічних пам'яток*. Краків (рис. 4),

чотири менші монографії, п'ятдесят статей та відгуки.

Ю. Більчевський розробив оригінальний міждисциплінарний метод дослідження, який передбачав почергове, а іноді й паралельне використання трьох різних методів — богословського, історичного та археологічного — з метою отримання найдостовірніших результатів досліджень християнської античності. На жаль, не було продовжувачів розробленого ним методу, то з часом він був забутий. Цьому, в певній мірі, посприяв той факт, що діяльність Більчевського проходила в часи суперництва протестантських та католицьких богословів, а згодом суперечка щодо догматів і символів віри перших християн попросту вщухла.

Головним здобутком діяльності Юзефа Більчевського як археолога є його публікації. З точки зору історії науки насправді революційною є праця «Християнська археологія в контексті церковної історії та догматики», (Краків 1890), адже це був перший університетський підручник в цій галузі. Хоча за сьогоднішніми мірками назвати його таким було б доволі складно. Однак, автор показує значення археології для церковної історії та богослов'я та стверджує, що археологічні пам'ятки можуть і повинні залишатися locus theologicus, fons theologicus, як і твори ранніх християнських письменників, тобто вони повинні бути включені до їхніх джерел (рис. 5). Водночас він бачить обмеженість цих джерел і цитує слова свого вчителя де Россі: «Якщо ти коли-небудь захочеш зібрати стародавні християнські поховальні пам'ятники, щоб побудувати з них своєрідну теологію монументів, пам'ятай, не варто очікувати заздалегідь від них занадто багато, а радше дозволь їм самим говорити самим за себе» (Bilczewski 1893a, s. 209) і підкреслює, що вони не повинні підтверджувати всю теологію, але «це достатньо, якщо ми виявимо в них хоча б якісь символи, натяки віри[2]». Така скромна мета дослідження випливає з протистояння протестантської та католицької науки в питаннях віри та репутаційні втрати школи де Россі після того, як його послідовники стверджували, що на підставі виявлених у Римі археологічних джерел можна збудувати католицьку теологію в цілому.

З точки зору археологічної методики, підручник Ю. Більчевського є корисним і важливим, адже автор показує важливість критики різного роду джерел і успішно застосовує цю методику у викладі матеріалу. Також важливим етапом в розвитку методики є пошуки аналогій та використання відносної хронології в датуванні об'єктів. Цікаво, що для датування фресок римського некрополя Ю. Більчевський використовує помпейські матеріали (Bilczewski 1890a, s. 194). Спираючись в своїх дослідженнях на поховальні пам'ятки, Ю. Більчевський критично оцінює їх роль і місце як джерел з історії формування правд віри. Автор підкреслює, що вся сукупність написів та зображень не могла бути джерелом вивчення християнської віри першими сповідниками, оскільки ніхто не йде на цвинтар вчитись катехизму (Bilczewski 1890a, s. 210). Тобто археологічні матеріали стають важливим матеріалом у боротьбі католицьких вчених і протестантських. Рівень викладу та відсутність аналогічних публікацій стали передумовою появи в Празі у 1898 р. чеського перекладу праці Ю. Більчевського під назвою «Archeologia křestanska ve službach dějin cerkevnich a věrouky» (Bilczewski 1898a). Згодом там же відбулось перевидання чеською мовою праці про Євхаристію — «Eucharistia ve sěte najstaršich pamatek literarnich, ikonografckỳch a epistografckỳch» (Bilczewski 1910). На підставі публікації «Християнська археологія в контексті церковної історії та догматики» Юзефу Більчевському було присвоєно звання доцента фундаментальної догматики Ягеллонського університету.

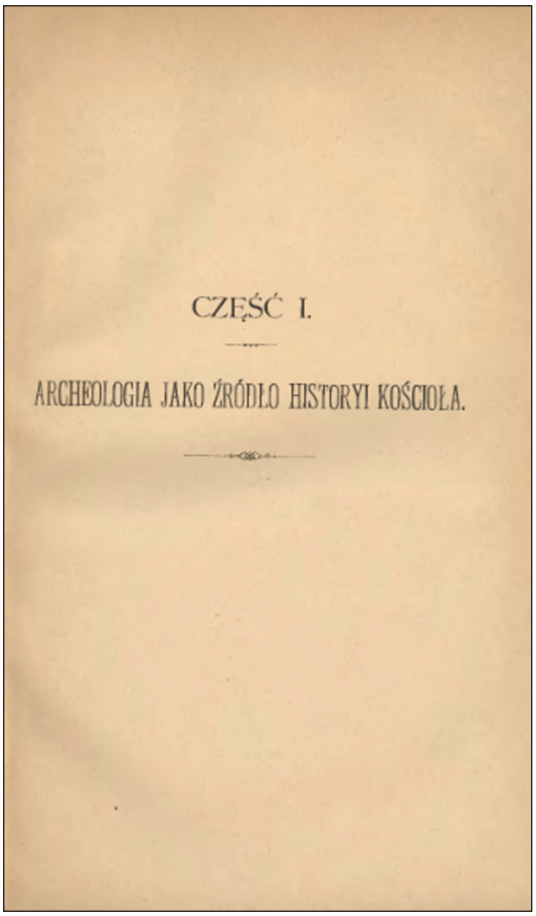
CZĘŚĆ I.

ARCHEOLOGIA JAKO ŹRÓDŁO HISTORYI KOŚCIOŁA.

Рис. 5. Фото заголовку I розділу підручника Ю.Більчевського, де історія церкви висвітлена через археологічні джерела

Fig. 5. Photo of the title of Section I of Józef Bilczewski's textbook, where the history of the church is covered through archaeological sources

2. Автор оперує таким цікавим поняттям як «артикул віри».

Аналізуючи публікації цього періоду можна простежити поступове зменшення питомої ваги археологічних джерел у текстах Ю. Більчевського. Це пов'язано із цілком природніми причинами браку доступу до матеріалів, колекцій, звітів. Тим не менше у статті «Значення дослідження катакомб для історії мистецтва та релігії» (Bilczewski 1893c) автор дав дуже важливі відомості про історію археологічних відкриттів XIX ст., оперуючи відомостями про місця розкопок, їх авторів та здобуті матеріали. Для мешканців Галичини та читачів місцевої преси така інформація була вкрай важливою. Роздумуючи над змінами в світі археології, автор стверджує наступне:

«*Яка практична мета всіх цих виснажливих і дорогих пошуків? Навіть у XVIII столітті музеї античності вважалися закладами розкоші, а не науковими центрами. А нещодавно називатися археологом було не дуже розумно, тому що друг, якому б ти так представився, думав би про себе: "трохи археолог, трохи ледар і трохи ніщо". Однак, за останні десятиліття відбулися значні зміни в суспільній думці щодо цього, і сьогодні ми розуміємо, що археологія є життєво важливою галуззю історії, а археолог для історика є тим же, що пошукувач води (копач криниць) для селянина*» (тут і далі, переклад — *А. Б.*) (Bilczewski 1893c, s. 497). Друга половина XIX ст. була часом наповнення музеїв і формування приватних колекцій, і автор опосередковано підкреслює цінність таких збірок для істориків: «*Поки історик обмежується виключним поданням сучасними мовами видатних історичних фактів, великих воєн, державних переворотів, порядку правителів та консулів, доти йому вистачатиме творів Геродота, Фукідіда, Ксенофонта, Бероса, Манефона, Тита Лівія та Тацита. Але якщо він хоче йти глибше, дослідити і простежити суспільні прошарки, народ, щось дізнатись про щоденне життя, про людські чесноти і помилки, звичаї, ідеї, що нуртували в їхніх грудях, здобути таким чином нове знання і пролити нове світло на історичні факти — в такому випадку необхідно шукати нові джерела. Тут більше йому розкажуть розкопані Помпеї, більше навчать єгипетські мастаби та сірінги, халдейські глиняні бібліотеки, ніж всі разом взяті праці грецьких, єгипетських та римських істориків та хронікерів. Том колекціонування (збирання) каменів сьогодні вже не є тільки сентиментальними пестощами з уламками минулого, але ретельною наукою, а видобуті з землі урни, перстені, намиста, кістяні та глиняні намистини, стріли, мечі, решитки тканин, скульптури та фрески, сокири та ножі є цінними пам'ятниками давньої людської думки та стародавньої культури*» (Bilczewski 1893c, s. 497). Далі Ю. Більчевський доволі розлого охарактеризував здобутки досліджень християнських некрополів в Середземномор'ї. Завдяки цьому ми можемо дізнатись, що такі пам'ятки були відкриті, окрім Риму, в Александрії, на островах Мелос і Коркіра, в Агрідженто, Сіракузах, Наро (поблизу Агрідженто), Терні, Отриколі, Сполето (в Умбрії), Мілані, Вульчі та Чуїзі. Очевидно, що найбільшу увагу Ю. Більчевський приділяє християнським катакомбам в Римі, подаючи їх дуже детальну топографію та історію дослідження. На момент публікації Ю. Більчевському відомо про 60 некрополів, які, якщо їх заплутані коридори та чотирьох- чи п'ятипроменеві відгалуження можна було уявити однією лінією, то сягали б довжини у 900 км! Саме тому автор пише: «*Подібно як Ж. Л. Кюв'є з кількох зубів та великогомілкової кістки відтворив вигляд мамонта, так і командор де Россі, обдарований дивною інтуїцією і озброєний знаннями усіх літературних пам'яток, що стосуються старого Риму та його катакомб, зміг знайти втрачені назви кладовищ, реконструювати їхню історію, відкрити ключ до читання каменів і творів мистецтва. Підстави його дослідження є критичними та суворо науковими, тож він зробив християнську археологію справжньою наукою*» (Bilczewski 1893c, s. 498). Таким чином, ця стаття стала справжнім оглядом «археологічного врожаю» в сфері дослідження християнських некрополів за останні десятиліття XIX ст. Автор зазначив, що «*завдяки археологам вдалось відкрити ніби фундаменти самої церкви, а найпрекрасніша доба в історії людства, перехід від язичництва до християнства, завдяки їхнім дослідженням постала більш зрозумілою, яснішою і молодшою*» (Bilczewski 1893c, s. 508). Для польського читача Ю. Більчевський у 1893 р. написав дві розлогі статті з нагоди 70-літнього ювілею «Колумба підземного Риму». Ще раз внесок де Россі в розвиток археології Ю. Більчевський підсумує в розлогій публікації 1895 р. після смерті вченого (Bilczewski 1895a).

Восени 1894 р. Ю. Більчевський вдруге відправився до Риму із науковою метою і там брав участь у опрацюванні результатів робіт Ю. Вільперта в катакомбах св. Прісцилли. Саме тут було відкрито велику фреску із зображенням сцени ламання хліба (рис. 6). З цим відкриттям пов'язаний цікавий факт, римські археологи із папської інституції «Комісія сакральної археології» (Commissione di Archeologia Sacra) забороняли публікувати кольорові репродукції фрески, адже нові, більш якісно досконалі копії зменшували цінність і значення раніше опублікованих чорно-білих репродукцій і встановлювали нову, більш високу планку для дослідників, які хотіли б доповнити публікації ілюстраціями (Kałużny 2015, s. 155). З цих підстав запровадження фотографії, а вона в той час могла бути тільки чорно-білою, ставало би доброю альтернативою. Тому одним із найважливіших внесків Ю. Більчевського у розвиток методики роботи з

Рис. 6. Фото фрески із зображенням сцени ламання хліба з катакомби св. Присцилли (за: Bilczewski 1895b)
Fig. 6. Photo of a fresco depicting the scene of the breaking of bread from the catacomb of St. Priscilla (after Bilczewski 1895b)

археологічними джерелами слід вважати і запровадження все більшої кількості фотографій об'єктів у той час, коли більшість публікацій базувалась на малюнках (рис. 7). З точки зору сьогоднішнього стану розвитку науки це може видатись доволі примітивним, але наприкінці XIX ст. фотофіксація тільки починала використовуватись в археології і роботи Ю. Більчевського, тим більше опубліковані в Галичині, є вкрай прогресивними (рис. 8).

Після повернення з Риму до Львова Ю. Більчевський зробив дві великі публікації, присвячені опису катакомб св. Прісцилли та досягненням християнської археології (Bilczewski 1895a, Bilczewski 1895b). Ця пам'ятка неодноразово нищилась під час варварських набігів в ранньому середньовіччі, а згодом стала відомою науковцям і з X ст. тривало її вивчення. В 1632 р. Антоніо Босіо опублікував розлогий опис фресок, а з 1851 р. тут проводив розкопки

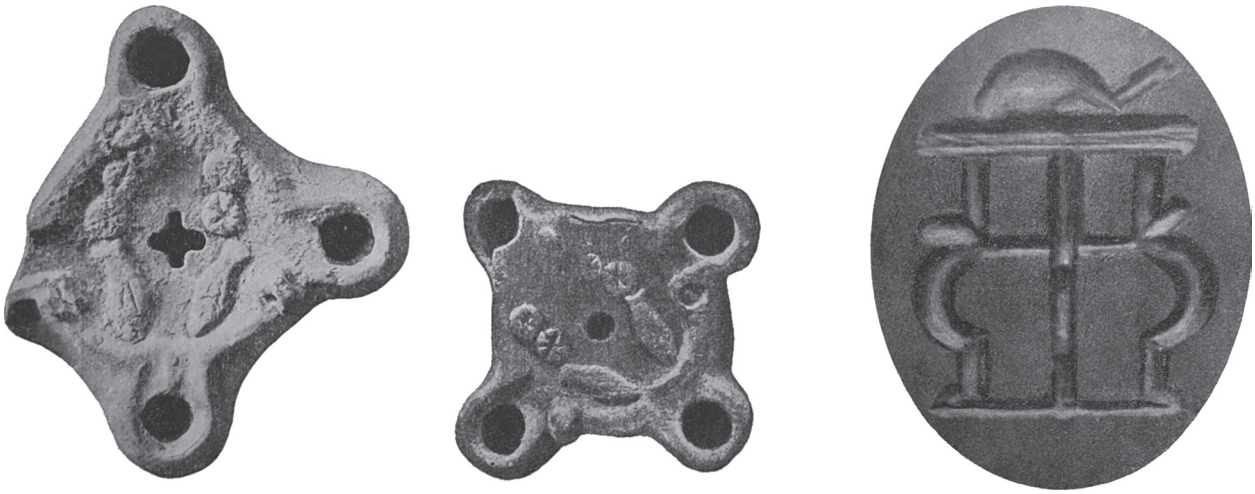

Рис. 7. Фото глиняних ламп зі Спліта у роботах Ю. Більчевського
Fig. 7. Photo of clay lamps from Split in Bilchewski's work

Рис. 8. Фото геми з християнською символікою з музею зі Спліту у підручнику Ю. Більчевського
Fig. 8. Photo of a gem with Christian symbolism from the museum in Split in the textbook by Józef Bilczewski

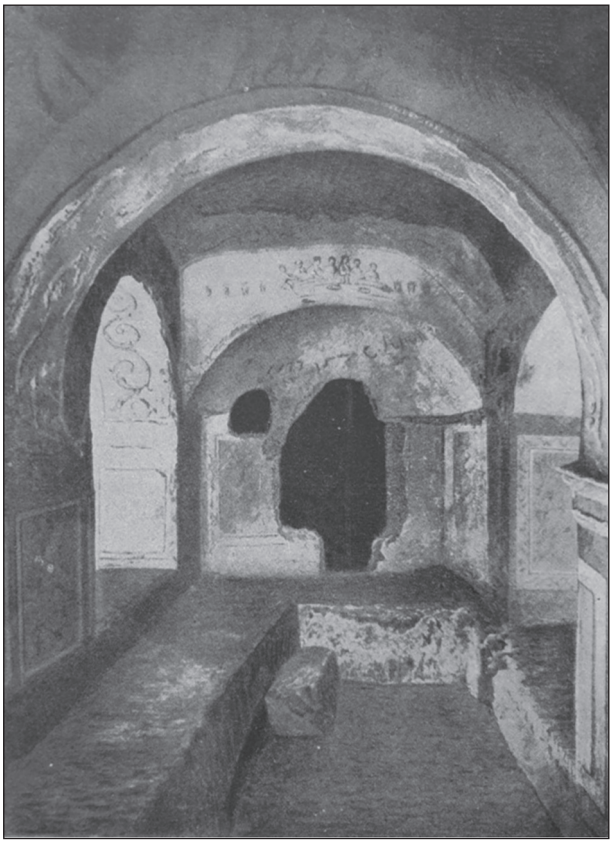

Рис. 9. Приклад використання фото археологічних об'єктів у підручнику Ю. Більчевського

Fig. 9. An example of using photos of archaeological sites in the textbook by Józef Bilczewski

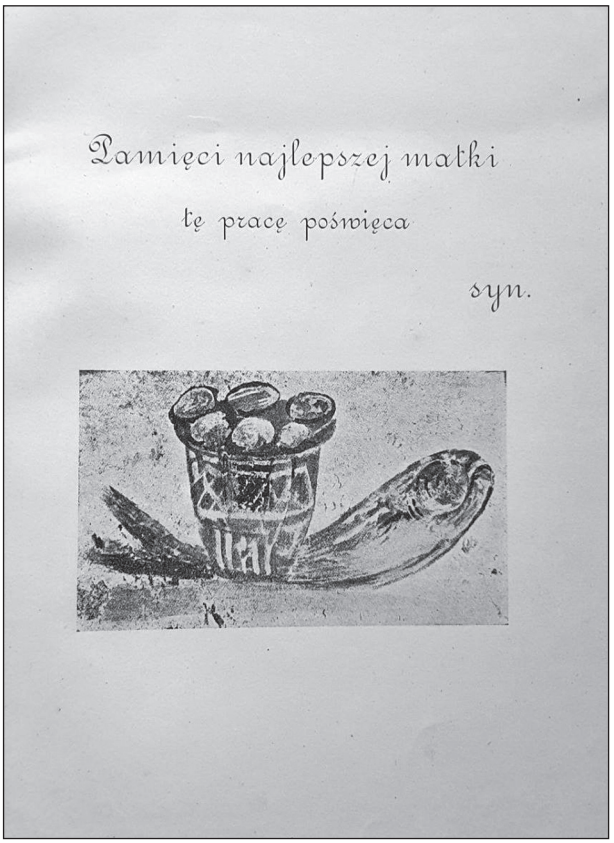

Рис. 10. Присвята матері своєї праці Ю. Більчевським

Fig. 10. Dedication of his work to his mother by Józef Bilczewski

де Россі. Цікаво, він вважав об'єкт цілковито зрозумілим (Bilczewski 1893a) і не проводив на цій ділянці некрополя археологічних робіт. Однак, вже після смерті де Россі, Ю. Вільперт під час реставраційно-археологічних робіт відкрив незнану крипту, названу *грецькою капелою* (рис. 9). Назва ця не була науковою і не мала жодного зв'язку із характером монументу — Ю. Більчевський зазначає, що так її назвали робітники, які прокладали дорогу в 90-х рр. XIX ст. внаслідок двох написів грецькою мовою на стіні (Bilczewski 1898b, s. 135). Важливість об'єкту полягала в тому, що то була гробниця на 11 поховань, а приміщення подібним до пресвітерія і хорів справжньої церкви. І, хоча внутрішнє убранство капели було знищене, сам об'єкти зберігся в первинному стані без перебудов чи перепланування. Як пише Ю. Калужни, публікація Ю. Більчевського була ані першою в історії дослідження катакомби, ані єдиною, але головним внеском професора Львівського університету став багатоплановий критичний аналіз пам'ятки. Він базувався на методах тогочасного археологічного дослідження, описував історію катакомби, пам'ятники цього некрополя та неопубліковані відкриття. Тобто Ю. Більчевський ввів в науковий обіг пласт незнаної інформації, хоча його публікація вийшла другом в тому ж самому 1895 р. що і публікація головного відкривача — Ю. Вільперта, який, в основному, зосередив свою увагу на фресці зі сценою ламання хліба. Згодом ця інформація була продубльована Ю. Більчевським у монографії про пресвяту Євхаристію. Аналізуючи пізні праці автора слід підкреслити, що в них зберігався спільний принцип подання матеріалу — від опису об'єкту, його топографії, фізичного вигляду до історії дослідження. Далі йшов аналіз окремих видів джерел і виявлених пам'яток, класифікованих за походженням. Для Ю. Більчевського найважливішими були писемні свідчення, потім подавались іконографічні, епіграфічні джерела, здобуті, як правило, під час археологічних розкопок. Однак археологічні джерела, як такі, окремо не виділялись. Ця особливість є яскравою рисою тогочасної науки, коли джерелознавство ще тільки набувало свого інституційного виразу.

Підсумком археологічно-теологічних досліджень слід вважати працю, присвячену вивченню пресвятої Євхаристії, яку він присвятив пам'яті своєї матері (рис. 10). Ю. Більчевський вперше в історіографії зібрав усі свідчення про відправу Євхаристії, починаючи з єврейських, потім свідчення іконографії та епіграфіки і, нарешті, євхаристійні практики у світлі архе-

ологічних джерел. Він першим в історії археології та науки церкви проаналізував фрески з тематикою Євхаристії, виявлені в римських катакомбах. На підставі цього аналізу йому вдалось виділити євхаристійні практики перших християнських громад. Різнопланове зіставлення відомостей літературних, іконографічних та епіграфічних джерел дало можливість Ю. Більчевському довести, що в ранньосередньовічних громадах християн існувала жива віра в присутність Ісуса Христа в Найсвятіших Таїнах, а саме цей постулат найактивніше заперечували протестантські вчені та теологи. Також у монографіях Ю. Більчевського значну увагу приділено надгробку Аверкія з Іераполісу (св. Аверкій) (рис. 11). Для аналізу пам'ятки він застосував критично-літературний метод і спромігся простежити історію створення літературної формули, використаної в надгробках, і простежити родовід святого та основні віхи його діяльності. Більше того, саме надгробний камінь св. Аверкія став так би мовити каменем спотикання і головним аргументом Ю. Більчевського і інших археологів в полеміці з протестантськими вченими. Ю. Більчевський приводить цитату про методологію дослідження археологічних матеріалів, що «*неможна при дослідженні давніх пам'ятників вносити до них апріористичні погляди, але, передусім, потрібно "вичитати" з предмету усе, що тільки можна зрозуміти, без звернення до допоміжних засобів… розумію, чому Дітріх обходить гробовою мовчанкою пам'ятки християнських некрополів так, як би їх і не існувало взагалі: бо вони йому є невигідними, як промовиста ілюстрація ідей з епітафії Аверкія. Якщо протестанти-вчені приступають до надгробку Аверкія не тільки з граматикою в руці, а також із багатим історичним, міфологічним, епіграфічним апаратом то і нам повинно бути дозволено залучати цілий комплекс старохристиянських літературних, епіграфічних джерел, який своїм духом, змістом, символікою таємних знаків гармонізується з каменем з Іераполіса*» (Bilczewski 1898b, s. 252). Власне ця цитата і показує поступ в роботі з джерелами та особливості наукових дискусій в середовищі європейських археологів XIX — початку XX ст. До речі, в пізніших публікаціях Ю. Більчевський вже вміщував не графічну замальовку, а фото нагробка (рис. 12).

У інших, менших, публікаціях в «Kwartalniku historycznym», «Przeglądzie Polskim», «Bibliotece Warszawskiej», «Przeglądzie Powszechnym» Юзеф Більчевський використовував археологічні джерела побіжно, як додаткові аргументи. Тематика публікацій стосувалась Євхаристії, дів, посвячених Богу, Апостольського Символу Віри, значення катакомбних досліджень для мистецтва, шлюбно-покаянних практик в давній Церкві, рецензій тощо. В останній статті Ю. Більчевський звертається до папірологічних відкриттів, але всі ці теми обговорюються у світлі, або принаймні з посиланням, на археологічні джерела за принципом співвідношення теології та археології, сформульований у його габілітаційній праці, де богословський сенс шукався через пам'ятки археології: розписи, написи, скульптури саркофагів поєднувались зі спробами збагатити розуміння богословських істин і краще їх пояснити за допомогою цих пам'ятників. Усі публікації Ю. Більчевського свідчать, що автор оперує відомостями з найновіших німецьких та французьких публікацій, як католицького, так і протестантського походження.

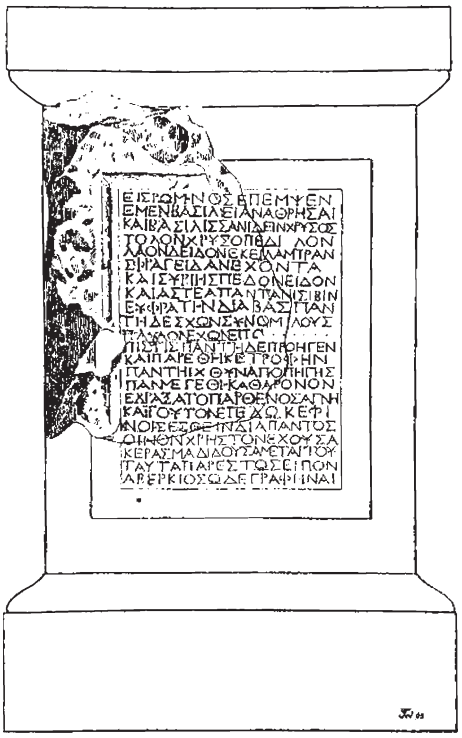

Рис. 11. Малюнок нагробку Аберція з Іераполіса з праці Ю. Більчевського

Fig. 11. Drawing of the tombstone of Abertius of Hierapolis from the work of Józef Bilczewski

Ю. Більчевський дуже добре знає джерела як письмові, так і археологічні: епіграфічні та живописні. Це вражає, тому що він пише в країні, де на той час не існувало християнської археології та і самому автору взагалі не доводилось раніше працювати в цій галузі. Походження і формування його бібліотеки було знаковим, адже таких книжок не могло бути ані у Кракові, ані тим більше у Львові. Ю. Калужни наводить відомості з архіву Ю. Більчевського про те, що в кореспонденції з'являлась інформація про замовлення чи купівлю книжок, прохання до адресатів стежити за каталогами видавництв. А велика кількість рецензій, опублікованих Ю. Більчевським, та використання в монографіях цитат з праць тогочасних археологів та істориків вказує на те, що вчений все ж таки мав ці праці у своєму розпорядженні.

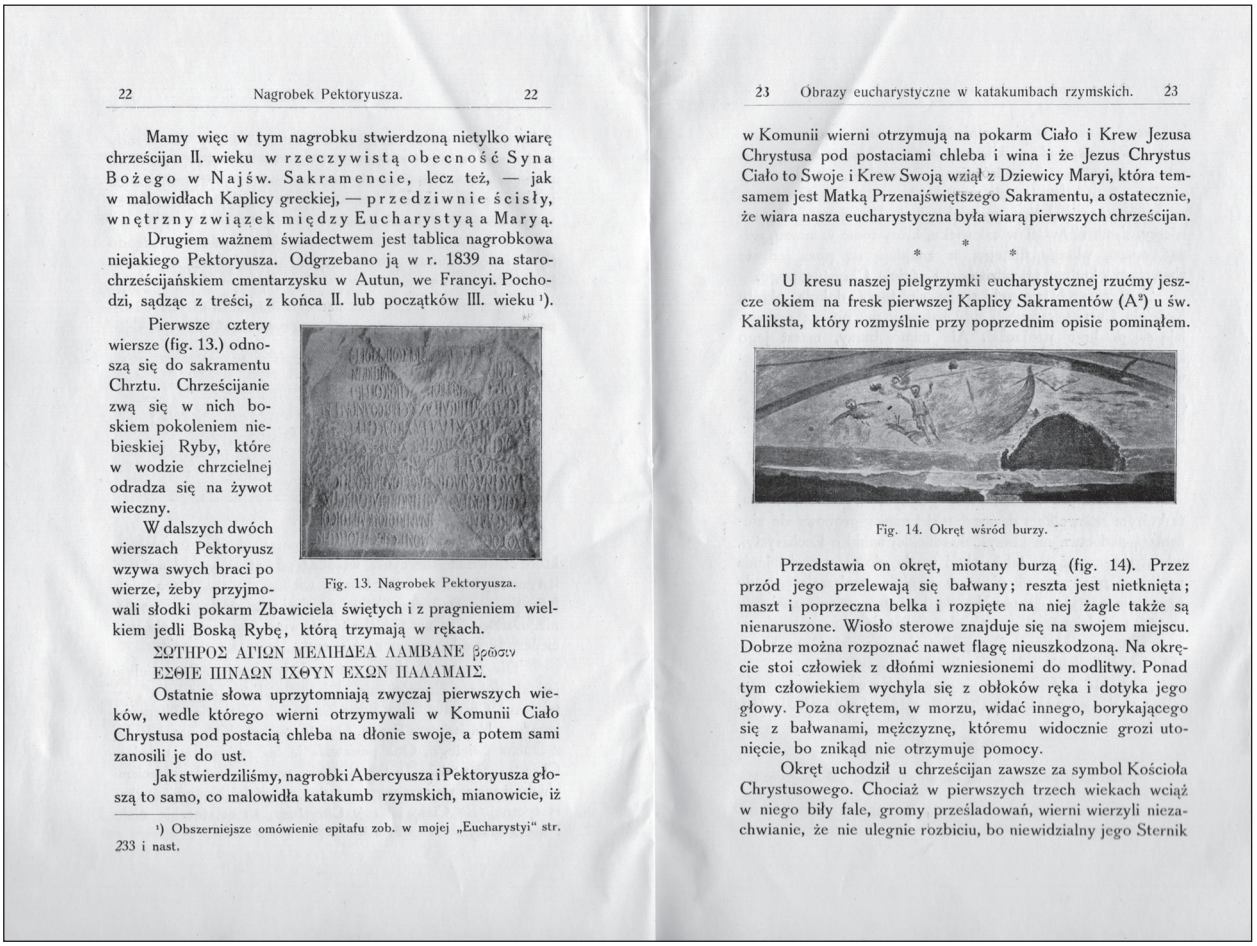

22 Nagrobek Pektoryusza. 22

Mamy więc w tym nagrobku stwierdzoną nietylko wiarę chrześcijan II. wieku w rzeczywistą obecność Syna Bożego w Najśw. Sakramencie, lecz też, — jak w malowidłach Kaplicy greckiej, — przedziwnie ścisły, wnętrzny związek między Eucharystyą a Maryą.

Drugiem ważnem świadectwem jest tablica nagrobkowa niejakiego Pektoryusza. Odgrzebano ją w r. 1839 na starochrześcijańskiem cmentarzysku w Autun, we Francyi. Pochodzi, sądząc z treści, z końca II. lub początków III. wieku [1]).

Pierwsze cztery wiersze (fig. 13.) odnoszą się do sakramentu Chrztu. Chrześcijanie zwą się w nich boskiem pokoleniem niebieskiej Ryby, które w wodzie chrzcielnej odradza się na żywot wieczny.

W dalszych dwóch wierszach Pektoryusz wzywa swych braci po wierze, żeby przyjmowali słodki pokarm Zbawiciela świętych i z pragnieniem wielkiem jedli Boską Rybę, którą trzymają w rękach.

ΣΩΤΗΡΟΣ ΑΓΙΩΝ ΜΕΛΙΗΔΕΑ ΛΑΜΒΑΝΕ βρῶσιν
ΕΣΘΙΕ ΠΙΝΑΩΝ ΙΧΘΥΝ ΕΧΩΝ ΠΑΛΑΜΑΙΣ.

Ostatnie słowa uprzytomniają zwyczaj pierwszych wieków, wedle którego wierni otrzymywali w Komunii Ciało Chrystusa pod postacią chleba na dłonie swoje, a potem sami zanosili je do ust.

Jak stwierdziliśmy, nagrobki Abercyusza i Pektoryusza głoszą to samo, co malowidła katakumb rzymskich, mianowicie, iż

Fig. 13. Nagrobek Pektoryusza.

[1]) Obszerniejsze omówienie epitafu zob. w mojej „Eucharystyi" str. 233 i nast.

23 Obrazy eucharystyczne w katakumbach rzymskich. 23

w Komunii wierni otrzymują na pokarm Ciało i Krew Jezusa Chrystusa pod postaciami chleba i wina i że Jezus Chrystus Ciało to Swoje i Krew Swoją wziął z Dziewicy Maryi, która temsamem jest Matką Przenajświętszego Sakramentu, a ostatecznie, że wiara nasza eucharystyczna była wiarą pierwszych chrześcijan.

* * *

U kresu naszej pielgrzymki eucharystycznej rzućmy jeszcze okiem na fresk pierwszej Kaplicy Sakramentów (A^3) u św. Kaliksta, który rozmyślnie przy poprzednim opisie pominąłem.

Fig. 14. Okręt wśród burzy.

Przedstawia on okręt, miotany burzą (fig. 14). Przez przód jego przelewają się bałwany; reszta jest nietknięta; maszt i poprzeczna belka i rozpięte na niej żagle także są nienaruszone. Wiosło sterowe znajduje się na swojem miejscu. Dobrze można rozpoznać nawet flagę nieuszkodzoną. Na okręcie stoi człowiek z dłońmi wzniesionemi do modlitwy. Ponad tym człowiekiem wychyla się z obłoków ręka i dotyka jego głowy. Poza okrętem, w morzu, widać innego, borykającego się z bałwanami, mężczyznę, któremu widocznie grozi utonięcie, bo znikąd nie otrzymuje pomocy.

Okręt uchodził u chrześcijan zawsze za symbol Kościoła Chrystusowego. Chociaż w pierwszych trzech wiekach wciąż w niego biły fale, gromy prześladowań, wierni wierzyli niezachwianie, że nie ulegnie rozbiciu, bo niewidzialny jego Sternik

Рис. 12. Приклади використання археологічних матеріалів у доповідях Ю. Більчевського
Fig. 12. Examples of using archaeological materials in reports of Józef Bilczewski

Рештки бібліотеки зберіглися в краківському Архіві ім. архієпископа Євгеніуша Базяка (Archiwum im. Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka w Krakowie) (Kałużny 2015, s. 146).

Перебуваючи вже поза стінами університету, в якості архієпископа, Ю. Більчевський всебічно сприяв подорожам священників для стажування до установ Риму, Відня, Левена, Інсбруку, Фрайбурга та став одним із співорганізаторів Польського інституту в Римі.

Підсумовуючи внесок Ю. Більчевського як вченого, слід підкреслити кілька моментів. По-перше, він був і залишився лише археологом-теоретиком, тож, здається, ніколи не проводив розкопок, а у своїх працях спирався та інтерпретував дослідження інших. По-друге, він був догматичним археологом, і хоча в опублікованих роботах археологічний елемент явно переважає, його основними студіями були догматика, а археологія лише допоміжною в практиці догматики та апологетики. По-третє, він першим використав знайдені та розшифровані Г. А. Кребсом та К. Весселі два папіруси з Фаюму для пояснення проблеми походження та діяльності так званих лібеллятов, визначив догматичну важливість ранньосередньовічних витворів сакрального мистецтва.

Наостанок слід сказати, що Ю. Більчевський став позаінституційною постаттю і частиною колективної пам'яті львів'ян про події українсько-польської війни 1918—1919 р. У романі «Дім з вітражем» Жанна Слоньовська говорить про листування двох єпископів, А. Шептицького та Ю. Більчевського і роздумує над феноменом, «цитуючи» лист Більчевського: «*У Шептицького — Польща, у мене — Україна. Хай би братовбивча війна чимшвидше ся скінчила, бо ж по всім нас всіх чекає суд Божий*» (Слоньовська 2015, с. 198). Така висока суспільна оцінка базувалась на тому, що Ю. Більчевський упродовж душпастерської роботи всі свої прибутки скеровував на будівництво та відновлення церков, заснування шкіл, бібліотек та читалень, докладав зусиль до покращення життя вчителів і розробки програми подолання неписемності не тільки на теренах Львівської архідієцезії, а й в Галичині загалом. Під час військових дій І світової та українсько-польської воєн підтримував фундацію допомоги родинам постраждалих незалежно від національності (Śródka 1994, s. 147).

Ю. Більчевський помер у репутації святого через виснаження, пов'язане з хронічною анемією, у віці лише 63 років. Спочатку, за

Рис. 13. Могила Ю. Більчевського на Янівському цвинтарі

Fig. 13. Grave of J. Bilczewski at the Janów Cemetery

власним бажанням, був похований серед бідних на Янівському цвинтарі у Львові (рис. 13), після канонізації його тлінні останки були перенесені до нинішнього Латинського Катедрального Собору Успіння Пресвятої Богородиці у Львові (рис. 14). Тим не менше, цей діяч залишив помітний слід в історії християнської археології, в популяризації досягнень науки серед широких верств населення Галичини і був новатором в сфері інтердисциплінарних досліджень. Ознайомлення із науковим доробком Ю. Більчевського як археолога наштовхує на кілька висновків. Передусім виразно проглядається різниця в стилях написання тогочасних робіт, монографій, підручників у порівнянні із сучасними прикладами. Не зважаючи на те, що «тепер так не пишуть», стиль Ю. Більчевського із численними деталями описів топографії Риму, залишені людиною, яка безпосередньо ходила галереями катакомб та дорогами Вічного міста, численні рефлексії про особистий досвід, спогади про корифеїв римської чи паризької археології є добрим прикладом того, як на перший погляд вузька і суха кабінетна наука і догматика може бути доступ-

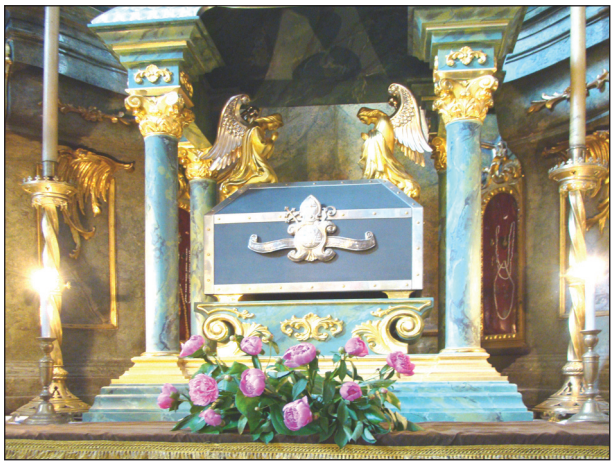

Рис. 14. Мощі св. Юзефа Більчевського у Катедральному костелі у Львові

Fig. 14. Relics of St. J. Bilczewski in the cathedral. Photo by Leszek Stojanowski-Han

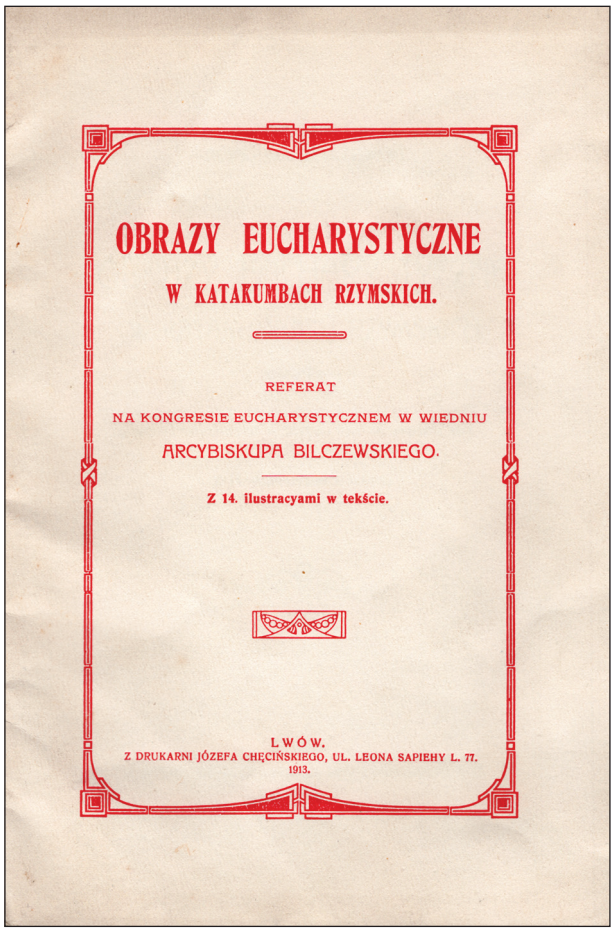
OBRAZY EUCHARYSTYCZNE
W KATAKUMBACH RZYMSKICH.
REFERAT
NA KONGRESIE EUCHARYSTYCZNEM W WIEDNIU
ARCYBISKUPA BILCZEWSKIEGO.
Z 14. ilustracyami w tekście.
LWÓW.
Z DRUKARNI JÓZEFA CHĘCIŃSKIEGO, UL. LEONA SAPIEHY L. 77.
1913.

Рис. 15. Титульна обкладинка опублікованої доповіді Ю.Більчевського на Євхаристичному конгресі в Відні (1913 р.)

Fig. 15. Title cover of the published report by J. Bilczewski at the Eucharistic Congress in Vienna (1913)

ною і цікавою широкому колу неспеціалістів. Власне в цьому і полягала таємнича привабливість античної археології, яка вилилась в справжню антикоманію кінця XIX — початку XX ст. і Ю. Більчевському вдалось через популяризацію археологічного знання збільшувати авторитет не тільки церкви, а й музеїв, наукових центрів, університету. Стиль викладу з точки зору очевидця Ю. Більчевський зберігав і під час виступів на різного роду конгресах і в подальшому. Наприклад, в опублікованому тексті доповіді у 1913 р. (рис. 15) читаємо: «*…пам'ятники ті знаходяться в підземеллях Риму. Отож запрошую туди моїх достойних слухачів. … Але і та година, яку проведемо в катакомбах, де спочили тисячі героїчних сповідників христових, оплатиться нам всотеро. Підемо в північну частину Риму, на дорогу Salaria Nova. Неподалік третього мильового каменю починається там один із найстарших християнських некрополів, так званого некрополя св. Прісцилли, матері сенатора Пруденса… Вступаємо до так званої грецької капеллли…*» (Bilczewski 1913, s. 4—5).

Діяльність архієпископа є добрим прикладом новаторства в науці — йдеться про використання фотографії, формування критичного аналізу різнорідних джерел, розгалуження християнської археології та історії мистецтва, виголошення доповідей на різноманітних конгресах навіть після обрання архієпископом тощо. Завдяки саме його працям християнська археологія стала відомою в Польщі. І не тільки археологія, адже Ю. Більчевський зробив значний внесок у розвиток досліджень християнської античності в Галичині в широкому розумінні цього слова.

ЛІТЕРАТУРА

Слоньовська, Ж. 2015. *Дім з вітражем*. Львів: Старий Лев.

Bilczewski, J. 1890a. *Archeologia chrześcijańska wobec historyi Kościoła i dogmatu*. Kraków.

Bilczewski, J. 1890b. Sztuka w pierwotnym Kościele. *Przegląd Powszechny*, 7, 27, s. 153-173, 327-362.

Bilczewski, J. 1893a. Giovanni Battista de Rossi. *Przegląd Polski*, 27, t. 3, s. 587-600.

Bilczewski, J. 1893b. Jubileusz Rossiego i album na jego uczczenie wydany. *Przegląd Powszechny*, 10, t. 38, s. 146-151.

Bilczewski, J. 1893c. Znaczenie badań katakumbowych dla historii sztuki i religii. *Biblioteka Warszawska*, 53, t. 4, s. 496-509.

Bilczewski, J. 1895a. Dorobek naukowy Rossi'ego. *Przegląd Polski*, 12, t. 47, cz. I, s. 73-85; cz. II, s. 220-247.

Bilczewski, J. 1895b. *Katakumba św. Pryscylli i jej najważniejsze pomniki*. Kraków: Anczyc i Spólka.

Bilczewski, J. 1895c. Nowe odkrycia w katakumbie św. Pryscylli. *Przegląd Powszechny*, 12, t. 45, s. 226-243, 378-400.

Bilczewski, J. 1898a. *Archeologia křestanska ve službach dějin cerkevnich a věrouky*. Praha: Cyrillo-Methodějská knihtiskárna a nakladatelství V. Kotrba.

Bilczewski, J. 1898b. *Eucharystia w świetle najdawniejszych pomników piśmiennych, ikonografcznych, epigrafcznych*, Kraków: Księgarnia Gebethnera; Spółki.

Bilczewski, J. 1910. *Eucharistia ve sěte najstaršich pamatek literarnich, ikonografckých a epistografckých*. Praha: Cyrillo-Methodějská knihtiskárna a nakladatelství V. Kotrba.

Bilczewski, J. 1913. *Obrazy eucharystyczne w katakumbach rzymskich: przekład wolny referatu, wygłoszonego w języku niemieckim na Kongresie eucharystycznym w Wiedniu dnia 12 września 1912 r.* Lwów.

Biskup… *Biskup, który pozostał człowiekiem. Św. Józef Bilczewski*, Режим доступу: https://diecezja.pl/aktualnosci/biskup-ktory-pozostal-czlowiekiem-sw-jozef-bilczewski/

Dziedzic, M., Dziedzic, S. 2012. *Arcybiskup Józef Bilczewski*. Kraków: Apostolstwo Modlitwy.

Jaworski, M. 2006. Mniej znane aspekty życia duchowego świętego Józefa Bilczewskiego. In: Urban, J. (red.). *Stromata historica in honorem Romani Mariae Zawadzki = Studia historyczne ofiarowane Romanowi Marii Zawadzkiemu w 70. rocznicę urodzin*. Kraków, s. 869-872.

Józef… *Józef Bilczewski (1860—1923)* Режим доступу: http://stowarzyszeniehistorykowstarozytnosci.edu.pl/portfolio/jozef-bilczewski-1860-1923/

Kałużny, J. C. 2011. Geneza kształtowania się naukowych zainteresowań św. Józefa Bilczewskiego w okresie studiów na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego (1880—1884). *Analecta Cracoviensia*, XLIII, s. 299-311.

Kałużny, J. C. 2015. *Święty Józef Bilczewski badacz starożytności chrześcijańskiej i jego interdyscyplinarna metoda w świetle nieznanych materiałów źródłowych z lat 1885—1900*. Biblioteka historyczna Archiwum metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego w Krakowie, Seria B, 12. Lwów; Kraków: Wydawnictwo bł. Jakuba Strzemię archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego.

Kronika… 1912. *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*. II: 1898/9—1909/10. Lwów.

Król, T. 2021. Polski patriota z niemieckiej kolonii: Analiza tekstów hagiograficznych o Józefe Bilczewskim. *Adeptus*, 18, Article 2595. https://doi.org/10.11649/a.2595

Śródka, A. 1994. *Uczeni polscy XIX—XX stulecia*. 1. Warszawa: Aries.

Starowieyski, M. 2002. Ks. profesor Józef Bilczewski — uczony. *Warszawskie Studia Teologiczne*, XV, s. 141-156.

Tarnawski, M. 1924. *Arcybiskup Józef Bilczewski. Krótki rys życia i prac*. Lwów: Bibljoteka Religijna.

Urban, W. 1977. *Sługa Boży Józef Bilczewski arcybiskup metropolita lwowski (1860—1923)*, Wrocław: P. U. G.

REFERENCES

Sloniowska, Zh. 2015. *Dim z witrazhem*. Lviv: Stariy Lev.

Bilczewski, J. 1890a. *Archeologia chrześcijańska wobec historyi Kościoła i dogmatu*. Kraków.

Bilczewski, J. 1890b. Sztuka w pierwotnym Kościele. *Przegląd Powszechny*, 7, 27, s. 153-173, 327-362.

Bilczewski, J. 1893a. Giovanni Battista de Rossi. *Przegląd Polski*, 27, t. 3, s. 587-600.

Bilczewski, J. 1893b. Jubileusz Rossiego i album na jego uczczenie wydany. *Przegląd Powszechny*, 10, t. 38, s. 146-151.

Bilczewski, J. 1893c. Znaczenie badań katakumbowych dla historii sztuki i religii. *Biblioteka Warszawska*, 53, t. 4, s. 496-509.

Bilczewski, J. 1895a. Dorobek naukowy Rossi'ego. *Przegląd Polski*, 12, t. 47, cz. I, s. 73-85; cz. II, s. 220-247.

Bilczewski, J. 1895b. *Katakumba św. Pryscylli i jej najważniejsze pomniki*. Kraków: Anczyc i Spólka.

Bilczewski, J. 1895c. Nowe odkrycia w katakumbie św. Pryscylli. *Przegląd Powszechny*, 12, t. 45, s. 226-243, 378-400.

Bilczewski, J. 1898a. *Archeologia křestanska ve službach dějin cerkevnich a věrouky*. Praha: Cyrillo-Methodějská knihtiskárna a nakladatelství V. Kotrba.

Bilczewski, J. 1898b. *Eucharystia w świetle najdawniejszych pomników piśmiennych, ikonografcznych, epigrafcznych*, Kraków: Księgarnia Gebethnera; Spółki.

Bilczewski, J. 1910. *Eucharistia ve sěte najstaršich pamatek literarnich, ikonografckỳch a epistografckỳch*. Praha: Cyrillo-Methodějská knihtiskárna a nakladatelství V. Kotrba.

Bilczewski, J. 1913. *Obrazy eucharystyczne w katakumbach rzymskich: przekład wolny referatu, wygłoszonego w języku niemieckim na Kongresie eucharystycznym w Wiedniu dnia 12 września 1912 r.* Lwów.

Biskup… *Biskup, który pozostał człowiekiem. Św. Józef Bilczewski*, Режим доступу: https://diecezja.pl/aktualnosci/biskup-ktory-pozostal-czlowiekiem-sw-jozef-bilczewski/

Dziedzic, M., Dziedzic, S. 2012. *Arcybiskup Józef Bilczewski*. Kraków: Apostolstwo Modlitwy.

Jaworski, M. 2006. Mniej znane aspekty życia duchowego świętego Józefa Bilczewskiego. In: Urban, J. (red.). *Stromata historica in honorem Romani Mariae Zawadzki = Studia historyczne ofiarowane Romanowi Marii Zawadzkiemu w 70. rocznicę urodzin*. Kraków, s. 869-872.

Józef… *Józef Bilczewski (1860—1923)* Режим доступу: http://stowarzyszeniehistorykowstarozytnosci.edu.pl/portfolio/jozef-bilczewski-1860-1923/

Kałużny, J. C. 2011. Geneza kształtowania się naukowych zainteresowań św. Józefa Bilczewskiego w okresie studiów na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego (1880—1884). *Analecta Cracoviensia*, XLIII, s. 299-311.

Kałużny, J. C. 2015. *Święty Józef Bilczewski badacz starożytności chrześcijańskiej i jego interdyscyplinarna metoda w świetle nieznanych materiałów źródłowych z lat 1885—1900*. Biblioteka historyczna Archiwum metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego w Krakowie, Seria B, 12. Lwów; Kraków: Wydawnictwo bł. Jakuba Strzemię archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego.

Kronika… 1912. *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*. II: 1898/9—1909/10. Lwów.

Król, T. 2021. Polski patriota z niemieckiej kolonii: Analiza tekstów hagiografcznych o Józefe Bilczewskim. *Adeptus*, 18, Article 2595. https://doi.org/10.11649/a.2595

Śródka, A. 1994. *Uczeni polscy XIX—XX stulecia*. 1. Warszawa: Aries.

Starowieyski, M. 2002. Ks. profesor Józef Bilczewski — uczony. *Warszawskie Studia Teologiczne*, XV, s. 141-156.

Tarnawski, M. 1924. *Arcybiskup Józef Bilczewski. Krótki rys życia i prac*. Lwów: Bibljoteka Religijna.

Urban, W. 1977. *Sługa Boży Józef Bilczewski arcybiskup metropolita lwowski (1860—1923)*, Wrocław: P. U. G.

A. Baukova

JÓZEF BILCZEWSKI — ARCHAEOLOGIST, RECTOR OF LVIV UNIVERSITY, SAINT

The scientific achievements of the outstanding cultural person, Lviv Roman Catholic Archbishop in 1900—1923, Professor and Rector of Lviv University, and saint of the Roman Catholic Church Józef Bilczewski are described in the paper. The author focuses on the scholar's contribution to the development of antique archaeology, popularization of the latest discoveries in the Roman catacombs in publications and pastor serve, and the spread of new methods, including photography, in the research and teaching. The author analyses the heritage of Józef Bilczewski and its significance for the history of archaeological science and popularization of antique archaeology among the Galicia people.

All publications of Józef Bilchevski show that their author used the information from the latest German and French publications, both Catholic and Protestant ones. Józef Bilchevski was well aware of sources, both written and archaeological, epigraphic and pictorial. This is impressive because he wrote in a country where at that time there was neither Christian archaeology, nor an advanced school of research as well as access to museum collections.

The important scholar's contribution was also the compilation of the first textbook on Christian archaeology — «Christian archaeology in the context of church history and dogma» (Archeologia chrześcijańska wobec historyi Kościoła i dogmatu) although from the point of view of modern pedagogy it is difficult to call a textbook. The work containing the study of the Holy Eucharist should be considered the result of his archaeological and theological research. Józef Bilchewski was the first who collected all evidence about the celebration of the Eucharist, starting with Jewish ones, then the evidence of iconography and epigraphy, and finally discussed Eucharistic practices in the light of archaeological sources. The archbishop's activities are a good example of innovation in science - we mean the use of photography, the formation of a diverse critical analysis of disparate sources, the branching of Christian archaeology and art history, and delivering reports at various congresses even after being elected archbishop.

Keywords: Józef Bilczewski, Lviv University, antique archaeology, Eucharist, photography, Christian sites, Rome, excavations.

Одержано 27.11.2025

БАУКОВА Анастасія, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна.
Anastasiya BAUKOVA, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-1636-981X,
e-mail: anastasiya.baukova@lnu.edu.ua.

УДК [929:902](477.73) DOI: 10.37445/adiu.2025.04.05

А. Русяєва, О. Кузьміщев

НАЙВИЗНАЧНІШІ АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ Б. В. ФАРМАКОВСЬКОГО В ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКІЙ

Стаття присвячена видатному вченому Борису Володимировичу Фармаковському з нагоди 130-річчя від початку його археологічних досліджень Ольвії Понтійської і 100-річчя їх завершення. У зв'язку з цим стисло висвітлено основні біографічні факти, подано оцінку його розкопок і їхньої методики відомими археологами. Уперше виокремлено і розглянуто відкриті вченим найвизначніші пам'ятки в Ольвії. Відмічено його вплив на наступні покоління переважно українських дослідників.

***Ключові слова**: Ольвія, склепи, некрополь, житлові будинки, оборонні споруди, храм Аполлона Простата.*

Невтомна і плодотворна праця у різнобічних галузях античної археології і культури гарантували Борису Володимировичу Фармаковському високий авторитет видатного вченого світового рівня, досвідченого і талановитого археолога. Для методу його наукової роботи характерно поєднання скрупульозного аналізу кожної археологічної пам'ятки, зіставлення її з іншими для встановлення етнічної ідентифікації і хронології та значення на загальному тлі античної духовної спадщини.

Водночас варто відзначити, що наукова та археологічна діяльність Б. В. Фармаковського найбільшою мірою була пов'язана з давньогрецьким полісом Ольвією. Принагідно згадаємо, що в 2026 р. минає 130 років з початку його археологічних розкопок і 100 років від їхнього завершення. Це дає підґрунтя відзначити головні результати досліджень і дати їхню оцінку іншими вченими, стисло окреслити біографічні дані, зокрема його освіту і науковий шлях. Головна мета статті полягає у цілеспрямованому виокремленні найвизначніших, з нашої точки зору, археологічних відкриттів Б. В. Фармаковського в Ольвії та їх інтерпретації. До нашого часу праці вченого не втратили своєї наукової цінності, хоча, звичайно, удосконалені технічні засоби і новітні археологічні відкриття на сучасному рівні знань призвели до перегляду деяких його суджень, датувань і гіпотез.

Основні біографічні дані. Життєвий шлях Б. В. Фармаковського описано в єдиній науково-популярній книзі, що належить його дружині — Т. І. Фармаковській. Книга була опублікована в українському видавництві «Наукова думка», хоча деякі археологи — антикознавці не були прихильниками її друку. В книзі на базі архівних документів (переважно листів Б. В. Фармаковського) в скороченому вигляді вперше подано основні факти його біографії, зв'язки з батьками та друзями. У книзі також розглянуто відносини вченого з багатьма відомими колегами, звернуто увагу на дружнє ставлення до молодих науковців та місцевих мешканців, які працювали на розкопках. Відзначено роль Б. В. Фармаковського у створенні в 1924 р. Державного історико-археологічного заповідника «Ольвія» (Фармаковская 1988, с. 10—195).

Оскільки з часу публікації книги пройшло кілька десятиліть, ми наведемо тільки основні дані його наукового шляху [1]. Вчений народився у місті Вятка 12 лютого 1870 р. в сім'ї відомого діяча народної освіти кінця XIX — початку XX ст. В. І. Фармаковського. У зв'язку зі змінами роботи і переїздами батька він вчився в різних містах

© А. РУСЯЄВА, О. КУЗЬМІЩЕВ, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

1. Книга доповнена переліком праць вченого, списком статей про нього та різнобічними коментарями (Фармаковская 1988, с. 196—216, з передмовою А. С. Русяєвої, с. 5—9).

(Симбірськ, Оренбург, Одеса). Саме в Одесі після призначення Фармаковського старшого в 1885 р. ректором народних училищ Херсонської губернії Б. В. Фармаковський закінчив Рішельєвську гімназію та історико-філологічний факультет Новоросійського університету (1892 р.). Ще студентом він відвідав Афіни, де згодом (1893—1896 рр.) удосконалював свої знання: працював над вивченням наукової літератури, оглядав знамениті архітектурні і мистецькі пам'ятки, брав участь у розкопках видатних археологів того часу, знайомився з їхніми методами (рис. 1)[2]. Після повернення до Одеси його обрали членом Петербурзької археологічної спільноти і запропонували проводити розкопки в Ольвії. Тут у 1896 р. магістр Б. В. Фармаковський почав перші дослідження некрополя, а також провів розвідувальні роботи на острові Березань (Отчет 1898).

Однак у тому ж році міністерством освіти його було відряджено на два роки за кордон з метою вивчення пам'яток давньогрецького живопису для дисертації. Цим вчений займався у найбільших музеях Германії, Англії, Франції, Італії. Після повернення Б. В. Фармаковському була запропонована посада вченого секретаря в Російському Археологічному інституті в Константинополі, де він працював і одночасно брав участь у розкопках на території Македонії та Малої Азії (березень 1898 — лютий 1901 рр.).

Урешті після затвердження штатним членом Археологічної комісії Б. В. Фармаковський зміг щорічно проводити систематичні розкопки в Ольвії спочатку протягом 1901—1915 рр., а потім через незалежні від нього обставини (перша світова війна, революція, громадянська війна) продовжити їх тільки в 1924—1926 рр. Після важкої хвороби вчений помер 29 липня 1928 р.

Оцінка наукових досягнень. Археологічні і наукові досягнення Б. В. Фармаковського відмічено в багатьох ювілейних статтях та некрологах[3]. Значна частина його перших праць присвячена вивченню давньогрецького мистецтва, зокрема аттичного вазопису і художньої культури демократичних Афін. В них подано глибокий мистецтвознавчий аналіз багатьох творів давньогрецьких майстрів, розкрито політичний, суспільний і релігійний зміст. Особливу увагу в продовж багатьох років вчений приділяв вивченню оригінальних і найцікавіших археологічних знахідок Греції та Ольвії, боспорських і скіфських курганів. Він виступав з доповідями на міжнародних археологічних з'їздах і симпозіумах у багатьох країнах.

Але основним напрямом наукової діяльності Б. В. Фармаковського є археологічні дослідження Ольвії. Вперше саме він поставив перед собою завдання систематичного і цілеспрямованого вивчення античного міста: визначення точних меж, головних магістралей, встановлення загального значення деяких районів із подальшими розкопками важливих і цікавих ділянок (Фармаковский 1915, с. 9). Назагал запроваджені Б. В. Фармаковським досить ефективні методи дослідження міста зробили можливим складання не тільки генерального плану та отримання конкретного уявлення про деякі райони, а й здобути величезний фонд археологічних матеріалів.

Рис. 1. Б. В. Фармаковський. Афіни (1896)
Fig. 1. B. V. Farmakovsky. Athens (1896)

Про ретельність проведених ним розкопок вже в перші роки засвідчив М. І. Ростовцев, який бачив їх особисто: *«На місці я переконався, що в процесі робіт прагнули максимальної точності і досягли її. Все було виміряно, нанесено на плани, сфотографовано. При цьому дослідження завжди проводилися до самого материка; попутно ретельно вивчені і зафіксовані всі шари. За основу було взято найкраще збережений шар, що відноситься до елліністичного періоду»*[4] (Rostowzew 1907, S. 1361).

Серед хвалебних відгуків про розкопки Ольвії відмітимо також його вчителя в археології — Е. фон Штерна: *«Велика і вічна заслуга Бориса Володимировича у тому, що він засвоїв ще у час свого перебування в Греції під керівництвом головно як Дьорпфельда, так і директорів інших археологічних інститутів, необхідні технічні і методичні знання в науці і мистецтві розкопок, використав ці знання у роботі в Ольвії, розширив та удосконалив їх довгорічним досвідом і постійною практикою, так що зрештою*

2. Колоризація і відновлення окремих фотографій виконані за допомогою штучного інтелекту Gemini Image 2.5 Flash Image, постобробка в Adobe Photoshop.

3. Список статей про Б. В. Фармаковського подано в книзі (Фармаковская 1988, с. 201—204).

4. Усі цитати з німецької і російської мов перекладено українською авторами статті.

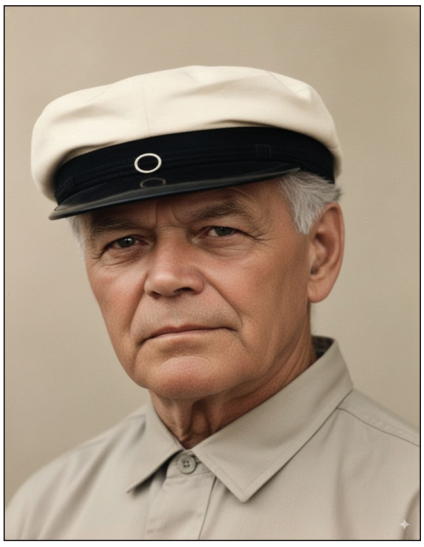

Рис. 2. Б. В. Фармаковський в останній рік розкопок в Ольвії (1926)

Fig. 2. B. V. Farmakovsky in the last year of excavations at Olbia (1926)

виробив свої засоби дослідження решток будівель і спосіб регістрації знайдених предметів, які можна назвати надзвичайно досконалими» (Фармаковская 1988, с. 193). В. Д. Блаватський так само високо оцінював археологічні здобутки вченого: *«З часу Б. В. Фармаковського Ольвія стає і натепер залишається дослідженою краще та повніше, ніж будь-яке інше античне місто Північного Причорномор'я. Причина цього — в таланті вченого та в удосконаленні застосованих ним засобів польових робіт»* (Блаватский 1948, с. 10—13).

З нагоди сторіччя від дня народження Б. В. Фармаковського В. В. Лапін вказав основні археологічні і наукові досягнення, які заслуговують на визнання його засновником вітчизняної школи античної археології (Лапін 1970, с. 133—135). На пошану цього видатного археолога та історика античного мистецтва була проведена всесоюзна конференція і видано збірку статей, присвячених його пам'яті. На ній О. М. Карасьов у спеціальній доповіді підкреслив, що розкопки Б. В. Фармаковського в Ольвії і обґрунтована, блискуча інтерпретація відкритих ним пам'яток уперше зробили можливим ознайомитись з виглядом міста, його оборонними спорудами, житловими будинками, курганами і поховальним обрядом (Карасев 1976, с. 21).

Однак з часом ювілейні дати вченого перестали відмічатися і в Росії, і в Україні. Тож заслуговує уваги стаття старшої наукової співробітниці Миколаївського краєзнавчого музею Н. М. Гаркуші до 150-річчя від дня народження Б. В. Фармаковського, що була опублікована у збірці «Українські археологи крізь епохи», де головне місце посідає розповідь про цього найвідомішого дослідника Ольвії першої чверті XIX ст. (Фармаковський 1870—1928) (Гаркуша 2020)[5]. Окрім того, ця авторка до 140-річчя від дня народження вченого опублікувала спеціальний нарис, в якому розглянула зібрану нею рідкісну біографічну інформацію про Б. В. Фармаковського та його роботу в Ольвії (Гаркуша 2010, с. 2—44).

Слід підкреслити, що щорічні звіти вченого про розкопки в Ольвії публікувалися регулярно (Фармаковский 1902—1904; 1906—1910; 1912—1914; 1916; 1918; 1926a; 1926b). Чимало з них побачило світ в іноземних виданнях. Назагал і дотепер вони є одним з головних джерел вивчення Ольвії та її некрополя.

В останній рік розкопок (1926) заступником Б. В. Фармаковського було призначено представника Українського археологічного комітету при Українській академії наук М. Є. Макаренка. В ольвійській експедиції брали участь наукові співробітники Одеського і Миколаївського музеїв, а також студенти О. Карасьов і Л. Славін — його учні. Після смерті вченого завдяки М. Є. Макаренку, Ф. Т. Камінському і С. С. Дложевському в Одесі було опубліковано українською мовою його останній звіт про розкопки в Ольвії 1926 р. (рис. 2; Фармаковський 1929).

Найвизначніші відкриття. Попередньо відзначимо надзвичайно важливий внесок Б. В. Фармаковського у розробку і застосування методики пошарово-квадратного розкриття певних ділянок широкими площами, яка є загальновизнаним зразком при розкопках археологічних пам'яток (Фармаковский 1915, с. 29—30; Блаватский 1948; Славин 1960; Карасев 1976; Крыжицкий 1985; 1999). Найперше його було застосовано учнем вченого — Л. М. Славіним, який спочатку продовжував розпочаті Фармаковським систематичні досліджування Ольвії на ділянках «И», «НГФ», «НГ», «АГД» та некрополі (Славин 1940; 1941; 1949; 1952; 1955; 1960)[6]. *«Саме Л. М. Славіну,* — відмічав С. Д. Крижицький, *— належить заслуга розкопок широкими площами житлових кварталів масової забудови в різних частинах Ольвії, оборонних споруд і гончарних майстерень у Нижньому місті, центральній частині римської цитаделі, некрополя і передмістя Ольвії, поселень ольвійської хори»* (Крыжицкий 1999, с. 19). Такі ж методичні квадратно-пошарові польові практики з певними доповненнями лягли в основу наступних розкопок Ольвії, некрополя та сільської округи багатьма українськими археологами, зокрема і авторами цієї статті, під керівництвом С. Д. Крижицького, В. В. Крапівіної та

5. У цьому музеї завдяки Н. М. Гаркуші в 2012 р. створено стаціонарну археологічну експозицію, в якій дані про розкопки Б. В. Фармаковського посідають почесне місце (Снитко 2024, с. 276).

6. Л. М. Славіним було введено шифровану назву розкопаної Б. В. Фармаковським ділянки у Нижньому місті: «НГФ» — «Нижний город Фармаковского», яка назавжди увійшла в науковий обіг і в екскурсійні розповіді про археологічні пам'ятки Ольвії.

А. В. Буйських, які нині перервані внаслідок російсько-української війни.

Але насамперед варто звернути увагу на виокремлення найвизначніших археологічних пам'яток, відкритих Б. В. Фармаковським в Ольвії, котрі в такому аспекті до цього часу ще не розглядалися. До них можна зарахувати два унікальних великих кам'яних склепи з монументальними крепідами під високими курганами II ст. н. е. (Фармаковский 1902, с. 1—20; 1906, с. 1—32; IOSPE I², 221). Один з них розташований на південній околиці сучасного с. Парутине, другий — на північ від Центрального теменосу VI—II ст. до н. е. у Верхньому місті на схилах до Нижнього міста і Бузького лиману (рис. 3). Хоча склепи були розграбовані (в першому залишились рештки жертовного стола з написом про належність могили Єврисівію, сину Каллісфена, й Ареті, дочці Папія), але як архітектурні пам'ятки вони досі залишаються винятково важливими для вивчення історії античної архітектури (Карасев 1976, с. 14).

При реконструкції наземних частин вказаних поховальних споруд С. Д. Крижицький визнав достовірними виміри висоти Б. В. Фармаковським насипу так званого «Зевсового» кургану, який зберігся (7,46 м), теоретичне визначення її під час спорудження (14,5 м) та реконструкцію у вигляді конічної форми (рис. 4; Фармаковский 1906, с. 22, табл. 8, 9; Крыжицкий 2012, с. 87, рис. 318, 319). Утім, насип і крепіда кургану Єврисівія й Арети зазнали значних пошкоджень. Тому Ольвійською археологічною експедицією проведено

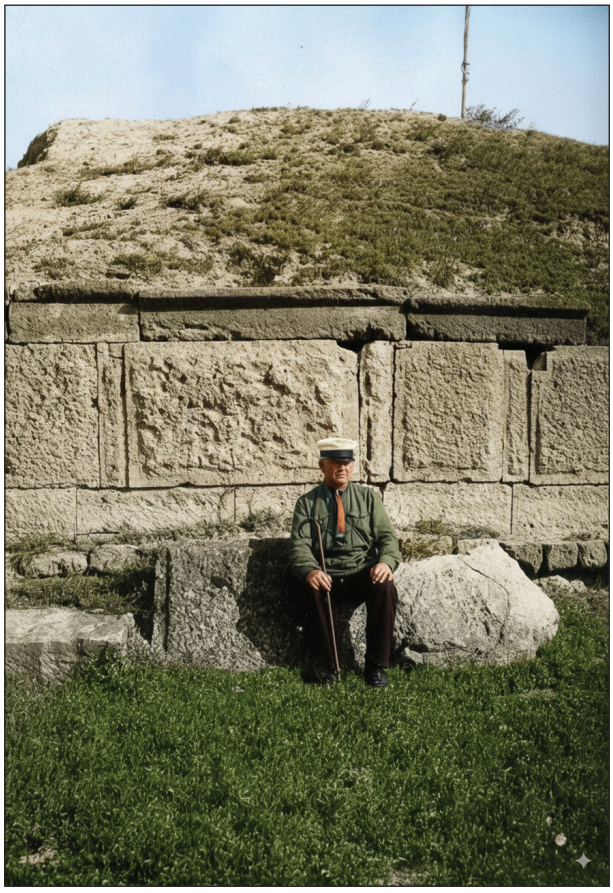

Рис. 3. Б. В. Фармаковський біля «Зевсового» кургану (1925)

Fig. 3. B. V. Farmakovsky near the «Zeus» barrow (1925)

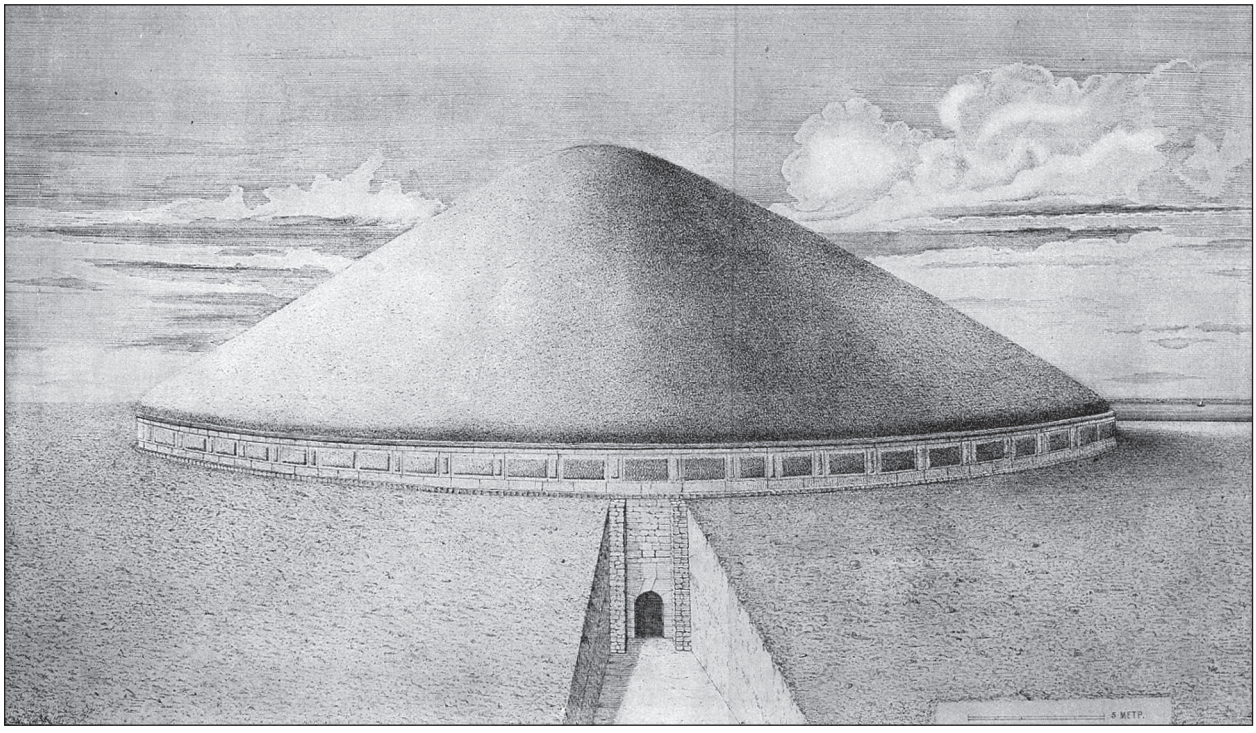

Рис. 4. Графічна реконструкція «Зевсового» кургану, виконана Б. В. Фармаковським (за: Фармаковский 1906)

Fig. 4. Graphic reconstruction of the «Zeus» barrow by B. V. Farmakovsky (after: Farmakovsky 1906)

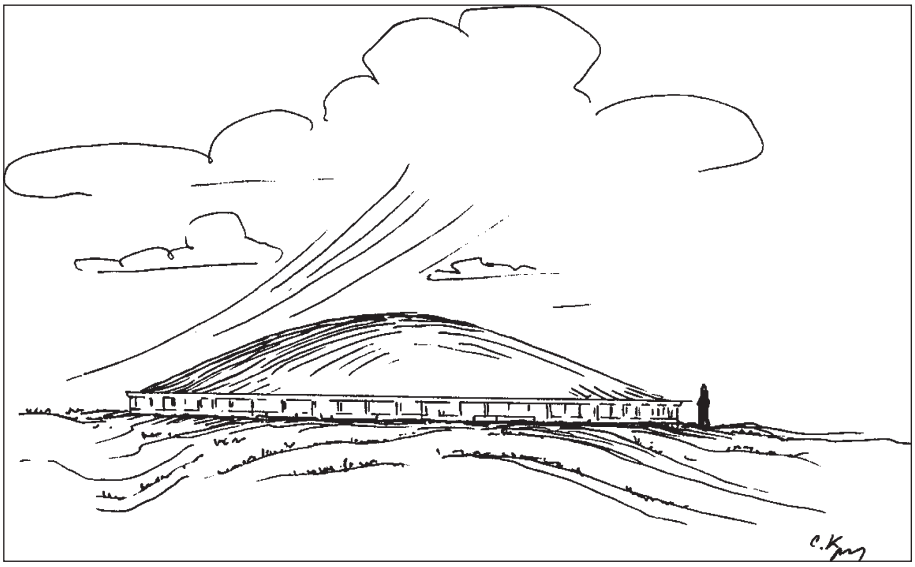

Рис. 5. Графічна реконструкція кургану Євриєвія й Арети, виконана С. Д. Крижицьким (за: Крыжицкий 2012)

Fig. 5. Graphic reconstruction of the barrow of Eurysibios and Arete by S. D. Kryzhitskii (after: Kryzhitskii 2012)

охоронні роботи з метою його реконструкції та подальшої реставрації. При цьому відзначено фахове дослідження склепу в 1901 р. (Фармаковский 1902, с. 1—20, табл. 1—7). Відновлений під керівництвом С. Д. Крижицького та Ю. М. Сєрова склеп під високим курганом став у наш час одним з найкращих експонатів Ольвійського археологічного заповідника (рис. 5; Крыжицкий 2012, с. 87—90, рис. 321—329).

Як вказано вище, ще під час першого відрядження до Ольвії 1896 р. Б. В. Фармаковський почав розкопки некрополя. Його інтерес до поховань ольвіополітів не згасав до кінця досліджень. Вчений планував написати спеціальну працю про основні результати і найцінніші матеріали, але йому так і не вдалося це зробити. Важливо те, що через значний проміжок часу переважно на базі його матеріалів з некрополя було опубліковано три монографії. Перша з них належить Ю. І. Козуб, яка вперше всебічно розглянула некрополь Ольвії класичного періоду: поховальні споруди, поховальний обряд, багато комплексів поховального інвентаря, етносоціальний склад населення міста V—IV ст. до н. е. (Козуб 1974, с. 7—132). Крім того, у додатку описано і продатовано 279 поховань, з яких 269 було розкопано Б. В. Фармаковським.

З-поміж них можна відзначити два унікальні кромлехи з кремацією. У першому (1911 р.) було виявлено 17 амфор хіоського імпорту другої половини V ст. до н. е., покладених акуратно навколо попелища з різними знахідками (рис. 6: 1; Фармаковский 1914, с. 15; Козуб 1974, с. 32, рис. 4, каталог: 179). Інший — складнішої структури і значно більший діаметром 10,7 м, але частково пошкоджений, відкрито в останній рік розкопок в 1926 р. (Фармаковський 1929, с. 66—69, рис. 59; Козуб 1974, с. 32—33, рис. 5; каталог: 272). У північній частині навколо основного невеликого попелища від кремації покійника знаходилось кілька амфор з рештками різних продуктів горіння, чорнолакові посудини, мініатюрні бронзові вироби. На думку науковців, прах померлого не вмістили в урну, а залишили на місці спалення, огородивши його малим кромлехом. Разом з тим уся величезна територія попелища була також оточена великим кромлехом із 90 амфор, які частково були розграбовані (рис. 6: 2).

Через тривалий час після Б. В. Фармаковського саме Ю. І. Козуб провела багаторічні планомірні дослідження некрополя за його методикою широкими площами, що уможливило відкрити на території за межами Заячої балки не тільки чимало поховань, а й так зване «передмістя», яке сучасними дослідниками перейменовано в Західний район Ольвії (Кузьміщев, Форнасьє, Буйських 2025 — у друці). До речі, уперше так назвала його ще Ю. І. Козуб (1969, с. 282—283) [7].

Одночасно з монографією Ю. І. Козуб була опублікована монографія М. Парович-Пешикан про некрополь Ольвії елліністичного періоду здебільшого за даними розкопок Б. В. Фармаковського. Нею розглянуто різні види могильних споруд і поховальний обряд, типологію великої кількості речового матеріалу і його хронологію, подано характеристику етнічного і соціального складу населення Ольвії цього часу, додано каталог з описом 231 поховання (Парович-Пешикан 1974, с. 9—156). З-поміж них тільки 5 зараховано до розкопок 1956 р., в яких вона брала участь. Авторка приділила значну увагу публікаціям Б. В. Фармаковського, його атрибуції речей і датуванню поховань (Парович-Пешикан 1974, с. 157—209). Елліністичний некрополь відрізняється від класичного розмаїттям споруд: ґрунтові могили, могили з кам'яними і

7. Утім, так само як і Б. В. Фармаковський, Ю. І. Козуб не встигла здійснити узагальнене вивчення і публікацію здобутих матеріалів ані з некрополя, ані з передмістя; залишився лише машинописний варіант її опису некрополя перших століть нашої ери (122 стор., без ілюстрацій).

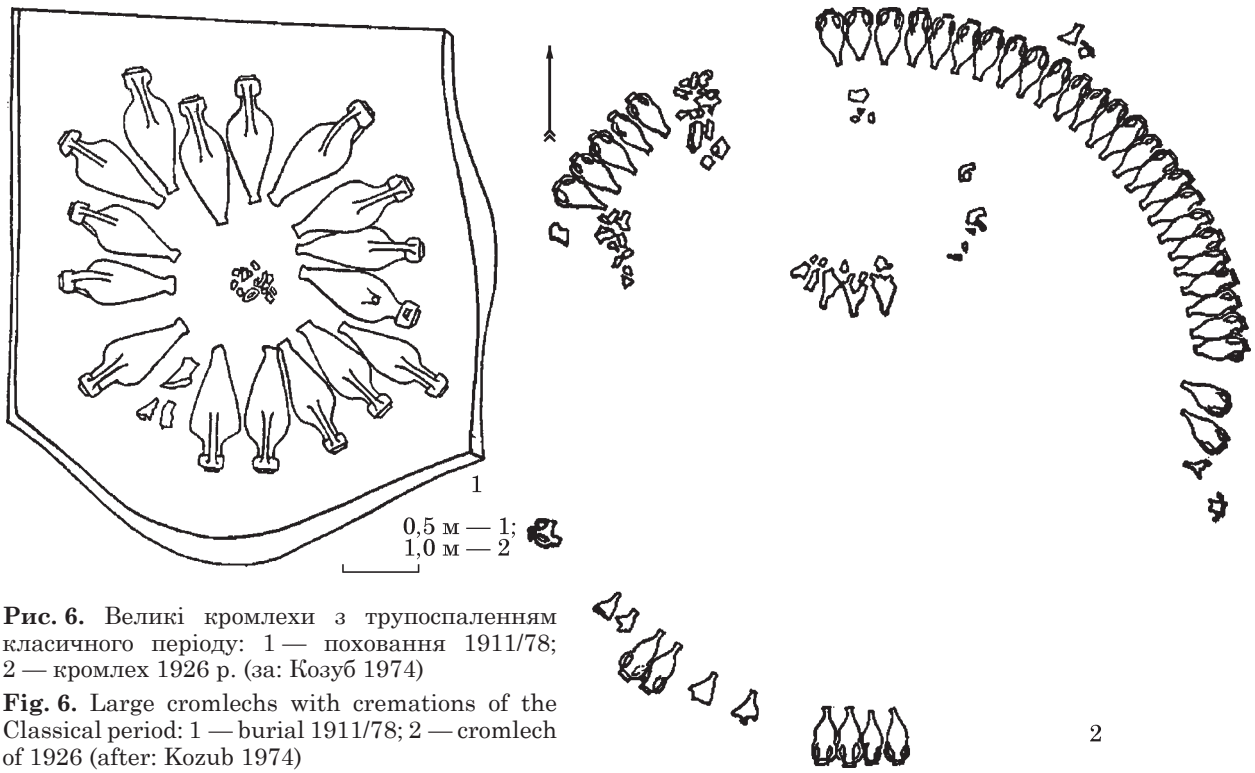

Рис. 6. Великі кромлехи з трупоспаленням класичного періоду: 1 — поховання 1911/78; 2 — кромлех 1926 р. (за: Козуб 1974)

Fig. 6. Large cromlechs with cremations of the Classical period: 1 — burial 1911/78; 2 — cromlech of 1926 (after: Kozub 1974)

Рис. 7. Деякі посудини з поховань елліністичного періоду (за: Паровіч-Пешикан 1974): 1 — кілік; 2—4 — канфари; 5 — келих; 6 — миска; 7 — лагінос; 8, 9 — тиміатерій з кришкою

Fig. 7. Selected vessels from Hellenistic-period burials (after: Parovich-Peshikan 1974): 1 — kylix; 2—4 — kantharoi; 5 — goblet; 6 — bowl; 7 — lagynos; 8, 9 — thymiaterion with lid

дерев'яними конструкціями, черепичні гробниці, підбійні могили, земляні і кам'яні склепи значною мірою з дромосами і під курганами. Поховальний інвентар також вирізняється численними типами довізного і місцевого посуду, прикрасами, побутовими і культовими речами, монетами — «оболами Харона» (рис. 7: 1—8; Паровіч-Пешикан 1974, с. 65—139).

Рис. 8. Деякі предмети з поховань архаїчного періоду (за: Скуднова 1988): 1 — набір посудин з теракотами; 2 — бронзове дзеркало; 3 — золоті підвіски; 4 — чорнофігурний лекіф

Fig. 8. Selected objects from Archaic-period burials (after: Skudnova 1988): 1 — set of vessels with terracottas; 2 — bronze mirror; 3 — gold pendants; 4 — black-figure lekythos

Водночас з роботами київських науковиць (також за ініціативою Л. М. Славіна) була написана книга про архаїчний некрополь Ольвії В. М. Скудновою. В ній подана повна публікація матеріалів VI — першої половини V ст. до н. е. з розкопок Б. В. Фармаковського за 1902—1915 рр. Однак вона видана набагато пізніше після її смерті з доповненнями і переробкою іншими авторами. Загалом, це каталог з описом 266 могил і знахідок та передмовою (Скуднова 1988, передмова, с. 5—32; каталог, с. 36—172).

Варто підкреслити, що архаїчний некрополь різко відрізняється від класичного й елліністичного багатством поховального інвентаря. Переважно це ґрунтові могили з набором великої кількості різних типів аттичного чорнофігурного посуду. В 24-х жіночих похованнях знайдено 45 золотих і срібних предмети, в основному прикраси (підвіски, браслети, персні, намистини тощо). Крім того, тут виявлено дорогі навкратійські вироби з єгипетського фаянсу, алебастрові вази з різними рельєфними зображеннями (богиня на троні, групи юнаків і коней, жіночі фігури з дитиною, сфінкси, сирени, сцени терзання тварин), а також кам'яні блюда, теракоти, бронзові дзеркала та інші речі (рис. 8). У чоловічі поховання знерідка клали певні види зброї, канфари, кіліки, точила тощо (Скуднова 1988, с. 21—32).

Таким чином, опубліковано три наукові праці про ольвійський некрополь головно тільки завдяки розкопкам Б. В. Фармаковського. В

них докладно розглянуто і проаналізовано різноманітні матеріали архаїчного, класичного і елліністичного періодів [8]. Вони і дотепер є одним з важливих джерел для вивчення історичного розвитку Ольвії протягом VI — першої половини I ст. до н. е., етнічної і соціальної структури населення, матеріальної і духовної культури, торговельних відносин як з еллінськими містами Середземномор'я, так і аборигенами Українського Лісостепу та кочовими скіфами. Водночас відзначимо й останню монографію учениці Ю. І. Козуб В. А. Папанової про урочище Сто Могил на некрополі Ольвії (Папанова 2006). Вона також використала чимало матеріалів з публікацій Б. В. Фармаковського при розгляді поховальних споруд, ритуалів, інвентаря тощо.

Вченому належить відкриття двох унікальних для Ольвії житлових будинків найзаможніших громадян елліністичного періоду. Архітектурно-будівельні рештки першого з них досліджено в 1902—1903 рр. (Фармаковский 1906, с. 39—98, табл. VI, VII). Внаслідок свого розташування він отримав назву «Дім біля Зевсового кургану» або «Дім з мозаїкою». Тільки накопичення нових матеріалів про численні житлові будинки впродовж наступних десятиліть уможливили визнати його неординарність і відсутність аналогічних за своїм обладнанням і благоустроєм в Ольвії (з літературою: Крыжицкий 1971, с. 48—57, рис. 27; 2012, с. 38, 39, рис. 137, 138; Леви 1985, с. 40—43). С. Д. Крижицьким була переглянута графічна реконструкція молодого архітектора П. П. Покришкіна. Втім, він відзначав, що результати цієї роботи отримали широке розповсюдження в науковій літературі і для свого часу були значним вкладом в історію архітектури не тільки міст Північного Причорномор'я, але й античного світу загалом (Крыжицкий 1971, с. 3), а також, що ця робота зберігає своє видатне значення як перша у вітчизняній історіографії реконструкція грецького житлового дому (рис. 9; Крыжицкий 2012, с. 39).

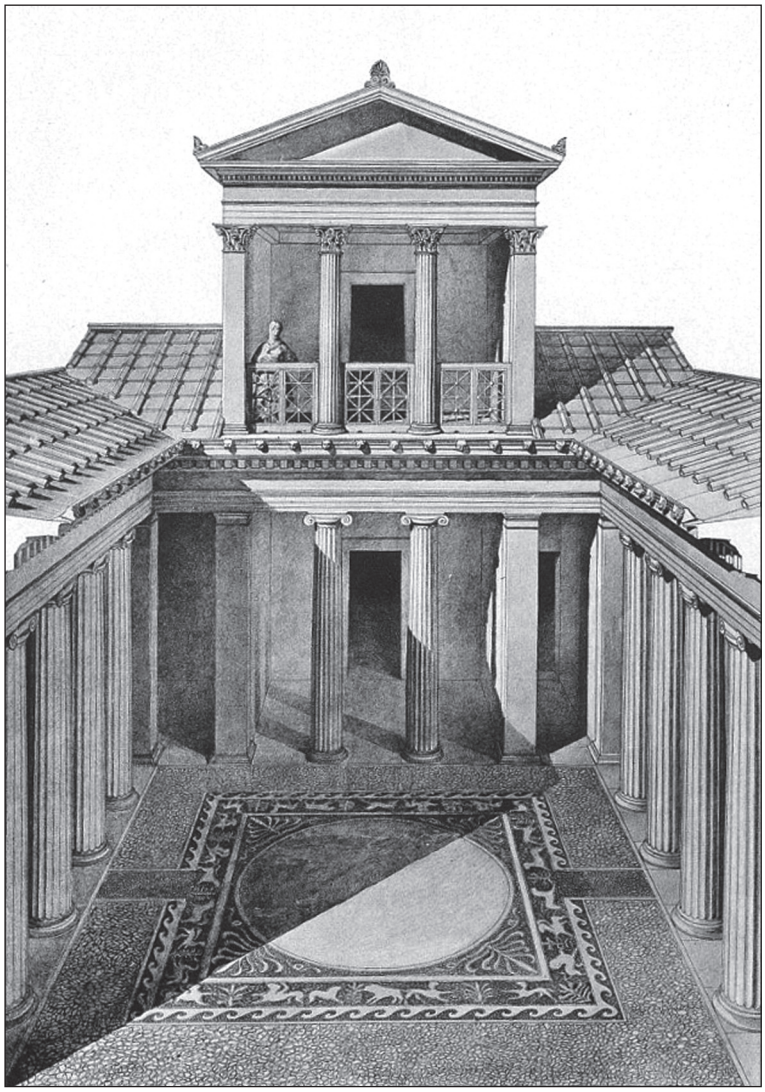

Рис. 9. Графічна реконструкція дому біля «Зевсового» кургану, виконана П. П. Покришкіним (за: Фармаковский 1906)

Fig. 9. Graphic reconstruction of house near the «Zeus» barrow by P. P. Pokryshkin (after: Farmakovsky 1906)

Серед багатьох ольвійських будинків цей дім вирізняється насамперед мозаїчною долівкою в андроні, середина якої втрачена. Порівняно добре збереглися в рамці квадратної форми хвилеподібний орнамент, кутові пальметки і зображення грифонів, левів, пантер та кабанів у бокових поясах з різнокольорової (біло-синьо-жовтої) гальки. При розкопках інших частин цього будинку знайдено велику кількість уламків поліхромного мармуроподібного тиньку з рештками рельєфних зображень лесбійського кіматія на червоному тлі, мармурові голови Асклепія, Гігієї, юнака (за іншими тлумаченнями Зевса, Афродіти й Ерота), чимало фрагментованих мармурових лутеріїв та керамічного столового посуду (Фармаковский 1906, с. 39—98). За багатьма ознаками такий дім у III ст. до н. е. міг належати найбагатшій і найвпливовішій родині в полісі, наприклад, відомого за почесним декретом ольвійського діяча та евергета Протогена, сина Гієросонта (IOSPE I², 32).

8. Загальна кількість поховань, розкопаних Б. В. Фармаковським на ольвійському некрополі, точно не відома. За даними Ю. І. Козуб, їх було близько 2000 (Козуб 1974, с. 5). Однак, В. М. Скуднова вказано понад 1000 поховань, серед яких значне місце займають розграбовані могили і поховання без інвентаря, що заважає їх датуванню (Скуднова 1988, с. 5). Назагал же опубліковано 760 поховань, розкопаних Б. В. Фармаковським.

Рис. 10. Вигляд на Нижнє місто і розкоп НГФ з півдня (1913)
Fig. 10. View of the Lower Town and the NGF excavation from the south (1913)

Другий великий дім III ст. до н. е. відкрито у південному районі Нижнього міста Ольвії в 1909—1910 рр. (рис. 10; Фармаковский 1913, с. 48—75, рис. 80, 81, 87—89). У центрі його перистильного двору з портиками стояв вівтар, а в одному з приміщень з рештками мозаїчної долівки виявлені теракотові статуетки Матері богів і маленький вівтарик. На підґрунті цих даних автор розкопок ототожнював дім з пританейоном, графічна реконструкція якого була виконана у співавторстві з М. П. Калачовим (рис. 11; Фармаковский 1913, с. 74). Згодом завдяки новим відкриттям та порівнянням, зокрема із будинками подібного типу в Олінфі і на Делосі, О. М. Карасьов, Є. І. Леві та С. Д. Крижицький ідентифікували його як житловий (з літературою: Леви, Карасев 1955, с. 225; Леви 1985, с. 49—58; Крыжицкий 1971, с. 77—83, рис. 42, 45; 2012, с. 62, рис. 223—228, 230, 231). Звертає на себе увагу, що автори не узгодили щодо нього єдину назву: Є. І. Леві за характерною ознакою назвала його «Домом з вівтарем» (Леви 1985, с. 49), відкинувши шифроване позначення «НГФ-2» С. Д. Крижицьким (Крыжицкий 1971, с. 77), що на нашу думку більш доречно, бо дає уявлення щодо його локалізації і назавжди увічнює ім'я дослідника. Це поки найбільший за площею і найбагатший дім, єдиний в Ольвії, що має внутрішній двір з повним перистилем (Крыжицкий 2012, с. 62, рис. 223—231). Його будівельні рештки з андроном, домашнім святилищем, парадними, спальними і господарськими приміщеннями, великим двором, оточеним з двох боків колонами в аттичному ордері і вівтарем вже докладно розглянуто з різними варіантами об'ємно-планувальних реконструкцій, змінено його датування і призначення. Втім, це не зменшує заслуг Б. В. Фармаковського, враховуючи той факт, що ще на початку своєї археологічної діяльності ним було розкопано два найбагатші в Ольвії

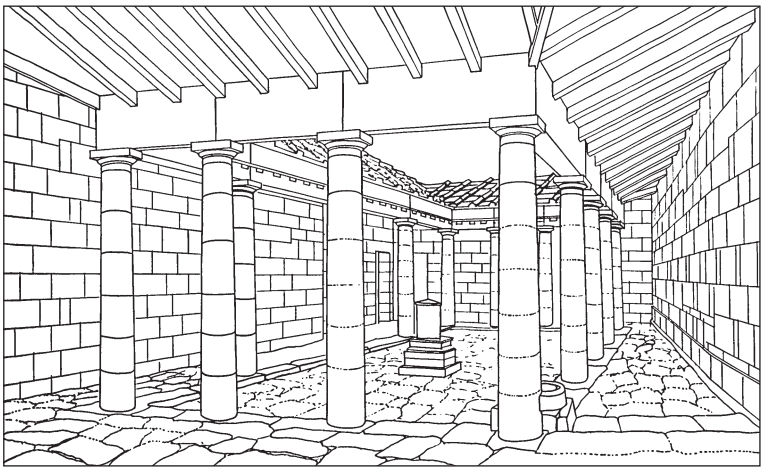

Рис. 11. Графічна реконструкція Б. В. Фармаковського і М. П. Калачова дому з перистильним двором і вівтарем у Нижньому місті (за: Фармаковский 1913)

Fig. 11. Graphic reconstruction by B. V. Farmakovsky's and M. P. Kalachov's of a house with peristyle courtyard and altar in the Lower Town (after: Farmakovsky 1913)

і неординарні за архітектурним виглядом, благоустроєм, внутрішнім декором і оздобленням житла, подібних яким не вдалося відкрити в наступні роки.

Не виключено, що сам Б. В. Фармаковський найбільше цінував відкриття залишків південно-західної монументальної кам'яної оборонної стіни і Північних воріт міста елліністичного періоду та особливо кріпосної стіни римської цитаделі, дослідженню яких приділяв значну увагу протягом багатьох років (рис. 12—14; Фармаковский 1906—1909; 1912; 1926). Звичайно, внаслідок розширення розкопок в Ольвії і накопичення нових матеріалів відбулося їх поступове переосмислення та нова інтерпретація, зокрема переглянуто його графічні реконструкції та хронологію, наступними поколіннями науковців (з літературою: Карасев 1948, с. 25—37; 1976, с. 16—18; Леви 1985, с. 4, 13—25; Крыжицкий 1985, с. 23—27, 88—94, 151—159; 2012, с. 6—11; Буйских 1991; Крапивина 1993, с. 13—20; Buiskikh, Novichenkova 2021). Тим не менше, планомірні і систематичні дослідження вченого й досі залишаються основним джерелом для вивчення різнопланової і різночасової фортифікації Ольвії.

Підтвердженням наукової прозірливості Б. В. Фармаковського було відкриття частини рову біля Північних воріт Ольвії, що можна підтвердити підсумками звіту: «*Отже, у розкопі I виявилася колосальна виїмка (до 6 м глибини посередині) з вертикальним нахилом на північ (з боку степу), що досягає 3 м заввишки біля північного краю, і з пологим спуском з півдня (з боку міста). Весь профіль виїмки не залишає сумніву, що ця виїмка — не при-*

Рис. 12. Б. В. Фармаковський біля залишків оборонної стіни в Ольвії

Fig. 12. B. V. Farmakovsky near the remains of the defensive wall in Olbia

Рис. 13. Загальний видгляд на вежу і стіни римської цитаделі (1904)

Fig. 13. General view of the tower and walls of the Roman citadel (1904)

Рис. 14. Б. В. Фармаковський біля кріпосної стіни римської цитаделі (1926)

Fig. 14. B. V. Farmakovsky near the fortress wall of the Roman citadel (1926)

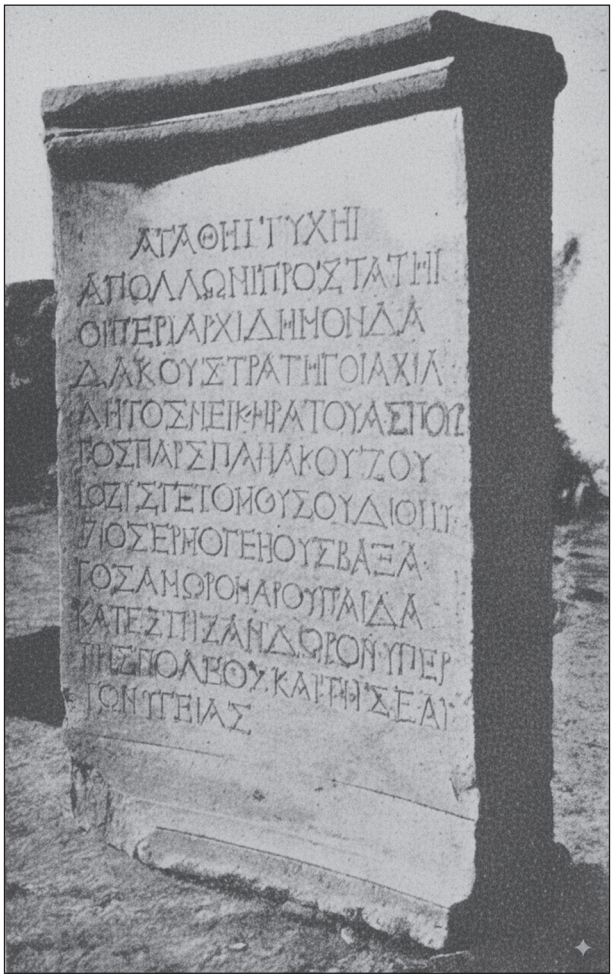

Рис. 15. Присвята стратегів Аполлону Простату

Fig. 15. Dedication of the strategoi to Apollo Prostates

родне утворення, а штучна споруда. За своїм місцем розташування і напрямком, за характером профілю і за розмірами ця споруда не може бути нічим іншим, крім рову, що колись захищав місто з півночі» (Фармаковский 1910, с. 7). Щоправда, ця думка заперечувалася наступними поколіннями дослідників, найперше О. М. Карасьовим, який вважав, що це природне заглиблення — балка (Карасев 1958, с. 26). Проте розкопки на ділянці «Некрополь 7» у 2017 р., а також дані геомагнітних досліджень підтвердили існування рову навколо міста з боку степу, як найдавнішої фортифікаційної споруди Ольвії (Буйських, Форнасьє, Кузьміщев 2019, с. 154).

До останніх найвизначніших відкриттів Б. В. Фармаковського варто зарахувати будівельно-архітектурні залишки храму Аполлона Простата I — першої третини III ст. н. е., які були частково розкопані на південно-західному узвишші Верхнього міста Ольвії, та численні присвяти цьому богу (Фармаковский 1904, с. 25—27; 1907, с. 29—32; 1908, с. 9—13, 17—22; 1909, с. 7—12, 14—28; 1926а, с. 158—161, 163). Згідно з його останніми судженнями, величезна кількість дрібних знахідок різних речей, зокрема ціла низка посудин з мармуру, уламки мармурових статуй, рельєфів і написів на мармурі, найвірогідніше, складали храмове начиння. Рідкісні знахідки, серед яких важливе місце належить серії присвят Аполлону Простату, дають підстави вбачати у знайдених розвалах монументальної споруди залишки храму — доричного псевдоперіптера (Фармаковский 1926а, с. 160—161).

Дійсно, в різні роки тут знайдено численні різноманітні речі культового призначення і надзвичайно велику кількість цілих і фрагментованих вотивних мармурових стел від державної колегії ольвійських стратегів (рис. 15). Серед них особливе місце займають написи, якими засвідчено існування храму Аполлона Простата. В одному з них сказано про присвяту стратегами золотої статуетки богині перемоги Ніке за місто і власне здоров'я та про відновлення портику храму на громадські доходи (IOSPE I², 98). В іншому — про ремонт даху храму і відбудову всього відсутнього навколо нього. В кінці присвяти розміщено трохи пошкоджений вірш: «*Будівничі твого святилища… стрілець Феб, прикрасили храм, горді славою після здобуття трофеєносної зброї супостатів, яку жертвоприношеннями святкує вся вітчизна*» (IOSPE I², 175). Після закінчення щорічної служби стратеги традиційно приносили йому

подячні дорогоцінні дарунки, зокрема золоті статуетки богині перемоги Ніке, воєнні пояси, прикрашені дорогоцінним камінням, вінки, чаші, мармурову статую хлопчика, столову з трьома ложами тощо (IOSPE I², 80—127, 148, 175; НО 78—85). Згодом на підґрунті вивчення неопублікованих Б. В. Фармаковським епіграфічних та архітектурних матеріалів припущено розташування тут не тільки храму Аполлона Простата перших століть нашої ери, а й святилищ інших богів ранішого часу (з літературою: Скуднова 1959, с. 248—255; Блаватская 1962, с. 252—253; Русяєва, Русяєва 2022, с. 45—71). Однак тільки численні присвяти найповніше засвідчують роль полісної колегії стратегів і храму Аполлона як сакрального Захисника в греко-римський період історії Ольвії.

Висновки. Отже, в статті стисло розглянуто основні біографічні дані життя Б. В. Фармаковського, оцінка вченими методики та результатів його археологічних розкопок в Ольвії. Вперше виділено найвизначніші пам'ятки, відкриті ним: великі кам'яні склепи під високими курганами, вірогідно, заможних громадян і видатних політичних діячів III ст. н. е.; величезна кількість поховань ольвіополітів усіх періодів існування міста; архітектурно-будівельні залишки унікальних для Ольвії житлових будинків та їх графічна реконструкція: «Дім біля Зевсового кургану» і «Дім НГФ 2» III ст. до н. е.; монументальні кам'яні споруди південно-західної оборонної стіни і північних воріт міста еллініcтичного періоду та кріпосна стіна римської цитаделі. Крім того, до найвизначніших пам'яток зараховано храм Аполлона Простата, засвідчений численними епіграфічними, культовими та археологічними матеріалами перших століть нашої ери.

Загалом же науково-археологічна спадщина Б. В. Фармаковського невичерпна. До цього часу в науковий обіг вводяться ще неопубліковані матеріали з його розкопок. У різних аспектах розглядаються рідкісні речі, здійснюється вивчення певних груп оригінальних знахідок, їх зіставлення з новітніми джерелами, перегляд хронології й атрибуції тощо. Нове покоління археологів також використовує джерелознавчу базу вченого, продовжує її вивчення і застосовує його методи систематичних розкопок Ольвії та некрополя. Виходячи з усього сказаного, можна вважати, що нині є усі підстави говорити про ольвійську археологічну школу Б. В. Фармаковського.

ЛІТЕРАТУРА

Блаватская, Т. Н. 1962. Обломок мраморного блюда с надписью. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 103, с. 250-253.

Блаватский, В. Д. 1948. Б. В. Фармаковский — исследователь античного мира. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР*, 22, с. 8-13.

Буйских, С. Б. 1991. *Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры).* Киев: Наукова думка.

Буйських, А., Форнасьє, Й., Кузьміщев, О. 2019. Дослідження ольвійського передмістя. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 152-154.

Гаркуша, Н. М. 2010. *Борис Владимирович Фармаковский:* очерк. Николаев: И. Гудым.

Гаркуша, Н. М. 2020. Фармаковський Борис Володимирович (12.02.1870—29.07.1928). В: Гребенников, В. Б. (ред.). *Українські археологи крізь епохи. Дослідження степового Побужжя.* Миколаїв: Ярослав, с. 269-274.

Карасев, А. Н. 1948. Оборонительные сооружения Ольвии. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР*, 22, с. 25-37.

Карасьов, О. М. 1958. До питання про найдавніші вали і рови Ольвії. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 7, с. 16-28.

Карасев, А. Н. 1976. Б. В. Фармаковский и Ольвия. В: Сокольский, Н. И., Брашинский, И. Б., Горбунова, К. С. (ред.). *Художественная культура и археология античного мира.* Москва: Наука, с. 13-21.

Козуб, Ю. И. 1969. Раскопки западного района Ольвии. *Археологические открытия 1968 г.*, с. 282-283.

Козуб, Ю. І. 1974. *Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е.* Київ: Наукова думка.

Крапивина, В. В. 1993. *Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э.* Киев: Наукова думка.

Крыжицкий, С. Д. 1971. *Жилые ансамбли древней Ольвии IV—II вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Крыжицкий, С. Д. 1985. *Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.* Киев: Наукова думка.

Крыжицкий, С. Д. 1999. Археологическое изучение Ольвии. В: Крыжицкий, С. Д., Русяева, А. С., Крапивина, В. В., Лейпунская, Н. А., Скржинская, М. В., Анохин, В. А. *Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье.* Киев: ИА НАН Украины, с. 9-26.

Крыжицкий, С. Д. 2012. *Архитектура Ольвийского полиса в графических реконструкциях.* Симферополь; Керчь: Институт востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины.

Кузьміщев, О., Форнасьє, Й., Буйських, А. 2025. Нові дослідження Західного району Ольвії Понтійської (до 10-ї річниці початку українсько-німецьких розкопок). У друці.

Лапін, В. В. 1970. Засновник вітчизняної школи античної археології (до 100-річчя Б. В. Фармаковського). *Український історичний журнал*, 5, с. 133-135.

Леви, Е. И. 1985. *Ольвия. Город эпохи эллинизма.* Ленинград: Наука.

Леви, Е. И., Карасев, А. Н. 1955. Дома античных городов Северного Причерноморья. В: Гайдукевич, В. Ф., Максимова, М. И. (ред.). *Античные города Северного Причерноморья.* Москва: Наука, с. 215-247.

НО 1968. — *Надписи Ольвии (1917—1965).* Ленинград: Наука.

Отчет 1898. Отчет о раскопках, проведенных магистром Б. В. Фармаковским в некрополе древней Ольвии и на острове Березани в 1896 г. *Отчеты Археологической комиссии за 1896 г.*, с. 199-212.

Папанова, В. А. 2006. *Урочище Сто Могил (некрополь Ольвии Понтийской).* Київ: Знання України.

Парович-Пешикан, М. 1974. *Некрополь Ольвии эллинистического времени.* Киев: Наукова думка.

Русяєва, А., Русяєва М. 2022. Південно-Західний теменос в Ольвії Понтійській. *Актуальні питання гуманітарних наук,* 58, 2, с. 45-71. https://doi.org/10.24919/2308-4863/58-2-7

Скуднова, В. М. 1959. Из неизданных материалов Ольвии VI—V вв. до н. э. *Советская археология*, XXIX—XXX, с. 248-262.

Скуднова, В. М. 1988. *Архаический некрополь Ольвии*. Ленинград: Искусство.

Славин, Л.М. 1940. Отчет о раскопках Ольвии в 1935—1936 гг. В: Жебелев, С. А. (ред.). *Ольвия*. Киев: изд-во Академии наук УССР, с. 9-84.

Славин, Л. М, 1941. Ольвийские городские кварталы северо-восточной части Верхнего города. *Советская археология*, 7, с. 292-307.

Славін, Л. М. 1949. Розкопки Ольвії в 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 2, с. 7-30.

Славін, Л. М. 1952. Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції в 1947 і 1948 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 4, с. 48-58.

Славин, Л. М. 1953. Основные итоги исследований Ольвии за последние годы. В: Ефименко, П. П. (ред.). *Доклады VI научной конференции Института археологии*. Киев, с. 119-139.

Славін, Л. М. 1955. Розкопки Ольвії в 1949—1951 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР,* 5, с. 95-110.

Славин, Л. М. 1960. Основные этапы изучения Ольвии. *Записки Одесского археологического общества,* 1/34, с. 47-59.

Снитко, І. 2024. Наталя Михайлівна Гаркуша. В: Гребенников, В. Б. (ред.). *Археологи — дослідники степового Побужжя*. Миколаїв: Яслав, с. 274-279.

Фармаковская, Т. И. 1988. *Борис Владимирович Фармаковский*. Киев: Наукова думка.

Фармаковский, Б. В. 1902. Склеп Еврисивия и Ареты в Ольвии. *Известия Археологической комиссии*, 2, с. 1-20.

Фармаковский, Б. В. 1903a. Раскопки в Ольвии. *Отчеты Археологической комиссии за 1901 год*, с. 2-22.

Фармаковский, Б. В. 1903b. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 году. *Известия Археологической комиссии*, 8, с. 1-113.

Фармаковский, Б. В. 1904. Раскопки в Ольвии. *Отчеты Археологической комиссии за 1902 год*, с. 2-27.

Фармаковский, Б. В. 1906a. Раскопки в Ольвии. *Отчеты Археологической комиссии за 1903 год*, с. 2-20.

Фармаковский, Б. В. 1906b. Раскопки в Ольвии в 1902—1903 гг. *Известия Археологической комиссии*, 13, с. 1-306.

Фармаковский, Б. В. 1907. Раскопки в Ольвии и раскопки на острове Березань. *Отчеты Археологической комиссии за 1904 год*, с. 1-49.

Фармаковский, Б. В. 1908. *Раскопки в Ольвии. Отчеты Археологической комиссии за 1905 год*, с. 1-35.

Фармаковский, Б. В. 1909. *Раскопки в Ольвии. Отчеты Археологической комиссии за 1906 год*, с. 1-50.

Фармаковский, Б. В. 1910. Раскопки в Ольвии. *Отчеты Археологической комиссии за 1907 год*, с. 1-66.

Фармаковский, Б. В. 1912. Раскопки в Ольвии. *Отчеты Археологической комиссии за 1908 год*, с. 1-84.

Фармаковский, Б. В. 1913. Раскопки в Ольвии. *Отчеты Археологической комиссии за 1909—1910 гг.*, с. 1-105.

Фармаковский, Б. В. 1914. Раскопки в Ольвии. *Отчеты Археологической комиссии за 1911 г.*, с. 1-25.

Фармаковский, Б. В. 1915. *Ольвия*. Петроград: Товарищество Скоропечатни А.А. Левенсон.

Фармаковский, Б. В. 1916. Раскопки в Ольвии. *Отчеты Археологической комиссии за 1912 г.*, с. 1-35.

Фармаковский, Б. В. 1918. Раскопки в Ольвии. *Отчеты Археологической комиссии за 1913—1915 гг.*, с. 1-51.

Фармаковский, Б. В. 1926a. Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 г. *Сообщения Российской Академии истории материальной культуры*, I, с. 143-163.

Фармаковский, Б. В. 1926b. Отчет о раскопках в Ольвии в 1925 г. *Сообщения Российской Академии истории материальной культуры*, I, с. 171-192.

Фармаковський, Б. В. 1929. *Розкопування Ольвії в р. 1926*. Одеса.

Buiskikh, A. V., Novichenkova M. V. 2021. The Roman Citadel in Pontic Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 27, p. 11-67.

IOSPE I². — *Latyschev B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, I²*, 1916.

Rostowzew, M. 1907. Besprechung des Artikels B. Pharmakovskij, Die Ausgrabungen in Olbia in den Jahren 1902—1903. Nachrichten der Kaiser russ. Arch. Kommission. 13. *Berliner Philologische Wochenschrift*, 4, S. 1360-1364.

REFERENCES

Blavatskaia, T. N. 1962. Oblomok mramornogo bliuda s nadpisiu. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 103, s. 250-253.

Blavatskii V. D. 1948. B. V. Farmakovskii — issledovatel antichnogo mira. *Kratkiie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury AN SSSR*, 22, s. 8-13.

Buiskikh, S. B. 1991. *Fortifikatsiia Olviiskogo gosudarstva (pervyie veka nashei ery)*. Kiev: Naukova dumka.

Buiskikh, A., Fornasie, Y., Kuzmishchev, O. 2019. Doslidzhennia olviiskoho peredmistia. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r., s.* 152-154.

Garkusha, N. M. 2010. *Boris Vladimirovich Farmakovskii*: ocherk. Nikolaev: I. Gudym.

Harkusha, N. M. 2020. Farmakovskii Boris Volodymirovich (12.02.1870—29.07.1928). In: Grebennykov, V. B. (red.). *Ukrainski arkheolohi kriz epokhi. Doslidzhennia stepovoho Pobuzhzha*. Mikolaiv: Yaslav, s. 269-274.

Karasev, A. N. 1948. Oboronitelnyie sooruzheniia Olvii. *Kratkiie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury AN SSSR*, 22, s. 25-37.

Karasiov, O. M. 1958. Do pytannia pro naidavnishi valy i rovy Olvii. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, t. 7, s. 16-28.

Karasev, A. N. 1976. B. V. Farmakovskii i Olviia. In: Sokolski, N. I., Brashynski, I. B., Gorbunova, K. S. (red.). *Khudozhestvennaia kultura i arkheologiia antichnogo mira*. Moskva: Nauka, s. 13-21.

Kozub, Yu. I. 1969. Raskopki zapadnogo raiona Olvii. *Arkheologicheskiie otkrytiia 1968 g.*, s. 282-283.

Kozub, Yu. I. 1974. *Nekropol Olvii V—IV st. do n. e.* Kyev: Naukova dumka.

Krapivina, V. V. 1993. *Olviia. Materialnaia kultura I—IV vv. n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Kryzhitskii, S. D. 1971. *Zhilyie ansambli drevnei Olvii IV—II vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Kryzhitskii, S. D. 1985. *Olviia. Istoriograficheskoie issledovaniie arkhitekturno-stroitelnykh kompleksov*. Kiev: Naukova dumka.

Kryzhitskii, S. D. 1999. Arkheologicheskoie izucheniie Olvii. In: Kryzhitskii, S. D., Rusiaeva, A. S., Krapivina, V. V., Leipunskaia, N. A., Skrzhinskaia, M. V., Anokhin, V. A. *Olviia. Antichnoie gosudarstvo v Severnom Prichernomorie*. Kiev: IA NAN Ukrainy, s. 9-26.

Kryzhitskii, S. D. 2012. *Arkhitektura Olviiskogo polisa v graficheskikh rekonstruktsiiakh*. Simferopol; Kerch: Institut vostokovedenia im. A. E. Krymskogo NAN Ukrainy.

Kuzmishchev, O., Fornasie, Y., Buiskikh, A. 2025. Novi doslidzhennia Zakhidnoho raionu Olvii Pontiiskoi (do 10-i richnytsi pochatku ukrainsko-nimetskikh rozkopok). In print.

Lapin, V. V. 1970. Zasnovnyk vitchyznianoi shkoly antychnoi arkheolohii (do 100-richchia B. V. Farmakovskoho). *Ukrainski istorychny zhurnal*, 5, s. 133-135.

Levi, E. I. 1985. *Olviia. Gorod epokhi ellinizma*. Leningrad: Nauka.

Levi, E. I.. Karasev, A. N. 1955. Doma antichnykh gorodov Severnogo Prichernomoria. In: Gaidukevich, V. F., Maksimova, M. I. (red.). *Antichnye goroda Severnogo Prichernomoria*. Moskva: Nauka, s. 215-247.

HO 1968. — *Nadpisi Olvii (1917—1965)*. Leningrad: Nauka.

Otchet 1898. — Otchet o raskopkakh, provedennykh magistrom B. V. Farmakovskim v nekropole drevnei Olvii i na ostrove Berezani v 1896 g. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1896 g.*, s. 199-212.

Papanova, V. A. 2006. *Urochishche Sto Mogil (nekropol Olvii Pontiiskoi)*. Kiev: Znannia Ukrainy.

Parovich-Peshikan, M. 1974. *Nekropol Olvii ellinisticheskogo vremeni*. Kiev: Naukova dumka.

Rusiaieva, A., Rusiaieva M. 2022. Pivdenno-Zakhidnyi temenos v Olvii Pontiiskii. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, 58, 2, s. 45-71. https://doi.org/10.24919/2308-4863/58-2-7

Skudnova, V. M. 1959. Iz neizdannykh materialov Olvii VI—V vv. do n. e. *Sovetskaia arkheologia*, XXIX—XXX, s. 248-262.

Skudnova, V. M. 1988. *Arkhaicheskii nekropol Olvii*. Leningrad: Iskusstvo.

Slavin, L. M. 1940. Otchet o raskopkakh Olvii v 1935 i 1936 gg. In: Zhebelev, S. A. (red.). *Olviia*. Kiev: izd-vo Akademii nauk USSR, 1, s. 9-84.

Slavin, L. M. 1941. Olviiskie gorodskiie kvartaly severovostochnoi chasti Verkhniego goroda. *Sovetskaia arkheologiia*, 7, s. 292-307.

Slavin, L. M. 1949. Rozkopki Olvii v 1946 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 2, s. 7-30.

Slavin, L. M. 1952. Naslidki arkheolohichnykh doslidzhen Olviiskoi ekspedytsii v 1947 i 1948 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 4, s. 48-58.

Slavin. L. M. 1953. Osnovnyie itogi issledovanii Olvii za posledniie gody. In: Efimenko, P. P. (red.). *Doklady VI nauchnoi konferentsii Instituta arkheologii*. Kiev, s. 119-139.

Slavin, L. M. 1955. Rozkopki Olvii v 1949—1951 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSR, 5*, s. 95-110.

Slavin. L. M. 1960. Osnovnyie etapy izucheniia Olvii. *Zapiski Odesskogo arkheologicheskogo obshchestva*, 1/34, s. 47-59.

Snytko, I. 2024. Natalia Mykhailivna Harkusha. In: Grebennykov, V. B. (red.). *Arkheolohi — doslidnyki stepovoho Pobuzhzha*. Mykolaiv: Yaslav, s. 274-279.

Farmakovskaia, T. I. 1988. *Boris Vladimirovich Farmakovskii*. Kiev: Naukova dumka.

Farmakovskii, B. V. 1902. Sklep Evrysiviia i Arety v Olvii. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 2, s. 1-20.

Farmakovskii, B. V. 1903a. Raskopki v Olvii. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1901 god*, s. 2-22.

Farmakovskii, B. V. 1903b. Raskopki nekropolia drevnei Olvii v 1901 godu. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 8, s. 1-113.

Farmakovskii, B. V. 1904. Raskopki v Olvii. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1902 god*, s. 2-27.

Farmakovskii, B. V. 1906a. Raskopki v Olvii. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1903 god*, s. 2-20.

Farmakovskii, B. V. 1906b. Raskopki v Olvii v 1902—1903 gg. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 13, s. 1-306.

Farmakovskii, B. V. 1907. Raskopki v Olvii i raskopki na ostrove Berezani. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1904 god*., s. 1-49.

Farmakovskii, B. V. 1908. Raskopki v Olvii. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1905 god*, s. 1-35.

Farmakovskii, B. V. 1909. Raskopki v Olvii. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1906 god*, s. 1-50.

Farmakovskii, B. V. 1910. Raskopki v Olvii. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1907 god*, s. 1-66.

Farmakovskii, B. V. 1912. Raskopki v Olvii. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1908 god*, s. 1-84.

Farmakovskii, B. V. 1913. Raskopki v Olvii. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1909—1910 gg.*, s. 1-105.

Farmakovskii, B. V. 1914. Raskopki v Olvii. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1911 god*, s. 1-25.

Farmakovskii, B. V. 1915. *Olviia*. Petrograd: Tovaryshchestvo Skoropechatni A. A. Levenson.

Farmakovskii, B. V. 1916. Raskopki v Olvii. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1912 g.*, s. 1-35.

Farmakovskii, B. V. 1918. Raskopki v Olvii. *Otchety Arkheologicheskoi komissii za 1913—1915 gg.*, s. 1-51.

Farmakovskii, B. V. 1926a. Otchet o raskopkakh v Olvii v 1924 g. *Soobshcheniia Rossiyskoi Akademii istorii materialnoi kultury*, I, s. 143-163.

Farmakovskii, B. V. 1926b. Otchet o raskopkakh v Olvii v 1925 g. *Soobshcheniia Rossiiskoi Akademii istorii materialnoi kultury*, I, s.171-192.

Farmakovskii, B. V. 1929. *Rozkopuvannia Olvii v r. 1926*. Odesa.

Buiskikh, A. V., Novichenkova M. V. 2021. The Roman Citadel in Pontic Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 27, p. 11-67.

IOSPE I². — *Latyschev B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, I²*, 1916.

Rostowzew, M. 1907. Besprechung des Artikels B. Pharmakovskij, Die Ausgrabungen in Olbia in den Jahren 1902—1903. Nachrichten der Kaiser russ. Arch. Kommission. 13. *Berliner Philologische Wochenschrift*, 4, S. 1360-1364.

A. Rusiaieva, O. Kuzmishchev

THE MOST SIGNIFICANT ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES OF B. V. FARMAKOVSKY IN OLBIA PONTICA

This paper is dedicated to the outstanding scholar B. V. Farmakovsky in honor of the 130th anniversary of the beginning of his archaeological research in Olbia Pontica and the 100th anniversary of its completion. For these dates the most important biographical data and an assessment of his scientific achievements are presented. The main results of his excavations are highlighted, the influence of the scholar on subsequent generations of archaeologists, mainly Ukrainian researchers is noted, and for the first time the most significant sites Olbia discovered by him are singled out. The archaeological and scientific activities of Boris Vladimirovich Farmakovsky were largely connected with the ancient Greek polis of Olbia. Due to the tireless and fruitful work in various fields of antique archaeology and culture B.V. Farmakovsky has a high reputation as an experienced and talented archaeologist. His scientific research method is characterized by a combination of meticulous analysis of each archaeological site, comparing it with others to establish ethnic identification and chronology, and its significance in the general context of antique spiritual heritage. First of all, it is worth noting B. V. Farmakovsky's extremely important contribution to the development and application of the method of layer-by-layer square excavation of large areas, which is a universally recognized model for excavating antique sites. To this day, B.V. Farmakovsky's works have not lost their scientific value, although, of course, improved technical means and the latest archaeological discoveries at the current level of knowledge have led to a revision of some of his judgments and hypotheses.

Many articles have been dedicated to B. V. Farmakovsky, mostly on the occasion of anniversaries and obituaries which highlighted his unsurpassed archaeological and scientific achievements. Among them, we have selected the most significant sites discovered by him in Olbia. First of all, these are two unique large stone crypts with monumental revetments under high mounds of the 2nd century AD — Euresibios Kallisthenou and Arethe Papiou and «Zeus» mounds outside the city of the post-Getic period, as well as their graphic reconstruction. B. V. Farmakovsky researched the Olbia necropolis and published a huge number of burials from different periods of the city's existence. Later, they became the main basis for three special monographs: Yu. I. Kozub on the Classical period (1974), M. Parovich-Peshykan on the Hellenistic period (1974), and V. M. Skudnova on the Archaic period (1988). In total, they published 760 burials from these periods.

B. V. Farmakovsky is also credited with the discovery of the architectural and construction remains of two residential buildings unique to Olbia, which belonged to the wealthiest citizens of the Hellenistic period, and their graphic reconstruction. These are the «House near Zeus's Mound» or «House with Mosaics» in the Upper City and the «House with an Altar» or «House NGF 2» in the Lower City of Olbia. A special place in the history of Olbia is occupied by the monumental stone structures of the southwestern defensive wall and northern gates of the city from the Hellenistic period and the fortress wall of the Roman citadel, researched by B. V. Farmakovsky. In addition, the most notable sites include the temple of Apollo Prostatus from the first centuries AD and numerous epigraphic and archaeological materials, on the basis of which subsequent scholars identified the location of the first temenos of Olbia from the 6th century BC — the first half of the 3rd century AD on the southwestern hill of the Upper City of Olbia.

In general, the scientific and archaeological heritage of B. V. Farmakovsky is inexhaustible. To this day, unpublished materials from his excavations, stored in museums, are still being introduced into scientific circulation. Rare items are examined in various aspects, individual groups of original finds are studied, compared with the latest sources, chronology and attribution are reviewed, etc. A new generation of archaeologists also uses the scholar's source database, continues to study it, and applies his methods of systematic excavations of Olbia and the necropolis. Based on all of the above, it can be assumed that modern researchers are his followers, which gives reason to talk about the Olbian archaeological school of B. V. Farmakovsky.

Keywords: Olbia, burials, necropolis, house, defensive structures, temple of Apollo Prostates.

Одержано 13.10.2025

КУЗЬМІЩЕВ Олександр, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Olexandr KUZMISHCHEV, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2718-7111,
e-mail: a.kuzm@ukr.net.

РУСЯЄВА Анна, доктор історичних наук, професор, незалежна дослідниця, Київ, Україна.
Anna RUSIAIEVA, Dr. habil., Professor, Undependent Researcher, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6688-1897,
e-mail: anna.rusiaeva@gmail.com.

УДК [929:902:069](477.41) DOI: 10.37445/adiu.2025.04.06

М. Гогуля, Н. Левченко

БОРИС ЛЕВЧЕНКО — АРХЕОЛОГ, МУЗЕЙНИК, ТЕАТРАЛ
(до 90-річчя з дня народження)

У статті розглянуто діяльність археолога, музейника, театрала Бориса Левченка (1935—1987).

Ключові слова: *археологія, музей, театр, Борис Левченко.*

У цьому році виповнилося 90 років з дня народження українського археолога, музейника, театрала, художника Бориса Митрофановича Левченка. **Мета** цієї статті — висвітлити життєпис науковця, покладаючись на матеріали (його нариси, спогади про нього, документи, фотографії) родинного архіву доньки дослідника Ніни Левченко. В наукових виданнях про постать Бориса Левченка після його смерті 1987 р. згадувалося не так вже й часто, хоча у журналі «Охорона культурної спадщини Київської області» 2006 р. все ж вийшла коротка біографічна довідка про нього (Левченко… 2006), після якої опублікували його нарис «Археологічне минуле Медвина». Зважаючи на це, можна стверджувати, що ця розвідка суттєво доповнює біографію Бориса Левченка та вводить в науковий обіг нові факти про нього.

Результати дослідження. Борис Левченко походив з Медвина на Київщині, хоч сам він народився 27 червня 1935 року в Донецьку (тоді — Сталіно), куди батьки — Митрофан Левченко (помер між 1987 і 1991 рр.) і Горпина Доброштан (1905—1954) разом зі старшим сином Григорієм (1927—1991) переїхали з Медвина, рятуючись від Голодомору. У другій половині 1930-х рр. Левченки повернулися до Медвина й оселилися в хаті по вул. Денисія, 6.

У рідному селі вони й зустріли Другу світову війну. З рукописних спогадів брата Григорія

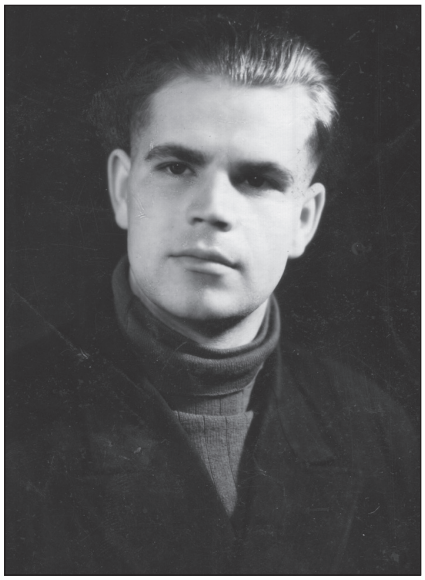

Борис Левченко (1958 р.)
Borys Levchenko (1958)

«Подорож у Німеччині» дізнаємося, що у хаті Левченків переховувались від нацистів учасники медвинського осередку ОУН (б), зокрема його провідник Іван Сарапука (Левченко 1945). Григорія Левченка 1943 р. нацисти забрали на примусові роботи в Німеччину, але звідти він утік, пішки дістався рідного села і згодом його мобілізували до Червоної армії та як чорносвитника відправили у бій під час Корсунь-Шевченківської операції.

У повоєнні шкільні роки Борис Левченко грав у шкільному драматичному гуртку, відвідував радіофотокіногурток, займався живописом. 1954 р. юнак закінчив у Медвині школу та пішов в армію. Того ж року раптово померли

© М. ГОГУЛЯ, Н. ЛЕВЧЕНКО, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

Борис Левченко (зліва) грає у медвинському самодіяльному театрі в п'єсі «Сватання на Гончарівці»

Borys Levchenko (left) plays in Medvyn Amateur Theater in the play «Matchmaking at Honcharivka»

матір Горпина Севостонівна і бабуся по матері Олександра Василівна. Найближчоюріднею стає тітка — молодша материна сестра Варвара Шостак. З батьком ні в Григорія, ні в Бориса стосунки близькими не були. 1958 р. в Медвині Борис Митрофанович одружився з Валентиною Сібільовою (1935—2018), яка працювала на Медвинському плодоконсервному заводі. Наступного року у них народилися донька Ніна, а 1969 р. — син Борис.

У лютому 1959 року Б. Левченка призначили директором будинку культури в Медвині. Спочатку сільський клуб був у приміщенні Миколаївської церкви, а 1962 р., за його директорства, закінчують будівництво нового будинку культури в центрі Медвина. На цій посаді Борис Левченко реалізував себе як актор, художник та режисер. Під його керівництвом діяла аматорська театральна трупа, яка ставила п'єси українських і закордонних класиків, найпопулярніші — «Дай серцю волю» М. Кропивницького, «Неосвячене кохання» Я. Сербіна, «Така її доля» за поемою Т. Шевченка «Причинна» — не лише на сцені рідного будинку культури. Серед акторів — Віктор Майдебура, Павло Салата, Іван Салата, Людмила Янківська, Людмила Ходіна, Зіна Корчак, Наталія Сліпченко (Левченко 2011а, с. 268). Важливо, що театральна трупа Бориса Левченка продовжувала традиції аматорського театру, які закорінилися у Медвині під час Української Революції та при товаристві «Просвіта». Не приховуючи цю тяглість, у своєму нарисі «Медвинський самодіяльний театр» 1968 року він згадує провідних медвинських театралів, учителів і учасників Медвинського антибільшовицького повстання, розстріляних під час Великого Терору, Овсія (Іосію) Проценка та Платона Салату (Левченко 2011а, с. 263—264). Діяльність театральної трупи Левченка та її звернення до української літературної класики відбувалася в період шістдесятництва, що свідчить про суголосність українському національному підйому того часу. Декорації разом з колегами з художнього цеху малював власноруч, використовуючи як фарби, виготовлені в СРСР, так і передані з США землячкою з Медвина, діячкою української еміграції, майстринею-вишивальницею Олександрою Бражник. По столичних театрах вишукував уже списані, але розкішні костюми та інший реквізит. Його театральний колектив запрошували на гастролі в різні куточки Київщини. У Медвині в будинку культури Борис Левченко створив музей історії рідного села, який пізніше перенесли в місцеву школу. У 1969 р. за заслуги в розвитку культури Указом Президії Верховної Ради УРСР від 27 червня йому надали звання «Заслужений працівник культури УРСР».

Навчався Борис Левченко на історичному факультеті Київського державного університету імені Тараса Шевченка, а з 1975 по 1982 рр. працював у Інституті археології АН УРСР у відділі новобудовних експедицій. У цей же період взяв шлюб удруге — з лікаркою Марією Мельник (1977).

В Інституті археології Борис Левченко мав наукових наставників і соратників. Сюди він прийшов працювати, коли установу очолював Іван Артеменко, дослідник доби неоліту, середньодніпровської культури. У співавторстві з ним Борис Левченко написав дослідження на основі розкопок сарматського поховання у с. Баштечки на Черкащині (Артеменко, Левченко 1983, с. 144—151).

Микола Шмаглій — дослідник трипільської культури, завідувач відділу новобудовних експедицій Інституту археології Академії наук УРСР, у якому працював Борис Левченко, консультував його і під час роботи в інституті, і коли Борис Митрофанович змінив місце роботи та саме створював експозицію Музею історії Богуславщини. Микола Ричков — науковий співробітник відділу теорії та методики археологічних досліджень, дослідник доби бронзи працював з Борисом Левченком у Приазовській археологічній експедиції.

Однак найбільший вплив серед науковців на життя Бориса Левченка мала Галина Ковпаненко — фахівчиня з етнокультуної історії населення передскіфського і скіфського часу Лісостепового Подніпров'я, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку. Вона досліджувала разом з Борисом Левченком курганний могильник ранньоскіфського часу поблизу с. Медвин у складі Медвинського загону Пороської археологічної експедиції Інституту археології Академії наук УРСР (1973 р.). Цікаві археологічні знахідки були ними опубліковані у співавторстві (Ковпаненко, Левченко 1975; 1977). Результатом їхньої спільної роботи стало зокрема дослідження курганного могильника VII—IV ст. до н. е. у північній частині Гірчакового лісу в Медвині, на правому березі річки Хоробра, що складається з трьох груп. У першій групі вони виявили 25 невеликих насипів, три з яких розкопали ще у 1923 р. Іван Дубина (Дубинець) та Борис Марушевський (Дубина 1923), п'ять було досліджено під керівництвом Галини Ковпаненко (1973 р.) і ще 16 — під керівництвом Бориса Левченка у 1982, 1984 і 1985 рр. У другій групі, яка знаходиться за 200 м на північний захід від першої і складалась із семи насипів, три кургани було розкопано у 1973 р. під керівництвом Галини Ковпаненко і один 1985 р. під керівництвом Бориса Левченка. У третій групі, що розташована за 2 кілометри на південний захід від другої і має дев'ять насипів, під керівництвом Галини Ковпаненко було розкопано три (1973 р.). Тут виявили кераміку VII—VI ст., частину матеріалів розкопок передали в Музей історії Богуславщини. Крім курганного могильника, у лісі Гірчаків поблизу Медвина, раніше у 1972 р., Галина Ковпаненко з Борисом Левченком вивчали: селище VII—VI ст. до н. е. в урочищі Свята Гора (виявлено ліпний посуд ранньоскіфського часу, фрагменти глиняної обмазки, кістки тварин і камені), селище VII—VI ст. до н. е. в урочищі Тотоха, (знайдено рештки глинобитно-каркасних стін наземного житла, фрагменти кераміки ранньоскіфського часу, вироби з глини і кості), а дещо пізніше — селище в урочищі Тістове (виявлено уламки горшків, фрагменти мисок, амфор, кістки тварин). Про ці дослідження Галина Ковпаненко написала у книжці «Пам'ятники скіфської епохи Дніпровського Лісостепового Правобережжя» (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 149—150).

У складі наукових експедицій у кінці 1970-х — на початку 1980-х рр. Борис Левченко досліджував археологічні пам'ятки в Черкаській, Херсонській, Миколаївській областях, про що опублікував статті (Левченко 1979; Левченко, Левченко, Рычков 1980).

Та найбільше його цікавило минуле свого рідного краю. Від 1982 р. і до останніх днів свого життя Борис Левченко виконував обов'язки директора Музею історії Богуславщини, працюючи на посаді доглядача. Під його керівництвом та за підтримки очільників Богуславського району Валентина Швеця та Якова Момота у 1984 р. заново, за історико-хронологічним принципом, створено експозицію цього музею. У 1985 р., до 100-річчя переїзду письменниці Марко Вовчок у Богуслав, Борис Левченко разом з її правнуком Борисом Борисовичем Лобачем-Жученком в частині будинку, де вона жила, відкрили музей, присвячений мисткині. З допомогою Бориса Митрофановича створювали також музеї у селі П'ятигори Тетіївського

Борис Левченко в Зорівці, Черкаська область (1976 р.)
Borys Levchenko in Zorivka, Cherkasy region (1976)

Створення Богуславського замку в музеї історії Богуславщини

Creation the Bohuslav castle at The Museum of history of Bohuslav region

району на Київщині та місті Тальне Черкаської області.

Цікавий спогад про Бориса Левченка як директора Музею історії Богуславщини залишила Людмила Забашта: «Якщо в твоїй пам'яті не зникає образ людини, яка змусила тебе замислитися над тим, хто ти є, звідки і куди прямуєш, то така людина варта не лише слова-спогаду, а й увічнення. Саме з такою людиною — Борисом Митрофановичем Левченком — я та мій чоловік Василь Іванович зустрілися на життєвому шляху. Вперше в 1983 р., коли, прогулюючись вулицями Богуслава, розгледіли напис на старовинному будинку: «Краєзнавчий музей Богуславщини», вхід до якого був із внутрішнього двору.

Постукали в двері. До нас вийшов молодий чоловік, стрункий і вродливий, із тонкими аристократичними рисами обличчя, в окулярах, за якими ми побачили сірі… і стомлені очі. Познайомилися, запитали, чи не можна подивитися експозиції.

«Музей не працює, — почули, — саме проводимо освітлення з електриком. Перша зала буде готова місяців через два…»

Коли ми вийшли, мій чоловік сказав: «Певно, нелегко цьому молодому директорові зараз. Ти бачила його руки? Видно, доводиться виконувати не тільки свою роботу, а й бути за робітника-будівельника. І це при тому, що сама справа впорядкування експонатів та організація музейної експозиції, не з легких. Навіть якщо він — професіонал, потрібно мати не лише теоретичні знання, а й відчуття смаку. Чи впорається із цим?..»

Коли скінчився час нашої тривалої відпустки, і ми мали повертатися додому, вирішили знову завітати до музею. Левченка зустріли вже не самого — поруч із ним побачили… чоловіка, старшого за віком.

«Знайомтеся, — каже Митрофанович, — це Микола Кузьмович Ковтун, електрик. Тількино закінчили з освітленням першої зали». І, загадково посміхнувшись, додав: «Можемо навіть показати вам».

Микола Кузьмович натиснув на кнопку на стіні і та розсунулася. Ми потрапили у печеру, посеред якої ніби горіли дрова (підсвічувалися штучним світлом), а на долівці лежали знаряддя праці людей, що жили в епоху неоліту: кам'яні молотки, сокири тощо. Захоплення й здивування, певно, відбилися на наших обличчях. Це помітив Борис Митрофанович, весело зауваживши: «Такої зали не очікували?» (про те, що все це його знахідки, скромно промовчав).

— Якою буде наступна зала? — запитали.

— Будемо переходити із однієї епохи до іншої…

Отак ми стали першими відвідувачами музею, що в подальшому дивуватиме тих, хто переступатиме його поріг…

У 1984 р. перед поверненням до столиці ми зустрілися знову в одній із зал уже діючого закладу. Щиро подякували Борису Левченку за його без перебільшення громадянський подвиг, побажавши удачі.

До Києва їхали мовчки. Осмислене не давало говорити: як, чому людина, залишивши кар'єру в столиці: Інститут археології АН УРСР, керівництво Приазовською та Середньодніпровською експедиціями, зголосилися на посаду «наглядача» районного музею, віддавши всі «лаври» тодішнім комсомольським та партійним організаціям? Проте Левченко зробив те, що вважав важливішою справою свого життя — провести до кінця дослідження землі, на якій народився. Розкрити її таємницю, не чекаючи на визнання чи якусь нагороду. Як справжній творець і інтелігентна людина, основною прикрасою якої була надзвичайна скромність» (Забашта 2021, с. 2).

Разом з тим Борис Левченко не полишав археологічних досліджень. Їхні результати, які найчастіше стосувались скіфської культури, періодично висвітлювалися в журналі «Археологія», у районній газеті, науково-популярних виданнях. У 1982, 1984, 1985 рр. проводив роз-

копки курганного могильника скіфських часів у Гірчаковому лісі біля Медвина (Левченко 1982; 1984; 1985; Левченко, Левченко 1985; Левченко, Левченко, Гречко 2015). Під його керівництвом і за його участі розкопано близько 30 курганів, матеріали з розкопок яких значно поновили експозицію Музею історії Богуславщини. Він також провів масштабні археологічні дослідження на території інших населених пунктів тодішнього Богуславського району, які дали змогу створити археологічну карту Богуславщини. Перелік археологічних пам'яток району поповнився 244 курганами, 25 поселеннями, залишками Змієвих валів у п'ятьох населених пунктах.

14 квітня 1987 р. Борис Левченко помер від онкологічної хвороби. Похований на Золоточубовому цвинтарі в Медвині. Останньою його прижиттєвою роботою став краєзнавчий нарис «Росичі й Богуславський замок», який він написав менш ніж за рік до смерті. Центральним героєм цього нарису став замок-фортеця, історична функція якого була цікаво сформульована наприкінці тексту: «Близько дванадцяти століть простояла Богуславська фортеця-замок, вірою і правдою служачи своєму народу. Не раз згорала, знищувалася до тла й знову виростала, як казковий Фенікс на берегах Росі. Коли ж нею володіли чужинці, народ сам пускав її з димом у небо, коли служила обороні краю, народ дбайливо зводив її своїми руками знову на страх ворогам» (ред. Гогуля, Левченко 2025, с. 27).

В редакції укладачів, з перекладом джерел із польської мови, які зробила онука Марина Гогуля, та з посиланнями на джерела, що склала на підставі рукописів автора донька Ніна Левченко, уривок цього твору видано цьогоріч. Примітно, в тексті Борис Левченко не лише робить реконструкцію давнього міста Богуслава, посилаючись на різні історичні джерела (Похилевич 1864; Акты… 1905; Иванченко, Моця 1982; Халебський 1988; Бантыш-Каменский 1993), а й виховує свого читача, засуджуючи руйнування культурної спадщини в Богуславі, які намагався зупиняти. Ідеться про конфлікт із комунальним підприємством Богуслава 1985 р., у якому мусив взяти участь учений: «Вже наводився не один факт руйнування археологічних пам'яток. Найсвіжіший з них належить до 1985 р. Будівельники комунгоспу вирішили прорити траншею під водогін і каналізацію міста. Вирішили і зробили. Глибока і широка траншея пролягла ламаною лінією на довжину більше 100 м. По дорозі траплялися фундаменти невідомих старовинних споруд — вперед, прямо через них! (благо, техніка дозволяє); маса людських скелетів — трощи їх, викидай! А щоб богуславцями було відомо про рівень культури виконавців робіт, їх бездушність і невігластво, частину черепів виставили для огляду на сміттєвому ящику — ось які ми!

Роботи припинено в результаті немалих зусиль працівників музею і проведено археологічні дослідження зруйнованої частини. Тут зафіксовано на різних рівнях від поверхні біля двох десятків людських кістяків різного віку, розкиданих безсистемно: частини тіла розчленовані, досить часто голови знаходилися в різних місцях. В розкопах виявлено цеглу другої половини XVIII — початку XIX ст., гутне скло, залізні рештки знарядь праці тощо. В кінці траншеї розкопані рештки обгорілих дубових дверей, колись окованих залізом з обох боків і запертих на важкий засув. Деревина майже повністю обвуглена, очевидно, під дверима, які вели в підвал чи в іншу схованку, було розкладене добряче вогнище. Знахідки дрібних монет та свинцевих пломб біля одного з кістяків, які, очевидно знаходилися в кишені, дозволили впевнено датувати ці поховання періодом Коліївщини.

Борис Левченко
Borys Levchenko

Фундамент, через який пролягала траншея, належав двокамерній споруді, складений він був з великих каменів та великої цегли на вапняковому розчині і датується кінцем XVIII ст. Це міг бути фундамент костелу, відкритого в 1777 р., або він належав одній з православних церков — Троїцькій, що знаходилася за давніми планами у районі Ринкової площі або церкви Св. Параскеви.

Більші подробиці можуть відкритись при детальніших і ширших археологічних розкопках. Попередній же аналіз підтвердив свідчення істориків про події Коліївщини в Богуславі. А

ми так ото бульдозером по кісках людей і історії!» (ред. Гогуля, Левченко 2025, с. 19—20). З цього епізоду стає очевидним наукове сумління Бориса Левченка, з яким він підходив до роботи і не міг бути байдужим, коли нищаться пам'ятки. Загалом у своєму останньому нарисі Борис Левченко поєднав свої знання з археології та історії з літературним хистом.

Висновки. В цілому трудову біографію Бориса Левченка можна поділити на такі періоди: 1) театральний: 1950—1960-ті рр., коли місцем роботи його був Медвинський будинок культури, де він очолював театральну трупу; 2) археологічний: 1970 — перша половина 1980-х рр., коли він працював в Інституті археології АН УРСР в м. Київ; 3) музейний: 1980-ті рр., коли він очолив Музей історії Богуславщини та музей Марка Вовчка в Богуславі.

Театральна діяльність Бориса Левченка та медвинського самодіяльного місцевого театру, що був під його керівництвом, припадає на період шістдесятництва, а наповнення репертуару українськими класиками, підкреслене наступництво цього театру від театру часів Української Революції, суголосне українському національному підйому того часу.

Археологічна діяльність Бориса Левченка не обмежувалася роботою у відділі новобудовних експедицій Інституту археології АН УРСР, коли він досліджував археологічні пам'ятки України, зокрема в Черкаській, Херсонській, Миколаївській областях, вона тривала і в часи його роботи в Музеї історії Богуславщини, зосередившись тоді в основному на дослідженнях скіфської археологічної культури на теренах Богуславщини. Крім наукових публікацій, які робив учений, він також наповнював краєзнавчий музей рідного міста та інші музейні установи експонатами з археологічних розкопок, які проводив з Інститутом археології АН УРСР.

Експозиції Музею історії Богуславщини та Меморіального музею-садиби Марка Вовчка Борис Левченко створював за історико-хронологічним принципом. Для наповнення Музею історії Богуславщини, якому властивий ансамблевий метод організації експозиції, він використовував сценографічні навички, набуті в театрі, знання, отримані з історичних джерел, та сучасне обладнання.

ЛІТЕРАТУРА

Акты… 1905. Акты о заселеніи Южной Россіи XVI—XVIII вв. Дополненія. *Архивъ Юго-западной Россіи, издаваемый комиссіею для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевском Подольскомъ и Волынскомъ Генералъ-Губернатор*: в 37 т. Ч. VII, т. III. Киев: Г. Т. Корчак-Новицкий.

Артеменко, И. И., Левченко, Б. М., 1983. Сарматское погребение у с. Баштечки Черкасской области. *Советская археология*, 2, с. 144-151.

Бантыш-Каменский, Д. Н. 1993. *История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства.* Київ: Час.

Гогуля, М. П., Левченко, Н. Б. (ред). 2025. *Богуславський замок Бориса Левченка.* Богуслав.

Дубина, І. В. 1973. *Звіт за розкопки скіфських курганів коло м. Медвин Шевченківського району на Київщині.* НА ІА НАН України, ф. 9, 3: Архів Д. М. Щербаківського.

Забашта, Л. І. 2021. Слово-спогад про Бориса Левченка (до дня народження видатного земляка). *Вісті Богуславщини*, 24 червня, с. 2.

Иванченко, Л. И., Моця, А. П. 1982. *Отчет об исследованиях летописного Богуславля в 1982 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1982/33б.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья*. Киев: Наукова думка.

Ковпаненко, Г. Т., Левченко, Б. М. 1975. Поселення ранньоскіфського часу у с. Медвин на р. Росі. *Археологія*, 15, с. 58-65.

Ковпаненко, Г. Т., Левченко, Б. М. 1977. Скіфський меч з с. Медвин. *Археологія*, 23, с. 60-61.

Левченко Борис Митрофанович. 2006. *Охорона культурної спадщини Київської області*, с. 216-217.

Левченко, Б. М. 1971. На крилах пісні. *Нові рубежі*, 45, с. 4.

Левченко, Б. М. 1982. *Отчет о работе археологической экспедиции Музея истории Богуславщины за 1982 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1982/42.

Левченко, Б. М. 1982. Розповідають кургани. *Нові рубежі*, 113, с. 3.

Левченко, Б. М. 1985. Сарматське поховання поблизу с. Медвин Київської області. *Археологія*, 49, с. 86-89.

Левченко, Б. М. 1996. Богуславський замок. *Вісті Богуславщини*, 20, 23, 31.08, 3, 7.09.

Левченко Б. М. 2011. Медвинський самодіяльний театр (до 50-річчя театру). В: Гогуля, П., Листопад, А. (ред.). *Медвинські скрижалі.* Миронівка, с. 259-269.

Левченко, Б. М. 2011. Про минувшину Медвина. В: Гогуля, П., Листопад, А. (ред.). *Медвинські скрижалі.* Миронівка, с. 101-152.

Левченко, Б. М. 1969. Вчора і сьогодні Медвина. *Нові рубежі,* 116, 117, 119, 120.

Левченко, Б. М., Левченко, Н. Б. 1985. *Отчет археологической экспедиции Музея истории Богуславщины за 1985 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1985/143.

Левченко, Б. М., Левченко, Н. Б., Гречко, Д. С. 2015. Курганы раннескифского времени у с. Медвин в Поросье (по материалам раскопок 1984—1985 гг.). *Археологія і давня історія України*, 2 (15), с. 202-218.

Левченко, Б. М. 1981, 1982. За даллю століть. *Нові рубежі*, 131, 143, 150, 2, 19, 24, 57.

Левченко, Б. М. 1984. *Отчет о работе археологической экспедиции Музея истории Богуславщины за 1984 г.* НИ ИА АН УССР, 168.

Левченко, Г. М. 1945. *Дневник. Путишествие в Германии.* Медвин.

Левченко, Б. М. 1979. *Отчет Приазовской археологической экспедиции о разведках в зоне строительства Приазовской оросительной системы.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1979/12.

Левченко, Б. М., Левченко, В. Н., Рычков, Н. А. 1980. *Отчет о работе Приазовской археологической экспедиции в 1980 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/12.

Похилевич, Л. И. 1864. *Сказание о населенных местностях Киевской губернии.* Киев: Киево-Печерская Лавра.

Халебський, П. 1988. Подорожні нотатки Павла Халебського (Алепського). В: Славинський, М. (упоряд.). *Пригоди, подорожі, фантастика-88. Збірник: повісті, оповідання, нариси*. Київ: Молодь, с. 43-88.

REFERENCES

Akty… 1905. Akty o zaselenii Iuzhnoi Rossii XVI—XVII vv. Dopolneniia. *Arkhiv Iugo-zapadnoi Rossii, izdavaemyi komissieiu dlia razbora drevnikhie aktovie, sostoiashchei pri Kievskom Podolskomie i Volynskomie Generalie-Gubernator*. v 37 t. Ch. VII, t. III. Kiev: G. T. Korchak-Novitskii.

Artemenko, I. I., Levchenko, B. M. 1983. Sarmatskoie pogrebeniie u s. Bashtechki Cherkasskoi oblasti. *Sovietskaia arheologiia*, 2, s. 144-151.

Bantysh-Kamenskii, D. N. 1993. *Istoriia Maloi Rossii ot vodvoreniia slavian v sei strane do unichtozheniia getmanstva*. Kyiv: Chas.

Hohulia, M. P., Levchenko, N. B. (red.). 2025. *Bohuslavskyi zamok Borysa Levchenka*. Bohuslav.

Dubyna, I. V. 1973. *Zvit za rozkopky skifskykh kuraniv kolo m. Medvyn Shevchenkivskoho raionu na Kiiivshchyni*. NA IA NAN Ukrainy, f. 9, 3: Arkhiv D. M. Shcherbakivskoho.

Zabashta, L. I. 2021. Slovo-spohad pro Borysa Levchenka (do dnia narodzhennia vydatnoho zemliaka). *Visti Bohuslavshchyny*, 24 chervnia, s. 2.

Ivanchenko, L. I., Motsia, A. P. 1982. *Otchet ob issledovaniiakh letopisnogo Boguslavlia v 1982 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1982/33b.

Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovkoho Lesostepnoho Pravoberezhiia*. Kiev: Naukova dumka.

Kovpanenko, H. T., Levchenko, B. M. 1975. Poselennia rannoskifskoho chasu u s. Medvyn na r. Rosi. *Arkheolohiia*, 15, s. 58-65.

Kovpanenko, H. T., Levchenko, B. M. 1977. Skifskyi mech z s. Medvyn. *Arkheolohiia*, 23, s. 60-61.

Levchenko Borys Mytrofanovych. 2006. *Ohorona kulturnoi spadshchynyKyivskoii oblasti*, s. 216-217.

Levchenko, B. M. 1971. Na krylakh pisni. *Novi rubezhi*, 45, s. 4.

Levchenko, B. M. 1982. *Otchet o rabote arkheologicheskoi ekspeditsii Muzeia istorii Boguslavshchiny za 1982 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1982/42.

Levchenko, B. M. 1982. Rozpovidaiut kurhany. *Novi rubezhi*, 113, s. 3.

Levchenko, B. M. 1985. Sarmatske pokhovannia poblyzu s. Medvyn Kyivskoi oblasti. *Arkheolohiia*, 49, s. 86-89.

Levchenko, B. M. 1996. Bohuslavskyi zamok. *Visti Bohuslavshchyny*, 20, 23, 31.08, 3, 7.09.

Levchenko, B. M. 2011. Medvynskyi samodiialnyi teatr (do 50-richchia teatru). In: Hohulia, P., Lystopad, A. (red.). *Medvynski skryzhali*. Myronivka, s. 259-269.

Levchenko, B. M. 2011. Pro mynuvshynu Medvyna. In: Hohulia, P., Lystopad, A. (red.). *Medvynski skryzhali*. Myronivka, s. 101-152.

Levchenko, B. M. 1969. Vchora i sohodni Medvyna. *Novi rubezhi*, 116, 117, 119, 120.

Levchenko, B. M., Levchenko, N. B. 1985. *Otchet arkheologicheskoi ekspeditsii Muzeia istorii Boguslavshchiny za 1985 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985/143.

Levchenko, B. M., Levchenko, N. B., Grechko, D. S. 2015. Kurgany ranneskifskogo vremeni v s. Medvin v Porossie (po materialam raskopok 1984—1985 gg.). *Arkheologiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (15), s. 202-218.

Levchenko, B. M. 1981, 1982. Za dalliu stolit. *Novi rubezhi*, 131, 143, 150, 2, 19, 24, 57.

Levchenko, B. M. 1984. *Otchet o rabote arkheologicheskoi ekspeditsii Muzeia istorii Boguslavshchiny za 1984 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/168.

Levchenko G. M. 1945. *Dnevnik. Putishestvie v Germanii*. Medvin.

Levchenko B. M. 1979. *Otchet Priazovskoi arkheologicheskoi ekspeditsii o razvedkakh v zone stroitelstva Priazovskoi orositelnoi sistemy*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1979/12.

Levchenko, B. M., Levchenko, V. N., Rychkov, N. A. 1980. *Otchet o rabote Priazovskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 1980 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/12.

Pokhilevich, L. I. 1864. *Skazanie o naselennykh mestnostiakh Kievskoi gubernii*. Kiev: Kievo-Pecherskaia Lavra.

Khalebskyi, P. 1988. Podorozhni notatky Pavla Khalebskoho (Aleppskoho). In: Slavynskyi, M. (uporiad.). *Pryhody, podorozhi, fantastyka-88. Zbirnyk: povisti, opovidannia, narysy*. Kyiv: Molod, s. 43-88.

M. Hohulia, N. Levchenko

BORYS LEVCHENKO AS AN ARCHAEOLOGIST, MUSEUMIST, THEATREGOER (to his 90th anniversary)

The activities of archaeologist, museum curator and theater artist Borys Levchenko (1935—1987) is examined in the paper. His work biography can be divided into the following periods: 1) theatrical: 1950—1960s, when he worked in the Medvyn House of Culture and was heading the theater troupe; 2) archaeological: 1970 — first half of the 1980s, when he was an employee of the Institute of Archaeology of the NAS of the USSR in Kyiv; 3) museum: 1980s, when he headed the Museum of the History of the Bohuslav Region and Marko Vovchok Museum in Bohuslav.

Theatrical activity of Borys Levchenko and the Medvin Amateur Theater falls on the period of the *sixties*. Its repertoire, filled with Ukrainian literature classics, the emphasized succession of this theater from the theater of the times of the Ukrainian Revolution, is consonant with the Ukrainian national rise of that time.

The archaeological activity of Borys Levchenko was not limited to work in the Department of Preventive Excavations of the Institute of Archaeology of the NAS of the USSR, where he explored the archaeological sites in Cherkasy, Kherson, and Mykolaiv regions, it continued during his work at the Museum of the History of the Bohuslav Region, where he focused mainly on the research of Scythian archaeological culture. In addition to the scientific publications he also filled the local history museum of Bohuslav and other museum institutions with the artefacts from archaeological excavations that he conducted with the Institute of Archaeology.

The expositions of the Museum of the History of Bohuslav Region and the Museum-Estate of Marko Vovchok in Bohuslav were created by him according to the historical-chronological principle. The Museum of the History of Bohuslav Region is characterized by an ensemble method of organizing the exhibition. Borys Levchenko used here the scenographic skills acquired in the theater, his knowledge obtained from historical sources, and modern equipment.

Keywords: archaeology, museum, theater, Borys Levchenko.

Одержано: 5.11.2025

ГОГУЛЯ Марина, кандидат філологічних наук, Інститут літератури НАН України, Київ, Україна.
Maryna HOHULIA, PhD, Institute of Literature of The National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-8746-0397,
e-mail: marynagogulia@gmail.com.

ЛЕВЧЕНКО Ніна, науковий співробітник, Музей історії Богуславщини, Богуслав, Україна.
Nina LEVCHENKO, researcher, The Museum of the History of Bohuslav region, Bohuslav, Ukraine.
ORCID: 0009-0002-4462-9401,
e-mail: totokha@ukr.net.

УДК 903.5(477.7)”637” DOI: 10.37445/adiu.2025.04.07

Ю. Рассамакін

ФЕНОМЕН ПОХОВАНЬ У КАМ’ЯНИХ ТА ДЕРЕВ’ЯНИХ СКРИНЯХ ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ В СТЕПАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР’Я І КРИМУ: СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ І ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Статтю присвячено вивченню такого феномену, як поховання у кам’яних скринях доби ранньої бронзи в курганах степового Причорномор’я та Криму. Вони виділялися у 1970-х рр. в окрему кемі-обинську культуру, особливістю якої були нанесений фарбою або прокреслений орнамент на внутрішніх стінках скринь. Розглядаються витоки цього обряду, особливості розповсюдження таких поховань, проблема культурного визначення. Особлива увага приділяється історіографічним аспектам на ранньому етапі виділення і характеристики культури, коли були закладені основні погляди на проблему її вивчення.

Ключові слова: *доба міді та ранньої бронзи, степи Північного Причорномор’я, Крим, поховання у кам’яних та дерев’яних скринях, кемі-обинська культура.*

Вступ. Проблеми та дискусії навколо появи та культурної приналежності поховань у кам’яних скринях доби ранньої бронзи в степових курганах Північного Причорномор’я та Криму, внутрішні стіни значної частини яких були прикрашені орнаментом, нанесеним фарбою, залишаються у полі зору дослідників. На основі підготовленого каталогу з детальним описом поховальних комплексів на підставі доступних архівних джерел і публікацій, автор вирішив звернутись до аналізу деяких питань сучасного стану досліджень на цю тему [1].

Деякі питання історіографії та термінології.

1. Поява та поширення терміну. До 1990-х рр. ця стаття могла б називатися дещо інакше, і замість феномену поховань в кам’яних скринях доби ранньої бронзи, а можливо й доби міді, було б використано термін «кемі-обинська культура», яка в наш час стала асоціюватися в першу чергу з похованнями у кам’яних, а для території Криму, також у дерев’яних скринях, з орнаментованими внутрішніми стінами, і навіть з неорнаментованими. Тому, не дивлячись на вже існуючу літературу, яка містить історіографічні огляди, необхідно розглянути питання, з чого все почалося, і чому виникла проблема з термінологією та інтерпретацією цих поховальних пам’яток.

Термін «кемі-обинська культура» ввів в літературу в 1960-х — початку 1970-х рр. А. О. Щепинський. Поштовхом для цього стали поховання і архітектурні особливості кургану «Кемі-Оба», який був досліджений ним у 1957 р. біля с. Дозорне, Білогорського р-ну в Криму, недалеко від м. Сімферополь [2]. І тут варто зупинитися саме на історіографічному огляді поступового процесу виділення дослідником самостійної культури на основі матеріалів

1. Цій темі автор присвятив спеціальні доповіді. У 2011 р. в Берліні, в Євразійському Відділені Німецького Археологічного Інституту: «Bestattungen in Steinkisten. Was steht hinter «der Kemi-Oba Kultur» im Nordsteppengebiet (1. Hälfte des 3. Jts. v. Chr.») (Поховання у кам’яних скринях. Що стоїть за «культурою Кемі-Оба» в степах Північного Причорномор’я (1 половина III тис. до Р. Х.»), та у березні 2015 р. в м. Кіль (Німеччина), на конференції «Social Inequality as a Topic in Archaeology» (Соціальна нерівність як предмет дослідження в археології): «Kemi-Oba: a regional phenomenon on the Crimea».

2. Звіт про дослідження кургану, який супроводжувався доповненнями та критичними зауваженнями, був опублікований лише у 2001 р. (Щепинский 1957; Щепинский, Тощев 2001).

© Ю. РАССАМАКІН, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

з дослідженого кургану і аналогій до них на території Криму.

Перша інтерпретація кургану була дана вже у 1959 р. у доповіді «Курган Кеми-Оба и круг родственных ему памятников в Крыму» на секції енеоліту-бронзи пленуму, присвяченому результатам польових досліджень Інституту археології АН СРСР (Мунчаев, Федоров-Давыдов 1959, с. 274). У 1961 р. дослідник зробив ще одну доповідь «Искусство племен эпохи раннего металла в Крыму» на сесії Відділення історичних наук і пленумі ІА АН СРСР, присвяченій підсумкам польових досліджень 1960 р., в якій власне і прозвучав термін «кемі-обинська культура» (Онайко 1961, с. 290).

Перша публікація А. О. Щепинського вийшла у 1961 р., і була присвячена вивченню солярних знаків у Криму. Дослідник написав про існування групи курганів з кам'яними скринями, складеними з чотирьох плит з аналогічним перекриттям, згадавши також курган «Кемі-Оба». Він відніс їх до доби середньої бронзи, але без визначення самостійної культури (Щепинский 1961, с. 228—229).

Перший крок до цього був зроблений в наступній роботі, коли постало питання культурної належності пам'яток мистецтва доби раннього металу в Криму. Дослідник допускає, що в той час, коли у степовому Криму, на Керченському та Тарханкутському півостровах, а також у Північному Причорномор'ї існували ямна, катакомбна та зрубна культури, у передгірському та гірському Криму виділяється група досить своєрідних курганних поховань у кам'яних та дерев'яних скринях, а також пов'язані з ними за часом та матеріалами поселення. Він надає обряду і інвентарю поховань, а також матеріалам з поселень загальну характеристику, підкреслюючи їхню відмінність від інших відомих культур Північного Причорномор'я, а також Кавказу. На підставі цього дослідник робить висновок щодо необхідності виділення цієї пам'ятки в особливу групу, поширення якої обмежується гірським, передгірським та частково степовим Кримом, а за їхніми межами вона не відома. Саме в цій статті пам'ятки вперше позначені кемі-обинською культурою, до якої він відніс також одну з груп витворів мистецтва, включно з орнаментованими кам'яними та дерев'яними скринями, що відрізнялася від іншої групи, притаманної ямній культурі (Щепинский 1963).

Більш детально питання про виділення самостійної кемі-обинської культури було розглянуто А. О. Щепинським у 1966 р. при характеристиці основних культур Криму в енеоліті та бронзовому віці. Він ставить питання про можливість виділення в Криму особливої кемі-обинської культури, територія поширення якої охоплює в основному передгірську та гірську частини півострова, і наводить узагальнену таблицю обряду й інвентаря, а також карту поширення останньої. Була надана деяка інформація про курган «Кемі-Оба» та аналогії до нього, зокрема, з курганів біля Казанки, Зольне, Абдал, Чокурча, Курци тощо. На підставі аналізу стратиграфії, поховального обряду та інвентаря, а також матеріалів зі схожих пам'яток з більш ранніх розкопок російських імперських часів, дозволяють, на думку дослідника, виділити ці поховання в особливу кемі-обинську культуру, до якої він долучає цілу серію поселень з матеріалами, аналогічними знайденим у похованнях: Холодна Балка I та II, Костянтинівка, Развилки, Дружне, Таш Аір I та ін. Загалом, він нараховує близько 90 різних пам'яток нової культури, серед яких приблизно 60 поховань. До них були включені також нові знахідки поховань у кам'яних скринях в курганах Північно-Західного Криму, досліджених біля Євпаторії, але які мають певні локальні особливості. Тобто дослідник розширює територію існування нової культури з натяком на наявність певних територіальних груп. Ще одним важливим моментом даної статті можна вважати спробу долучити до нової культури поховання в ямах, на підставі рис, не характерних для ямної культури, зокрема, за наявністю кам'яних купольних споруд над похованнями. Але, виходячи з наявності чисельних аналогій між інвентарем кемі-обинської культури та культур доби енеоліту-ранньої бронзи півдня України, дослідник визначає шість стійких «культурно-історичних ознак» нової культури.

1. Тип поховальної споруди — дерев'яні або кам'яні скрині.

2. Наявність кам'яних споруд: кромлехів навколо поховань, купольних або у вигляді зрізаного конуса споруд над похованнями.

3. Розпис фарбою на внутрішніх стінках скринь.

4. Наявність підсипки на дні гальки, товченого вапняка, морських мушель тощо.

5. Використання глиняного розчину при споруджені скринь, та замазування щілин між плитами.

6. Наявність тонкостінної кераміки, з лискованою або добре загладженою поверхнею, як правило неорнаментованою, або ж з лінійно-геометричним візерунком.

При цьому нова культура має особливості, які типові для енеоліту та ранньої бронзи Кавказу, зокрема, майкопської культури, як для поховань, так і поселень. З іншої сторони, існують багато спільного з пам'ятками доямного та ямного часу в азово-чорноморському регіоні (кромлехи, кам'яні заклади та скрині). Особливо проявляється схожість з усатівською культурою з характерними для неї кам'яними спорудами. Це приводить до припущення, що в подальшому кемі-обинська культура виявиться локальним варіантом більш широкої культурно-історичної спільноти півдня Європи.

Відносно походження кемі-обинської культури, дослідник припускає її витоки на основі

місцевих неолітичних культур (Щепинский 1966, с. 15—20).

Таким чином, у статті 1966 року А. О. Щепинський окреслив основне коло питань у кемі-обинської культури від визначення її основних рис, як локального кримського явища, до припущення можливості існування більш широкої культурно-історичної спільноти.

Остаточне затвердження кемі-обинської культури в номенклатурі культур доби енеоліту-бронзи півдня України відбулося з виходом першого тому «Археології Української РСР» у 1971 р. Він характеризує її ще як окрему кримську культуру, яку вже поширює на Керченський півострів, згадуючи близько 100 поховань, досліджених там експедицією О. М. Лєскова. Дослідник надає характеристику культури, включаючи поховання в кам'яних і дерев'яних скринях, а також у ґрунтових ямах. Згадується також поховальний комплекс у кам'яній скрині з кургану на півночі степового Криму, поблизу с. Долинка, з набором металевих знарядь, аналогічних, на його думку, знахідкам із дольменів станиці Новосвободної на Північному Кавказі. Серед матеріального комплексу більш детально наведена характеристика кераміки, яка істотно відрізняється від ямної і катакомбної культур. Мова йде переважно про неорнаментований тонкостінний посуд з домішкою в глині товченої черепашки або вапняку, рідше піску, з добре загладженою або лискованою поверхнею. Серед форм вирізняються присадкуваті горщики, рідше видовжених пропорцій, з пласким або округлим дном, наявні також миски (Щепинський 1971, с. 258—263).

Наступним важливим кроком для характеристики кемі-обинської культури стала невелика публікація, видана вже у наступному 1972 р. (Щепинський 1972). Дослідження поховання в кургані поблизу Євпаторії, яма якого була вирублена в шарі черепашника, тож зберегла первісну форму, профіль та розпис на стінах червоною фарбою по чорному фону, що на думку дослідника, підтвердили наявність поховань у грунтових ямах у носіїв кемі-обинської культури, більшість з яких зазвичай втрачали початкову форму і розпис стін, якщо він був. Оскільки обряд цих поховань не відрізняється від обряду ямної, катакомбної, майкопської та інших культур, то підставою для визначення кемі-обинських поховань у ямах можуть служити, головним чином, певні типи кераміки, наявність підсипки на дні могил, або частіше — споруди з каменю над ними, а на форму ям вказує похованння з Євпаторії. Очевидно, саме це підштовхнуло А. О. Щепинського до висновку щодо віднесення до кемі-обинської культури певної частини підкурганних поховань доби енеоліту і ранньої бронзи не тільки в Криму, а у степовому Приазов'ї, Нижньому Подніпров'ї, Інгульці — території майже від Нижнього Дону до пониззя Південного Бугу. На підставі цього, дослідник вважає, що вже можна говорити не просто про окрему культуру, а про кемі-обинську культурно-історичну область, в межах якої можливо виділити кілька локальних археологічних культур (Щепинський 1972).

Таким чином, А. О. Щепинський збільшує область поширення кемі-обинської культури, що знайшло продовження в його наступних дослідженнях, зокрема, у рукописі дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Щепинский 1973; 1975), а згодом у зводі пам'яток кемі-обинської культури (Щепинский 1982), архівний рукопис якого був пізніше опублікований (Щепинский 2002), і нарешті у відповідному розділі першого тому «Археологии Украинской ССР» (Щепинский 1985).

В дисертації А. О. Щепинський сформулював вже в кінцевому варіанті свої погляди на кемі-обинську культуру (Щепинский 1973; 1975), яка розглядається як культурно-історична область. Її територія визначена вже у межах від Північного Кавказу до Північно-Західного Причорномор'я, де виділяються три локальні варіанти — кримський, приазовський та північнопричорморський (Щепинский 1973, с. 44). Але основні риси культури визначені все ж таки за пам'ятками Криму (біля 200 пам'яток), аналізу яких і присвячена дисертація (табл. 1).

Розробляючи періодизацію культури, А. О. Щепинський перші дві хронологічні групи відніс до енеоліту, а третю, пізню, до раннього бронзового віку (Щепинский 1973, с. 46). Датування ранньої групи поселень саме ранньоенеолітичним часом дослідник обґрунтував таким чином (Щепинский 1973, с. 49—50).

1. Наявність круглодонної або плоскодонної тонкостінної, часто лискованої кераміки, яка за формою, технікою виготовлення та орнаментом має аналогії у похованнях кемі-обинської культури, яка супроводжується мідними або бронзовими виробами.

2. Наявність типів крем'яних виробів: трапеції, олівцеподібні нуклеуси, округлі та овальної форми скребачки, вкладиші серпів тощо, які є типовими і для поселень, і для поховань кемі-обинського типу.

3. Наявність двобічно оброблених крем'яних вістер стріл та дротиків, а також ножів як на поселеннях, так і у похованнях кемі-обинського типу;

4. Наявність кісток тварин, мотик, серпів, зернотерок, що вказує на наявність виробничого господарства, характерного для кемі-обинської культури.

Щодо поховального обряду, то А. О. Щепинський знову наголошує на складнощах визначення поховань у ямах, оскільки положення похованих таке ж, як у похованнях ямної, ранньокатакомбної та майкопської культур (Щепинський 1973, с. 59). Але у руслі розробки періодизації все ж зазначає, що:

Таблиця 1. Основні ознаки кемі-обинської культури за А. О. Щепинським

Table 1. Main features of the Kemi-Oba culture according to A. O. Shchepynskyi

1973	1982 (2002)
1. Монументальні кам'яні споруди: насипи у вигляді зрізаних конусів або куполів; вимостки; заклади; плити над похованнями; кромлехи та огорожі; крепіди та панцири; стели	1. Мегалітичні елементи споруд: а) насип з кам'яною крепідою навколо його підошви або панцира на вершині; б) кромлехи навколо поховань; в) кам'яні споруди над похованнями (купол, зрізаний конус та ін.) розмірами від 0,5 м у висоту і 1,5 м у діаметрі до відповідно 3,0 і 30 м; г) заклади та вимостки над похованнями
2. Поховання: кам'яні та дерев'яні скрині; грунтові могили, що повторюють форми скринь	2. Поховання: кам'яні та дерев'яні скрині; грунтові могили
3. Розписаний вохрою або різблений орнамент на внутрішніх стінках скринь	3. Наявність орнаменту на внутрішніх стінках скринь
4. Наявність на дні поховальних ям підсипок з морських гальок, мушель, товченого вапняку або ж наявність кам'яної плити чи спеціально трамбованого грунту	4. Наявність на дні поховальних ям підсипок з морських гальок, мушель, товченого вапняку тощо
5. Використання глиняного розчину для обмазки закладів, стиків та щілин між плитами	5. Використання глиняного розчину
6. Кераміка тонкостінна, з лискованою або добре загладженою поверхнею сірого, червонуватого або чорного кольору. Орнамент рідко зустрічається у вигляді геометричних мотивів, здебільше ялинкових, з рисок, відбитків гребінця, рідше перлин, валика та відбитків мотузки	6. Кераміка ліпна, тонкостінна, з лискованою або добре загладженою поверхнею сірого, брунатно-сірого або чорного кольору з домішками товченої мушлі, вапняку, кварцу. Основні форми — горщики, кубки, чаші, миски
7. Наявність крем'яних мікролітичних знарядь та кам'яних сокир «бородинського» типу	7. Наявність крем'яних знарядь мікролітичного вигляду (трапецій, сегментів), олівцеподібних нуклеусів, скребків, леза стріл, а також кам'яних сокир «бородинського» типу
—	8. Наявність антропоморфних стел, менгірів тощо

а) на ранньому етапі могили більш примітивні, присутні кам'яні заклади, характерна наявність колективних поховань від 5 до 30 осіб, зазвичай, кістяки пофарбовані, а серед речей зустрічаються мікроліти та ліпна кераміка, лише зрідка металеві вироби;

б) на розвинутому етапі з'являються великі кам'яні заклади або споруди, кам'яні та дерев'яні скрині, складені на давній поверхні, з добре обробленими стінками та розписом на них. В цей час з'являються чисельні різновиди могил та споруд з дерев'яними та кам'яними конструкціями, у похованнях присутні не більше 2—3 кістяків, а у курганах — до 5 окремих поховань. Обряд — скорчене положення на спині, рідше на боці та випростані, орієнтація переважає на північний схід, схід та північ. Є спалення. В інвентарі кількість крем'яних виробів зменшується, але залишаються також характерними серед них мікроліти. Більш представлені вироби з металу та плоскодонний посуд.

Для розробки періодизації А. О. Щепинський використовує стратиграфію деяких поселень, зокрема, Таш-Аір I, Кая-Араси, Алимівський навіс та ін., де матеріали кемі-обинської культури залягали між шарами мезоліту, неоліту, бронзовим та раннім залізним віком (Щепинский 1973, с. 73—76).

Можливо, на розвиток поглядів А. О. Щепинського вплинули результати вивчення схожих за характером матеріалів іншими дослідниками, які паралельно працювали над пам'ятками «кемі-обинського» типу.

Перш за все, необхідно зупинитися на дослідженнях О. М. Лескова, який звернув увагу на поховання у скринях, схожими на поховання з кургану «Кемі-Оба», ще до власних розкопок курганів на Керченському півострові Криму (Лесков 1961; 1965, с. 140—146). Як і А. О. Щепинський, він пише про наявність в передгірському та частково в гірському Криму населення, культура якого відрізняється від давньоямної, катакомбної та зрубної. Ця культура представлена, перш за все, підкурганними похованнями у кам'яних скринях. Він вказує на наявність приблизно 30 таких поховань, які у більшості були досліджені у XIX ст., і погано задокументовані. Але, при цьому дослідник згадує також і відносно нові дослідження, включно зі скринями з кургану «Кемі-Оба».

О. М. Лєсков коротко описує конструкцію скринь, похоронний обряд та інвентар. Що

стосується кераміки, то дослідник вказує на те, що вона представлена різними формами та розмірами, але відрізняється від давньоямного та катакомбного посуду, і більше нагадує кавказьку кераміку доби бронзи. Те ж саме стосується ряду металевих виробів (Лесков 1965, с. 141, рис. 36). О. М. Лєсков проводить порівняльний аналіз похоронного обряду пам'яток Криму та Кавказу, вказуючи на близькість таких його особливостей, як використання каменю для будівництва різних поховальних та курганних споруд (закладок, набросок, насипів, кромлехів).

Дослідник приходить до висновку про близкість кам'яних скринь Криму та дольменів кубано-кавказського регіону на підставі наявності колективних поховань, їхньої різної орієнтації, сидячого або скорченого на боці положення, підсипки дна з гальки. У деяких дольменах існує також внутрішній заглиблений орнамент на стінах, схожий на кримські зображення на стінах скринь (Лесков 1965, с. 144—145). Все це змусило дослідника говорити про значну схожість матеріальної та духовної культур населення обох регіонів. Але О. М. Лесков залишає відкритим питання, чи представляють кримські пам'ятники особливу археологічну культуру, як вважав уже А. О. Щепинський, або ж вони становлять лише кримський локальний варіант єдиної дольменної культури, яка охопила величезну причорноморську область від Абхазії до Криму, і мала певний вплив на степові культури України доби раннього металу. Власне саме до цієї точки зору схиляється і сам дослідник (Лесков 1965, с. 145).

О. М. Лесков розвиває цю тему в процесі власних археологічних досліджень курганів на Керченському півострові в 1964—67 рр., в зоні будівництва Північно-Кримського каналу. Він наголошує на тому, що у Східному Криму також існувало інше за культурою населення, одночасно з давньоямними племенами. Для нього було характерне широке використання каменю при будівництві курганів та в поховальному обряді — кромлехи, масивні закладки, скрині з розписом на стінах. Поховальна кераміка представлена лискованим посудом з ручками-вушками, які за складом глини, обробці поверхні та формі відчутно відрізняються від давньоямної кераміки, і знаходять найближчі аналогії серед посуду кемі-обинського типу в гірських та передгірських районах Криму. Таке порівняння має підтвердження і в схожості поховальних конструкцій. Це дало підстави О. М. Лєскову включити Керченський півострів в ареал поширення кемі-обинських пам'яток, виділених на той час А. О. Щепинським. Розширення на схід території поширення даних пам'яток, на думку О. М. Лєскова, мало важливе значення для інтерпретації кемі-обинської культури, тому що це вказує на шлях, яким кавказські племена дольменної культури проникали в Крим, займаючи гірські та передгірські райони. В цьому О. М. Лесков вбачає підтвердження своєї гіпотези, що кемі-обинські пам'ятки варто розглядати не як особливу кримську культуру, а лише як локальний варіант єдиної дольменної культури, яка охоплювала широку територію Північно-Східного Причорномор'я (Лесков 1967a; Лесков 1967b, с. 32).

Нові результати розкопок на Керченському півострові, зокрема відкриття поховань у кам'яних скринях з орнаментованими стінами, дозволили О. М. Лєскову поставити питання про те, що прикрашені орнаментом стіни скринь Криму та Північно-Західного Кавказу, незалежно від техніки його нанесення, є важливим показником ентокультурної єдності племен Північно-Західного Кавказу, Східного та Гірського Криму за доби енеоліту та ранньої бронзи (Лесков 1968, с. 4). Переглядаючи культурну належність поховань, які раніше були віднесені ним до ямної культури, О. М. Лесков робить висновок, що за 4 роки розкопок на Керченському півострові було досліджено 111 кемі-обинських поховань, і тільки 4 умовно можуть бути віднесені до давньоямних. Це дозволяє зробити висновок, що територія Керченського півострова була зайнята кемі-обинськими племенами, а носії ямної культури, якщо і проникали в інше етнічне середовище, то в дуже незначній кількості (Лесков 1968, с. 5). При цьому, О. М. Лєсков знову приходить до висновку, що кримські пам'ятки кемі-обинського типу можуть розглядатися не як окрема культура, а лише як локальний варіант єдиної дольменної культури або культурної області (Лесков 1968, с. 6).

Подальший розвиток цієї ідеї був пов'язаний з дослідженнями О. М. Лєскова курганів на півдні Херсонської обл. наприкінці 1960-х — початку 1970-х рр., будучи керівником Херсонської експедиції Інституту археології АН України. Крім того, він також використовував нові матеріали, які були отримані в перші роки розкопок курганів іншими новобудовними експедиціями в зонах возведення зрошувальних систем у степовій Україні (Лесков 1972). На підставі тези про відсутність у приморських степових районах та Криму поховань ямної культури раннього періоду та появі там пам'яток, близьких до кемі-обинських, з керамікою, яка відрізняється від ямної, але схожа на північнокавказську, О. М. Лєсков робить висновок, що у часи, коли в північних районах степового Причорномор'я проживали носії ямної культури часів нижніх шарів Михайлівського поселення, приморські райони і Крим заселяли племена, які просунулися з Кавказу та отримали в Криму назву кемі-обинських, а їхні впливи за наявними джерелам досягали території сучасної Одеси на заході, Криворіжжя та Нікопольщини на півночі. Хронологічне поло-

ження цих приморських пам'яток О. М. Лесков визначає по усатівському розписному горщику в похованні 4 з кургану 23 біля с. Любимівка (Лєсков 1972, с. 72).

У стислому вигляді, але з публікацією деяких матеріалів з розкопок на Керченському півострові та на півдні Херсонської області України, вищенаведені висновки О. М. Лесков висловив у науково-популярному виданні. А саме, що за доби бронзи у районах степового Причорномор'я, наближених до Чорного моря, та в Криму проживали племена кавказського походження, для яких характерні кургани з чисельними кам'яними спорудами. Це населення встановлює тісні контакти з носіями трипільської культури, які заселяли Північно-Західне Причорномор'я (Лесков 1972, с. 40—43).

Мабуть, найбільш повно погляди О. М. Лєскова на пам'ятки кемі-обинського типу були викладені у німецькомовній роботі (Leskov 1974, S. 9—16). Він описує нову групу поховань у курганах передгірського Криму, які відрізняються від ямних широким використанням каменю — скрині, перекриття плитами ям, могутні заклади з дикарного каменю, огорожі навколо курганів, насипи, складені з каменів, або обкладені ними. Речі у похованнях аналогічні ямним, хоча їхній асортимент значно ширший. Кераміка повністю відрізняється від ямної. Вона майже завжди підлощена, плоскодонна, з округлим тулубом, з чітким переходом до прямого вінця, за звичай, неорнаментована. Спираючись на власні розкопки на Керченському півострові, зокрема, курганів біля с. Іллічево та Астаніно, О. М. Лєсков знову нагадує, що за чотири роки у 47 курганах було виявлено 111 кемі-обинських поховань, і лише чотири умовно віднесені до ямної культури. Відповідно, територія Керченського півострова була зайнята племенами кемі-обинської культури, а ямні, якщо і з'являлися на цій території, то в невеликій кількості. Таким чином, ця зона повинна бути виключеною з території розповсюдження ямної культури (Leskov 1974, S. 10). Дослідник знову звертає увагу на схожість поховальних споруд та обряду кемі-обинського типу і одночасових пам'яток Північного та Північно-Західного Кавказу, де жили племена майкопської та дольменної культур. Оскільки Керченський півострів можна вважати мостом між Кримом та Кавказом, дослідник знову наголошує на тому, що кемі-обинські пам'ятки не є самостійною культурою, а лише локальним варіантом єдиної культури, що охоплювала велику приморську зону від Абхазії на сході до Кримських гір на заході. Виходячи з логічного розмірковування про проблематичність мирного співіснування кемі-обинських та ямних племен на одній території, з урахуванням їхнього мобільного скотарського господарства (у перших, можливо, лише відгінного, а не кочового чи напівкочового як у других, характеру), О. М. Лесков вважає, що існував певний розподіл пасовиськ, оскільки для ямних племен підвищені райони Криму не мали економічної ваги. На думку дослідника, немає взагалі підстав вважати поховання у цих районах ямними, а тільки кемі-обинськими, навіть без чітких ознак останніх. Тому передгірські та гірські райони Криму, як і Керченський півострів, треба вилучити з ареалу розповсюдження ямної культури (Leskov 1974, S. 10).

Далі, продовжуючи тему кемі-обинських пам'яток, дослідник виходить за межі Криму, і на підставі досліджень керованої ним експедиції на початку 70-х років у Нижньому Подніпров'ї, а також нових знахідок кам'яних скринь з розкопок експедицій Г. Т. Ковпаненко та О. Г. Шапошникової на Південному Бузі, Інгулі та Інгульці відзначає, що поховання у кам'яних розписаних вохрою скринях у Дніпро-Бузькому межиріччі зустрічаються не рідше, ніж у Криму. О. М. Лєсков знову нагадує про справедливість думки дослідників відносно сильного впливу культур Кавказу на степові культури Північного Причорномор'я, і на основі короткого опису деяких нових поховань з курганів 7, 14, 19 біля с. Любимівка та кургану 1 біля с. Старосілля намагається по-новому осмислити отримані матеріали. А саме, мова повинна йти не про кавказькі впливи, а про те, що у степах вздовж берега Чорного моря, відбувався той же процес, що й на Керченському півострові, передгірському та гірському Криму. Племена дольменної культури Північно-Західного Кавказу з території сучасної Абхазії рухаються на північний захід вздовж берега Чорного моря, а також вздовж річок Лаби та Білої на Кубань, а далі, очевидно, одні племена пішли через Тамань і Керченську протоку у Крим, а інші — вздовж східного берега Азовського моря до Дону і далі у причорноморські степи. Цей процес відбувався поступово, протягом не одного століття. Племена дольменної культури тісно стикалися з племенами майкопської, що жили на Кубані і Таманському півострові. Дослідник не виключає, що і майкопські племена, під тиском дольменної культури, починають рухатись, а вплив їхній на ямну культуру відмічають усі дослідники. Важливим є визначити, як далеко на захід, і в який саме час відносно хронології ямної культури просувалися кавказькі племена (Leskov 1974, S. 12).

О. М. Лєсков відмічає, що нові матеріали пояснюють, чому у Приазов'ї, у приморській зоні Нижнього Дніпра, у Криму, а також у більш західних приморських районах розповсюджені лише найпізніші ямні пам'ятки, тобто, освоєння цих територій ямним населенням відбувалося пізніше, ніж північних та північно-східних. Дослідник робить висновок — у період, коли ямні племена займали каспійсько-причорноморські степи (другий етап по періодизації М. Я. Мерперта), вузьку смугу чорноморського узбере-

жжя та Крим заселяли племена кавказького походження, культура яких сформувалася на основі дольменної та майкопської у результаті довгого співіснування останніх і їхньої інфільтрації у причорноморські степи, де вони контактували з ямними та пізньотрипільськими племенами (Leskov 1974, S. 12).

Таким чином, О. М. Лесков запропонував альтернативний погляд на характер пам'яток кемі-обинського типу, власне, закріпивши при цьому використання самого терміну. Його схожість з позицією А. О. Щепинського полягала в тому, що в обох випадках мова йшла про явище, яке суттєво відрізнялося від ямної культури, і воно охоплювало не тільки поховання в орнаментованих кам'яних та дерев'яних скринях, і виходило далеко за межі Криму.

Третій погляд на характер пам'яток кемі-обинського типу висловив німецький дослідник О. Хейслер, але він обмежився аналізом виключно поховань в орнаментованих кам'яних скринях, відомих з розкопок кінця XIX — початку XX ст. (Häusler 1964). Він аналізує обряд та інвентар зібраних ним поховань на території Криму в контексті розвитку ямної культури півострова. Дослідник вважає, що інвентар поховань у скринях відповідає ямній та катакомбній культурам (Häusler 1964, S. 70). О. Хейслер також аналізує мегалітичні ознаки кам'яних споруд та орнаментації цих поховань в контексті європейських старожитностей, зокрема, центральноєвропейської культури шнурової кераміки (Häusler 1964, S. 75).

При цьому дослідник особливу увагу звертає на поширення орнаменту у вигляді сітки, як у розписі стінок скринь, так і посуду. Зупиняючись на доповіді А. О. Щепинського у Києві (див. вище), тези якої йому були відомі, О. Хейслер підкреслює, що виділені ним ознаки самостійної кемі-обинської культури, включно з орнаментованими скринями, відповідають вже розвинутій фазі розвитку ямної культури, з якої походять і катакомбні поховання (Häusler 1964, S. 75). Власне, кам'яні скрині не мають практичного застосунку, а побудовані виключно з ритуальною метою, і мали широке розповсюдження в області поширення мегалітичних споруд (Häusler 1964, S. 77).

Таким чином, О. Хейслер не був прихильником виділення поховань в орнаментованих скринях в особливу археологічну культуру, і розглядав їх в контексті розвитку ямної та катакомбної культур степового Причорномор'я та Криму. Пізніше, О. Хейслер розвинув свої погляди на характер поховань в орнаментованих скринях в розділі монографічного дослідження, присвяченого аналізу поховань ямної культури між Дніпром та Карпатами, аналізуючи вищенаведені дослідження А. О. Щепинського та О. М. Лескова, а також в контексті публікацій Д. Я. Телегіна та О. Г. Шапошникової, присвячених пам'яткам нижньомихайлівського типу, які вони розглядали як частину загального культурного горизонту з кемі-обинською культурою (див. нижче) (Häusler 1976, S. 48—57).

Власну думку відносно вже виділеної кемі-обинської культури висловив також О. О. Формозов при вивченні пам'яток первісного мистецтва (Формозов 1966; 1969). У якості особливої групи він наводить список з 22 відомих йому на той час поховань в орнаментованих скринях, досліджених в Криму, включаючи нові знахідки з розкопок А. О. Щепинського та О. М. Лєскова (Формозов 1969, с. 161—166).

О. О. Формозов головну увагу приділив зображенням на стінках скринь та їхній порівняльній характеристиці з відповідними центральноєвропейськими та кавказськими матеріалами. Зокрема, він робить висновок, що в основі більшості зображень лежить перехрестя, проведене по діагоналі довгої сторони скрині (Формозов 1969, с. 163). Він не висловлює чітко думку з приводу культурної належності поховань в цих скринях, згадуючи лише думку А. О. Щепинського про кемі-обинську культуру, але при цьому підкреслює, мова йде про вузько локальне явище, оскільки за межами Криму відомі лише чотири орнаментовані скрині: одна зі степової України (розкопки Л. П. Крилової у 1964 р. біля с. Рахманівка, Криворіжський р-н) і три — у Прикубанні. Кримські ж знахідки зосереджені, як власне писав до цього А. О. Щепинський, в горах, передгір'ях та прилеглій степовій частині (Формозов 1969, с. 164—165).

Знахідки у Прикубанні (курган на Ахтанізовському лимані, з розкопок В. Г. Тізенгаузена; курган 7, розкопки 1902 р. біля станиці Кубанської; курган 2 біля станиці Новосвободної з розкопок М. І. Веселовського), які не мають повної схожості з кримськими пам'ятками, на думку О. О. Формозова, можливо вказують на традиційний напрямок кримсько-кавказьких зв'язків, які проходили через Таманський півострів. Відносно точки зору О. М. Лєскова, О. О. Формозов вважав явним перебільшенням висновок, що поховання у кам'яних скринях в Криму представляють лише локальний варіант дольменної культури, тим більше, що для його підтвердження долучаються матеріали курганів північнокавказької культури (Формозов 1969, с. 165—166).

О. О. Формозов висловився також проти висновків О. Хейслера, вважаючи, що не можна говорити про прямі впливи на Крим мегалітичних культур Центральної Європи (Формозов 1969, с. ,164). На думку дослідника цьому суперечить не тільки територіальна відособленість пам'яток, але й відсутність аналогій в інвентарі. Намагання О. Хейслера поєднати кримські скрині з культурою шнурової кераміки, а мотиви орнаментації на їхніх стінках зі шнуровою орнаментацією на посуді катакомбної культури О. О. Формозов називає безуспіш-

ними і непереконливими, оскільки в кримських похованнях посуд зі шнуровим орнаментом відсутній. Вона лискована та гладкостінна, нічого схожого на розписи на стінках скринь на катакомбному посуді немає. Співставлення найпростіших ліній, що перехрещюються, нічого довести не може. На цьому фоні не випадковою є різниця в техніці нанесення зображень на стінках скринь Криму та Центральної Європи. О. О. Формозов робить висновок, що деяка схожість в орнаментації стінок скринь обох територій є не більш ніж конвергенція, яка пояснюється тим, що у будівників усипальниць «і там і тут» виникло бажання перенести на їхні стіни візерунки з циновок, які прикрашали будинки похованих. Ці бажання могли виникнути незалежно одне від одного в різних областях, а схожість орнаментів, лінії яких зумовили плетіння, було при цьому неминучим (Формозов 1969, с. 166). Те, що орнамент відображує циновки на стінах жител та імітує їхнє внутрішнє убранство, для О. О. Формозова є давно встановленим фактом (Формозов 1969, с. 158).

В контексті формування основних поглядів на пам'ятки кемі-обинського типу варто згадати статтю Д. Я. Телегіна (Телегін 1971). Вона була присвячена проблемі виділення пам'яток нижньомихайлівського типу, зокрема поховань, але, як виявилося, тісно пов'язана і з питанням інтерпретації поховань кемі-обинського типу. Д. Я. Телегін вважав, оскільки значна частина поховань з керамікою нижньомихайлівського типу здійснена у кам'яних скринях, а деякі з них виготовлені з ретельно оброблених і добре підігнаних в пази плит, можна припустити, що більшість з них (якщо не всі), що належать добі енеоліту та ранньої бронзи степового Причорномор'я відносяться до нижньомихайлівської групи пам'яток. У цьому зв'язку дослідник відзначає нові знахідки поховань в курганах Нижнього Подніпров'я, характерною особливістю яких є наявність орнаментованих стін (Рахманівка, Войкове, Долгинцеве, Баратівка, Березівка) (Телегін 1971, с. 14—15). З цього робиться висновок, що такі поховання не відносяться до самостійної археологічної культури, а входять до складу енеолітичних пам'яток нижньомихайлівського типу, носії яких були гарними майстрами-каменотесами (Телегін 1971, с. 16).

Д. Я. Телегін поділяє розвиток пам'яток цього типу на два періоди: ранній, власне нижньомихайлівський, та пізній, широчанськобаратівський, синхронний пізньотрипільским і ранньоямним пам'яткам, а зникають вони з появою пізньоямних пам'яток. В цей же час зникають і поховання в орнаментованих скринях (Телегін 1971, с. 15). Цікаво, що Д. Я. Телегін згадує і кемі-обинську культуру, яка за багатьма ознаками наближена до нижньомихайлівських пам'яток. Серед таких ознак, зокрема, іноді майже тотожна кераміка, а також наявність орнаментованих кам'яних скринь та використання зеленої глини при їхньому споруджені. З цього робиться висновок про культурну єдність енеолітичних пам'яток Криму та Північного Причорномор'я, а пам'ятки нижньомихайлівського типу можна вважати північнопричорноморським варіантом кемі-обинської культури (Телегін 1971, с. 16—17).

Слід зазначити, що такий висновок вимагав більш надійної аргументації оскільки не відповідав порівняльному аналізу енеолітичних поховань у кам'яних скринях та стратиграфічно більш пізніх поховань в орнаментованих скринях, які були дійсно схожі зі кемі-обинськими в Криму. Крім того, стратиграфія курганів як в Криму, так і Північному Причорномор'ї, свідчила про синхронність поховань в орнаментованих скринях із похованнями ямної культури. На це, зокрема, вказував А. О. Щепинський для Криму. Про це свідчили і стратиграфічні дані, згаданих Д. Я. Телегіним курганів з кам'яними скринями. Наприклад, курган 1 біля с. Баратівка з розкопок Н. Г. Єлагиной та В. Г. Петренко на Інгульці у 1968 році, де поховання в скрині з орнаментацією було здійснене пізніше поховань широчанського-баратівського періоду розвитку нижнемихайловских пам'яток, за періодизацією Д.Я. Телегіна. У кургані 1 біля с. Старогорожене з розкопок О. Г. Шапошникової на Ингулі у 1969 р. аналогічна ситуація, так як в основі знаходилися енеолітичні поховання в скринях. В кургані 1 біля с. Березівка з розкопок Н. М. Бокій на Інгульці в 1969 р., в орнаментованій скрині, знайдені бронзові ніж та шило, які аналогічні знаряддям часу Михайлівки III.

Таким чином, хронологічна позиція орнаментованих скринь у Північному Причорномор'ї, як і визначення їх як нижньомихайлівськими, не мало достатніх підстав. Разом з тим дослідження Д. Я. Телегіна заклало ще один напрямок дослідження поховань кемі-обинського типу, яке можна визначити, як розчинення останніх в штучно створювану модель розвитку єдиної нижньомихайлівсько — кемі-обинської культури.

Схожий підхід можна спостерігати і у роботах О. Г. Шапошникової при характеристиці пам'яток типу нижнього шару Михайлівки (Шапошникова 1971). Дослідниця підкреслює схожість між матеріалами з нижнього шару Михайлівського поселення та кримських поселень Дружне, Курци, Костянтинівка, Таш-ї (шар V В), верхнього шару Кая-Араси, які А. О. Щепинський відносив в той же час до кемі-обинської культури. Обидва явища О. Г. Шапошникова порівнює з пам'ятками Північного Кавказу (майкопскою культурою), що і визначає їхню певну культурно-історичну спільність (Шапошникова 1971, с. 254; 257).

Дуже цікавим виявилося спостереження О. Г. Шапошникової, зроблене при вивченні

керамічного комплексу верхнього шару Михайлівського поселення. Вона відзначає наявність, крім відомих за публікаціями двох груп кераміки ямної культури, ще однієї нечисельної групи, яка значно відрізняється від ямної. Цю групу становлять горщики з невисокими прямими, або трохи відігнутими вінцями, кулястим тулубом та сплощеним дном. Особливість цього посуду становить відсутність орнаментації та ретельно загладжена та лискована поверхня сірого кольору, він виготовлений з глини з домішкою мушлі та піску (Шапошникова 1970, с. 181—183).

О. Г. Шапошникова знаходить аналогії цій кераміці в матеріалах пізніх пам'яток кемі-обинської культури, відомої по чисельним пам'яткам в Криму (Шапошникова 1970, с. 181—182). Вона додає, що схожа кераміка знайдена в похованнях степового Приазов'я і Подніпров'я. Серед них згадує поховання з кургану біля с. Грушівка, Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. з розкопок Д. І. Бліфельда, горщик з поховання в кургані біля с. Михайлівка, Вільнянського р-ну Запорізької обл. на Дніпрі з розкопок Д. І. Яворницького та горщик з поховання 3 кургану 3 групи Аккермень I на Молочній з розкопок Молочанської експедиції під керівництвом О. І. Тереножкіна. Цікаво, що при публикації матеріалів Михайлівського поселення, згадані горщики залучалися у якості аналогій кераміці з його нижнього шару (Лагодовська, Шапошникова, Макаревич 1962, с. 30—38). Тим не менш, згадані поховання, а також ще одне, у кам'яній скрині, оточене кромлехом, та з жертовником у вигляді стовпової конструкції в кургані 11, Аккермень I, були визначені як близькі похованням кемі-обинської культури. Крім того, О. Г. Шапошникова відзначає, що сіролискована кераміка з верхнього шару поселення має певні риси схожості з керамікою нижнього шару цього ж поселення, що можна пояснити спільністю їхнього походження, пов'язаного з енеолітичними культурами Північного Кавказу. Разом з тим, кераміка нижнього та верхнього шарів суттєво відрізняється між собою як по формі, так і техніці обробки поверхні та способу орнаментації, що свідчить про їхнє самостійне існування. Появу ж сіролискованої кераміки у верхньому шарі поселення можна відносити до часу, коли степове Придніпров'я було зайнято племенами давньоямної культури. Але її поява свідчить про якусь нову хвилю проникнення у пізній період розвитку ямної культури у Середнє Подніпров'я південних племен кемі-обинської культури, які були, вочевидь, асимільовані племенами ямної. При цьому дослідниця лише відмічає, що характер пам'яток кемі-обинської культури та їхнє хронологічне співвідношення з іншими культурами також становить важливе завдання, але залишає цю тему відкритою (Шапошникова 1970, с. 183).

Схожі положення можна знайти в дещо раніше виданій монографії В. М. Даниленка (Даниленко 1969). Він пише, що серед матеріалів поселення Михайлівка III (тобто у верхньому шарі) присутня особлива група чорнолискованої кераміки, яка відповідає тій, що зустрічається як на Північному Кавказі, так і у Криму, у найпізніших пам'ятках кемі-обинської культури (Даниленко 1969, с. 228). Це свідчить, на думку В. М. Даниленка, про проникнення зі сходу в давньоямний ареал «етнокультурного клину», розвиток якого в подальшому призвів до формування найдавнішого прикавказського ядра катакомбної етнокультурної області (Даниленко 1969, с. 228). В. М. Даниленко уже в цій роботі бачив у пам'ятках типу нижнього шару Михайлівки та кримської кемі-обинської культури, два етапи у розриві процесу формування давньоямної області, етнокультурні зв'язки яких з майкопсько-новосвободненським Північним Кавказом визнаються більшістю дослідників (Даниленко 1969, с. 226). Обидві групи пам'яток дослідник розглядав у складі особливої азово-чорноморської лінії розвитку степового енеоліту, яку він бачив у якості єдиного етноісторичного ареалу, представленого пам'ятками типу Михайлівка I — Осокорівка — кемі-обинська культура (Даниленко 1969, с. 228—230).

Найбільш детально погляди на місце кемі-обинської культури В. М. Даниленко надав у наступній книзі, в окремому розділі, присвяченому азово-чорноморській лінії розвитку степового енеоліту (Даниленко 1974, с. 87—92). Аналізуючи матеріали нижнього шару Михайлівки, дослідник долучає до цього також деякі поховання, які могли б дати уяву про характер поховальних пам'яток, культурно спорідненних з цим шаром поселення. До таких були віднесені поховання з кромлехом біля с. Осокорівка, поховання біля с. Федорівка, а також поховання з Михайлівки (розкопки Д. І. Яворницького) та Грушівки, які О. Г. Шапошникова співставляла з кемі-обинською керамікою верхнього шару Михайлівки, і називала похованнями, близькими до кемі-обинської культури (Даниленко 1974, с. 89). В. М. Даниленко також зауважує, що, не дивлячись на певну схожість посуду зі згаданих поховань на кераміку з нижнього шару Михайлівки, не можна не бачити, що він належить до іншого різновиду степової енеолітичної культури, спорідненої синхронним пам'яткам кримської кемі-обинської культури (Даниленко 1974, с. 89). Після цього дослідник переходить до оцінки власне кемі-обинської культури, яку він сприймає, як локальний варіант якоїсь степової пастушої культури на території Криму і розглядає у контексті культурної близькості з майкопсько-новосвободненською культурою Північного Кавказу, палеометалевими культурами Закавказзя, а у більш широкому вигляді — з

кюльтепинською та кірбеткеракською культурами Переднього Сходу, а у Південному Прикаспії — з суяргинською культурою, яка перегукується з рядом культур Північного Ірану і суміжних районів Переднього Сходу. Зрештою, В. М. Даниленко приходить до висновку, що вище зазначені ним локальні варіанти степової пастушої культури, отже і кемі-обинської, змикаються з тими енеолітичними культурами Близького Сходу з глибокими корінняими, які характеризуються використанням монохромної лискованої кераміки (Даниленко 1974, с. 89). Цей висновок дослідник попередньо зробив у згаданій вище монографії 1969 р., але суттєво доповнює його тим, що для згаданих локальних варіантів цієї культури у межах України і Криму також характерний особливий тип монохромного лискованого посуду, але переважно темного кольору, з домішками мушлі в глині, що змушує думати про відносно північну локалізацію її формування (Даниленко 1974, с. 89—90).

У пошуках цієї локалізації В. М. Даниленко згадує у якості пам'яток цієї культури середній енеолітичний шар поселення і якісь курганні поховання біля Кам'яної Могили на р. Молочній, а також нижній шар поселення Лівенцівка на Нижньому Дону. І це «коло», як і очікувалося, замикається у Північному Прикаспії, де також існують сліди згаданої локальної культури (Ісик-Кей, п. 9/38).

Підводячи підсумки цих широких співставлень, які можна поширювати і на кемі-обинську культуру, як один з локальних проявів окресленого явища, В. М. Даниленко робить висновок щодо особливої пастушо-скотарської культури, що виникла в зоні контактів первісних землеробів Переднього Сходу та первісних пастухів Середньої Азії та Прикаспію, які згодом поширилися по степовій зоні Причорномор'я. Аналіз фактів дозволяє вважати, що ця культура, яка розпалася на локальні варіанти або культури, просувалася у західному напрямку кількома хвилями, кожна з яких робила свій внесок в етнокультурний розвиток давнього Північно-Західного Причорномор'я і більш західних районів Південної Європи (Даниленко 1974, с. 90).

Треба також зауважити, що в період формування поняття «кемі-обинська культура» були дослідники, які не підтримали віднесення поховань в орнаментованих кам'яних скринях до культури, яка поширюється за межі Криму. Л. П. Крилова, яка дослідила у другій половині 1960-х — початку 1970-х рр. кілька досить виразних таких поховань на р. Інгулець (Рахманівка, Довгинцеве), порівнювала їх з похованнями кемі-обинської культури Криму у відповідності з характеристикою останньої, даної А. О. Щепинським в статті 1963 року. Але, не дивлячись на наявність загальних рис, вважала, що робити висновок про культурну єдність поховань в орнаментованих скринях на Інгульці та в Криму передчасно (Крилова 1971, с. 24—26). Наскільки можна зрозуміти з контексту її висловлювань, це стосувалося не стільки неприйняття виділення самої культури в Криму, скільки обережність та сумніви в поширенні її за його межами, тобто в причорноморських степах.

На середину 1970-х рр. також припадає поява дослідження, яке визначило розвиток нового напрямку в пошуках походження кемі-обинської культури. Якщо стисло узагальнити, Н. О. Ніколаєва та В. О. Сафронов розглядали кемі-обинську культуру, поширену в Криму та Нижньому Подніпров'ї із залученням до неї нижнього шару Михайлівського поселення, в контексті з двома іншими культурами, які на їхню думку, мали між собою велику схожість. Це дольменна культура Північно-Західного Кавказу, включно з дольменними похованнями типу Новосвободної, та пам'ятки усатівського типу Північно-Західного Причорномор'я. Всі ці культури об'єднує поява мегалітичних конструкцій та нових типів посуду, таких як кулясті амфори, високогорлі амфори з ручками та кубків. Всі ці культури не мають підґрунтя в більш ранніх культурах цих регіонів, а їхню схожість між собою дослідники пояснювали сильним впливом єдиного культурного центру. В ролі такого центру вони бачили на території поширення культури кулястих амфор, зокрема, на кордоні польської та східної груп, звідки відбувалася міграція її носіїв, яка через причорноморські степи досягла Північно-Західного Кавказу (Николаева, Сафронов 1974).

2. Деякі підсумки. Таким чином, станом на середину 1970-х рр. термін «кемі-обинська культура» вже надійно увійшов в наукову літературу, але його розуміння не було однозначним. В першу чергу, кемі-обинська культура сприймалась як культура, поширена на території Криму. По-друге, за змістом вона представлялась значно ширше, ніж культура орнаментованих скринь. Однією з важливих її характеристик була специфічна кераміка, яка принципово відрізнялася від кераміки ямної культури.

В цілому, можна визначити чотири різних підходи у сприйнятті пам'яток «типу Кемі-Оби» (табл. 2): а) самостійна культура на території Криму (А. О. Щепинський): б) локальний варіант дольменної культури (О. М. Лєсков); в) поховання в орнаментованих кам'яних скринях, як частина ямної культури під впливом культур шнурової кераміки (О. Хейслер); г) кемі-обинська культура як результат міграції носіїв культури кулястих амфор (Н. О. Ніколаєва, В. О. Сафронов).

На початку 1970-х рр. формується напрямок вивчення кемі-обинської культури в контексті вивчення причорноморських енеолітичних ста-

Таблиця 2. Основні погляди на кемі-обинську культуру у другій половині 1960-х — першій половині 1970 рр.

Table 2. Main views about the Kemi-Oba culture during the second half of the 1960s — first half of the 1970s years

Щепинский 1963; 1966; 1971	Пам'ятки кемі-обинського типу це окрема культура в Криму, і має місцеве походження
Лесков 1974	Пам'ятки кемі-обинського типу це окремий варіант майкопської і дольменної культур Північного та Західного Кавказу
Häusler 1964; 1976	Пам'ятки кемі-обинського типу не є самостійною культурою. Вони знаходяться в межах ямної та катакомбної культур північнопричорноморської області під впливом культури шнурової кераміки
Телегін 1971; Шапошникова 1971	Пам'ятки кемі-обинського типу створюють одну культуру з пам'ятками нижньомихайлівського типу
Сафронов, Николаева 1974	Пам'ятки кемі-обинського типу є результатом міграції культури кулястих амфор

рожитностей, зокрема пам'яток нижньомихайлівського типу (Д. Я. Телегин, О. Г. Шапошникова), що додало складнощів у розумінні обох явищ.

Судячи з усього, вихідним дослідженням у цьому напрямку були роботи В. М. Даниленка, який об'єднав пам'ятки обох регіонів у межах особливої азово-чорноморської лінії розвитку степового енеоліту. При цьому головною об'єднуючою ознакою були не поховання у кам'яних орнаментованих скринях, а поширення добре загладженої або лискованої неорнаментованої плоскодонної кераміки специфічних форм, і на підставі її наявності до цих «неямних» пам'яток відносили і окремі поховання.

Очевидно, саме на цьому фоні необхідно розглядати той факт, що і сам першовідкривач кемі-обинської культури, в контексті досліджень В. М. Даниленка, але в першу чергу Д. Я. Телегіна і О. Г. Шапошникової, а також О. М. Лєскова, став розглядати її в широкому контексті пам'яток степового Північного Причорномор'я, включно з пам'ятками нижнемихайлівського типу, але у «зворотньому напрямку», тобто пропонуючи погляд не зі степу, а з Криму.

Північний Кавказ з дольменною культурою був також у полі зору дослідників, при характеристиці кемі-обинської культури, особливо після висновків О. М. Лескова, не дивлячись на опозицію В. О. Сафронова та Н. О. Ніколаєвої. Але по суті останні змінили лише напрямок дослідження з Північного Кавказу на Центральну Європу, не ставлячи під сумнів існування кемі-обинської культури і розглядаючи її у якості однієї з ланок міграції носіїв культури кулястих амфор. Система доказів була досить спірною, але доказові бази інших дослідників також не відрізнялись надійністю, обмежуючись ступенем володіння відповідними археологічними джерелами і можливістю їхнього аналізу. В першу чергу, це стосувалося саме пам'яток кемі-обинської культури з відсутністю повної публікації матеріалів з епонімної пам'ятки та інших курганів.

А. О. Щепинський, один з небагатьох, хто намагався визначити конкретні риси культури, так і не надав у науковий обіг досліджені ним пам'ятки, але в кінцевому підсумку, перейшов до створення відповідної культурно-історичної області, що можна бачити в його пізніх роботах.

Інтуїція та ерудиція В. М. Даниленка привела його в область широких глобальних побудов, стимульованих бажанням створити єдиний фронт культур з лискованою керамікою. Це досить привабливо, але сам дослідник достатньо поверхово розглядав матеріали, до яких виникали сумніви в коректності їхньої інтерпретації.

По суті ідея азово-чорноморської лінії розвитку в дещо іншому вигляді та без таких широких співставлень в пошуках центру походження лискованої кераміки, знайшла відображення в підході Д. Я. Телегіна, який вказував на культурну єдність енеолітичних пам'яток Криму і Північного Причорномор'я, згадуючи не тільки кераміку, але й наявність орнаментованих кам'яних скринь. Тут теж не можна знайти детального аналізу пам'яток, а лише їхній стислий перелік з поверховим описом. Але, деяка схожість так званих нижньомихайлівських поховань, і особливо, кераміки з домішкою мушлі та лискованою або добре загладженою поверхнею почала розглядатися в межах окремих варіантів єдиної культури.

Не дивлячись на це, всі дослідження заклали основи для подальшого розвитку даної проблеми, і можна лише здогадуватися, чому саме термін «кемі-обинська культура» став найбільш популярним і вживаним в подальших дослідженнях.

В цілому, початковий період виділення та інтерпретації кемі-обинської культури окреслив основне, але достатньо широке та суперечливе коло проблем, включаючи дискусії навколо

правомірності виділення самої культури, в якій поховання в орнаментованих скринях були лише елементом останньої, а не підставою для її виділення. При цьому головним залишалося завдання введення у науковий обіг відкритих джерел, щоб ліквідувати ситуацію, коли культура виділена, введена в різні культурно-хронологічні схеми, а епонімний курган, а разом з ним інші «класичні» поховальні пам'ятки, залишались недостатньо знайомі дослідникам.

З початком розкопок курганів в зонах будівництва зрошувальних систем на півдні України знахідки поховань у кам'яних скринях доби енеоліту та ранньої бронзи внесли свої корективи у вивченні кемі-обинської культури[3]. Головний акцент почав переходити на інтерпретацію саме поховань, як уже показали розкопки Л. П. Крилової.

Нові джерела і перехід до вивчення орнаментованих скринь (друга половина 1970-х — початок 1990-х рр.). В цей час проводилися активні дослідження курганів у степовій зоні між Доном та Дунаєм, активізуються публікації нових матеріалів досліджень, з'являються перші спроби характеризувати їх з точки зору наявних на середину 1970-х рр. узагальнюючих схем розвитку степових культур доби енеоліту та ранньої бронзової доби. Уже з другої половини 1970-х рр. у науковому обігу з'являються спеціальні збірки з публікацією і аналізом матеріалів з розкопок новобудовних експедицій.

Серед останніх слід виділити збірки, в яких публікувалися кургани з похованнями в орнаментованих кам'яних скринях «кемі-обинського типу». Тут важливе місце займали публікації перших років досліджень Інгульської та Південно-Бузької експедицій тоді ще ІА АН УРСР, оскільки вони проявили суперечливі тенденції у визначені поховань кемі-обинської культури (Шапошникова 1977; Генинг 1978). Перш за все, це відносилося до поховань у ямах, тому що поховання у кам'яних скринях в той час уже однозначно визначалися як кемі-обинські, аналоги яким відомі у Криму. Таким «явним» кемі-обинським похованням виявилося лише одне (кург. 1, пох. 1 біля с. Старогорожене на р. Інгул) з розкопок Інгульської експедиції (Шапошникова, Фоменко, Балушкин 1977, с. 103, рис. 3: 3, 4).

Інші поховання, здійснені в ямах, визначалися кемі-обинськими лише за наявності окремих ознак культури, визначених для території Криму А. О. Щепинським (див. табл. 1). Найчастіше такою ознакою обряду була обмазка зеленою глиною щілин між камінням перекриття ям, в інших випадках —наявність в похованнях горщиків, схожих на кримську кемі-обинську. На цей час пам'ятки кемі-обинські і нижньомихайлівського типу Д. Я. Телегіним, О. Г. Шапошниковою, а також уже і А. О. Щепинським розглядались як локальні варіанти однієї кемі-обинської культури. Стисле роз'яснення власного розуміння проблеми вони окреслили у вступній статті до збірника, після тезового переліку основних рис поховань нижньомихайлівського типу, характерних для Дніпровського Правобережжя Автори виходили з близькості пам'яток кемі-обинського та нижньомихайлівського типу, але зауважили, що Кемі-Оба як поховальна пам'ятка не може бути епонімом для всього культурного явища, тому що вона представляє лише один з етапів його розвитку (Шапошникова, Бочкарев, Шарафутдинова 1977, с. 7—9). В цьому контексті нижньомихайлівські пам'ятки займають хронологічно раніше положення, ніж кемі-обинські поховання в орнаментованих скринях, але обидві групи складають одну культурно-історичну спільність, яка охоплює південну смугу Північного Причорномор'я та Крим. В обох групах помітні північно-кавказькі впливи, особливо, зі сторони племен майкопської культури, частина яких на ранньому етапі прийняла участь в переміщенні, стимульованим бурхливим економічним розвитком, що і привело до експансії у степову зону. У якості віх такої експансії можна бачити в утворенні культури змішаного характеру типу поселень Констянтинівськ та Лівенцівка І на Нижньому Дону. У степовому Причорномор'ї цей процес відбився на розвитку пам'яток нижньомихайлівського типу, свідченням чого стала знахідка типового майкопського горщика в кургані біля с. Соколівка на Інгулі (Шапошникова, Бочкарев, Шарафутдинова 1977, с. 8).

О. Г. Шапошникова пізніше ще звертала увагу на кемі-обинську культуру. Але якщо у 1985 р. вона лише побіжно згадала, що пам'ятки нижньомихайлівського типу були одним з компонентів у формуванні кемі-обинської культури (Шапошникова 1985, с. 331), то в 1987 р. у двох по суті ідентичних статтях вона більш детально зупинилася на кемі-обинській культурі в контексті розвитку інших культур доби енеоліту — ранньої бронзи степового Причорномор'я (Шапошникова 1987a, с. 142—144; 1987b, с. 14—15). Її основні положення зводилися до такого.

1. Територія поширення кемі-обинської культури охоплює Крим, степи Північного Причорномор'я та Приазов'я.

2. Ототожнювати пам'ятки нижньомихайлівського типу та кемі-обинської культури не зовсім правильно, оскільки на них представлена різна за характером кераміка, і різними шляхами проходив розвиток кремінної індус-

3. На той час кемі-обинська культура разом з ямною розглядались в межах енеолітичної доби, і обґрунтовувалось розуміння ямної культури, як великої культурно-історичної області з різними локальними проявами (Мерперт 1968; 1974; Шапошникова 1971).

трії[4]. В кемі-обинській культурі переважали мікролітичні знаряддя, наслідуючи неолітичні традиції (за А. О. Щепинським), що не властиво індустрії, характерній для пам'яток нижньомихайлівського типу. Ці відмінності не дозволяють на ранньому етапі об'єднати обидві групи пам'яток в одну культуру. Прямий вплив Кавказу був більш відчутним в Криму. Але в процесі подальшого розвитку спостерігається значно більше рис схожості між двома явищами, особливо, у поховальному обряді і деяких формах кераміки.

3. Пам'ятки кемі-обинської культури представлені у Північному Причорномор'ї значною кількістю поховань, над якими споруджені насипи значних розмірів, які іноді мають форму зрізаного конуса або з куполоподібною спорудою на її вершині. Широко представлені поховання у орнаментованих кам'яних скринях, які можна вважати однією з яскравих рис культури. Обрядовою особливістю також є використання антропоморфних стел.

4. Серед інвентаря можна виділити плоскодонний або яйцеподібної форми посуд, неорнаментований, з лискованою поверхнею, а також комплекси металевих виробів новосвободненського типу, що дозволяє датувати культури цим часом.

5. Питання про співвідношення кемі-обинської культури з ямною вимагає детального вивчення у зв'язку зі схожістю поховального обряду, наявністю близьких типів кераміки, антропоморфних стел та синхронності пам'яток на одній території (Шапошникова 1987a, с. 142—144; 1987b, с. 14—15).

З матеріалів розкопок Південно-Бузької експедиції (кер. Г. Т. Ковпаненко) в 1969—1972 та 1974 рр. біля с. Ковалівка на правому березі Південного Бугу, спочатку були опубліковані чотири поховання, культурна належність яких була визначена як кемі-обинська: група I, кург. 2, пох. 4; кург. 4, пох. 1, 11; група III, кург. 1, пох. 13. Два перших з них були здійснені у кам'яних скринях, інші у ямах. Автори публікації не пояснюють, на яких підставах були зроблені ці визначення, але з короткого викладу було ясно, що одна зі скринь була орнаментована (група I, кург. 4, пох. 1). У двох інших була знайдена кераміка, яка, на думку авторів, була близька за формою та обробці поверхні посуду кемі-обинської культури Криму. У четвертому випадку (група III, кург. 1, пох. 13) ознакою культури виступала поряд з кам'яним закладом, канавка по периметру дна ями (Ковпаненко, Бунятян, Гаврилюк 1978, с. 130—131).

Детальніше про визначення кемі-обинських поховань з розкопок Південно-Бузької експедиції викладено пізніше, при загальній характеристиці матеріалів доби енеоліту-ранньої бронзи (Ковпаненко, Фоменко 1986). Тепер автори додали до чотирьох вищеназваних, ще шість поховань, два з яких були здійснені у кам'яних скринях (Ковалівка VIII, кург. 1, пох. 10; Покровка, кург. 1, пох. 5), а інші чотири — у грунтових ямах (Ковалівка IV, кург. 1, пох. 14 та 15; VII, кург. 3, пох. 14; Покровка, кург. 1, пох. 17). І якщо поховання у скринях були виділені за конструкцією і наявністю розпису (вони мали численні аналогії серед однотипних пам'яток Криму та півдня України), то друга група не мала тієї сукупності ознак, які за А. О. Щепинським повинні бути притаманні для кемі-обинських поховань в Криму, зокрема перетин ям у вигляді трапеції, використання глини-глею у закладах, підсипка з гальки чи морських черепашок тощо (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 22). Лише окремі ознаки можна було спостерігати у виділених похованнях, зокрема, в одному випадку — перетин у вигляді трапеції (Покровка, кург. 1, пох. 17). В цілому ж, констатують автори статті, форма, розміри і пропорції поховальних ям і положення похованих повністю відповідали похованням I, II та III типів, які були виділені дослідниками для ямної культури Побужжя. Виходячи з цього, автори зробили висновок, що єдиною підставою для виділення кемі-обинських поховань у ямах були горщики, які істотно відрізнялися від посуду з поховань ямної та катакомбної культур, і належали за своїми ознаками до кемі-обинської (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 23). Ця нечисельна кераміка була розділена на дві групи: перша включала невеликі приземкуваті горщики з відхиленими вінцями, округлими боками та пласким дном; друга — тонкостінний посуд з яйцеподібним та кулястим тулубом, круглим або сплощеним дном, більш ретельно обробленою поверхнею та виступами-ручками на плічках.

Хронологію та періодизацію кемі-обинських поховань автори намагалися побудувати у контексті розробленої ними локальної періодизації ямної культури Побужжя. Вони виділили на підставі стратиграфічної зміни шести типів поховань та їхнього інвентаря три етапи розвитку ямної культури Побужжя в межах пізнього періоду останньої за традиційною тоді загальною періодизацією, запропонованою М. Я. Мерпертом. За стратиграфічними спостереженнями, кемі-обинські поховання, на думку дослідників, з'явилися у регіоні наприкінці раннього — початку пізнього періоду ямної культури.

Досить пізньою ознакою дослідники вважають появу ям з перетином у вигляді трапеції та використання глини-глею для обмазки закладів, які відповідають другому та третьому етапам розвитку ямної культури у Побужжі (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 23).

Таким чином, вже в перших публікаціях нових матеріалів з розкопок курганів на півдні України почали визначати, з однієї сторони,

4. Йшлося про матеріали енеолітичних поселень.

найбільш яскраву ознаку кемі-обинських поховань — наявність Наявність орнаментованої скрині з орієнтацією на схожість з кримськими матеріалами, а з іншої — територію поширення таких поховань, з урахуванням більш ранніх робіт у Нижньому Подніпров'ї О. М. Лєскова, дніпро-бузький регіон у напрямку до Дністра.

У той же час, Д. Я. Телегін и А. О. Щепинський остаточно об'єднали в єдину систему пам'ятки нижньомихайлівського типу і кемі-обинську культуру. Перший з них стисло описував нижньомихайлівсько — кемі-обинський «симбіоз» до початку 1990-х рр., не вносячи суттєвих доповнень до статті 1971 р. (Телегин 1977; Телегін 1993).

Так, розглядаючи питання абсолютного датування ямної культури і хронології інших культур степового енеоліту, він присвятив декілька речень кемі-обинській культурі. Зокрема, згадуючи знахідки двох горщиків в енеолітичних похованнях з кургану на р. Інгулець (с. Широке, кург. 1 з розкопок Л. П. Крилової), дослідник зазначає, що вони близько нагадують ранню кемі-обинську кераміку Криму (Іллічеве, Долинське), інші ж поховання з курганів на р. Інгулець (Баратівка, Олександрівка, колгосп «Прогрес») були здійснені на зразок кемі-обинських у кам'яних скринях та ще й супроводжувалися лискованим посудом нижньомихайлівсько — кемі-обинського типу. Це приводить автора до думки, що ці пам'ятки співіснували з пізньотрипільськими, типу Сандрак, Усатове, Софіївка, Вихватинці та іншими, оскільки в зазначених вище похованнях були знайдені також глиняні статуетки серезліївського типу. І далі Д. Я. Телегін зазначає, можливо кемі-обинські, як і нижньомихайлівські, пам'ятки, виникли ще у доранньоямний час. За неодноразовими стратиграфічними спостереженнями у Присивашші та Подніпров'ї (розкопки О. М. Черепанової, А. О. Щепинського та О. М. Лескова), кемі-обинські поховання давніші від пізньоямних. Але існують випадки зворотньої стратиграфії, що дозволяє зробити висновок — кемі-обинська культура, як і пізньотрипільські пам'ятки Правобережжя, розвиваються довгий час паралельно з ямною культурою, а потім, можливо, переживає її (*тобто ямну — Ю. Р.*). Більш точне визначення положення окремих етапів пізньотрипільських, ямних, нижньомихайлівських та кемі-обинських пам'яток, на думку Д. Я. Телегіна, неможливе за відсутності дробної періодизації останніх (Телегин 1977, с. 17—18).

А. О. Щепинський спочатку намагався розширити межі кемі-обинської культури за рахунок стоянок с мушлевими купами на південному березі Криму (Щепинский 1977), хоча про це він згадував ще у 1966 р. і наводив у дисертації (Щепинский 1966, с. 14; 1973, с. 82—83). Спираючись на порівняльний аналіз посуду з цих стоянок (Жуківка, мис Сарич, Гурзуфська, Ореанда) з керамікою поселень та поховань, які дослідник відносить до кемі-обинської культури, А. О. Щепинський висловлює необхідність пов'язувати з останньою, як пам'ятки сезонної господарської діяльності окремих груп її населення (Щепинский 1977, с. 37).

Нарешті А. О. Щепинський підготував звод пам'яток кемі-обинської культури у вигляді двотомного рукопису, що був опублікований значно пізніше (Щепинский 1982; 2002). Він розширив свою кандидатську дисертацію за рахунок нових джерел зі степового Приазов'я та Причорномор'я (всього 140 пунктів з 210 курганами та 530 похованнями). На цьому фоні А. О. Щепинський надає загальну характеристику поселень, поховальних споруд, обряду, матеріальної культури, визначає її локальні варіанти, і закінчує періодизацією та хронологією.

Окреслюючи загальну територію поширення кемі-обинської культури на просторах від Таманського півострова до Дністро-Дунайського межиріччя, та від Криму до рівня м. Дніпра, А. О. Щепинський виділяє чотири локальні варіанти, які утворюють єдиний культурно-історичний масив (Щепинский, 1982, с. 62—88).

1. Південноприморський, або кримський, який охоплює територію півострова Крим, та налічує близько 200 пам'яток. Тут переважають місцеві традиції у кремені та кераміці, а на пізньому етапі сильні впливи кавказьких культур.

2. Східноприморський, або приазовський, який охоплює східну частину Приазовської рівнини та, можливо, пониззя Дону і Кубані та налічує 28 пам'яток, включаючи поселення Роздольне, Констянтинівське, Лівенцівку І. Тут сильні впливи майкопської та дольменної культур, відсутня мікролітична традиція у кремені.

3. Північноприморський, який охоплює Право- та Лівобережжя Дніпра у межах причорноморської рівнини та налічує 27 пам'яток, включаючи Михайлівське поселення (нижній шар та знахідки у верхньому). Тут сильні впливи середньостогівської культури.

4. Західноприморський або інгуло-дністровський, який охоплює територію від низин Інгульця до Дністра, а можливо і Дунаю, та налічує 47 пам'яток, включаючи Новорозанівське поселення. Тут сильні впливи трипільської культури, зокрема Усатове.

А. О. Щепинський продовжує поділяти розвиток кемі-обинської культури на три фази, як і було ним запропоновано ще у кандидатській дисертації (Щепинский 1973, с. 46—63). На ранній відомі відкриті поселення на річних терасах, поховання невідомі. На розвинутій та пізній фазах відомі курганні поховання у ямах або ж у дерев'яних та кам'яних скринях. Більш ранні з поховань мають підпрямокут-

ньо-видовжену форму, іноді, з заокругленими кутами. На розвинутій фазі могили зазвичай мають прямокутні обриси, іноді бочонкоподібні, а у перетині — вигляд трапеції. Кам'яні скрині у цей час складені з добре вироблених та підігнаних одна до іншої плит, з використанням глини для замазування місць стиків. На пізній фазі поховальні споруди втрачають свою виразність, кам'яні скрині виготовлені вже не так старанно, а грунтові могили втрачають чіткі прямокутні обриси, їхні кути частіше заокруглені.

В цілому схема виглядає досить штучною і недостатньо обгрунтованою, без вироблення чітких критеріїв у розвитку матеріальної культури та поховального обряду. Що стосується абсолютного датування, то дослідник, як і раніше, використав паралелі металевих знарядь з кемі-обинських поховань до знарядь майкопської культури новосвободненського типу для синхронізації обох культурних явищ, а відповідно і прийнятому у ті роки датуванню останніх у межах 2300—2100 рр. до н. е. Цьому відповідала і єдина некалібрована радіовуглецева дата з кургану Міжлиманного на Таманському півострові (2635 ± 90 р. до н. е.). Верхній рубіж культури, на думку А. О. Щепинського, визначали кам'яні сокири бородинського типу з поховань, бронзовий ніж з перехватом з Кояшського кургану та кістяні пряжки «зрубного типу» із кам'яних скринь біля Євпаторії. Тобто, верхня дата культури доводиться до XVII—XVI ст. до н. е. (Щепинский 1982, с. 104).

Цікавими є і деякі положення дослідника стосовно загального контексту розвитку кемі-обинської культури. Так, А. О. Щепинський вважає, що мегалітичні традиції, які присутні в кемі-обинській культурі, не є типовими для степових середньостогівської, ямної та катакомбної культур. Саме від кемі-обинської культури ці традиції з'явилися у Північному Причорномор'ї. На відміну від степових культур, пам'ятки усатівського варіанту пізнього трипілля знаходять відповідність з кемі-обинською культурою в обряді, орнаментальним прийомам, крем'яним виробам у вигляді мікролітичних форм. «Так або інакше, але в тому, що пам'ятки типу Усатово та Кемі-Оба зв'язані з одним і тим самим історичним процесом, ми глибоко переконані», — пише дослідник (Щепинский 1982, с. 101).

Що ж стосується майкопської культури, то А. О. Щепинський вважав, що для неї традиція поховань у кам'яних скринях не типова, і тому ця ідея була сприйнята від племен кемі-обинської культури (Щепинский 1982, с. 101).

Щодо походження кемі-обинської культури, то і тут дослідник спирається на свій попередній висновок, що культура мала місцеві неолітичні корені, тобто автохтонний розвиток у межах не тільки Криму, але й усього азово-чорноморського степового регіону, з урахуванням впливів з Кавказу та інших сусідніх територій (Щепинский 1982, с. 104—105).

У підсумку А. О. Щепинський повертається до визначення головних ознак кемі-обинської культури, які не відрізняються від тих, що були наведені дослідником у дисертаційній роботі (Щепинский 1973, с. 45). Ознаками першого порядку (тобто визначальними) дослідник вважає ті, що відбивають ідеологічну або духовну сферу життя, ознаки ж другого, до яких були віднесені залишки виробничої діяльності (кераміка, вироби з каменю та кременю та ін.) є найконсервативнішими (Щепинский 1982, с. 172; у стислому вигляді остання версія викладена: Щепинский 1985).

В цей же період продовжував відстоювати свої погляди на пам'ятки кемі-обинського типу і О. М. Лєсков, щоправда у науково-популярному виданні. По змісту видана робота містила російський варіант німецькомовної публікації 1974 р., але з меншим обсягом та деякою відмінністю в ілюстративних матеріалах (Лесков 1981). Тому немає сенсу повторювати тут вже викладене вище. Важливо лише зазначити, що дослідник на початок 80-х років не змінив своїх попередніх поглядів на походження та розвиток пам'яток кемі-обинського типу, як локального варіанту дольменної культури Північно-Західного Кавказу, сформованого у результаті не стільки впливу, скільки міграції носіїв останньої безпосередньо у Крим та степове Причорномор'я (Лесков 1981, с. 23). Щодо гіпотези О. М. Лєскова критично висловився В. І. Марковін у ході дискусії навколо проблем вивчення дольменної культури Західного Кавказу. Він підкреслив, що ця гіпотеза не була підкріплена конкретними матеріалами, оскільки чисто дольменні матеріали майже не досліджуються (хронологія, аналіз матеріальної культури), і всі гіпотези щодо її походження слабко обґрунтовані, або ж узагалі побудовані «на піску». Виходить, що археологічно слабко вивченій дольменній культурі приписується ще й генетичний зв'язок з кемі-обинською культурою. Але, на думку дослідника, цілком можливо, що вирішення проблеми походження дольменів Кавказу допоможе розібратися і у генезі кемі-обинської культури (Марковин 1987, с. 81).

Цікаво відзначити появу на самому початку 80-х рр. інших робіт, які стосуються кемі-обинських поховань на Нижньому Дніпрі, а саме розкопок Каховської, згодом Херсонської експедиції ІА АН УРСР, на правому та лівому берегах Нижнього Дніпра, аналізу частини яких (с. Любимівка, к. 14; 19; Старосілля, к. 1) присвятив свої дослідження О. М. Лєсков. Мається на увазі дисертація Ю. О. Шилова (Шилов 1981а; 1982а). З масиву у 542 поховання з 70 курганів доби енеоліту та бронзового віку, залучених до аналізу, він виділяє групу з 9 поховань у кам'яних скринях кемі-обинського

типу, які поділяє на дві підгрупи, що різняться між собою за часом, конструктивними особливостями та положенням похованих:

Для першої групи поховань, що датуються доранньоямним часом, характерна парна кількість добре оброблених та підігнаних одна до іншої плит, внутрішні стінки яких прикрашені розписом вохрою. Скрині не супроводжуються кам'яними конструкціями у насипах, тобто кромлехами, крепідами тощо. Поховані лежать у слабко скорченому положенні.

Для другої групи, що датуються допізньоямним часом, властива непарна кількість недбало оброблених і погано підігнаних одна до іншої плит. Поховані лежать у сильно скорченому положенні. У трьох випадках поховання цієї групи супроводжувала кераміка, а одне — оточене кромлехом (Шилов 1981a, с. 57—58).

Треба відзначити, що для побудови періодизації та визначення хронологічного положення окремих груп та типів поховань Ю. О. Шилов використав своє досить суб'єктивне бачення культурної атрибуції, періодизації та хронології різних поховань, а відповідно до цього і стратиграфії курганів. Так, аналізуючи стратиграфічну позицію двох поховань у скринях в кург. 1 біля с. Старосілля (пох. 3 та 4), він пише, що ранньоямне пох. 7 (за його визначенням) знаходилося між ними, що вказує на синхронізацію більш ранніх поховань кемі-обинського з похованнями ранньоямного типу. А більш пізні відповідно датуються часом після ранньоямних (Шилов 1981a, с. 97—98). Далі, розглядаючи «історичний процес» у Нижньому Подніпров'ї, на підставі співвідношення різних виділених ним типів поховань (нижньомихайлівского, ранньоямного, кемі-обинського, старосільського, пізньоямного), Ю. О. Шилов відзначає, що кемі-обинський тип з'явився у регіоні в уже повністю сформованому вигляді, і не має ніякої типологічної спадковості від поховань нижньомихайлівського типу. Цей тип, на думку Ю. О. Шилова, має самостійний прийшлий характер, а час його появи є синхронним із появою виділеного ним старосільського типу пам'яток, а згодом вже з'являється ранньоямний тип, спадковий від першого підтипу нижньомихайлівського, але не без участі другого підтипу.

Аналогії похованням кемі-обинського типу Ю. О. Шилов бачить у Криму та на Південному Бузі, в той час, як старосільського — на Нижньому Доні та у Передкавказзі, тобто, вказує на напрямок первинного просування обох груп у Подніпров'я (Шилов 1981a, с. 123).

Щодо кемі-обинських поховань 3 та 4 з кург. 1 біля с. Старосілля, Ю. О. Шилов надалі повертався неодноразово (Шилов 1981b; 1982a; 1988). Він не торкається проблеми культурних особливостей кемі-обинських поховань, визначаючи їх за наявністю кам'яних скринь і порівнюючи з деякими вже опублікованими на той час похованнями (зокрема, пох. 1 з кург. 1 біля с. Старогорожене на р. Інгул) за типологією поховального обряду, конструкції та орнаменту скринь.

Датування цих поховань визначається на основі їхнього типологічного та стратиграфічного оточення (Шилов 1982a, с. 31). Оскільки саме трактування інших типів поховань мало дещо вільний характер, то і висновки отримали досить суб'єктивний характер, тому що базувалися не на певних методичних засадах, а на довільному сприйнятті автора тих чи інших поховань і їхньої типологічної близькості, або навіть «спадковості» в тих чи інших вибраних ним курганах. Наприклад, ранньоямне пох. 7 має типологічну спадковість від більш раннього поховання 16, яке у свою чергу тягне до середньостогівської культури, але має нижньомихайлівські впливи (?; *Ю. Р.*). Ця ж спадковість опосередкована типологією основного пох. 3 з сусіднього кург. 4, яке аналогічне пох. 7 з кург. 1, але кромлех навколо першого вказує ще на впливи обряду пох. 15 з кург. 1, тому кемі-обинське пох. 3 треба віднести до початку ранньоямного періоду (Шилов 1982a, с. 31). Інше ж кемі-обинське пох. 4 відноситься до межі між ранньо- та пізньоямним часом, оскільки йому передувало пох. 7, а за ним було впущено пох. 5 — одне з найдавніших пізньоямного типу (?; *Ю. Р.*).

Але це ще не все, бо хронологічне положення пох. 4 уточнюється ще й даними з кург. 9 біля с. Софіївка, на лівому березі Дніпра, де основне кемі-обинське пох. 1 передувало ранньоямному пох. 13, два горщики з якого мають аналогії відповідно у середньому шарі Михайлівського поселення на Дніпрі та Костянтинівському на Нижньому Доні. Це ще не найгірше, але виявляється, що кемі-обинське пох. 1 з кург. 9 біля с. Софіївка типологічно виступає за пох. 4 з кург. 1. біля с. Старосілля, з чого й датується останнє початком ранньоямного періоду (Шилов 1982b, с. 32).

Таким чином датуються обидва поховання з Старосілля початком ранньоямного періоду (Михайлівка II). Верхня їхня дата визначається приблизно на тих же «методичних засадах», за участю так званих старосільських поховань, які є більш пізніми за кемі-обинські в кург. 1 с. Старогорожено (пох. 8) та к. 9 с. Софіївка (пох. 11), і походять з Закавказзя. Надалі йде ланцюг сумнівних співставлень, який завершується датуванням кемі-обинських поховань з кургану с. Старосілля не пізніше XXV—XXIV ст. до н. е. (Шилов 1982a, с. 33), і довершується зодіакально-календарним методом датування та символікою зображень на скринях.

Обидва старосільські поховання виявляються давнішими і від пох. 1, кург. 1 біля с. Старогорожене, і від кримського поховання біля с. Долинка з металевими речами новосвободненського типу, і лише якоюсь мірою співстав-

ляються с пох. 17, кург. 1 с. Баратівка зі статуетками серезліївського типу, датовані пізнішим трипіллям (Шилов 1982а, с. 36—37). На підставі лише Ю. О. Шилову відомих даних, він називає енеолітичне пох. 14 у кам'яній скрині з кург. 11 групи Аккермень I на р. Молочній типологічно більш пізнім ніж усі згадані поховання кемі-обинского типу, хоча за стратиграфією воно передує пох. 15 з кург. 1 біля с. Старосілля (Шилов 1982а, с. 36).

Цікаво, що тепер, на відміну від висновків у дисертації, Ю. О. Шилов все ж пише про генетичне наслідування пам'яток нижньомихайлівского типу та кемі-обинських пам'яток, використовуючи при цьому не стільки точку зору Д. Я. Телегіна, скільки О. Г. Шапошникової, оскільки перші пам'ятки (основні поховання у скринях з кург. 1 с. Старогорожено та кург. 1 с. Баратівки) виступають як ранній, нижньомихайлівський етап розвитку культури, а кемі-обинські зі Старосілля — як розвинутий або середній етап, а пізній простежується у Криму і Поінгуллі до початку зрубного часу, що нагадує вже позицію А. О. Щепинського (Шилов 1982а, с. 37).

Не менш виразною з точку зору використання «методів» типологічної спадковості та наслідування обряду була стаття Ю. О. Шилова, присвячена висвітленню ранніх матеріалів з кургану 1 біля с. Велика Олександрівка на р. Інгулець, серед яких було пох. 7 у кам'яній скрині (Шилов 1988). Спочатку в один комплекс були поєднані два різних за часом, обрядом та культурою поховання (основне пох. 24 та перше впускне пох. 23, що частково його прорізало), а потім відзначено, що чітко простежується наслідування обряду кемі-обинського пох. 7 у скрині від попередніх нижньомихайлівсько-трипільських, яке, у свою чергу, має продовження в обряді пох. 3 та 4 кург. 1 с. Старосілля (Шилов 1988, с. 11). Крім того, згадане вище пох. 14, кург. 11 групи Аккермень I на р. Молочній вже займає типологічно проміжне становище між великоолександрівським похованням та пох. 3 старосільського кургану, а не є, як раніше, пізнішим за останнє (Шилов 1988, с. 13).

У той же час, хоча і тезовому вигляді, виділення поховань кемі-обинської культури у степовому Подніпров'ї було визнано неправомірним, і розглядалося як соціальне явище у носіїв ямної культури (Генинг 1987). Але сприймати такі висновки на неповній сторінці тексту без суттєвого аналізу і доказів, було дивно з точки зору посилання на ці тези.

Важливим продовженням розробки кемі-обинської тематики можна вважати введення у науковий обіг нових комлексів у кам'яних скринях з території на захід від Південного Бугу. У цьому відношенні примітною вже була публікація вторинно використаних орнаментованих плит вид кам'яної скрині для перекриття поховання ямной культури (кург. 1, пох. 1) з материалів розкопок курганів біля с. Великодолинське, Одеського р-ну, Одеської обл. (Субботин, Черняков, Ядвичук 1976, с. 186—201). Автори публікації сприйняли цю знахідку, як свідоцтво наявності у Північно-Західному Причорномор'я пам'яток кемі-обинської культури, які з'явилися в результаті міграції племен на захід на ранньому етапі її розвитку (Субботин, Черняков, Ядвичук 1976, с. 195—197).

Нові публікації поховань у кам'яних скринях на цій території, вже із добре збереженими поховальними спорудами з'явилися дещо пізніше, наприкінці 1980 — початку 1990-х рр. Ці матеріали надали нові дані для дискусії. Спочатку Л. В. Субботін видає комлекс з кургану біля м. Татарбунари, Одеської області (кург. 1, пох. 2) на р. Когильник, яке, завдяки горщику з нього, характеризує як поховання культури кулястих амфор (Субботин 1988, с. 125, рис. 2: 1—3), що наводило на роздуми про появу тут кам'яних скринь під впливом чи при безпосередній участі останньої, що повертає нас до дослідження Н. О. Ніколаєвої та В. О. Сафронова.

Дещо пізніше видаються ще кілька комплексів, зокрема, з кург. 1, пох. 14 біля с. Старі Біляри, Комінтернівського району Одеської області, що біля витоку Григорівського лиману (Петренко 1991), та з кургану біля с. Велико-Зиминове Великомихайлівського району (пох. 1), що на р. Середній Куяльник (Петренко, Тощев 1990). Саме при публікації останнього автори висловилися на підтримку думки, що кемі-обинські пам'ятки України не можуть розглядатися як окрема археологічна культура відособлено від ямної культури (в усякому разі поза Кримом), а точніше, відособлено від локальних проявів ямної культурно-історичної спільності, яким би не було походження самого обряду у кам'яних скринях, особливо неорнаментованих, у ямній культурі, зокрема, під впливом культури кулястих амфор (Петренко, Тощев 1990, с. 83). Виходячи з цього, та з огляду на появу серії поховань кемі-обинського типу у Дністро-Бузькому межиріччі з речами, які є типовими з однієї сторони для ямних пам'яток Південного Бугу (кістяна молоточкоподібна шпилька), а з іншої — для ямних пам'яток між Дністром та Дунаєм (банкоподібна посудина буджацького типу), дослідники вважають, що степи між Дністром та Південним Бугом були місцем контактів південно-західної (буджакської) та південно-бузької груп ямної культури.

Щодо датування поховань кемі-обинського типу, то В. Г. Петренко та Г. М. Тощев використали метод, який був запропонований у вищезгаданій статті Г. Т. Ковпаненко та В. М. Фоменка. Дослідники виходили на хронологію поховань з огляду на періодизацію обох локальних варіантів ямної культури, запропоновану на той час. Зокрема, посудина

буджакського типу із поховання біля с. Старі Біляри відбивала пізній буджакський період розвитку локальної ямної культури між Дністром та Дунаєм, але молоточкоподібна шпилька з цього ж комплексу відповідала часу не пізніше другого стратиграфічного горизонту локальної ямної культури на Південному Бузі, що не виключало, на думку авторів, більш ранє датування поховання. Велико-зиминівське поховання в орнаментованій кам'яній скрині автори датували більш раннім часом, з огляду на його аналогії похованням кемі-обинського типу на Південному Бузі, де останні синхронні ранньому стратиграфічному горизонту місцевої пізньоямної культури (Петренко, Тощев 1990, с. 83—84).

Підсумки у вивченні поховань кемі-обинського типу цього регіону підвів у 1995 р. Л. В. Субботін (Субботин 1995). Аналізуючи матеріали вже згаданих вище поховань з Великодолинського, Старих Біляр, Велико-Зиминове, а також додаючи до них ще одне поховання у кам'яній розписній скрині з кургану могильника «Алькалія» біля с. Широкого, Білгород-Дністровського району Одеської області, на р. Алькалія (кург. 33, пох. 3), дослідник доходить висновку, що всі ці поховання за рисами обряду та інвентарем можна віднести до досить пізніх поховань буджакської локальної групи ямної культури (Субботин 1995, с. 196). Щодо визначення цих поховань, то Л. В. Субботін вважає за можливе називати їх скринями кемі-обинського типу, оскільки мова йде лише про специфічні риси схожості останніх з розписними скринями Криму та Північного Причорномор'я, які відносять фахівці до кемі-обинської культури, але ніяк не про перегляд «ямної суті» цих поховань взагалі. Це тим більш реально, бо існує думка про загальний перегляд суті кемі-обинських поховань як окремого культурного явища.

Загалом, кам'яні скрині у Північно-Західному Причорномор'ї являють собою один з різновидів місцевого поховального обряду ямної культури, який сформувався, можливо, під впливом, з однієї сторони, культури кулястих амфор, а з іншої — культурного явища типу Кемі-Оба. Разом з цим дослідник вважає, що орнаментовані кам'яні скрині з'явилися у середовищі ямної культури Північно-Західного Причорномор'я виключно під впливом останнього (Субботин 1995, с. 196).

Деякі підсумки. Таким чином, із наведеного вище можна бачити тенденцію до сумнівів в існуванні кемі-обинської культури, як окремого культурного явища, перш за все, для території степового Причорномор'я. При цьому, термін «кемі-обинський тип» відносно поховань в орнаментованих скринях у більшості випадків продовжував використовуватись. З іншої сторони, з'являється тенденція до розгляду кам'яних скринь в контексті розвитку мегалітичних традицій, як загальноєвропейського напрямку, найдавніші прояви яких можна бачити за доби раннього енеоліту: могильники Чаплі, Яма, Маріуполь (Довженко 1993; Рассамакін 1999).

В цілому, можна спостерігати відхід від тих засад, на яких виділялася кемі-обинська культура спочатку в Криму, а потім розширення її до умовно нижньомихайлівсько — кемі-обинської спільноти, або кола культур неорнаментованої лискованої кераміки, де кам'яні скрині були лише одним, хоч і яскравим проявом культурного явища. Тепер основна увага переходила до характеристики та інтерпретації поховань в орнаментованих та неорнаментованих скринях, включаючи питання появи та розвитку самої традиції, а також статусу цих поховань. Це почало проявлятися вже у перші декаді 2000-х років, особливо по відношенню до території Криму.

Саме на цьому етапі нарешті були опубліковані епонімний курган «Кемі-Оба», більшість «класичних» поховань у скринях, які були важливою частиною характеристики кемі-обинської культури (Колотухин 2008; Тощев 2002; 2010; Щепинский, Тощев 2001; Ivanova, Rassmann 2014), нові матеріали (Тощев 2001; Häusler, Toščev 2007 (2009)), а також архівний звод кемі-обинських поховань, підготовлений у 1982 році А. О. Щепинським (Щепинский 2002). В центрі уваги знаходилося питання культурної належності цих поховань з тенденцією розглядати їх в контексті ямної культури, що яскраво проявилося в роботах Г. М. Тощева, зведених в монографічне дослідження (Тощев 2007).

Що стосується степового Причорномор'я, на першу декаду 2000-х рр. припадає збільшення уваги до проблем становлення та еволюції традиції поховань у скринях від доби енеоліту до ранньої бронзи, включаючи конструктивні особливості скринь, а також критичні історіографічні огляди відносно проблем культурної інтерпретації останніх. Це яскраво проявилося в дослідженнях Д. Л. Тесленка (Тесленко 2000; 2001; 2002; 2004; 2005; Teslenko 2004), які закономірно були зведені до вивчення еволюції мегалітичних споруд, але обмежені енеолітичним часом (Тесленко 2007).

На другу декаду припадають кілька важливих досліджень. Перше з них стосується аналізу поховань у скринях доби енеоліту та ранньої бронзи Північного Причорномор'я і Криму в порівняльному контексті з культурою кулястих амфор (Szmyt 2014). Ще два опубліковані нещодавно. Перше з них пов'язано з похованням у напівзруйнованій скрині в частково дослідженому кургані на р. Молочній, біля заповідника «Кам'яна Могила» (Котова и др. 2020). Інше — з аналізом хронологічної послідовності мегалітичних поховальних комплексів, включно з кам'яними скринями (Дараган, Полин, Свойский 2021).

Автор не буде у даній статті детально зупинятися на аналізі цих досліджень, які потребують окремого розгляду, оскільки основною метою вважав перші етапи формування і поширення «кемі-обинської проблеми», яка в наш час зводиться не стільки до вивчення «кемі-обинської культури», скільки до вивчення феномену поховань у кам'яних скринях доби енеоліту та ранньої бронзи в степах Північного Причорномор'я і Криму.

Сучасні джерела та територія поширення[5]**.** На основі вивчення архівних джерел і наявних публікацій на даний час маємо інформацію про 170 курганів, в яких було досліджено 211 поховань у кам'яних скринях доби ранньої бронзи[6]. З них у степовому Причорномор'ї ці поховання досліджені в 90 курганах (107 поховань), а у Криму — 80 курганів (104 поховання), тобто, приблизно рівна кількість, але різна інформаційна навантаженість (рис. 1; 2).

Територіальний розподіл курганів з похованнями у кам'яних скринях для степового Причорномор'я відбувався за тим же принципом, що й курганів з енеолітичними похованнями, тобто, відносно басейнів степових річок та їхніх притоків (Rassamakin 2004a; 2004b). Відносно розподілу пам'яток на території Криму був використаний той же принцип, в межах виділених в літературі шести річкових груп (Олиферов, Тимченко 2005).

1. Річки та балки рівнинного Криму.

2. Річки північно-західних схилів Кримських гір.

3. Річка Салгир та її притоки.

4. Річки північно-східних схилів Кримських гір.

5. Річки та балки Керченського півострова.

Шоста група річок Південного берега Криму не увійшла в дослідження за відсутності відомих автору пам'яток. Саме в такій послідовності відбувалося картографування курганів на території Криму.

Цей принцип відрізняється від історико-географічного та фізико-географічного принципів, які використовувалися для кримського регіону (Щепинский 2002, с. 64—65; Тощев 2007, с. 5—8). Але він абсолютно виправданий, оскільки саме гідросистеми визначали як спосіб життя, так і характер переміщення/міграцій/зв'язків степового населення, особливо за доби енеоліту та ранньої бронзи (Rassamakin 2003). Звичайно, автор використовував для порівняння раніше опубліковані карти поширення поховань у кам'яних скринях, деякі з них включали і поховання в скринях доби енеоліту Північному Причорномор'ї (Тесленко 2002; Teslenko 2004), Криму (Тощев 2007, с. 65, рис. 24; Тощев, Кашуба 2017), та загальну карту на фоні поширення поховань у скринях культури кулястих амфор (Szmyt 2014, fig. 1). Раніше автор також опублікував загальну карту поширення скринь доби ранньої бронзи без переліку місць знахідок, базуючись на зібраних даних про 130 поховань станом на 2001 рік (Рассамакин, Евдокимов 2010а, с. 118, рис. 13).

Результати та обговорення. Кількісний розподіл курганів з похованнями у скринях доби ранньої бронзи зведений у табл. 3. Вони розповсюджені у двох основних зонах — в Криму (передгір'я, Керченський півострів, західне побережжя) та в Дніпро-Дністровському регіоні, де більша концентрація спостерігається в Інгулецько-Інгульському межиріччі (рис. 3).

Поховання в скринях доби ранньої бронзи звичайно мають свої локальні особливості, але вони не підпорядковані, на мій погляд, поділу ямної культури на локальні варіанти. Якщо ж порівнювати причорноморську зону та Крим, то необхідно повернутися до доби енеоліту.

Причорноморська зона має значно більш давнє підґрунтя, яке сягає доби раннього енеоліту, коли вперше в нечисельних так званих «ґрунтових» похованнях використовувалися плити для внутрішнього облицювання стінок ям, наприклад у двох поховань у Маріупільському могильнику, в могильниках Яма, Чаплі, або ряд каменів по периметру ями як у ворошиловградському похованні з обрядом групи II-В. До того ж у краще досліджених випадках, ці поховання перекривалися кам'яними купольними закладками, своєрідними невеликими каірнами (Довженко 1993; Тесленко 2007; Rassamakin 2004a, S. 36, Abb. 27). Але ці конструкції можна вважати лише специфічними псевдоскринями. Поява поховань у кам'яних скринях, встановлених на давній поверхні, відбувалася в процесі формування культової монументальної архітектури за доби середнього енеоліту (Рассамакин 1999; Тесленко 2007;

---

5. Всі пункти позначені у підписах до карт (рис. 1; 2) Третя карта надає загальний вигляд поширення кам'яних скринь доби ранньої бронзи (рис. 3). Автор не наводить детальний список поховань у табличному варіанті з відповідними посиланнями, враховуючи обсяг статті.

6. До цієї бази джерел увійшла, очевидно, незначна кількість поховань, які можна було б віднести до доби міді. Ці спірні поховання не увійшли в Каталог енеолітичних поховань, опублікованих автором саме з огляду на їхній майбутній аналіз в порівняльному контексті поховань в скринях доби ранньої бронзи (Rassamakin 2004b). Крім того, не включено два поховання в басейні Сіверського Дінця: Сватове, к. 12, пох. 1 та Петрівка, к. 1, пох. 4, які вимагають окремого розгляду (Братченко 1996). А також недавно досліджене поховання біля заповідника «Кам'яна Могила» ,біля м. Мелітополь (Мирний, к. 2, пох. 2), до публікацій якого у автора багато питань (Махортих та ін. 2020; Котова и др. 2020; Kotova et al. 2023). У 2024 р. було досліджено поховання біля с. Воронове, Синельниківського р-ну, Дніпроперовської обл., яке визначає найпівнічніший пункт поширення поховань на Дніпровському Лівобережжі (дякую О. В. Симоненке за можливість використати цю інформацію).

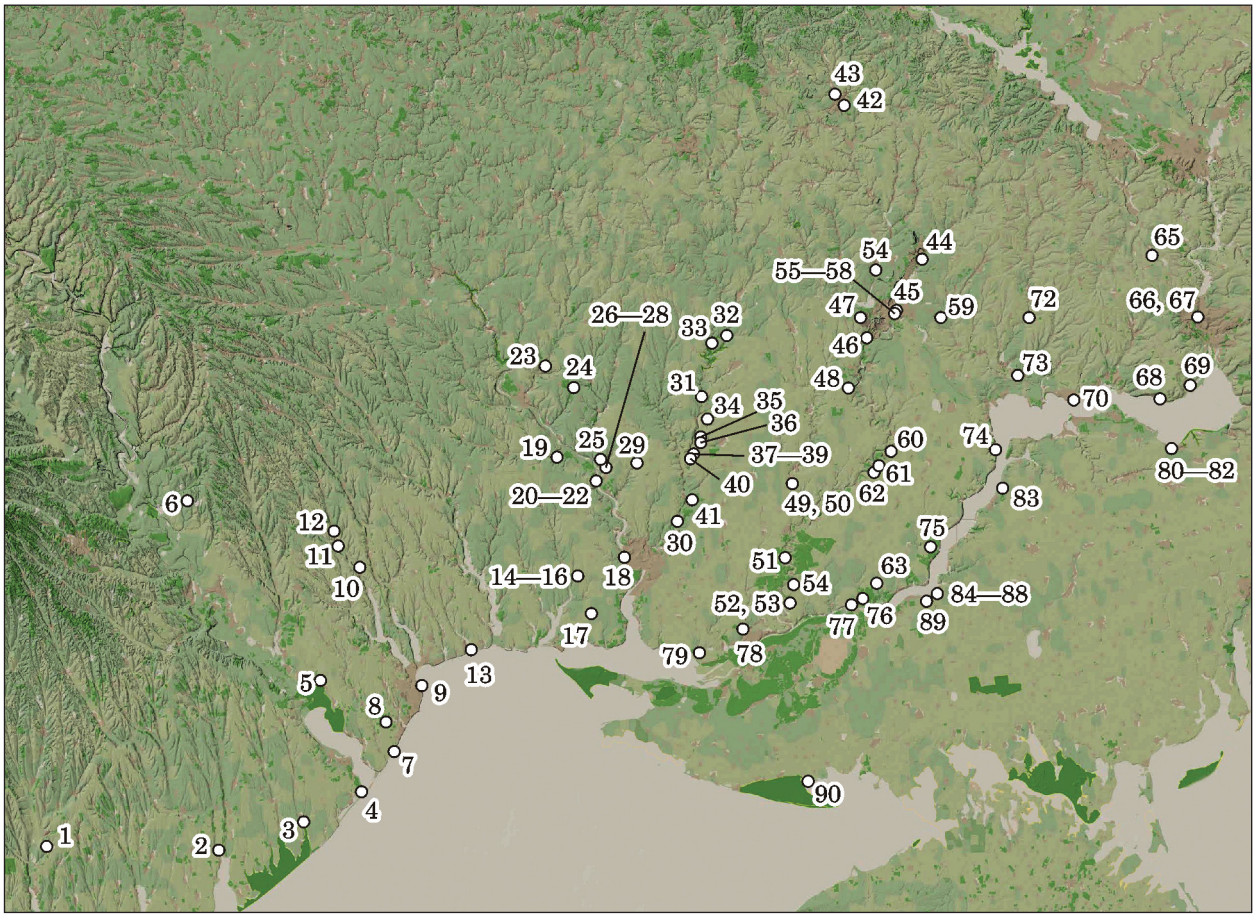

Рис. 1. Карта поширення поховань у кам'яних скринях доби ранньої бронзи в курганах степового Причорномор'я: 1 — Тараклія; 2 — Татарбунари; 3 — Широке; 4 — Затока; 5 — Біляєвка; 6 — Красне; 7 — Санжейка; 8 — Великодолинське; 9 — Одеса; 10 — Баранове; 11 — Катаржине; 12 — Великозименове; 13 — Старі Біляри; 14, 15 — Іванівка; 16 — Кам'янка; 17 — Благодатне; 18 — Весняне; 19 — Покровка; 20—22 — Ковалівка; 23 — Актове; 24 — Малосолоне; 25 — Троїцьке; 26—28 — Нова Одеса I—III; 29 — Новошмидтівка; 30 — Пересадівка; 31 — Майорівка; 32 — Березівка; 33 — Стара Розанівка; 34 — Старогорожине; 35 — Одрадівка; 36 — Плющівка; 37—39 — Костянтинівка; 40 — Піски; 41 — Виноградівка; 42 — Олександрія; 43 — Войнівка; 44 — Веселі Терни; 45 — Кривий Ріг; 46 — Рахманівка; 47 — Моісеївка; 48 — Зелений Гай; 49, 50 — Висунськ; 51 — Баратівка; 52, 53 — Федорівка; 54 — Лозоватка; 55—58 — Кривий Ріг; 59 — Андрусівка; 60 — Старосілля; 61 — Велика Олександрівка; 62 — Мала Олександрівка; 63 — Томарине; 64 — Лиманці; 65 — Широке; 66—67 — Кічкас; 68 — Вищетарасівка; 69 — Біленьке; 70 — Нікополь; 71 — Куйбишеве; 72 — хут. Шевченка (Шахтар); 73 — Орджонікідзе; 74 — Золота Балка; 75 — Новокаіри; 76 — Бургунка; 77 — Львове; 78 — Чорнобаївка; 79 — Новодмитрівка; 80—82 — Балки; 83 — Мала Лепетиха; 84—88 — Софіївка; 89 — Любимівка; 90 — Скадовськ

Fig. 1. Distribution map of the graves in the stone cists of the Early Bronze Age in mounds of the Pontic steppe: 1 — Tarakliia; 2 — Tatarbunary; 3 — Shyrokee; 4 — Zatoka; 5 — Biliaevka; 6 — Krasne; 7 — Sanzheika; 8 — Velykodolynske; 9 — Odesa; 10 — Baranove; 11 — Katarzhyne; 12 — Velykozymenove; 13 — Stari Biliary; 14, 15 — Ivanivka; 16 — Kamianka; 17 — Blagodatne; 18 — Vesniant; 19 — Pokrovka; 20—22 — Kovalivka; 23 — Aktove; 24 — Malosolone; 25 — Troitske; 26—28 — Nova Odesa I—III; 29 — Novoshmydtivka; 30 — Peresadivka; 31 — Maiorivka; 32 — Berezivka; 33 — Stara Rozanivka; 34 — Starogorozhyne; 35 — Odradivka; 36 — Pliushchivka; 37—39 — Kostiantynivka; 40 — Pisky; 41 — Vynogradivka; 42 — Oleksandriia; 43 — Voinivka; 44 — Veselo Terny; 45 — Kryvyi Rig; 46 — Rakhmanivka; 47 — Moiseivka; 48 — Zelenyi Gai; 49, 50 — Visunsk; 51 — Barativka; 52, 53 — Fedorivka; 54 — Lozovatka; 55—58 — Kryvyi Rig; 59 — Andrusivka; 60 — Starosillia; 61 — Vekyka Oleksandrivka; 62 — Mala Oleksandrivka; 63 — Tomarine; 64 — Lymantsi; 65 — Shyroke; 66—67 — Kichkas; 68 — Vyshchetarasivka; 69 — Bilenke; 70 — Nikopol; 71 — Kuibysheve; 72 — khut. Shevchenka (Shakhtar); 73 — Ordzhonikidze; 74 — Zolota Balka; 75 — Novokairy; 76 — Burgunka; 77 — Lvove; 78 — Chornobaivka; 79 — Novodmytrivka; 80—82 — Balky; 83 — Mala Lepetykha; 84—88 — Sofiivka; 89 — Liubymivka; 90 — Skadovsk

Rassamakin 2002, p. 60—66; 2011). Такі поховання присутні в усіх обрядових енеолітичних групах, проаналізованих автором (Rassamakin 2004a). Складність виникає з відносним датуванням, коли мова йде про середній або пізній енеоліт, що неможливо при відсутності в них відповідних артефактів, зокрема, трипільського посуду етапу BII/CI, який представлений в інших похованнях, або ж відповідних радіовуглецевих дат. На даний час, завдяки новим

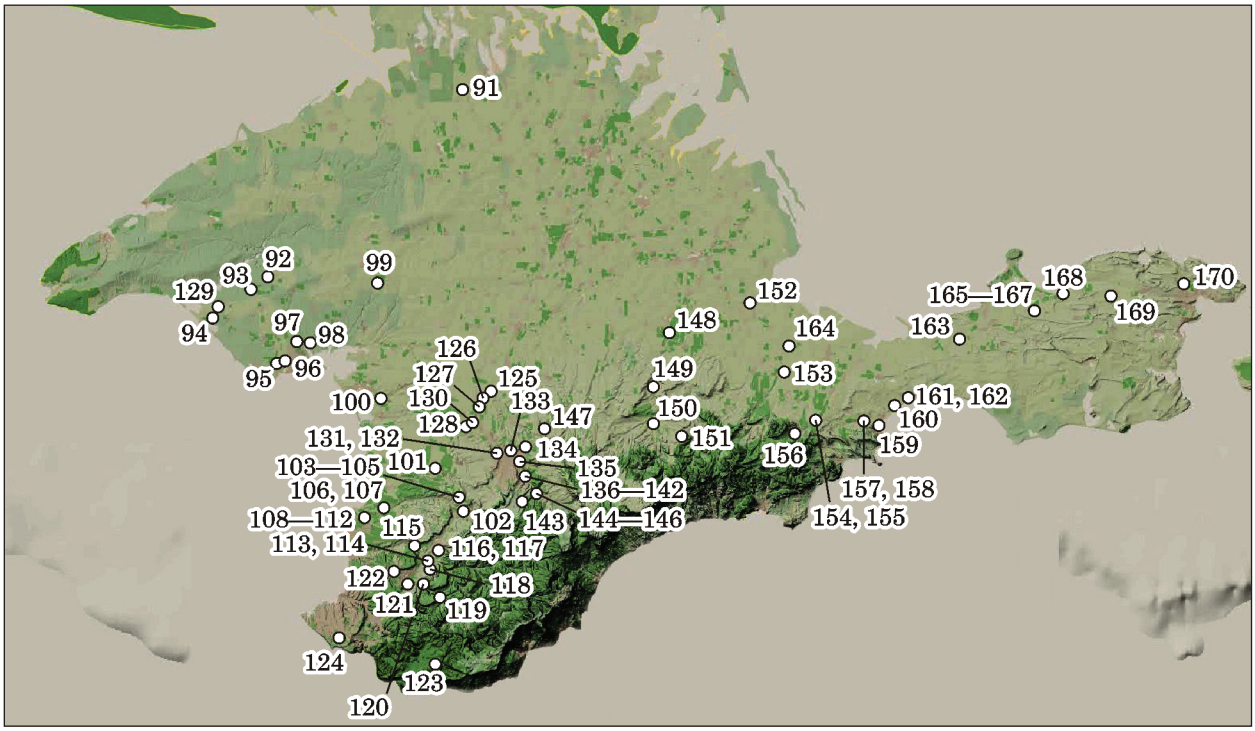

Рис. 2. Карта поширення поховань у кам'яних та дерев'яних скринях в курганах на території Криму: 91 — Долинка; 92 — Наташине; 93 — Веселівка; 94 — Криловка; 95 — Уютне; 96 — Євпаторія; 97 — Суворівське; 98 — Каменоломня (урочище Мамай); 99 — Виноградове; 100 — Чеботарка; 101 — Водне (Кояш); 102 — ст. Поштова; 103—105 — Казанки; 106, 107 — Віліно; 108—112 — Углове; 113, 114 — Бахчисарай; 115 — Долинне; 116, 117 — Бахчисарай; 118 — Тургенівка; 119 — радгосп Ілліча; 120 — Танкове; 121 — Холмівка; 122 — Верхньосадове; 123 — Родніковське (Скеля); 124 — Севастополь; 125 — Червона Зорька; 126 — Гвардійське (садиба Генкеля); 127 — Новософіївка; 128 — Родникове; 129 — Зольне; 130 — Сімферополь (Аеропорт); 131—132 — Мирне; 133 — Сімферополь (Абдал); 134 — Біле (Новий Абдал); 135 — Лугове (Чокурча); 136—142 — Сімферополь (водосховище); 143 — Клинівка (Кусек-Аратук); 144—146 — Піонерське; 147 — Донське; 148 — Жемчужина (Чотти); 149 — Вишенне; 150 — Білогорськ; 151 — Дозорне; 152 — Надія; 153 — Дятлівка; 154—155 — Першотравневе; 156 — Старий Крим; 157—158 — Ближнє (Ближнє-Бойове); 159 — Феодосія; 160 — Берегове; 161, 162 — Приморський; 163 — Уварове; 164 — Іллічове; 165—167 — Останіне; 168 — Нижньозаморське; 169 — Чистопілля (Артезіан); 170 — Новий («Катерлезький»)

Fig. 2. Distribution map of the graves in the stone and wooden cists of the Early Bronze Age in mounds of Crimea: 91 — Dolynka; 92 — Natashyne; 93 — Veselivka; 94 — Krylovka; 95 — Uiutne; 96 — Evpatoriia; 97 — Suvorivske; 98 — Kamenelomnia (urochyshche Mamai); 99 — Vynogradove; 100 — Chebotarka; 101 — Vodne (Koiash); 102 — st. Poshtova; 103—105 — Kazanky; 106, 107 — Vilino; 108—112 — Uglove; 113, 114 — Bakhchysarai; 115 — Dolynne; 116—117 — Bakhchysarai; 118 — Turgenivka; 119 — radgocg Illicha; 120 — Tankove; 121 — Kholmivka; 122 — Verkhniosadove; 123 — Rodnikovske (Skelia); 124 — Sevastopol; 125 — Chervona Zorka; 126 — Gvardiiske (sadyba Genkelia); 127 — Novosofievka; 128 — Rodnykove; 129 — Zolne; 130 — Symferopol (Aeroport); 131, 132 — Myrne; 133 — Symferopol (Abdal); 134 — Bile (Novyi Abdal); 135 — Lugove (Chokurcha); 136—142 — Symferopol (vodoskhovyscche); 143 — Klynivka (Kusek-Aratuk); 144—146 — Pionerske; 147 — donske; 148 — Zhemchuzhyna (Chotty); 149 — Vyshenne; 150 — Bilogorsk; 151 — Dozorne; 152 — Nadiia; 153 — Diatlivka; 154—155 — Pershotravneve; 156 — Staryi Krym; 157, 158 — Blyzhnie (Blyzhnie-Boiove); 159 — Feodosiia; 160 — Beregove; 161, 162 — Prymorskii; 163 — Uvarove; 164 — Illichove; 165—167 — Ostanine; 168 — Nyzhniozamorske; 169 — Chystopillia (Artezian); 170 — Novyi («Katerlezkii»)

даним, можна віднести до доби середнього енеоліту кам'яну скриню, досліджену біля с. Новопилипівка, гр. «Аккермень I», кург. 11, пох. 14 на р. Молочній (рис. 4; 5). Поховання було оточено кромлехом, діаметром до 20 м, перекрито насипом з суглинку, зі збереженою висотою 1,9 м, а з північно-східної сторони, біля кромлеху, знаходилися залишки святилища у вигляді стовпових ям з кам'яними огорожами, та вогнищем. За реконструкцією автора, в центрі, з вершини насипу, було впущено енеолітичне випростане пох. 10, сильно пошкоджене пізніми впускними похованнями ямної культури. Зі схилу насипу було впущено пізньоенеолітичне похов. 3 животилівсько-вовчанського типу (Rassamakin 2004b, S. 161—162, Tabl. 484; 485). Автор раніше вже звертав увагу, що притаманною рисою енеолітичних курганів є наявність ямок з попелястим заповненням або залишками святилищ у вигляді стовпів, в розміщені яких є певна система, а також наявність у деяких випадках тризни з кісток тварин та фрагментів кераміки (Рассамакін 1990, с. 69—70; Rassamakin 2004a, S. 59, Abb. 50). На даний час кількість таких комплексів розширилася, а разом з цим можливість їхнього датування. Такі

Таблиця 3. Кількісний розподіл поховань у кам'яних та дерев'яних скринях у Північному Причорномор'ї та в Криму

Table 3. Quantitative distribution of graves in the stone and wooden cists in the Pontic steppe and Crimea

Північне Причорномор'я	
Територія	*n*
Дунай-Дністер, межиріччя	4
Дністер, лівий берег	2
Дністер-Південний Буг, межиріччя	11
Бузький лиман і Південний Буг, правий берег	5
Південний Буг, лівий берег	7
Інгул, правий берег	2
Інгул, лівий берег	10
Інгулець, правий берег	12
Інгулець, лівий берег	11
Дніпро, правий берег	15
Дніпро, лівий берег	10
Приморська зона, Каркінітська затока	1
Усього	90

Крим	
Територія	*n*
Річки та балки / озера рівнинного Криму: р. Чатирлик, оз. Донузлав, Ойбурзький, Сасик, берег Чорного моря	10
Річки північно-західних схилів Кримських гір: Альма, Альма-Кача, Кача, Бельбек, Чорна, балка Бергмана	24
Салгир та її притоки	27
Річки північно-східних схилів Кримських гір: Сухий та Мокрий Індол, Чурук Су, Старий Крим, Феодосія	8
Річки та балки Керченського півострова: оз. Сари-Голь, Аджи-Голь, водорозділи, Казантипська затока Азовського моря	11
Усього	80

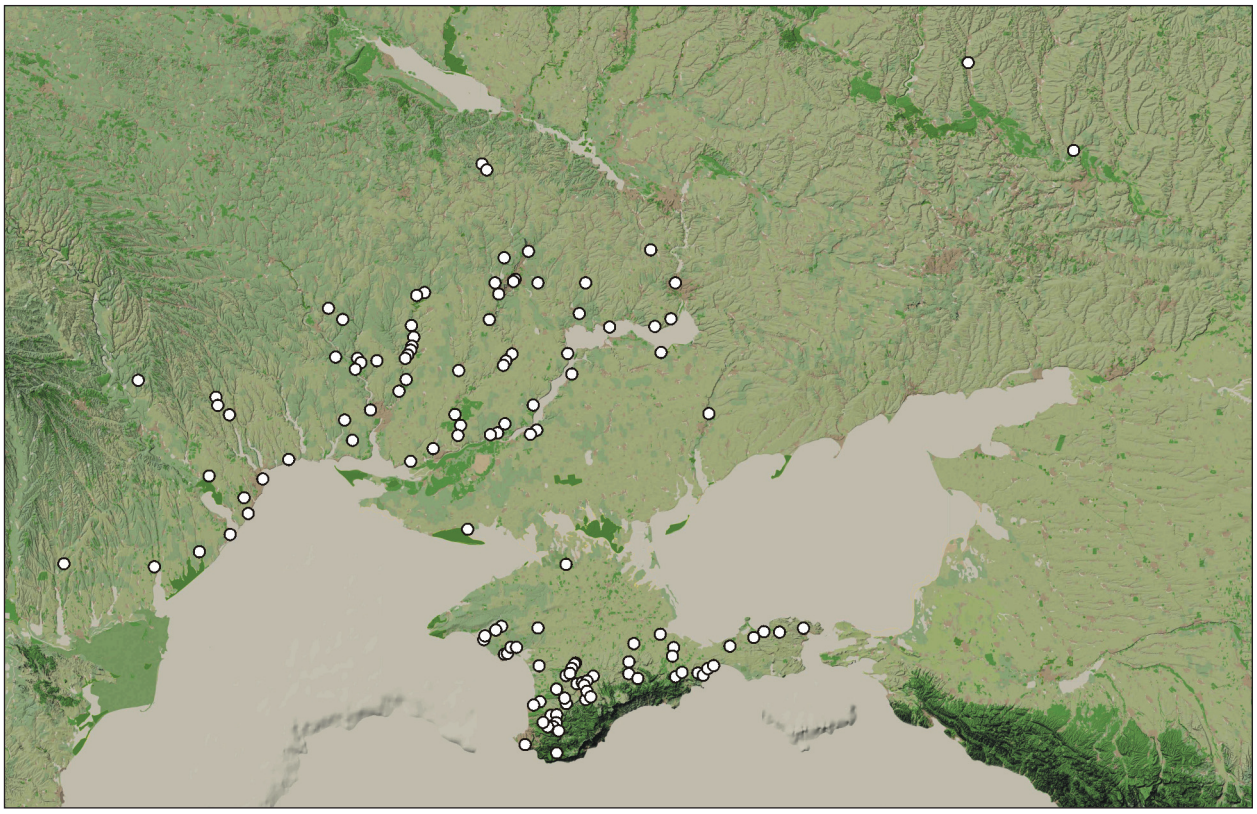

Рис. 3. Загальна карта поширення поховань у скринях доби ранньої бронзи у Північному Причорномор'ї та Криму

Fig. 3. General distribution map of grave in the cists in the mounds of Pontic steppe and Crimea

комплекси нечисельні, відомі у Пруто-Дністровському межиріччі, Дніпровському Правобережжі і на Молочній. Більшість поховань зруйновані, перекриті насипами, які оточені кромлехами або ровами, у всіх випадках в ці кургани впущені пізньоенеолітичні поховання, зокрема, животилівсько-вовчанського типу. Радіовуглецеві дати, отримані для комплексів з кург. 29 біля хут. Шевченка (Шахта) та кург. 8 біля м. Чимишлія на півдні Молдови, дозволяють датувати горизонт цих пам'яток разом з єдиним серед них похованням у кам'яній скрині з Новопилипівки приблизно другою чвертю, або ширше — першою половиною IV тис. до

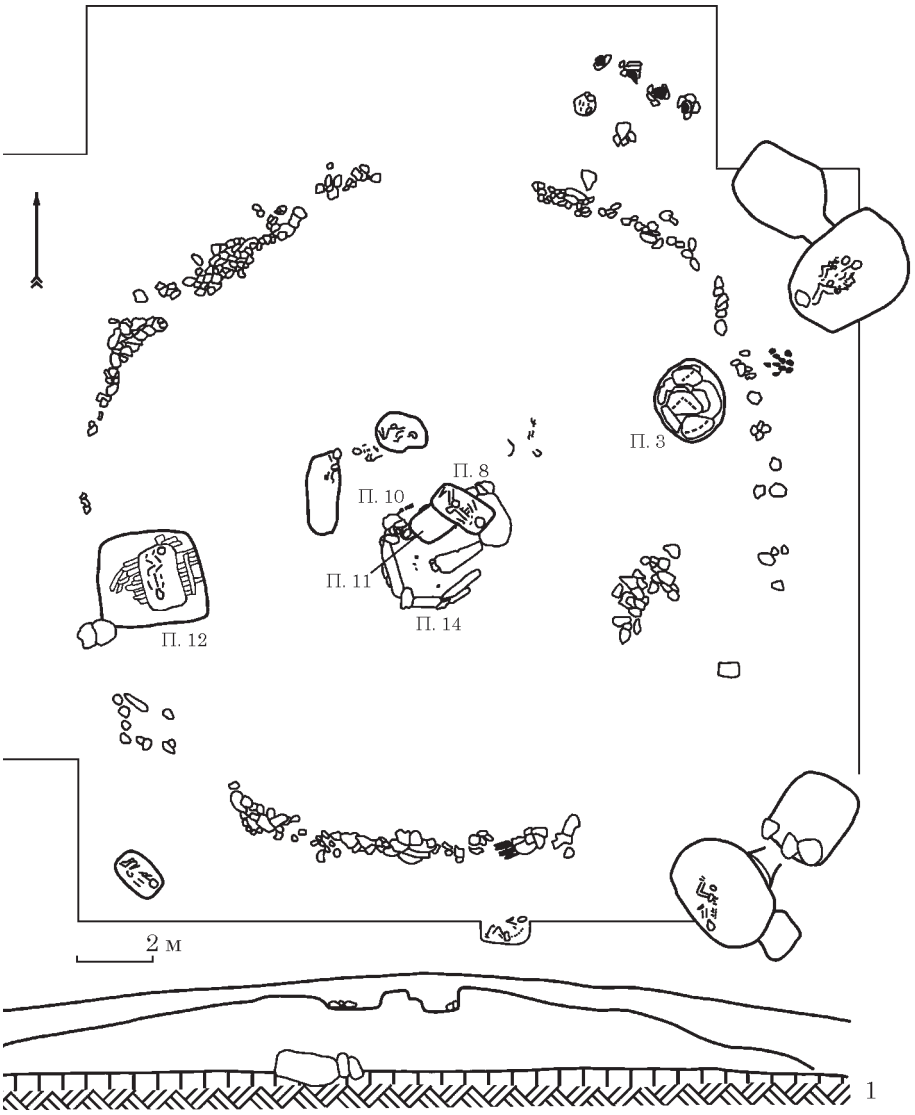

Рис. 4. Село Новопилипівка, гр. «Аккермень I» кург. 11: 1 — загальний план і профіль кургана; 2 — фото пох. 14 (за: Вязьмитина 1952)

Fig. 4. Novopylypivka village, «Akkermen I», mound 11: 1 — plan and profile of the mound; 2 — photo of grave 14 (after Viazmitina 1952)

н. е. за каліброваною шкалою, і відносити їх до доби середнього енеоліту. При цьому комплекси з Дністро-Прутського межиріччя асоціюють з культурою Чернавода I (Рассамакин 2014; Черных, Дараган 2014; Popovici, Ciobanu 2021; Popovici, Kaiser 2021; Popovici, Kovács 2020).

Очевидно, значна частина інших енеолітичних поховань різних обрядових груп у кам'яних скринях, які зосереджені, в основному, у Подніпров'ї та Дніпро-Бузькому межиріччі, може бути віднесена до пізнього періоду доби енеоліту в силу стратиграфічних даних

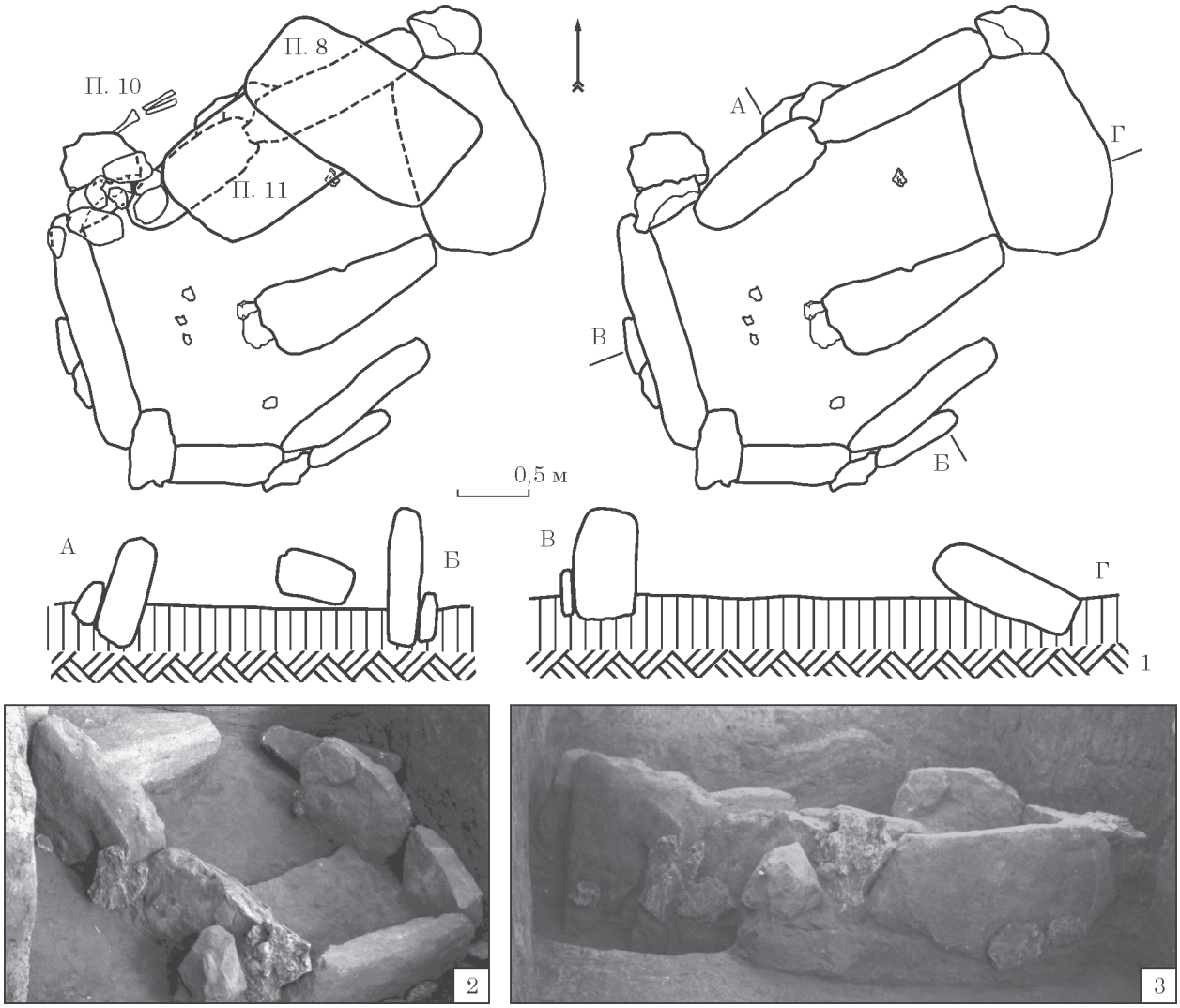

Рис. 5. Село Новопилипівка, гр. «Аккермень І» кург. 11, пох. 14 (за: Вязьмитина 1952)
Fig. 5. Novopylypivka village, «Akkermen I», mound 11, grave 14 (after Viazmitina 1952)

або наявного інвентаря, наприклад, статуеток серезліївського типу та певних типів горщиків. Спираючись на існуючу інформацію, зокрема, при дослідженні енеолітичних поховань (Rassamakin 2004a; 2004b), підготовці рукопису каталогу поховань у кам'яних скринях доби ранньої бронзи, а також нещодавно видану статтю на цю ж тему (Дараган, Полин, Свойский 2021) можна говорити про існуючу проблему датування та інтерпретації певної кількості поховань з положенням на спині, з підігнутими ногами та випростаними рукам (група II-А) в неорнаментованих кам'яних скринях, основних в курганах, або ж перших впускних в енеолітичні кургани.

Такі поховання не були враховані автором при підготовці каталогу енеолітичних поховань (Rassamakin 2004b). У свій час, частина таких впускних поховань розглядалася, як більш ранні кемі-обинські, які передували похованням в орнаментованих скринях, але більш пізніми, ніж пізньоенеолітичні поховання горизонту Баратівка-Старогорожене, які на той час визначалися як нижньомихайлівські (Евдокимов, Рассамакин 1988, с. 87—88). Пізніше, на основі вивчення нових джерел, енеолітичні поховання групи II-А, включаючи також деякі основні поховання у кам'яних скринях, отримали назву «постстогівських». Вони супроводжуються елементами культової монументальної архітектури у вигляді ровів або кромлехів, характерних саме для доби енеоліту (Рассамакин, Евдокимов 2001). Кількість їх можна розширити за рахунок поховань у Подніпров'ї та Дніпровському Правобережжі, але це тема окремого дослідження, із залученням неопублікованих архівних джерел. У якості яскравого зразка можна навести пох. 3 в кург. 8 біля с. Львове на правобережжі Нижнього Дніпра, оточене кромлехом, у супроводі плоскодонного горщика, аналогічного тим, які часто інтерпретують як нижньомихайлівські (рис. 6; 7; Дараган, Полин, Свойский 2021, с. 31, рис. 34 [7]; Тереножкин и др. 1973, с. 40—43).

7. У автора немає сумнівів у тому, що кромлех в цьому кургані оточує саме пох. 3.

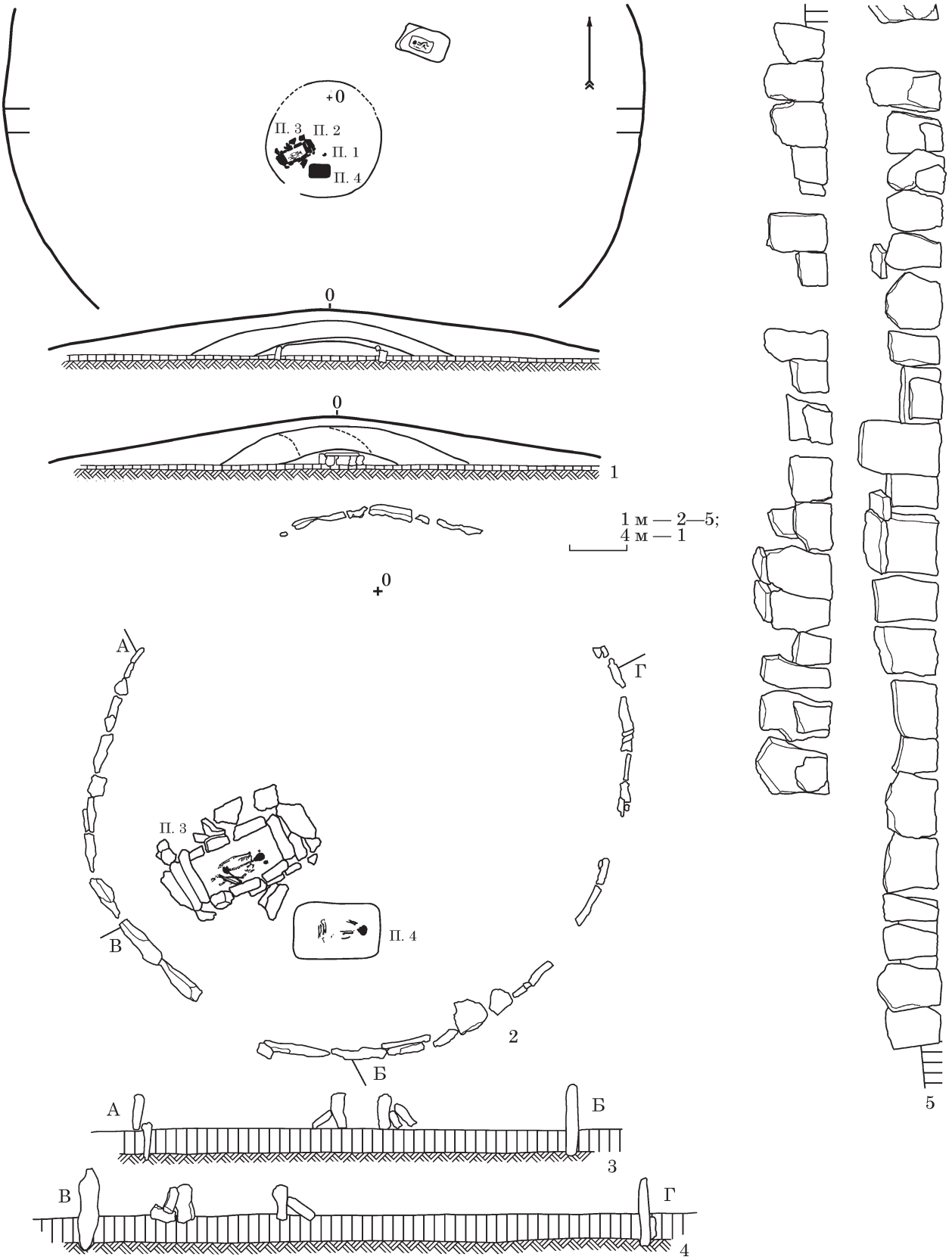

Рис. 6. Село Львове, кург. 8: 1 — загальний план і профілі бровок кургану; 2—4 — план кромлеху з профілями та поховань 3 і 4; 5 — розгортка кромлеху (за: Тереножкин и др. 1973)

Fig. 6. Lvove village, mound 8: 1 — plan and profile of the mound; 2-4 — plan of the stone cromlech with profiles and graves 3 and 4; 5 — stone slabs of the cromlech (after Terenozhkin et.al. 1973)

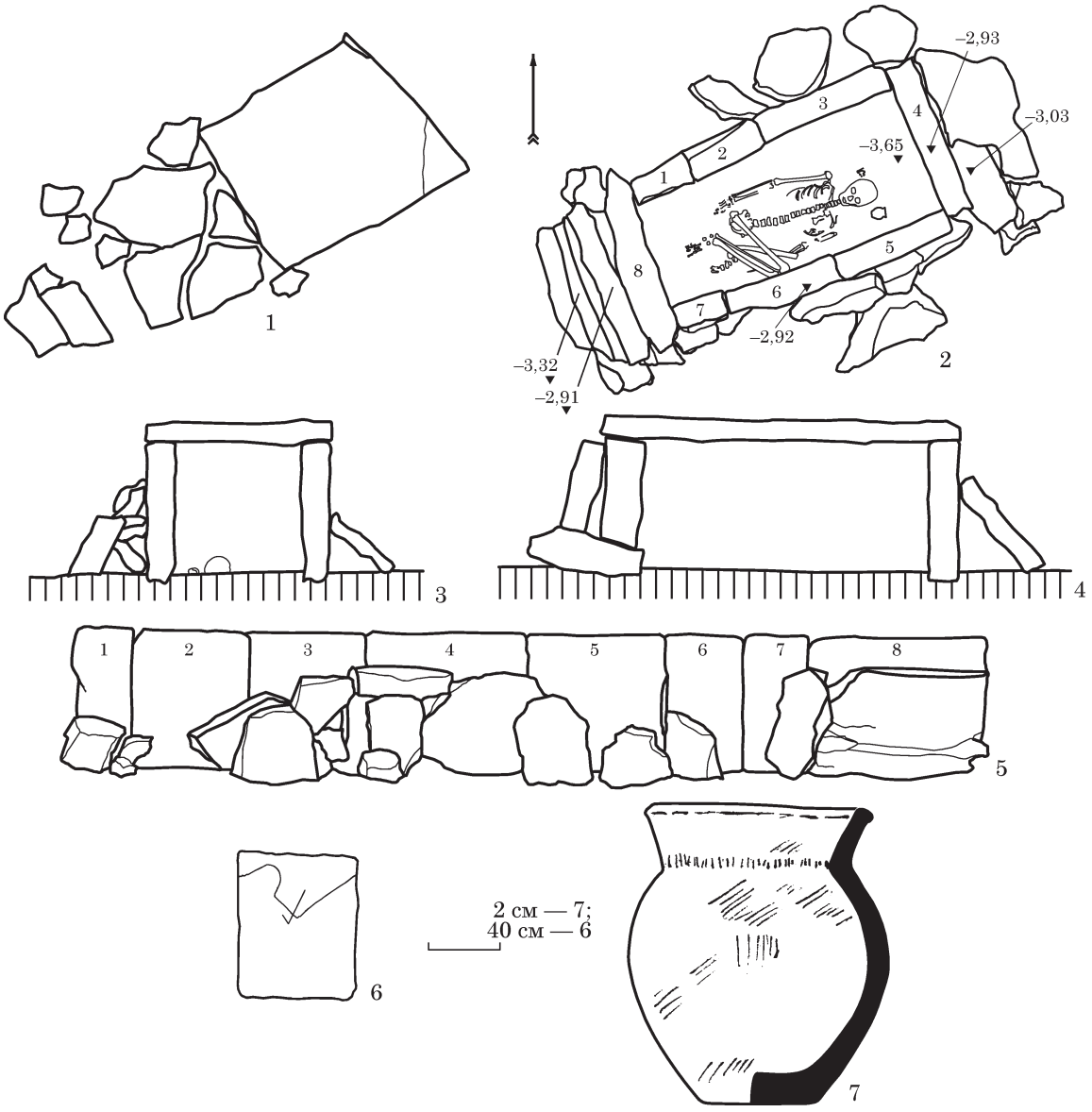

Рис. 7. Село Львове, кург. 8, пох. 3: 1 — перекриття скрині; 2 — план поховання у скрині; 3—5 — розрізи та розгортка скрині; 6 — прокреслений орнамент на західній плиті; 7 — горщик з поховання (за: Тереножкин и др. 1973; рисунок горщика Ю. Я. Рассамакіна)

Fig. 7. Lvove village, vound 8, grave 3: 1 — slabs above the cist; 2 — plan of grave in the cist; 3-5 — profiles and slabs of the cist walls; 6 — engraved picture on the west wall of the cist; 7 — vessel from grave (after Terenozhkin et al. 1973; picture of vessel by Yu. Ya. Rassamakin)

З огляду на аналіз всієї доступної автору бази даних про поховання енеолітичні та доби ранньої бронзи в кам'яних скринях, включно з опублікованими нещодавно даними про такі комплекси (Дараган, Полин, Свойский 2021), до найпізніших «постстогівських» можна було б залучити і серію впускних в енеолітичні кургани поховань в неорнаментованих скринях, зокрема, в курганах з Баратівки та Великої Олександрівки, навіть враховуючи те, що вони займали стратиграфічне положення уже після фінально енеолітичних поховань животилівсько-вовчанського типу. Одна з плит скрині з Баратівки була вкрита прокресленим орнаментом у вигляді хвилястих ліній та тварин, але ця плита виглядає на фоні інших неорнаментованих плит скрині досить незвично, і не можна виключати її повторне використання.

Питання про спадковість між цим пізньоенеолітичним «постстогівським» горизонтом та появою поховань в орнаментованих скринях доби ранньої бронзи залишається відкритим. Підкреслимо, що пізній горизонт «постстогівських» поховань, займаючи Подніпров'я та зону на захід від Дніпра, співіснував з горизонтом поховань, схожих за обрядом (група II-А), які супроводжувалися керамікою репінського типу на Дніпровському Лівобережжі та у Приазов'ї (Рассамакин, Евдокимов 2001, рис. 8). Але крім наявності невеликих кромлехів, в основному, навколо дитячих поховань, у Приазов'ї та Нижньому Подонні, використання кам'яних скринь

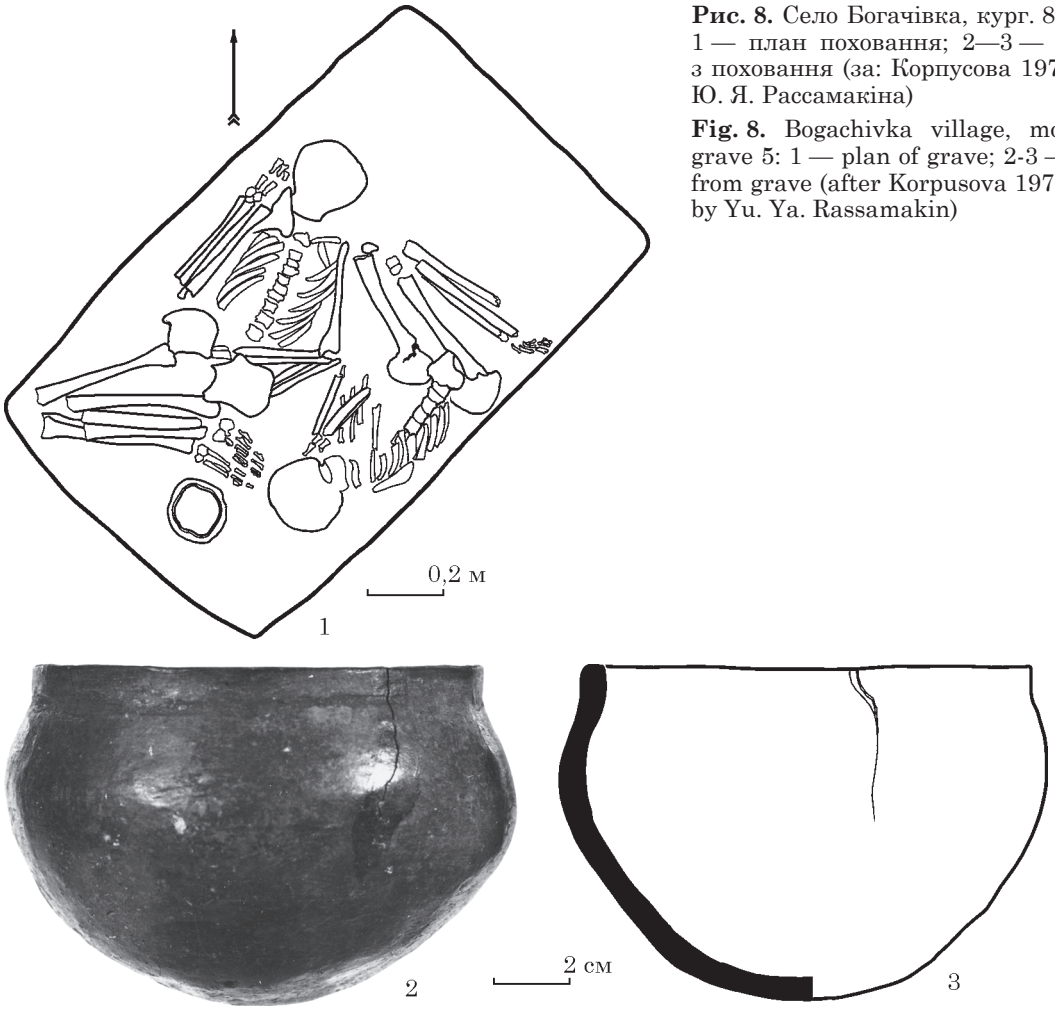

Рис. 8. Село Богачівка, кург. 8, пох. 5: 1 — план поховання; 2—3 — горщик з поховання (за: Корпусова 1978; фото Ю. Я. Рассамакіна)

Fig. 8. Bogachivka village, mound 8, grave 5: 1 — plan of grave; 2-3 — vessel from grave (after Korpusova 1978; photo by Yu. Ya. Rassamakin)

відсутнє. Для прихильників розповсюдження ямної культури зі сходу із степів Поволжя розглядати поширення культової монументальної архітектури разом з похованнями у кам'яних скринях безперспективно.

Територія Криму. «Підґрунтя» появи поховань в орнаментованих кам'яних та дерев'яних скринях, включаючи культову монументальну архітектуру, на Кримському півострові суттєво відрізняється від степового Причорномор'я. Якщо у Причорномор'ї ми спостерігаємо цей процес від початку появи поховань в неорнаментованих скринях з часу середнього енеоліту, то у Криму такі можливості відсутні. Єдиною групою, яка відноситься до часу пізнього, а точніше, фінального енеоліту, можна вважати поховання, які розглядаються, як локальний прояв поховань животилівсько-вовчанського типу. Більша частина з них була представлена автором у каталозі як група III-C (Rassamakin 2004b, S. 143—146). Основна частина цих поховань зосереджена у північній частині степового Криму, але пізніше їхню зону було розширено за рахунок окремих поховань, які відомі і на Керченському півострові (Рассамакин, Евдокимов 2010b, рис. 10). Вперше, такі поховання були виділені як нетипові для Північного Присивашшя, без визначення культурної належності, але відмічалась наявність пізньотрипільської кераміки та горщиків схожих на посуд майкопської культури (Щепинский, Черепанова 1969, с. 57—62; рис. 17; 18). В. М. Даниленко прямо називав їх кемі-обинськими поховальними комплексами (Даниленко 1974, с. 88, рис. 60). Їхня особливість для степової зони полягає не тільки у нетиповому обряді з характерною орієнтацію багатьох з них у південному напрямку, але й у наборі кераміки, представленій амфорами, мисками та кубками з добре загладженою або лискованою поверхнею (рис. 8; 9). Для цих поховань не характерне використання скринь, а також монументальної поховальної архітектури [8]. Але можна говорити про схожість кераміки, не характерної для степового Причорномор'я до появи цих поховань, як за формальними, так і за технологічними ознаками.

Оскільки відносна хронологія поховань животилівсько-вовчанського типу досить добре визначається в контексті пам'яток Трипілля C-II та Майкопу-Новосвободної, до того ж представ-

8. Сучасний стан вивчення цих пам'яток і основну літературу див: Rassamakin 2021. Г. М. Тощев ці поховання розглядав в межах характеристики ямної культури (Тощев 2007, с. 24—57).

лена серією радіовуглецевих дат (Rassamakin 2021), було б важливо розглянути на цьому фоні питання появи поховань кемі-обинського типу в орнаментованих скринях в Криму.

З загальної характеристики так званих «скринькових» поховань, надану Г. М. Тощевим, який не розглядає їх у якості самостійного культурного явища, а скоріш приєднується до думки щодо особливого соціального статусу серед носіїв ямної культурно-історичної спільності, питання часу і «підґрунтя» їхньої появи залишилося відкритим (Тощев 2004; 2007, с. 85—86). Але альтернативний погляд на її існування, і зв'язок з північнокавказькими культурами (у даному випадку, використаний термін «майкопська») для кримського регіону був висловлений досить аргументовано (Буров 2007), а ще в більш розгорнутому і детальному вигляді В. О. Колотухіним (Колотухин 2008).

Це стосується, в першу чергу, «класичних» пам'яток, до яких автор відносить поховання у дерев'яних скринях з використанням допоміжних кам'яних конструкцій та монументальних надмогильних споруд. Таким «класичним» зразком є курган «Кемі-Оба» (рис. 10). Г. М. Тощев навів загальну характеристику 10 таких поховань у дерев'яних скринях, зосереджених у передгірському Криму, розглядаючи їх в системі старожитностей ямної культури, але не виключаючи також наявність окремих елементів обряду, привнесених з Північного Кавказу (Тощев 2002, табл. 1). Кількість таких поховань дещо вища, одне з них досліджене в степовій зоні Криму, біля с. Надія (Шолтак до 1948 р.), кург. 1, пох. 2 (Черепанова 1961). Пізніше Г. М. Тощев розглядав їх в межах другого з трьох виділених ним основних типів поховальних комплексів, разом з похованнями у кам'яних скринях, для яких характерна кам'яна надбудова у вигляді зрізаного конусу (Тощев 2007, с. 66—67). Можливо, саме такі поховання разом з окремими оригінальними, які Г. М. Тощев відносить до так званих змішаних, зокрема з Донського (рис. 11), де найбільш виразно виявилися впливи Північного Кавказу (Тощев 2007, с. 67—68), було запропоновано виділити в гірський та напівгірський варіант кемі-обинської культури в Криму, який, на відміну від степового варіанту, мав сильний вплив і взаємодію з майкопською культурою Північного Кавказу (Гаврилів 1989). Саме в таких похованнях представлений специфічний лискований плоскодонний посуд (рис. 10; 11). В. О. Колотухін досить переконливо провів порівняльний аналіз цих поховань з майкопсько-новосвободненськими комплексами, взявши за основу типологію поховальних споруд О. Д. Резєпкіна (Колотухин 2008, с. 229—231). Дослідник також зробив спробу визначити найбільш ранні поховання у скринях в Криму. До них він відніс, в першу чергу, поховання у дерев'яній скрині зі Зольного (кург. 1, пох. 7),

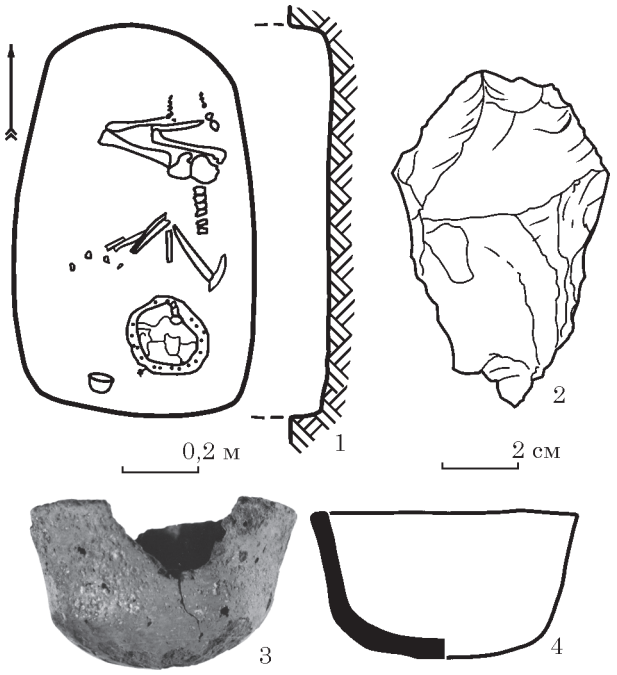

Рис. 9. Село Целінне, кург. 6, пох. 16: 1 — план поховання; 2 — кременеве знаряддя з поховання; 3, 4 — горщик з поховання (за: Корпусова 1978; фото Ю. Я. Рассамакіна)

Fig. 9. Tselinne village, mound 6, grave 16: 1 — plan of the grave; 2 — flint tool from the grave; 3, 4 — vessel from the grave (after Korpusova 1978; photo by Yu. Ya. Rassamkin)

на підставі підвісок з зубів оленя, які утворювали пояс, порівнюючи це з аналогічними випадками в енеолітичних похованнях інших територій. На думку дослідника, датування поховання із Зольного не повинно виходити за межі пізнього Трипілля та пам'яток новосвободненського етапу майкопської культури. До цього часу дослідник також відносить основні поховання кургану «Кемі-Оба», горщик з дерев'яної скрині 2 (рис. 10), який він порівнює чомусь з кухонним посудом Трипілля[9]. До цієї ж ранньої групи були віднесені пох. 9 з кург. 1 біля с. Донське (рис. 11) та відоме поховання у кам'яній орнаментованій скрині з кургану «Курбан-Байрам» біля с. Долинка, яке супроводжувалося унікальним набором металевих знарядь «новосвободненського» типу. Тож дослідник робить висновок, що дерев'яні та кам'яні скрині починають поширюватися в Криму дещо пізніше, ніж на Північному Кавказі, але в межах новосвободненського етапу майкопської культури, і існують до кінця ямного часу (Колотухин 2008, с. 232—233).

Скрині-зруби з дерева відомі в похованнях доби енеоліту в степовому Причорномор'ї.

9. На відміну від цього горщика, інший у вигляді кубка з цього ж поховання найближчі аналогії має в похованнях животилівсько-вовчанської групи, зокрема, з вовчанських комплексів (Rassamakin 2021, fig. 5: 9; 7: 3).

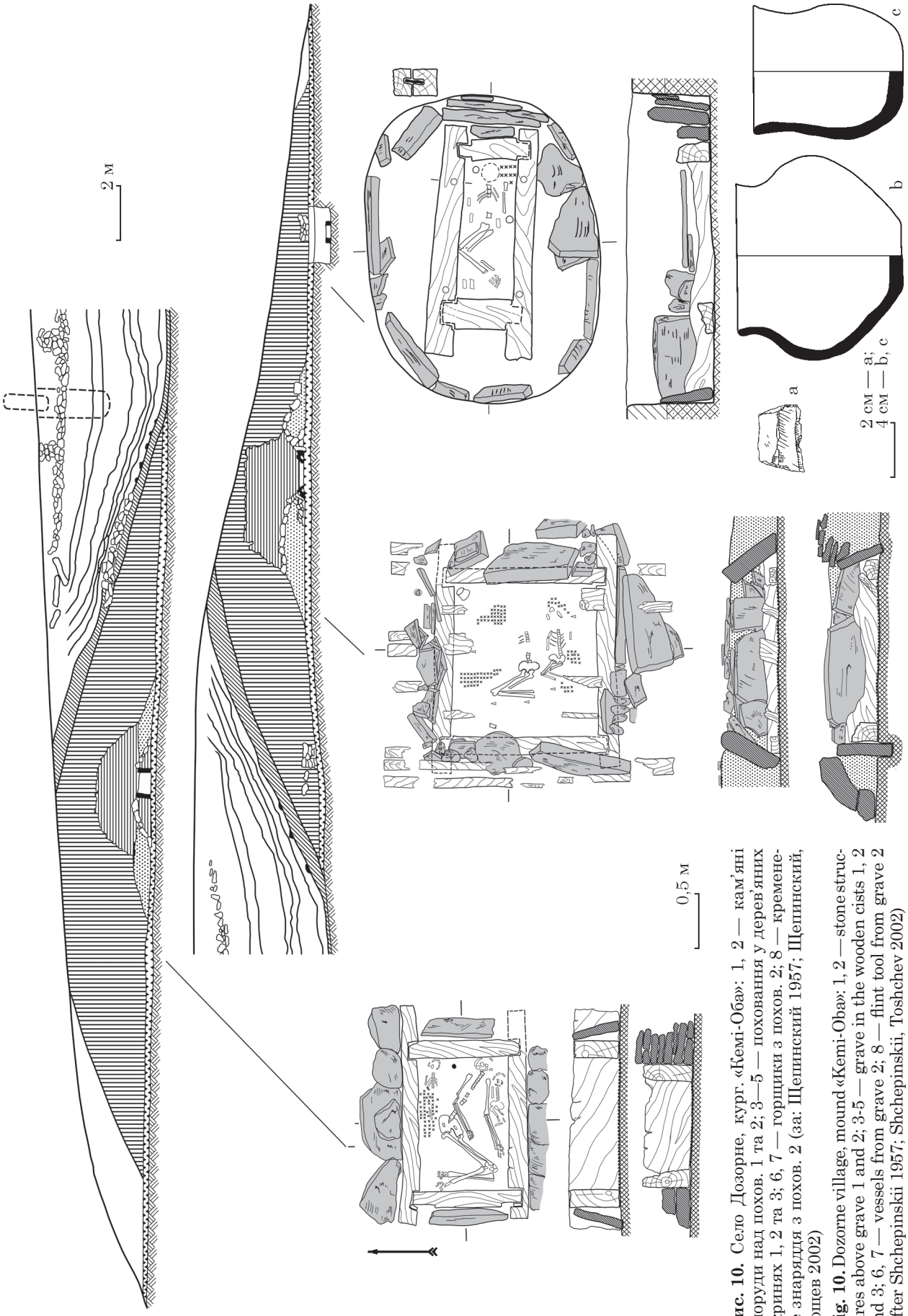

Рис. 10. Село Дозорне, кург. «Кемі-Оба»: 1, 2 — кам'яні споруди над похов. 1 та 2; 3—5 — поховання у дерев'яних скринях 1, 2 та 3; 6, 7 — горщики з похов. 2; 8 — кремневе знаряддя з похов. 2 (за: Щепинский 1957; Щепинский, Тощев 2002)

Fig. 10. Dozorne village, mound «Kemi-Oba»: 1, 2 — stone structures above grave 1 and 2; 3-5 — grave in the wooden cists 1, 2 and 3; 6, 7 — vessels from grave 2; 8 — flint tool from grave 2 (after Shchepinskii 1957; Shchepinskii, Toshchev 2002)

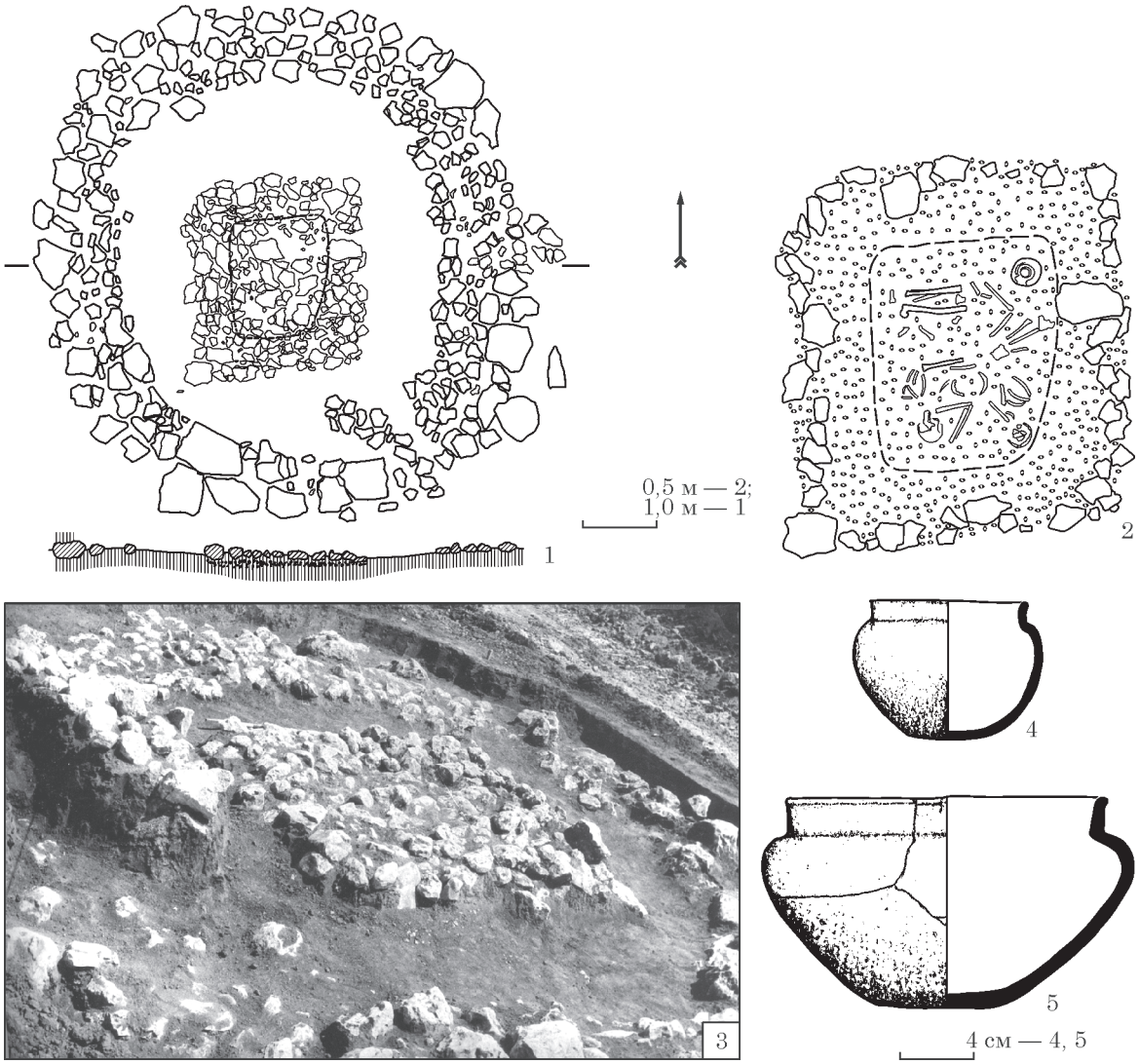

Рис. 11. Село Донське, кург. 1, пох. 9: 1, 3 — перекриття та кромлех навколо похов. 9; 2 — план похов. 9; 4, 5 — горщики з похов. 9 (за: Колотухин 1986; Гаврилов 1991; фото з архівного звіту)

Fig. 11. Donske village, mound 1, grave 9: 1, 3 — stone structures above and around of the grave; 2 — plan of grave; 4, 5 — vessels from grave 9 (after Kolotukhin 1986; Gavrilov 1991; photo from the archival report)

Серія скринь, встановлених на давній поверхні, представлені серед так званих «випростаних» поховань (Rassamakin 2004b, S. 27—30, Abb. 23). Вони можуть бути датованими як середнім, так і пізнім енеолітом, але з огляду на існуючу інформацію, їх важко розмежувати, не маючі радіовуглецевих дат. Друга група відноситься до доби пізнього енеоліту, де зрубні конструкції встановлені у ямах. Два відносяться до кола поховань усатівської культури з курганів Дністро-Прутського межиріччя на території Молдови: с. Рошкани, кург. 3, пох. 3 та с. Мерень, гр. II, кург. 1, пох. 15 (Дергачев, Борзияк, Манзура 1989, с. 26—35, рис. 9: 3, 4; Дергачев, Сава 2001—2002, с. 543—551, рис. 16: 5; 17: 1). Ще одне поховання на р. Самара (Павлоград, гр. I, кург. 8, пох. 3) відноситься до животилівсько-вовчанської групи (Ковалева 1991, с. 78—80, рис. 5: 3—5). Наскільки ці комплекси з дерев'яними конструкціями можна розглядати в контексті порівняння з кримськими матеріалами важко сказати, тільки якщо довести хронологічний зв'язок між ними [10].

Найбільш схожий комплекс до «ранніх» кримських у дерев'яних скринях був досліджений на р. Інгул, біля с. Костянтинівка (гр. II, кург. 1, пох. 23). Поховання, що знаходилося на давній поверхні, здійснено в зрубі, оточеному камінням (рис. 12). Комплекс знаходився в центрі кромлеху з невеликих каменів, і супроводжувався пізньотрипільською розписною амфоркою (Шапошникова и др. 1981). Автор відносив це поховання до групи III-A (Rassamakin 2004b, S. 130). Очевидно, цей комплекс можна віднести до дніпро-бузької групи пізньоенеолітичних пам'яток.

10. Також можна згадати комплекс біля с. Сватове, кург. 12, пох. 1, з набором бронзових знарядь в басейні Сіверського Дінця (Братченко 1996, с. 34—36, рис. 2).

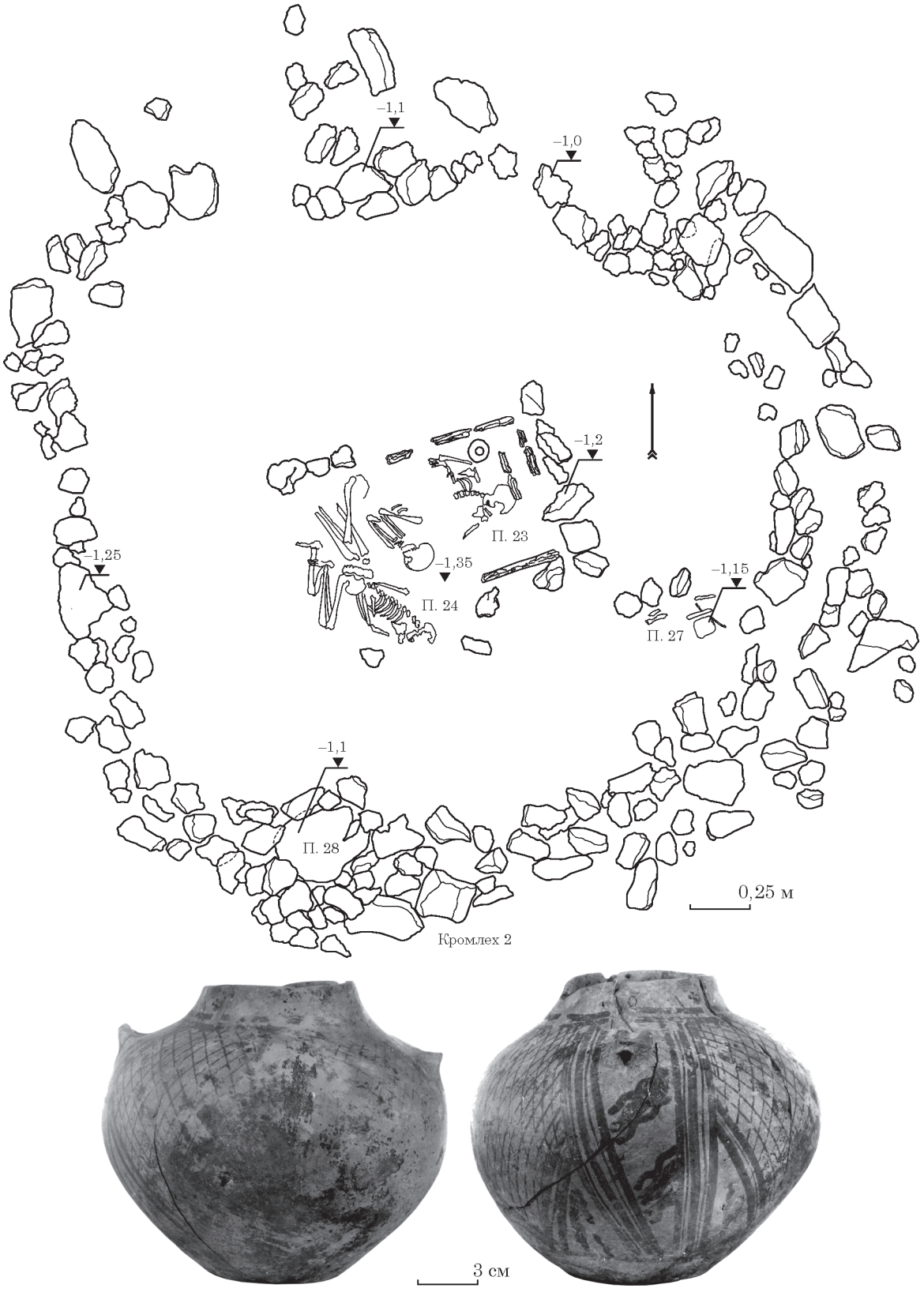

Рис. 12. Село Костянтинівка, гр. II, кург. 1. План похов. 23 у дерев'яному зрубі, оточене кромлехом та трипільський горщик з поховання (за: Шапошникова и др. 1981; фото з архівного звіту)

Fig. 12. Kostiantynivka village, group II, mound 1. Plan of grave 23 in the wooden structure with stone cromlech and vessel of the Trypillia culure from grave (after Shaposhnikova et al. 1981; photo from the archival report)

Питання в тому, чи можемо ми утворити єдиний хронологічний горизонт з пізньоенеолітичних поховань степового Причорномор'я, усатівської культури, поховань животилівсько-вовчанської групи Присивашшя та Криму і ранніх поховань кемі-обинського типу, якщо остан-

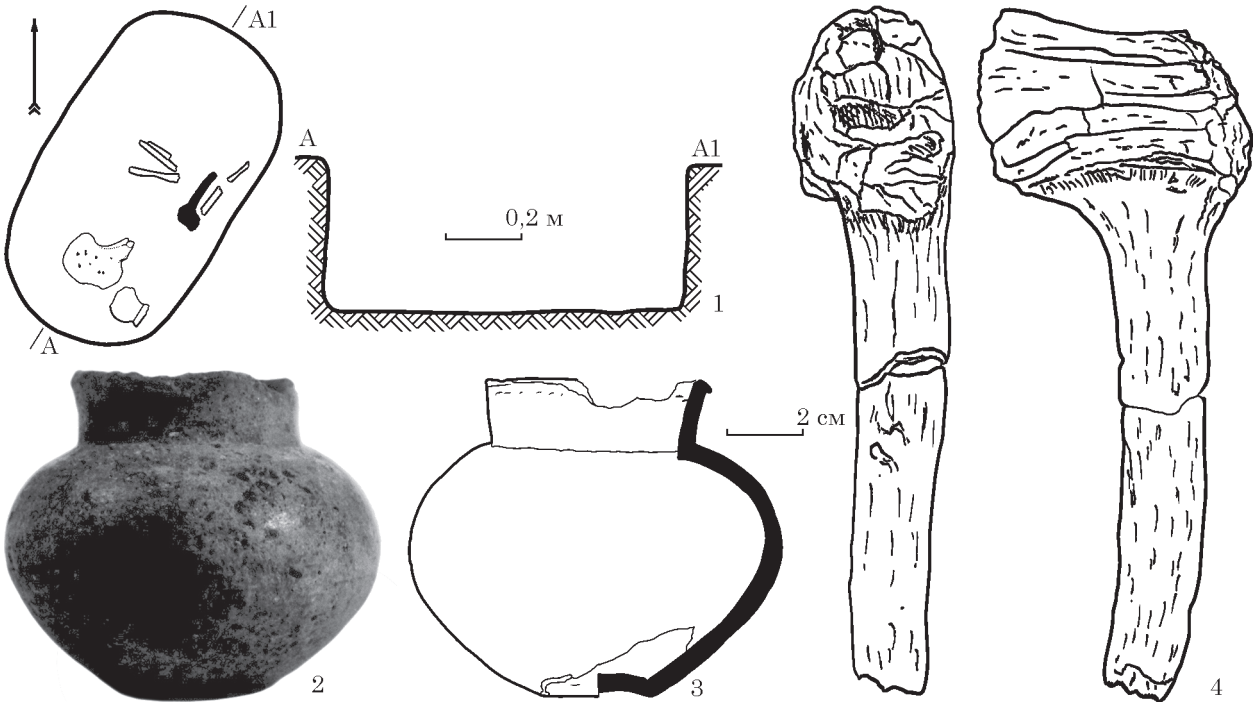

Рис. 13. Село Першокостянтинівка, кург. 2, пох. 1: 1 — план та розріз поховання; 2, 3 — горщик з поховання; 4 — рогове знаряддя з поховання (за: Rassamakin 2004b)

Fig. 13. Pershokostiantynivka village, mound 2, grave 1: 1 — plan and profile of grave; 2, 3 — vessel from the grave; 4 — horn tool from the grave (after Rassamakin 2004b)

ні дійсно існують. Цікавим в цьому відношенні може бути кург. 6 біля Симферопольського водосховища (Столяр, Щепинский 1981, с. 40—45, рис. 2.II; 3; Шульц, Столяр 1958, с. 57—59). Колективне похов. 6 у кам'яній скрині з залишками приблизно 30 похованих, очевидно багаторазового використання, стратиграфічно було раніше, ніж дитяче похов. 5 у ямі, положення якого, можливо, було скорченим, головою на північний схід. Воно супроводжувалося невеликим плоскодонним горщиком, із вдавленим всередину дном, і гарно залискованою поверхнею. Практично, абсолютну аналогію такому горщику разом з увігнутим дном та лискованою поверхнею, з домішкою мушлі, маємо також у Присивашші, за межами Криму, у дитячому пох. 1, кург. 2 біля с. Першокостянтинівка, Чаплинського району, Херсонської області. За залишками кісток було встановлено скорчене положення на правому боці, з південно-західною орієнтацією (рис. 13). За орієнтацією та наявністю такого горщика, поховання найбільше відповідало похованням животилівсько-вовчанського типу, поширених також у Північному Криму (Rassamakin 2004b, S. 162). Це дозволяє припустити, що стратиграфічно більш раннє поховання у скрині може бути датованим не пізніше цього часу, тобто добою пізнього енеоліту. Не виключено, що деякі інші поховання у кам'яних скринях з курганів, наприклад, біля Симферопольського водосховища (кург. 4, пох. 9) можна віднести до цього ж часу (Столяр, Щепинский 1981, с. 39, рис. 1: I).

Можливість такого датування, зокрема, для поховань в орнаментованих скринях, підтвердили результати радіовуглецевого датування комплексу з Долинки на півночі Криму, де знайдено набір металевих знарядь «новосвободненського» типу (Ivanova, Rassmann 2014).

Була отримана радіовуглецева дата в лабораторії університету в м. Кіль з фрагменту дерев'яного руків'я, яке збереглося в отворі металевої сокири: KIA-28856, 4605 ± 35 BP, delta 13C — 25,89 ± 0,10, що дозволило датувати поховання періодом 3500—3330 рр. до н. е. Дослідники вважають, що отримана дата добре корелюється з датуванням майкопської культури, і можна вважати, що деякі поховання у кам'яних скринях можуть відноситися до доби пізнього енеоліту, до середини — другої половини IV тис., і хронологічно більш ранні, ніж ямна культура. Роблячи огляд впливів майкопської культури, дослідники вважають, що поховання з Долинки та серія інших поховань, є частиною широкого культурного явища, яке можна розглядати в Криму, як «провінційний» варіант майкопської культури (Ivanova, Rassmann 2014, S. 214—215, Abb. 8).

Таким чином, є певні підстави говорити про те, що у північному Криму ми фіксуємо пізньоенеолітичні поховання животилівсько-вовчанського типу (Рассамакин, Евдокимов 2010b, рис. 10), але окремі поховання відомі в інших частинах Криму з'являються раніше, до прикладу в орнаментованих скринях «кемі-обинського» типу. Треба сказати також, що близькі дві

дати в Київській та Берлінській лабораторіях були отримані за зразками людських кісток для поховання в орнаментованій скрині біля хут. Шевченка (Шахтар) на Нікопольщині, кург. 29, пох. 3: Ki-13869, 4680 ± 90 BP та Bln-5777, 4542 ± 49 BP, δ13C — 19,8 ‰. Але з огляду на стратиграфію кургану та наявні дати для інших поховань, автор вважав їх сумнівними (Черных, Дараган 2014, с. 76—102; рис. 100—102; Рассамакин 2014). Існують ще дві дати для поховань в орнаментованих скринях, отриманих за зразками людських кісток в степовому Причорномор'ї, біля с. Томарине на Інгульці (кург. 14, пох. 5) (Рассамакин, Евдокимов 2010а) та с. Старі Біляри на Одещині (кург. 1, пох. 14) (Иванова, Петренко, Ветчинникова 2005, с. 98; Петренко 1991), відповідно: OxA-22949, 4216 ± 28 BP, δ13C — 17,89 та Ki-11209, 4030 ± 80 BP[11]. Ці дати відповідають стратиграфічному положенню поховань в курганах, а також добре корелюються з абсолютним датуванням ямної культури.

Висновки. Проблема виникнення та поширення обряду поховань у кам'яних, а у Криму також у дерев'яних скринях, та їхнього культурного визначення, не є питанням появи та поширення ямної культури, особливо, з точки зору прихильників її східного походження. В степовому Причорномор'ї за доби середнього енеоліту поява та розвиток різних культур мала особливий характер, починаючи з появи над похованнями культової монументальної архітектури у вигляді складних споруд, оточених ровами або кромлехами, насипами з використанням не тільки гумусу, а й глини. Тут же присутні і стовпові святилища. Очевидно, з розвитком цієї традиції за доби середнього енеоліту, з'являється і обряд поховань у кам'яних скринях, як показує згаданий вище приклад з Новопилипівки на р. Молочна. Саме в цей же час поширюється і культура добре загладженої або лискованої плоскодонної, часто неорнаментованої кераміки, представленої у нижньому шарі Михайлівського поселення. Власне для дослідників 1960—70-х рр. саме така кераміка, вірніше, її технологічні характеристики, стали основою виділення пам'яток нижньомихайлівського типу, поєднавши їх з кемі-обинською культурою Криму, в основі виділення якої була також наявність неорнаментованої лискованої кераміки, відмінної від ямної. Більш широкий погляд на це надав В. М. Даниленко.

Але, в принципі, А. О. Щепинський мав підстави для виділення особливої групи пам'яток, названих ним кемі-обинською культурою, у гірському, передгірському та частково степовому Криму. Його помилкою було створення кемі-обинської культурно-історичної області за рахунок причорноморських пам'яток, що абсолютно розмило сутність самої кримської культури. Крім того, існували і проблеми відносної хронології. Тому центр уваги з кемі-обінської культури поступово перейшов до вивчення феномену поховань в орнаментованих кам'яних скринях в контексті ямної культури, правда, залишаючи за ними назву «поховань кемі-обинського» типу.

Останні дослідження, зокрема і наявні радіовуглецеві дати, показують, що культура поховань у скринях формувалася у Криму в період пізнього енеоліту, і ямна культура до цього процесу відношення не мала. «Класичні» комплекси, особливо у дерев'яних скринях зі складними надмогильними спорудами, яскраво про це свідчать, як і наявний керамічний комплекс лискованої кераміки. Правда її походження відрізняється за часом від нижньомихайлівської, а витоки, як і поява «класичних» кемі-обинських споруд, як вважає донині частина дослідників, лежать в процесах, що відбувалися на Північному Кавказі в кінці розвитку майкопсько-новосвободненської культури і появі дольменної. Вони не могли формуватися в контексті ямної культурно-історичної області.

Подяка. Це дослідження проведене завдяки стипендії Німецького Археологічного Інституту і його Евразійського відділення (DAI, Eurasien Abteilung, Project: «Hügelgräber in den Steinkisten im nordpontischen Steppenraum (1. Hälfte des 3. Jts. V. Chr.). Was steht hinter der "Kemi-Oba Kultur"».

Також моя подяка В. Б. Панковському за ілюстрації та О. В. Тубольцеву за карти, підготовлені в електронному вигляді.

ЛІТЕРАТУРА

Братченко, С. Н. 1996. До проблеми ранньобронзової індустрії Східної Європи. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Древние культуры Восточной Украины (проблемы изучения и правовой охраны археологического наследия)*. Луганск: ВУГУ, с. 32-57.

Буров, Г. М. 2007. Кемі-обинская культура — реальность или фантазия? *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 73-76.

Вязьмитина, М. И. 1952. *Отчет о раскопках в Аккермене. Аккермень I.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1952/7г.

Гаврилів, О. В. 1989. Про два варіанти кемі-обинської культури у Криму. В: *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: тези доповідей XX Республіканської конференції*. Київ: Наукова думка, с. 44-45.

Гаврилов, А. В. 1991. Курган эпохи бронзы у села Донского в Крыму. В: Гаврилов, А. В. (ред.). *Проблемы археологии Северного Причерноморья (материалы юбилейной конференции, посвященной 100-летию основания Херсонского музея древностей)*. Херсон, с. 52-59.

Генинг, В. В. 1987. К вопросу о «кеми-обинских» погребениях степного Поднепровья. В: *Актуальные проблемы историко-археологических исследований*. Киев: Наукова думка, с. 37-38.

11. Дата поховання в с. Томарине друкується вперше.

Генинг, В. Ф (ред.). 1978. *Курганы на Южном Буге*. Киев: Наукова думка.

Даниленко, В. Н., 1969. *Неолит Украины*. Киев: Наукова думка.

Даниленко В. Н. 1974. *Энеолит Украины*. Киев: Наукова думка.

Дараган, М. Н., Полин, С. В., Свойский, Ю. М. 2001. Хронологическая последовательность мегалитических погребальных комплексов энеолита в кургане у пгт. Великая Александровка. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*, 13, с. 13-98.

Дергачев, В. А., Борзияк, И. А., Манзура, И. В. 1989. *Рошканские курганы*. Кишинев: Штиинца.

Дергачев, В. А., Сава, Е. Н. 2001—2002. Исследование курганов в окрестностях сел Мерень и Кирка. *Stratum plus*: Земля Триполиада, с. 526-562.

Довженко, Н. Д. 1993. Проблеми дослідження найдавніших мегалітичних пам'яток України. *Праці Центру пам'яткознавства*, 2, с. 108-135.

Евдокимов, Г. Л., Рассамакин, Ю. Я. 1988. Два позднеэнеолитических могильника на юге Херсонщины. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Новые памятники ямной культуры на юге Украины*. Киев: Наукова думка, с. 79-92.

Ковалева, И. Ф. 1991. Погребения с майкопским инвентарем в Левобережье Днепра (к выделению животиловского культурного типа). В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 69-88.

Ковпаненко, Г. Т., Бунятян, Е. , Гаврилюк, Н. А. 1978. Раскопки курганов у с. Ковалевка. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Курганы на Южном Буге*. Киев: Наукова думка, с. 7-132.

Ковпаненко, Г. Т., Фоменко, В. М. 1986. Поховання доби енеоліту — ранньої бронзи на правобережжі Південного Бугу. *Археологія*, 55, с. 10-25.

Колотухин, В.А. *Отчет о работах Северо-Крымской экспедиции в 1986 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/22.

Колотухин, В. А. 2008. Курган № 1 у села Долинка и ящичные гробницы раннего бронзового века Крыма. В: Петрова, Э. Б. (ред.). *Херсонесский колокол: сборник научных статтей, посвященный 70-летию со дня рождения и 50-летию научной деятельности В. Н. Даниленко*. Симферополь: Сонат, с. 223-235.

Корпусова, В. Н. 1978. *Отчет о раскопках Северо-Крымской экспедиции в 1978 г*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1978/12.

Котова, Н., Махортых, С., Джос, В., Радченко, С. 2020. Каменные погребальные сооружения эпохи энеолита — ранней бронзы в Северном Причерноморье. *Revista Arheologica*, XVI, 2, с. 31-49.

Крилова, Л. , 1971. Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964—1966 роках. *Наш край*, 1, с. 18-31.

Иванова, С. В., Петренко, В. Г., Ветчинникова, Н. Е. 2005. *Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра*. Одесса: КП ОГТ.

Лагодовська, О. Ф., Шапошникова, О. Г., Макаревич, М. Л. 1962. *Михайлівське поселення*. Київ: АН УРСР.

Лесков, А. М. 1961. *Раннетаврская культура в Горном Крыму (2-я половина IX — III века до н. э.)*. Автореферат канд. ист. наук. Москва.

Лесков, А. М. 1965. *Горный Крым в I тысячелетии до н. э*. Киев: Наукова думка.

Лесков, О. М. 1967a. Нове в стародавній історії півдня України. *Український історичний журнал*, 12, с. 101-102.

Лесков, А. М. 1967b. Работы Керченской экспедиции ИА АН УССР. *Археологические исследования на Украине в 1965—66 гг.*, I, с. 30-35.

Лесков, А. М. 1968. Керченская экспедиция в 1967 году. *Археологические исследования на Украине в 1967 году*, II, с. 3-7.

Лесков, О. М. 1972. Деякі підсумки і перспективи археологічних досліджень на новобудовах півдня України. В: *Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР, присвяченій 50-річчю Академії Наук УРСР (Київ, 1968). Тези доповідей*. Київ: Наукова думка, с. 68-77.

Лесков, А. М. 1972. *Новые сокровища курганов Украины*. Ленинград: Аврора.

Лесков, А. М. 1981. *Курганы: находки, проблемы*. Ленинград: Наука.

Марковин, В. И. 1987. Еще раз о племенах Западного Кавказа, их происхождении и о Северокавказской культурно-исторической общности. В: Пицхелаури, К. Н., Черных, Е. Н. (ред.). *Материалы первого симпозиума «Кавказ и Юго-Восточная Европа в эпоху раннего металла»*. Тбилиси: Мецниереба, с. 81-88.

Махортих, С. В., Котова, Н. С., Джос, В. С., Радченко, С. Б. 2020. Нові поховально-ритуальні комплекси доби ранньої бронзи поблизу Кам'яної Могили. *Археологія і давня історія України*, 4 (37), с. 226-239. DOI: 10.37445/adiu.2020.04.18

Мерперт, Н. Я. 1968. *Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы (III — начало II тыс. до. н. э.* Автореферат д-ра ист. наук. Москва.

Мерперт, Н. Я. 1974. *Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья*. Москва: Наука.

Мунчаев, Р. М., Федоров-Давыдов, Г. А. 1959. Сессия отделения исторических наук пленума ИИМК АН СССР. *Советская археология*, 3, с. 272-276.

Николаева, Н. А., Сафронов, В. А. 1974. Происхождение дольменной культуры Северо-Западного Кавказа. В: Бадер, О. Н. (ред.). *Вопросы охраны, классификации и использования археологических памятников*. Москва: Знание, с. 174-198.

Олиферов, А. Н., Тимченко, З. В. 2005. *Реки и озера Крыма*. Симферополь: Доля.

Онайко, Н. А. 1961. Сессия Отделения исторических наук и пленум Института Археологии АН СССР, посвященные итогам полевых исследований 1960 г. *Советская археология*, 4, с. 286-294.

Петренко, В. Г. 1991. Курган бронзового века у с. Старые Беляры. В: Ванчугов, В. , Загинайло, А. Г., Кушнир, В. Г., Петренко, В. Г. *Вороновка II. Поселение пщзднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка, с. 77-91.

Петренко, В. Г., Тощев, Г. Н. 1990. Велико-Зиминовский курган бронзового века. В: Добровольский, А. О. (ред.). *Охранные историко-археологические исследования на юго-западе Украины. Вестник Черноморской ассоциации археологов и любителей древностей*. 1. Одесса; Запорожье, с. 71-86.

Рассамакін, Ю. Я., 1990. Енеолітичні поховання Північно-Західного Приазов'я. *Археологія*, 1, с. 64-74.

Рассамакин, Ю. Я. 1999. Степная культовая монументальная архитектура: в поисках истоков традиции. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя). Матеріали міжнародної археологічної конференції*. Дніпропетровськ: ДДУ, с. 56-60.

Рассамакин, Ю. Я., 2014. Абсолютная хронология погребений из кургана 29 у хут. Шевченко (Шахта).

В: Черных, Л. А., Дараган, М. Н. *Курганы эпохи энеолита-бронзы междуречья Базавлук — Соленая — Чертомлык*. Киев: О. Филюк, с. 495-504.

Рассамакин, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л. 2001. Новый энеолитический могильник на р. Ингулец и проблема выделения «постстоговских» погребений. *Археологический альманах*, 10, с. 71-86.

Рассамакин, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л. 2010a. Курган у с. Томарино с погребением в расписном каменном ящике. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 10, с. 80-95.

Рассамакин, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л. 2010b. Новый позднеэнеолитический могильник на юге Херсонщины в свете региональных исследований степного энеолита. *Донецький археологічний збірник*, 13—14, с. 7-29.

Столяр, А. Д., Щепинский, А. А. 1981. Курганы у Симферопольского водохранилища (часть II). В: Блиев, М. М. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Кавказа*. Орджоникидзе: Северо-Осетинский госуниверситет им. К. Л. Хетагурова, с. 34-50.

Субботин, Л. В. 1988. Мегалитическое погребение у с. Татарбунары. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины*. Киев: Наукова думка, с. 124-127.

Субботин, Л. В. 1995. Гробницы кеми-обинского типа Северо-Западного Причерноморья. *Российская археология*, 3, с. 193-197.

Субботин, Л. В., Черняков, И. Т., Ядвичук, В. И. 1976. Некоторые проблемы древнейшей истории Северо-Западного Причерноморья (по материалам раскопок курганов у с. Великодолинское). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 8, с. 186-201.

Телегін, Д. Я. 1971. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу. *Археологія*, 4, с. 3-19.

Телегин, Д. Я. 1977. Об абсолютном возрасте ямной культуры и некоторые вопросы хронологии энеолита юга Украины. *Советская археология*, 2, с. 5-19.

Телегін, Д. Я. 1993. Основні періоди історичного розвитку населення території України у V — першій половині IV тис. до н. е. *Археологія*, 1, с. 15-23.

Тесленко, Д. Л. 2000. К вопросу о типологии каменных гробниц энеолита-раннего бронзового века степной Украины. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий*. Донецк: Східний видавничий дім, с. 9-10.

Тесленко, Д. Л. 2001. Проблема культурной принадлежности погребений в каменных гробницах энеолита-раннего бронзового века Степной Украины в отечественной историографии. В: Горбов, В. Н., Чемакина, О. В. (ред.). *Проблемы археологии и архитектуры*. 1, Донецк; Макеевка: Национальный союз писателей, с. 31-38.

Тесленко, Д.Л. 2002. К вопросу о территории распространения каменных гробниц энеолита-ранней бронзы степной Украины. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.)*. Тирасполь, с. 107-111.

Тесленко, Д. Л. 2004. Постмариупольские погребения в каменных гробницах. В: *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы V международной научной конференции, посвященной 350-летию г. Харькова и 200-летию Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина*. Харьков, с. 14-16.

Тесленко, Д. Л. 2005. О постмариупольских / квитянских погребениях в каменных гробницах. *Древности 2005*, с. 130-141.

Тесленко, Д. Л. 2007. Об эволюции мегалитических сооружений в Северном Причерноморье и Пиазовье (энеолит — ранний бронзовый век). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 76-85.

Тереножкин, А. И., Кубышев, А. И., Ильинская, В. А., Болдин, Я. И., Чередниченко, Н. Н., Шилов, Ю. А. 1973. *Отчет о работе Львовского отряда Херсонской археологической экспедиции 1973 года*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/10.

Тощев, Г. Н. 2001. Новые курганные комплексы с каменными ящиками эпохи ранней бронзы в Крыму. *Донецький археологічний збірник*, 9, с. 182-199.

Тощев, Г. Н. 2002. Погребальные комплексы с деревянными конструкциями эпохи ранней бронзы Крыма. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Северное Причерноморье: от энеолита к античности*. Тирасполь, с. 99-111.

Тощев, Г. Н. 2004. К вопросу о кеми-обинской культуре. *Древности 2004*, с. 96-111.

Тощев, Г. Н. 2007. *Крым в эпоху бронзы*. Запорожье: ЗНУ.

Тощев, Г. Н. 2010. О культурной принадлежности погребения № 3 кургана 1 (Курбан-Байрам) у с. Долинка. *Музейний вісник*, 10, с. 45-52.

Тощев, Г.Н., Кашуба, М.Т. 2017. Кеми-Оба. К 60-летию открытия кургана и культуры раннего бронзового века. *Археологические вести*, 23, с. 336-344.

Черепанова, Е. Н. 1961. *Отчет об археологических раскопках кургана эпохи бронзы у с. Надежда Советского р-на Крымской области в 1961 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1961/58.

Черных, Л. А., Дараган, М. Н. 2014. *Курганы эпохи энеолита—бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка*. Курганы Украины, 4. Киев: О. Филюк.

Шапошникова, О. Г. 1970. Об одной группе керамики из верхнего слоя Михайловского поселения. *Советская археология*, 4, с. 181-183.

Шапошникова, О. Г. 1971. Пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки. В: Телегін, Д. Я. (ред.). *Археологія Української РСР*. І. Київ: Наукова думка, с. 250-258.

Шапошникова, О. Г. 1971. Ямна культура. В: Телегін, Д. Я. (ред.). *Археологія Української РСР*. І. Київ: Наукова думка, с. 263-281.

Шапошникова, О. Г. (ред.). 1977. *Древности Поингулья*. Киев: Наукова думка.

Шапошникова, О. Г. 1985. Памятники нижнемихайловского типа. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 1. Киев: Наукова думка, с. 324-331.

Шапошникова, О. Г. 1987a. Степные общности и культуры эпохи раннего металла в Северном Причерноморье. В: Пицхелаури, К. Н., Черных, Е. Н. (ред.). *Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. Материалы первого симпозиума «Кавказ и Юго-Восточная Европа в эпоху раннего метала»*. Тбилиси: Мецниереба, с. 134-145.

Шапошникова, О. Г. 1987b. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 3-16.

Шапошникова, О. Г., Бочкарев, В. С., Шарафутдинова, И. Н. 1977. О памятниках эпохи меди-ранней бронзы в бассейне р. Ингула. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древности Поингулья*. Киев: Наукова думка, с. 7-36.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Балушкин, А. М. 1977. Курганная группа близ с. Старогороже-

но. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древности Поингулья*. Киев: Наукова думка, с. 99-145.

Шапошникова, О. Г., Балушкин, А. М., Гребенников, Ю. С., Генинг, В. В., Довженко, Н. Д., Елисеев, В. Ф., Клюшинцев, В. Н., Товкайло, Н. Т., Ребедайло, Г. , Фоменко, В. Н. 1981. *Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1981 г*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/9.

Шилов, Ю. А. 1981a. *Нижнее Поднепровье в середине III — середине II тыс. до н. э. (исследование культурно-исторического процесса).* Диссертация канд. ист. наук. Киев.

Шилов, Ю. О. 1981b. Обсерваторії та календарі у курганах Нижнього Подніпров'я III—II тис. до н. е. *Нариси з історії природознавства і техніки*, 27, с. 23-60.

Шилов, Ю. А. 1982a. Календарная символика и хронология кеми-обинских погребений из кургана № 1 у с. Староселье. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. Киев: Наукова думка, с. 29-38.

Шилов, Ю. А. 1982b. *Нижнее Поднепровье в середине III — середине II тыс. до н. э. (исследование культурно-исторического процесса).* Автореферат канд. ист. наук. Киев.

Шилов, Ю. А. 1988. «Грот быка» по материалам древнейших курганов. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Новые памятники ямной культуры на юге Украины*. Киев: Наукова думка, с. 3-13.

Шульц, П. Н., Столяр, А. Д. 1958. Курганы эпохи бронзы в долине Салгира. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 71, с. 53-64.

Щепинский, А. А. 1957. *Отчет о раскопках длинного кургана «Кеми-Оба» близ Белогорска в 1957 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/12г.

Щепинский, А. А. 1961.Солярные изображения эпохи бронзы из Крыма. *Советская археология*, 2, с. 227-231.

Щепинский, А. А. 1963. Памятники искусства эпохи раннего металла в Крыму. *Советская археология*, 3, с. 38-47.

Щепинский, А. А. 1966. Культуры энеолита и бронзы в Крыму. *Советская археология*, 2, с. 10-23.

Щепинський, А. О. 1971. Кемі-обинська культура. В: Телегін, Д. Я. (ред.). *Археологія Української РСР*. І. Київ: Наукова думка, с. 258-263.

Щепинський, А. О. 1972. Кримська охоронно-археологічна експедиція 1969 року. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р*., IV, с. 36-39.

Щепинский, А. А. 1973. *Энеолит Крыма*. Диссертация канд. ист. наук. Киев.

Щепинский, А.А. 1975. *Энеолит Крыма*. Киев. Автореферат канд. ист. наук. Киев.

Щепинский, А.А. 1977. Раковинные кучи на энеолитических стоянках Крыма. *Советская археология*, 1, с.27-38.

Щепинский, А. А. 1982. *Памятники кеми-обинской культуры (свод археологических источников).* НА ІА НАН України, планова тема № 69.

Щепинский, А. А. 1985. Кеми-обинская культура. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 1. Киев: Наукова думка, с. 331-336.

Щепинский, А. А. 2002. *Памятники кеми-обинской культуры (свод археологических источников).* Запорожье: ЗГУ.

Щепинский, А. А., Тощев, Г. Н. 2001. Курган «Кеми-Оба». *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, IX, с. 50-86.

Щепинский, А. А., Черепанова, Е. Н. 1969. *Северное Присивашье*. Сымферополь: Крым.

Формозов, А. А. 1966. *Памятники первобытного искусства на территории СССР*. Москва: Наука.

Формозов, А.А., 1969. *Очерки по первобытному искусству: наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР*. Материалы и исследования по археологии СССР, 165, Москва: Наука.

Häusler, A. 1964. Innenverzierte Steinkammergräber der Krim. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 48, S. 59-82.

Häusler, A. 1976. *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*. Berlin: Akademie.

Häusler, A., Toščev, G. 2007 (2009). Neue Materialen zu den innenverzierten Steinkisten der frühen Brozezeit auf der Halbinsel Krim. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 91, S. 67-102.

Ivanova, M., Rassmann, K. 2014. Das spätchalkolitische Steinkistengrab von Dolinka, Kr. Krasnoperekopsk, Ukraine. *Eurasia Antiqua*, 20, S. 207-218.

Kotova, N., Makhortykh, S., Szidat, S., Nielsen E. H., Radchenko, S., Tiner, W. 2023. New Discoveries of the Swiss-Ukrainian Expedition in the Western Azov Sea Region. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, 376: From Farmers to Heroes? Archaeological Studies in Honor of Slawomir Kadrow, p. 175-185.

Leskov, A. M. 1974. *Die Skytischen Kurgane. Die Erforschung der Hügelgräber Südrusslands*. Antike Welt, 5. Sondernummer.

Popovici, S., Ciobanu, I. 2021. *Cercetări arheologice la Cimişlia*. Chisinau.

Popovici, S., Kaiser, E. 2021. A burial mound in the town of Cimişlia in southern part of the Republic of Moldova: relative and absolute chronology of the burials. *Археологія і давня історія України*, 2 (39), p. 270-279. DOI: 10.37445/adiu.2021.02.16

Popovici, S., Kovács, A. 2020 Complexe eneolitice de cult ale păstorilor timpurii din nordul şi nord-vestul Mării Negre. *Studii de Preistorie*, 17, 2020, p. 79-109.

Rassamakin, Yu. 2003. The Chalcolithic and Early Bronze Age Hydrostrategy in the Black Sea Steppe Area. In: Georghiu, D. (ed.). *Chalcolithic and Early Bronze Age Hydrostrategies*. British Archaeological Reports. International Series, 1123. Oxford, p. 57-77.

Rassamakin, Yu. Ya., 2002. Aspects of Pontic Steppe Development (4550—3000 BC) in the Light of the New Cultural-Chronological Model. In: Boyle, K., Renfrew, C., Levine, M.(eds.). *Ancient interactions: east and west in Eurasia*. Cambridge: University of Cambridge, p. 49-73.

Rassamakin, Ju. 2004a. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. v. Chr.).* I. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Rassamakin, Ju. 2004b. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. v. Chr.).* II. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Rassamakin, Y. Y. 2011. Eneolithic Burial Mounds in the Black Sea Steppe: From the First Burial Symbols to Monumental Ritual Architecture. *Ancestral Landscapes*, 61: Maison de l'Orient et la Méditerranée, p. 293-306.

Rassamakin, Y. Y. 2021. Between the Don and the Danube: the Phenomenon of the Zhivotilovka-Volchanskoe Type Burials at the Turn of the Late Eneolithic and the Early Bronze Age in the Northern Black Sea Steppe. *Schriften des Archäologischen Museums Frankfurt*, 34: The Caucasus. Bridge between the urban centres in Mesopotamia and the Pontic steppes in

the 4th and 3rd millennium BC. The Transfer of knowledge and technologies between East and West in the Bronze Age, p. 195-210.

Szmyt, M. 2014. Fourth-Third Millennium BC Stone Cist Graves Between the Carpathians and Crimea. Ay Outline of Issues. *Baltic-Pontic studies*, 19, p. 107-147.

Teslenko, D. 2004. Spatial distribution and the problem of cultural attribution of Steppe Ukraine burials in stone tombs. In: Smyntyna, O. V. (ed.). *The Use of Living Space in Prehistory. Papers from a session held at the European Association of Archaeologists Sixth Annual Meeting in Lisbon 2000*. British Archaeological Reports. International Series, 1224. Oxford, p. 123-128.

REFERENCES

Bratchenko, S. N. 1996. Do problemy ranniobronzovoi industrii Skhidnoi Evropy. In: Sanzharov, S. N. (red.). *Drevnie kultury Vostochnoi Ukrainy (problemy izucheniia i pravovoi okhrany arkheolohicheskoho naslediia)*. Lugansk: VUGU, s. 32-57.

Burov, G. M. 2007. Kemi-obinskaia kultura — realnost ili fantaziia? *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 7, s. 73-76.

Viazmitina, M. I. 1952. *Otchet o raskopkakh v Akkermene. Akkermen I.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1952/7h.

Gavryliv, O. V. 1989. Pro dva varianty kemi-obynskoi kultury u Krymu. In: *Problemy istorii ta arkheolohii davnioho naselennia Ukrainskoi RSR: tezy dopovidei XX Resublikanskoi konferentsii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 44-45.

Gavrilov, A. V. 1991. Kurhan epokhi bronzy u sela Donskoho v Krymu. In: Gavrilov, A. V. (red.). *Problemy arkheolohii Severnoho Prichernomoria (materyaly iubileinoi konferentsii, posviashchennoi 100-letyiu osnovaniia Khersonskoho muzeia drevnostei)*. Kherson, s. 52-59.

Gening, V. V. 1987. K voprosu o «kemi-obinskikh» pogrebeniiakh stepnoho Podneprovia. In: *Aktualnye problemy istoriko-arkheolohicheskikh issledovanii*. Kiev: Naukova dumka, s. 37-38.

Gening, V. F (red.). 1978. *Kurgany na Iuzhnom Buge*. Kiev: Naukova dumka.

Danilenko, V. N. 1969. *Neolit Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Danylenko V. N. 1974. *Eneolit Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Daragan, M. N., Polin, S. V., Svoiskii, Yu. M. 2001. Khronolohicheskaia posledovatelnost megaliticheskikh pogrebalnykh kompleksov eneolita v kurhane u pgt. Velikaia Aleksandrovka. *Materialy po arkheloii i istorii antichnoho i srednevekovoho Piychernomoria*, 13, s. 13-98.

Dergachev, V. A., Borziiak, Y. A., Manzura, Y. V. 1989. *Roshkansie kurgany*. Kishinev: Shtiintsa.

Dergachev, V. A., Sava, E. N. 2001—2002. Issledovanie kurganov v okrestnostiakh sel Meren i Kirka. *Stratum plus*: Zemlia Tripoliada, s. 526-562.

Dovzhenko, N. D. 1993. Problemy doslidzhennia naidavnishykh mehalitychnykh pamiatok Ukrainy. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*, 2, s. 108-135.

Evdokimov, G. L., Rassamakin, Yu. Ya. 1988. Dva pozdneeneoliticheskikh mogilnika na iuge Khersonshchiny. In: Shaposhnykova, O. H. (red.). *Novye pamiatniki iamnoi kultury na iuge Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 79-92.

Kovaleva, I. F. 1991. Pogrebeniia s maikopskim inventarem v Levoberezhe Dnepra (k vydeleniiu zhyvotilovskogo kulturnogo tipa). In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheolohii Podneprovia*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 69-88.

Kovpanenko, G. T., Buniatian, E. P., Gavriliuk, N. A. 1978. Raskopki kurganov u s. Kovalevka. In: Gening, V. F. (red.). *Kurgany na Iuzhnom Buge*. Kiev: Naukova dumka, s. 7-132.

Kovpanenko, G. T., Fomenko, V. M. 1986. Pokhovannia doby eneolitu — rannoi bronzy na pravoberezhzhi Pivdennoho Buhu. *Arkheolohiia*, 55, s. 10-25.

Kolotukhin, V. A. *Otchet o rabotakh Severo-Krymskoi ekspeditsii v 1986 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/22.

Kolotukhin, V. A. 2008. Kurgan N 1 u sela Dolinka i iashchichnye grobnitsy rannego bronzovogo veka Kryma. In: Petrova, E. V. (ed.). *Khersonesskii kolokol: sbornik nauchnykh statei, posviashchennyi 70-letiiu so dnia rozhdeniia I 50-letyiu nauchnoi deiatelnosti V. N. Danilenko*. Simferopol: Sonat, s. 223-235.

Korpusova, V. N. 1978. *Otchet o raskopkakh Severo-Krymskoi ekspeditsii v 1978 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1978/12.

Kotova, N., Makhortykh, S., Dzhos, V., Radchenko, S. 2020. Kamennye pogrebalnye sooruzheniia epokhi eneolita — rannei bronzy v Severnom Prichernomorie. *Revista Arheologica*, XVI, 2, s. 31-49.

Krylova, L. P. 1971. Arkheolohichni rozkopky starodavnikh kurhaniv na Kryvorizhzhi v 1964—1966 rokakh. *Nash krai*, 1, s. 18-31.

Ivanova, S. V., Petrenko, V. G., Vetchynnykova, N. E. 2005. *Kurgany drevnikh skotovodov mezhdurechia Iuzhnogo Buga i Dnestra*. Odessa: KP OGT.

Lahodovska, O. F., Shaposhnykova, O. H., Makarevych, M. L. 1962. *Mykhailivske poselennia*. Kyiv: AN URSR.

Leskov, A. M. 1961. *Rannetavrskaia kultura v Gornom Krymu (2-ia polovina IX — III veka do n. e.)*. Avtoreferat kand. ist. nauk. Moskva.

Leskov, A. M. 1965. *Gornyi Krym v I tysiacheletii do n. e*. Kiev: Naukova dumka.

Leskov, O. M. 1967a. Nove v starodavnii istorii pivdnia Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 12, s. 101-102.

Leskov, A. M. 1967b. Raboty Kerchenskoi ekspeditsii IA AN USSR. *Arkheolohicheskie issledovaniia na Ukraine v 1965—66 gg*., I, s. 30-35.

Leskov, A. M. 1968. Kerchenskaia ekspeditsiia v 1967 godu. *Arkheolohicheskie issledovaniia na Ukraine v 1967 godu*, II, s. 3-7.

Leskov, O. M. 1972. Deiaki pidsumky i perspektyvy arkheolohichnykh doslidzhen na novobudovakh pivdnia Ukrainy. In: *Materialy XIII konferentsii Instytutu arkheolohii AN URSR, prysviachenii 50-richchiu Akademii Nauk URSR (Kyiv, 1968). Tezy dopovidei*. Kyiv: Naukova dumka, s. 68-77.

Leskov, A.M. 1972. *Novye sokrovishcha kurganov Ukrainy*. Leningrad: Avrora.

Leskov, A. M. 1981. *Kurgany: nakhodki, problemy*. Leningrad: Nauka.

Markovin, V. I. 1987. Eshche raz o plemenakh Zapadnogo Kavkaza, ikh proiskhozhdenii i o Severokavkazskoi kulturno-istoricheskoi obshchnosty. In: Pitskhelauri, K. N., Chernykh, E. N. (red.). *Materialy pervoho sympoziuma «Kavkaz i Iuho-Vostochnaia Evropa v epokhu ranneho metalla»*. Tbilisi: Metsniereba, s. 81-88.

Makhortykh, S. V., Kotova, N. S., Dzhos, V. S., Radchenko, S. B. 2020. Novi pokhovalno-rytualni kompleksy doby rannoi bronzy poblyzu Kamianoi Mohyly. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (37), s. 226-239. DOI: 10.37445/adiu.2020.04.18

Merpert, N. Ia. 1968. *Drevneishaia istoryia naseleniia stepnoi polosy Vostochnoi Evropy (III — nachalo II tys. do. n. e.* Aftoreferat d-ra ist. nauk. Moskva.

Merpert, N. Ia. 1974. *Drevneishye skotovody Volzhsko-Uralskoho mezhdurechia*. Moskva: Nauka.

Munchaev, R. M., Fedorov-Davydov, G. A. 1959. Sessiia otdeleniia istorbcheskikh nauk plenuma IIMK AN SSSR. *Sovetskaia arkheolohiia*, 3, s. 272-276.

Nikolaeva, N. A., Safronov, V. A. 1974. Proiskhozhdenie dolmennoi kultury Severo-Zapadnoho Kavkaza. In: Bader, O. N. (red.). *Voprosy okhrany, klassifikatsii i ispolzovaniia arkheolohicheskikh pamiatnikov*. Moskva: Znanie, s. 174-198.

Oliferov, A. N., Timchenko, Z. V. 2005. *Reki i ozera Kryma*. Simferopol: Dolia.

Onaiko, N. A. 1961. Sessiia Otdeleniia istoricheskikh nauk i plenum Instytuta Arkheolohii AN SSSR, posviashchennye itoham polevykh issledovanii 1960 g. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 286-294.

Petrenko, V. G. 1991. Kurgan bronzovogo veka u s. Starye Beliary. In: Vanchuhov, V. P., Zahinailo, A. G., Kushnir, V. G., Petrenko, V. G. *Voronovka II. Poselenye pshchzdneho bronzovoho veka v Severo-Zapadnom Prychernomore*. Kiev: Naukova dumka, s. 77-91.

Petrenko, V. G., Toshchev, H. G. 1990. Veliko-Ziminovskii kurgan bronzovoho veka. In: Dobrovolskii, A. O. (red.).

Okhrannye istoriko-arkheolohicheskie issledovaniia na iugo-zapade Ukrainy. Vestnik Chernomorskoi assotsiatsii arkheolohovi i liubitelei drevnostei. 1. Odessa; Zaporozhie, s. 71-86.

Rassamakin, Yu. Ia. 1990. Eneolitychni pokhovannia Pivnichno-Zakhidnoho Pryazovia. *Arkheolohiia*, 1, s. 64-74.

Rassamakin, Iu. Ia. 1999. Stepnaia kultovaia monumentalnaia arkhitektura: v poiskakh istokov traditsii. In: Kovaleva, I. F. (red.). *Etnichna istoriia ta kultura naselennia stepu ta lisostepu Ievrazii (vid kamianoho viku po rannie serednovichchia). Materialy mizhnarodnoi arkheolohichnoi konferentsii*. Dnipropetrovsk: DDU, s. 56-60.

Rassamakin, Iu. Ia. 2014. Absoliutnaia khronolohiia pohrebenii iz kurgana 29 u khut. Shevchenko (Shakhta). In: Chernykh, L. A., Daragan, M. N. *Kurgany epokhi eneolita-bronzy mezhdurechia Bazavluk — Solenaia — Chertomlyk*. Kiev: O. Filiuk, s. 495-504.

Rassamakyn, Yu. Ia., Evdokymov, H. L. 2001. Novыi эneolytycheskyi mohylnyk na r. Ynhulets y problema vыdelenyia «poststohovskykh» pohrebenyi. *Arkheolohycheskyi almanakh*, 10, s. 71-86.

Rassamakin, Iu. Ia., Evdokimov, G. L. 2010a. Kurgan u s. Tomarino s pogrebeniem v raspisnom kamennom iashchike. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 10, s. 80-95.

Rassamakin, Iu.Ia., Evdokimov, G. L. 2010b. Novyi pozdneeneoliticheskii mohilnik na iuhe Khersonshchiny v svete regionalnykh issledovanii stepnoho eneolita. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 13—14, s. 7-29.

Stoliar, A. D., Shchepinskii, A. A. 1981. Kurgany u Simferopolskogo vodokhranilishcha (chast II). In: Bliev, M. M. (red.). *Katakombnye kultury Severnogo Kavkaza*. Ordzhonikidze: Severo-Osetynskii hosuniversitet im. K. L. Khetahurova, s. 34-50.

Subbotin, L. V. 1988. Megaliticheskoe pogrebenie u s. Tatarbunary. In: Shaposhnikova, O. G. (red.). *Novye pamiatniki iamnoi kultury stepnoi zony Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 124-127.

Subbotin, L. V. 1995. Grobnitsy kemi-obinskogo tipa Severo-Zapadnoho Prichernomoria. *Rossiiskaia arkheolohiia*, 3, s. 193-197.

Subbotin, L. V., Cherniakov, I. T., Iadvichuk, V. Yi 1976. Nekotorye problemy drevneishei istorii Severo-Zapadnoho Prichernomoria (po materialam raskopok kurganov u s. Velikodolinskoe). *Materialy po arkheolohii Severnogo Prichernomoria*, 8, s. 186-201.

Telegin, D. Ia. 1971. Eneolitychni stely i pamiatky nyzhnomykhailivskoho typu. *Arkheolohiia*, 4, s. 3-19.

Telegin, D. Ia. 1977. Ob absoliutnom vozraste iamnoi kultury i nekotorye voprosy khronolohii eneolita iuha Ukrainy. *Sovetskaia arkheolohiia*, 2, s. 5-19.

Telegin, D. Ia. 1993. Osnovni periody istorychnoho rozvytku naselennia terytorii Ukrainy u V — pershii polovyni IV tys.do n. e. *Arkheolohiia*, 1, s. 15-23.

Teslenko, D. L. 2000. K voprosu o typologii kamennykh grobnits eneolita-rannego bronzovogo veka stepnoi Ukrainy. In: Kryzhytskii, S. D. (red.). *Arkheolohiia i drevniaia arkhitektura Levoberezhnoi Ukrainy i smezhnykh territorii*. Donetsk: Skhidnyi vydavnychyi dim, s. 9-10.

Teslenko, D. L. 2001. Problema kulturnoi prinadlezhnosti pogrebenii v kamennykh grobnitsakh eneolita-rannego bronzovogo veka Stepnoi Ukrainy v otechestvennoi istoriografii. In: Horbov, V. N., Chemakina, O. V. (red.). *Problemy arkheolohii i arkhitektury*. 1. Donetsk; Makeevka: Natsionalnyi soiuz pisatelei, s. 31-38.

Teslenko, D. L. 2002. K voprosu o territorii rasprostraneniia kamennykh grobnits eneolita-rannei bronzy stepnoi Ukrainy. In: Iarovoi, E. V. (red.). *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria (V tys. do n. e. — V v. n. e.)*. Tiraspol, s. 107-111.

Teslenko, D. L. 2004. Postmariupolskie pogrebeniia v kamennykh grobnitsakh. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy. Materialy V mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 350-letiiu g. Kharkova i 200-letiiu Kharkovskogo natsionalnogo universiteta im. V. N. Karazina*. Kharkov, s. 14-16.

Teslenko, D. L. 2005. O postmariupolskikh / kvitianskikh pogrebeniiakh v kamennykh grobnitsakh. *Drevnosty 2005*, s. 130-141.

Teslenko, D. L. 2007. Ob evoliutsii megaliticheskikh sooruzhenii v Severnom Prichernomore i Priazove (eneolit — rannii bronzovyi vek). *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 7, s. 76-85.

Terenozhkin, A. I., Kubyshev, A. I., Ilinskaia, V. A., Boldin, Ia. I., Cherednichenko, N. N., Shilov, Iu. A. 1973. *Otchet o rabote Lvovskogo otriada Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii 1973 goda*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/10.

Toshchev, G. N. 2001. Novye kurgannye kompleksy s kamennymi iashchikami epokhi rannei bronzy v Krymu. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 9, s. 182-199.

Toshchev, G.N. 2002. Pogrebalnye kompleksy s dereviannymi konstruktsiiami epokhi rannei bronzy Kryma. In: Iarovoi, E. V. (ed.), *Severnoe Prichernomorie: ot eneolita k antichnosti*. Tyraspol, s. 99-111.

Toshchev, G. N. 2004. K voprosu o kemi-obinskoi kulture. *Drevnosty 2004*, s. 96-111.

Toshchev, G. N. 2007. *Krym v epokhu bronzy*. Zaporozhe: ZNU.

Toshchev, G. N. 2010. O kulturnoi prinadlezhnosty pogrebeniia N 3 kurgana 1 (Kurban-Bairam) u s. Dolinka. *Muzeinyi visnyk*, 10, s. 45-52.

Toshchev, G. N., Kashuba, V. T. 2017. Kemi-Oba. K 60-letiiu otkryniia kurgana i kultury rahhego bronzovogo veka. *Arkheologicheskie vesti*, 23, s. 336-344.

Cherepanova, E. N. 1961. *Otchet ob arkheolohycheskikh raskopkakh kurgana epokhi bronzy u s. Nadezhda Sovetskogo r-na Krymskoi oblasti v 1961 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1961/58.

Chernykh, L. A., Daragan, M. N. 2014. *Kurgany epokhi eneolita—bronzy mezhdurechia Bazavluka, Solenoi, Chertomlyka*. Kurgany Ukrainy, 4. Kyev: O. Filiuk.

Shaposhnikova, O. G. 1970. Ob odnoi gruppe keramiki iz verkhnego sloia Mikhailovskogo poseleniia. *Sovetskaia arkheolohiia*, 4, s. 181-183.

Shaposhnykova, O. G. 1971. Pamiatky typu nyzhnioho sharu Mykhailivky. In: Telegin, D. Ia. (red.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. I. Kyiv: Naukova dumka, s. 250-258.

Shaposhnykova, O. G. 1971. Iamna kultura. In: Telegin, D. Ia. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. I. Kyiv: Naukova dumka, s. 263-281.

Shaposhnikova, O. G. (red.). 1977. *Drevnosti Poingulia*. Kiev: Naukova dumka.

Shaposhnikova, O. G. 1985. Pamiatniki nizhnemikhailovskogo tipa. In: Telegin, D. Ia. (ed.). *Arkheologhia Ukrainskoi SSR*. 1. Kiev: Naukova dumka, s. 324-331.

Shaposhnikova, O. G. 1987a. Stepnye obshchnosti i kultury epokhi rannego metalla v Severnom Prichernomorie. In: Piskhelauri, K. N., Chernykh, E. N. (red.). *Kavkaz v sisteme paleometallicheskikh kultur Evrazii. Materialy pervogo simpoziuma «Kavkaziy Iugo-Vostochnaia Evropa v epokhu rannego metalla»*. Tbilisi: Metsniereba, s. 134-145

Shaposhnikova, O. G. 1987b. Epokha rannego metalla v stepnoi polose Ukrainy. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevneishie skotovody stepei iuga Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 3-16.

Shaposhnikova, O. G., Bochkarev, V. S., Sharafutdinova, I. N. 1977. O pamiatnikakh epokhi medi-rannei bronzy v basseine r. Ingula. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevnosti Poingulia*. Kiev: Naukova dumka, s. 7-36.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Balushkin, A. M. 1977. Kurgannaia gruppa bliz s. Starogorozheno. In: Shaposhnikova, O. G. (red.). *Drevnosti Poingulia*. Kiev: Naukova dumka, s. 99-145.

Shaposhnikova, O. G., Balushkin, A. M., Hrebennikov, Iu. S., Gening, V. V., Dovzhenko, N. D., Eliseev, V. F., Kliushintsev, V. N., Tovkailo, N. T., Rebedailo, G. P., Fomenko, V. N. 1981. *Otchet o rabote Nykolaevskoi эkspedytsyy za 1981 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/9.

Shilov, Iu. A. 1981a. *Nyzhnee Podneprovie v seredine III — seredine II tys. do n. e. (issledovanie kulturno-istoricheskogo protsessa*). Dissertatsiia kand. ist. nauk. Kiev.

Shylov, Iu. O. 1981b. Observatorii ta kalendari u kurhanakh Nyzhnoho Podniprov'ia III—II tys. do n. e. *Narysy z istorii pryrodoznavstva i tekhniky*, 27, s. 23-60.

Shilov, Iu. A. 1982a. Kalendarnaia simvolika i khronologiia kemi-obinskikh pogrebenii iz kurgana N 1 u s. Staroselie. In: Telehin, D. Ia. (red.). *Materialy po khronologii arkheolog-*

icheskikh pamiatnikov Ukrainy. Kiev: Naukova dumka, s. 29-38.

Shilov, Iu. A. 1982b. *Nyzhnee Podneprove v seredine III — seredine II tys. do n. e. (issledovanie kulturno-istoricheskogo protsessa)*. Avtoreferat kand. ist. nauk. Kiev.

Shilov, Iu. A. 1988. «Grot byka» po materialam drevneishikh kurganov. In: Shaposhnikova, O. G. (red.). *Novye pamiatniki iamnoi kultury na iuge Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 3-13.

Shults, P. N., Stoliar, A. D. 1958. Kurgany epokhi bronzy v doline Salgira. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 71, s. 53-64.

Shchepinskii, A. A. 1957. *Otchet o raskopkakh dlynnogo kurgana «Kemi-Oba» bliz Belogorska v 1957 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/12g.

Shchepinskii, A. A. 1961. Soliarnye izobrazheniia epokhi bronzy iz Kryma. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 227-231.

Shchepinskii, A. A. 1963. Pamiatniki iskusstva epokhi rannego metalla v Krymu. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 38-47.

Shchepinskii, A. A. 1966. Kultury eneolita i bronzy v Krymu. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 10-23.

Shchepynskyi, A. O. 1971. Kemi-obynska kultura. In: Telegin, D. Ia. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. I. Kyiv: Naukova dumka, s. 258-263.

Shchepynskyi, A. O. 1972. Krymska okhoronno-arkheolohichna ekspedytsiia 1969 roku. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini v 1969 r*., IV, s. 36-39.

Shchepinskii, A. A. 1973. *Eneolit Kryma*. Dissertatsiia kand. ist. nauk. Kiev.

Shchepinskii, A. A. 1975. *Eneolit Kryma*. Avtoreferat kand. ist. nauk. Kiev.

Shchepinskii, A. A. 1977. Rakovinnye kuchi na eneoliticheskikh stoiankakh Kryma. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 27-38.

Shchepinskii, A. A. 1982. *Pamiatniki kemi-obinskoi kultury (svod arkheologichesiykh istochnikov)*. NA IA NAN Ukrainy, planova tema N 69.

Shchepinskii, A. A. 1985. Kemi-obinskaia kultura. In: Telegin, D. Ia. (red.). *Arkheolohiia Ukrainskoi SSR*. 1. Kiev: Naukova dumka, s. 331-336.

Shchepinskii, A. A. 2002. *Pamiatniki kemi-obinskoi kultury (svod arkheologicheskikh istochnikov)*. Zaporozhe: ZGU.

Shchepinskii, A. A., Toshchev, G. N. 2001. Kurgan «Kemi-Oba». *Starozhytnosti stepovoho Prychornomoria i Krymu*, IX, s. 50-86.

Shchepinskii, A. A., Cherepanova, E. N. 1969. *Severnoe Prisivashie*. Simferopol: Krym.

Formozov, A. A. 1966. *Pamiatniki pervobytnogo iskusstva na territorii SSSR*. Moskva: Nauka.

Formozov, A. A. 1969. *Ocherki po pervobytnomu iskusstvu: naskalnye izobrazheniia i kamennye izvaianiia epokhi kamnia i bronzy na territorii SSSR*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 165, Moskva: Nauka.

Häusler, A. 1964. Innenverzierte Steinkammergräber der Krim. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 48, S. 59-82.

Häusler, A. 1976. *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*. Berlin: Akademie.

Häusler, A., Toščev, G. 2007 (2009). Neue Materialen zu den innenverzierten Steinkisten der frühen Brozezeit auf der Halbinsel Krim. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 91, S. 67-102.

Ivanova, M., Rassmann, K. 2014. Das spätchalkolitische Steinkistengrab von Dolinka, Kr. Krasnoperekopsk, Ukraine. *Eurasia Antiqua*, 20, S. 207-218.

Kotova, N., Makhortykh, S., Szidat, S., Nielsen E. H., Radchenko, S., Tiner, W. 2023. New Discoveries of the Swiss-Ukrainian Expedition in the Western Azov Sea Region. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, 376: From Farmers to Heroes? Archaeological Studies in Honor of Slawomir Kadrow, p. 175-185.

Leskov, A. M. 1974. *Die Skytischen Kurgane. Die Erforschung der Hügelgräber Südrusslands*. Antike Welt, 5. Sondernummer.

Popovici, S., Ciobanu, I. 2021. *Cercetări arheologice la Cimişlia*. Chisinau.

Popovici, S., Kaiser, E. 2021. A burial mound in the town of Cimişlia in southern part of the Republic of Moldova: relative and absolute chronology of the burials. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (39), p. 270-279. DOI: 10.37445/adiu.2021.02.16

Popovici, S., Kovács, A. 2020 Complexe eneolitice de cult ale păstorilor timpurii din nordul şi nord-vestul Mării Negre. *Studii de Preistorie*, 17, 2020, p. 79-109.

Rassamakin, Yu. 2003. The Chalcolithic and Early Bronze Age Hydrostrategy in the Black Sea Steppe Area. In: Georghiu, D. (ed.). *Chalcolithic and Early Bronze Age Hydrostrategies*. British Archaeological Reports. International Series, 1123. Oxford, p. 57-77.

Rassamakin, Yu. Ya., 2002. Aspects of Pontic Steppe Development (4550—3000 BC) in the Light of the New Cultural-Chronological Model. In: Boyle, K., Renfrew, C., Levine, M.(eds.). *Ancient interactions: east and west in Eurasia*. Cambridge: University of Cambridge, p. 49-73.

Rassamakin, Ju. 2004a. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. v. Chr.)*. I. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Rassamakin, Ju. 2004b. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. v. Chr.)*. II. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Rassamakin, Y. Y. 2011. Eneolithic Burial Mounds in the Black Sea Steppe: From the First Burial Symbols to Monumental Ritual Architecture. *Ancestral Landscapes*, 61: Maison de l'Orient et la Méditerranée, p. 293-306.

Rassamakin, Y. Y. 2021. Between the Don and the Danube: the Phenomenon of the Zhivotilovka-Volchanskoe Type Burials at the Turn of the Late Eneolithic and the Early Bronze Age in the Northern Black Sea Steppe. *Schriften des Archäologischen Museums Frankfurt*, 34: The Caucasus. Bridge between the urban centres in Mesopotamia and the Pontic steppes in the 4th and 3rd millennium BC. The Transfer of knowledge and technologies between East and West in the Bronze Age, p. 195-210.

Szmyt, M. 2014. Fourth-Third Millennium BC Stone Cist Graves Between the Carpathians and Crimea. Ay Outline of Issues. *Baltic-Pontic studies*, 19, p. 107-147.

Teslenko, D. 2004. Spatial distribution and the problem of cultural attribution of Steppe Ukraine burials in stone tombs. In: Smyntyna, O. V. (ed.). *The Use of Living Space in Prehistory. Papers from a session held at the European Association of Archaeologists Sixth Annual Meeting in Lisbon 2000*. British Archaeological Reports. International Series, 1224. Oxford, p. 123-128.

Yu. Rassamakin

THE PHENOMENON OF THE EARLY BRONZE AGE BURIALS IN THE STONE AND WOODEN CISTS WITHIN THE NORTH PONTIC STEPPE AND CRIMEA: STATE OF THE STUDY AND TSSUES OF INTERPRETATION

This article deals with the history of research on the identification of the Eneolithic — Early Bronze Age Kemi-Oba culture of Crimea in the second half of the 1960s — the first half of the 1970s. The article examines various views on the cultural affiliation of this entity's sites already in the early stages of its taxonomic development as a component part of the nomenclature of the Eneolithic and Early Bronze Age cultures of the steppe Black Sea region and Crimea. More specifically, the study analyzes different views of A. O. Shchepinsky, O. M. Leskov, A. Häusler, V. O. Safronov and N. O. Nikolaeva, who determined the main directions in the study of this issue.

The Kemi-Oba culture was not initially identified as a culture of burials in ornamented stone and wooden

cists. Polished undecorated flat-bottomed pottery and monumental burial architecture with the usage of stone structures were considered for the important attributive elements of this culture. The Kemi-Oba kurgan surved for a typical example characterizing the burial sites of this culture in Crimea.

Later studies of O. Shchepinsky, D. Ia. Telegin, O. G. Shaposhnikova, V. M. Danylenko combined the Crimean Kemi-Oba culture and the Lower Mykhailka type of the steppe Black Sea region into a single cultural entity, and attributed the cultural affiliation of a number of Yamna graves in kurgans of the steppe Black Sea region based on pottery styles. However, it is possible to identify a trend of the research refocusing towards exclusively the burials in stone cists of the Early Bronze Age since the end of the 1990s, Note that the term «cists of the Kemi-Oba type» was assigned for the latter irrespective to the presence or absence of ornamentation on their walls. Moreover, a number of experts stared to consider cultural affiliation of such burials not only in the steppe Black Sea region, but also in Crimea, in the context of the Yamna entity. Therefore, the problem of studying the Kemi-Oba culture shifted to studying the phenomenon of burials in stone (and wooden in Crimea) cists and their cultural affiliation.

In this respect, the appearance of burials in stone cists in the steppe Black Sea region can now be attributed to the period of the Middle Eneolithic, the chronological horizon of the Chernavoda I culture — the Lower layer of Mykhailivka settlement (Novopylypivka, Akkermen I, kurgan 11, burial 14), and associated with the formation of the complex kurgan architecture. In Crimea, burials of the Zhyvotylivka-Vovchanske type of the Late or Final Eneolithic can be considered as a chronological marker. This is confirmed by the data on relative chronology, as well as the radiocarbon date obtained for the burial in the «Kurban-Bairam» kurgan. The formation of such complexes as 'Kemi-Oba' should be associated with the Maikop-Novosvobodnensky influences from the North-Western Caucasus. Yamna entity does not have any relation to this phenomenon neither in case of Crimea, nor in the case of steppe Black Sea region.

Keywords: the Copper Age and Early Bronze Age, Steppe Pontic Area, Crimea, Burials in the Stone and Wooden Cists, Iamna and Kemi-Oba Cultures.

Одержано 6.06.2025

РАССАМАКІН Юрій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Yurii RASSAMAKIN, PhD, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-8263-0193,
e-mail: yuri.rassamakin@gmail.com.

УДК 903.4(477.41/.42)”638”(091) DOI: 10.37445/adiu.2025.04.08

Д. Слюсар

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ ПАМ’ЯТОК ЛЕЖНИЦЬКОЇ ГРУПИ РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ

У статті розглянуто історію дослідження пам’яток лежницької групи ранньоскіфського часу, що займала доволі значну територію Західної Волині та прилеглих теренів південного Полісся і охоплювала верхні басейни Західного Бугу на заході та Стиру на сході. Висвітлено основні історіографічні аспекти та проведено аналіз ключових концепцій щодо культурно-хронологічної приналежності розглядуваних пам’яток.

***Ключові слова**: археологія України, скіфський час, лежницька група, висоцька культура, пам’ятки.*

На початку доби раннього заліза, територія Західної Волині стала місцем формування цілком нового культурного явища — лежницької групи пам’яток, яка відрізняється за своїми ознаками від лужицької та висоцької культур, що передували їй на цих теренах, а також синхронних лісостепових груп пам’яток ранньоскіфського часу суміжних територій (черепинсько-лагодівська, могилянська).

Перші відомості про знахідки матеріалів ранньозалізного часу зі згаданих теренів знаходимо у дослідженні Б. Януша, сполонізованого українця за походженням, відомого також під псевдонімом В. Карпович. Так, у 1918 р. він видав своєрідний каталог пам’яток Східної Галичини, в якому вміщено докладний опис знайдених там матеріалів та історію їхнього відкриття. Не оминув він і територію Сокальського повіту (сучасн. Шептицький район) та вказав на знахідки бронзових і керамічних виробів типу Чехи—Висоцько [1] поблизу Белза, Бишева, Станина та Ульвівка (Janusz 1918, s. 205—213).

Більш детальні відомості про відкриття пам’яток лежницького типу подає Я. Брик, який влітку 1923 р. провів масштабні розвідки у басейні Західного Бугу. Він виявив низку поселень поблизу сіл Станин, Павлів, Яструбичі, Волсвин, Волиця теперішнього Шептицького району та Гребенне Томашівського повіту Республіки Польща з керамікою, прикрашеною нігтьовим орнаментом, наліпними валиками під вінцями і наскрізними проколами. Крім того, варта уваги знайдена у с. Павлів опуклобока біконічна ваза, що може походити з могильника (Bryk 1924, s. 50—68).

Того ж 1923 р., невеликі дослідження поселення лежницької групи провела І. Савицька неподалік с. Головно (Ковельський р-н). Було відкрито дві великі ями, одна з яких, очевидно, мала господарське призначення, тоді як в іншій простежено залишки великої кількості вугілля та перепалених каменів, які засвідчували наявність тут сильно знищеного вогнища. В об’єктах знайдено велику кількість характерної кераміки та виробів з кременю, датованих періодом HaD (V ст. до н. е.) (Sawicka 1930, s. 225—240).

Важливі свідчення залишив український дослідник Волині передвоєнного часу О. Цинкаловський. У 1934 р. він виявив поселення ранньозалізного часу поблизу с. Лежниця (Крушельницька 1986, с. 11), а згодом описав ряд інших пам’яток лужицької та висоцької культур, частина з яких (Амбуків, Петрове (Цуцнів), Лежниця, Кречів, Оржів, Головно, Ульві-

1. У довоєнний і міжвоєний періоди практично всі виявлені матеріали пізньобронзового—ранньозалізного часу заходу України зараховували до пам’яток типу Чехи—Висоцько.

© Д. СЛЮСАР, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

вок, Володимир) у світлі сучасних даних може належати до лежницької групи (Cyncałowski 1961, s. 93—103).

Перші стаціонарні дослідження провів М. Пелещишин у 1962 р. на поселенні в с. Лежниця, що в майбутньому стане епонімним для цілої групи пам'яток ранньоскіфського часу Західної Волині. Дослідникові, окрім матеріалів культури лійчастого посуду, вдалось зібрати низку фрагментів керамічних виробів зі значною домішкою піску та товченого кварцу. Серед них були частини півсферичних мисок з потоншеними і загнутими до середини краями, а також уламки вінець горщиків, орнаментованих наскрізними проколами під вінцями, нігтьовими вдавленнями і перлинним орнаментом (Пелещишин 1962, с. 14—15). Важливе значення для датування цього комплексу відіграє частина псалія, виготовленого з рогу оленя, на кінці якого вирізано підпрямокутний отвір, а на його переломі — сліди ще одного. І хоча М. Пелещишин не подав хронології знахідки, згідно теперішніх даних, її можна датувати періодом не раніше НаС (VIII—VII ст. до н. е.).

У 1965 р. М. Пелещишин відкрив поселення ранньозалізного часу біля с. Буяни, а також провів невеликі розкопки на пам'ятках поблизу Валентинова й Торчина, де виявив типові керамічні матеріали лежницької групи, а також шматки залізного шлаку (Пелещишин 1965, с. 11; Крушельницька 1993, с. 146).

Протягом 1966 р. декілька пам'яток ранньозалізного періоду було відкрито експедицією І. Свєшікова. Зокрема він зафіксував поселення поблизу Сокаля, Завишені, Поториці та Шпиколосів, де виявив характерний керамічний матеріал (Свешніков 1966, с. 1—36).

Найбільш східні лежницькі матеріали виявила І. Русанова під час розвідок 1966 р. Вона знайшла поселення поблизу сс. Гумнище і Боремель в басейні Стиру, а також Литовеж і Заставне у басейні Західного Бугу (Русанова 1966, с. 1—9). У 1967 р. дослідниця опублікувала нові матеріали, які значно розширили тогочасні уявлення про північну межу розселення носіїв лежницької групи. Зокрема, в басейні р. Стохід сліди поселень ранньоскіфського часу були засвідчені біля сіл Хорохорин, Студині, Богушівська Мар'янівна та Підріжжя. На останньому в результаті розкопок отримано невелику кількість кераміки лежницького типу (Русанова 1967, с. 1—11).

Згодом у 1970 р. Західнобузька археологічна експедиція під керівництвом Л. Крушельницької здобула нові дані для розуміння особливостей матеріальної культури лежницьких пам'яток. Було обстежено відоме в літературі поселення поблизу с. Лежниця, однак у цей час провести там археологічні розкопки не видавалося можливим. Ще одну пам'ятку досліджено у с. Свитазів на Сокальщині, перші знахідки на якій були виявлені ще у 1960 р. розвідковим загоном М. Пелещишина. Там закладено декілька траншей і розкопів, внаслідок чого відкрито одну житлову споруду наземного типу, а також залишки трьох напівземлянкових споруд стовпової конструкції майже квадратної форми з підвальними ямами (Крушельницька 1970, с. 2—17).

Наступного 1971 р. Західнобузька експедиція продовжила свої дослідження поблизу сіл Павлів і Ромош. Після детального обстеження встановлено, що пам'ятка лежницького типу у Павлові зовсім знищена: там вдалось зібрати лише дрібні уламки кераміки (Крушельницька 1971a, с. 1—24). Водночас, стверджено наявність матеріалу ранньозалізного часу біля с. Ромош в урочищі Звіринець-гора. У закладеному розкопі та невеликій траншеї вдалося виявити декілька розвалів горщиків і бронзовий щиток від сережки чи окуляроподібної підвіски. Таке розміщення майже цілих посудин поряд з прикрасами і водночас відсутність в розкопі слідів будь-яких об'єктів цього часу дозволили припустити наявність у цьому місці сильно знищеного пізнішими поселеннями могильника з кремаціями (Крушельницька 1971a, с. 8—24). Невеликі розкопки були також проведені на території іншого урочища — Звіринець. Там відкрито декілька плям, які після вибірки виявились господарськими ямами (Крушельницька 1971a, с. 8—11).

Цього ж року вийшла в світ ґрунтовна стаття Л. Крушельницької, в якій дослідниця опублікувала знайдені матеріали та аргументовано довела відмінність пам'яток лежницького типу від лужицької та висоцької культур. Одночасно було звернуто увагу на їхню безперечну близькість до старожитностей скіфського часу лісостепової зони України (Крушельницкая 1971b).

Одні з найраніших матеріалів лежницької групи, які засвідчили наявність бронзоливарної справи у її носіїв, були виявлені в 1972 р. П. Раппопортом у м. Володимирі. Вчений відкрив об'єкт, у заповненні якого були зібрані 24 фрагменти побитих ливарних матриць і фрагменти кераміки від горщика тюльпаноподібної форми з ошершавленою у смуги поверхнею та наскрізними проколами під вінцями. Звідти ж походила нижня частина великої біконічної вази і вінце іншої тонкостінної посудинки (Крушельницька 1988).

Досить цінними є результати розвідкових робіт, проведених у 1970-х рр. І. Михальчишиним в басейні Західного Бугу. Будучи на службі у прикордонних військах, дослідник мав змогу оглянути малодоступні терени і відкрити десятки невідомих раніше пам'яток, серед яких й ті, що відносяться до лежницької групи. Так, у 1973 р. І. Михальчишин виявив поселення під назвою Белз-Гора, Нісмичі I, Варяж I на території Львівської та Устилуг і Лежниця III Волинської областей (Михальчишин

1973, с. 1—65). У 1974 р. вчений знайшов нові матеріали лежницького типу поблизу Сільця, Волиці, Пархоменкового, Рівного Ковельського р-ну Волинської області (Михальчишин 1974, с. 1—48), а впродовж літа 1975 р. — поблизу сіл Підмостичі, Поповичі, Циків, Мелешки Яворівського р-ну, Львівської обл. (Михальчишин 1975, с. 1—61).

Підсумком усіх вищезгаданих робіт і першою спробою систематизації та інтерпретації зібраного матеріалу стала монографія Л. Крушельницької, в якій один з розділів присвячено лежницькій групі, назва якої походить від першого стаціонарно дослідженого поселення поблизу с. Лежниця. У роботі дослідниця зосередила увагу на питаннях хронології, типології виявлених матеріалів, а також місцю лежницької групи серед інших культур того часу (Крушельницька 1976, с. 60—72).

Низку матеріалів ранньозалізного віку було зібрано в 1973—1977 рр. радянським археологом В. Кропоткіним під час розкопок багатошарового поселення біля с. Ромош. Серед них велика кількість фрагментів вінець з наскрізними проколами та перлинним орнаментом під краєм, а також боковин з ошершавленою поверхнею, орнаментованих нігтевими вдавленнями. Трапились також низка фрагментів від покришок-дисків, поверхня яких з одного боку була гладка, а з іншого — вкрита борозенками і нігтьовим орнаментом (Кропоткин 1973, с. 1—6; 1974, с. 1—10; 1975, с. 1—8; 1976, с. 1—10; 1977, с. 1—8). Вартий уваги також фрагмент кістяного псалія з округлим у плані отвором, що дозволяє датувати даний комплекс періодом HaC (VIII—VII ст. до н. е.) (Кропоткин 1974, с. 6).

Науковий інтерес становлять результати польових досліджень І. Свешнікова у 1978 р. поблизу с. Межиріччя (Чекно) Дубенського району Рівненської області, під час яких вдалось відкрити 2 заглиблені житлові споруди та господарську яму з окремими людськими кістками і фрагментами кераміки лежницького типу (Свешніков 1978, с. 1—32).

Поселення з матеріалами близькими до лежницької групи виявив у 1983 р. Д. Павлів в урочищі Зацерковне поблизу с. Ульвівок на Львівщині. Тоді вдалось відкрити залишки наземної споруди і три великих вогнища зі значною кількістю кераміки (Павлів 2006). Комплекс цікавий тим, що яскраво ілюструє існування в межах Західної Волині ульвівецько-лежницького культурного горизонту, який вкладається в хронологічні рамки HaA2—HaC1 (XI—VIII ст. до н. е.) (Павлів 2006, с. 163—164).

У 1984 р. археологічною експедицією під керівництвом В. Кропоткіна проведено повторні розкопки багатошарового поселення поблизу с. Ромош, однак як і в попередні роки жодних об'єктів ранньозалізного часу тут виявити не вдалося. Привертає увагу лише бронзова сережка у півтора оберти, а також низка знайдених у культурному шарі керамічних фрагментів, серед яких верхні частини посудин з ошершавленою поверхнею та уламок опуклобокої біконічної вази, аналогічної до посудини, виявленої у 1971 р. Л. Крушельницькою (Кропоткин 1984, с. 1—7).

Декілька місцезнаходжень з керамікою ранньоскіфського часу відкрив І. Михальчишин в 1986 р. поблизу міста Володимир (Фалемичі, Зимне II) (Михальчишин 1986b, с. 1—9). Однак стаціонарних досліджень там не проводилось.

Надзвичайно важливими є матеріали, зібрані у 1986 р. внаслідок масштабних розвідкових робіт по «Зводу пам'яток Волинської області» під керівництвом Л. Крушельницької за участі І. Михальчишина, В. Івановського та В. Коноплі. Тоді вдалось відкрити понад два десятки пам'яток лежницької групи, серед них: Березовичі, Бубнів, Горичів, Маркостав I, Амбуків, Лежниця II, III, Литовеж, Головне I, Смолява, Гумнище, Марянівка, Замости I, II, Пісочне, Тур, Оленівка, Клопочин I, II, Старий Порицьк, Радовичі, Щенятин, Милятин та Кречів I (Крушельницька 1986, с. 1—64). Частина з них була опублікована у вигляді короткого повідомлення (Михальчишин 1986a). Ці дані дозволили дещо уточнити на той час не до кінця з'ясований ареал поширення даної групи пам'яток.

Доповненням до згаданих напрацювань стали матеріали здобуті в 1987 р. В. Шкоропадом, який відкрив ще декілька невідомих раніше поселень ранньозалізного часу (Линів, Маяки I, II) і дослідив одну споруду господарського призначення (Шкоропад 1987, с. 1—8).

Ряд нових поселень ранньоскіфського часу з характерним лежницьким матеріалом вдалось засвідчити у 1987 році Західнобузькими розвідковими загонами під керівництвом В. Коноплі (Хмелівка I, Селець II, Маркостав II, III, VII, VIII, Бубнів II, IV та Березовичі II (Конопля 1987, с. 1—40), І. Михальчишина та В. Івановського (Острів II, III, та Литовеж III) (Івановський 1987, с. 1—19).

Культурний шар ранньоскіфського часу виявив у 1988 р. В. Івановський під час розкопок поселення римського часу Шарпанці I. Тоді вчений зібрав низку фрагментів кераміки, серед яких уламок типового ульвівецького келика зі слідами кріплення ручки та орнаментом у вигляді косих насічок (Івановський 1999).

Більш докладні відомості про характер заселення лежницької пам'ятки у Линові отримали Д. Козак і В. Шкоропад під час розкопок 1988—1989 рр. Було досліджено одне житло, три господарські споруди та десять заглиблених ям-погребів (Козак, Шкоропад 1988, с. 8—10; 1989, с. 4—6). Усі зібрані дані після детального опрацювання були опубліковані в 1994 р. у монографії, в якій матеріалам лежницької групи присвячено окремий розділ (Козак 1994,

с. 11—17). Згодом у 2013 р. праця була перевидана з деякими доповненнями (Козак 2013, с. 16—22).

У 1989 р. розвідкові роботи на території Західної Волині продовжив І. Михальчишин, який відкрив ще шість нових пам'яток в межах теперішнього Шептицького району Львівської області з виразними матеріалами ранньоскіфського часу (Немилів I, Лопатин I, II, Нестаничі, Яструбичі, Червоноград) (Михальчишин 1989, с. 1—13). Впродовж наступного 1990 року зафіксував наявність нових об'єктів (Стоянів 1, Тетевчиці, Синьків 1, Волиця Барилова, Увин, Опліцько, Яструбичі 1, 2, 5) (Михальчишин 1990, с. 1—10). З поміж зібраних дослідником артефактів яскраво виділяються комплекси лежницької групи поблизу с. Яструбичі, де поряд з керамікою були знайдені десятки бронзових виробів — фрагменти цвяхоподібних шпильок, сережок, підвісок, щитків, рурок та бронзового дроту (Михальчишин 1990, с. 4—6). При повторному обстеженні цієї території у 1991 році, І. Михальчишин зібрав ще понад 10 бронзових предметів. Це шпильки, скроневі кільця, бронзовий дріт, крапля плавленої бронзи і фрагмент керамічної пустотілої трубки, який може бути частиною матриці (Михальчишин 1991, с. 4—5). Усі ці дані свідчать про ймовірну наявність тут знищеного могильника лежницької групи або ж, скоріше за все, якогось бронзоливарного осередку чи майстерні.

Тоді ж на деяких згаданих пам'ятках були проведені невеликі розкопки за участі В. Коноплі, І. Михальчишина, В. Івановського та В. Філевич. Внаслідок цього стверджено, що поселення зазнали відчутних руйнувань в процесі вибирання піску і сільськогосподарських робіт. Дослідниками зібрано велику кількість керамічного матеріалу з проколами під вінцями, ямками та наліпними валиками, а також спіралеподібні навершя бронзових шпильок (Івановський та ін. 1998).

У 1989—1990 рр. археологічною експедицією Львівського університету під керівництвом М. Пелещишина проведено розкопки поселення ранньозалізного часу у 5-му мікрорайоні м. Червоноград. В літературі присутні лише короткі згадки про ці роботи (Пелещишин 1993a; 1993b), хоча тоді було виявлено наземну споруду з ровиком, два округлі заглиблення та чотири вогнища, які, можливо, є залишками інших наземних жител. Поблизу відкритих об'єктів і в їхньому заповненні зібрано типові для лежницької групи фрагменти кераміки, уламки двох черпаків та кістяну орнаментовану прикрасу (Пелещишин 1989, с. 19—22; 1990, с. 14—18).

Унікальні матеріали ранньозалізного часу вдалось отримати Д. Козаку і В. Шкоропаду під час розкопок 1990—1992 рр. пам'ятки біля с. Городок на Волині. Дослідники відкрили поселенський комплекс, який складався з однієї господарської споруди і трьох ям (Козак 1990, с. 4—5), а також могильник з трьома інгумаційними похованнями, помилково віднесеними до висоцької культури. Усі ці матеріали згодом були опубліковані в щорічнику «*Археологічні дослідження на Україні*» (Козак 1991), а також у колективній монографії (Козак, Оприск, Шкоропад 1999, с. 71—74). Важливість цих досліджень полягає у відкритті фактично першого в Західній Волині, доволі незвичного, могильника ранньоскіфського часу з бідним, але яскраво вираженим супровідним інвентарем, який датує пам'ятку в межах першої половини VII—VI ст. до н. е.

Певною квінтесенцією у сфері вивчення лежницької групи став окремий розділ Л. Крушельницької у колективній монографії. Дослідниця публікує невеликий каталог пам'яток цього типу та найбільш яскраві матеріали, зібрані впродовж майже 30 років з часу перших стаціонарних досліджень. Основний акцент археологиня зробила на характеристиці матеріальної культури лежницької групи та уточнені її датування в світлі тогочасних даних. Однак найбільш цінними у праці є вперше висловлені тези про можливість зв'язку лежницьких пам'яток із старожитностями ульвівецько-рованцівського типу, зокрема могильником у Тяглові, який хронологічно співпадає з найранішими комплексами лежницької групи (ред. Крушельницька 1993).

Ще одні масштабні розвідкові роботи у басейні Стиру провели у другій половині 1990-х рр. співробітники Волинського краєзнавчого музею під керівництвом В. Коноплі та В. Івановського. Внаслідок цього вдалось відкрити 19 нових лежницьких пам'яток, що значно збагатило тогочасні уявлення про поширення населення цієї групи у східному напрямку (Конопля, Івановський 1997).

Навесні 1996 р. під час рятівних розкопок поселення Червоноград 7 (ур. Восьмьорка) В. Войнаровський, В. Конопля та В. Івановський виявили заглиблену споруду з вогнищем та дві господарських ями цього часу (Войнаровський, Івановський, Конопля 1999, с. 113—114).

Унікальною знахідкою, яка лишилась майже непоміченою в археологічному середовищі, стала хіоська амфора V ст. до н. е., знайдена у 1998 р. поблизу с. Торговиця біля Луцька. Розвал амфори був зафіксований Б. Прищепою у передматериковому шарі на дитинці середньовічного городища поряд з кількома уламками кераміки ранньоскіфського часу (Прищепа, Назаров 1999). Такі амфори використовувались для зберігання та перевезення вина, що свідчить про контакти місцевого населення з античним світом.

Науковий інтерес становлять матеріали лежницької групи, отримані В. Шкоропадом у 2002 р. під час розкопок на околиці с. Рованці, в урочищі Гнідавська гірка. Тоді було відкри-

то прямокутне лежницьке житло з вогнищем (Шкоропад 2003, с. 2—3).

В археологічній літературі також наявні фрагментовані відомості про рятівні розкопки В. Войнаровського на початку 2000-х рр. у м. Червоноград (ур. Смітник), внаслідок яких було відкрито залишки двох заглиблених споруд із глинобитними печами, віднесених до лежницької групи (Войнаровський 2004, с. 52). На пам'ятці також знайдено бронзовий фіксатор ременів кінської упряжі, аналоги якому досі невідомі. Подібні деталі кінської збруї походять з далеких від Волині кіммерійських та скіфських пам'яток VIII—V ст. до н. е. (Войнаровський 2004, с. 56).

Протягом 1993—2004 рр. археологічні експедиції під керівництвом Д. Козака і В. Шкоропада проводили рятівні дослідження багатошарового поселення біля с. Хрінники, в урочищі Шанків Яр. Впродовж цього часу поряд з іншими культурами було досліджено лежницький горизонт та відкрито одне житло, вісім господарських споруд і чотирнадцять ям, у заповнені яких виявлено кістяні, кам'яні та керамічні вироби (Шкоропад 1999; Козак, Прищепа, Шкоропад 2004, с. 14—21). На цьому дослідження пам'ятки не завершились і вже впродовж 2004—2009 рр. тут були відкриті ще два житла, тридцять один об'єкт господарського призначення, зібрано багату колекцію керамічних і крем'яних виробів, а також бронзові речі, серед яких дві шпильки, фрагмент завушниці та наконечник стріли скіфського типу, що датується другою половиною VI — початком V ст. до н. е. (Козак 2012, с. 7—60).

Цікавий об'єкт ранньозалізного часу був відкритий Д. Козаком у 2008 р. Це житлово-господарський комплекс рибалки, який складався з житла-сушарки з вогнищем і прилеглих до нього двох господарських ям (Козак 2009b). Біля південної стінки житла виявлено низку предметів, які свідчать, що основним продуктом сушіння була риба. Досліднику навіть вдалось реконструювати виявлені рибальські знаряддя, такі як кістяний гарпун, ніж-долото для чищення нутрощів і кістяний ухват, сформований з великих ікол дикого кабана. Результати розкопок були опубліковані (Козак 2009a).

Слід згадати також про дослідження Волинської філії ОАСУ під керівництвом О. Златогорського багатошарового поселення біля с. Рованці у 2008 р. Внаслідок чого вдалось зібрати колекцію керамічних виробів, серед яких майже цілий горщик лежницького типу, помилково віднесений до могилянської групи (Златогорський 2008, с. 46). Отримані матеріали були опубліковані (Златогорський 2010).

У наступному 2009 р. цією ж експедицією було відкрито ряд об'єктів з матеріалами ранньоскіфського часу. Зокрема досліджено одне житло, три споруди і сім господарських ям, віднесених дослідниками до лужицької культури (Златогорський, Бардецький 2009b, с. 1—49). Хоча судячи з опису та характерних ознак, ці матеріали можуть належати до лежницької групи. Отримані результати були частково опубліковані у щорічному збірнику *«Археологічні дослідження в Україні»* (Златогорський, Бардецький 2009a; 2010).

Станом на сьогодні найбільш віддаленою на північ лежницькою пам'яткою є поселення поблизу смт. Шацьк Волинської області. Під час її розкопок у 2009—2010 рр. відкрито дві господарські ями з фрагментами кераміки ранньоскіфського часу (Златогорський, Демедюк 2011).

Всебічний аналіз виявлених матеріалів ранньоскіфського часу з поселення в Хрінниках провів Д. Павлів. У спільній публікації з Д. Козаком археологи охарактеризували лежницький комплекс та висловили дві версії щодо хронології пам'ятки. Перша базується на припущенні існування двох різночасових горизонтів (періодів заселення), що охоплюють фази HB1 — HB2/B3 (IX—VIII/VII ст. до н. е.) та HB3 — HD1 (VII/VI—V ст. до н. е.) відповідно. Друга версія припускає існування одного культурного горизонту на пам'ятці, що вкладається в рамки HC—HD (кінець VII — V ст. до н. е.) (Козак, Павлів 2010).

Сучасні дослідження представлені величезними за обсягом напрацюваннями та польовими роботами НДЦ «Рятівна археологічна служба», проведеними впродовж останніх десятиліть і, фактично, продовжуються до сьогодні. Серед них варто згадати розкопки під керівництвом Т. Миляна на поселенні Жвирка-Завишень у 2006 р. Там було відкрито низку господарських споруд та зібрано велику кількість уламків керамічних виробів лежницького типу, серед яких увагу привертає глиняний виріб у вигляді стилізованої фігурки ноги людини (Милян, Осаульчук, Сало 2006, с. 1—36). Отримані матеріали були опубліковані (Милян, Осаульчук 2011).

Протягом 2010—2014 рр. дослідження багатошарового поселення на березі Хрінницького водосховища продовжились. У цей час було відкрито ще дві споруди і три господарські ями, зібрано виразний керамічний матеріал. Цінним артефактом з культурного шару є біфаціальний серп, виготовлений з туронського кременю (Козак 2016, с. 13—17).

Багатий керамічний матеріал лежницької групи вдалось зібрати у 2016 р. під час розкопок НДЦ «РАС» на поселенні Корчів 15 неподалік Белза на Львівщині. Серед виявлених знахідок виділяється розвал тюльпаноподібного горщика зі звуженою, не чітко вираженою, шийкою та перлинним орнаментом під краєм вінець. Характерними для пам'яток ранньоскіфського часу є також низка фрагментів вінець діжкоподібних горщиків з проколами

і нігтьовими вдавленнями (Назар, Кісілевич, Ковальський-Білокрилий 2016, с. 1—42). Поряд з тим, у розкопі були зафіксовані відкрите вогнище і господарську яму (Назар, Ковальський-Білокрилий 2018).

Співробітники НДЦ «Рятівна археологічна служба» в рамках проекту «Археологічний кадастр Львівської області» провели масштабні археологічні розвідки впродовж 2007—2020 рр. Вони не лише збагатили наші відомості про характер заселення території Західної Волині в давнину, а й значно поповнили кількість виявлених пам'яток ранньозалізного часу, яка склала понад 200 об'єктів та місцезнаходжень з характерним для розглядуваної культури матеріалом. Серед найбільш важливих варто згадати археологічні дослідження в басейнах р. Себечівка (Сілаєв, Плеханов, Фіцко 2008), Солокія (Чорний та ін. 2012), Варенжанка (Назар, Кісілевич 2011), Західний Буг (Остапик 2010), Білий стік (Сілаєв, Ільчишин 2019a) та Острівка (Сілаєв та ін. 2018). Станом на зараз, це найбільш повні розвідкові дослідження зазначених районів.

Значний обсяг матеріалу ранньоскіфського часу було здобуто у 2016—2018 рр. експедиціями НДЦ «РАС» під керівництвом О. Сілаєва на пам'ятках Міжгір'я I, III, Роговичі I, II і Марковичі I Волинської області. Внаслідок рятівних досліджень на поселенні Роговичі I відкрито житло-напівземлянку з вогнищем та дванадцять об'єктів, які були зараховані до господарських ям і споруд. (Сілаєв 2017). Попри те що датуючих металевих артефактів знайдено не було, виявлені кременеві та керамічні вироби дозволяють простежити певний зв'язок між пам'ятками ульвівецько-рованцівського типу й лежницькою групою. У 2019 р. після завершення камеральних і науково-технічних досліджень, результати розкопок були опубліковані в декількох збірниках (Сілаєв 2018; Сілаєв, Ільчишин 2019b).

Не менш важливими є матеріали лежницької групи, здобуті в результаті кількарічних досліджень пам'яткок Карів I і Карів XIII Шептицького р-ну Львівської обл. Карівською археологічною експедицією під керівництвом Я. Онищука. У 2017 р. під час перших стаціонарних розкопок могильника римського часу Карів I було зафіксовано культурний шар ранньоскіфської доби, виявлено низку характерних фрагментів кераміки та бронзову окуляроподібну підвіску (Онищук, Сидорович, Гринчишин 2017, с. 53). На території неподалік розташованої багатошарової пам'ятки Карів XIII в результаті досліджень 2019—2021 рр. було відкрито було відкрито одну господарську яму та зібрано значний керамічний матеріал лежницького типу (Онищук, Сидорович 2019, с. 1—40). Крім того, в процесі розкопок були отримані дані, які дозволяють не лише стверджувати приналежність цих поселень до лежницької групи, а й досить чітко датувати їх ранньоскіфським часом за знахідкою сережки з цвяхоподібним навершям (Онищук, Сидорович 2020, с. 53). Такі вироби були поширені на Правобережжі та Поділлі не раніше поч. VI ст. до н. е. (Петренко 1978, с. 21).

Певний внесок у розв'язання проблеми походження та інтерпретації лежницького комплексу з Хрінник належить А. Бардецькому, який опублікував низку невідомих матеріалів і провів комплексний аналіз пам'ятки. Як наслідок, автор дійшов висновку про близькість виявлених там артефактів з матеріалами ульвівецько-рованцівського типу і вказав на їхню приналежність до лужицької культури. Цим самим дослідник заперечив окремішність лежницької групи, яка ілюструє, за його словами, лише окрему хронологічну фазу розвитку лужицької культури. На думку А. Бардецького, надалі варто взагалі відмовитись від найменування окремих культурних груп (лежницької та ульвівецько-рованцівської), а об'єднати їх у збірну ульвівецько-лежницьку групу (Бардецький 2019).

У 2019—2020 рр. Волинською археологічною експедицією під керівництвом В. Баюка були продовжені розкопки пам'ятки Хрінники I. Тоді ж була виявлена значна кількість кераміки та бронзова шпилька з петельчастою голівкою (Баюк, Конопля, Погоральський 2020). Ці матеріали значною мірою доповнили комплекс знахідок ранньоскіфського часу з цього поселення, яке в певній мірі є унікальним, адже зберігає риси притаманні як самій лежницькій групі, так і дещо ранішим пам'яткам передскіфського часу.

Отже, тривалий період вивчення лежницької групи і нагромадження різноманітного матеріалу дозволили наблизитись до розуміння культурно-історичних процесів, що відбувались впродовж передскіфського і ранньоскіфського часу на території Західної Волині, також їхніх наслідків для населення, що проживало на цих теренах.

ЛІТЕРАТУРА

Бардецький, А. 2019. Етюди до характеристики поселення ранньозалізного віку Хрінники-Шанків Яр. *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 5-22.

Баюк, В., Конопля, В., Погоральський, Я. 2020. Керамічний комплекс поселення Хрінники I (за матеріалами досліджень 2019 року). *Старий Луцьк*, XVII, с. 212-216.

Войнаровський, В. 2004. Нові археологічні матеріали з Червонограду та його околиць. *Белз і Белзька земля*, 1, с. 52-59.

Войнаровський, В., Івановський, В., Конопля, В. 1999. Багатошарове поселення Червоноград 7. *Львівський археологічний вісник*, 1, с. 109-120.

Златогорський, О. 2008. *Звіт про результати археологічних досліджень на багатошаровому по-*

селенні в урочищі «Гнідавська Гірка» село Рованці Луцького району 2008 року. НА ІА НАН України, ф. 64, 2008/169.

Златогорський, О. 2010. Рятівні розкопки на Волині у 2008 році. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 13, с. 296-308.

Златогорський, О., Бардецький, А. 2009a. Дослідження багатошарового поселення в уроч. Гнідавська гірка 2009 р. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, с. 145-148.

Златогорський, О., Бардецький, А. 2009b. *Звіт про результати археологічних досліджень на території багатошарового поселення у селі Рованці, урочище «Гнідавська Гірка» Луцького району 2009 року*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2009/50.

Златогорський, О., Бардецький, А. 2010. Дослідження багатошарового поселення Гнідавська гірка біля Луцька у 2009 році. *Materiały i spawozdania Rzeszowskiego osródka archeologicznego*, XXXI, с. 101-114.

Златогорський, О., Демедюк, С. 2011. Рятівні дослідження у селищі Шацьк на Волині. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, с. 133.

Івановський, В. 1987. *Звіт про роботу Західнобузької госпдоговірної археологічної експедиції ІСН АН УРСР за 1987 рік*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1987/148.

Івановський, В. 1999. Дослідження пам'яток римського часу в Західному Побужжі. *Львівський археологічний вісник*, 1, с. 65-72.

Івановський, В., Конопля, В., Михальчишин, І., Філевич, В. 1998. Археологічні дослідження біля с. Яструбичі. *Волино-Подільські археологічні студії*, 1, с. 173-189.

Козак, Д. 1990. *Звіт про розкопки багатошарового поселення у с. Городок на Волині у 1990 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1990/25а.

Козак, Д. 1991. Багатошарове поселення біля с. Городок на Волині. *Археологічні дослідження на Україні у 1990 р.*, с. 28-29.

Козак, Д. 1994. *Пам'ятки давньої історії Волині у с. Линів*. Львів: РАС.

Козак, Д. 2009a. До питання про рибальство у скіфську добу на Волині. *Vita Antiqua*, 7—8, с. 130-134.

Козак, Д. 2009b. Житлово-господарський комплекс рибалок доби раннього залізного віку на Волині. *Археологія*, 2, с. 94-98.

Козак, Д. 2012. *Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі*. Київ: ІА НАН України.

Козак, Д. 2013. *Линівський археологічний комплекс (матеріали з багатошарового поселення біля с. Линів на Волині)*. Київ; Львів: Ліга-Прес.

Козак, Д. 2016. *Хрінники (Шанків Яр) — пам'ятка давньої історії Волині*. Київ: ІА НАН України.

Козак, Д., Шкоропад, В. 1988. *Звіт про археологічні дослідження у с. Линів на Волині у 1988 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/11б.

Козак, Д., Шкоропад, В. 1989. *Звіт про розкопки багатошарового поселення у с. Линів на Волині у 1989 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/29.

Козак, Д., Оприск, В., Шкоропад, В. 1999. *Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок*. Київ: ІА НАН України.

Козак, Д., Прищепа, Б., Шкоропад, В. 2004. *Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі)*. Київ: ІА НАН України.

Козак, Д., Павлів, Д. 2010. Поселення ранньозалізного часу біля с. Хрінники на Волині. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 71-96.

Конопля, В. 1987. *Звіт про роботу Західнобузького загону Волинської археологічної експедиції за 1987 рік*. Архів відділу археології Інституту Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, № 1148.

Конопля, В., Івановський, В. 1997. *Пам'ятки археології Надстир'я*. Львів: НВФ Українські технології.

Кропоткин, В. 1973. *Отчет об археологических раскопках поселения и могильника у с. Ромош Сокальского района, Львовской обл. в 1973 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/104.

Кропоткин, В. 1974. *Отчет об археологических раскопках поселения и могильника у с. Ромош Сокальского района, Львовской обл. в 1974 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1974/116.

Кропоткин, В. 1975. *Отчет об археологических раскопках поселения и могильника у с. Ромош Сокальского района, Львовской обл. в 1975 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1975/124.

Кропоткин, В. 1976. *Отчет об археологических раскопках поселения и могильника у с. Ромош Сокальского района, Львовской обл. в 1976 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/114.

Кропоткин, В. 1977. *Отчет об археологических раскопках поселения у с. Ромош Сокальского района, Львовской обл. в 1977 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1977/122.

Кропоткин, В. 1984. *Отчет об археологических раскопках поселения у с. Ромош Сокальского района, Львовской обл. в 1984 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1984/179.

Крушельницька, Л. 1970. *Звіт про роботу Західнобузької археологічної експедиції у 1970 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1970/78.

Крушельницька, Л. 1971a. *Звіт про роботу Західнобузької археологічної експедиції у 1971 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/80.

Крушельницкая, Л. 1971b. Памятники раннежелезного времени в верховьях Западного Буга. *Советская археология,* 3, с. 58-66.

Крушельницька, Л. 1976. *Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза*. Київ: Наукова думка.

Крушельницька, Л. 1986. *Науковий звіт про роботу Волинської обласної госпдоговірної археологічної експедиції ІСН АН УРСР за 1986 рік*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/109.

Крушельницька, Л. 1988. Бронзоливарний осередок IX—VIII ст. до н. е. на території Володимира-Волинського. В: *Минуле і сучасне Волині. Тези доповідей та повідомлень II-ої Волинської історико-краєзнавчої конференції, Луцьк, 26—28 травня, 1988*. Луцьк, с. 53-55.

Крушельницька, Л. 1993. Лежницька група пам'яток Волині. В: Крушельницька, Л. (ред.). *Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті*. Київ: Наукова думка, с. 143-158.

Милян, Т., Осаульчук, О., Сало, Б. 2006. *Звіт про підсумки рятівних археологічних робіт (розкопок) у зоні будівництва кварталу індивідуальної житлової забудови на території смт. Жвирка Сокальського району Львівської області у 2006 р.* НА НДЦ «РАС» ІА НАН України.

Милян, Т., Осаульчук, О. 2011. Дослідження багатошарової пам'ятки Завишень-Жвирка у верхів'ях Західного Бугу. *Археологічні дослідження в межиріччі Вісли, Дністра та Тиси у 2000—2007 рр.*, с. 160-180.

Михальчишин, І. 1973. *Нові матеріали до археологічної карти західної Волині та західної Львівщини.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/52.

Михальчишин, І. 1974. *Звіт про археологічні розвідки в басейні середньої течії р. Західний Буг (прикордонні райони Львівської та Волинської областей).* НА ІА НАН України, ф. 64, 1974/38.

Михальчишин, І. 1975. *Звіт про археологічні розвідки на території Львівської області в 1975 році.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1975/111.

Михальчишин, І. 1986a. Археологічні розвідки в Західному Побужжі. *Археологія*, 55, с. 95-98.

Михальчишин, І. 1986b. *Звіт про археологічні розвідки на території Волинської, Львівської та Хмельницької областей у 1986 році.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/64.

Михальчишин, І. 1989. *Звіт про археологічні розвідки на території Львівської, Хмельницької, Тернопільської областей в 1989 році.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/240.

Михальчишин, І. 1990. *Звіт про археологічні роботи археологічної експедиції Львівського історичного музею у 1990 році.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1990/105.

Михальчишин, І. 1991. *Звіт про археологічні розвідки археологічної експедиції Львівського історичного музею на території Львівської області в 1991 році.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/56.

Назар, І., Кісілевич, Ю. 2011. *Звіт про результати археологічних розвідок басейну річки Варенжанка на території Львівської області у 2011 році.* НА НДЦ «РАС» ІА НАН України.

Назар, І., Кісілевич, Ю., Ковальський-Білокрилий, Я. 2016. *Звіт про результати рятівних археологічних досліджень поселення Корчів 15 Сокальського району Львівської області у 2016 р.* НА НДЦ «РАС» ІА НАН України.

Назар, І., Ковальський-Білокрилий, Я. 2018. Багатошарове поселення Корчів 15 в басейні Західного Бугу. *Вісник рятівної археології*, 4, с. 124-137.

Онищук, Я., Сидорович, В., Гринчишин, Б. 2017. *Звіт про археологічні дослідження могильника римського часу Карів І у Західному Побужжі в 2017 році.* НА ІА НАН України, ф. 64.

Онищук, Я., Сидорович, В. 2019. *Звіт про археологічні дослідження могильника римського часу Карів І у Західному Побужжі в 2019 році.* НА ІА НАН України, ф. 64.

Онищук, Я., Сидорович, В. 2020. *Звіт про археологічні дослідження могильника римського часу Карів І та кремаційного поховання у с. Речичани Львівської області у 2020 році.* НА ІА НАН України, ф. 64.

Остапик, Т. 2010. *Звіт про результати археологічних розвідок на території Сокальського району Львівської області у 2010 р.* НА НДЦ «РАС» ІА НАН України.

Павлів, Д. 2006. Пам'ятки кінця доби бронзи — початку ранньозалізної доби із с. Ульвівок на Сокальщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 10, с. 154-165.

Пелещишин, М. 1962. *Звіт про розкопки на урочищі «Чуб» біля с. Лежниці, Волинської області в 1962 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1962/42.

Пелещишин, М. 1965. *Звіт про розкопки у с. Шепель і м. Торчин Волинської області в 1965 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1965/62.

Пелещишин, М. 1989. *Археологічні дослідження на Львівщині у 1989 році.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/171.

Пелещишин, М. 1990. *Археологічні дослідження на Львівщині у 1990 році (звіт про розкопки на території Яворівського району та м. Червоноград Львівської обл.).* НА ІА НАН України, ф. 64, 1990/216.

Пелещишин, М. 1993a. Археологічні дослідження в межиріччі Західного Бугу та Сяну. *Археологічні дослідження в Україні 1991 р.*, с. 87-88.

Пелещишин, М. 1993b. Археологічні дослідження в м. Червоноград. *Studia archaeologica*, 1, с. 82-83.

Петренко, В. 1978. *Украшения Скифии (VII—III в. до н. э.).* Москва: Наука.

Прищепа, Б., Назаров, В. 1999. Знахідка античної амфори на городищі в с. Торговище Млинівського району Рівненської області. *Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр.*, с. 36-37.

Русанова, И. 1966. *Отчет о работе Древлянского отряда Приднепровской экспедиции в 1966 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1966/48.

Русанова, И. 1967. *Отчет о работе Древлянского отряда за 1967 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1967/28.

Свєшніков, І. 1966. *Звіт з роботи Волинської археологічної експедиції в 1966 р.* Архів відділу археології Інституту Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, № 103.

Свєшніков, І. 1978. *Звіт з роботи Млинівського загону Ровенської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1978 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1978/67.

Сілаєв, О. 2017. *Звіт про пам'яткоохоронні роботи під час облаштування Локачинського газового родовища на території Волинської області у 2017 році.* НА НДЦ «РАС» ІА НАН України.

Сілаєв, О. 2018. Дослідження двошарового поселення Міжгір'я 3. *Вісник рятівної археології*, 4, с. 139-165.

Сілаєв, О., Плеханов, Ю., Фіцко, М. 2008. *Звіт про результати археологічних розвідок на території Сокальського району Львівської області у 2007—2008 рр.* НА НДЦ «РАС» ІА НАН України.

Сілаєв, О., Сало, Б., Назар, І., Кісілевич, Ю., Ковальський-Білокрилий, Я. 2018. *Звіт про археологічні розвідки в басейні річки Острівка на території Львівської області у 2018 році.* НА НДЦ «РАС» ІА НАН України.

Сілаєв, О., Ільчишин, З. 2019a. *Звіт про археологічні розвідки у межах басейну річки Білостік на території Радехівського і Сокальського районів Львівської області у 2019 році.* НА НДЦ «РАС» ІА НАН України.

Сілаєв, О., Ільчишин, З. 2019b. Нові матеріали ранньоскіфського часу в долині річки Луга. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині,* 23, с. 154-182.

Чорний, А., Сало, Б., Фіцко, М., Кісілевич, Ю. 2012. *Археологічне обстеження території Сокальського району у 2012 р.* НА НДЦ «РАС» ІА НАН України.

Шкоропад, В. 1987. *Звіт про археологічні розвідки проведені на території Волинської області в 1987 році.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1987/152.

Шкоропад, В. 1999. Селище ранньозалізного часу біля с. Хрінники, що на Рівненщині. *Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр.*, с. 163-164.

Шкоропад, В. 2003. *Звіт про охоронні археологічні дослідження проведені в 2002—2003 рр. на багатошаровій пам'ятці в с. Рованці Луцького р-ну Волинської обл. в урочищі Гнідава.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2002—2003/240.

Bryk, J. 1924. Osady epoki kamiennej na wydmach nadbuzanskich. *Wiadomosci archeologiczne*, IX, s. 50-68.

Cyncalowski, O. 1961. *Materialy do pradziejow Wolynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa.

Janusz, B. 1918. *Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej*. Lwów: towarzystwo dla popierania nauki polskiej.

Sawicka, I. 1930. Pozostałości siedziby «łużyckiej» na stanowisku wydmowym pod wsią Hołowno (pow. lubomelski). In: Kostrzewski, J. (red.). *Księga Pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr Włodzimierza Demetrykiewicza*. Poznań: Polskie Towarzystwo Prehistoryczne, s. 225-240.

REFERENCES

Bardetskyi, A. 2019. Etiudy do kharakterystyky poselennia rannozaliznoho viku Khrinnyky-Shankiv Yar. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (30), s. 5-22.

Baiuk, V., Konoplia, V., Pohoralskyi, Ya. 2020. Keramichnyi kompleks poselennia Khrinnyky I (za materialamy doslidzhen 2019 roku). *Staryi Lutsk*, XVII, s. 212-216.

Voinarovskyi, V. 2004. Novi arkheolohichni materialy z Chervonohradu ta yoho okolyts. *Belz i Belzka zemlia*, 1, s. 52-59.

Voinarovskyi, V., Ivanovskyi, V., Konoplia, V. 1999. Bahatosharove poselennia Chervonohrad 7. *Lvivskyi arkheolohichnyi visnyk*, 1, s. 109-120.

Zlatohorskyi, O. 2008. *Zvit pro rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen na bahatosharovomu poselenni v urochyshchi «Hnidavska Hirka» selo Rovantsi Lutskoho raionu 2008 roku*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2008/169.

Zlatohorskyi, O. 2010. Riativni rozkopky na Volyni u 2008 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 13, s. 296-308.

Zlatohorskyi, O., Bardetskyi, A. 2009a. Doslidzhennia bahatosharovoho poselennia v uroch. Hnidavska hirka 2009 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r.*, s. 145-148.

Zlatohorskyi, O., Bardetskyi, A. 2009b. *Zvit pro rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen na terytorii bahatosharovoho poselennia u seli Rovantsi, urochyshche «Hnidavska Hirka» Lutskoho raionu 2009 roku*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2009/50.

Zlatohorskyi, O., Bardetskyi, A. 2010. Doslidzhennia bahatosharovoho poselennia Hnidavska hirka bilia Lutska u 2009 rotsi. *Materiały i spawozdania Rzeszowskiego osródka archeologicznego*, XXXI, s. 101-114.

Zlatohorskyi, O., Demediuk, S. 2011. Riativni doslidzhennia u selyshchi Shatsk na Volyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010 r.*, s. 133.

Ivanovskyi, V. 1987. *Zvit pro robotu Zakhidnobuzkoi hospdohovirnoi arkheolohichnoi ekspedytsii ISN AN URSR za 1987 rik*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1987/148.

Ivanovskyi, V. 1999. Doslidzhennia pam'iatok rymskoho chasu v Zakhidnomu Pobuzhzhi. *Lvivskyi arkheolohichnyi visnyk*, 1, s. 65-72.

Ivanovskyi, V., Konoplia, V., Mykhalchyshyn, I., Filevych, V. 1998. Arkheolohichni doslidzhennia bilia s. Yastrubychi. *Volyno-Podilski arkheolohichni studii*, 1, s. 173-189.

Kozak, D. 1990. *Zvit pro rozkopky bahatosharovoho poselennia u s. Horodok na Volyni u 1990 r*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1990/25a.

Kozak, D. 1991. Bahatosharove poselennia bilia s. Horodok na Volyni. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini u 1990 r.*, s. 28-29.

Kozak, D. 1994. Pam'iatky davnoi istorii Volyni u s. Lyniv. Lviv: RAS.

Kozak, D. 2009a. Do pytannia pro rybalstvo u skifsku dobu na Volyni. *Vita Antiqua*, 7—8, s. 130-134.

Kozak, D. 2009b. Zhytlovo-hospodarskyi kompleks rybalok doby rannoho zaliznoho viku na Volyni. *Arkheolohiia*, 2, s. 94-98.

Kozak, D. 2012. *Poselennia nevriv, slov'ian ta hermantsiv na Styri*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Kozak, D. 2013. *Lynivskyi arkheolohichnyi kompleks (materialy z bahatosharovoho poselennia bilia s. Lyniv na Volyni)*. Kyiv; Lviv: Liha-Pres.

Kozak, D. 2016. *Khrinnyky (Shankiv Yar) — pam'iatka davnoi istorii Volyni*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Kozak, D., Shkoropad, V. 1988. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia u s. Lyniv na Volyni u 1988 r*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/11b.

Kozak, D., Shkoropad, V. 1989. *Zvit pro rozkopky bahatosharovoho poselennia u s. Lyniv na Volyni u 1989 r*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/29.

Kozak, D., Oprysk, V., Shkoropad, V. 1999. *Pam'iatky davnoi istorii Volyni u s. Horodok*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Kozak, D., Pryshchepa, B., Shkoropad, V. 2004. *Davni zemleroby Volyni (pam'iatky arkheolohii na Khrinnytskomu vodoimyshchi)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Kozak, D., Pavliv, D. 2010. Poselennia rannozaliznoho chasu bilia s. Khrinnyky na Volyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 71-96.

Konoplia, V. 1987. *Zvit pro robotu Zakhidnobuzkoho zahonu Volynskoi arkheolohichnoi ekspedytsii za 1987 rik*. Arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu Ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, № 1148.

Konoplia, V., Ivanovskyi, V. 1997. *Pam'iatky arkheolohii Nadstyr'ia*. Lviv: NVF Ukrainski tekhnolohii.

Kropotkin, V. 1973. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh poseleniia i mogilnika u s. Romosh Sokalskogo raiona, Lvovskoi obl. v 1973 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/104.

Kropotkin, V. 1974. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh poseleniia i mogilnika u s. Romosh Sokalskogo raiona, Lvovskoi obl. v 1974 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/116.

Kropotkin, V. 1975. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh poseleniia i mogilnika u s. Romosh Sokalskogo raiona, Lvovskoi obl. v 1975 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1975/124.

Kropotkin, V. 1976. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh poseleniia i mogilnika u s. Romosh Sokalskogo raiona, Lvovskoi obl. v 1976 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1976/114.

Kropotkin, V. 1977. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh poseleniia u s. Romosh Sokalskogo raiona, Lvovskoi obl. v 1977 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1977/122.

Kropotkin, V. 1984. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh poseleniia u s. Romosh Sokalskogo raiona, Lvovskoi obl. v 1984 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/179.

Krushelnytska, L. 1970. *Zvit pro robotu Zakhidnobuzkoi arkheolohichnoi ekspedytsii u 1970 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1970/78.

Krushelnytska, L. 1971a. *Zvit pro robotu Zakhidnobuzkoi arkheolohichnoi ekspedytsii u 1971 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/80.

Krushelnitskaia, L. 1971b. Pamiatniki rannezheleznogo vremeni v verkhoviakh Zapadnogo Buga. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 58-66.

Krushelnytska, L. 1976. *Pivnichne Prykarpattia i Zakhidna Volyn za doby rannoho zaliza*. Kyiv: Naukova dumka.

Krushelnytska, L. 1986. *Naukovyi zvit pro robotu Volynskoi oblasnoi hospdohovirnoi arkheolohichnoi ekspedytsii ISN AN URSR za 1986 rik*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/109.

Krushelnytska, L. 1988. Bronzolyvarnyi oseredok IX—VIII st. do n. e. na terytorii Volodymyra-Volynskoho. In: *Mynule i suchasne Volyni. Tezy dopovidei ta povidomlen II-oi Volynskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii, Lutsk, 26—28 travnia, 1988*. Lutsk, s. 53-55.

Krushelnytska, L. 1993. Lezhnytska hrupa pam'iatok Volyni. In: Krushelnytska, L. (red.). *Pam'iatky halshtatskoho periodu v mezhyrichchi Visly, Dnistra i Pryp'iati*. Kyiv: Naukova dumka, s. 143-158.

Mylian, T., Osaulchuk, O., Salo, B. 2006. *Zvit pro pidsumky riativnykh arkheolohichnykh robit (rozkopok) u zoni budivnytstva kvartalu indyvidualnoi zhytlovoi zabudovy na terytorii smt. Zhvyrka Sokalskoho raionu Lvivskoi oblasti u 2006 r*. NA NDTs «RAS» IA NAN Ukrainy.

Mylian, T., Osaulchuk, O. 2011. Doslidzhennia bahatosharovoi pam'iatky Zavyshen-Zhvyrka u verkhiv'iakh Zakhidnoho Buhu. *Arkheolohichni doslidzhennia v mezhyrichchi Visly, Dnistra ta Tysy u 2000—2007 rr*., s. 160-180.

Mykhalchyshyn, I. 1973. *Novi materialy do arkheolohichnoi karty zakhidnoi Volyni ta zakhidnoi Lvivshchyny*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/52.

Mykhalchyshyn, I. 1974. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky v baseini serednoi techii r. Zakhidnyi Buh (prykordonni raiony Lvivskoi ta Volynskoi oblastei)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/38.

Mykhalchyshyn, I. 1975. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky na terytorii Lvivskoi oblasti v 1975 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1975/111.

Mykhalchyshyn, I. 1986a. Arkheolohichni rozvidky v Zakhidnomu Pobuzhzhi. *Arkheolohiia*, 55, s. 95-98.

Mykhalchyshyn, I. 1986b. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky na terytorii Volynskoi, Lvivskoi ta Khmelnytskoi oblastei u 1986 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/64.

Mykhalchyshyn, I. 1989. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky na terytorii Lvivskoi, Khmelnytskoi, Ternopilskoi oblastei v 1989 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/240.

Mykhalchyshyn, I. 1990. *Zvit pro arkheolohichni roboty arkheolohichnoi ekspedytsii Lvivskoho istorychnoho muzeiu u 1990 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1990/105.

Mykhalchyshyn, I. 1991. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky arkheolohichnoi ekspedytsii Lvivskoho istorychnoho muzeiu na terytorii Lvivskoi oblasti v 1991 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/56.

Nazar, I., Kisilevych, Yu. 2011. *Zvit pro rezultaty arkheolohichnykh rozvidok baseinu richky Varenzhanka na terytorii Lvivskoi oblasti u 2011 rotsi*. NA NDTs «RAS» IA NAN Ukrainy.

Nazar, I., Kisilevych, Yu., Kovalskyi-Bilokrylyi, Ya. 2016. *Zvit pro rezultaty riativnykh arkheolohichnykh doslidzhen poselennia Korchiv 15 Sokalskoho raionu Lvivskoi oblasti u 2016 r*. NA NDTs «RAS» IA NAN Ukrainy.

Nazar, I., Kovalskyi-Bilokrylyi, Ya. 2018. Bahatosharove poselennia Korchiv 15 v baseini Zakhidnoho Buhu. *Visnyk riativnoi arkheolohii*, 4, s. 124-137.

Onyshchuk, Ya., Sydorovych, V., Hrynchyshyn, B. 2017. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia mohylnyka rymskoho chasu Kariv I u Zakhidnomu Pobuzhzhi v 2017 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64.

Onyshchuk, Ya., Sydorovych, V. 2019. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia mohylnyka rymskoho chasu Kariv I u Zakhidnomu Pobuzhzhi v 2019 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64.

Onyshchuk, Ya., Sydorovych, V. 2020. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia mohylnyka rymskoho chasu Kariv I ta krematsiinoho pokhovannia u s. Rechychany Lvivskoi oblasti u 2020 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64.

Ostapyk, T. 2010. *Zvit pro rezultaty arkheolohichnykh rozvidok na terytorii Sokalskoho raionu Lvivskoi oblasti u 2010 r*. NA NDTs «RAS» IA NAN Ukrainy.

Pavliv, D. 2006. Pam'iatky kintsia doby bronzy — pochatku rannozaliznoi doby iz s. Ulvivok na Sokalshchyni. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 10, s. 154-165.

Peleshchyshyn, M. 1962. *Zvit pro rozkopky na urochyshchi «Chub» bilia s. Lezhnytsi, Volynskoi oblasti v 1962 r*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1962/42.

Peleshchyshyn, M. 1965. *Zvit pro rozkopky u s. Shepel i m. Torchyn Volynskoi oblasti v 1965 r*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1965/62.

Peleshchyshyn, M. 1989. *Arkheolohichni doslidzhennia na Lvivshchyni u 1989 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/171.

Peleshchyshyn, M. 1990. *Arkheolohichni doslidzhennia na Lvivshchyni u 1990 rotsi (zvit pro rozkopky na terytorii Yavorivskoho raionu ta m. Chervonohrad Lvivskoi obl.)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1990/216.

Peleshchyshyn, M. 1993a. Arkheolohichni doslidzhennia v mezhyrichchi Zakhidnoho Buhu ta Sianu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1991 r*., s. 87-88.

Peleshchyshyn, M. 1993b. Arkheolohichni doslidzhennia v m. Chervonohrad. *Studia archaeologica*, 1, s. 82-83.

Petrenko, V. 1978. *Ukrasheniia Skifii (VII—III v. do n. e.)*. Moskva: Nauka.

Pryshchepa, B., Nazarov, V. 1999. Znakhidka antychnoi amfory na horodyshchi v s. Torhovyshche Mlynivskoho raionu Rivnenskoi oblasti. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1998—1999 rr*., s. 36-37.

Rusanova, I. 1966. *Otchet o rabote Drevlianskogo otriada Pridneprovskoi ekspeditsii v 1966 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1966/48.

Rusanova, I. 1967. *Otchet o rabote Drevlianskogo otriada za 1967 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1967/28.

Svieshnikov, I. 1966. *Zvit z roboty Volynskoi arkheolohichnoi ekspedytsii v 1966 r*. Arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu Ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, № 103.

Svieshnikov, I. 1978. *Zvit z roboty Mlynivskoho zahonu Rovenskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk AN URSR v 1978 r*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1978/67.

Silaiev, O. 2017. *Zvit pro pam'iatkookhoronni roboty pid chas oblashtuvannia Lokachynskoho hazovoho rodovyshcha na terytorii Volynskoi oblasti u 2017 rotsi*. NA NDTs «RAS» IA NAN Ukrainy.

Silaiev, O. 2018. Doslidzhennia dvosharovoho poselennia Mizhhir'ia 3. *Visnyk riativnoi arkheolohii*, 4, s. 139-165.

Silaiev, O., Pliekhanov, Yu., Fitsko, M. 2008. *Zvit pro rezultaty arkheolohichnykh rozvidok na terytorii Sokalskoho raionu Lvivskoi oblasti u 2007—2008 rr*. NA NDTs «RAS» IA NAN Ukrainy.

Silaiev, O., Salo, B., Nazar, I., Kisilevych, Yu., Kovalskyi-Bilokrylyi, Ya. 2018. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky v baseini richky Ostrivka na terytorii Lvivskoi oblasti u 2018 rotsi*. NA NDTs «RAS» IA NAN Ukrainy.

Silaiev, O., Ilchyshyn, Z. 2019a. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky u mezhakh baseinu richky Bilostik na terytorii Radekhivskoho i Sokalskoho raioniv Lvivskoi oblasti u 2019 rotsi*. NA NDTs «RAS» IA NAN Ukrainy.

Silaiev, O., Ilchyshyn, Z. 2019b. Novi materialy rannoskifskoho chasu v dolyni richky Luha. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 23, s. 154-182.

Chornyi, A., Salo, B., Fitsko, M., Kisilevych, Yu. 2012. *Arkheolohichne obstezhennia terytorii Sokalskoho raionu u 2012 r*. NA NDTs «RAS» IA NAN Ukrainy.

Shkoropad, V. 1987. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky provedeni na terytorii Volynskoi oblasti v 1987 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1987/152.

Shkoropad, V. 1999. Selyshche rannozaliznoho chasu bilia s. Khrinnyky, shcho na Rivnenshchyni. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1998—1999 rr*., s. 163-164.

Shkoropad, V. 2003. *Zvit pro okhoronni arkheolohichni doslidzhennia provedeni v 2002—2003 rr. na bahatosharovii pam'iattsi v s. Rovantsi Lutskoho r-nu Volynskoi obl. v urochyshchi Hnidava*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2002—2003/240.

Bryk, J. 1924. Osady epoki kamiennej na wydmach nadbuzanskich. *Wiadomosci archeologiczne*, IX, s. 50-68.

Cyncalowski, O. 1961. *Materialy do pradziejow Wolynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa.

Janusz, B. 1918. *Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej*. Lwów: towarzystwo dla popierania nauki polskiej.

Sawicka, I. 1930. Pozostałości siedziby «łużyckiej» na stanowisku wydmowym pod wsią Hołowno (pow. lubomelski). In: Kostrzewski, J. (red.). *Księga Pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr Włodzimierza Demetrykiewicza*. Poznań: Polskie Towarzystwo Prehistoryczne, s. 225-240.

D. Sliusar

THE HISTORY OF RESEARCH AND HISTORIOGRAPHY OF THE EARLY SCYTHIAN SITES OF LEZHNYTSKA GROUP

The history of research of the sites of Lezhnytsia group dated to the early Scythian period, which occupied a significant territory of Western Volhynia and upper basins of the Western Bug in the west and the Styr in the east is examined in the paper. The main historiographical aspects are underlined and the analysis of key concepts regarding the cultural and chronological affiliation of the sites under consideration is carried out.

It is customary to consider that the first research of Early Scythian settlements and burial grounds in Western Volhynia came to the early 20th century and were sporadic. However, systematic study of the Lezhnytsia sites began in 1962 as a result of the first stationary excavations by M. Peleshchyshyn at the settlement near the village of Lezhnytsia, which in the future would become eponymous for a whole group of antiquities. Further intensive research by L. Krushelnytska in this direction, conducted between 1970 and 1993, made it possible not only accumulate and systematise a large amount of material but also publish it in 1993 in the concluding chapter of a collective monograph. It was this monograph that the thesis about the possible connection between the Lezhnytsia sites and the Ulvivets-Rovantsiv type materials, in particular the burial ground in Tyaglov, was first declared.

Further long-term research is associated with a number of scholars, such as I. Sveshnikov, D. Pavliv, I. Mikhalchishin, D. Kozak, V. Shkoropad, V. Konoplya, V. Ivanovsky, and others. The results of excavations by D. Kozak and other scientists at the multi-layered settlement of Khrinnyky I in the Rivne region are of particular importance. These explorations have been ongoing since 1993 and vividly illustrate the connection between the Pre-Scythian and Early Scythian periods. Recent research associated with the activities of the Research Centre «Rescue Archaeological Service» and Ivan Franko National University of Lviv, made it possible to accumulate a new stratum of archaeological material that can answer a whole range of problematic questions and approach closer to understanding the cultural and historical processes that took place during the pre-Scythian and early Scythian periods in the Volyn Upland and a significant part of the Little Polissya.

Keywords: Archaeology of Ukraine, Scythian period, Lezhnytsia group, Vysotska culture, sites.

Одержано 25.10.2025

СЛЮСАР Денис, аспірант, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна.
Denys SLIUSAR, Phd student, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine.
ORCID: 0009-0000-6627-0191,
e-mail: werloden@ukr.net.

УДК 904.05(477)”653”(091) DOI: 10.37445/adiu.2025.04.09

В. Крижановський

КОРОТКИЙ НАРИС З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ КОЛЬОРОВОЇ МЕТАЛООБРОБКИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Стаття висвітлює історію вивчення техніко-технологічних особливостей обробки кольорових металів на території Київської Русі, зокрема Києва. Проаналізовано праці ряду дослідників цієї галузі давньоруського ремесла, їхній науковий доробок.

Ключові слова: *Київська Русь, кольорові метали, металообробка, історія дослідження ремесла.*

Обробка кольорових металів — одна з провідних галузей ремесла на території Київської Русі, у різні часи привертала увагу багатьох учених і, як правило, розглядалась у комплексі з чорною металургією / металообробкою. Більшість дослідників у своїх працях воліла висвітлювати цю проблематику в двох варіантах: обробка будь-яких металів загалом або лише ювелірна справа. Переважно вони звертали увагу на різноманітні металообробні техніки для отримання кінцевих виробів, не виявляючи достатньої уваги сировинним ресурсам, виготовленню металів із руд або їхній переплавці (кольорова металургія), процесам виплавки для отримання рідкого металу (однорідного або сплаву різних металів), а також первинним ливарній / ковальській обробкам відливок новостворених напівфабрикатів. Нині накопичено значний обсяг наукових матеріалів, що дає змогу, враховуючи попередні недогляди, продовжити дослідження цієї тематики та якісно вдосконалити вивчення високорозвиненої кольоровометалообробної галузі як самостійного виду давньоруського ремесла. Зважаючи на вищесказане, створено передумови для написання ґрунтовної узагальнюючої праці (-ць), що враховувала (-ли) б усі етапи її організації та розвитку: від виникнення й розбудови спеціалізованих майстерень, універсальних комплексів, де поєднували декілька видів виробництв, відокремлених від житлової забудови ремісничих осередків; отримання і накопичення металевої сировини; створення напівфабрикатів, їхня всебічна обробка до стану готової продукції, а також шляхів її реалізації на внутрішніх і зовнішніх ринках збуту. Сучасний рівень вивчення цієї галузі дає змогу охоплювати не лише окремі поселення, городища, міста чи регіони давньої Русі, а й загалом усю її територію.

© В. КРИЖАНОВСЬКИЙ, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

Історіографічні матеріали з цього питання подані за хронологією і включають як узагальнюючі роботи, що описують процеси металовиробництва та металообробки, так і спеціальні, які розкривають техніко-технологічні особливості виготовлення, переважно, ювелірних виробів. Низка публікацій стосується території давнього Києва — торгово-ремісничого і культурно-мистецького центру Русі.

Першими роботами з металообробного ремесла можна вважати ілюстровані каталоги знахідок, що з’являються у двадцятих роках XIX ст. Причиною їх появи стає все більш наростаючий масив матеріалу з археологічних розкопок, який потребував усебічного вивчення (Рыбаков 1948, с. 10—11). Так, у 1822 р. виходить перша збірка, присвячена давньоруським пам’яткам і певним речам *«Список руським пам’яткам»* П. І. Кеппена (Кеппен 1822). У своїй праці автор детально описує різноманітні побутові й коштовні речі з кольорових металів (монети, хрестики, лампади тощо), визначає їхню хронологію. За період із X до середини XIII ст. в його каталозі згадуються: дві монети (срібник і златник) Володимира Великого (X—XI ст.), золота гривна (X—XI ст.), монета Ярослава

Мудрого (XI ст.) та мідний хрест св. Єфросинії (1161 р.) (Кеппен 1822, с. 1—11, 18, 41—45).

Одним із перших авторів, який спеціалізувався на вивченні давньоруської металообробки, був І. Є. Забєлін. У своїй праці *«Про металічне виробництво в Росії до кінця XVII століття»* (Забелин 1853) він аналізує зародження й розвиток обробки кольорових металів. Для цього І. Є. Забєлін використовує не тільки відомі на той час знахідки з музейних колекцій, а й літописні джерела, в яких знаходить деякі згадки про металообробку. Активний розвиток художньої обробки кольорових металів у Київській Русі І. Є. Забєлін пов'язує з прийняттям християнства та близькими зв'язками з Візантією (Забелин 1853, с. 1—9). Розбудова нових храмів потребувала багато коштовного церковного інвентарю з кольорових та дорогоцінних металів. Аналізуючи давньоруську металообробку, високохудожні вироби хорошої якості він приписував іноземним майстрам, оскільки вважав, що місцеві ремісники могли виготовляти лише поширені повсякденні речі та цілковито наслідували іноземців (Забелин 1853, с. 23). У творі окремо подається опис предметів кольоровометалевого виробництва, що включає такі підрозділи, як: церковне начиння, столовий інвентар і посуд взагалі, речі домашнього вжитку, чоловічі та жіночі речі й прикраси (Забелин 1853, с. 45—109). На жаль, у публікації датування цих речей майже відсутнє, а предметів до XV ст., судячи з описів, небагато. Тому цілком справедливим є твердження Б. О. Рибакова про те, що загалом у праці І. Є. Забєліна кольорова металообробка X—XIII ст. висвітлена досить обмежено (Рыбаков 1948, с. 11).

Джерелознавчою та історіографічною працею з давньоруського ремесла стала книга М. Я. Арістова *«Промисловість давньої Русі»* (Аристов 1866), в якій автор детально аналізує різноманітні відомі на той час історичні джерела: літописи, грамоти, житія святих, свідчення іноземців, перекладену літературу та билини (Рыбаков 1948, с. 12). Усього ним було залучено 42 джерела й результати досліджень таких вчених як: М. П. Погодін, С. М. Соловйов, Н. В. Калачов, І. І. Срезневський, І. І. Костомаров, П. І. Савваітов, Д. І. Беляєв, І. Є. Забелін та Д. І. Прозоровський (Аристов 1866, с. III—VI). На їхній основі він розкриває стан тогочасної промисловості й ремесел X—XV ст., зокрема кольоровометалообробного (Аристов 1866, с. 111—166). Слід зазначити, що в підрозділі про металічне виробництво М. Я. Арістов детально аналізує різноманітні металеві вироби та інструменти й робить висновок про значний розвиток ковальської справи в Русі, водночас, аналогічно до думки І. Є. Забєліна, зазначаючи, що місцеві майстри на відміну від ковалів-іноземців могли виробляти лише рядові речі (Аристов 1866, с. 117).

Наступним дослідником, який вивчав писемні джерела, що стосувалися цієї галузі ремесла, визначив шляхи надходження металів до Русі і проаналізував відомі на той час металеві вироби, знайдені під час розкопок, був Д. М. Хмиров. У своїй книзі *«Метали, металічні вироби та мінерали в давній Росії»* (Хмыров 1875) він так само як і М. Я. Арістов аналізує літописні згадки про кольорові метали, зокрема дорогоцінні, згадує про джерела надходження сировини та готових виробів із-за кордону, а також виділяє власні райони з видобутку металів. Д. М. Хмиров описує розвиток цієї галузі в Київській Русі за хронологією: їхнє використання слов'янськими племенами, розповсюдження металів у IX—X ст. (використання завезених металевих виробів слов'янськими племенами та їхнє поширення у IX—X ст.), розвиток металообробного ремесла в XI—XII ст. і поступовий занепад у XIII ст. який, зокрема, був пов'язаний із припиненням карбування власних монет. Окремі розділи його праці висвітлюють виготовлення й розповсюдження металевих виробів, ювелірних прикрас, грошей тощо серед різних верств населення (Хмыров 1875, с. 18—73). Технологію виготовлення речей Д. М. Хмиров не описує.

Важливий внесок у вивчення матеріальної культури Київської Русі зробив Н. П. Кондаков. Його праця *«Руські скарби»* (Кондаков 1896) висвітлює відомі на той час знахідки, детально описує їх та аналізує походження, техніку виконання, робить датування та наводить аналоги. Н. П. Кондаков коротко розглядає основні техніки, які застосовувалися під час виготовлення ювелірних виробів — перегородчастої емалі, скані або філіграні, зерні на конкретних прикладах (Кондаков 1896, с. 47—80). Розвиток місцевого кольоровометалообробного ремесла в Русі він не вважав самостійним, а лише таким, що зазнало значного зовнішнього впливу, особливо візантійського. Другий розділ його праці присвячений опису скарбів, зокрема, київських (Кондаков 1896, с. 83—144). Текст книги супроводжується якісними графічними малюнками, а в кінці містить окремий додаток із 20 кольорових ілюстрацій.

Слід зауважити, що нумізматична наука також пов'язана з обробкою кольорових металів. Тут потрібно відзначити П. С. Савельєва (Савельев 1849), графа І. І. Толстого (Толстой 1882), О. В. Орєшнікова (Орешников 1896), О. К. Маркова (Марков 1905), які спеціалізувалися на вивченні києворуських монет. Насамперед О. О. Ільїн у своєму творі *«Топографія скарбів давніх руських монет X—XI ст. і монет удільного періоду»* перелічує виявлені на території Русі, зокрема в Києві, монетні скарби. З-поміж знахідок — князівські срібники та златники, які вказують на розвиток тогочасної карбувальної справи (Ильин 1924).

Український історик М. С. Грушевський у третьому томі *«Історії України-Руси»*, аналізуючи ремесла, згадує про ювелірну справу, коротко описуючи техніки перегородчастої емалі, філіграні,

виробництво колтів тощо. Він, поділяючи думку Н. П. Кондакова, також відзначає вплив іноземних, особливо візантійських майстрів, на розвиток ювелірного ремесла в Русі та очевидну різницю між художнім рівнем виконання прикрас — вироби давньоруських майстрів вирізнялися грубішою технікою, особливо в емальєрстві. Та це не завадило створювати власні оригінальні стилі, притаманні лише давньоруським речам (Грушевський 1905, с. 443—452, 500—501).

Чеський дослідник Л. Нідерле в другій частині своєї праці *«Слов'янські старожитності»* (Niederle 1902—1934; Третьяков, Монгайт 1956), у розділі про ремісничі вироби окремий підрозділ присвятив видобутку, виплавці й обробці металів, зокрема кольорових, на території Київської Русі в IX—XII ст. (Монгайт 2000, с. 334—344), а в розділі про одяг і прикраси коротко аналізує ювелірні вироби слов'ян (Монгайт 2000, с. 236—246).

Мистецтвознавець О. С. Гущин у своїй праці *«Пам'ятки художнього ремесла давньої Русі X—XIII ст.»* (Гущин 1936) на прикладах різноманіття матеріалів давньоруських скарбів одним із перших відзначив високий професійний рівень місцевих майстрів.

Дослідник давнього Києва, археолог І. О. Іванцов у своїй монографії *«Стародавній Київ»* (1941 р.), описуючи ремесла, на перше місце ставив металообробку. Він підкреслював, що ювелірне ремесло у XI—XII ст. досягло надзвичайно високого рівня, а київські ювеліри володіли усіма відомими на той час техніками — зерні, скані, фігурного лиття, виїмчастої та перегородчастої емалі, коротко описавши кожну з них (Іванцов 2003, с. 280—291).

Фундаментальною працею з вивчення давньоруського ремесла є монографія Б. О. Рибакова *«Ремесло давньої Русі»*, що залишається актуальною й досі та активно використовується при вивченні різноманітних ремесел, зокрема пов'язаних із обробкою кольорових металів (Рыбаков 1948). Відомий дослідник давньоруської чорної металургії Б. О. Колчин вважав, що на відміну від попередніх робіт з цієї тематики вона відрізняється кардинально новим комплексним підходом до вивчення металообробного ремесла і завдяки аналізу великої кількості археологічного матеріалу показує його самостійність і якісну техніку виконання (Колчин 1953, с. 5). Насамперед, у своїй роботі Б. О. Рибаков доволі детально підійшов до питання історіографії, вивчивши всі відомі на той час джерела по дослідженню давньоруських ремесел і промислів. Проаналізувавши праці І. Є. Забеліна, М. Я. Арістова, М. П. Кондакова, М. С. Грушевського, Л. Нідерле, графа О. С. Уварова (Уваров 1862), В. І. Сізова (Сизов 1902), О. А. Спіцина (Спицын 1911), А. В. Арциховського (Арциховский 1939), Т. І. Райнова (Райнов 1940, с. 10—116), він визначає етапи розвитку тогочасної історичної думки, в основі якої лежало протиставлення Русі Візантії та Заходу й суперечки навколо рівня майстерності давньоруських ремісників, зокрема металургів, ливарників, ковалів і ювелірів. Сам Б. О. Рибаков підкреслює, що для характеристики розвитку ремесла в X—XIII ст., окрім поодиноких згадок, які носять випадковий характер, літописи майже не містять ніякої корисної інформації, тому в своїй праці він, у першу чергу, спирається на археологічний матеріал і всебічно вивчає кожен предмет: його походження, датування, техніку й технологію виробництва, ареал розповсюдження, аналогії тощо. З питань техніки ювелірної й ливарної справи його спеціально консультував ювелір-практик, професор Ф. Я. Мішуков (Рыбаков 1948, с. 7—32). Вагомим внеском у вивчення ремесла Б. О. Рибаковим стало те, що у своїй праці він відокремлює етапи розвитку ремесла не тільки хронологічно, а й поділяє його на сільське й міське, чого не було раніше. Перша частина його монографії, присвячена виникненню й розвитку ремесла в Русі від найдавніших часів до середини XIII ст. (Рыбаков 1948, с. 35—520), висвітлює зародження, розвиток і становлення ремесел, зокрема виготовлення й обробки металів. На відміну від сільського ремесла, де металообробка представлена більш узагальнено як ковальська і ювелірна справа, міське ремесло більш докладно включає такі розділи як: ковальсько-слюсарна і зброярська справа; обробка міді, срібла й золота; ливарна справа; ковка й карбування; тиснення і штамповка срібла й золота; чернь, позолота й інкрустація; волочіння дроту, філігрань і зернь; окремо розглядається виготовлення емалі.

У висновках Б. О. Рибаков зазначає, що вже з IX—X ст. виділяється низка ремісничих спеціальностей, зокрема ковалі, ювеліри, ливарники, емальєри. У X ст. починається експорт виробів зі сканню, зерню, емаллю, черню до Чехії, Польщі, Німеччини, Швеції й балтських племен. В XI ст. у Києві працюють майстерні, зокрема із виготовлення виїмчастих емалей, а продукція міських умільців виходить на широкий ринок. Під впливом міжнародних зв'язків давньоруські ремісники XI—XII ст. вдосконалюють свою техніку для забезпечення випуску масової продукції, в другій половині XII — XIII ст., попри міжусобиці, утворюються нові ремісничі центри і давньоруське ремесло в цілому досягає найбільш повного технічного й художнього розквіту, а ремісники займають чинне місце в суспільстві. Автор зазначає, що в техніці емалі, скані, зерні, золотого розпису по міді та виготовленні тонких ливарних форм місцеві майстри випередили своїх західноєвропейських колег, а монголо-татари знищили здобутки давньоруського ремесла в момент його найвищого розквіту (Рыбаков 1948, с. 520—522).

Відомий дослідник Києва, історик і археолог М. К. Каргер у своїй двотомній праці *«Давній*

Київ. Нариси з історії матеріальної культури давньоруського міста» (Каргер 1958), аналогічно до Б. О. Рибакова, окремо виділяє міське столичне ремесло, також досить детально описує техніки обробки кольорових металів на прикладі конкретних знахідок із розкопок та цілковито підтримує його твердження про високий розвиток і самостійність київської ювелірної справи (Каргер 1958, с. 375—402).

Наступною дослідницею, яка продовжила вивчення давньоруських скарбів, була Г. Ф. Корзухіна. Її праця *«Руські скарби IX—XIII ст.»* суттєво доповнила перелік давньоруських скарбів, розпочатий Н. П. Кондаковим і здійснила їхнє всебічне дослідження (Корзухина 1954). Окрім власне каталогу, вона описує й супроводжуючий контекст скарбів: давні легенди, вибір місця для сховку, загальні характеристики, принципи датування (Корзухина 1954, с. 8—19). У підсумку Г. Ф. Корзухіна стверджує, що вплив Візантії на давньоруську художню культуру був переоцінений і відзначає високу майстерність місцевих ремісників, виділивши київських ювелірів, значна кількість і різноманітність виробів яких фіксується далеко за межами Київського князівства (Корзухина 1954, с. 75—78).

Дослідниці давньоруської ливарної справи Н. М. Стосковій вдалося зібрати всі відомі на той час ливарні форми з розкопок слов'янських городищ і курганів домонгольського часу. Багато уваги приділено вивченню ремісничих комплексів, включаючи сировину, інструментарій та готову продукцію ливарників. Авторкою, хоча й не повною мірою, було залучено результати металографічних аналізів знайдених артефактів (Стоскова 1954; 1962; Рындина 1963, с. 201).

Стислий нарис із історії розвитку ливарного ремесла подає М. М. Рубцов, акцентуючи увагу на високому рівні майстерності киеворуських фахівців. На його думку Київ узагалі був найбільшим виробничим центром, звідки по всій Русі розповсюджувалася ливарна справа (Рубцов 1962, с. 5—18).

У своїх працях по вивченню історії Києва відомий науковець П. П. Толочко нерідко наголошує на тому, що київські ремісники володіли багатьма техніками й технологіями обробки кольорових металів (Толочко 1989, с. 102), зокрема високою досконалістю відзначились перегородчасті емалі та мистецтво черні (Толочко 1996, с. 181). Тут знайдено величезну кількість скарбів XII—XIII ст., що містили багато речей, зроблених місцевими ювелірами. Про рівень та масштаби такої майстерності говорить і той факт, що зі 140 ливарних форм для відливання прикрас, відомих археологам (на середину 1970-х рр.), близько 100 походить із Києва (Толочко 1976, с. 153).

Важливою узагальнюючою працею з вивчення розвитку давньоруського ремесла на території Київського дитинця слід вважати монографію С. Р. Кілієвич *«Дитинець Києва IX — першої половини XIII століть за матеріалами археологічних досліджень»* (Килиевич 1982). У ній систематизований і проаналізований великий обсяг матеріалів, здобутих за більш ніж 150 років розкопок, у результаті чого було створено археологічну карту (Килиевич 1976; 1982, с. 138—173). Її виняткова цінність полягає у формуванні детального каталогу археологічних об'єктів, зокрема пов'язаних із обробкою кольорових металів, а саме: оновлений перелік виробничих — бронзоливарних, ювелірних і ковальських майстерень та знайдених скарбів (Килиевич 1982, с. 159—173, рис. 94).

Вагомий внесок у дослідження кольорової металообробки зробила Т. І. Макарова. Її праці висвітлюють технології й техніки виготовлення речей з перегородчастою емаллю та вкритих черню (Макарова 1975; 1986), їхню класифікацію й хронологію, даючи уявлення про масштаби виробництва та розвиток цих технік у ювелірній справі в Київській Русі в X—XIII ст. Аналізуючи художнє виконання окремих деталей на емалевих виробах, вона насамперед виділяє Київську і Новгородську емальєрні школи, а також майстерні в Рязані й Володимирі, підкреслюючи постійний розвиток цього ремісничого напрямку (Макарова 1975, с. 94—101, табл. 1). Центри черневої справи знаходилися в Києві, Рязані, Володимирі, Галичі; менш активно нею займалися в Чернігові, а в Новгороді взагалі не прослідковується її тривале застосування (Макарова 1986, с. 112—124).

Також слід відзначити мистецтвознавця О. М. Свіріна — автора книги-альбому *«Ювелірне мистецтво давньої Русі XI—XVII ст.»* (Свирин 1972), де в невеликому за обсягом творі він відтворив загальну картину розвитку давньоруського ювелірного мистецтва упродовж понад 700 років (Орлов 1974).

Цікавою є праця Є. О. Рябініна про типологію, хронологію й центри виробництва зооморфних прикрас — досить поширеного виду давньоруських ювелірних виробів (Рябинин 1981).

Ще одним спеціалістом у галузі художньої обробки кольорових металів є Г. М. Бочаров, автор книги *«Художній метал давньої Русі»*, де він аналізує розвиток металообробного ремесла в Києві, Чернігові, Володимирі, Рязані, Новгороді, інтерпретуючи чисельні ювелірні вироби з перегородчастими емалями, техніки скані, чеканки та ін. (Бочаров 1985).

Дослідник художньої культури Русі, відомий археолог Р. С. Орлов присвятив ряд статей вивченню давньоруських, зокрема київських, артефактів, пов'язаних із ювелірною справою та її організацією (Орлов 1975; 1983; 1984). Він є автором блоків узагальнюючих підрозділів наукових творів, присвячених аналізу міського і сільського ювелірного ремесла (Орлов 1986; 2003). Інший науковець — історик В. Г. Пуц-

ко низку своїх досліджень також зосередив на майстерності саме київських ювелірів (Пуцко 2001; 2007; 2008, 2018).

Дослідниця А. А. Пескова присвятила окрему не менш цінну в історичному й археологічному відношеннях працю вивченню давньоруських енколпіонів (Корзухина, Пескова 2003), прослідкувавши відмінності від іноземних виробів та стверджуючи, що їхній художній розвиток співпадає з загальним розвитком ювелірного ремесла в Русі (Корзухина, Пескова 2003, с. 240).

Значний внесок у вивчення ювелірної справи стародавнього Новгорода зробили відомі дослідниці Н. В. Риндіна та М. В. Седова. Н. В. Риндіна як спеціаліст у галузі середньовічної металургії та ювелірної справи на основі результатів археологічних розкопок та металографічних аналізів виробів дослідила методи виготовлення й обробки кольорових металів, способи виробництва готових ювелірних речей, підкресливши унікальність винаходу лиття з виливом, а також інструментарій для їхньої обробки. Окрім цього, вона разом із Н. М. Стосковою відзначила важливість застосування металографічного аналізу в археологічній науці (Стоскова 1954; 1956; Рындина 1962; 1963; 1965). Монографія М. В. Седової *«Ювелірні вироби давнього Новгорода (X—XV ст.)»* (Седова 1981) стала прикладом вивчення розвитку ювелірного ремесла давньоруського міста на основі вивчення топографії знахідок профільного археологічного матеріалу, його детального аналізу, класифікації й атрибутації. Вона стверджує, що політичні й торговельні контакти новгородців і їхнє знайомство з мистецтвом Сходу, Візантії й Західної Європи відобразилися на художньому розвитку місцевих ремісників (Седова 1981, с. 180—192).

Сучасними дослідженнями в галузі давньоруської ювелірної справи Новгорода та Гньоздова займається Н. В. Єніосова (Ениосова 2002; Ениосова, Сингх, Степанов 2018), новгородського інструментарію ливарників і ювелірів — В. К. Сінгх (Сингх 2009), вивченням Серенська — І. Є. Зайцева та Т. Г. Сарачева (Зайцева 2001; 2006; Зайцева, Сарачева 2011) та ін.

Комплексне дослідження жіночих ювелірних прикрас, знайдених на території Русі, в своїй праці *«Давньоруський ювелірний убір»* (Рябцева 2005) виконала С. С. Рябцева.

Характерною рисою цих вчених є обов'язкове застосування методик лабораторних аналізів, порівняння яких розкриває шляхи надходження металевої сировини, деякі аспекти тогочасних ливарних технологій, шляхи розповсюдження готових речей, виготовлених у тих чи інших виробничих осередках Русі.

Потрібно також відзначити оглядову працю А. В. Петраускаса, в якій коротко описано розвиток сільського ювелірного ремесла Середнього Подніпров'я, відзначено характерний вплив Києва на художні техніки виконання, гарну оснащеність спеціалізованих майстерень пристосуваннями й знаряддями праці та більшу орієнтацію на потреби зовнішнього ринку, ніж внутрішнього споживача (Петраускас 2006, с. 53—57, 124—125).

Узагальнюючою працею останнього десятиріччя, в якій розглядаються різноманітні способи та техніки виготовлення й обробки виробів з кольорових металів, інструменти й обладнання, що використовувалися на території Євразії, зокрема у Київській Русі, є викладена у форматі словника-довідника монографія Р. С. Мінасяна *«Металообробка в давнину та середньовіччі»* (Минасян 2014).

Сучасним аналогом праці С. Р. Кілієвич є робота С. П. Тараненка *«Планувальна структура Подолу Києва: формування та розвиток»* (Тараненко 2017), яка на теперішній час найбільш повно відображає серед іншого об'єкти кольорової металообробки на сучасній археологічній карті київського Подолу. Виділені ним виробничі комплекси концентрувалися в межах трьох локальних груп, розміщуючись якнайближче до водних ресурсів та ринків збуту — важливих складових успішного функціонування цієї галузі ремесла (Тараненко 2017, с. 113, табл. 10, рис. 6, 83).

Окремо слід відзначити праці спеціалістів із чорної металургії: Б. О. Колчина (Колчин 1953), а також Г. О. Вознесенську (Вознесенська 2003; Вознесенська, Паньков 2008) і С. В. Панькова (Паньков 2003; 2012) — дослідників металовиробництва й металообробки Київської Русі, в першу чергу, Києва. Їхні праці висвітлюють технології виготовлення й обробки заліза, зокрема ковальську справу. Не дарма давньоруське слово «кузнец» означало також ремісника, який працював із кольоровими металами, володіючи різноманітними техніками їхньої обробки (Толочко 1996, с. 180). Б. О. Колчин також аналізував обробку кольорових металів на основі знахідок майстерень, виробничих горен, металевої сировини, напівфабрикатів, ливарного посуду й форм, інструментів у Києві та Новгороді, відзначивши як кольоровометалообробні центри не лише їх, а й Псков, Стару Рязань, Полоцьк, Ізборськ, Білоозеро, Суздаль, Смоленськ, Стару Ладогу, Новогрудок, Серенське й Роденське городища та інші (Колчин 1985, с. 260—265).

Треба згадати й використання сучасних методів аналізу металів і сплавів, застосованих Д. П. Недопакою, М. О. Горніковою (Горнікова, Недопако 2007) та Т. Ю. Гошко. Остання також успішно практикує у сфері експериментальної археології, відтворюючи техніки лиття з кольорових металів (Гошко 2011).

Отже, проаналізувавши історіографічні джерела, що відображають досягнення в галузі дослідження кольорової металообробки в Київській Русі X—XIII ст., зокрема на території

Києва, як її передового ремісничого центру, з'ясувалося наступне.

Вивчення кольоровометалообробного ремесла, в залежності від цілей та методик дослідження, можна умовно розділити на декілька етапів. Протягом 1820-х рр. — кінця XIX ст. (праці П. І. Кеппена, І. Є. Забеліна, М. Я. Арістова, Д. М. Хмирова, Н. П. Кондакова, О. О. Ільїна) відбувалося початкове накопичення матеріалу, його опис і поверхневий аналіз та створювались загальні роботи по ремеслу, в яких техніки обробки металів лише згадуються, але спеціально не розглядаються. На початку XX ст. — 1940-х рр. (праці Л. Нідерле, О. С. Гущина, Б. О. Рибакова) в результаті активізації археологічних досліджень виявлені ремісничі об'єкти й отримано значну кількість нових матеріалів, які дали змогу класифікувати, систематизувати та узагальнити наукові знання. Починаючи з 1950-х рр. (праці М. К. Каргера, Г. Ф. Корзухіної, Н. М. Стоскової, Т. І. Макарової, О. М. Свіріна, Є. О. Рябініна, Г. М. Бочарова, Р. С. Орлова, Н. В. Риндіної, А. А. Пескової, М. В. Седової) відбувалися масштабні дослідження давньоруських міст, у тому числі Києва як розвиненого ремісничого центру, завдяки чому вивчення даної проблематики виходить на якісно новий рівень. Поширення впровадження металографічного, фізико-хімічного та інших аналізів у сучасному науковому пошуку дало поштовх у вивченні всіх етапів виробництва та процесів обробки кольорових металів і їх сплавів (праці Н. В. Єніосової, І. Є. Зайцевої, Т. Г. Сарачевої, С. С. Рябцевої).

Найвагоміший внесок у вивчення техніки й технології виготовлення виробів із кольорових металів у своїй праці з вивчення давньоруського ремесла зробив Б. О. Рибаков, за прикладом якого М. К. Каргер також описав технологічні процеси їх обробки на основі речей, знайдених у Києві. Характерною особливістю робіт цих дослідників стало й те, що вони вперше звернули увагу не тільки на самі речі, а й на виробничі комплекси, об'єкти чи культурні нашарування, у заповненні яких ці речі були знайдені. Окрім того, ними були проаналізовані й такі ознаки / рештки металургійного / металообробного виробництв, як ливарний посуд (тиглі та ллячки), брухт кольорових металів, металургійні шлаки і тощо. Зважаючи на це, їхні наукові праці й досі не втратили своєї актуальності.

Отже, початковий етап вивчення даної проблематики сформував думку про те, що високохудожні, головно ювелірні, вироби імпортувалися з Візантії, країн Скандинавії та Сходу або створювалися майстрами — вихідцями з цих країн, які працювали в Русі. Продукція ж місцевих ремісників вважалася грубою й низькоякісною. Згодом більшість дослідників визнає формування поступової самостійності й оригінальності кольоровометалообробної галузі в Київській Русі, яка на ранньому етапі свого становлення зазнала зовнішнього впливу, що підштовхнув майстрів-ливарників і ювелірів до віднайдення й вдосконалення власних технологій лиття, кування та застосування різноманітних художніх технік оздоблення виробів.

Головна увага дослідників зосереджується на вивченні ювелірної справи як основного напряму роботи з кольоровими металами, адже саме ювелірні вироби складають значну частку речей, виявлених під час археологічних розкопок, навіть не враховуючи окремі скарби, що цілеспрямовано закопувались / ховались і містили переважно монетні гроші й прикраси. Рідше детальному аналізу підлягають побутові речі: посуд, інструменти, знаряддя праці, різноманітні пристрої та ін., створені з міді, бронзи, латуні, олова, свинцю, а технологія їхнього виготовлення, як правило, майже не розглядається. Частина вчених, досліджуючи ювелірні вироби із заповнення культурних шарів чи археологічних об'єктів, або ж окремі скарби, вивчають цю проблематику, аналізуючи й оцінюючи, насамперед, їхнє художнє виконання, не завжди описуючи технологічний процес виготовлення. Тому виникає потреба в створенні узагальнюючих праць, де будуть враховані всі етапи організації та розвитку кольоровометалообробного ремесла — від виникнення спеціалізованих майстерень до реалізації готової продукції. Географія дослідження може охоплювати як окремі населені пункти чи регіони, так і загалом усю територію Київської Русі.

ЛІТЕРАТУРА

Аристов, Н. Я. 1866. *Промышленность древней Руси.* Санкт-Петербург.

Арциховский, А. В. 1939. Новгородские ремесла. *Новгородский исторический сборник*, 6, с. 7-15.

Бочаров, Г. Н. 1985. *Художественный металл древней Руси*. Москва: Наука.

Вознесенська, Г. О. 2003. Рівень розвитку ковальського виробництва. В: Моця, О. (ред.). Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). Київ: Шлях, с. 101-105.

Вознесенська, Г. О., Паньков, С. В. 2008. До вивчення організації чорнометалургійного виробництва у давньоруському Києві. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Дньеслово: Збірка на пошану дійсного члена НАН України П. П. Толочка з нагоди його 70-річчя.* Київ: Корвінпрес, с. 258-265.

Горнікова, М. О., Недопако, Д. 2007. Залізні вироби давньокиївської околиці (з розкопок по вул. Старонаводницькій, 2). Археологія, 2, с. 67-71.

Гошко, Т. Ю. 2011. *Металообробка у населення Правобережної Лісостепової України за пізньої доби бронзи*. Київ: ІА НАН України.

Грушевський, М. С. 1905. *Історія України-Руси.* ІІІ. Львів: НТША.

Гущин, А. С. 1936. *Памятники художественного ремесла древней Руси X—XIII вв.* Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство.

Ениосова, Н. В. 2002. Ювелирное ремесло раннегородского центра Гнездова. *Вестник российского гуманитарного научного фонда*, 3, с. 5-16.

Ениосова, Н. В., Сингх, В. К., Степанов, А. М. 2018. Сырьевые слитки новгородских ювелиров.

В: Сингх, В. К. (ред.). *Нескончаемое лето: сборник статей в честь Елены Александровны Рыбиной*. Москва; Великий Новгород: МГУ, с. 62—73.

Забелин, И. Е. 1853. *О металлическом производстве в России до конца XVII в*. Записки императорского Археологического общества, т. 5, вып. 1. Санкт-Петербург.

Зайцева, И. Е. 2001. Ювелирный инструментарий Серенского городища (XII—XIV вв.). В: *Художественный металл России: Материалы конференции памяти Г. Н. Бочарова*. Москва: РГГУ, с. 372—385.

Зайцева, И. Е. 2006. К вопросу об организации ювелирного дела в городах Древней Руси. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: Тезисы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—15 апреля 2006 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 60-63.

Зайцева, И. Е., Сарачева, Т. Г. 2011. *Ювелирное дело «Земли вятичей» во второй половине XI—XIII в*. Москва: Индрик.

Ильин, А. А. 1924. *Топография кладов древних русских монет X—XI в. и монет удельного периода*. Ленинград: РГАТ.

Іванцов, І. О. 2003. *Стародавній Київ*. Київ: Фенікс.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. I. Москва, Ленинград: АН СССР.

Кеппен, П. И. 1822. *Список русским памятникам*. Москва: С. Селивановский.

Кіліевич, С. Р. 1976. Археологічна карта Київського дитинця. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. Київ: Наукова думка, с. 179-213.

Килиевич, С. Р. 1982. *Детинец Киева IX — первой половины XIII веков*. Киев: Наукова думка.

Колчин, Б. А. 1953. *Черная металлургия и металлообработка в древней Руси*. Материалы и исследования по археологии СССР, 32. Москва: АН СССР.

Колчин, Б. А. 1985. Ремесло. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археология СССР*, 6 (20): Древняя Русь. Город, замок, село. Москва: Наука, с. 243-297.

Кондаков, Н. 1896. Русские клады. Исследование древностей великокняжеского периода. 1. Санкт-Петербург: Главное Управление Уделов.

Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады XI—XIII вв*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Корзухина, Г. Ф., Пескова, А. А. 2003. *Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии XI—XIII вв*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.

Макарова, Т. И. 1975. *Перегородчатые эмали древней Руси*. Москва: Наука.

Макарова, Т. И. 1986. *Черневое дело древней Руси*. Москва: Наука.

Марков, А. К. 1905. *Русская нумизматика: конспект лекций, читанных в Санктпетербургском археологическом институте*. Санкт-Петербург: Главное Управление Уделов.

Минасян, Р. С. 2014. *Металлообработка в древности и средневековье*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Монгайт, А. Л. (ред.). 2000. *Нидерле Л. Славянские древности*. Москва: Алетейа.

Орешников, А. 1896. *Русские монеты до 1547 года*. Москва: А. И. Мамонтов.

Орлов, Р. С. 1974. А. Н. Свирин. Ювелирное искусство древней Руси XI—XVII вв. (рецензія). *Археологія*, 14, с. 89-90.

Орлов, Р. С. 1975. Зображення грифона на ливарній формочці з Києва. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ*. Київ: Наукова думка, с. 209-212.

Орлов, Р. С. 1983. Художня металообробка у Києві в X ст. *Археологія*, 42, с. 28-40.

Орлов, Р. С. 1984. О времени возникновения государственных ювелирных мастерских. В: Толочко, П. П. (ред.). *Древнерусский город: Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева*. Киев: Наукова думка, с. 92-94.

Орлов, Р. С. 1986. Ювелирное ремесло. В: Баран, В. Д. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 3. Киев: Наукова думка, с. 428-438.

Орлов, Р. С. 2003. Сільське ювелірне ремесло. В: Моця, О. (ред.). Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). Київ: Шлях, с. 121-131.

Паньков, С. В. 2003. Залізоробне виробництво. В: Моця, О. (ред.). Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). Київ: Шлях, с. 95-101.

Паньков, С. В. 2012. *Залізодобувне і ковальське виробництво давньоруського Києва та його околиць*. Київ: ІА НАН України.

Петраускас, А. В. 2006. *Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX—XIII ст*. Київ: КНТ.

Пуцко, В. Г. 2001. Киевская бронзовая пластика XI—XII веков. В: Гнутова, С. В., Зотова, Е. Я., Шемаханская, М. С. (ред.). *Художественный металл России: Материалы конференции памяти Г. Н. Бочарова (Москва, 22—24 апреля 1998 г.)*. Москва: РГГУ, с. 135-143.

Пуцко, В. Г. 2006. Київські срібні браслети-наручі і тератологічна книжна орнаментика. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання: Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки» (11—13 грудня 2006 р.)*. Київ: МІКУ, с. 102-113.

Пуцко, В. Г. 2008. Золотарство давнього Києва. *Археологія*, 3, с. 47-60.

Пуцко, В. Г. 2018. Киевская торевтика времени Владимира Мономаха. *Древняя Русь*, 3 (73): Вопросы медиевистики, с. 140-150.

Райнов, Т. 1940. *Наука в России XII—XVII веков. Очерки по истории до научных естественно-научных воззрений на природу*. I—III. Москва; Ленинград: АН СССР.

Рыбаков, Б. А. 1948. *Ремесло древней Руси*. Москва: АН СССР.

Рындина, Н. В. 1962. О древнерусском литье «навыплеск». *Советская археология*, 3, с. 90-98.

Рындина, Н. В. 1963. Технология производства новгородских ювелиров X—XV вв. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 117, с. 200-268.

Рындина, Н. В. 1965. Металлография в археологии. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 129: Археология и естественные науки, с. 119-128.

Рубцов, Н. Н. 1962. *История литейного производства в СССР*. I. Москва: Машгиз.

Рябинин, Е. А. 1981. *Зооморфные украшения древней Руси X—XIV вв*. Археология СССР, Е1-60: Свод археологических источников. Ленинград: Наука.

Рябцева, С. С. 2005. *Древнерусский ювелирный убор*. Санкт-Петербург: Нестор-История.

Савельев, П. С. 1849. Примечание о славянских монетах с именами Владимира, Святослава и Ярослава. В: Савельев, П. С. (ред.). *Записки Санктпетербургского археологическо-нумизматического общества*. I. Санкт-Петербург: Экспедиция заготовления государственных бумаг, с. 386-398.

Свирин, А. Н. 1972. *Ювелирное искусство древней Руси XI—XVII вв*. Москва: Искусство.

Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.)*. Москва: Наука.

Сизов, В. И. 1902. *Курганы Смоленской губернии. Гнёздовский могильник близ Смоленска*. Санкт-Петербург: Главное Управление Уделов.

Сингх, В. К. 2009. *Железный инструментарий средневекового Новгорода*. Диссертация канд. ист. наук. МГУ им. М. В. Ломоносова.

Спицын, А. А. 1911. *Торговые пути Киевской Руси*. Санкт-Петербург: Главное Управление Уделов.

Стоскова, Н. Н. 1954. *Древнерусское литейное дело*. Автореферат канд. ист. наук. Институт истории естествознания и техники АН СССР.

Стоскова, Н. Н. 1956. Литье способом «навыплеск» в древней Руси. *Вопросы истории естествознания и техники*, 1, с. 151-157.

Стоскова, Н. Н. 1962. *Первые металлургические заводы России*. Москва: АН СССР.

Тараненко, С. П. 2017. Планувальна структура Подолу Києва: формування та розвиток. 2-е вид. Київ: ІА НАН України, ЦАК ІА НАН України.

Толочко, П. П. 1976. *Древний Киев*. Киев: Наукова думка.

Толочко, П. П. 1989. *Древнерусский феодальный город*. Киев: Наукова думка.

Толочко, П. П. 1996. *Київська Русь*. Київ: Абрис.

Толстой, И. И. 1882. *Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского*. Санкт-Петербург: ИАН.

Третьяков, П. Н., Монгайт, А. Л. (ред.). 1956. *Л. Нидерле. Славянские древности*. Москва: Иностранная литература.

Уваров, А. С. 1862. *Разыскания о славяно-византийских монетах: Письмо гр. А. С. Уварова к А. А. Кузнику о монетах Владимира и Ярослава*. Санкт-Петербург.

Хмыров, М. Д. 1875. *Металлы, металлические изделия и минералы в древней России*. Санкт-Петербург: Типография В. А. Полетики.

Niederle, L. 1902—1934. *Slovanské starožitnosti*. Praha: Bursík & Kohout.

REFERENCES

Aristov, N. Ia. 1866. *Promyshlennost drevnei Rusi*. Sankt-Peterburg.

Artsikhovskii, A. V. 1939. Novgorodskie remesla. *Novgorodskii istoricheskii sbornik*, 6, s. 7-15.

Bocharov, G. N. 1985. *Khudozhestvennyi metall drevnei Rusi*. Moskva: Nauka.

Voznesenska, H. O. 2003. Riven rozvytku kovalskoho vyrobnytstva. V: Motsia, O. P. (red.). *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdennoruskykh zemel)*. Kyiv: Shliakh, s. 101-105.

Voznesenska, H. O., Pankov, S. V. 2008. Do vyvchennia orhanizatsii chornometalurhiinoho vyrobnytstva u davnoruskomu Kyievi. In: Ivakin, H. Yu. (red.). *Dneslovo: Zbirka na poshanu diisnoho chlena NAN Ukrainy P. P. Tolochka z nahody yoho 70-richchia*. Kyiv: Korvinpres, s. 258-265.

Hornikova, M. O., Nedopako, D. P. 2007. Zalizni vyroby davnokyivskoi okolytsi (z rozkopok po vul. Staronavodnytskii, 2). *Arheologia*, 2, s. 67-71.

Hoshko, T. Yu. 2011. *Metaloobrobka u naselennia Pravoberezhnoi Lisostepovoi Ukrainy za piznoi doby bronzy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Hrushevskyi, M. S. 1905. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. III. Lviv: NTSh.

Gushchin, A. S. 1936. *Pamiatniki khudozhestvennogo remesla drevnei Rusi X—XIII vv*. Leningrad: Gosudarstvennoe sotsialno-ekonomicheskoe izdatelstvo.

Eniosova, N. V. 2002. Iuvelirnoe remeslo rannegorodskogo tsentra Gnezdova. *Vestnik rossiiskogo gumanitarnogo nauchnogo fonda*, 3, s. 5-16.

Eniosova, N. V., Singkh, V. K., Stepanov, A. M. 2018. Syrevye slitki novgorodskikh iuvelirov. In: Singkh, V. K. (red.). *Neskonchaemoe leto: Sbornik statei v chest Eleny Aleksandrovny Rybinoi*. Moskva; Velikii Novgorod: MGU, s. 62-73.

Zabelin, I. E. 1853. *O metallicheskom proizvodstve v Rossii do kontsa XVII v*. Zapiski imperatorskogo Arkheologicheskogo obshchestva, t. 5, vyp. 1. Peterburg.

Zaitseva, I. E. 2001. Iuvelirnyi instrumentarii Serenskogo gorodishcha (XII—XIV vv.). In: *Khudozhestvennyi metall Rossii: Materialy konferentsii pamiati G. N. Bocharova*. Moskva: Izdatelskii tsentr RGGU, s. 372-385.

Zaitseva, I. E. 2006. K voprosu ob organizatsii iuvelirnogo dela v gorodakh drevnei Rusi. V: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A. (red.). *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki: Tezisy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Gali Fedorovny Korzukhinoi (Sankt-Peterburg, 10—15 aprelia 2006 g.)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 60-63.

Zaitseva, I. E., Saracheva, T. G. 2011. *Iuvelirnoe delo «Zemli viatichei» vo vtoroi polovine XI—XIII v*. Moskva: Indrik.

Ilin, A. A. 1924. *Topografiia kladov drevnikh russkikh monet X—XI v. i monet udelnogo perioda*. Leningrad: RGAT.

Ivantsov, I. O. 2003. *Starodavnii Kyiv*. Kyiv: Feniks.

Karger, M. K. 1958. *Drevnii Kiev. Ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda*. I. Moskva, Leningrad: AN SSSR.

Keppen, P. I. 1822. *Spisok russkim pamiatnikam*. Moskva: S. Selivanovskii.

Kiliievych, S. R. 1976. Arkheolohichna karta Kyivskoho dytyntsia. In: Tolochko, P. P. (red.). *Arkheolohichni doslidzhennia starodavnoho Kyieva*. Kyiv: Naukova dumka, s. 179-213.

Kilievich, S. R. 1982. *Detinets Kieva IX — pervoi poloviny XIII vekov*. Kiev: Naukova dumka.

Kolchin, B. A. 1953. *Chernaia metallurgiia i metalloobrabotka v drevnei Rusi*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 32. Moskva: AN SSSR.

Kolchin, B. A. 1985. Remeslo. In: Rybakov, B. A. (red.). *Arkheologiia SSSR*, 6 (20): Drevniaia Rus. Gorod, zamok, selo. Moskva: Nauka, s. 243-297.

Kondakov, N. P. 1896. *Russkie klady. Issledovanie drevnostei velikokniazheskogo perioda*. 1. Sankt-Peterburg: Glavnoe Upravlenie Udelov.

Korzukhina, G. F. 1954. *Russkie klady XI—XIII vv*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Korzukhina, G. F., Peskova, A. A. 2003. *Drevnerusskie enkolpiony. Kresty-relikvarii XI—XIII vv*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie.

Makarova, T. I. 1975. *Peregorodchatye emali drevnei Rusi*. Moskva: Nauka.

Makarova, T. I. 1986. *Chernevoe delo drevnei Rusi*. Moskva: Nauka.

Markov, A. K. 1905. *Russkaia numizmatika: konspekt lektsii, chitannykh v Sanktpeterburgskom arkheologicheskom institute*. Sankt-Peterburg: Glavnoe Upravlenie Udelov.

Minasian, R. S. 2014. *Metalloobrabotka v drevnosti i srednevekove*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Mongait, A. L. (red.). 2000. *Niderle L. Slavianskie drevnosti*. Moskva: Aleteia.

Oreshnikov, A. 1896. *Russkie monety do 1547 goda*. Moskva: A. I. Mamontov.

Orlov, R. S. 1974. A. N. Svirin. Iuvelirnoe iskusstvo drevnei Rusi XI—XVII vv. (review). *Arheologia*, 14, s. 89-90.

Orlov, R. S. 1975. Zobrazhennia hryfona na lyvarnii formochtsi z Kyieva. In: Tolochko, P. P. (red.). *Starodavnii Kyiv*. Kyiv: Naukova dumka, s. 209-212.

Orlov, R. S. 1983. Khudozhnia metaloobrobka u Kyievi v X st. *Arheologia*, 42, s. 28-40.

Orlov, R. S. 1984. O vremeni vozniknoveniia gosudarstvennykh iuvelirnykh masterskikh. In: Tolochko, P. P. (red.). *Drevnerusskii gorod: Materialy Vsesoiuznoi arkheologicheskoi konferentsii, posviashchennoi 1500-letiiu goroda Kieva*. Kiev: Naukova dumka, s. 92-94.

Orlov, R. S. 1986. Iuvelirnoe remeslo. In: Baran, V. D. (red.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. 3. Kiev: Naukova dumka, s. 428-438.

Orlov, R. S. 2003. Silske yuvelirne remeslo. In: Motsia, O. P. (red.). *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdennoruskykh zemel)*. Kyiv: Shliakh, s. 121-131.

Pankov, S. V. 2003. Zalizorobne vyrobnytstvo. In: Motsia, O. P. (red.). *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdennoruskykh zemel).* Kyiv: Shliakh, s. 95-101.

Pankov, S. V. 2012. *Zalizodobuvne i kovalske vyrobnytstvo davnoruskoho Kyieva ta yoho okolyts.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Petrauskas, A. V. 2006. *Remesla ta promysly silskoho naselennia Serednoho Podniprovia v IX—XIII st.* Kyiv: KNT.

Putsko, V. G. 2001. Kievskaia bronzovaia plastika XI—XII vekov. In: Gnutova, S. V., Zotova, E. Ia., Shemakhanskaia, M. S. (red.). *Khudozhestvennyi metall Rossii: Materialy konferentsii pamiati G. N. Bocharova (Moskva, 22—24 aprelia 1998 g.).* Moskva: RGGU, s. 135-143.

Putsko, V. H. 2006. Kyivski sribni braslety-naruchi i teratolohichna knyzhna ornamentyka. In: Strokova, L. V. (red.). *Muzeini chytannia: Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky» (11—13 hrudnia 2006 r.).* Kyiv: MIKU, s. 102-113.

Putsko, V. H. 2008. Zolotarstvo davnoho Kyieva. *Arheologia*, 3, s. 47-60.

Putsko, V. G. 2018. Kievskaia torevtika vremeni Vladimira Monomakha. *Drevniaia Rus*, 3 (73): Voprosy medievistiki, s. 140-150.

Rainov, T. 1940. *Nauka v Rossii XII—XVII vekov. Ocherki po istorii do nauchnykh estestvenno-nauchnykh vozzrenii na prirodu.* I—III. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Rybakov, B. A. 1948. *Remeslo drevnei Rusi.* Moskva: AN SSSR.

Ryndina, N. V. 1962. O drevnerusskom lite «navyplesk». *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 90-98.

Ryndina, N. V. 1963. Tekhnologiia proizvodstva novgorodskikh iuvelirov X—XV vv. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 117, s. 200-268.

Ryndina, N. V. 1965. Metallografiia v arkheologii. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 129: Arkheologiia i estestvennye nauki, s. 119-128.

Rubtsov, N. N. 1962. *Istoriia liteinogo proizvodstva v SSSR.* I. Moskva: Mashgiz.

Riabinin, E. A. 1981. *Zoomorfnye ukrasheniia drevnei Rusi X—XIV vv.* Arkheologiia SSSR, E1-60: Svod arkheologicheskikh istochnikov. Leningrad: Nauka.

Riabtseva, S. S. 2005. *Drevnerusskii iuvelirnyi ubor.* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.

Savelev, P. S. 1849. Primechanie o slavianskikh monetakh s imenami Vladimira, Sviatoslava i Iaroslava. In: Savelev, P. S. (red.). *Zapiski Sanktpeterburgskogo arkheologicheskonumizmaticheskogo obshchestva.* I. Sankt-Peterburg: Ekspeditsiia zagotovleniia gosudarstvennyh bumag, s. 386-398.

Svirin, A. N. 1972. *Iuvelirnoe iskusstvo drevnei Rusi XI—XVII vv.* Moskva: Iskusstvo.

Sedova, M. V. 1981. *Iuvelirnye izdeliia drevnego Novgoroda (X—XV vv.).* Moskva: Nauka.

Sizov, V. I. 1902. *Kurgany Smolenskoi gubernii. Gnezdovskii mogilnik bliz Smolenska.* Sankt-Peterburg: Glavnoe Upravlenie Udelov.

Singkh, V. K. 2009. *Zheleznyi instrumentarii srednevekovogo Novgoroda.* Dissertatsiia kand. ist. nauk. MGU im. M. V. Lomonosova.

Spitsyn, A. A. 1911. *Torgovye puti Kievskoi Rusi.* Sankt-Peterburg: Glavnoe Upravlenie Udelov.

Stoskova, N. N. 1954. *Drevnerusskoe liteinoe delo.* Avtoreferat kand. ist. nauk. Institut istorii estestvoznaniia i tekhniki AN SSSR.

Stoskova, N. N. 1956. Lite sposobom «navyplesk» v drevnei Rusi. *Voprosy istorii estestvoznaniia i tekhniki*, 1, s. 151-157.

Stoskova, N. N. 1962. *Pervye metallurgicheskie zavody Rossii.* Moskva: AN SSSR.

Taranenko, S. P. 2017. *Planuvalna struktura Podolu Kyieva: formuvannia ta rozvytok.* 2-e vyd. Kyiv: IA NAN Ukrainy, TsAK IA NAN Ukrainy.

Tolochko, P. P. 1976. *Drevnii Kiev.* Kiev: Naukova dumka.

Tolochko, P. P. 1989. *Drevnerusskii feodalnyi gorod.* Kiev: Naukova dumka.

Tolochko, P. P. 1996. *Kyivska Rus.* Kyiv: Abrys.

Tolstoi, I. I. 1882. *Drevneishie russkie monety Velikogo kniazhestva Kievskogo.* Sankt-Peterburg: IAN.

Tretiakov, P. N., Mongait, A. L. (red.). 1956. *L. Niderle. Slavianskie drevnosti.* Moskva: Inostrannaia literatura.

Uvarov, A. S. 1862. *Razyskaniia o slaviano-vizantiiskikh monetakh: Pismo gr. A. S. Uvarova k A. A. Kuzniku o monetakh Vladimira i Iaroslava.* Sankt-Peterburg.

Khmyrov, M. D. 1875. *Metally, metallicheskie izdeliia i mineraly v drevnei Rossii.* Sankt-Peterburg: Tipografiia V. A. Poletiki.

Niederle, L. 1902—1934. *Slovanské starožitnosti.* Praha: Bursík & Kohout.

V. Kryzhanovskyi

A BRIEF ESSAY ON THE HISTORY OF RESEARCH INTO KYIV RUS NON-FERROUS METALWORKING

Processing of non-ferrous metals was one of the main craft branches in the territory of Kyiv Rus. At various times, it captured the attention of many researchers such as P. I. Keppen, I. Ye. Zabielin, M. Ya. Aristov, D. M. Khmyrov, N. P. Kondakov, O. O. Ilin, L. Niderle, O. S. Hushchyn, B. O. Rybakov, M. K. Karher, H. F. Korzukhina, M. M. Rubtsov, N. M. Stoskova, P. P. Tolochko, T. I. Makarova, O. M. Svirin, H. M. Bocharov, E. O. Riabinin, R. S. Orlov, V. H. Putsko, N. V. Ryndina, M. V. Siedova, N. V. Yeniosova, I. Ye. Zaitseva, T. G. Saracheva, V. K. Sinhkh, S. S. Riabtseva, and others. They focused on the study of the jewelry — the main direction of non-ferrous metalworking, since the jewelry consists a significant part of the objects discovered during archaeological excavations, even without taking into account separate hoards that were deliberately buried / hidden and contained mostly valuable items (money, jewelry goods). Everyday items are analyzed in detail less frequently: tableware, tools, implements, various devices, etc., made of copper, bronze, brass, tin, and lead, and the technology of their manufacture is, as a rule, almost not examined. Most researchers studying jewelry from cultural layers, archaeological objects, or individual hoards examine this subject primarily by analyzing and evaluating their artistic design, only occasionally describing the technological manufacturing process.

During the 1820s to the late 19th century, the initial accumulation of material, its description, and a superficial analysis took place. General works on crafts were being created, where metalworking techniques were only mentioned but not examined specifically. From the early 20th century to the 1940s, as a result of intensified archaeological research, craft objects were discovered, and a significant number of new materials were obtained which made it possible to classify, systematize, and summarize scholarly knowledge. Beginning from the 1950s, large-scale studies of Old Rus cities, including Kyiv, were carried out, bringing research on this issue to a qualitatively new level. The introduction of metallographic, physicochemical, and other forms of analysis gave new impetus to the study of all stages of production and the processes involved in working non-ferrous metals and their alloys.

Keywords: Kyiv Rus, non-ferrous metals, metalworking, history of craft research.

Одержано 28.11.2025

КРИЖАНОВСЬКИЙ В'ячеслав, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Viacheslav KRYZHANOVSKYI, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-8999-7446,
e-mail: kryzhanivskyi@iananu.org.ua.

УДК 903.5(477.42)"637"(091) DOI: 10.37445/adiu.2025.04.10

С. Д. Лисенко, С. С. Лисенко

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК В УР. ГРЕМ'ЯЧЕ ПІД ЖИТОМИРОМ (за результатами досліджень С. С. Гамченка та Є. В. Махно)

У статті повністю публікується матеріал із досліджень курганного могильника в ур. Грем'яче (Гремляче) на околиці Житомира. Дванадцять курганів могильника було розкопано у 1924 р. експедицією Волинського науково-дослідного музею на чолі з С. С. Гамченком; результати цих розкопок свого часу залишились неопублікованими. У 1945 р. дослідження могильника було продовжено Житомирською розвідувальною експедицією на чолі з Є. В. Махно. Було розкопано ще п'ять курганів, матеріали з яких зберігаються у наукових фондах Інституту археології НАН України. Аналіз матеріалів із досліджень 1924 та 1945 рр. дозволяє віднести могильник до пізньої сосницької (заключний етап) і ранньої милоградської культур та датувати його в межах XI/X—VIII/VII ст. до н. е.

Ключові слова: *Волинь, доба пізньої бронзи, ранній залізний вік, сосницька культура, милоградська культура.*

Вступ. Одним із важливих питань переходу від доби бронзи до ранього залізного віку у Східній Європі є питання трансформації частини груп пізньої сосницької культури тшинецького культурного кола (ТКК) у ранню милоградську (підгірцевсько-милоградську) культуру (Даниленко 1956; Мельниковская 1967, с. 112; Березанская 1972, с. 167; 1976; 1985в; 1998; 2006; Ильинская, Тереножкин 1986; Артёменко 1987, с. 112; Крывальцэвіч 1998; Berezanskaja, Taras 2006; Лысенко 2012). На жаль, коло джерел для висвітлення цього періоду залишається обмеженим. Тому велике значення має введення до наукового обігу неопублікованих раніше або опублікованих лише частково архівних матеріалів та фондових колекцій пам'яток, на яких були проведені розкопки. Однією з таких пам'яток є курганний могильник Грем'яче на околиці Житомира.

Історія досліджень. Курганний могильник в урочищі Грем'яче (Гремляче) на південно-західній околиці колишнього передмістя Житомира — Корбутівці [1], на північ від колишнього хутора Стара Рудня [2], відкрив С. С. Гамченко у 1920 р. під час суцільного обстеження лівого берега р. Тетерів на схід від Житомира [3] (рис. 1; 2). Кургани займали першу надзаплавну терасу лівого берега р. Тетерів (права притока Дніпра). Всього тут було виявлено 55 насипів (рис. 3). У 1924 р. експедиція Волинського науково-дослідного музею на чолі з С. С. Гамченком в ур. Грем'яче розкопала 12 курганів (рис. 4—17). У дослідженнях брали активну участь І. Ф. Левицький та О. Ф. Лагодовська (Гамченко 1924, № 46, с. 45—60, план IX; № 48, с. 26—72; 1925, с. 39—40; Тарабукін 1994, с. 14; 2012, с. 292; Тарасенко 2017, с. 121) [4].

1. Є. В. Махно помилково називала цей колишній хутір «Курбатівка» (Махно 1949, с. 205). Зараз Корбутівка — південно-західна частина м. Житомир (Тарабукін 1994, с. 13, 14, карта на с. 22—23).

2. З 1923 по 1934 р. хут. Стара Рудня був підпорядкований Альбінівській сільській раді; у 1934 р. його приєднано до міської смуги м. Житомира.

3. «Вгору лівобережжям Тетерева, на х. Стара Рудня, в ур. Гремляче, знаходиться курганна група з кількох десятків низеньких, круглого плану, насипів, що входять до курганної системи простору по Тетереву між Гуйвою та Псищенським струмком» (Гамченко 1925, с. 39). Тут і далі переклад з російської — *авт.*

4. У 1924 р. польові науково-дослідні роботи Волинського музею через брак коштів знаходились на межі зриву. Однак, за почином О. Ф. Лагодовської і завдячуючи клопотам І. Ф. Левицького, з'явилась можливість здійснити розкопки на околиці Житомира (Гамченко 1924, № 46, с. 1; Тарабукін 2012, с. 292).

© С. Д. ЛИСЕНКО, С. С. ЛИСЕНКО, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

Рис. 1. Фрагмент першої сторінки рукопису С. С. Гамченка, присвяченого дослідженню могильника в ур. Грем'яче 1924 р. (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 1. Fragment of the first page of the S. S. Gamchenko manuscript on the study of the barrow field in the Hremiache tract in 1924. (after Gamchenko 1924, No. 46)

Рис. 2. Локалізація Житомирського могильника (ур. Грем'яче) на карті Google 2025 р.

Fig. 2. Localization of Zhitomir barrow field (Hremiache tract) on Google map 2025

У 1945 р. дослідження могильника було продовжено Житомирською розвідувальною експедицією на чолі з Є. В. Махно, що розкопала ще п'ять курганів (рис. 18—22; Махно 1945; 1949; Махно, Лысенко, Лысенко 2020). Всього на могильнику було розкопано 17 курганів. Знахідки зберігаються в фондах Житомирського краєзнавчого музею та в фондах Інституту археології НАН України (Тарабукін 1994, с. 14; ред. Сон 2007, с. 290).

У 1989 р. могильник обстежив житомирський археолог І. І. Ярмошик, який на місці виявив 10 ледь помітних курганних насипів, порослих соснами (Тарабукін 1994, с. 14). О. О. Тарабукін позначає пам'ятку в урочищі Грем'яче, як «*Стара Рудня (Гідропарк), ОН-379*» та локалізує її в лісовому масиві між Чуднівським шосе і лівобережжям р. Тетерів, за 100 м на захід—південний захід від кінцевої зупинки «Гідропарк» тролейбусних маршрутів 5 і 9 м. Житомир (рис. 2; Тарабукін 1994, с. 14, пункт 33). З південного сходу та півдня могильник охоплює сучасна Пляжна алея у Корбутівському гідропарку.

Неподалік від могильника, праворуч Чуднівського шосе, у 1983 р. О. О. Тарабукін відкрив поселення «Корбутівка», додатково обстежив у 1985 та 1993 рр. Тут, «*на південно-західному схилі піщаного підвищення лівого берега безіменного струмка зібрано уламки вінець та стінок горщиків милоградського типу, прикрашених косими нігтьовими вдавленнями і перлинним орнаментом на рівні шийки*» (Тарабукін 1994, с. 13—14, пункт 32) [5].

Матеріали із досліджень 1924 р. лишились неопублікованими. Тому вважаємо за доцільне навести їхній повний опис за рукописним звітом С. С. Гамченка [6] (рис. 1; Гамченко 1924, № 46, с. 45—60) і чернетками до цього звіту (Гамченко 1924, № 47—48) та співставити їх із результатами досліджень 1945 р.

Опис пам'ятки за С. С. Гамченком. Південно-західну [7] «*околицю Житомира (дачний район), при гирлі Гуйви (правобережжя Тетерева) складає х. Стара-Рудня, що розташувався переважно лівобережжям Тетерева. Хутірські земельні та садибні ділянки знаходяться на похилості місцевості урочища Гремляче, яке примикає до хутора з N. З SW боку хутора по правобережжю Гуйви, урочище Кумини́ Півострів правобережжя Тетерева—Гуйви поцяткований крутими (до 10 м) пагорбами дрібно-пересіченої місцевості, яка з видаленням на S—SO перетворюється на дугоподібні, розтягнуті висоти, які, чергуючись з великими улоговинами, низинами і сідловинами, простяглися майже до м. Бердичів*» (рис. 1; 2; Гамченко 1924, № 46, с. 45, фото 11).

«*В ур. Гремляче, по N околиці Старої Рудні, частиною і на садибних землях останньої, по схилах, що знижуються до лівобережжя Тетерева, лапчастих висот барханно-лесового типу, з гнейсо-гранітами, що підстилають їх, є курганна група з 55 насипів. Та частина її, що на узліссі лісу (соснового, віком 60—70 років), відносно незайманої збереженості. Інша ж частина могильника, що на ріллі та городах хутора, майже безслідно знищена і тільки після весняної чи осінньої оранки, коли борона згладить нерівності борозен плуга, при відповідному сонячному освітленні, ще можна помічати на темно-сірому фоні ріллі білуваті кола площ основи зниклих курганів. Вузька смужка (до 70 м) ската, що пролягає між S обрисами групи та парканами садиб хуторян, вся поїжджена дорогою, представляє піщаний осип, де крайні кургани порізані колісними коліями і рясніють стежками пішоходів. Ймовірно, курганна група тут продовжувалась ближче до Тетерева, але якщо кургани тут і були, вони не залишили ніяких слідів*» (рис. 3; Гамченко 1924, № 46, с. 45—46, план IX).

«*Курганна група розтягнута в W—O напрямку, дроблячись на три підгрупи: O (29 курганів), W (6 курганів), центральну (16 курганів) і кінцеву з WWN, від якої на узгір'ї збереглися всього 4 кургани, а інші знищені оранкою. Найбільш купні кургани O підгрупи (0—15 м). Центральної підгрупи рідші (0—20 м). W ще рідші (5—10 м). У частині підгрупи WWN, що збереглася, рідше інших (25—60 м). Загальна протяжність групи з W на O — 355 м і з N на S — 106 м*» (рис. 3; Гамченко 1924, № 46, с. 46, план IX).

«*У напрямі NNW від центральної підгрупи, по магістралі загального NNW підвищення місцевості, на вузьких лядинках висот, є рядові додаткові кургани, що становлять малі групи. Одна така група з трьох курганів знаходиться в 3 км на вершині плоскої височини, в лісі, WWN околиці х. Чижа, а інша, у складі двох курганів, WWN попередньої, на ще більш плоскій, але обширній висоті ур. Лісова Просіка, видалені одна від одної на 1,5 км. Кургани останніх груп розміщені на відстані один від одного 25—30—75 м. Всі вкриті стройовим червонолісом і в більшості добре задерновані, з переважанням ½ кустарних рослин підліску. Кургани місцеві жителі називають бугорками (пагурками). Жодних переказів у місцевій народній пам'яті про них немає. Чотири кургани групи (№№ 20, 30, 40 і 42) розкопані років 12—15 тому любителями, але при розкопках нічого не спостерігали (за словами житомирянина Н. Н. Білонюка)*» (Гамченко 1924, № 46, с. 46).

Загальний опис курганів за С. С. Гамченком. «*Кургани круглого плану, зі звичайним сповзанням насипів за загальним схилом місцевості. Навколо кожного кургану суцільний ровик, іноді поєднаний з ровиками сусідніх курганів, або переривається 1—4 перешийками. Лінія зовнішніх обрисів ровиків хвиляста і часто ледве вловима серед нерівностей поверхонь землі та маси соснового коріння. Внутрішня крутість ровиків затемнена віковими зсувами курганних пологів. Сповзання приземлило кургани і зробило їх розпливчастими, змінивши і їхні початкові форми. В даний час, коли кургани багато років під лісом, вони ще більше змінилися на вигляд і нерідко ледь помітні*» (Гамченко 1924, № 46, с. 46—47).

«*За профілем, кургани представляють відрізки кулі, більшого або меншого перетину, але не перевищуючого за своєю висотою 0,2 діаметра основи, з прямо-похилими боками і заокругле-*

5. Можемо з великою ймовірністю припустити, що поселенню раннього залізного віку тут або десь неподалік передувало поселення доби пізньої бронзи.

6. Рукопис написано російською. Розшифрування рукопису та переклад — авт. Скорочені слова, використані у рукописі, у цитованих уривках наводяться повністю (за винятком напрямків за сторонами світу). Стиль та термінологію С. С. Гамченка по можливості збережено. Підкреслення відповідають підкресленням у рукописі.

7. У рукописі помилково — «WWN околицю».

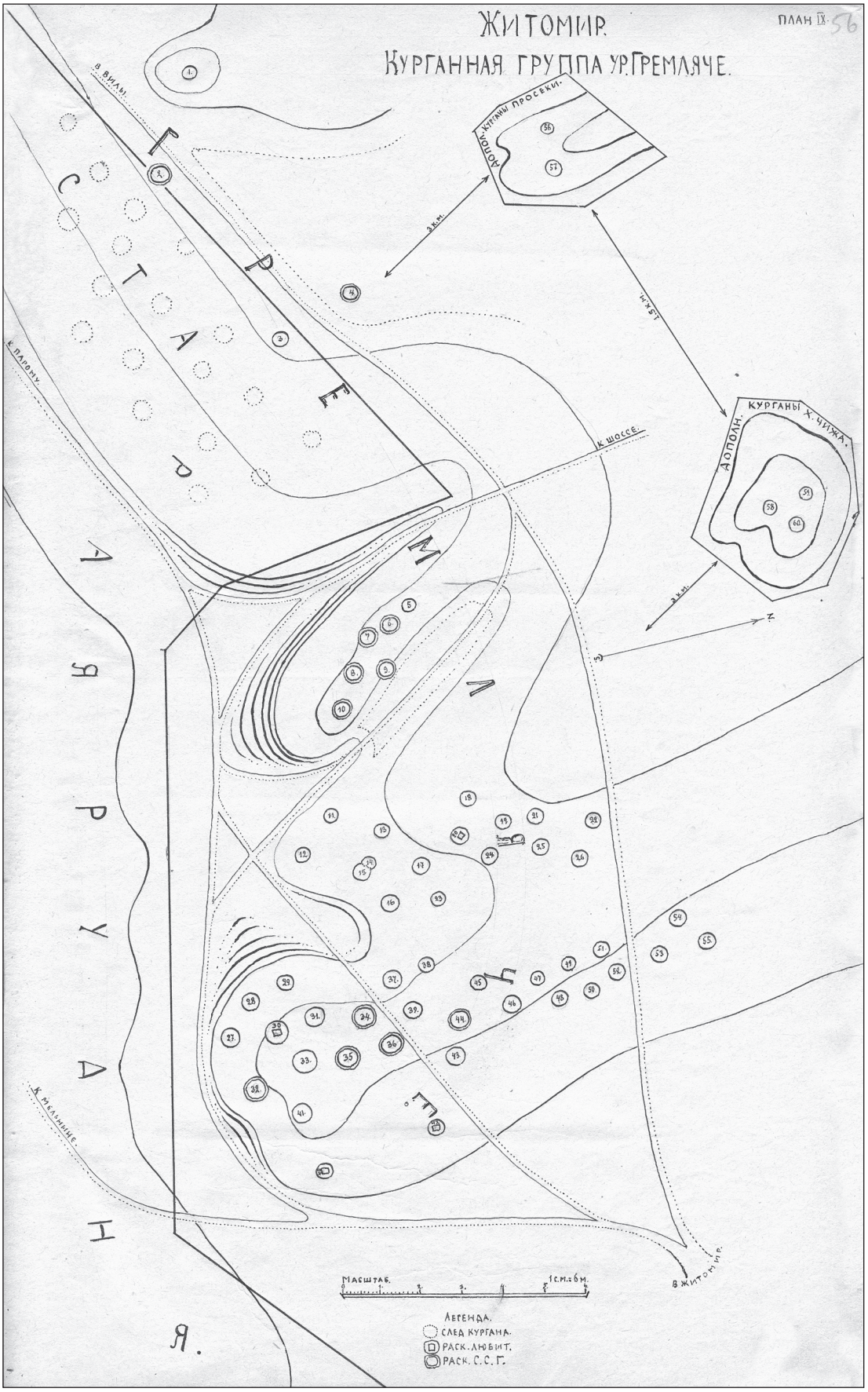

Рис. 3. Ситуаційний план розташування курганів в ур. Грем'яче під Житомиром (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 3. Plan of the location of the barrow field in the Hremiache tract near Zhitomir (after Gamchenko 1924, No. 46)

ною, без слідів горизонтальності або виїмчастості, вершинкою. Співвідношення висоти та діаметра основи коливається в межах 1 : 10—1 : 30. Межі співвідношення цього і лягли в основу підрозділу зовнішності курганів групи на три типи: більші (1 : 10), середні (1 : 20) і менші (1 : 30), що відповідає розмірам і виду самих насипів» (Гамченко 1924, № 46, с. 47).

«*Кільцевий рів, звичайно, не має берми. Помічено, що ширина ровика та його глибина знаходяться в деякій пропорційній залежності від висоти та діаметру площі основи насипу. Залежність ця може бути сформульована так: чим вищий курган і чим ширша його площа насипу, тим ширше і глибше його ровик, а якщо останній переривають (перешийки), то співвідношення ще більше позначається на глибині та ширині ровика. У багатьох інших місцевостях помічено, що в курганну епоху надавали перевагу, і чим давніша, тим більше, для насипання кургану переважно поширюватися по ширині ровика, ніж заглиблюватися в останньому. Такі, наприклад, найвищі кургани Волині, Поділля, Київщини тощо*» (Гамченко 1924, № 46, с. 47).

1

2

Рис. 4. Кургани 12 (№ 7 за планом) і 4 (№ 2 за планом) в ур. Грем'яче, фото 1924 р. (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 4. Barrows 12 (No. 7 on the plan) and 4 (No. 2 on the plan) in the Hremiache area, photo from 1924 (after Gamchenko 1924, No. 46)

«*Проміри характерних ліній Гремляцького та додаткових до нього Чижовських та Лісової Просіки могильників: висота — більших 0,4—0,5 м, середніх 0,3—0,4 м і менших 0,1—0,3 м; коло основи — більших 20—30 м, середніх 15—20 м і менших 10—15 м* [8]*; крива-утворююча* [9] *— більших 7—11 м, середніх 6—7 м і менших 4—6 м; ширина ровика — більших 3—4 м, середніх 2—3 м і менших 1,5—2,5 м і глибина ровика — більших 0,2—0,3 м, середніх 0,15—0,2 м і менших 0,1—0,15 м*» (Гамченко 1924, № 46, с. 47—48).

«*Серед курганів Гремляцької групи один подвійний курган (№№ 14—15), W—O суміщення (суміщення великого кургану з середнім), навколо якого кільцевий ровик вісімкою. Близько 10 % курганів цієї групи має суміщені або дотичні ровики. Майже в кожній з підгруп один з центральних курганів більший за інші*» (Гамченко 1924, № 46, с. 48).

Дослідження 1924 р. Розкопки на могильнику були проведені з 4 по 19 липня [10]. Загалом було розкопано 12 курганів (№ 35, 32, 9, 2, 36, 34, 6, 4, 8, 44, 10 і 7 за планом; № 1—12 за щоденником) [11] (рис. 4—16; Гамченко 1924, № 46, с. 48—60, план IX; № 48, арк. 70—71).

Для розуміння деяких розбіжностей в описах знахідок з курганів у різних архівних документах, вважаємо за доцільне простежити хронологію їх написання. Польові роботи на Грем'ячівській групі були закінчені 19 липня. А 27 грудня 1924 р. С. С. Гамченком було за-

8. Діаметри курганів при перерахунку за цим параметром: більших 6,4—9,6 м, середніх 4,8—6,4 м, менших 3,2—4,8 м.

9. В оригіналі рукопису — «кривая-образующая».

10. Точніше: 4—5, 11—12 та 18—19 липня 1924 р., що того року відповідає п'ятницям та суботам. І. Ф. Левицький приймав участь у дослідженні всіх курганів (крім № 10); О. Ф. Лагодовська — лише у роботах на першому тижні розкопок (кургани 1—4) та у п'ятницю останнього (№ 9, 10).

11. При описі курганів стиль та термінологію С. С. Гамченка по можливості збережено. Підкреслення залишені за рукописом С. С. Гамченка.

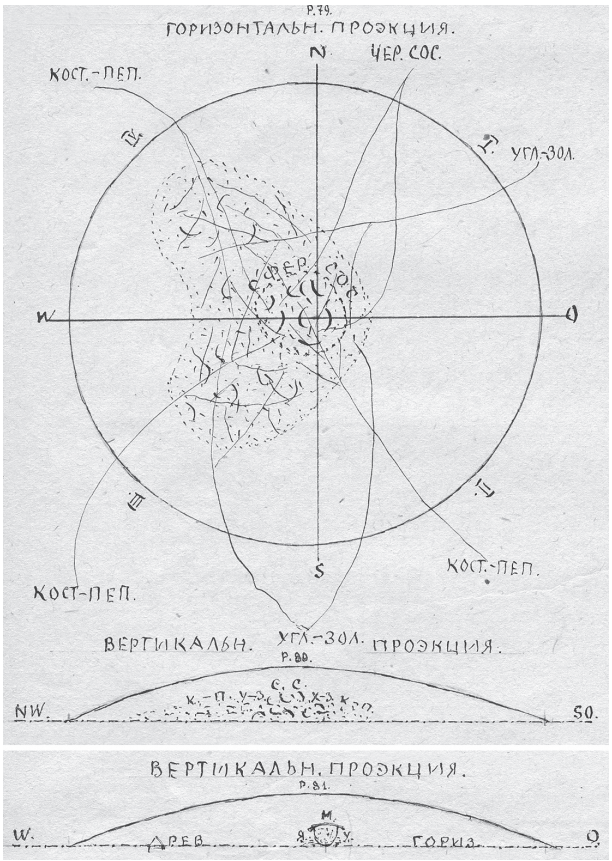

Рис. 5. Грем'яче, курган 1 (1924 р.; за планом № 35) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 5. Hremiache, barrow 1 (1924; No. 35 on the plan) (after Gamchenko 1924, No. 46)

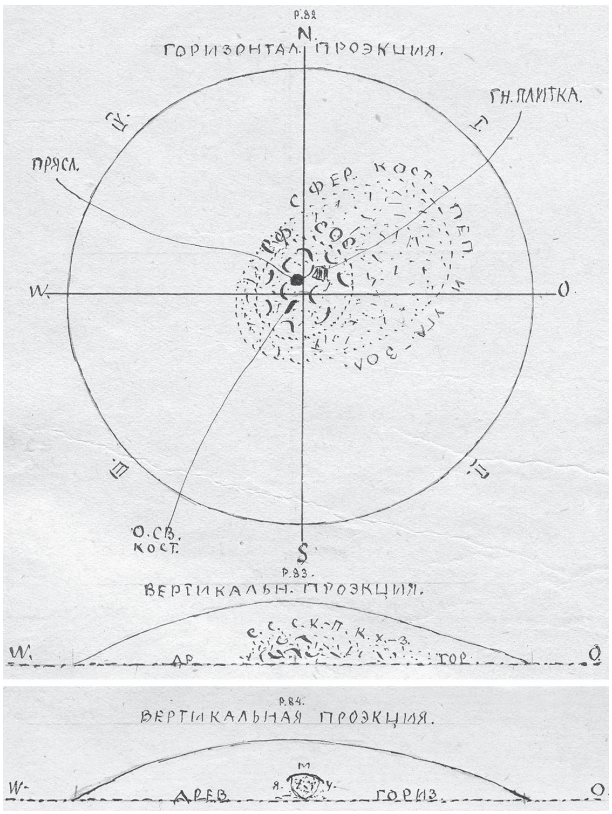

Рис. 6. Грем'яче, курган 2 (1924 р.; за планом № 32) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 6. Hremiache, barrow 2 (1924; No. 32 on the plan) (after Gamchenko 1924, No. 46)

вершено рукопис статті «*Могильник урочища Гремляче*» (Гамченко 1924, № 48). Можливо, тим самим часом слід датувати і «*Дневник раскопок*», написаний на складеному навпіл аркуші великого формату, вкладеному у кінець рукопису зазначеної статті (Гамченко 1924, № 48, с. 70—71); за розмірами та станом збереженості «щоденника» можна однозначно сказати, що його було написано не в полі [12]. 17 лютого С. С. Гамченко закінчює рукописний звіт «*Раскопки 1924 г. на Волыни*» (Гамченко 1924, № 46). Впадає в око, що чернетка — «*Опись материалов раскопок 1924 года*» — датована 21 лютим (Гамченко 1924, № 47c), а найбільш повний (остаточний?) опис матеріалів — «*Опись материалов раскопок 1924 года на Волыни*» — 23 лютим 1925 р. (при цьому у тексті опису спостерігаються численні перестановки пунктів, виправлення та дописки). Тобто робота над встановленням того, з якого ж кургану походять певні знахідки, продовжувалася і після написання остаточного тексту звіту.

Складається стійке враження, що частину знахідок за час, що пройшов між завершенням польових робіт та камеральною обробкою матеріалів, було переплутано. Яскравим прикладом є локалізація *крем'яного уламка* — одного (!) [13] на всі 12 курганів. За чернеткою статті та «щоденником» розкопок його було знайдено у кургані № 9 (Гамченко 1924, № 48, с. 65; 70, зворотній бік), за текстом звіту — у кургані 10 (Гамченко 1924, № 46, с. 57, 58), за чернетками опису — у кургані 11 (Гамченко 1924, № 47c, с. 11), а за остаточним описом — у кургані 4 (Гамченко 1924, № 47a, с. 1). Це також стосується і підрахунку фрагментів кількох посудин — деякі з них могли бути змішані під час камеральної обробки, тому «пливе» і статистика фрагментів (але не реконструйованої кількості посудин, яка знайшла відображення в опису «*Инвентарь раскопок 1924 г.*» (Гамченко 1924, № 47b, арк. 14) і збіглась за усіма описами).

Реконструйовані посуд та інші керамічні вироби з курганів, розкопаних у 1924 р., були схематично зображені на чернетках двох описів знахідок до звіту С. С. Гамченка (Гамченко 1924, № 47b, арк. 14; № 47c, с. 10—11). Іноді схеми зображень дещо різняться. Не маючи інших зображень цих виробів, наводимо далі

12. Власне, це є чернетка ненаписаного розділу 5 статті: «5. Дневник раскопок», який складається лише з однієї фрази «см. отдельную заметку» (Гамченко 1924, № 48, с. 50).

13. Це підтверджує остаточна статистика у остаточному варіанті рукопису (Гамченко 1924, № 47a, с. 3).

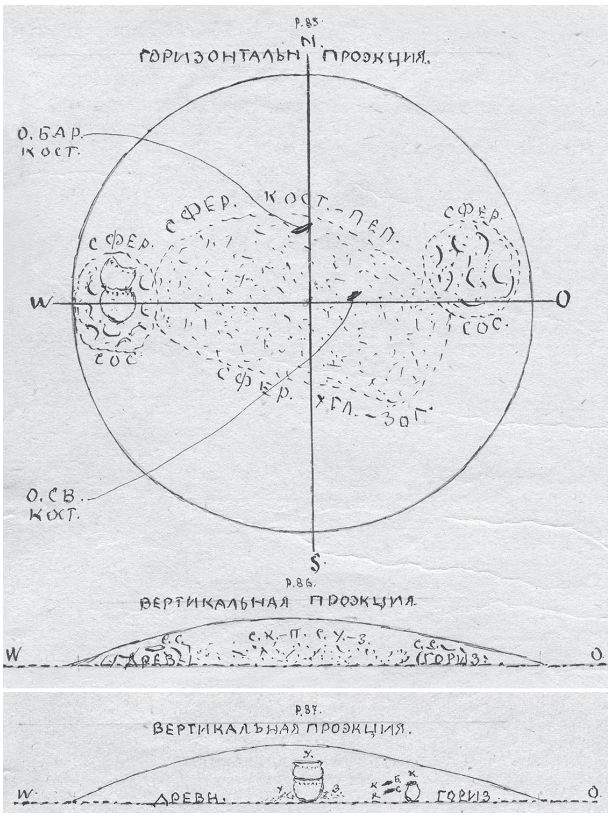

Рис. 7. Грем'яче, курган 3 (1924 р.; за планом № 9) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 7. Hremiache, barrow 3 (1924; No. 9 on the plan) (after Gamchenko 1924, No. 46)

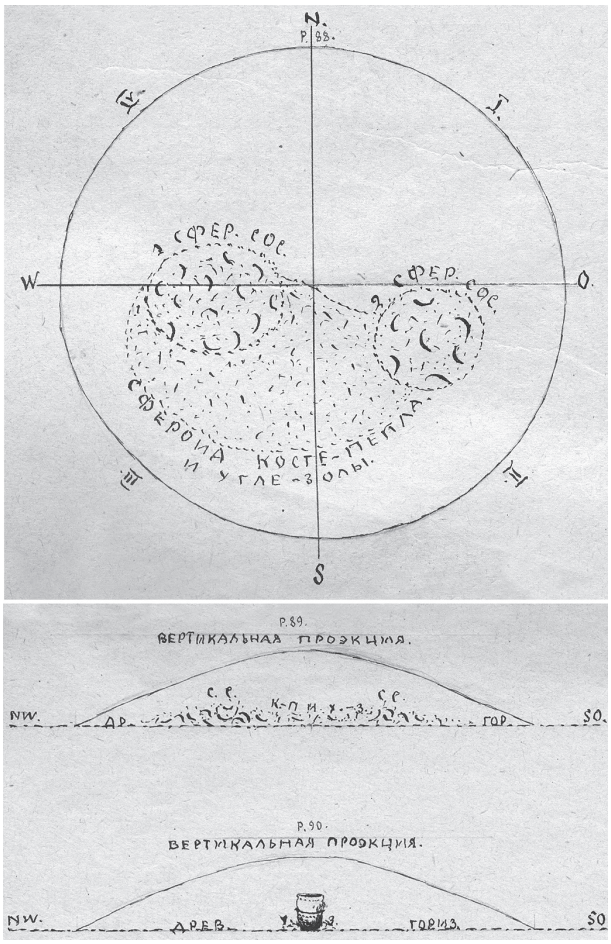

Рис. 8. Грем'яче, курган 4 (1924 р.; за планом № 2) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 8. Hremiache, barrow 4 (1924; No. 2 on the plan) (after Gamchenko 1924, No. 46)

їх за чернетками обох описів, зіставляючи між собою (рис. 17) [14].

Обумовивши певні труднощі, які виникли при зіставленні архівних джерел, перейдемо до опису курганів та знахідок на підставі документів із архіву С. С. Гамченка.

Курган 1 (1924 р.; за планом № 35; рис. 5). Розташований на південно-східній окраїні групи [15]. На вигляд один із середніх. Навколо кільцевий ровик, спільний з трьома сусідніми курганами. На NNW схилі три сосни. Такі ж сосни на підошві SW ската. Курган покритий рідким дерном, з переважанням рослинних форм підліску. Проміри: коло основи 19,88 м [16], N—S крива-утворююча 6,39 м, W—O крива-утворююча 6,39 м, висота 0,33 м, ширина ровика 2,13 м і глибина його 0,15—0,22 м. Об'єм насипу дорівнює об'єму виїмки ровика.

Пробна яма (NW): рослинний шар 0,07 м, нижче охровий пісок з легкою домішкою лесу. Поверхня насипу розбита на чотири сектори (NO, SO, SW та NW). Розкопки проводились пошаровою зйомкою землі насипу за розмірами площі основи, стругами, ½ штиками та штиками, що чергувалися із зачисткою, залишаючи культурні точки опуклими і оперуючи їхнім тонким зістругуванням (дрібним інструментом).

На глибині 0,13—0,17 м, у центральній частині і з вклиненням у SW і NW сектори на 1,73 м, з'явилися черепки, ручної роботи, слабкого випалу, з місцевої глини, з домішкою великих зерен кварцу, світло-коричневого кольору, *урни* (яйцеподібної форми, заокругленого дна, широкого горла, майже стоячого відгину слаборозвиненої шийки, з ямковим орнаментом по шийці) та *мисочки* (напівкульного типу), знаходження яких продовжувалося до стародавнього горизонту (нижче сучасного на 0,13 м). Черепки утворювали сфероїд [17],

14. На жаль, у Житомирському музеї (у 1995 р.) саму колекцію із досліджень 1924 р. нам переглянути не вдалось. Зарисовка керамічного комплекса 1924 р. залишається одним із нагальних завдань на майбутнє.

15. У рукописі звіту помилково зазначено, що курган «розташований на NO окраїні групи», що не відповідає напрямку на північ, позначеному на схемі могильника у цьому ж звіті (Гамченко 1924, № 46, план IX).

16. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 6,33 м.

17. Під назвою «сфероїд» С. С. Гамченко розуміє тривимірне скупчення у культурному шарі будь яких культурних решток — уламків посуду, кальцинованих кісток, попелу тощо.

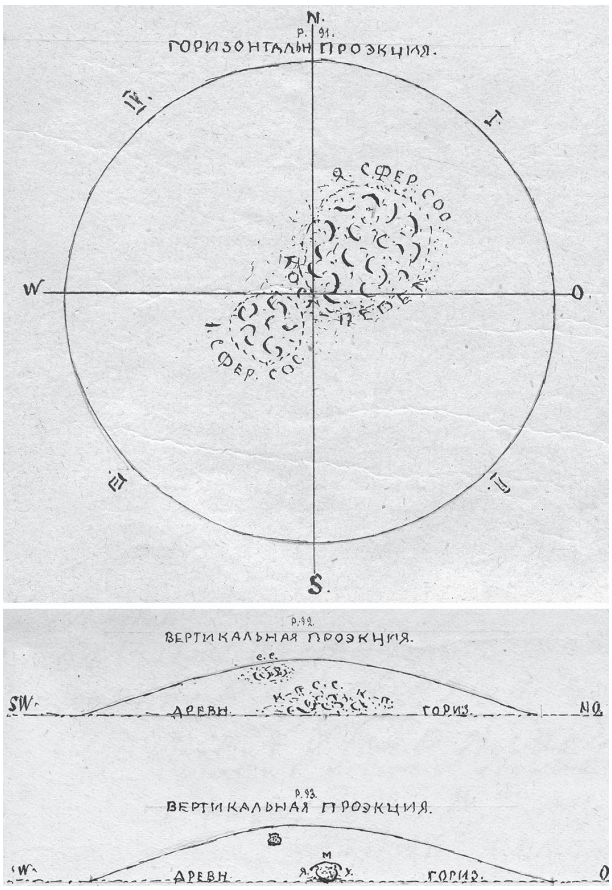

Рис. 9. Грем'яче, курган 5 (1924 р.; за планом № 36) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 9. Hremiache, barrow 5 (1924; No. 36 on the plan) (after Gamchenko 1924)

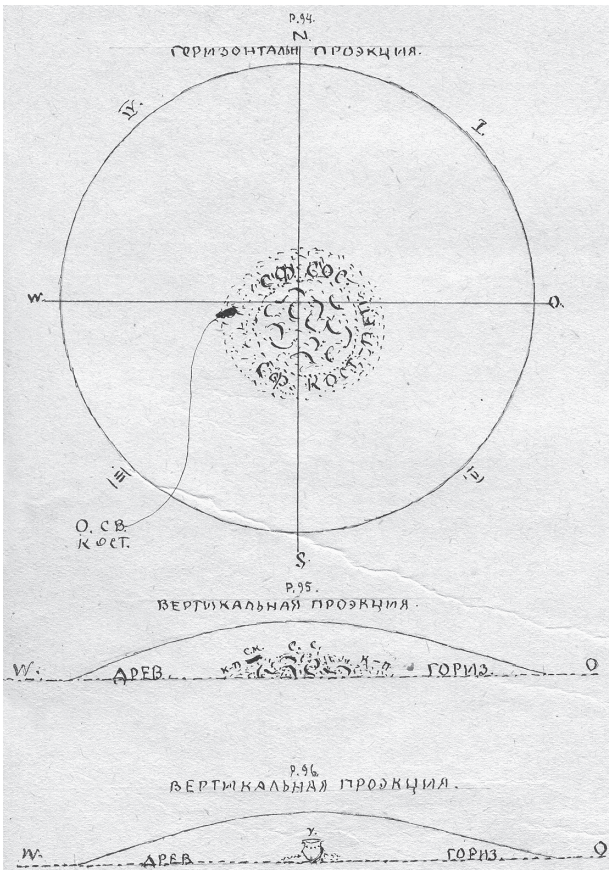

Рис. 10. Грем'яче, курган 6 (1924 р.; за планом № 34) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 10. Hremiache, barrow 6 (1924; No. 34 on the plan) (after Gamchenko 1924, No. 46)

найбільша купність якого мала розміри 1,95 × 0,21 × 0,33 м. За його межами і всередині, в III і IV секторах з глибини 0,13 м до глибини 0,46 м виявився рідко-сітчастий сфероїд кальцинованих людських кісток (дрібні осколочки 0,5—3—4 см, більш крупчасті, з рідкими вугликами (1—3 см), породу дерева яких не вдалося визначити) і пилоподібними слідами кістяного попелу та рослинної золи, розтягнутий у NW та SW напрямках, розмірами 2,28 × 2,84 × 0,24 м. Розкопки припинені на глибині 0,38 м (нерушена земля). Шари землі перевернуті та перемішані (зрушення, зміщення).

Курган досліджено 4.VII.1924 р. Співпрацювали: І. Ф. Левицький, О. Ф. Лагодовська і О. П. Червинський (Гамченко 1924, № 46, с. 48—49, рис. 79—81).

Інтерпретація С. С. Гамченка: «*Судження. Результати трупоспалення (місце не з'ясовано) поміщені в урну, яку вставили гострим дном в поверхню стародавнього горизонту і обсипали вугле-золою знизу, а зверху накрили мисочкою. Відступив від точки поховання на 3,15 м, рили кільцевий ровик, насипаючи землю на центр поховання і по колу останнього*» (Гамченко 1924, № 46, с. 49).

Знахідки з кургану 1 (за колекційними описами)[18].

1. *Посудина яйцеподібна*, ліпна, з широким горлом та заокругленим денцем (рис. 17: А, 1); 25 фрагментів (№ 1—25). Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий. По шийці орнаментована ланцюжком вдавлень.

2. *Мисочка* напівсферична[19], ліпна (рис. 17: А, 2, Б, 3); 3 фрагменти (№ 26—28). Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий. Висота — 6—7 см, діаметр денця — 2 см.

3. Уламки *кальцинованих кісток* людини (25 екз.; №№ 29—53) (Гамченко 1924, № 47a, с. 1; № 47b, арк. 14; № 47c, с. 10).

Курган 2 (1924 р.; за планом № 32; рис. 6). Розташований південніше від попереднього. На вигляд — один з більших. Навколо кільцевий ровик. Сповзання насипу на NO. Дві сосни

18. В ряді випадків інформація про знахідки за остаточним описом та чернетками не збігається — в таких випадках надаємо перевагу остаточному опису (Гамченко 1924, № 47a), а наявні розбіжності обумовлюємо в окремих виносках.

19. С. С. Гамченко позначає форму таких мисок як «півкульна миска» («полушарная миска») (Гамченко 1924, № 46), «малий відрізок кулі» («малый отрезок шара») (Гамченко 1924, № 47a), «форми півкулі» («формы полушария») (Гамченко 1924, № 48, с. 62).

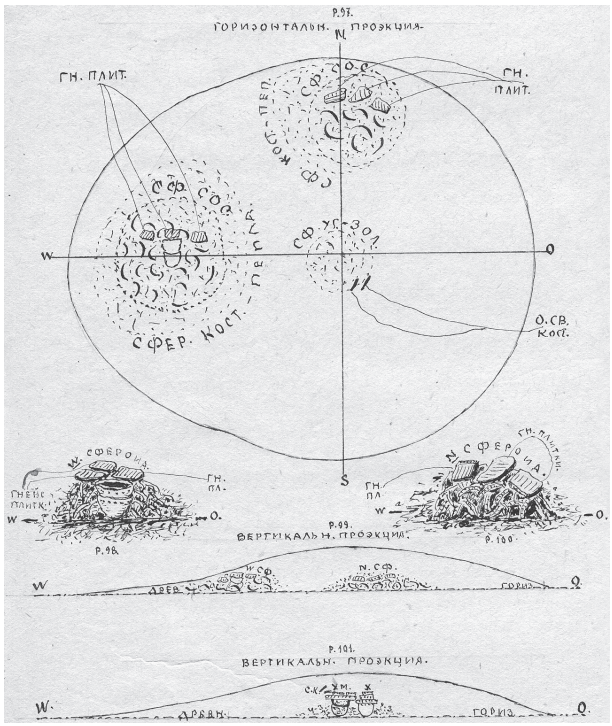

Рис. 11. Грем'яче, курган 7 (1924 р.; за планом № 6) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 11. Hremiache, barrow 7 (1924; No. 6 on the plan) (after Gamchenko 1924, No. 46).

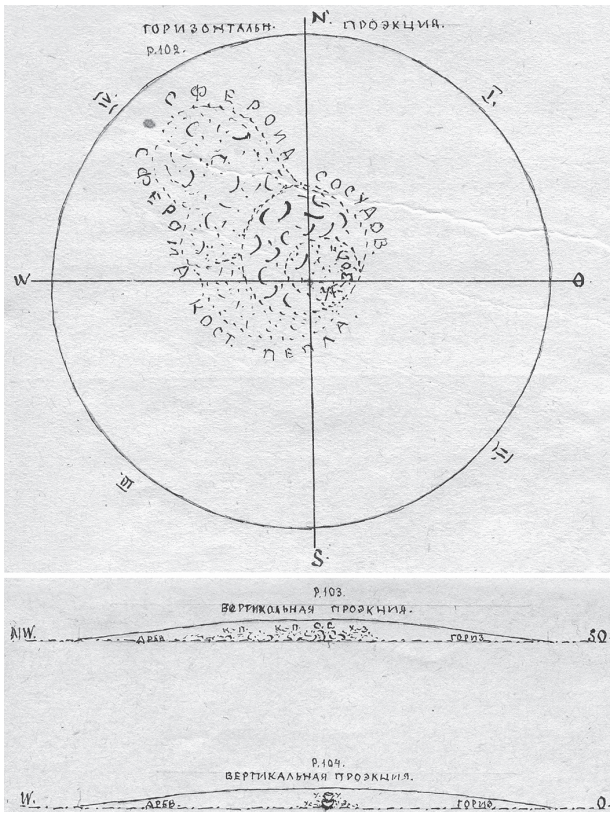

Рис. 12. Грем'яче, курган 8 (1924 р.; за планом № 4) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 12. Hremiache, barrow 8 (1924; No. 4 on the plan) (after Gamchenko 1924, No. 46)

на W скаті, дві на S і дубовий кущ у центрі. Укритий рідким дерном. Проміри: коло основи 24,14 м [20], N—S крива-утворююча 8 м, W—O крива-утворююча 7,82 м, висота 0,48 м, ширина ровика 1,07—1,24 м і глибина його 0,09—0,11 м. Зважаючи на близькість кургану 1, особлива пробна яма не закладалась. Розкопки виконувались тим самим порядком, як і на кургані 1. Поверхня насипу розбита на чотири сектори (як на кургані 1).

На глибині 0,07 м у центральній частині насипу, виявлено уламок нижньої *свинячої кісточки*. На рівні сучасного горизонту (глибина 0,48 м) і до глибини 0,02 м під ним (рівень древнього горизонту) знайдено сфероїд черепків *урни* (такий, як у кургані 1) і *миски* (так само), що розташувався в центральній частині, розмірами 1,38 × 0,49 × 0,02 м. Зі сфероїдом черепків був поєднаний, але перевершував його своїми розмірами (особливо в NO напрямку), сфероїд розсіяних кістко-попелу, кальцинованих людських кісток (0,75—4 см) і вугле-золи, що мав розміри 2,15 × 1,24 × 0,12 м. У сфероїді черепків (рівень 0,48 м), у центральній частині їх, знайдено глиняне *пряслице* (двоконусне, усічене — 5—4,5 см [21]) і поряд з ним, але значно вище (глибина 0,17 м), *гнейсову плитку* (0,18 × 0,13 × 0,03 м).

Курган досліджено 4.VII.1924 р. Співпрацювали: І. Ф. Левицький, О. Ф. Лагодовська і О. П. Червинський (Гамченко 1924, № 46, с. 49—50, рис. 82—84).

Інтерпретація С. С. Гамченка: «*Судження. Поховання таке ж, як у № 1, але можливо з тією відмінністю, що тут урна могла бути прикрита гнейсовою плиткою (у такому разі миска могла знаходитися на плитці або стоїть збоку урни). Очевидно, жіноче поховання — пряслице від веретена. Свиняча кісточка, мабуть, культова деталь*» (Гамченко 1924, № 46, с. 50).

Знахідки з кургану 2 (за колекційними описами).

1. *Посудина яйцеподібна*, ліпна (рис. 17: А, 5); 50 фрагментів (№ 54—103). Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий. По шийці орнаментована ланцюжком вдавлень.

2. *Мисочка* напівсферична, ліпна (рис. 17: Б, 7); 4 фрагменти (№ 104—107). Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий. Висота посудини — 6—7 см, діаметр денця — 2,5 см.

3. *Пряслице* усічено-біконічне (№ 108; рис. 17: А, 4, Б, 6). Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий. Висота — 2 см, діаметр — 3 см. «*Отвір не центральний (для веретена не годилося б (?)*».

4. Уламки *кальцинованих кісток* людини (22 екз.; № 109—130).

20. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 7,68 м.

21. Зазначені розміри не відповідають розмірам, позначеним у інвентарному та польовому описах.

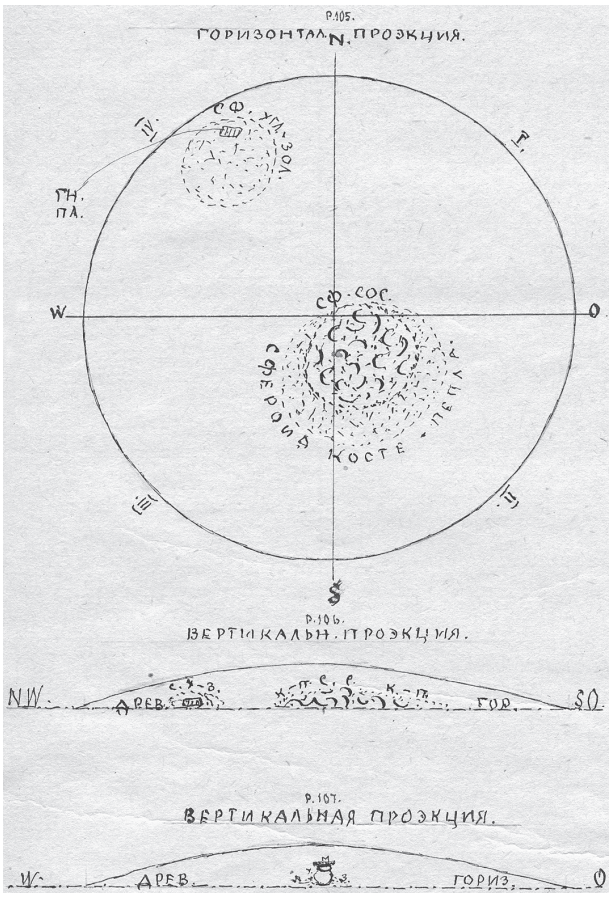

Рис. 13. Грем'яче, курган 9 (1924 р.; за планом № 8) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 13. Hremiache, barrow 9 (1924; No. 8 on the plan) (after Gamchenko 1924, No. 46)

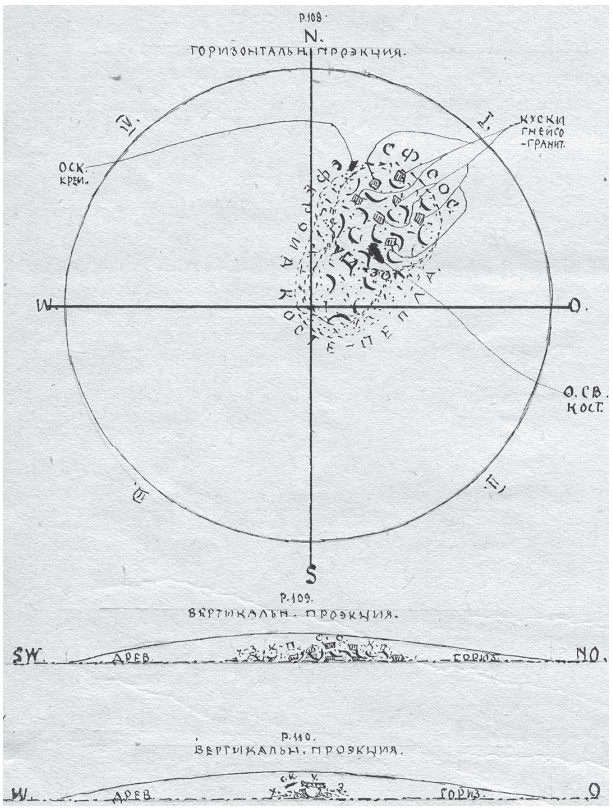

Рис. 14. Грем'яче, курган 10 (1924 р.; за планом № 44) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 14. Hremiache, barrow 10 (1924; No. 44 on the plan) (after Gamchenko 1924, No. 46)

5. *Кістки тварин* (2 екз.; № 137—138) — 2 уламки гомілкових кісток барана [22].

6. *Вуглики дубові* (6 екз.; № 131—136) (Гамченко 1924, № 47a, с. 1; № 47b, арк. 14; № 47c, с. 10, 11).

Курган 3 (1924 р.; за планом № 9; рис. 7). Розташований на краю у західній (W) підгрупі. На вигляд один із середніх. Кільцевий ровик переривчастий, з трьома перешийками (WWN, NO і SSW). Покритий рідким дерном. Проміри: коло основи 16,33 м [23], N—S крива-утворююча 5,54 м, W—O крива-утворююча 5,41 м, висота 0,23 м, ширина ровика 1,77—2,84 м і глибина його 0,12—0,23 м. Поверхня насипу розбита на чотири сектори (подібно до курганів 1 та 2). Розкопки проводились так само, як у попередніх курганах.

На глибині 0,12 м (у центральній частині) знайдено залишки *свинячої кісточки* (0,65 м від центру) та *баранячої кісточки* (1,03 м від центру). З тієї ж глибини зустрічалися в W, а нижче і по всіх секторах біля центру вуглики (породу дерева не вдалося визначити), зола, кістяний попіл і дрібні (0,5—5,6 см) осколки кальцинованих людських кісток, що спостерігалися до стародавнього горизонту (нижче за сучасний на 0,056 м) і навіть нижче останнього (0,062 м), з поширенням на SO. Сфероїд кістко-попелу, у суміші з вугле-золою, мав розміри: 2,51 × 1,97 × 0,078 м. На краю W частини кургану на рівні сучасного горизонту (глибина 0,23 м) відкриті *дві яйцеподібні урни* (типу, описаного вже в кургані 1), що лежали з ухилом на північ, причому одна урна була вставлена в іншу і південна урна (нижня) в суміші піску з суглинком, що наповнювала її, містила кістяний попіл і кальциновані людські кістки у вигляді дрібних осколків. На цій же глибині в OON частині кургану (I сектор) знайдені черепки *глекоподібної посудини* з заокругленим дном (шийка цієї посудини більш виражена, верхній бік ужче і отвір горла менше, в іншому повна схожість з урнами). Сфероїд W відстояв від центру на 2,58 м та сфероїд OON — на 2,93 м. Зниження останнього сфероїда тривало до давнього горизонту. Розміри сфероїдів посудин: W — 1,39 × 1,85 × 0,12 м та OON — 0,84 × 0,96 × 0,12 м.

Курган досліджено 4.VII.1924 р. Співпрацювали: І. Ф. Левицький, С. І. Охримець, Ф. У. Дердюк, О. Ф. Лагодовська, О. П. Червинський і К. І. Кальчук (Гамченко 1924, № 46, с. 50—51, рис. 85—87).

22. У тексті звіту йдеться про свиню (див. вище).

23. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 5,2 м.

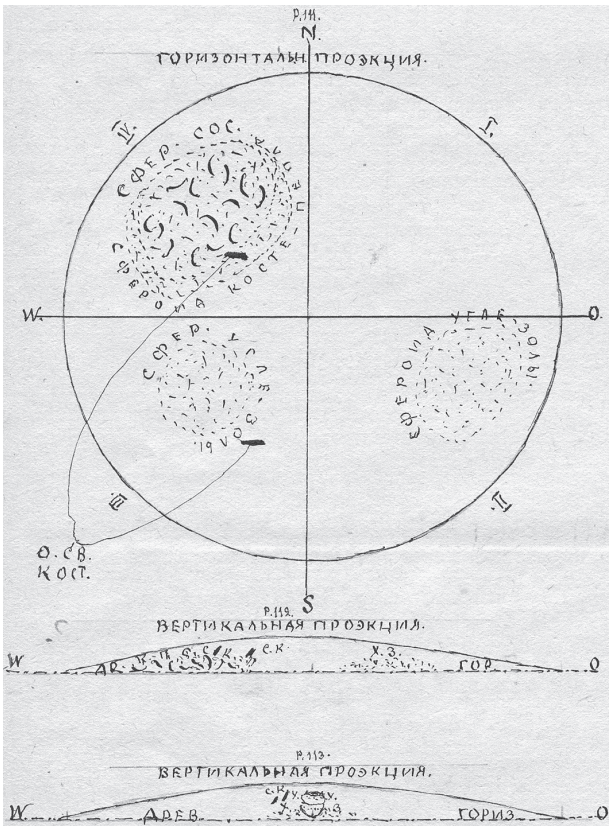

Рис. 15. Грем'яче, курган 11 (1924 р.; за планом № 10) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 15. Hremiache, barrow 11 (1924; No. 10 on the plan) (after Gamchenko 1924, No. 46)

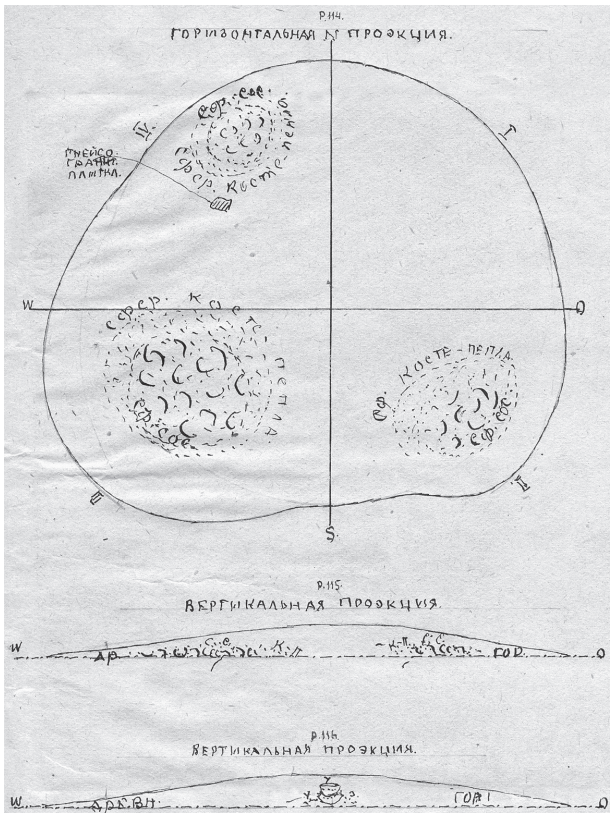

Рис. 16. Грем'яче, курган 12 (1924 р.; за планом № 7) (за Гамченко 1924, № 46)

Fig. 16. Hremiache, barrow 12 (1924; No. 7 on the plan) (after Gamchenko 1924, No. 46)

Інтерпретація С. С. Гамченка: «*Судження. У цьому кургані, як і в № 1—2, поховання результатів трупоспалення, але тут вони, завантажені в урну, накриті іншою урною і до сходу від них культова точка: глекоподібна посудина і культові кісточки. Вугле-зола частково, ймовірно, культова і частково потрапила з трупоспаленням*» (Гамченко 1924, № 46, с. 51).

Знахідки з кургану 3 (за колекційними описами).

1. Дві *посудини яйцеподібні*, ліпні (рис. 7); 25 фрагментів (№ 139—163). Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий. По шийці орнаментовані ланцюжком вдавлень. В чернетці опису згадуються «5 уламків яйцеподібної посудини (діам. 7 см)».

2. *Посудина глекоподібна*, ліпна (рис. 7; 17: А, 8); 9 фрагментів (№ 164—172). Вінця сильно відігнуті. Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий. Висота — 14—16 см, діаметр вінець — 8 см.

3. Уламки *кальцинованих кісток* людини (16 екз.; № 173—188).

4. *Кістки тварин* (№ 189—190) — 2 уламки лопаткової та променевої кістки кабана [24] (Гамченко 1924, № 47a, с. 1; № 47b, арк. 14; № 47c, с. 11).

Курган 4 (1924 р.; за планом № 2; рис. 4: 2; 8). Розташований у WWN підгрупі. На вигляд один з більших. Кільцевий ровик перерваний перешийком (N). Найбільше сповзання в напрямку OOS. Третина насипу (S—SO) кілька років під оранкою. З S (ближче до підошви) сосна. На SW частині підошви дубовий пень. На N пологості (2 м від підошви) сосновий пень та дубовий кущ. Вкритий слабким дерном. Проміри: коло основи 27,62 м [25], N—S крива-утворююча 11,36 м, W—O крива-утворююча 8,56 м, висота 0,56 м, ширина ровика 2,27 м, глибина його 0,15—0,31 м і ширина перешийка 4,97 м. Насип, як завжди в цій групі, розбитий на чотири сектори. Розкопки проводились тим самим порядком, як у попередніх курганах.

З глибини 0,17—0,22 м і до стародавнього горизонту (нижче сучасного на 0,14 м) спорадично, знаходилися в SO, SW і N частинах дрібні вуглики (дубові), зола, що тяжіли більше в S напрямку (більш велика кількість коренів). З того ж рівня, переважно в W і SO частинах, знаходилися черепки *двох яйцеподібних урн* (описаного вище типу, орнаменту тощо), розтягну-

24. У тексті звіту йдеться про 1 кістку свині та 1 кістку барана (див. вище).

25. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 8,79 м.

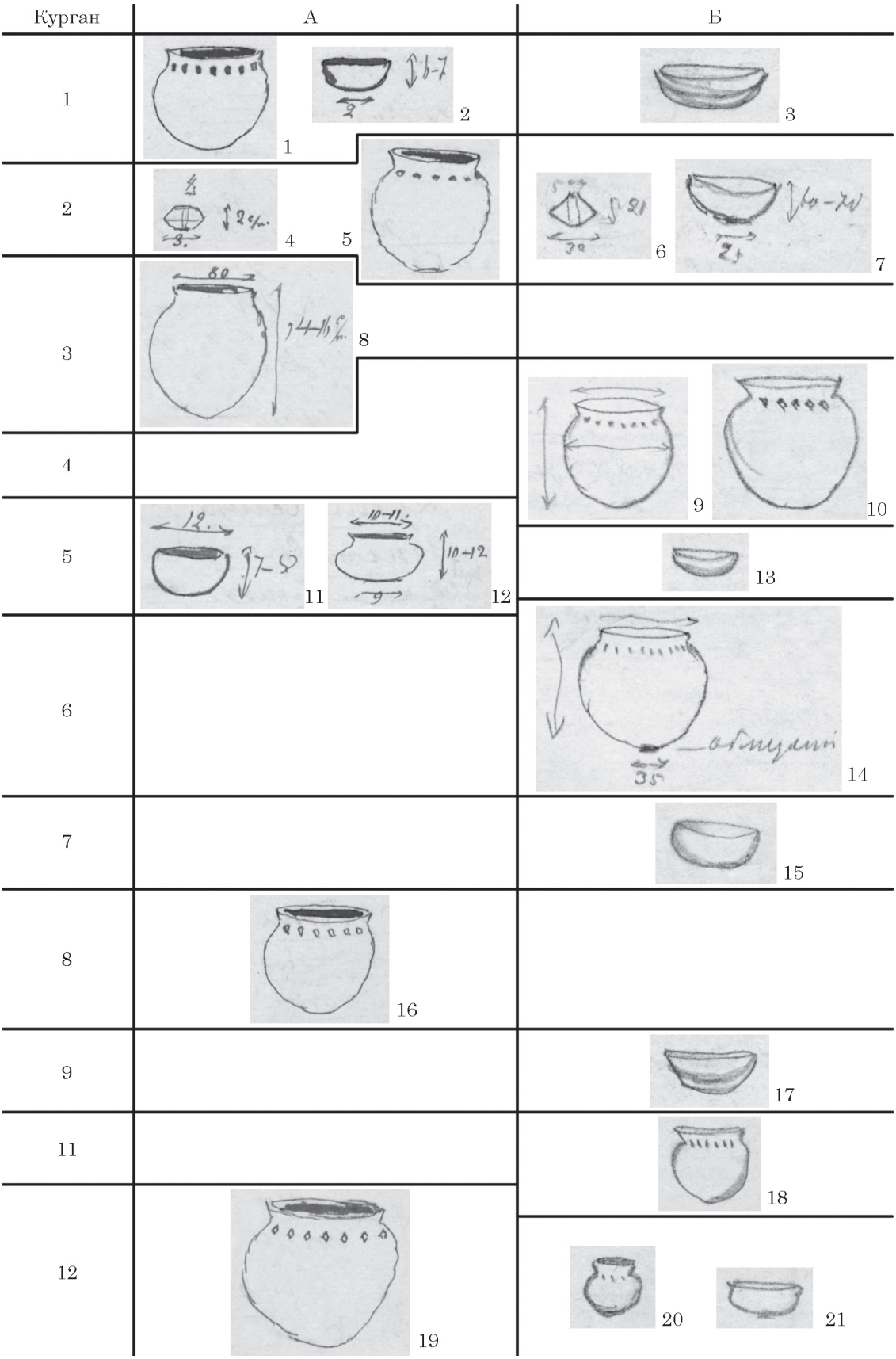

Рис. 17. Грем'яче, схематичне зображення знахідок з курганів (1924 р.) (за: А — Гамченко 1924, № 47b; Б — Гамченко 1924, № 47c)

Fig. 17. Hremiache, sketch of the finds from barrows (1924) (after: A —Gamchenko 1924, No. 47b; B — 1924, No. 47c)

тих корінням дерев. Черепки тривали до рівня стародавнього горизонту. Кучності їх утворили два сфероїда, розмірами: перший — 1,87 × 1,97 × 0,39 м і другий — 1,3 × 1,12 × 0,39 м. Разом з черепками і за межами їх, особливо з SO боку, знаходилися: кальциновані людські кістки (0,5—5 см) і кістяний порошок (попіл), що становили сфероїд розмірами 4,7 × 2,78 × 0,36 м.

Курган досліджено 5.VII.1924 р. Співпрацювали: І. Ф. Левицький, О. Ф. Лагодовська, О. П. Червинський, С. І. Охримець і Ф. У. Дердюк (Гамченко 1924, № 46, с. 51—52, рис. 88—90, фото 13).

Інтерпретація С. С. Гамченка: «*Судження. Результати трупоспалення зсипані в урну, накриту іншою урною, і перша з них встановлена на стародавньому горизонті з підгортанням низу вугле-золою*» (Гамченко 1924, № 46, с. 52).

Знахідки з кургану 4 (за колекційними описами).

1. *Посудина яйцеподібна*, ліпна (рис. 17: Б, 9); 42 фрагменти [26] (№ 191—232)[27]. Тісто з домішкою жорстви (кварцу). Колір світло-коричневий. По шийці посудина орнаментована ланцюжком прямокутних вдавлень.

2. *Посудина яйцеподібна*, ліпна (рис. 17: Б, 10); 40 фрагментів. Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий, чорний. По шийці посудина орнаментована ланцюжком підромбічних вдавлень.

3. *Уламок* крем'яного знаряддя невизначеного призначення [28].

4. *Вуглики дубові* (10 екз.).

5. Два зразки вмісту великої яйцеподібної посудини (суглинок, кістко-попіл, кальциновані кістки).

6. Шматки *гнейсових плиток* (2 екз.), знайдені в сфероїді посудини з кістко-попелом (Гамченко 1924, № 47a, с. 1; № 47b, арк. 14; № 47c, с. 10, 11).

Курган 5 (1924 р.; за планом № 36; рис. 9). Розташований поряд із курганом 1, на N від нього. За розмірами один із більших у групі. Навколо кільцевий ровик. З NO (на 3,5 м від центру) сосна. Поріс рідким дерном. Проміри: коло основи 27,74 м [29], N—S крива-утворююча 8,52 м, W—O крива-утворююча 8,52 м [30], висота 0,53 м, ширина ровика 3,37—3,55 м і глибина його 0,08—0,13 м. Поверхня насипу розбита на чотири сектори. Пробна яма (NW): рослинний шар 0,012—0,019 м і нижче суглинок. Розкопки виконувались так само, як і попередніх курганів цієї групи.

З глибини 0,04 м до глибини 0,09 м, у SW секторі (2,59 м від центру), знайдені чорні, блискучі черепки «*кубышки*» [31] (латенського типу), навколо яких розсіяні були дрібні уламки кальцинованих людських кісток (0,5—2,5 см) і кістяний попіл. Черепки ці і сфероїд кістко-попелу їх має обриси розмірами 0,84 × 0,05 м. У NO (I) секторі, на відстані від центру на 1,92 м, з глибини 0,26 м до 0,48 м проявився сфероїд черепків *яйцеподібної урни* та півкульної *миски* (тих самих типів, що у курганах 1—4), сфероїд яких мав розміри 2,13 × 1,77 × 0,22 м. Другий сфероїд (NO) містив у собі і був оповитий вуглезолою з дрібними (0,75—6 см) осколками кальцинованих людських кісток та кісткового попелу.

Курган досліджено 11.VII.1924 р. Співпрацювали: І. Ф. Левицький, К. Г. Червяк, О. П. Червинський, Ф. У. Дердюк і С. І. Охримець (Гамченко 1924, № 46, с. 52—53, рис. 91—93).

Інтерпретація С. С. Гамченка: «*Судження. Результат трупоспалення укладено в урну, яка поставлена на стародавньому горизонті та прикрита мискою. Згодом, в іншу епоху закопаний у верхньому шарі курганного насипу чорнолощений посуд також з результатом трупоспалення, але вже в період іншої культури (латена)*» (Гамченко 1924, № 46, с. 53).

Знахідки з кургану 5 (за колекційними описами).

1. *Посудина яйцеподібна*, ліпна; 15 фрагментів. Тісто з домішкою жорстви. Колір коричнево-жовтогарячий. Діаметр (вінець або корпусу?) — 8 см.

2. *Мисочка* напівсферична, ліпна (рис. 17: А, 11, Б, 13); 11 фрагментів [32]. Тісто з домішкою жорстви. Колір коричнево-жовтогарячий. Висота посудини — 7—8 см, діаметр корпусу — 12 см.

3. Уламки *кальцинованих кісток* людини (24 екз.); розміри — 18 × 15 × 7 мм і менше.

4. Зразки суглинка з кістко-попелом (3 екз.).

5. «*Вазочка*» (рис. 17: А, 12); 54 фрагменти. Колір чорно-попелястий. Поверхня «лакована». Висота посудини — 10—12 см, діаметр ві-

26. У чернетці опису загадано по 12 фрагментів кожної з двох яйцеподібних посудин (Гамченко 1924, № 47c, с. 10).

27. Подальші номери по порядку в остаточному описі (Гамченко 1924, № 47a) неодноразово виправлялися, нерозбірливі та переплутані. Тож далі ми їх не наводимо (за винятком кількох останніх номерів опису).

28. За чернетками опису крем'яне знаряддя та 10 дубових вугликів помилково (?) приписані до кургану 11 (Гамченко 1924, № 47c, с. 11).

29. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 8,83 м.

30. Параметр видається дещо заниженим. Так як по обом напрямкам вказані однакові цифри, то можемо припустити, що по одному з напрямків цей параметр було переплутано.

31. За термінологією С. С. Гамченка «кубишка» відповідає глибокій профільованій чаші, іноді — з ручкою (Лисенко, Лисенко 2024, с. 45).

32. За чернеткою опису — 1 фрагмент мисочки та 4 уламки кальцинованих кісток (Гамченко 1924, № 47c, с. 10).

нець — 10—11 см, діаметр денця — 9 см. З розсипом кістко-попелу (Гамченко 1924, № 47a, с. 1—2; № 47b, арк. 14; № 47c, с. 10).

Курган 6 (1924 р.; за планом № 34; рис. 10). Розташований на південний захід від кургану 5. На вигляд один із більших. Навколо кільцевий ровик. N третина насипу понівечена прямокутною ямою (4,27 × 1,42 м), в якій закопаний кінь (1923 р.). Насип покритий рідким дерном. Сповзання насипу помітно на SSO (ухил місцевості). Проміри: коло основи 21,31 м[33], N—S крива-утворююча 7,11 м, W—O крива-утворююча 6,39 м, висота 0,44 м, ширина ровика 2,15—2,84 м і глибина його 0,11—0,26 м. Насип розбито на чотири сектори. Розкопки проводились так само, як і кургану 1.

З глибини 0,17 м до глибини древнього горизонту (нижче сучасного на 0,05 м) і навіть нижче за нього на 0,06 м, зустрічалися, розтягнуті деревним корінням, черепки *яйцеподібної урни* (описаного вже типу), що становили сфероїд, розмірами 3,97 × 2,98 × 0,35 м. На глибині 0,13 м (2,45 м від центру), у SW секторі з N його краю знайдено уламок *свинячої кістки*. Зі сфероїдом черепків був поєднаний сфероїд кістко-попелу і кальцинованих людських кісток (0,5—6,5 см), який дещо перевершував своїми розмірами сфероїд черепків: 3,89 × 3,16 × 0,47 м.

Курган досліджено 11.VII.1924 р. Співпрацювали: І. Ф. Левицький, К. Г. Червяк, О. П. Червинський, Ф. У. Дердюк і С. І. Охримець (Гамченко 1924, № 46, с. 53—54, рис. 94—96).

Інтерпретація С. С. Гамченка: «*Судження. Результат трупоспалення поміщено в урну, яка поставлена на стародавньому горизонті. Культову подробицю складала свиняча кісточка*» (Гамченко 1924, № 46, с. 54).

Знахідки з кургану 6 (за колекційними описами).

1. *Посудина яйцеподібна*, ліпна (рис. 17: Б, 14); 13 фрагментів. Денце обім'яте. Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий; «*зі слідом рожевої вохри (?)*». Діаметр денця — 3,5 см. По шийці посудина орнаментована ланцюжком вдавлень.

2. Уламки *кальцинованих кісток* людини (27 екз.).

3. *Кістка тварини* — 1 уламок променевої кістки кабана (свині).

4. Зразок суглинка з кістко-попелом з посудини (Гамченко 1924, № 47a, с. 2; № 47b, арк. 14; № 47c, с. 10).

Курган 7 (1924 р.; за планом № 6; рис. 11). Розташований у W підгрупі, західніше ($W^{ше}$) кургану № 3. Зовні один із середніх групи. Навколо кільцевий ровик. З W боку у ровику сосна. На NNO зовнішньому краї ровика дубовий пень. Курган покритий рідким дерном. Загальне сповзання на N. Проміри: коло основи 21,3 м[34], N—S крива-утворююча 7,01 м, W—O крива-утворююча 5,73 м, висота 0,39 м, ширина ровика 3,69 м і глибина його 0,12—0,15 м. Пробна яма (OON): рослинний шар 0,12—0,17 м, охровий пісок 0,26—0,32 м, нижче суглинок. Поверхня насипу розбита на чотири сектори (як в інших курганах). Розкопки виконувались так само, як на кургані 1.

У центральній частині насипу, а також скраю W пологості та N (від центру 2,15—2,68 м) дрібні дубові вуглики та зола з глибини 0,08 м до 0,15 м. У центральній частині насипу, на глибині 0,13—0,17 м знайдено два уламки *свинячих кісток*. З глибини 0,26 м в області вугле-золи, на N і W схилах стали зустрічатися черепки двох *яйцеподібних урн* і півкульної *миски*, типів вже описаних вище, причому особливо багато їх вбачалося на W. Останнє спостерігалося чим глибше, тим густіше. Нарешті тут відкрита була розчавлена урна, прикрита мискою. В урні, серед супіску, який заповнював її, було багато дрібних (0,5—4,5 см) кальцинованих кісток і кістяний попіл. Те ж саме, рясно розсіяно було і серед черепків на W і на N. Черепки сягали глибини древнього горизонту (на 0,08 м нижче сучасного) і навіть глибше (на 0,06—0,14 м), переважно, втім, у W частині. На W, серед черепків відкрилися *три плитки гнейсу*, що припадали над центром купності урно-миски. Три такі ж *гнейсові плитки* виявилися і над черепками N і теж, приблизно, на тому ж рівні (на 0,02 м нижче за сучасний горизонт). Плитки W мали майже горизонтальне положення, а плитки N були у дещо похилому стані. Усі плитки місцевого походження (з берегових Тетерева виходів гнейсо-граніту). Розміри їх: 0,13—0,22 × 0,088 × 0,02 м. Вбачено, що одна з плиток N була частиною однієї плитки W (відстань між точками W і N дорівнює 1,42—2,1 м). Культурний сфероїд W (черепки, плитки, попіл, кальциновані кісточки, зола, вуглики) мав розміри: 0,78 × 0,48 × 0,53 м. Розміри такого ж N сфероїду дорівнюють 0,95 × 0,76 × 0,49 м. Складається враження, що сфероїд точки N — доповнення точки W і містив у собі черепки урни (описаного типу).

Курган досліджено 12.VII.1924 р. Співпрацювали: І. Ф. Левицький, К. В. Рамзай, Ф. У. Дердюк і С. І. Охримець (Гамченко 1924, № 46, с. 54—55, рис. 97—101).

Інтерпретація С. С. Гамченка: «*Судження. Результати трупоспалення складено в урну, яка утверджена на стародавньому горизонті та прикрита мискою, яка накрита плитками. Очевидно, майже теж виходить і для північної точки? Тут результати трупоспалення укладені в урну, яка поставлена на стародавній горизонт і прикрита плитками? Проте,*

33. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 6,78 м.

34. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 6,78 м.

наявність двох частин однієї й тієї плитки в двох різних точках поховання, здається неймовірним. Внаслідок чого доводиться допускати, що зрушення насипу і робота деревних коренів відтягли по одній пологості (W) W^{пу} *точку та за іншою (N) N*^{пу} *точку, які до того становили одне центральне поховання*[35]*. Вугле-зола та свинячі кісточки — культові подробиці*» (Гамченко 1924, № 46, с. 55).

Знахідки з кургану 7 (за колекційними описами).

1. Дві *яйцеподібні посудини*, ліпні (рис. 11); 12 фрагментів. Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричнево-рожевий. Орнамент: ромбічно-заокруглені ямочки.

2. *Мисочка* напівсферична, ліпна (рис. 17: Б, 15); 11 фрагментів. Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий.

3. Уламки *кальцинованих кісток* людини (12 екз.).

4. *Кістки тварин* — 1 уламок стегнової кістки кабана (свині)[36].

5. *Вуглики дубові* (2 екз.; Гамченко 1924, № 47a, с. 2; № 47b, арк. 14; № 47c, с. 11).

Курган 8 (1924 р.; за планом № 4; рис. 12). Розташований у WWN підгрупі, на NO її околиці. На вигляд один з менших групи. Навколо кільцевий ровик. Більше сповзання насипу на S. На нижніх скатах (майже підошві) п'ять соснових і дубових пнів (два на W, один на N і два на OON). Покритий рівним щільним дерном. Проміри: коло основи 9,52 м[37], N—S крива-утворююча 6,34 м, W—O крива-утворююча 5,68, висота 0,31 м, ширина ровика 2,14 м і глибина його 0,18 м. Площа насипу розбита на чотири сектори. Пробна яма (NO): рослинний шар 0,15 м, охровий пісок 0,26 м, нижче суглинок. Розкопки виконувались так само, як на кургані 1.

У центральній частині, на глибині 0,08 м, на площі 2,44 м^2, зустрічалися дрібні вуглики (порода не визначена) та зола. З глибини 0,13 м, в NW секторі, майже на половині відстані від центру до підошви і в SO секторі (за 3,25 м від підошви) знайдені черепки *двох урн* (описаного типу), з яких одна була меншою. Черепки ці продовжувалися до рівня стародавнього горизонту (нижче сучасного на 0,05 м), представляючи сфероїд більш звужений у своїй NW частини і розширений в SO, розмірами 3,29 × 0,168 × 0,22 м. Помічено, що серед черепків і вугле-золи розсіяні маленькі уламки (1,5—5 мм) кальцинованих кісток і кістяний попіл.

Курган досліджено 12.VII.1924 р. Співпрацювали: І. Ф. Левицький, К. В. Рамзай, Ф. У. Дердюк і С. І. Охримець (Гамченко 1924, № 46, с. 55—56, рис. 102—104).

Інтерпретація С. С. Гамченка: «*Судження. Результати трупоспалення завантажені в урну. Вона поставлена на стародавній горизонт і прикрита іншою урною*» (Гамченко 1924, № 46, с. 56).

Знахідки з кургану 8 (за колекційними описами).

1. *Посудина яйцеподібна*, ліпна (рис. 17: А, 16); 13 фрагментів. Тісто з домішкою жорстви. Колір жовтогарячо-коричневий. По шийці посудина орнаментована ланцюжком під трикутних / підпрямокутних вдавлень.

2. *Посудина яйцеподібна*, ліпна, «менша і тонша»; 12 фрагментів (1,5—2 см). Тісто з домішкою жорстви. Колір жовтогарячо-коричневий.

3. Уламки *кальцинованих кісток* людини (17 екз.).

4. *Вуглики дубові* (7 екз.) та *попіл* (Гамченко 1924, № 47a, с. 2; № 47b, арк. 14; № 47c, с. 11).

Курган 9 (1924 р.; за планом № 8; рис. 13). Розташований у W підгрупі, південніше (S^{ше}) від кургану № 3. На вигляд один із середніх. Насип сповзає на SW. Кільцевий ровик з NNO перерваний перешийком. Курган покритий рідким дерном. Проміри: коло основи 19,22 м[38], N—S крива-утворююча 7 м, W—O крива-утворююча 6,9 м, висота 0,35 м, ширина перешийка 3,44 м, ширина ровика 2,19 м і глибина його 0,01—0,07 м. Насип розбитий на чотири головних сектори. Пробна яма (NNO): рослинний шар 0,13—0,17 м, охровий пісок 0,23 м, нижче суглинок. Розкопки проводились так само, як на кургані 1.

На глибині 0,17 м, в SO секторі з'явилися уламки (0,5—6 см) кальцинованих людських кісток і кістяний попіл, що склали сфероїд, розмірами 1,94 × 2,12 × 0,24 м, що продовжувався до древнього горизонту (нижче сучасного на 0,05 м). У NW секторі (майже у підошви) спостерігалися, спорадично, дубові вуглики та зола, що склали розсіяний сфероїд, розмірами 0,72 × 0,53 × 0,16 м, з глибини 0,18 м до древнього горизонту (0,4 м). У цьому ж секторі, на краю сфероїду вугле-золи виявилася *гнейсова плитка* (0,15 × 0,13 × 0,03 м), на глибині 0,27 м. З глибини 0,05 м до глибини 0,4 м (древній горизонт), у SO секторі, відкритий сфероїд черепків *яйцеподібної урни* та півкульної *миски*, тих самих типів, які описані раніше. Його розміри: 0,75 × 0,58 × 0,35 м. Зі сфероїдом черепків поєднувався сфероїд кістко-попелу та кальцинованих людських кісток, хоча і перевершував перший, особливо в S напрямку.

35. На наш погляд, доцільніше припустити, що одну плитку гнейсу було зламано навпіл та розміщено у двох різних скупченнях культурних решток (?).

36. За текстом звіту та чернеткою опису — 2 уламки кісток свині (Гамченко 1924, № 46, с. 54, рис. 97; № 47c, с. 11).

37. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 3,03 м.

38. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 6,12 м.

Курган досліджено 18.VII.1924 р. Співпрацювали: І. Ф. Левицький, О. Ф. Лагодовська, Ф. У. Дердюк, Л. Ш. Калиновський, Н. А. Круковський, Л. С. Струсовський, Г. М. Кессельман і А. І. Лойца (Гамченко 1924, № 46, с. 56—57, рис. 105—107).

Інтерпретація С. С. Гамченка: «*Судження. Результати трупоспалення вміщено в урну, яка поставлена на стародавньому горизонті та накрита мискою, яку прикривали плитки. Вугле-зола, мабуть, культового значення*» (Гамченко 1924, № 46, с. 57).

Знахідки з кургану 9 (за колекційними описами).

1. *Посудина яйцеподібна*, ліпна (рис. 13); 13 фрагментів. Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий.

2. *Мисочка* напівсферична, ліпна (рис. 17: Б, 17); 2 фрагменти. Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий.

3. Уламки *кальцинованих кісток* людини (24 екз.) [39]; розміри — 10 × 5 × 1,5 мм і менше.

4. *Кістки тварин* — 1 уламок свинячої кістки.

5. Зразки суглину с кістко-попелом з яйцеподібної посудини (4 екз.) (Гамченко 1924, № 47a, с. 2; № 47b, арк. 14; № 47c, с. 10, 11).

Курган 10 (1924 р.; за планом № 44; рис. 14). Розташований в О підгрупі, на північ від кургану 5 [40]. На вигляд один з менших у групі. Навколо кільцевий ровик. Загальне сповзання спостерігалося у S напрямку. На OON частині підошви сосна. Вкритий рідким дерном. Насип розбитий на чотири сектори. Проміри: коло основи 17,75 м [41], N—S крива-утворююча 5,68 м, W—O крива-утворююча 4,26 м, висота 0,22 м, ширина ровика 2,86 м і глибина його 0,03 м. Пробна яма (NW): рослинний шар 0,18 м, пісок 0,36 м, нижче суглинок. Розкопки виконувались тим самим порядком, як на кургані 1.

З глибини 0,08 м в NO секторі стали траплятися шматочки граніту, гнейсу і кременю. Всього до глибини древнього горизонту (на 0,04 м нижче сучасного) знайдено 7 шматків граніту і гнейсу (0,06 × 0,15 × 0,05 м) і один *уламок кременю* (звичайний відкол від ядрища, розмірів 0,06 × 0,03 × 0,02 м) [42]. З глибини 0,01 м до глибини древнього горизонту, в NO секторі (переважно), досить купно, з деяким розтягуванням до S, знаходилися черепки *яйцеподібної урни* (описаного вже типу), сфероїд яких мав розміри 2,64 × 3,14 × 0,27 м, центрально поєднаний зі шматками каменю та уламочками (0,5—6 см) кальцинованих кісток та кісткового попелу, а також з вугле-золою дубового дерева. У NO же секторі, на глибині 0,17 м знайдений фрагмент *свинячої кісточки*.

Курган досліджено 18.VII.1924 р. Співпрацювали: О. Ф. Лагодовська, Ф. У. Дердюк, Л. Ш. Калиновський, В. А. Матусевич, С. І. Васютинський, А. І. Лойца і Н. А. Круковський (Гамченко 1924, № 46, с. 57—58, рис. 108—110).

Інтерпретація С. С. Гамченка: «*Судження. Результати трупоспалення завантажені в урну, яку поставили на древній горизонт, прикрили гнейсовою плиткою і знизу (з боків) обклали шматками граніту. Крем'яний уламок, — можливо, випадковість. Кісточка свиняча — культова подробиця*» (Гамченко 1924, № 46, с. 58).

Знахідки з кургану 10 (за колекційними описами).

1. *Посудина яйцеподібна*, ліпна, середнього розміру; 10 фрагментів. Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-світло-коричневий. Орнаментована підтрикутними вдавленнями (вершиною вниз), що утворюють з внутрішньої сторони «шишечки».

2. Уламки *кальцинованих кісток* людини (23 екз.).

3. *Вуглики дубові* (1 екз.) [43].

4. Зразок суглинку с кістко-попелом із посудини (Гамченко 1924, № 47a, с. 2; № 47b, арк. 14; № 47c, с. 11).

Курган 11 (1924 р.; за планом № 10; рис. 15). Розташований у W підгрупі, на південний схід (SO^{ше}) від кургану 9. На вигляд один із менших. Навколо кільцевий ровик. На N скаті (біля підошви) дві сосни. Покритий середнім дерном. Проміри: коло основи 20,19 м [44], N—S крива-утворююча 6,39 м, W—O крива-утворююча 6,43 м [45], висота 0,35 м, ширина ровика 3,57 м і глибина його 0,12 м. Пробна яма (W): рослинний шар 0,23 м, охровий пісок 0,39 м, нижче суглинок. Розкопки виконувались так само, як на кургані 1.

З глибини 0,27 м, у NW секторі, з'явилися черепки *двох урн*, описаного вже типу, знаходження яких тривало до древнього горизонту (нижче сучасного на 0,06 м) і навіть глибше за нього (на 0,08 м). Сфероїд черепків мав розміри: 3,27 × 2,31 × 0,22 м. З цим сфероїдом майже збігався сфероїд кальцинованих людських кісток (0,5—7 см) і кісткового попелу, помічений вперше на глибині 0,34 м, який припинився на глибині 0,4 м. На глибині 0,34 м, у SO сек-

39. За чернеткою опису — 4 уламки (Гамченко 1924, № 47c, с. 11).

40. За планом курганної групи (рис. 3). За текстом звіту — «NOше від кургану № 5»

41. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 5,65 м.

42. За іншими джерелами цей самий кремінь було знайдено у курганах 4 (Гамченко 1924, № 47a, с. 1), № 9 (Гамченко 1924, № 48, с. 65; 70, зворотній бік) та № 11 (Гамченко 1924, № 47c, с. 11).

43. Ця знахідка позначена лише на чернетці опису (Гамченко 1924, № 47c, с. 11).

44. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 6,43 м.

45. Останні два параметри видаються дещо заниженими.

торі, траплялися, спорадично, дрібні вуглики (породу дерева не розпізнано) та зола, які виявлялися дрібними грудочками, сильно розпушені (незліченним деревним корінням), і в WWS частини, приблизно, на тій же глибині, і закінчилися в обох місцях на глибині древнього горизонту. У NW секторі, на глибині 0,09 м, виявився уламок *свинячої кісточки*. Інший фрагмент кістки цієї тварини знайдений майже на тій же глибині у SW секторі.

Курган досліджено 19.VII.1924 р. Співпрацювали: І. Ф. Левицький, Ф. У. Дердюк, В. А. Матусевич, С. І. Васютинський, П. С. Губачев і М. Д. Радковський (Гамченко 1924, № 46, с. 58—59, рис. 111—113).

Інтерпретація С. С. Гамченка: «*Судження. Результати трупоспалення складено в урну. Урна поставлена на древній горизонт і накрита іншою урною. Вугле-зола та свинячі кісточки — культова подробиця*» (Гамченко 1924, № 46, с. 59).

Знахідки з кургану 11 (за колекційними описами).

1. *Посудина яйцеподібна*, ліпна (рис. 17: Б, 18); 44 фрагменти [46]. Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричнево-рожевий. По шийці посудина орнаментована ланцюжком вдавлень.

2. *Посудина яйцеподібна*, ліпна, меншого розміру; 18 фрагментів. Колір сіро-коричневий [47].

3. Уламки *кальцинованих кісток* людини (65 екз.).

4. *Кістки тварин* (4 екз.): 1 уламок кістки ноги барана; 3 уламки свинячих кісток (променева та хребці?).

5. Уламки двостулкової річкової *раковини* (2 екз.)

6. *Вуглики дубові* (10 екз.) [48] (Гамченко 1924, № 47a, с. 2; № 47b, арк. 14; № 47c, с. 11).

Курган 12 (1924 р.; за планом № 7; рис. 4: 1; 16). Розташований у W підгрупі, на захід (W) від № 3. На вигляд один з менших групи. Навколо кільцевий ровик. На підошві із NNW сосна. Покритий рідким дерном. Проміри: коло основи 14,2 м [49], N—S крива-утворююча 4,97 м, W—O крива-утворююча 4,99 м, висота 0,32 м, ширина ровика 2,15 м і глибина його 0,07 м. Насип розбитий на чотири сектора. Розкопки проводились так само, як на кургані 1.

З глибини 0,19 м у SW і SO, а частково і NW секторах з'явилися черепки двох *яйцеподібних урн* і однієї *миски* (напівкульної) описаних вже типів і чорно-попелясто-лакової *вазочки* (латенського типу). Черепки вазочки, відкриті в NW секторі, були перемішані з кальцинованими людськими кістками, кістковим попелом, дубовими вуглинками та золою. Вони, з'явившись на глибині 0,19 м, припинилися через 0,04 м. Сфероїд цих культурних залишків мав розміри 0,26 × 0,44 × 0,04 м. Черепки ж урн і миски (SW і SO сектора) тривали до стародавнього горизонту (нижче сучасного на 0,06 м) і нижче його на 0,07 м, все більше і більше згущуючись, особливо в SW секторі, в якому по обробці його, мали розміри: 3,21 × 2,64 × 0,29 м. Сфероїд черепків SO сектора був розмірів — 2,68 × 2,3 × 0,21 м. Сфероїди SW і SO містили у собі кальциновані людські кісточки (0,5—6,5 см), кістковий попіл і вугле-золу (порода дерева не з'ясована). На S краю сфероїда NW сектора знайдено шматок місцевого гнейсо-граніту (0,04 × 0,09 × 0,13 м).

Курган досліджено 19.VII.1924 р. Співпрацювали: І. Ф. Левицький, К. І. Гаврилюк, П. С. Губачев, К. І. Потоцький і Ф. У. Дердюк (Гамченко 1924, № 46, с. 59—60, рис. 114—116, фото 12).

Інтерпретація С. С. Гамченка: «*Судження. Результати трупоспалення поміщені в урну. Вона поставлена на стародавньому горизонті та накрита іншою урною. Поруч поставлено миску. Чорно-попелясто-лакова посудина — вміщена в насип кургану з результатом трупоспалення вже іншого часу (пізнішого). Ймовірно, ця посудина була накрита плиткою гнейсо-граніту*» (Гамченко 1924, № 46, с. 59—60).

Знахідки з кургану 12 (за колекційними описами):

1. *Посудина яйцеподібна*, ліпна (рис. 17: А, 19); 62 фрагменти [50]. Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий. По шийці орнаментована ланцюжком підромбічних вдавлень.

2. *Посудина яйцеподібна*, ліпна, середнього розміру; 15 фрагментів. Тісто з домішкою жорстви. Колір світло-коричневий, жовтогарячий.

3. *Посудина яйцеподібна*, ліпна, менша (рис. 17: Б, 20); 40 фрагментів [51]. Колір світло-коричневий. По шийці орнаментована ланцюжком вдавлень.

4. *Мисочка* напівсферична, ліпна (рис. 17: Б, 21); 2 фрагменти. Тісто з домішкою жорстви. Колір рожевий, світло-коричневий.

5. Уламки *кальцинованих кісток* людини (19 екз.).

46. У остаточному описі виправлено, що «44 фрагменти двох яйцеподібних посудин» (Гамченко 1924, № 47a, с. 2).

47. Ця знахідка позначена лише на чернетці опису (Гамченко 1924, № 47c, с. 11), але, враховуючи виправлення у остаточному описі (див. попередню примітку), загальну кількість посудин у кургані це не змінює.

48. Вуглики (разом із крем'яним уламком — див. кургани 4 та 10) позначені лише на чернетці опису (Гамченко 1924, № 47c, с. 11).

49. Діаметр кургану при перерахунку за цим параметром — 4,52 м.

50. В остаточному описі виправлено, що «62 фрагменти двох яйцеподібних посудин» (Гамченко 1924, № 47a, с. 2).

51. Посудина позначена на чернетці опису (Гамченко 1924, № 47c, с. 11). В остаточному описі (Гамченко 1924, № 47a, с. 2) ця позиція викреслена, але, враховуючи виправлення у остаточному описі (див. попередню примітку), загальну кількість посудин у кургані це не змінює.

6. *Вуглики дубові* (2 екз.) [52].

7. «*Вазочка*»; 34 фрагменти (№ 815—848). Колір чорно-попелястий. «*34 гончарні черепки сірого кольору*», «*типу курган № 5*» (Гамченко 1924, № 47a, с. 2—3; № 47b, арк. 14; № 47c, с. 11).

За остаточним описом колекція матеріалів з могильника Грем'яче складає 848 номерів. Серед них: уламків кальцинованих людських кісток — 274; уламків кісток тварин — 13; керамічних виробів — 522; уламок кремня — 1; зразків культурних решток — 38 (Гамченко 1924, № 47a, арк. 2, с. 3).

Аналіз результатів досліджень 1924 р. (за С. С. Гамченком). У рукописному звіті С. С. Гамченка за 1924 р. наведені лише безпосередні результатам розкопок курганів в ур. Грем'яче. Однак серед чернеток до звіту є рукопис статті «*Могильник урочища Гремляче*», датований 27/XII 1924 р., у якому дослідник зосереджується на більш широких узагальненнях здобутих матеріалів та обґрунтуванні датування пам'ятки (Гамченко 1924, № 48, с. 50—69). Вважаємо за доцільне навести ці узагальнення та судження С. С. Гамченка, написані незабаром після завершення розкопок, повністю [53].

«[с. 53]… *У кожному дослідженому кургані знаходили у більшій чи меншій кількості кальциновані уламки кісток, найближчий розгляд яких відносить їх до типу перепалених людських кісток. Сфероїди кальцинованих кісток містять і кістковий порошок, характерного кольору (білого, іноді з чорнотою і жовтизною) і цього порошку, хоча він і розпорошений, а частково і розсмоктався, багато. Порошок цей безсумнівно того ж походження, що і кальциновані кістки, тобто складає доповнення до останніх і того ж походження,* [с. 54] *як і вони, що завжди спостерігається при похованні результатів трупоспалення.*

Отже, кургани досліджуваної групи містять у собі поховання результатів трупоспалення, тобто представляють могили, а група — могильник. У кожному розкопаному кургані були, у більшій чи меншій кількості, хоч і розтягнуті корінням дерев, черепки, купність сфероїдів яких давала уявлення про рівень дійсного їхнього початкового становища. Сфероїди черепків поєднані: одні зі сфероїдами кістко-попелу, а інші зі сфероїдами дубових вугликів та деревної золи, які спостерігалися також у розпорошеному стані у всіх курганах. Рівні купчастості сфероїдів вугле-золи були тотожні з рівнями сфероїдів кістко-попелу. Таким чином складалося переконання, що результати трупоспалення поміщалися у свої посудини поховального типу.

Інші посудини, складаючи неодмінну [с. 55] *деталь поховання, повинні бути віднесені до типу посудин культового типу, причому деякі з них містили вугле-золу. Специфічна чорнота і деяка прожарюваність черепків деяких посудин дали поняття про те, що частина культового типу посудин містила якесь варево (страву), як необхідну подробицю поховального ритуалу.*

У деяких курганах, у суміші сфероїдів купності кістко-попелу та черепків посуду поховального типу знаходилися цілі або поламані, невеликі сієнітові плитки[54]*, призначення яких, як кришок таких посудин очевидна, тим більше, що і місцезнаходження їх над черепками верхньої частини цих посудин само відтінило їх призначення. Але це явище спостерігалося не у всіх курганах. Отже, інші поховальні посудини, ймовірно, покривалися іншими посудинами, кількість яких у таких випадках і перевищувала асортимент (набір) поховальних посудин першого різновиду поховання.*

Інші з курганів містили під черепками [с. 56] *низів поховальных посудин сієнітові плитки того ж характеру, що й попередні, і оскільки це явище спостерігалося не в одному кургані, звідси можна зробити висновок, що поховальні посудини з кістко-попелом в інших випадках ставилися на плитках (При гостродонності мало можливо!). Знаходження подібних-же плиток з боків купності поховальних посудин, рівним образом спостереження знахідки навколо цих купностей поколотого щебню гнейсограніту, вказує на обгортування (обгортку) посудин поховання плитками і щебенем, що становить нову деталь поховання.*

Вивчення глибин залягання рівнів поховання дозволило зробити висновок, що правилом хоча й було поміщення поховальних посудин на тодішній горизонт землі, який виявляється завжди більш-менш нижчим від сучасного горизонту, але це правило треба розуміти так, що поховальні посудини ставилися в ямку невеликих розмірів (0,5 м—0,8 м) заокруглену, або квадратну, або прямокутну, [с. 57] *в піску (під дерном), що в деяких похованнях супроводжувалося підсипкою з білого або кольорового (охрового) піску і навіть огортанням з боків ним же (може бути, для кращої стійкості гостродонності). Рівні культових посудин збігаються з рівнями поховальних, іноді поряд, а іноді окремо, хоч по сусідству, але часто в іншому секторі майданчика поховання.*

---

52. Ці знахідки позначені лише на чернетці опису (Гамченко 1924, № 47c, с. 11).

53. Рукопис написано російською. Розшифрування рукопису та переклад — авт. Стиль та термінологію С. С. Гамченка по можливості збережено, за винятком незначних суто технічних правок. Рукопис (до опису кераміки) написаний суцільним масивом; розбивка на абзаци — авт., за смисловими блоками. Підкреслення відповідають підкресленням у рукописі С. С. Гамченка; ***жирний курсив*** — авт.

54. У тексті звіту С. С. Гамченка мова йде про гнейси та гнейсо-граніти, широко поширені на території Житомирської обл.

Зрідка у верхній частині насипу, центрально (переважно) або дещо збоку (виключно О^го напрямку), у той час як, поховання майже завжди дотримувалося W—O, з легким ухилом до N—S) знаходилися перегнилі шматки кісток свині (кабана), барана (вівці), корови (бика), навколо яких концентрувалася вугле-зола, а іноді (щоправда рідко) і черепки посудини культового типу. Залишки культових кісток, що перегнили, дали судження про поміщення у верхній частині насипу деяких частин (лопаткова, плечова і ножна) туші тварин [с. 58] *(свині, барана, бика), при яких бувала і культова посудина і культова ж вугле-зола.*

В одному з поховань, у сфероїді кістко-попелу, перемішаному зі сфероїдом черепків похо-вального посуду, було і глиняне ***пряслице****.*

Одного разу (курган № 7), на рівні поховання, більше до W від центру, в 1,5—2 м О^ше посудин поховання, відкритий фрагмент ***потилич-ної частини людського черепа***[55]*, досить міцний, а інші його частини були згнилими. Дослідник припускає, що в цьому кургані, серед культового посуду знаходилася мисочка (на зразок півкулі), випиляна з людського черепа. Мисочку з усіх боків обточили, а нижня її час-тина збереглася.*

У одних курганах (№ 1—6, 8—11), тобто в більшості, одне поховання, і в № 7 і 12 по два поховання. У одних курганах (№ 1, 2 і, мабуть, 8) поховання центральні. В інших (№ 3, 4 та 8) тяжіють до W^і частини насипу. У третіх (№ 5 і 9) до О^і. У четвертих (№ 6) до S^і. У п'ятих: NW (№ 11) і NO (№ 10). Таку різноманітність дослідник схильний приписувати або сповзан-ню насипу, або зсуву корінням, або похоронами у різну пору року (зимою S^ше, влітку N^ше), або, нарешті, нестійкості поховального порядку, або випадковостям при насипанні насипу (Не центральність). [с. 59] *У курганах з подвій-ним похованням: одне поховання у W^ві частині (№ 7) або у SW^ві (№ 12), а інше в NO^ві (№ 7) або SO^ві (№ 12). Культові посудини відкривалися: іноді (№ 1, 2, 6, в обох похованнях 7го, 10, 11 і SW 12го) суміщені з поховальними або окремо: № 3 (з О^го), 4 (з О^го), 5 (з W^го), 8 (з SO^го), 9 (з NW^го) та 12 (в одному похованні з NNW).*

Культові кістки *знайдені в курганах № 3, 6, 7, 10 і 11, тобто у 5^ти курганах 12^ти розко-паних. Дослідник припускає, що культові кіс-тки були і в інших курганах, де або згнили, або поламані і розпушені, розтягнуті деревним корінням, а потім загубилися або розсмокта-лися. Останнє припустимо тим паче, що зус-трічалися світло-коричневі невеликі плями біля знайдених кісточок, які спостерігалися і в курганах, що не містили культових кісточок.*

Число посудин було різне: у курганах № 1, 2, 4, 5, 8—11 по дві, у № 7 і 12 по дві при кожному похованні, а в № 3 і 6 по три. Культові посу-дини представлені були звичайно в кожному з поховань однією посудиною (крім тієї, що при культових кістках), хоча це судження може бути і не зовсім точним (може бути було і більше?), за відсутністю належним чином чи-сельного матеріалу. [с. 60] *Поховальних посу-дин зазвичай одна. Типом поховальних посудин була урна. Типами культових посудин: горщик і мисочка (в одному випадку і половина люд-ського черепа). Найближчий розгляд черепків посудин дав нижченаведені спостереження.*

Поховальна урна*. Форма яйцеподібна, з окру-гленим, кулястим, трохи обім'ятим знизу, дном (радіуси*[56] *7—8 см). Широке горло діамет-ром 15—16 см. Слабко опуклий верхній бік (на 3—4 см), що спадає відлого до кулястості дна. Край тупо зрізаний. Відгин прямий (довжина 5 см) і під 25°—30° відхилений назовні. Ший-ка (майже відсутня) параболічна (між низом відгину і верхом верхнього боку). Висота не перевищує 28—30 см. Товщина: краю 7—8 мм, відгину 6 мм, шийки 6—7 мм, верхнього боку 5—6 мм, середнього боку 6—7 мм, нижнього боку 4—6 мм та дна 6—7 мм. У суміші додано багато великих та середніх зерен кварцу. Основа суміші — жовта глина. Суміш слабо пром'ята: шари і зерна кварцу розподілені не рівномірно. Робота, хоч і ретельна, але ручна. Обидві поверхні ретельно обім'яті та згладжені (сліди видно зсередини та зовні) долонями; проте дрібно-горбисті і нерівні (плоскос-ні, дрібні ділянки), але форма опуклостей та сферичні контури яйцеподібності дотримані, окомірно,* [с. 61] *симетрично та акуратно. Випал міцний. Колір: усередині світло-корич-невий, з темно-сірими плямами (згоряння рослинних підмісей глини), зовні — темніший (від більш частих темно-сірих плям) і в зла-мі — світло-коричневий, а місцями сірий. На верху верхнього боку, безпосередньо нижче ший-ки, круговий ланцюжок із овальних, трохи на-хилених вправо, рідко проведених (15—22 мм) заглиблень, з більшим натиском вгорі, глибиною 3—4 мм, при довжині 7—8 мм і ширині 5—6 мм. В одному випадку заглиблення були ромбічно-овально-розтягнуті, з натиском вгорі, косо проведені, довжиною 9—10 мм, ши-риною 5—6 мм і такою ж глибиною (5—6 мм) на відстані 16—21 мм одне від одного. Іноді ланцюжок цей складений з дрібних цилінд-ричних ямок: діаметром 4—5 м/м, глибиною 2—4 мм і на відстані 14—16 мм одна від одної. Кругових згладжувань немає.*

Вміст району урни становили: суглинок та пісок, з кістковим попелом та рідкими

55. При описі кургану № 7 С. С. Гамченко ніде не згадує про цю знахідку. Однак «Череп» позначений у центрі кургану на схемі у «щоденнику» розкопок, а на експлікації зроблено напис: «Череп — горщик» (Гамченко 1924, № 48, арк. 70, зворотній бік).

56. Мабуть, на увазі маються діаметри (?).

кальцинованими кісточками. Найбільш цільно і купно збереженими виявилися урни курганів № 7 (W²⁰ поховання) і 12 (SW²⁰ поховання), причому урна поховання кургану № 7 лежала похило на N горлом і мала вставленим в отвір горла горщик (дном), нахилений так само. [с. 62] *Горщик був яйцеподібної форми і частини його були змішані із суглинком, піском, кістковим попелом, але у сильно розрідженому вигляді. Середовище горщика мало світло-коричневі плями, які побачені у гниючих культових кісточок.*

***Культовий горщик**. Яйцеподібної форми. Дно трохи позначене (обтискання більше, ніж в урни). Загалом, повна подібність до урни, але з більш стійким дном (головна відмінність). Відповідність частин форми таке ж, як в урни. Відгин коротший, прямий і більш нахилений назовні (до 45°). Край усічений тупо і заокруглений. Шийка параболічна. Випуклість у верхньому боці та слабка (за радіусом до 3 см). Середній бік і нижній трохи опуклі і переходять у кулястість дна. Видно, що горщик — подальший розвиток форми урни. Ланцюжок, як і в урні, на тому самому місці, з вузьких, косих і витягнутих прямокутників, з натиском вгорі. Робота ручна. Суміш, колір, формування, згладжування, випал — ті ж, що і в урни.*

***Мисочка** форми півкулі. Дно трохи обтиснуте. Нижній бік менше заокруглений. Розміри:* [с. 63] *діаметр отвору 15—25 см, висота 10—13 см. Край тупо обсічений, трохи заокруглений і хвилястий (як у урни та горщика). Товщина: краю 3—4 мм, боку 3—4 мм та дна 4—4,5 мм. Суміш і обробка ті ж, що і в урни та горщику. Робота ручна. Випал міцний. Колір: світло-коричневий, місцями з рожевим відтінком, а в зламі місцями сірий. Знаходилися рідко, у вигляді черепків, розтягнутих корінням. Мисочки —всі культового характеру. Ними покривали іноді урни, але вони містили щось (жирове просочування) — харчові засоби.*

***Пряслице**. Форма: подвійний, усічений конус, кособокий, із заокругленим ребром. Центральний циліндричний отвір (зроблено односторонньо, з іншого кінця вихідні зазубрини). Суміш, обробка такі ж, як в урни і горщику, але робота менш акуратна (отвір боковий). Випал міцний. Робота ручна. Розміри: діаметр середини 35—37 мм, висота 20—22 мм, діаметр отвору 6—8 мм*[57]*. Знаходилося в суміщених сфероїдах кістко-попелу та черепків. Потрапило в поховання як знаряддя (веретено пряжі) виробництва.*

*Яйцеподібні урни, яйцеподібні горщики, півкульні мисочки, їх ручна робота, суміш і її структура, техніка обробки, та й візерунки (орнамент) відповідають **неолітичній епосі**, коли з особливих причин, мабуть, кам'яні знаряддя не поміщалися в поховання. Трупоспалення* [с. 64] *виконано десь. Результат його завантажено в урну. Вона поставлена в ямці (до піску), іноді на плитці, в інших випадках на пісковій присипці. Верх урни закритий мисочкою, горщиком чи плиткою. Іноді боки урни обставлені плитками або завантажені щебенем, або в обгортці з піску. Мисочка або горщик — урни культового значення (з чимось). Якщо їх немає при урні, то поставлені окремо та іноді покриті плиткою. Відступивши по колу, рили ровик (широкий, відповідно відстані до центру від підошви), якого глибина поступово ставала більшою, у міру наближення до підошви, і насипали землю на центр і боки поховання. Так виникли кургани. Родинні могили сусідили одна з одною і ровики їх стикалися чи поєднувалися. У верхній частині насипу, під час поховання або пізніше (?), на пісочній настилиці клали культове м'ясо з кістками, біля якого ставили і культову посудину, з вугле-золою або харчовим продуктом»* (Гамченко 1924, № 48, с. 53—64).

Зауважимо відсутність крем'яних виробів у курганах, досліджених у 1924 р. «*У Гремляцькій курганній групі, за винятком **одного осколка кременя** (відкол від кирки при насипанні кургану) у насипі кургану № 9 (на краю NW²⁰ сектора), інших ознак кам'яних знарядь не знайдено*» (Гамченко 1924, № 48, с. 65). Однак, як було зазначено вище, навіть номер кургану, з якого походить цей крем'яний уламок, на сьогодні не можна вже встановити однозначно. Не виключаємо, що кремінь з насипів взагалі було «пронесено» землекопами, набраними із місцевого населення. Непрямим підтвердженням цього припущення є результати досліджень 1945 р.

Дослідження 1945 р. Дослідження пам'ятки було відновлено Житомирською розвідувальною експедицією у 1945 р. На той час в урочищі збереглося лише 13—15 курганів, п'ять з яких було розкопано з 19 по 27 серпня (рис. 18—22). Залишки могильника розташовувалися у південно-східній частині курганної групи, зафіксованої С. С. Гамченком (Гамченко 1924, план IX), між шосейною дорогою, що веде з Житомира на Альбінівку [58], та р. Тетерів, на захід від Корбутівки. Загальна розкрита площа становила 170 м² (Махно 1945, с. 32—44; 1949, с. 205—209).

У роботах взяли участь: 1) молодший науковий співробітник ІА АН УРСР Є. В. Махно (начальник експедиції); 2) науковий співробітник Житомирського обласного науково-дослідного музею Р. І. Плон, 3) науковий співробітник Бердичівського краєзнавчого музею Б. В. Кут-

57. Останній параметр у рукописі статті закреслено олівцем.

58. 1946 року указом Президії Верховної Ради УРСР село Альбінівку було перейменовано на Тетерівку.

кін; наукове керівництво експедицією взяв на себе зав. Львівського відділення ІА АН УРСР професор М. Ю. Смішко.

Кургани розташовувалися на відстані 15—25 м один від одного. На момент досліджень усі вони були задерновані та поросли соснами віком понад 60 років (рис. 18—21). Висота курганів, становила 0,15—0,25 м, діаметр — 5,8—7,5 м. Насипи курганів складалися з дернового шару (0,1—0,12 м) та шару сірого піску (0,15—0,2 м). Глибше йде світло-сірий пісок із залізистими жовтуватими прошарками (Махно 1949, с. 205).

Кургани досліджували в такій послідовності: № 4, 3, 2, 1, 5, чим зумовлена і послідовна прив'язка курганів один до одного, починаючи від кургану № 4. На польових кресленнях та польових шифрах на знахідках кургани позначені римськими цифрами (I—V). Матеріали з розкопок 1945 р. зберігаються в Наукових фондах ІА НАН України (Колекція № 18, ГРМ-45, скринька 1; ред. Сон 2007, с. 290).

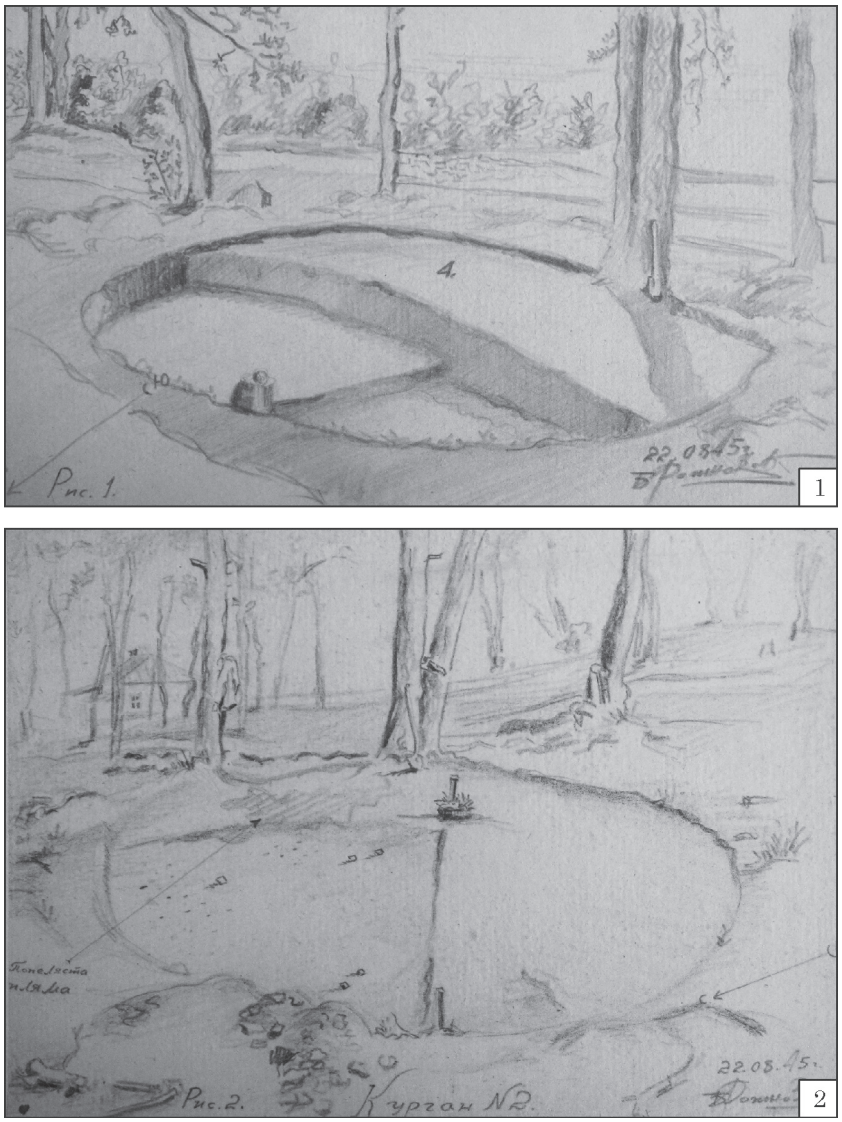

Рис. 18. Кургани в ур. Грем'яче, 1945 р. (за Махно 1945)
Fig. 18. Barrows in the Hremiache tract, 1945 (after Makhno 1945)

Курган 1 (1945 р.) (рис. 22: 1). Розташований на відстані 12—13 м на південь від кургану № 2 [59]. Висота кургану 0,15—0,2 м; діаметр 7,2 м. У північно-східному та південно-західному секторах на кургані росло по одній сосні. Курган розкопувався вручну секторально-поштиковим зняттям, з залишенням знахідок на попиках. Розкоп розкритий на глибину 0,9—1,0 м. Насип складається з дернового шару (потужність 0,1—0,12 м) та шару жовто-сірого насипного піску (потужність 0,2—0,25 м). У насипу виявлено незначну кількість фрагментів ліпних посудин.

У центрі кургану, на глибині 0,35 м, виявлено купку дрібних фрагментів перепалених кісток разом із кістковим попелом, що фіксувалася до глибини 0,7 м. Серед цих кісток, у куті південно-східного сектора кургану, на відстані 0,1 м від R_0, на глибині 0,45 м, знайдено *бронзову шпильку* (1). Під центром скупчення кісток зафіксовано підокруглу ямку діаметром 0,3 м, глибиною 0,1 м. У південно-східній частині південно-східного сектора, на глибині 0,75 м, виявлено розвал *ліпної мисочки* (2) та невелику *крем'яну пластину* (7) (Махно 1945, с. 38—39, 43; 1949, с. 208, рис. 1).

Згідно з описом 1945 р., у кургані знайдено: фрагменти посудин — 43 (зокрема 15 фрагментів від мисочки); каміння — 14; крем'яна пластина — 1; бронзова шпилька — 1. Усього знахідок — 59 (Махно 1945, с. 41).

У колекції у НФ ІА НАН України представлені такі знахідки.

1. *Шпилька бронзова* типу Грем'яче (рис. 23: 1). Виготовлена з дроту, верхня частина якого розклепана у вузьку пластину, прямокутну в перетині, і закручена по горизонталі навколо стрижня за годинниковою стрілкою [60] в 1,75 обо-

59. Курган 25 за планом 1924 р. у звіті С. С. Гамченка (?).

60. У публікації Є. В. Махно головка шпильки зображена так, що складається враження ніби вона закручена проти годинникової стрілки (Махно 1949, табл. I: 2), що не відповідає дійсності.

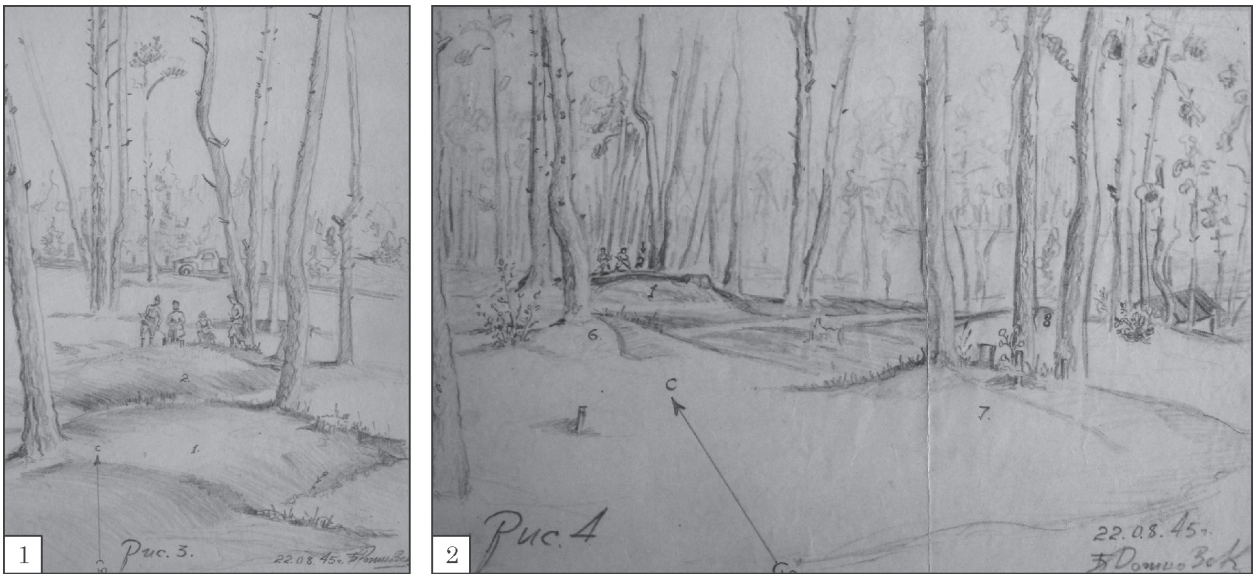

Рис. 19. Кургани в ур. Грем'яче, 1945 р. (за Махно 1945)
Fig. 19. Barrows in the Hremiache tract, 1945 (after Makhno 1945)

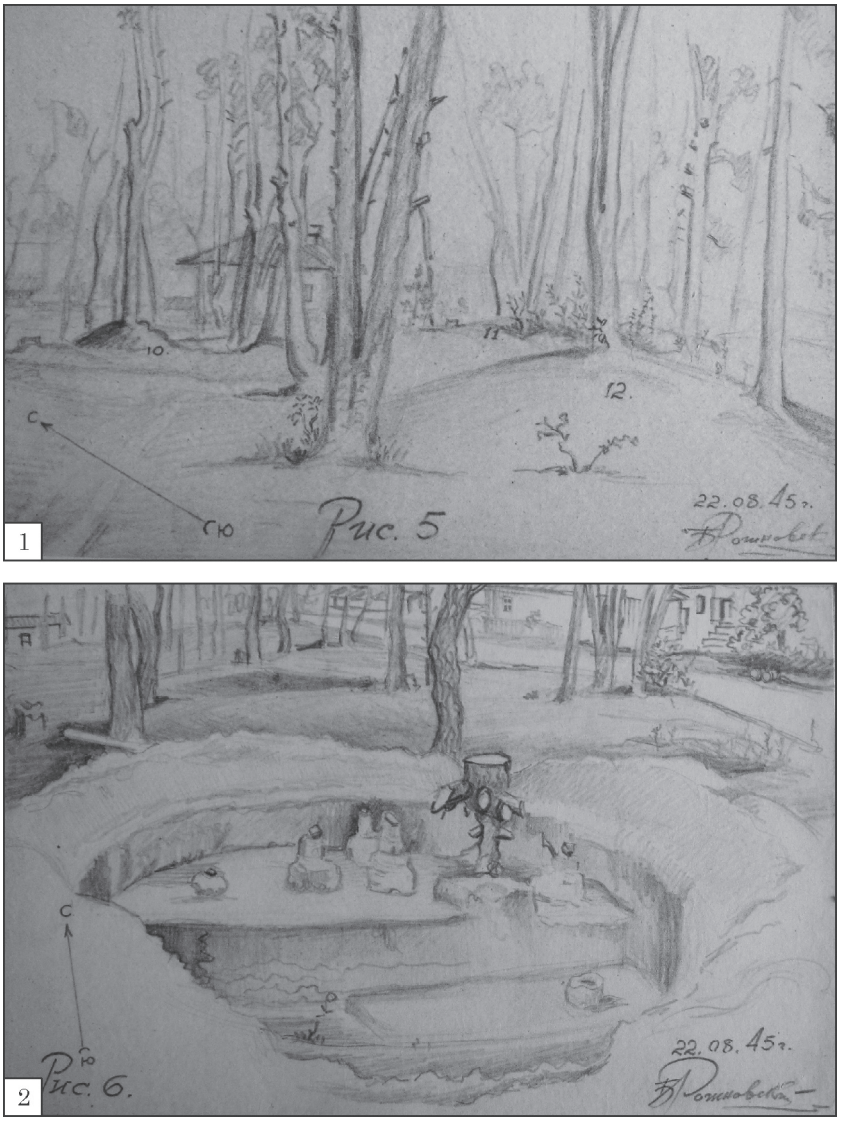

Рис. 20. Кургани в ур. Грем'яче, 1945 р. (за Махно 1945)
Fig. 20. Barrows in the Hremiache tract, 1945 (after Makhno 1945)

роти, утворюючи свого роду «шляпку» у вигляді присадкуватого циліндра. Основна частина стрижня кругла у перетині; верхня його частина нижче головки — підквадратна, завита куванням за годинниковою стрілкою вздовж поздовжньої осі в 4,5 обороти. Вістря стрижня обламане. Довжина частини шпильки, що збереглася, — 124,5 мм; довжина крученої частини стрижня — 35 мм. Діаметр головки — 8,7 × 9 мм. Діаметр стрижня — до 3 мм; ширина крученої частини — до 3,2 мм. Ширина пластини головки — до 2,8 мм; товщина — 0,4—1,2 мм. Шпилька вкрита зеленою патиною; слідів дії вогню не зафіксовано.

2. *Миска* напівсферична, ліпна (№ 2; рис. 23: 9). Вінця звужуються до краю, край заокруглений. Посудина дещо асиметрична; зріз вінець хвилястий. Денце плоске, з плавним переходом у стінки [61]; зсередини трохи опукле. Тісто з домішкою жорстви, піску. Колір поверхонь жовтий, жовтувато-сірий, сірува-

61. В публікації Є. В. Махно профіль миски повернутий так, що вона видається округлодонною (Махно 1949, табл. I: 3), що не відповідає дійсності.

то-жовтий; у зламі — чорний. Поверхні загладжені, шерехато-загладжені, бугристі. Діаметр вінець — 145 мм; по краю — близько 140 мм. Діаметр денця — близько 55 мм. Висота посудини — 60—66 мм. Товщина вінець — 8—9 мм; по краю — 4—5 мм. Товщина стінок — 6—8,5 мм. Товщина денця — до 9,5 мм у центрі; біля стінок — до 8,5 мм. Є. В. Махно зазначає, що «*форма миски повністю аналогічна мискам, знайденим 1924 р. у курганах цього могильника*» (Махно 1945, с. 39).

3. *Фрагмент вінець ліпного горщика* (№ 8) (рис. 24: 1). Виявлений у SO секторі. Вінця трохи відігнуті; край потовщений, заокруглений. Тісто з домішкою жорстви, піску. Колір сірий. Поверхні шерехато-загладжені. Товщина вінець — 9,5—11 мм. Товщина стінки — 8—9,5 мм.

4. *Фрагмент вінець ліпного горщика* (№ 24; рис. 24: 3). Виявлений у NW секторі. Вінця лійчасті, потоншені до краю; зріз сплощений горизонтально. Тісто з домішкою жорстви, піску, блискіток слюди. Колір червонувато-бурий; зсередини — жовтувато-бурий. Поверхні шерехато-загладжені. Товщина вінець — до 7 мм, звужуються до краю до 3—4 мм. Товщина стінки — 8 мм.

Рис. 21. Кургани в ур. Грем'яче, 1945 р. (за Махно 1945)
Fig. 21. Barrows in the Hremiache tract, 1945 (after Makhno 1945)

5. *Фрагмент вінець ліпного горщика* (№ 36) (рис. 24: 2). Виявлений у NW секторі. Вінця лійчасті; край сплощений під кутом 45°, з вираженими верхнім і зовнішнім кутами. Тісто з домішкою жорстви, піску. Колір сірувато-жовтий, жовтувато-сірий. Поверхні загладжені, шерехато-загладжені. Товщина вінець — 6 мм, стінки — 7 мм.

6. *Фрагменти стінок* ліпного посуду — 18 екз.

7. *Крем'яна пластина* (рис. 24: 5; Махно 1949, табл. I: 4). Кремінь сірувато-жовтий, напівпрозорий. Розміри — 36 × 15 × 6 мм.

8. Уламки *кальцинованих кісток* [62].

Курган 2 (1945 р.) (рис. 22: 3). Крайній курган від шосейної дороги; розташований на північний захід від курганів 3 та 4 [63]. Висота кургану 0,15—0,20 м; діаметр 7,8 м. У північно-східному секторі кургану росли дві сосни. Розкопувався курган пошаровим зняттям насипу з залишенням контрольного стовпа у центрі кургану. Знахідки (вкрай нечисленні) залишалися на місці їх виявлення. Місце кургану досліджено до глибини 0,9—1,0 м.

Відразу після зняття дернового шару, на глибині 0—0,5 м у північно-східному секторі зафіксовано темну золисту пляму. Після зачистки на рівні 0,3 м від вершини кургану, в центрі фіксувалася темно-сіра пляма з великою кількістю вугликів і, мабуть, кальцинованих кісток. На північ від неї у північно-східному секторі також залишалася золиста пляма з великою кількістю вугликів. Така сама пляма, 2,5 × 1,1 м, фіксувалася і на відстані 1,4 м на південь від центру.

62. Уламки кальцинованих кісток з курганів 1 і 3 у колекції перемішані; загалом 103 екз.

63. Курган 22 за планом 1924 р. у звіті С. С. Гамченка (?).

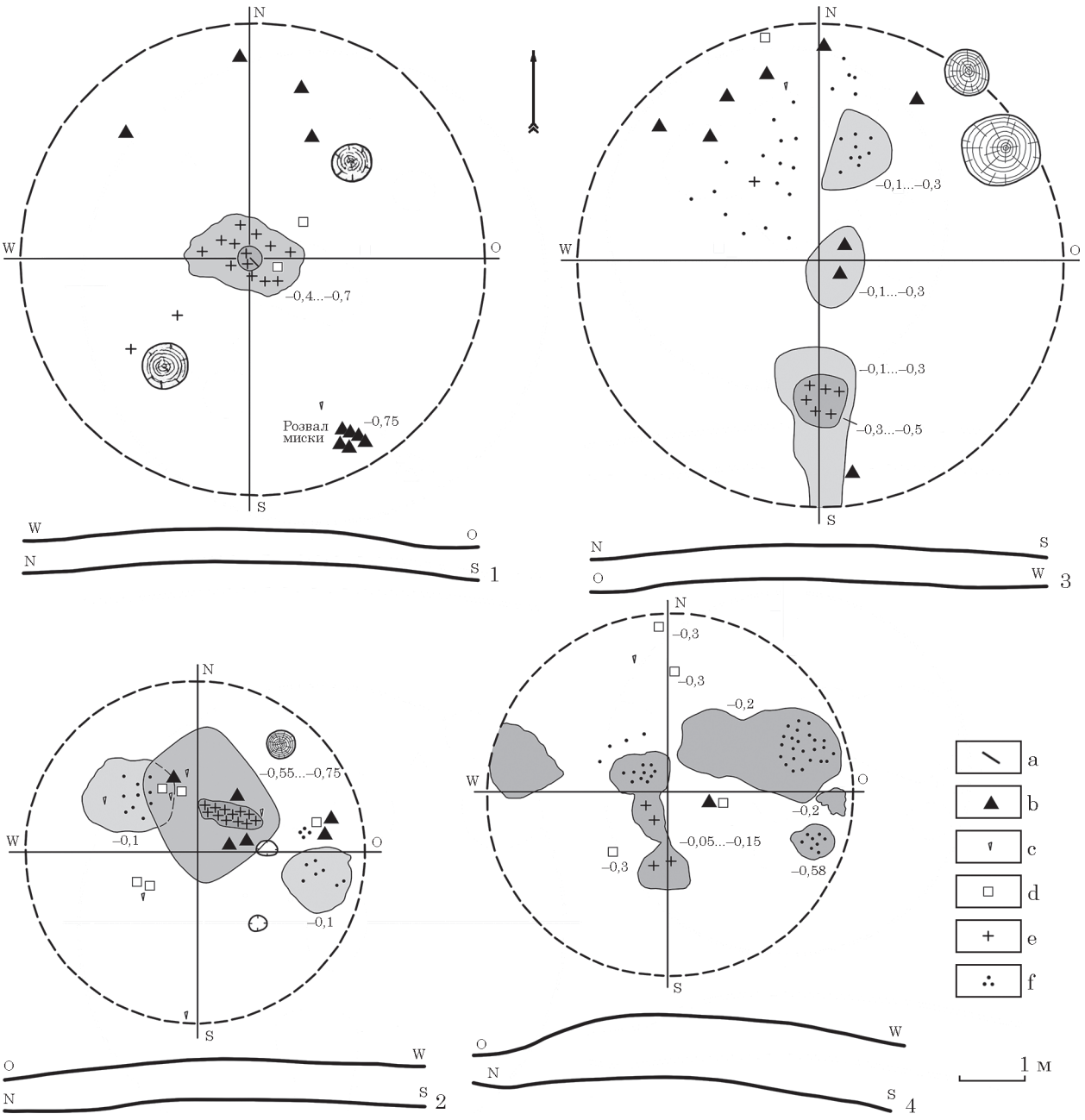

Рис. 22. Кургани в ур. Грем'яче, 1945 р.: 1 — курган 1; 2 — курган 3; 3 — курган 2; 4 — курган 4 (за Махно 1945; 1949; обробка креслень у графічному редакторі С. Д. Лисенка). **Умовні позначення:** a — бронзова шпилька; b — фрагмент ліпного посуду; c — кремінь; d — камінь; e — кальцинована кістка; f — вуглики

Fig. 22. Barrows in the Hremiache tract, 19451 — barrow 1; 2 — barrow 3; 3 — barrow 2; 4 — barrow 4 (after Makhno1945; 1949; processing of drawings in the graphic editor S. D. Lysenko). **Legend:** a — bronze pin; b — fragment of molded pottery; c — flint; d — stone; e — calcined bone; f — charcoal

У північно-західному секторі виявлено кілька фрагментів ліпних посудин. На глибині 0,3—0,5 м знайдено *крем'яний відщеп*.

У південній половині кургану нижче золистого шару зафіксовано пляму майже підквадратної форми. У ямі виявлено кілька фрагментів ліпної кераміки та жменька кальцинованих кісток (Махно 1945, с. 37—38).

Згідно з описом 1945 р., у кургані знайдено: фрагменти посудин — 20; каміння — 23; крем'яний відщеп — 1. Усього знахідок — 44 (Махно 1945, с. 41).

У колекції представлені такі знахідки.

1. *Фрагмент вінець ліпного горщика* (№ 56; рис. 24: 4). Виявлений у SO секторі на глибині 0,3 м. Вінця лійчасті; край заокруглений. Тісто з домішкою жорстви, піску. Колір сірувато-жовтогарячий, сірувато-жовтий. Поверхні шерехато-загладжені, бугристі. Товщина вінець — 6,5—8 мм. Товщина стінки — 9,5—10 мм.

2. *Фрагменти стінок* ліпного посуду — 19 екз.

Курган 3 (1945 р.) (рис. 22: 2). Розташований на відстані близько 50 м на північний схід

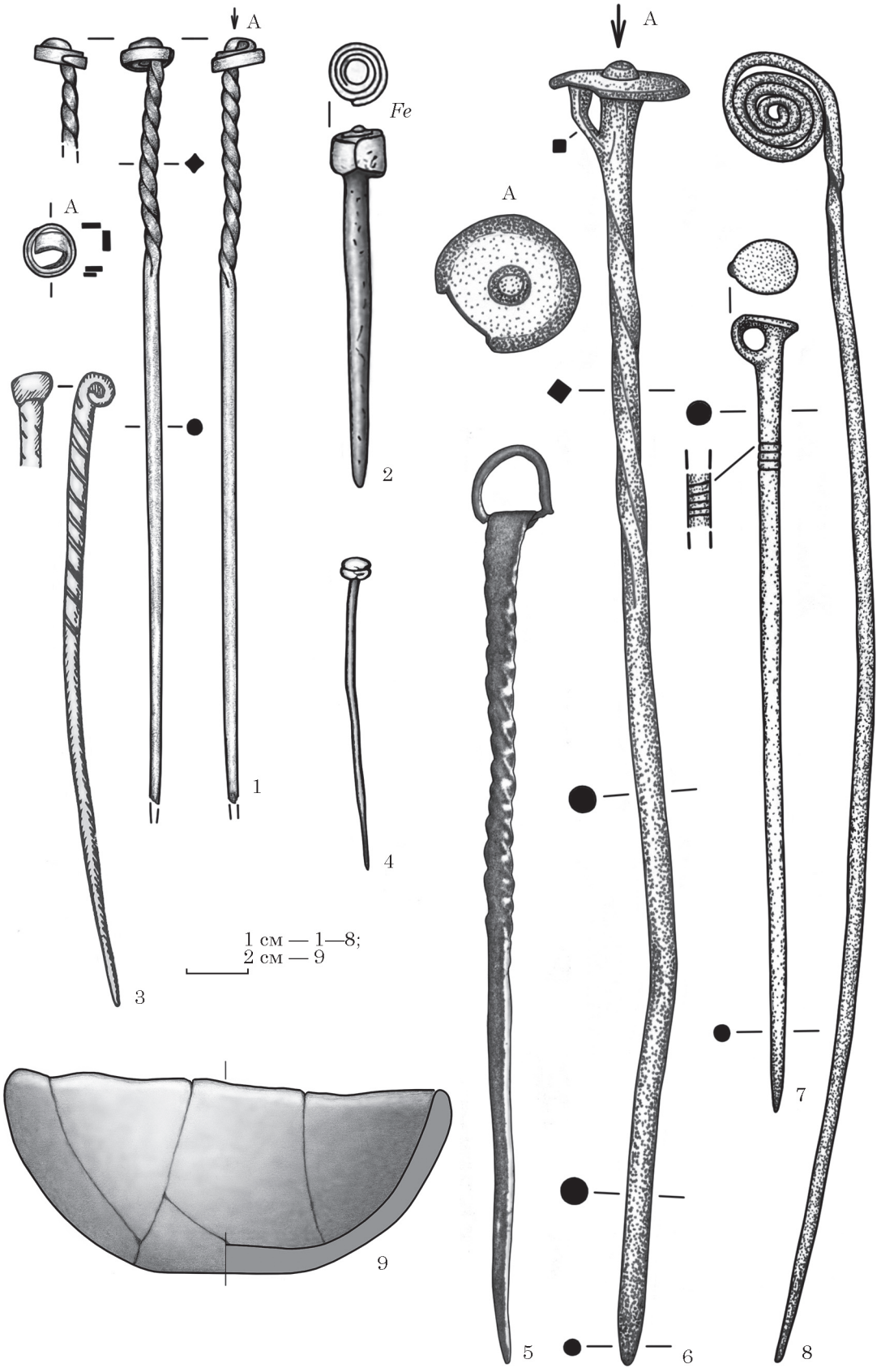

Рис. 23. Гремяче, курган 1 (1945): 1 — бронзова шпилька; 9 — миска. Коло аналогій до шпильки з кургану 1: 2 — Горошков; 3 — Конюшків; 4 — Чапаївка; 5 — Почапи; 6 — Малополовецьке 3, поховання 1; 7 — Канівський повіт; 8 — Войцехівка, курган 5, поховання 2 (за: 1, 9 — рис. С. Д. Лисенка; 2 — Мельниковская 1967; 3 — Крушельницька 1970; 4 — Телегин 1957; 5 — Sulimirski 1931; 6 — Лысенко, Лысенко 2001; 7 — НМІУ, Б236, Лысенко и др. 2005; 8 — Гамченко 1924; рис. по фото С. С. Лисенко)

Fig. 23. Hremiache, barrow 1 (1945): 1 — bronze pin; 9 — bowl. Circle of analogies to the pin from barrow 1: 2 — Horoshkov; 3 — Koniushkiv; 4 — Chapaivka; 5 — Pochapy; 6 — Malopolovetske 3, burial 1; 7 — Kaniv district; 8 — Voitsekhivka, barrow 5, burial 2 (after: 1, 9 — drawing by S. D. Lysenko; 2 — Melnykovskaia 1967; 3 — Krushelnytska 1970; 4 — Telegin 1957; 5 — Sulimirski 1931; 6 — Lysenko, Lysenko 2001; 7 — NMIU, B236; after Lysenko et al. 2005; 8 — Gamchenko 1924; drawing from a photo by S. S. Lysenko)

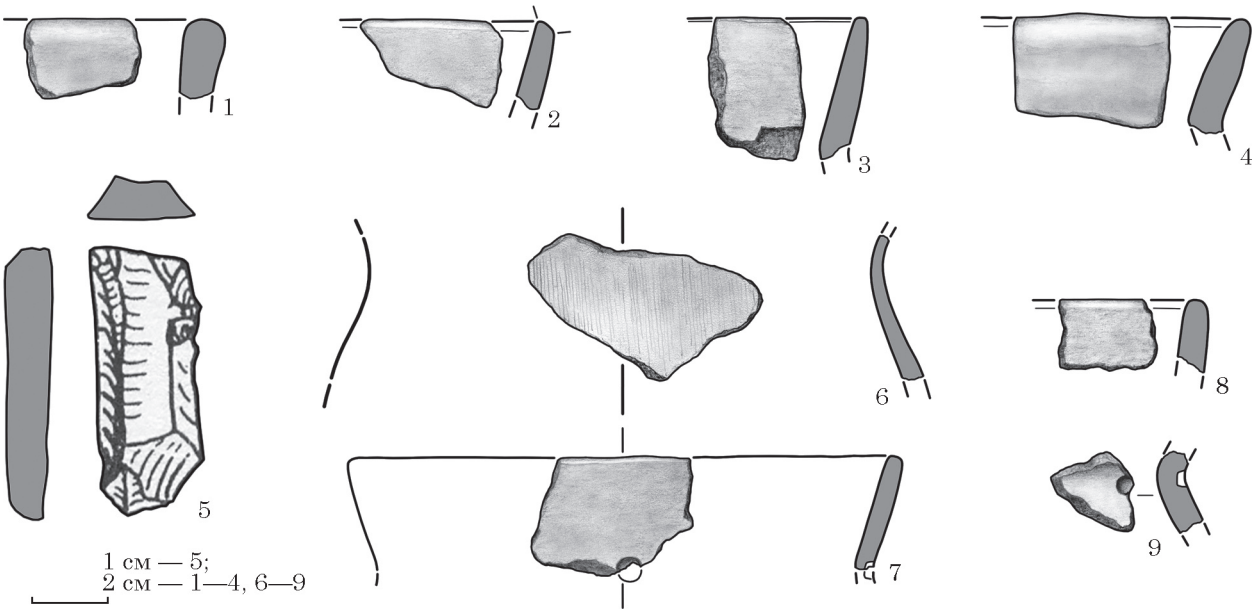

Рис. 24. Грем'яче, 1945 р., кераміка і крем'яна пластина з курганів 1 (1—3, 5), 2 (4), 3 (6), 4 (7), 5 (8—9) (1—4, 6—9 — рис. С. Д. Лисенка; 5 — за Махно 1949)

Fig. 24. Hremiache, 1945, ceramics and flint plate from barrows 1 (1—3, 5), 2 (4), 3 (6), 4 (7), 5 (8—9) (1—4, 6—9 — drawing by S. D. Lysenko; 5 — after Makhno 1949)

від кургану 4[64]. Висота кургану 0,1—0,25 м; діаметр 5,7 м. У північно-східному секторі кургану був великий корч з пнем від зрізаної сосни. Курган розкопувався вручну, секторально-поштиковим зняттям у південній половині та пошаровим зняттям землі невеликими стругами — у північній половині насипу.

Простежено наступну стратиграфію: дерновий шар (потужність 0,1—0,12 м); насип із аморфного піску (потужність 0,15—0,2 м); нижче за глибину 0,3 м починається шар світло-сірого піску з жовтими залізистими прожилками, прокопаний до глибини 0,9—1,0 м. У північно-західному та південно-східному секторах нижче дернового шару фіксувалися сірі плями із включеннями вугликів. У насипу знайдено незначну кількість фрагментів ліпних посудин, крем'яні відщепи, каміння.

У центрі насипу, на глибині 0,55—0,75 м, зі зміщенням у північний сектор, зафіксовано сіру пляму. При розчищенні виявлено два крем'яні відщепи і три фрагменти ліпних посудин. Практично в центрі великої плями виявлено темну пляму, що містить дрібні фрагменти перепалених кісток. Поруч із цією плямою, в центрі східної половини кургану, на глибині 0,6 м зафіксовано підокруглу ямку; у заповненні ямки виявлено три дрібні фрагменти ліпних посудин і крем'яний відщеп. Аналогічна ямка виявлена й у центрі південно-східного сектора кургану (Махно 1945, с. 35—37).

Згідно з описом 1945р., у кургані знайдено: фрагменти посудин — 16; каміння — 8; крем'яні відщепи — 9. Усього знахідок — 33 (Махно 1945, с. 41).

У колекції представлені такі знахідки.

1. *Фрагменти шийки ліпного горщика* (№ 118; рис. 24: 6). Виявлений у NW секторі кургану. Тісто з домішкою піску. Колір жовтувато-сірий, сірий; зсередини — чорний. Зовнішня поверхня загладжена, зі слідами дрібних вертикальних розчосів; внутрішня — шерехато-загладжена. Діаметр горловини посудини — близько 135 мм. Товщина стінки — 2—6 мм. До цієї ж посудини, мабуть, належить ще кілька фрагментів стінок (№ 89, 119), також знайдені в північно-західному (NW) секторі кургану.

2. *Фрагменти стінок* ліпного посуду — 11 екз.

3. *Крем'яні відщепи та уламки* — 4 екз.

4. *Плитка піщанику* без видимих слідів обробки; 75 × 35—50 × 19—26 мм.

5. *Обпалений камінь* (слюда?); 90 × 66 × 60 мм.

6. *Камені* — 2 екз.

7. Уламки *кальцинованих кісток*.

Курган 4 (1945 р.) (рис. 22: 4)[65]. Діаметр 5,8 м; висота 0,2—0,25 м. Курган розкопувався вручну, секторально-поштиковим зняттям у північній половині та пошаровим зняттям землі невеликими стругами — у південній половині насипу.

У північно-західному секторі на першому штику (0,0—0,15/0,18 м) фіксувалися невеликі вуглики і сірі плями без певної форми, що чітко читалися на тлі жовтого піску. У північно-схід-

64. Розташований десь у середній частині східної (О) підгрупи за планом 1924 р. у звіті С. С. Гамченка (?).

65. Розташований десь у південно-західній частині східної (О) підгрупи за планом 1924 р. у звіті С. С. Гамченка (?).

ному секторі на цій глибині виявлено значну кількість вугликів та велику сіро-золисту пляму. З рівня 0,3 м пісок ущільнюється і переходить у світло-сірий пісок із жовтими залізистими прошарками. У NW секторі материк був прокопаний до глибини 0,6 м; у NO секторі — до 0,4 м; у південній половині кургану материк частково не прокопувався, частково прокопаний до глибини 0,95 м.

Поодинокі знахідки виявлені лише у верхній частині насипу до глибини 0,3 м. У північно-західному секторі знайдено гнейсову плитку неправильної форми розмірами 9,5 × 12,5 × 5,5 см та фрагмент вінець ліпного горщика; у північно-східному — невеликий фрагмент стінки горщика; ще кілька дрібних фрагментів виявлено у південній половині кургану. У центральній частині південної половини кургану в сірому золистому піску зафіксовано відносно багато дрібних фрагментів перепалених людських кісток.

У східній частині південно-східного сектора виявлено ямку, наповнену обвугленим деревом; після розчищення цієї ямки виявлено 2 фрагменти сучасних посудин (пізній перекоп?).

У контрольному розкопі, закладеному в південній половині кургану (розкрито до глибини 0,95 м), на глибині 0,3—0,45 м зустрілося ще кілька дрібних фрагментів ліпних посудин, аналогічних зафіксованим раніше, і *шматочок гірського кришталю* (Махно 1945, с. 32—35).

Згідно з описом 1945 р., у кургані знайдено: фрагменти посудин — 6; каміння — 8; димчастий кришталь — 1. Усього знахідок — 15 (Махно 1945, с. 41).

У колекції представлені такі знахідки.

1. *Фрагмент вінець ліпного горщика* (№ 129; рис. 24: 7). Вінця лійчасті; край сплощено під кутом близько 10°. Тісто з домішкою жорстви, піску, блискіток слюди. Колір жовтогарячо-бурий; зсередини — бурий. Поверхні шерехато-загладжені, бугристі. Діаметр вінець — близько 145 мм. Товщина вінець — 5—6 мм. Товщина стінки — 5—6 мм. Посудина орнаментована по шийці круглими ямками. У звіті та попередній публікації Є. В. Махно було зроблено припущення, що вінця належали округлодонній посудині (Махно 1945, с. 33; 1949, табл. I: 1). Однак наявні матеріали із досліджень 1945 р. не дають однозначних підстав для такої реконструкції.

2. *Фрагменти стінок* ліпного посуду — 2 екз.

7. Уламки *кальцинованих кісток* — 14 екз.

Курган 5 (1945 р.). Спостереження за роботами на кургані та фіксацію матеріалу, згідно з побажанням М. Ю. Смішка, проводив Б. В. Куткін[66]. Характер насипу та виявлений у ньому археологічний матеріал не відрізняються від зафіксованих у попередніх курганах. У центрі кургану виявлено пізній перекоп (Махно 1945, с. 39—40).

Згідно з описом 1945 р., у кургані знайдено: фрагменти посудин — 37; каміння — 10; крем'яні відщепи — 1. Усього знахідок — 48 (Махно 1945, с. 41).

У колекції представлені такі знахідки.

1. *Фрагмент вінець ліпного горщика (?)* (№ 150; рис. 24: 8). Виявлений у NO секторі. Вінця трохи нахилені назовні; край заокруглений. Тісто з домішкою жорстви, піску. Колір жовтувато-сірий; зсередини — чорний. Поверхні шерехато-загладжені. Товщина вінець — 7 мм. Товщина стінки — 7,5 мм.

2. *Фрагменти шийки ліпного горщика* (№ 156; рис. 24: 9). Виявлений у NO секторі. Тісто з домішкою жорстви, піску. Колір сірувато-жовтий. Поверхні шерехато-загладжені. Товщина стінки — 6,5—7 мм. Посудина орнаментована по шийці круглими ямками.

3. *Фрагменти стінок* ліпного посуду — 31 екз.

4. *Камені* — 2 екз.

Аналіз результатів досліджень 1945 р. (за Є. В. Махно). Підсумовуючи результати досліджень 1945 р., Є. В. Махно отримала таку картину поховального обряду. Під насипами, на різних глибинах, від 0,3 до 0,75 м, було зафіксовано залишки кремацій у вигляді купки дрібних перепалених людських кісток[67], які супроводжувалися дрібними фрагментами ліпних посудин (122 фрагменти), окремим камінням без певної форми (63 екз.), аморфними відщепами та уламками кременю (11 екз.). Тільки в кургані 1 були виявлені бронзова шпилька, розвал глиняної мисочки, крем'яна пластина (Махно 1949, с. 205—209).

Фрагменти ліпних посудин були розкидані по насипу, не складаючи якихось скупчень, крім одного випадку (розвал миски з кургану 1). Камені та крем'яні відщепи також були розкидані у насипах без певного порядку; останні зафіксовані в чотирьох курганах із п'яти (у кургані № 4 жодного кременю не виявлено). Рваний камінь (граніт), що зустрічається в насипах, має переважно форму невеликих плиток (12 × 15 × 5 см). Крем'яні відщепи без жодної ретуші не мають якоїсь певної форми (Махно 1949, с. 208—209).

Трупоспалення, ймовірно, були здійснені на стороні. Залишки від кремацій разом з інвентарем були покладені на рівні стародавнього горизонту безпосередньо на древній поверхні або в невеликому заглибленні, можливо, на спеціально підготовленому для цього майданчику (Махно 1949, с. 208).

Дослідження 1945 р. не дали жодних підстав стверджувати, що залишки трупоспалення складалися саме в урни, як зазначає С. С.

66. Креслення кургану 5 у звіті не виявлені.

67. Визначення І. Г. Підоплічка.

Гамченко, і вже після цього ставилися на рівні стародавнього горизонту. «*Коли порівняти висновки розкопів 1945 р. і результати розкопів 1924 р., то можна констатувати деяке розходження.*

С. С. Гамченко в 1924 р. констатував	*в 1945 р. констатовано*
1) трупоспалення	*1) трупоспалення*
2) не на місці	*2) не на місці*
3) рештки спалення складено в яйцевидний посуд	*3) рештки складено в землю*
4) яйцевидний посуд поставлено на рівні горизонту	*4) крім цього виявлено рештки яйцевидного посуду*
5) круглодонний посуд, накритий плиткою	*5) наявність каменів різноманітної форми в насипу*
6) поруч поставлена мисочка	*6) крім круглодонного посуду є мисочка*
7) крім посуду кремні	*7) та кремні*
8) бичачі та свинячі кістки	*8) кісток тварин не виявлено*

В одному випадку в кургані № 1 серед перепалених кісток виявлено бронзову шпильку» (Махно 1945, с. 42—43).

«*Отже, розвідка 1945 року внесла дещо нове до відомого з розкопів С. С. Гамченка 1924 р. Можливо, трохи засміливим буде висловити припущення, що розходження у висновках 1924 та 1945 рр. з'являється головним чином результатом того, що С. С. Гамченко, дуже обережний і, безумовно, чесний дослідник, у своїх висновках, часом все ж таки вдавався до фантазій, цілком природних і, можливо, необхідних при цьому. Але, вдаючись до фантазій, настільки їм віддавався, що відривався від реального ґрунту. Якщо такий висновок може здатися занадто вільним і навіть зарозумілим, в результаті робіт на Гремлячеському могильнику, то роботи на могильнику без «намогильних признаков» у с. Корчак давали новий матеріал для такого переконання*» (Махно 1945, с. 43). Однак, на захист С. С. Гамченка, слід все-таки сказати, що він не лише «фантазував», але й логічно обґрунтовував свої висновки, що знайшло відображення у наведеному вище фрагменті чернетки статті, текст якої не увійшов до рукописного звіту (Гамченко 1924, № 48, с. 50—64). Сумлінне співставлення деталей вкрай невиразного матеріалу, дало можливість С. С. Гамченку відновити особливості похоронного ритуалу — хоча б гіпотетично.

Керамічний комплекс могильника Є. В. Махно, порівнюючи матеріали Житомирської експедиції з матеріалами з Житомирського музею із розкопок С. С. Гамченка та І. Ф. Левицького, характеризує в такий спосіб: «*Це були посудини середніх розмірів, виліплені від руки з глини, що має значну домішку крупного піску, з нерівною поверхнею темно-жовтого або червоно-жовтого кольору. За формою їх можна поділити на дві групи: 1) яйцеподібний посуд з прямими або ледве розхиленими вінцями, з рівним краєм; 2) півкулясті мисочки*» (Махно 1949, с. 208, табл. I: 1, 3).

Культурно-хронологічна атрибуція могильника. У рукописі статті «*Могильник урочища Гремляче*» С. С. Гамченко дійшов висновку, що знайдені у курганах «*яйцеподібні урни, яйцеподібні горщики, півкульні мисочки, їх ручна робота, суміш і її структура, техніка обробки, та й візерунки (орнамент) відповідають неолітичній епосі*» (Гамченко 1924, № 48, с. 63). «*Залишається, не надаючи значення курганній формі, яка може виникнути і задовго до нашої ери, на скіфському ґрунті, перейти до інвентарю Гремляцьких курганів. В інвентарі, окрім інших особливостей, домінуюче значення надається кераміці. За Л. Нідерле (Людство в доісторичні часи) і Sophus-у Müller-у (L'Europe Préhistorique), яйцеподібна і півкульна кераміка відповідає неолітичній епосі, яку S. Müller відносить на час задовго до нашої ери (середина 2го тис. до нашої ери). Дослідник, дотримуючись думки про скіфське запозичення курганної форми поховання і зважаючи на те, що трупоспалення полів поховальних урн є еллінське запозичення і теж задовго до нашої ери (за 1 тис. років), а рівно і розділяючи датування S. Müller-а по кераміці, відносить час виникнення Гремляцької групи курганів, а з нею Псищенської та Крошенської*[68]*, не ближче 500 р. до нашої ери і приписує ці кургани місцевому населенню, що перебувало у неолітичній формі культури*» (Гамченко 1924, № 48, с. 68—69).

Різні погляди на культурно-хронологічне визначення Грем'ячівського та подібних до нього могильників наводить Є. В. Махно. «*Могильники з аналогічним посудом зареєстровані та частково розкопані С. Гамченком (в 1895 та в 1920 рр.) у сс. Соколова Гора і Псище, Житомирського району та І. Левицьким (1926 р.) коло сс. Народичі, Шарки*[69]*, Уманці, Булев, Селець, Житомирського та Коростенського районів. Таким чином, на середній течії р. Тетерів цей вид пам'яток представлений у великому числі. Розміри могильників та невелике видалення їх один від одного дають право висловити думку про те, що ця територія за часів утворення їх була досить*

68. В літературі за Крошенською групою, розташованою на схід від колишнього хутора Крошенка, в 0,75 км на схід від городища на Соколовій Горі (Гамченко 1925, с. 42, рис. 34—35), у подальшому закріпилась назва «Соколова Гора» (Махно 1949, с. 209; Тарабукін 1994, с. 15, пункт 37).

69. Назву «Шарки» Є. В. Махно (а слідом за нею і Ю. В. Кухаренко) використовують помилково. В звіті І. Ф. Левицького згадується с. Старе Шарне (Левицький 1925).

густо заселена якимось однорідним етнічним масивом. На жаль, дані, що є зараз в нашому розпорядженні, не дають підстав для точного хронологічного визначення цих могильників. Жодних аналогій в опублікованому матеріалі не виявлено. Лише здогадно можна висловитися за те, що вони належать до середнього періоду бронзи, тобто до часу першої половини II тисячоліття або до кінця I тисячоліття до н. е.[70] *(до такого датування схиляються В. Даниленко, А. Добровольський, М. Смішко та І. Свєшніков)*» (Махно 1949, с. 209). Таке датування пам'ятки — «*добою середньої бронзи*» — знайшло відображення і в більш пізніх публікаціях (ред. Сон 2007, с. 290)[71].

«*Що ж до хронологічного определення матеріалу, то основними даними для цього, безумовно, мусить бути бронзова шпилька з кургану № 1. На жаль, жодних аналогій до неї докищо невідомо і тому різні определення можуть іти докищо по лінії гіпотез. Треба визнати, що спеціалісти з ранніх культур одноголосно начебто приймають цю групу курганів до періоду бронзи. М. Ю. Смішко та В. М. Даниленко, наприклад, вважають, що ця група курганів може належати до середньої бронзи і датуватися десь XV ст. до н. е. О. Ф. Лагодовська вважає, що шпилька може датуватися часом не пізніше VII ст. до н. е.*» (Махно 1945, с. 43).

«*І. Ф. Левицький в своїх рукописних роботах «Археологічні досліди в Коростенській і Житомирській округах року 1926» та «Археологічні досліди в районах Народичі, Ст. Шарно, Уманці, Булев, Селець, Болотниця Коростенської округи» кургани з подібного роду посудом відносить до енеоліту. 22.XII—44 р. в офіційній розмові Ів. Ф. Левицький групу гремлячських курганів відносить до протослов'янських часів*» (Махно 1945, с. 44).

Ю. В. Кухаренко також ставить кургани, розкопані Є. В. Махно в урочищі Грем'яче під Житомиром, в один ряд із курганами Житомирщини, дослідженими свого часу С. С. Гамченком (Соколова Гора, Псище) та І. Ф. Левицьким (Народичі, Ст. Шарно, Уманці, Булів, Селець), але відносить їх до раннього залізного віку, зіставляючи з матеріалами Дубойського могильника милоградської культури у Західному Поліссі (Брестська обл.) (рис. 26: 7, 8). «*Щоправда, Є. В. Махно датувала розкопані нею кургани серединою епохи бронзи, але це просте непорозуміння. Посудини, виявлені нею в курганах, нічим не відрізняються від дубойських, а бронзова шпилька, якою, власне кажучи, і обґрунтовує своє датування Є. В. Махно, має близькі аналогії у похованнях <…> висоцької культури, загалом синхронної тим самим дубойським курганам*» (Кухаренко 1961, с. 12).

Сам Ю. В. Кухаренко датує дубойскі кургани VI — початком V ст. до н. е. (Кухаренко 1961, с. 11). Інші дослідники також відносять цей могильник до раньоскіфського часу (Ильинская, Тереножкин 1986, с. 180; Рассадин 2005, с. 26, рис. 13: 22). Таким чином, дубойські кургани можуть бути частково синхронізовані лише з пізнім періодом висоцької культури (VII—VI ст. до н. е.). А всі шпильки, які походять з ареалу висоцької культури, були віднесені до її раннього та середнього періодів (XII—VIII ст. до н. е.) (Бандрівський, Крушельницька 1998; Бандрівський 2002, рис. 44).

Крім того, шпильки висоцької культури, головки яких сформовані з кінця дроту протилежного вістрю, мають зовсім іншу схему формування верхньої частини стрижня — його завернуто або у спіральний щиток, або у петельку (Sulimirski 1931, tabl. XXIV—XXVII), а не у циліндричну «шляпку», як на Грем'ячівському могильнику. Та ж шпилька висоцької культури з Почап (Muz. Podolski w Tarnopolu, nr. 273; Sulimirski 1931, tabl. XXIV: 14), на яку О. В. Кухаренко безпосередньо посилається як на аналог грем'ячівської (Кухаренко 1961, с. 12, примітка 46), є шпилькою із петельчастою головкою, в петельку якої додатково вставлене кільце із розімкненими кінцями (рис. 23: 5)[72]. До шпильки з кургану 1 (1945 р.) з Грем'ячого її наближує лише перевита верхня половина стрижня та ідея формування головки із розклепаного кінця стрижня. Т. Сулімирський так описує шпильку, на яку посилається О. В. Кухаренко, та подібну до неї шпильку (також з Почап), опубліковану Л. І. Крушельницькою

70. Є. В. Махно тут явно плутає «початок» та «кінець» тисячоліть при відрахунку до н.е. Мабуть, на увазі мається: «до другої половини II тисячоліття або до початку I тисячоліття до н. е.».

71. Зазначимо, що періодізація бронзового віку, якої дотримувалася значна частина радянських дослідників у повоєнний час, була орієнтована на європейську шкалу (Монтеліус, Рейнеке, Мюлер-Карпе) (Крушельницька 1985, рис. 1). За цими поглядами «середній період бронзи» на території України датувався в межах XVI/XV—XII ст. до н. е. (Березанська 1964, с. 12; Березанская 1985а: 356). У Північній Україні до цього часу було віднесено тшинецько-комарівську (східнотшинецьку) культуру (Березанська 1967, с. 65—66; Березанская 1972; 1985; Свешников 1990). Згідно сучасних поглядів, цей час відноситься до доби пізньої бронзи (Отрощенко 2005, с. 179).

72. Зазначимо також, що Почапи — це поселення, а самі знахідки є випадковими, тобто контекст цих знахідок нам невідомий. Відомо лише, що вони були знайдені на видувах між селами Почапи і Хильчиці Львівської області та зберігаються у Тернопільському музеї. Крім того, різні знахідки з Почап явно не одночасові. Серед бронзових виробів з пам'ятки є такі, що можна датувати як періодом НаА (наприклад, підвіски білогрудівського типу), так і НаВ. Як зазначає Л. І. Крушельницька, поселення висоцької культури «часто знаходяться на площі поселень комарівської культури» (Крушельницька 1976, с. 47), тому можливе і більш раннє датування деяких речей, знайдених на цій пам'ятці поза контекстом.

(Крушельницька 1985, рис. 26: 2): «*Дві бронзові шпильки <…> з головками завитими у вушки. Одна (пг. 273) в верхній частині чотиригранна у перетині, скручена навколо своєї вісі, довжиною 150 мм. Друга (пг. 274) довжиною 160 мм, зверху сплощена. Обидві шпильки мають вставлене у вушка мале колечко, виконане з округлого бронзового дроту, з кінцями, що заходять одне за одне*» (Sulimirski 1931, s. 97, 190) [73].

Вслід за Ю. В. Кухаренком, шпильку з кургану 1 (1945 р.) до «*висоцького типу*» помилково відносить і О. О. Тарабукін (Тарабукін 1994, с. 14). Курганний могильник в ур. Грем'яче дослідник спочатку відносив до «*скіфського періоду (VII—III ст. до н. е.)*» (Тарабукін 1994, с. 12—14). Але згодом О. О. Тарабукін наводить вже більш широке датування, відносячи пам'ятку до «*доби бронзи—ранньозалізного віку*» (Тарабукін 2012, с. 292). Зазначимо, що останнє датування загалом більше відповідає синхронізації могильника в ур. Грем'яче із висоцькою культурою, поширеною дещо західніше, між Західним Бугом, Дністром та Стирем. Однак не з її пізнім етапом, який представлений поодинокими пам'ятками та за знахідками речей скіфських типів синхронізується із раньоскіфською культурою, а з раннім (НаА) та середнім (НаВ) етапами (Бандрівський 2002, рис. 44), які, в цілому, відповідають білогрудівському та чорноліському горизонтам у Середньому Подніпров'ї (Лисенко С. Д. 2002, с. 173—174, рис. 1), зокрема, пам'яткам лебедівського та бобрицького типів північної частини регіону, які передують власне підгірцівсько-милоградським (Даниленко 1956; Березанская 1976).

О. М. Мельниковська також вважає датування шпильки з Грем'ячого (як і всього могильника), запропоноване Є. В. Махно, сильно заниженим, відносить цю шпильку до милоградської культури та датує VII—VI ст. до н. е. (Мельниковская 1967, с. 91, 93). Підставою для такого висновку стала знахідка залізної шпильки з *циліндричним навершям* (за типологією О. М. Мельниковської) на городищі милоградської культури Горошків у Речицькому районі Гомельської області. «Розміри шпильки невеликі (довжина близько 6 см, діаметр головки 1 см). Зроблена із заліза, причому головка виконана з вузької пластини, закрученої в кілька обертів, що находять один на інший, навколо стрижня шпильки» (рис. 23: 2; Мельниковская 1967, с. 91, рис. 37: 2). «*Сильно занижене*» датування Є. В. Махно грем'ячівської шпильки, О. М. Мельниковська пояснює її «*віддаленою схожістю зі шпильками комарівської культури*» (Мельниковская 1967, с. 93).

Слідом за Ю. В. Кухаренком та О. М. Мельниковською до милоградської культури шпильку з Грем'ячого відносить М. І. Лошенков, також датуючи її, як і шпильку з Горошкова, VII—VI ст. до н. е. (Лошенков 2003, с. 104; с. 196—197, рис. 60: 3). За висновком дослідника, «*в ході розкопок інших пам'яток подібні вироби в милоградських старожитностях більше не зустрічали жодного разу, як і серед аналогічних матеріалів сусідніх племен. Треба думати, що шпильки з циліндричним навершиям слід вважати виключно милоградською формою*» (Лошенков 2011, с. 197).

Зосередимо тут увагу на подібності та відмінності гремячівської та горошківської шпильок. Обидві шпильки мають головки, закручені за однаковою схемою. На цьому схожість закінчується. Горошківська шпилька залізна, вона значно, більш ніж удвічі коротша за грім'ячівську. Пластина, з якої згорнута головка, значно ширша; це призводить до того, що і сама головка виглядає вищою. Стрижень шпильки з Горошкова не завитий.

Можливо, типологічно близькою шпилькам з Грем'ячого та Горошкова є «*бронзова шпилька із завитою головкою*», виявлена на багатошаровому поселенні Чапаївка (Віта-Литовська 2; зараз входить до межі Києва); скоріш за все її слід віднести до білогрудівського шару поселення. Але чапаївська шпилька, як і шпилька з Горошкова, значно менша за грем'ячівську та не має перевитості стрижня. Довжина шпильки, ймовірно, близько 5 см [74] (рис. 23: 4; Телегин 1957, с. 5, табл. IV: 2; Лысенко С. С. 2021, с. 57).

С. Є. Рассадін вважав датування грем'ячівської шпильки VII—VI ст. до н. е., запропоноване О. М. Мельниковською та підтримане М. І. Лошенковим, застарілим. Не погоджується він і з висновком М. І. Лошенкова, що «*такі шпильки з циліндричним навершям «слід вважати виключно милоградською формою»*». Як зазначає С. Є. Рассадін: «*вже після видання монографії О. М. Мельниковською, було розкопано декілька курганів висоцького могильника Конюшків (Крушельницька 1970). Знахідки звідти, серед яких є і набагато ближча грем'ячівській бронзова шпилька, були віднесені Л. І. Крушельницькою до IX—VIII ст. до н. е., а деякі і до ще більш ранього часу. Датування булавки з Грем'ячого на підставі її справжнього аналога з Конюшкова, давно опубліковане*» (Рассадин 2005, с. 28). Погоджуючись із ранішим датуванням С. Є. Рассадіним шпильки із Грем'ячого, ніж запропоноване О. М. Мельниковською, вважаємо наведені підстави для цього явно недостатніми. По-перше, Конюшків — це не курганний, а ґрунтовий могильник.

73. Переклад з польської — *авт.*

74. У звіті Д. Я. Телегіна ця шпилька представлена без масштабу, проте наведені у тій же таблиці кельт кардашинського типу і крем'яний наконечник стріли, мабуть, були зарисовані 1 : 1, що дає підставу припускати, що шпилька також була зарисована у такому самому масштабі. На жаль, знайти цю шпильку у фондах нам не вдалося.

По-друге, хоча Л. І. Крушельницька і віднесла могильник у Конюшкові до ранього етапу висоцької культури, шпилька з цієї пам'ятки була знайдена на розкопі II (квадрат 5/б) окремо від поховань. Це звичайна шпилька із петельчастою (!) головкою, із перевитою (?) верхньою половиною стрижня (рис. 23: 3)[75] (Крушельницька 1970, с. 27—28, рис. 12: 1; 1976, с. 58, рис. 22: 3; Лысенко С. С. 2021, с. 230, рис. 22а: 1). І аж ніяк вона не є «справжнім аналогом» до Грем'ячівської, не більше ніж будь які інші шпильки висоцької культури.

Складається враження, що С. Є. Рассадін взагалі не зовсім розумів схему, за якою було створено головку грем'ячівської шпильки (чи не вважав за доцільне приділяти особливу увагу її деталям). Так дослідник зазначає, що шпильки, які «*віддалено нагадують цю шпильку, з'являються у скіфів не раніше VI ст. до н. е., да і то на Сіверському Дінці (Петренко 1978, с. 19). Однак на території Польщі схожі шпильки відомі вже в унетицькій культурі (Кухаренко 1969, табл. XVII: 11)*» (Рассадин 2005, с. 28). За першим посиланням, мабуть, мається на увазі пара залізних шпильок із зольника у Черемушному, виділена В. Г. Петренко у тип 27, подібність яких з грем'ячівською обмежується перевитістю верхньої частини стрижня та горизонтальними («кільцеподібними» за термінологією В. Г. Петренко) головками у вигляди кільцеподібного потовщення на торці стрижня[76] (Петренко 1978, с. 19, табл. 15: 6). За другим посиланням у Ю. В. Кухаренка наведено шпильку кіпрського типу. Останню також аж ніяк не можна вважати прямим аналогом до грем'ячівської, це зовсім інший тип прикрас (Лысенко С. С. 2021, с. 58, рис. 23: 1—3).

Таким чином, як вже неодноразово було зазначено різними дослідниками, повних аналогів шпильці з кургану 1 (1945 р.) досі невідомо. При цьому впадає в око певна стилістична подібність гремячівської шпильки не лише із деякими шпильками висоцької культури (як зазначали Ю. В. Кухаренко, С. Є. Рассадін, О. О. Тарабукін), але й зі шпильками комарівської культури ТКК (що вбачала Є. В. Махно і відмічає О. М. Мельниковська). Серед останніх, зокрема, шпильки з грибоподібними головками (рис. 23: 6; Лисенко, Лисенко, Діденко 2004, с. 191—196; Лысенко С. С. 2021, с. 42—45) та головками у вигляді спіральних щитків (рис. 23: 8; Гамченко 1924, № 46, фото 97; Березанская 1972, табл. XXII: 18; Лысенко С. С. 2021, с. 56—57); зазначимо також що шпильки із петельчастими голівками фіксуються на півночі Україні ще за часів розвиненої комарівської та середньої сосницької культури (Лысенко С. С., Лысенко 2019).

Стрижні більшості комарівських шпильок різних типів, як і в шпильці з Грем'ячого, завиті вздовж поздовжньої осі у верхній частині. Комарівські шпильки, безумовно, значно масивніші за грім'ячівську. Однак і відносяться вони до більш раннього періоду розвитку ТКК, до другої та третьої чверті II тис. до н. е. Власне, шпильки висоцької культури по відношенню до грем'ячівської, можна розглядати як паралельну лінію розвитку, яка сягає одного першоджерела — шпильок раннього та класичного горизонтів комарівської культури.

Всі шпильки комарівської культури із грибовидною головкою мають або бічне вушко під шляпкою, або отвір у шляпці, чому функціонально може відповідати порожнина всередині горизонтальної спіралі, яка утворює шляпку у шпильки з Грем'ячого. Додаткове кріплення за допомогою шнурка забезпечує надійну фіксацію шпильки, що підтверджують експериментальні дослідження (Лисенко, Лисенко 2025, с. 105).

Типологічним продовженням шпильок з грибоподібною головкою та вушком раннього та класичного горизонтів комарівської культури є шпильки з цвяхоподібною головкою та вушком під шляпкою, які були випадково знайдені ще у дореволюційні часи у лісостеповій частині Середнього Подніпров'я (кол. Канівський повіт[77]; Хмельна) та зберігаються у фондах Національного музею історії України (Лысенко С. Д. и др. 2005: рис. 3: 2, 3; Лысенко С. С. 2021, с. 46, рис. 29: 1, 2). За розмірами ці шпильки близькі до шпильки з Грем'ячого і, на наш погляд, їх також слід датувати заключним етапом доби пізньої бронзи / передскіфським часом (рис. 23: 7).

Розглядаючи таблицю зі шпильками милоградської культури у монографії О. М. Мельниковської (Мельниковская 1967, рис. 37), бачимо, що практично всі вони (з біконічною головкою, петлеподібною головкою, посохоподібні, цвяхоподібні тощо) мають прототипи в епоху пізньої бронзи. Мабуть, і шпилька грем'ячівського типу з Горошкова не є винятком.

Можемо припустити таку лінію розвитку шпильок типу Грем'яче. Грибоподібні та цвяхоподібні шпильки класичного горизонту комарівської культури ТКК послужили прототипом для спрощеної їхньої репліки у південній частині ареалу сосницької культури ТКК, на заключному етапі її розвитку. Литу головку замінює головка горизонтально скручена з верхньої частини стрижня. Технологічно виготовлення таких шпильок мало чим відрізняється

75. За рисунками у звіті та монографії Л. І. Крушельницької взагалі важко зрозуміти чи верхня частина стрижня перевита, чи прикрашена заглибленими лініями.

76. У середній частині стрижня нижче перевитості ці шпильки мають потовщення у вигляді кільця-упора.

77. Шпилька з Канівського повіту була опублікована С. С. Березанською у сильно спотвореному вигляді та віднесена до «східно-тшинецької культури» (Березанская 1972, табл. XXII: 2).

від виготовлення шпильок з головками у вигляді петельки чи спірального щитка, з тією різницею, що верхня частина дроту, вище завитої ділянки стрижня, розклепана у вузьку пластину і закручена не у петельку чи спіральний щиток у вертикальній площині, а в циліндричний «капелюшок» — у горизонтальній. Подальший розвиток типу Грем'яче у ранньому залізному віці представлений залізною шпилькою з Горошкова.

Зупинимося далі на *керамічному комплексі* пам'ятки. Як вже було зазначено, округлодонний посуд із курганів Грем'ячівського могильника, розкопаних в 1924 р. (рис. 17), знаходить безпосередні аналогії у курганах, досліджених С. С. Гамченком у 1920 р. у курганних групах Псище (рис. 26: 2, 3) і Крошанка (Соколова Гора) (рис. 26: 1) на околицях Житомира (Гамченко 1925, с. 31—36, 42—48) та І. Ф. Левицьким у 1925—1926 рр. у кількох курганних групах на околицях містечка Народичі та с. Селець (Левицький 1925; 1926)[78]. Такі самі «*яйцеподібні урни (житомирського типу)*» були знайдені разом із залишками кремацій і у двох курганах, розкопаних у 1924 р. С. С. Гамченком в ур. Підокс біля с. Колодяжне під Мирополем, на правому березі р. Случ (навпроти Войцехівського могильника) (Гамченко 1924, № 46, с.60—63; № 47, лист 14; Лысенко, Лысенко 2024, рис. 1: II/XII). За багатьма ознаками згаданий посуд із Житомирщини аналогічний посуду раньої милоградської культури Північної України та Південної Білорусії (рис. 26: 4—8; Лагодовська, Виєзжев, Копилов 1956, рис. 1; Кухаренко 1961, табл. 1—4; Третьяков 1966, рис. 54; Мельниковская 1967, рис. 41; 42; 44; 46; Свєшніков 1971, рис. 3—5; Егорейченко 1996, с. 28—31, рис. 13—15; Рассадин 2005, рис. 5—7; Лысенко С. Д. 2010, рис. 15; Лошенков 2011, рис. 69—73; та ін.).

Проте матеріали розкопок 1945 р. не дають підстав однозначно реконструювати посудини зо всіх курганів як округлодонні — керамічний комплекс цього року (окрім мисочки з кургану 1) представлений лише вінцями та стінками посуду (рис. 24). Лійчасті і плавно відігнуті потовщені вінця, орнаментація у вигляді ланцюжка ямок на шийці характерні не лише для округлодонного посуду милоградського типу, але й для плоскодонних посудин пізньої сосницької культури ТКК, представленої в Середньому Подніпров'ї пам'ятками лебедівського типу (рис. 25: 8; Березанская 1976, с. 190—222; Шидловський та ін. 2016, рис. 102—107, 125—126). Подібна кераміка відома з комплексів курганного могильника Прибор у Гомельському районі Гомельської області Білорусії (рис. 25: 5, 6; Крывальцэвіч, Бычкоў 1996, мал. 4—6), у курганних могильниках пізньої сосницької культури на Брянщині (рис. 25: 7; Артёменко 1987, рис. 52; Разлуцкая і ін., 2013, фота 119—193).

Посуд із яйцеподібним корпусом, відігнутими вінцями та маленьким нестійким денцем, орнаментований по шийці круглими ямками, знайдено на поселенні Гостомель / Скляний завод 1 (рис. 25: 9, 10); за рядом ознак цю пам'ятку можна розглядати як перехідну від середнього до пізнього етапу сосницької культури (Евстропов 1960; Лысенко 2016; 2019, с. 57—50, рис. 6; 7). Орнамент у вигляді ланцюжку вдавлень або «перлин» по шийці відомий і на кераміці другої фази середнього етапу сосницької культури на поселенні Ходосівка / Діброва під Києвом (Абашина, Лысенко 2010; Готун та ін. 2007).

З іншого боку, «тюльпаноподібний» та «яйцеподібний» посуд лебедівського типу (Березанская 1976, рис. 10: 1—10) за формою в значній мірі нагадує деякі горщики з непропорційно маленькими денцями заключної (лодзинської) фази тшинецької культури (Gardawski 1959, tabl. LXXIV: 1; LXXV), за тим винятком, що останні не мають характерної орнаментації у вигляді ряду ямок та «перлин» під вінцями. У Східній Польщі (Люблінщина) посуд з есоподібним профілем та «нестабільним» денцем («гостродонний»), який нагадує деякі «яйцеподібні» посудини з грем'ячівських курганів, представлений серед матеріалів перехідного періоду від пізньої тшинецької до раньої лужицької культури (рис. 25: 1—3; Niedźwiedź, Taras 2006). С. С. Березанська та Г. Тарас датують такі горщики в межах XIII—XI/X ст. до н. е. (Berezanskaja, Taras 2006, s. 175). Цей посуд знаходить близькі аналогії у горщику з поховання лодзинської фази тшинецької культури у Двікозах, Сандомірського повіту Свентокшиського воєводства, датованого за серією радіовуглецевих дат XIV/XIII—XI ст. до н. е. (Ścibior, Ścibior 1990; цит. за Niedźwiedź, Taras 2006, s. 104).

За морфологією відігнутих вінець та яйцеподібного корпуса до посудин із нестійким денцем з Люблінщини близькі дві посудини високих пропорцій, знайдені на поселенні у торфовищі Мостова біля с. Каленське Коростенського району Житомирської області; правда ці посудини мають досить широкі, увігнуті до середини денця (Левицький 1952, с. 74, табл. II: 2, 4). Як і посуд із курганів з околиць Народичів, І. Ф. Левицький відніс ці посудини з Мостви до пізнього неоліту. Однак ні в неоліті, ні в енеоліті України посуд такої форми невідомий[79] і, на наш погляд, цю кераміку також, скоріш за все, слід датувати в межах кінця пізнього бронзового — початку раннього залізного віків.

78. Обидва дослідники відносили ці пам'ятки за формою посуду до «пізнього неоліту», що за сучасним розумінням в значній мірі співпадає із бронзовим віком більш південних регіонів.

79. Висловлюємо щиру подяку Д. Л. Гаскевичу, який остаточно розвіяв наші сумніви.

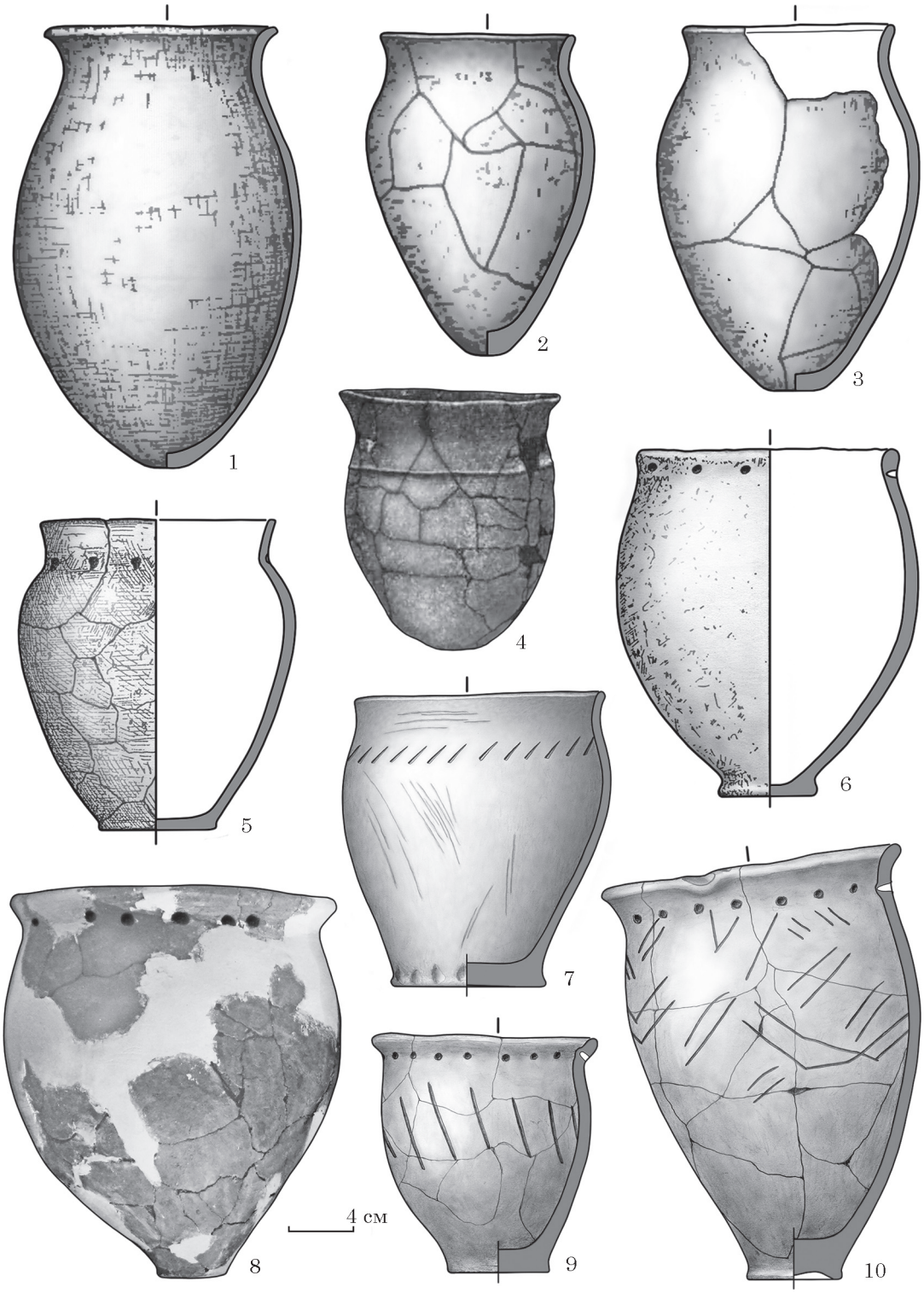

Рис. 25. Посуд пізньотшинецької, пізньососницької та білогрудівської культур: 1 — Хрубешув / Підгір'я 5; 2 — Тептюків 6; 3 — Подльодув 2; 4 — Макіївка, курган 1; 5 — Прибор, курган 5; 6 — Прибор, курган 1; 7 — Бесець I, курган 14; 8 — Погреби / Келійки, поховання 3; 9, 10 — Гостомель / Скляний завод 1 (за: 1—3 — Niedźwiedź, Taras 2006; 4 — Березанська, Драгунова 1970; 5, 6 — Крывальцэвіч, Бычкоў 1996; 7 — розкопки І. І. Артеменка; рис. С. Д. Лисенка; 8 — Канівець 1952; 9, 10 — розкопки Н. Т. Євстропова; рис. С. Д. Лисенка)

Fig. 25. Pottery of the late Tszyniec, late Sosnytsia and Białogródów cultures: 1 — Chrubeszów / Piędziera 5; 2 — Teptyuków 6; 3 — Podlodów 2; 4 — Makiivka, barrow 1; 5 — Prybor, barrow 5; 6 — Prybor, barrow 1; 7 — Besets I, barrow 14; 8 — Pohreby / Keliiky, burial 3; 9, 10 — Hostomel / Glass factory 1 (after: 1—3 — Niedźwiedź, Taras 2006; 4 — Berezanska, Drahunova 1970; 5, 6 — Kryvalcevič, Byčkoŷ 1996; 7 — excavations by I. I. Artemenko; drawing by S. D. Lysenko); 8 — Kanivets 1952; 9, 10 — excavations by M. T. Yevstropov; drawing by S. D. Lysenko)

У лісостеповій частині Середнього Подніпров'я пізньососницьким пам'яткам лебедівського типу синхронні пам'ятки білогрудівської культури (білогрудівський горизонт комарівської культури ТКК). В цьому плані цікаво згадати підкурганне тілопокладення, досліджене у 1963 р. біля с. Макіївка у Білоцерківському районі на Київщині, що супроводжувалося чотирма посудинами. Три з них були повністю реставровані та мали однаковий орнамент — тонкий наліпний валик на верхній частині плічок. При цьому, два горщика являли собою класичний тюльпаноподібний посуд білогрудівського типу, з високим тулубом та широким плоским денцем. Третій горщик, більший за розмірами, був «*дещо своєрідний за формою — більш опуклий тулуб і непропорціональне маленьке денце. <…> Він помітно відрізняється від двох інших. За формою тулуба і маленьким нестійким денцем більш за все нагадує посуд підгірцівсько-милоградської культури*» (рис. 25: 4; Березанська, Драгунова 1970, с. 218, рис. 1: 3).

Мисочка з кургану 1 (1945 р.), опублікована Є. В. Махно, як округлодонна, насправді має сплощене денце (рис. 23: 9). Сам по собі такий посуд не є датуючим. Напівсферичні миски відомі і на пам'ятках різних горизонтів східного ареалу ТКК (Березанская 1972, рис. 36: 9, табл. VII: 11; XIX: 10; Разлуцкая і ін. 2013, фота 130), і на пам'ятках милоградської культури (Мельниковская 1967, рис. 42).

Таким чином, керамічний комплекс Грем'ячського могильника із досліджень 1945 р. в рівній мірі можна віднести як до ранньої милоградської, так і до пізньої сосницької культур. З цього комплексу дещо вибиваються лише фрагменти відносно тонкостінної посудини зі штрихованою поверхнею, виявлені в кургані 3 (рис. 24: 6). Можливо, згадані фрагменти відображають проникнення на південний схід впливів культури штрихованої кераміки (Егорейченко 2006, табл. 3: 2) [80]. Не можемо також виключати і дещо пізнішу хронологічну позицію кургану 3 відносно інших курганів із розкопок 1945 р. На відміну від інших, у цьому кургані досить чітко зафіксована підпрямокутна яма в центрі, що відрізняється від розмитих плям поховань в інших курганах.

Слід звернути увагу на наявність крем'яних виробів (відщепи, пластина) у насипах могильника Грем'яче (принаймні, серед розкопаних у 1945 р.) за повної відсутності будь-яких виробів із заліза у всіх 17 курганах, досліджених у 1924 та 1945 рр. Крем'яні відщепи та знаряддя зафіксовані також у курганах пізньої сосницької культури на Гомельщині (Прибор) (Крывальцэвіч, Бычкоў 1996, мал. 4—5) та Брянщині (Бесець I, II, III; Голосок та інші; Разлуцкая і ін. 2013, с. 37—39, 41), які також, як і кургани Житомирщини, містили залишки кремацій.

І навпаки, вироби з кременя зовсім не згадуються у курганах раньомилоградського могильника Дубой у Західному Поліссі, кераміку з якого (рис. 26: 7, 8) порівнює із Грем'ячим Ю. В. Кухаренко. Натомість у дубойських курганах знайдено багато залізних виробів (вістря списів, ножі тощо) (Кухаренко 1961, с. 11, 21—24, табл. 1—4). Залізні та бронзові вироби скіфського часу виявлені також у підгірцівсько-милоградських курганах у Курилівці на Вінничині (Лагодовська, Виєзжев, Копилов 1956). Обидва згадані могильники містили випростані тілопокладення, а не кремації, як могильники із околиць Житомира та Народичів, досліджені С. С. Гамченком та І. Ф. Левицьким [81]. При цьому важливо відмітити, що кургани у сіл Дубой та Курилівка за знахідками у них скіфських речей належать до раньої підгірцевсько-милоградської культури та датують VI ст. до н. е. (Кухаренко 1961, с. 11; Іллінська, Тереножкін 1971, с. 179; Ильинская, Тереножкин 1986, с. 180). Таким чином, кургани Житомирського могильника, у яких не виявлено жодного залізного виробу чи характерного бронзового виробу ранього залізного віку, видаються більш архаїчними за власне раньомилоградські.

О. М. Мельниківська відзначає близькість найдавнішої милоградської та лебедівської (пізньої сосницької) кераміки (форма посудин та їх вінець, характер орнаментації тощо). При цьому дослідниця припускає, що милоградська кераміка Волині (басейн верхів'їв Горині та суміжні райони) передує ранній групі милоградської кераміки Білорусії (Мельниковская 1967, с. 112).

С. С. Березанська зазначає, що «*ряд дослідників (І. І. Артеменко, О. М. Мельниківська, Ю. В. Кухаренко) намагалися знайти проміжну ланку між пам'ятками тшинецької, зокрема сосницького типу, та милоградською культурами. Очевидно, такої ланки не існує і східно-тшинецька культура хронологічно безпосередньо змикається з милоградською через її лебедівську ланку*» (Березанская 1972, с. 167). В якості доказу «*появи милоградської культури в значно більш ранній час, ніж прийнято вважати*», дослідниця наводить округлотілий

80. Нещодавно банкоподібну посудину, аналогічну посуду ранньої культури штрихованої кераміки (Егорейченко 2006, табл. 1), також було зафіксовано на південь від Києва, на поселенні Ходосівка / Снігурове (Івакін та ін. 2022, с. 91, рис. 6: 1).

81. На Київщині безкурганні поховання підгірцевсько-милоградської культури (Підгірці, Козаровичі / Бусловка, Погреби / Лан, Рудяки / Забродиче) також були здійснені за обрядом тілопокладення та містили різноманітні залізні та бронзові вироби скіфського часу (Максимов, Петровская 2008, с. 55—64), хоч у регіоні відомі і біритуальні безкурганні могильники, які ліпляться до курганів доби бронзи (Малополовецьке 3; Велика Бугаївка / Крисівка) (Лысенко С. Д. 2004; 2010, с. 194—195; 2013, с. 398-400).

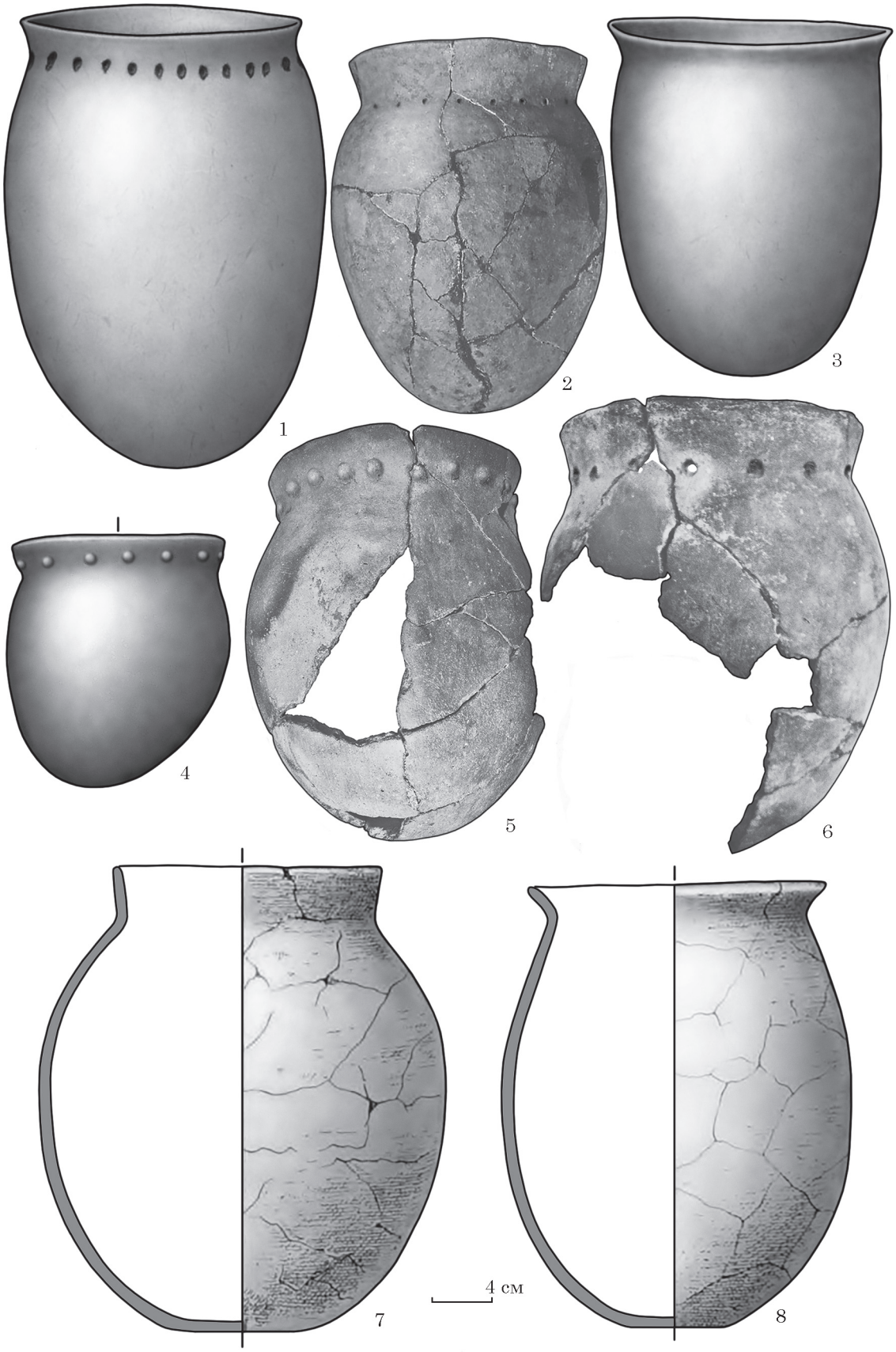

Рис. 26. Посуд прото- та ранньої милоградської культури: 1 — Соколова Гора (Крошенка), курган 1; 2 — Псище, курган 1; 3 — Псище, курган 2; 4 — Курилівка; 5, 6 — Ходосівка / Діброва, розкоп VII; 7, 8 — Дубой, кургани 1 та 10 (за: 1—3 — Гамченко 1925; 4 — Лагодовська, Виезжев, Копилов 1956; 5, 6 — Лысенко 2010; 7, 8 — Кухаренко 1961)

Fig. 26. Pottery of the Proto- and Early Mylohrad Culture: 1 — Sokolova Hora (Kroshenka), barrow 1; 2 — Psyshche, barrow 1; 3 — Psyshche, barrow 2; 4 — Kurylivka; 5, 6 — Khodosivka / Dibrova, excavation VII; 7, 8 — Duboi, barrows 1 and 10 (after: 1—3 — Gamchenko 1925; 4 — Lahodovska, Vyiezzhev, Kopylov 1956; 5, 6 — Lysenko 2010; 7, 8 — Kukharenko 1961)

посуд із високими прямими вінцями із жител Пустинківського поселення; знахідку в похованій ямі кургану 3, дослідженого С. С. Гамченком у гирлі Гуйви, разом із характерною тшинецькою курильницею («друшляком»), яйцеподібної посудини з округлим денцем та короткими вертикальними вінцями; знахідку у похованні 1 кургану 2 Войцехівського могильника, разом із іншим посудом тшинецько-комарівських типів, «корчаги» типу яйцеподібної урни із обім'ятим денцем (Березанская 1972, с. 167). Пам'ятки басейнів Горині і Тетерева (пізній комплекс у Народичах, Грем'яче), які «*вже суттєво різняться від власне лебедівських пам'яток*», С. С. Березанська розглядає як «*складаючі з ними єдину культурно-етнічну область*» (Березанская 1976, с. 191; 1985, с. 443).

Л. І. Крушельницька (із посиланням на наведені вище висновки С. С. Березанської) взагалі говорить вже про «*лебедівський етап милоградської культури*» (Крушельницька 1985, с. 29).

С. Є. Рассадін відніс Грем'ячівський курганний могильник до *першого хронологічного періоду східноволинського варіанту милоградської культури* (Рассадин 2005, с. 28, рис. 13: 11). До цього ж хронологічного горизонту милоградської (!) культури дослідник відносить і пізньобронзовий комплекс із Народичів (зокрема бронзове тесло із закраїнами), і могильник Прибор на Гомельщині, і пізньососницькі (лебедівські) пам'ятки з Київщини (Погреби, Новосілки-на-Дніпрі) тощо (Рассадин 2005, рис. 13: 1—3, 12).

І. І. Артеменко включив пам'ятки лебедівського типу у виділену ним сосницьку культуру та відніс їх до її пізнього етапу (Артёменко 1987, с. 110—111). За припущенням І. І. Артеменка, сосницька культура стала основою складання юхнівської, дніпро-двинської та підгірцівської культур ранього залізного віку (Артёменко 1987, с. 112).

Звертає увагу певна подібність за багатьма ознаками могильника Грем'яче з пізньососницькими могильниками Верхнього Подніпров'я та Верхнього Подесення: топографія, розміри курганів, поховання за обрядом кремації на стороні, особливості керамічного комплексу тощо (Крывальцэвіч, Бычкоў 1996, мал. 1—6; Артёменко 1987, с. 111). До заключного етапу киево-житомирської групи сосницької культури ТКК (Лысенко С. Д. 2012, с. 271, рис. 2), на наш погляд, слід віднести і певну частину курганів, досліджених в ур. Грем'яче, які відображають зародження милоградської культури у надрах пізньої сосницької.

З такою думкою узгоджуються і висновки білоруських археологів, накопичивших в останні десятиліття XX ст. значний матеріал, який можна порівняти з пізньососницькими пам'ятками України (Прибор I; Заспа 2; Озерне 1). Ці знахідки дали змогу М. М. Кривальцевичу припустити, що «*ранній етап милоградської культури має більш ранню дату, ніж VII ст. Не виключено також й те, що милоградська культура могла виникнути в догородищенський період, тобто у пізній період епохи бронзи. У такому разі велике значення в її генезі мало належати східнотшинецьким (тшинецько-сосницьким) старожитностям пізнього періоду бронзового віку*» (Крывальцэвіч 1998, с. 35) [82].

Суперечності, у межах якої культури розглядати ранній комплекс із Грем'ячого, — ще місцевого варіанту пізньої сосницької культури (спорідненого із лебедівським типом на Київщині), чи вже милоградської, — багато в чому знімаються, якщо прийняти культурно-історичну подвійність пам'яток цього часу. На наш погляд, пам'ятки цього типу одночасно (!) являють собою і заключний етап сосницької культури тшинецького культурного кола, і ранній, протомилоградський етап підгірцівсько-милоградської культури, відображаючи діалектичну безперервність культурних процесів у зоні мішаних лісів Східної Європи на межі доби пізньої бронзи — раннього залізного віку [83].

На завершення слід зазначити, що киево-житомирська група сосницької культури, у межах якої розпочинається формування курганного некрополю в ур. Грем'яче, відноситься (разом із волинською групою комарівської культури, прип'ятською групою сосницької культури та мазовецько-підляською групою тшинецької культури) до внутрішнього ареалу тшинецького культурного кола, його ядра, оточеного з усіх боків спорідненими культурними групами (Лисенко С. Д. 2013; 2017). Цей ареал, охоплюючи основні території Вісло-Дніпровського межиріччя, в цілому, відповідає ареалу, у якому більшість дослідників розміщує також і ядро формування праслов'янського етносу (Тереножкін 1952, с. 16—17; Третьяков 1966, с. 195, рис. 56; Березанская 1972, с. 192—193; Максимов 1972, с. 131—133; Отрощенко 2005, с. 185; та ін.). При цьому, ані сам тшинецько-комарівсько-сосницький субстрат не був однорідним, ані, тим більш, культури, які формуються у надрах ТКК та відображають його розпад — рання лужицька, висоцька, білогрудівсько-чорноліська,

82. Переклад з білоруської — *авт.*

83. Формування певних керамічних типів, які стають потім домінуючими, у культурному середовищі безпосередньо попередніх культур (тобто, не привнесені зовні!), займаючих ту саму екологічну нішу, простежується у багатьох культурах пізнього бронзового — початку раннього залізного віку лісової та півночі лісостепової зони Східної Європи. Наявність такої спатковості, яка проявляється на найбільш масовому матеріалі (кераміці), мабуть, можна вважати невід'ємною ознакою автохтонності певної частини населення певних мікрорегіонів на новому культурно-історичному етапі.

пізньососницько-лебедівсько-протомилоградська. Тому шлях від «протослов'ян» доби пізньої бронзи — початку раннього залізного віку до власне ранніх слов'ян другої половини I тис. н. е. аж ніяк не можна вважати лінійним.

Висновки. На підставі комплексу ознак, і перш за все — бронзової шпильки, знайденої в кургані 1 (1945 р.), час виникнення Грем'ячівського (Житомирського) могильника може бути віднесено до заключного етапу київо-житомирської групи сосницької культури ТКК і датовано рубежем II—I тис. до н. е. Пізньососницькі пам'ятки Києво-Житомирського Полісся стали тим субстратом, на якому в регіоні сформувалася рання милоградська культура, носії якої продовжили «заселення» могильника Грем'яче у першій половині I тис. до н. е. Більшість комплексів могильника, на наш погляд, може бути датовано в межах XI/X—VIII/VII ст. до н. е.

ЛІТЕРАТУРА

Абашина, Н. С., Лысенко, С. Д. 2010. Поселение тшинецкой культуры Ходосовка-Диброва на Киевщине (по результатам исследований 1988—1989 гг.). *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 18, с. 243-260.

Артёменко, И. И. 1987. Сосницкая культура. В: Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (ред.). *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 106-113.

Бандрівський, М. С. 2002. *Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури*. Львів: Логос.

Бандрівський, М. С., Крушельницька, Л. І. 1998. Основні періоди розвитку висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток). *Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка*, CCXXXV, с. 193-247.

Березанська, С. С. 1964. *Бронзовий вік на Україні*. Київ: Наукова думка.

Березанская, С. С. 1967. Тшинецко-комаровская культура на Северной Украине. *Советская археология*, 2, с. 120-136.

Березанская, С. С. 1972. *Средний период бронзового века в Северной Украине*. Киев: Наукова думка.

Березанская С. С. 1976. Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. (ред. кол.). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 190-222.

Березанская, С. С. 1985a. Эпоха бронзы на Украине. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 1. Киев: Наукова думка, с. 357-361.

Березанская, С. С. 1985b. Восточнотшинецкая культура. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 1. Киев: Наукова думка, с. 437-445.

Березанская, С. С. 1985c. Памятники лебедовского типа. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 1. Киев: Наукова думка, с. 445-450.

Березанская, С. С. 1998. Проблемы конца тшинецкой культуры. In: Kośko, A., Czebreszuk, J. (red.). *«Trzciniec» — system kulturowy czy interkulturowy proces*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, с. 355-359.

Березанская, С. С. 2006. Время и некоторые возможные причины исчезновения тшинецкой культуры на Украине. In: Taras H. (red.) *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Ksztaltowanie sie nowej rzeczywistości kulturowej w śpodkowej i młodszej epoce brązu*. Lubelskie Materialy Archeologiczne, XIV. Lublin: Instytut Archeologii UMCS w Lublinie, s. 111-122.

Березанська, С. С., Драгунова, М. І. 1970. Поховання білогрудівської культури поблизу м. Біла Церква. *Археологія*, XXIII, с. 217-218.

Гамченко, С. С. 1924. *Раскопки 1924 г. на Волыни. Сергея Гамченка*. НА ІА НАН України, ф. 3: С. С. Гамченко, № 46—48.

Гамченко, С. С. 1924, № 47a. *Опись материалов раскопок 1924 года на Волыни*. 23/II 1925, Житомир. НА ІА НАН України, ф. 3: С. С. Гамченко, № 47.

Гамченко, С. С. 1924, № 47b. *Инвентарь раскопок 1924 г. в Коростенщине и Житомирщине*. НА ІА НАН України, ф. 3: С. С. Гамченко, № 47.

Гамченко, С. С. 1924, № 47c. *Опись материалов раскопок 1924 года*. 21/II 1925, Житомир. НА ІА НАН України, ф. 3: С. С. Гамченко, № 47.

Гамченко, С. С. 1924, № 48. *Могильник урочища Гремляче*. 27/XII 1924, Житомир. НА ІА НАН України, ф. 3: С. С. Гамченко, № 48.

Гамченко, С. С. 1925. *Пятилетие археологических исследований на Волыни (1919—1923 г.г.). Сергея Гамченка. Заведывающаго Археологическим отделом Волынскаго Научно-Исследовательскаго Музея*. 1/XII 1925, Житомир. НА ІА НАН України, ф. 3: С. С. Гамченко, № 45.

Готун, І. А., Гаскевич, Д. Л., Казимір, О. М., Лисенко, С. Д., Петраускас, А. В., Петраускас, О. В. 2007. *Північна експедиція ІА НАН України: Матеріали і дослідженння*. І: Поселення між Ходосівкою та Лісниками: Дослідження 2003 р. Київ: Стилос.

Даниленко, В. М. 1956. Дослідження пам'яток підгірського та бобрицького типів на Київщині в 1950 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 5-16.

Евстропов, Н. Т. 1960. Стоянка периода поздней бронзы в районе с. Гостомель. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 9, с. 73-76.

Егорейченко, А. А. 1996. *Древнейшие городища Белорусского Полесья (VII—VI вв. до н. э. — II в. н. э.)*. Минск.

Егорейченко, А. А. 2006. *Культуры штрихованной керамики*. Минск: БГУ.

Івакін, В., Готун, І., Сухонос, А., Гунь, М., Казимір, О. 2022. Початок стаціонарних робіт на селищі Ходосівка-Снігурове. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 87-92.

Іллінська, В. А., Тереножкін, О. І. 1971. Підгірцівсько-милоградська культура. В: Тереножкін, О. І. (ред.). *Археологія Української РСР*. II. Київ: Наукова думка, с. 177-180.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1986. Подгорцевско-милоградская культура. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 2. Киев: Наукова думка, с. 178-181.

Канівець, В. І. 1952. *Про розвідкові розкопки біля с. Погреби Броварського р-на Київської обл. в 1952 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1952/15a.

Крушельницька, Л. І. 1970. *Розкопки в басейнах рік Західного Бугу, Стиру і Серету (епоха бронзи — I тис. н. е.)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1970/78.

Крушельницька, Л. І. 1976. *Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби ранього заліза*. Київ: Наукова думка.

Крушельницька, Л. І. 1985. *Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної*

і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза). Київ: Наукова думка.

Крывальцэвіч, М. М. 1998. Да праблемы позднягa перыяду эпохі бронзы на поўдні Беларусі. In: *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego i sposoby ksztaltowania sie nowej rzeczywistości kulturowej w śpodkowej i młodszej epoce brązu. Streszczenia referatów (Zamośc, 7—9 XII 1998)*. Zamośc, s. 34-35.

Крывальцэвіч, М. М., Бычкоў, М. У. 1996. Прыбарскія курганныя могільнікі эпохі бронзы. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 9, с. 61-76.

Кухаренко, Ю. В. 1961. *Памятники железного века на территории Полесья*. Свод археологических источников, ДІ-29. Москва: АН СССР.

Кухаренко, Ю. В. 1969. *Археология Польши*. Москва: Наука.

Лагодовська, О. Ф., Виєзжев, Р. І., Копилов, Ф. Б. 1956. Кургани скіфського часу в с. Курилівці. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 17-20.

Левицький, І. Ф. 1925. *Археологічні досліди в районі: Народичі — Ст. Шарно — Уманці — Булев — Селець — Болотниця Коростенської округи року 1925*. НА ІА НАН України, ф. 4: І. Ф. Левицький, № 2.

Левицький, І. Ф. 1926. *Археологічні досліди в Коростеньскій і Житомірській округах, року 1926 (коротке подання)*. НА ІА НАН України, ф. 4: І. Ф. Левицький, № 3.

Левицький, І. Ф. 1952. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, с. 70-77.

Лошенков, М. И. 2003. Булавки населения милоградской культуры. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 18, с. 94-105.

Лошенков, М. И. 2011. *Городища милоградской культуры на территории Беларуси*. Минск: Минская фабрика цветной печати.

Лисенко, С. Д. 2002. Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи. *Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка*, CCXLIV, с. 155-178.

Лысенко, С. Д. 2004. Погребения скифского времени Малополовецкого могильника. В: *Археологічні пам'ятки Фастівщини. Матеріали до археологічної карти Київської області. Прес-музей (науково-інформаційний бюлетень Фастівського державного краєзнавчого музею)*, 20—21, с. 6-33.

Лысенко, С. Д. 2010. Новые памятники подгорцевской группы милоградской культуры на Киевщине. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 190-200.

Лысенко, С. Д. 2012. Тшинецкий культурный круг и проблемы перехода к раннему железному веку в Северной Украине. *Российский археологический ежегодник*, 2, с. 263-275.

Лисенко, С. Д. 2013. Тшинецьке культурне коло. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія Історії України*: у 10 томах. 10. Київ: Наукова думка, с. 188-190.

Лысенко, С. Д. 2013. Великобугаёвский могильник и памятники эпохи бронзы — раннего железного века у с. Великая Бугаёвка. В: Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. *Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаёвка (археологический источник)*. Oium, 2. Киев: ИА НАН Украины, с. 389-405.

Лысенко, С. Д. 2016. Ещё раз о памятнике сосницкой культуры Гостомель, Стекольный завод-1. В: Маріна, З. (ред.). Археологія та етнологія півдня Східної Європи. Дніпропетровськ: Ліра, с. 141-150.

Лысенко, С. Д. 2017. Тшинецкий культурный круг — связующее звено между Балтийским и Черноморским регионами в эпоху поздней бронзы (2 тыс. до н. э.). *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*, 9, с. 23-66.

Лысенко, С. Д. 2019. Материалы комаровской и сосницкой культур в экспозиции Археологического музея Института археологии НАН Украины. *Археологія і давня історія України*, 3 (32), с. 49-62.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2001. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2000 г. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 147-159.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С. 2024. Курганна група № 2 Войцехівського могильника комарівської культури (за результатами досліджень 1924 та 2012—2013 рр.). *Археологія і давня історія України*, 4 (53), с. 42-55.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С. 2025. Джерела до реконструкції вбрання носіїв комарівської культури. *Археологія і давня історія України*, 1 (54), с. 79-113.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С., Діденко, С. В. 2004. Шпильки з круглою шляпкою та вушком із зібрання Національного музею історії України. В: Ковтанюк, Н. (ред.). *Національний музей історії України: поступ у третє тисячоліття*. Київ: НМІУ, с. 191-196.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С., Диденко, С. В., Якубенко, Е. А. 2005. Бронзовые украшения эпохи поздней бронзы — начала раннего железного века из фондов Национального музея истории Украины. В: Лисенко, С. Д. (ред.). *Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею*. Київ; Фастів: ФДКМ, с. 152-200.

Лысенко, С. С. 2021. *Украшения населения Северного Причерноморья эпохи поздней бронзы*. Кишинёв: Stratum plus.

Лысенко, С. С., Лысенко, С. Д. 2019. Булавки с петельчатой головкой эпохи поздней бронзы. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 14, с. 161-181.

Максимов, Е. В. 1972. *Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры*. Киев: Наукова думка.

Максимов, Е. В., Петровская, Е. А. 2008. *Древности скифского времени Киевского Поднепровья*. Полтава: ИА НАН Украины.

Махно, Є. В. 1945. *Звіт за Житомирську археологічну розвідувальну експедицію 1945 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, № 1945/9.

Махно, Є. В. 1949. Дві пам'ятки бронзової доби в басейні р. Тетерева. *Археологічні пам'ятки УРСР*, II, с. 205-211.

Махно, Е. В., Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2020. О культурно-хронологической принадлежности могильника Гремячье на Житомирщине. *Емінак*, 1 (29), с. 342-363.

Мельниковская, О. Н. 1967. *Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке*. Москва: Наука.

Отрощенко, В. В. 2005. Епоха енеоліту—бронзи. В: Залізняк, Л. Л. (ред.). *Археологія України: курс лекцій*. Київ: Либідь, 106-202.

Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д4-5. Москва: Наука.

Разлуцкая, А. А., Язэпенка, І. М., Лысенка, С. Д., Лысенка, С. С. 2013. *Археалагічныя калекцыі І. І. Арцёменкі (1956—1981 гг.)*. Збор крыніц навуковых археалагічных фондаў, 1. Мінск: Беларуская навука.

Рассадин, С. Е. 2005. *Милоградская культура: ареал, хронология, этнос*. Минск: Институт истории НАН Беларуси.

Свешніков, І. К. 1971. Пам'ятки Мілоградської культури в басейні р. Горинь. *Археологія*, 2, с. 68-81.

Свешников, И. К. 1990. Средний период бронзового века Прикарпатья и Волыни. Тшинецко-комаровская культура. В: Черныш, А. (ред.). Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). Киев: Наукова думка, с. 78-88.

Сон, Н. О. (ред.). 2007. *Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог*. Київ: Академперіодика.

Тарабукін, О. О. 1994. *Археологічна карта Житомира*. Житомир: Житомирський вісник.

Тарабукін, О. О. 2012. Волинський центральний музей — регіональний осередок вивчення археологічної спадщини Східної Волині (1900—1924 рр.). *Археологія і давня історія України*, 9: Історія археології: дослідники та наукові центри, с. 287-294.

Тарасенко, І. Г. 2017. Олена Федорівна Лагодовська — дослідниця доби енеоліту—бронзи. *Археологія*, 1, с. 120-133.

Телегин, Д. Я. 1957. *Краткий отчёт о командировке на Сейм в июле 1957 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/24.

Тереножкін, О. І. 1952. Праця Й. В. Сталіна з питань мовознавства і деякі питання вивчення Скіфії. *Археологія*, VII, с. 3-18.

Третьяков, П. Н. 1966. *Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге*. Москва; Ленинград: Наука.

Шидловський, П. С., Лисенко, С. Д., Кириленко, О. С., Сорокун, А. А., Пічкур, Є. В. 2016. *Первісна археологія Нижнього Подесення*. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка.

Berezanskaja, S. S., Taras, H. 2006. Horyzont naczyń octrodennych we wschodniej strefie kompleksu trzcinieckiego. W: Taras, H. (red.). *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Ksztaltowanie sie nowej rzeczywistości kulturowej w śpodkowej i młodszej epoce brązu*. Lubelskie Materialy Archeologiczne, XIV. Lublin: Instytut Archeologii UMCS w Lublinie, s. 173-177.

Gardawski, A. 1959. Plemiona kulturi trzcinieckiej w Polsce. *Materialy Starozytne*, V, s. 7-189.

Niedźwiedź, J., Taras, H. 2006. Schhyłek kultury trzcinieckiej i początki kultury łużyckiej we wschodniej Lubelszczyźnie. W: Taras, H. (red.). *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Ksztaltowanie sie nowej rzeczywistości kulturowej w śpodkowej i młodszej epoce brązu*. Lubelskie Materialy Archeologiczne, XIV. Lublin: Instytut Archeologii UMCS w Lublinie, s. 92-109.

Ścibior, J. M., Ścibior, J. 1990. Obiekt schyłkowej (łódzkiej) fazy kultury trzcinieckiej w Dwikozach, woj. Tarnobrzeg. *Sprawozdania Archeologiczne*, 41, s. 95-124.

Sulimirski, T. 1931. *Kultura wysocka*. Krakow: PAU.

REFERENCES

Abashina, N. S., Lisenko, S. D. 2010. Poselenie tshtinetskoi kulturi Khodosovka-Dibrova na Kievshchine (po rezultatam issledovanii 1988—1989 gg.). *Materyialy pa archiealohii Bielarusi*, 18, c. 243-260.

Artyomenko, I. I. 1987. Sosnitskaya kultura. In: Bader, O. N., Krainov, D. A., Kosarev, M. F. (ed.). *Arkheologiya SSSR. Epokha bronzi lesnoi polosi SSSR*. Moskva: Nauka, s. 106-113.

Bandrivskyi, M. S. 2002. *Mohylnyk v Petrykovi bilia Ternopolia v konteksti pokhovalnoho obriadu vysotskoi kultury*. Lviv: Lohos.

Bandrivskyi, M. S., Krushelnytska, L. I. 1998. Osnovni periody rozvytku vysotskoi kultury (za materialamy pokhovalnykh pamiatok). *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. H. Shevchenka*, CCXXXV, s. 193-247.

Berezanska, S. S. 1964. *Bronzovyi vik na Ukraini*. Kyiv: Naukova dumka.

Berezanskaya, S. S. 1967. Tshinetsko-komarovskaya kultura na Severnoi Ukraine. *Sovetskaya arkheologiya*, s. 120-136.

Berezanskaya, S. S. 1972. *Srednii period bronzovogo veka v Severnoi Ukraine*. Kiev: Naukova dumka.

Berezanskaya, S. S. 1976. Lebedovskaya kultura epokhi bronzi v lesostepnoi Ukraine. In: Berezanskaya, S. S., Otroshchenko, V. V., Telegin, D. Ya. (red.). *Eneolit i bronzovii vek Ukraini*. Kiev: Naukova dumka, s. 190-222.

Berezanskaya, S. S. 1985a. Epokha bronzi na Ukraine. In: Telegin, D. Ya. (red.). *Arkheologiya Ukrainskoi SSR*. 1. Kiev: Naukova dumka, s. 357-361.

Berezanskaya, S. S. 1985b. Vostochnotshinetskaya kultura. In: Telegin, D. Ya. (red.). *Arkheologiya Ukrainskoi SSR*. 1. Kiev: Naukova dumka, s. 437-445.

Berezanskaya, S. S. 1985c. Pamyatniki lebedovskogo tipa. In: Telegin, D. Ya. (red.). *Arkheologiya Ukrainskoi SSR*. 1. Kiev: Naukova dumka, s. 445-450.

Berezanskaya, S. S. 1998. Problemi kontsa tshinetskoi kulturi. In: Kośko, A., Czebreszuk, J. (red.). *«Trzciniec» — system kulturowy czy interkulturowy proces*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 355-359.

Berezanskaya, S. S. 2006. Vremya i nekotorie vozmozhnie prichini ischeznoveniya tshinetskoi kulturi na Ukraine. In: Taras H. (red.) *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Ksztaltowanie sie nowej rzeczywistości kulturowej w śpodkowej i młodszej epoce brązu*. Lubelskie Materialy Archeologiczne, XIV. Lublin: Instytut Archeologii UMCS w Lublinie, s. 111-122.

Berezanska, C. C., Drahunova, M. I. 1970. Pokhovannia bilohrudivskoi kultury poblyzu m. Bila Tserkva. *Arheologia*, XXIII, s. 217-218.

Gamchenko, S. S. 1924. *Raskopki 1924 g. na Volyni Sergeia Gamchenka*. NA IA NAN Ukrainy, f. 3: S. S. Hamchenko, N 46—48.

Gamchenko, S. S. 1924, N 47a. *Opis materialov raskopok 1924 goda na Volini*. 23/II 1925, Zhitomir. NA IA NAN Ukrainy, f. 3: S. S. Hamchenko, N 47.

Gamchenko, S. S. 1924, N 47b. *Inventar raskopok 1924 g. v Korostenshchine i Zhitomirshchine*. NA IA NAN Ukrainy, f. 3: S. S. Hamchenko, N 47.

Gamchenko, S. S. 1924, N 47c. *Opis materialov raskopok 1924 goda*. 21/II 1925, Zhitomir. NA IA NAN Ukrainy, f. 3: S. S. Hamchenko, N 47.

Gamchenko, S. S. 1924, N 48. *Mogilnik urochishcha Gremlyache*. 27/XII 1924, Zhitomir. NA IA NAN Ukrainy, f. 3: S. S. Hamchenko, N 48.

Gamchenko, S. S. 1925. *Pyatiletie arkheologicheskikh issledovanii na Volini (1919—1923 g.g.). Sergeya Gamchenka. Zavedivayushchago Arkheologicheskim otdelom Volinskago Nauchno-Issledovatelskago Muzeya.* 01/XII 1925, Zhitomir. NA IA NAN Ukrainy, f. 3: S. S. Hamchenko, N 45.

Hotun, I. A., Haskevych, D. L., Kazymir, O. M., Lysenko, S. D., Petrauskas, A. V., Petrauskas, O. V. 2007. *Pivnichna ekspedytsiia IA NAN Ukrainy: Materialy i doslidzhennnia*. I: Poselennia mizh Khodosivkoiu ta Lisnykamy: Doslidzhennia 2003 r. Kyiv: Stylos.

Danylenko, V.M. 1956. Doslidzhennia pamiatok pidhirskoho ta bobrytskoho typiv na Kyivshchyni v 1950 r. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, VI, s. 5-16.

Yevstropov, N. T. 1960. Stoyanka perioda pozdnei bronzi v raione s. Gostomel. *Kratkie soobshcheniya IA AN USSR*, 9, s. 73-76.

Yegoreichenko, A. A. 1996. *Drevneishie gorodishcha Belorusskogo Polesya (VII—VI vv. do n. e. — II v. n. e.)*. Minsk.

Yegoreichenko, A. A. 2006. *Kulturi shtrikhovannoi keramiki*. Minsk: BGU.

Ivakin, V., Hotun, I., Sukhonos, A., Hun, M., Kazymir, O. 2022. Pochatok statsionarnykh robit na selyshchi Khodosivka-Snihurove. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r*., s. 87-92.

Illinska, V. A., Terenozhkin, O. I. 1971. Pidhirtsivsko-mylohradska kultura. In: Terenozhkin, O. I. (red.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. II. Kyiv: Naukova dumka, s. 177-180.

Ilinskaya, V. A., Terenozhkin, A. I. 1986. Podgortsevsko-milogradskaya kultura. In: Krizhitskii, S. D. (red.). *Arkheologiya Ukrainskoi SSR*. 2. Kiev: Naukova dumka, s. 178-181.

Kanivets, V. I. 1952/15a. *Pro rozvidkovi rozkopky bilia s.Pohreby Brovarskoho r-na Kyivskoi obl. v 1952 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1952/15a.

Krushelnytska, L. I. 1970. *Rozkopky v baseinakh rik Zakhidnoho Buhu, Styru i Seretu (epokha bronzy — I tys. n. e.).* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1970/78.

Krushelnytska, L. I. 1976. *Pivnichne Prykarpattia i Zakhidna Volyn za doby ranoho zaliza*. Kyiv: Naukova dumka.

Krushelnytska, L. I. 1985. *Vzaiemozviazky naselennia Prykarpattia i Volyni z plemenamy Skhidnoi i Tsentralnoi Yevropy (rubizh epokh bronzy i zaliza)*. Kyiv: Naukova dumka.

Kryvaĺcevič, M. M. 1998. Da prabliemy pozdniaha pieryiadu epochi bronzy na poŭdni Bielarusi. In: *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego i sposoby ksztaltowania sie nowej rzeczywistości kulturowej w śpodkowej i młodszej epoce brązu. Streszczenia referatów (Zamośc, 7—9 XII 1998).* Zamośc, s. 34-35.

Kryvaĺcevič, M. M., Byčkoŷ, M. U. 1996. Prybarskiia kurhannyia mohiĺniki epochi bronzy. *Histaryčna-archiealahičny zbornik*, 9, s. 61-76.

Kukharenko, Yu. V. 1961. *Pamyatniki zheleznogo veka na territorii Polesya*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, DI-29. Moskva: - AN SSSR.

Kukharenko, Yu. V. 1969. *Arkheologiya Polshi*. Moskva: Nauka.

Lahodovska, O. F., Vyiezzhev, R. I., Kopylov, F. B. 1956. Kurhany skifskoho chasu v s. Kurylivtsi. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, VI, s. 17-20.

Levytskyi, I. F. 1925. *Arkheolohichni doslidy v raioni: Narodychi — St. Sharno — Umantsi — Bulev — Selets — Bolotnytsia Korostenskoi okruhy roku 1925*. NA IA NAN Ukrainy, f. 4: I. F. Levytskyi, N 2.

Levytskyi, I. F. 1926. *Arkheolohichni doslidy v Korostenskii i Zhytomirskii okruhakh, roku 1926 (korotke podannia)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 4: I. F. Levytskyi, N 3.

Levytskyi, I. F. 1952. Doslidzhennia stoianky na torfovyshchi Mostva v 1948 r. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, IV, s. 70-77.

Loshenkov, M. I. 2003. Bulavki naseleniya milogradskoi kulturi. *Histaryčna-archiealahičny zbornik*, 18, s. 94-105.

Loshenkov, M. I. 2011. *Gorodishcha milogradskoi kulturi na territorii Belarusi*. Minsk: Minskaya fabrika tsvetnoi pechati.

Lysenko, S. D. 2002. Serednie Podniprovia za doby piznoi bronzy. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. H. Shevchenka*, CCXLIV, s. 155-178.

Lysenko, S. D. 2004. Pogrebeniya skifskogo vremeni Malopolovetskogo mogilnika. In: *Arkheolohichni pamiatky Fastivshchyny. Materialy do arkheolohichnoi karty Kyivskoi oblasti. Pres-muzei (naukovo-informatsiinyi biuleten Fastivskoho derzhavnoho kraieznavchoho muzeiu)*, 20—21, s. 6-33.

Lysenko, S. D. 2010. Novie pamyatniki podgortsevskoi gruppi milogradskoi kulturi na Kievshchine. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 190-200.

Lysenko, S. D. 2012. Tshinetskii kulturnii krug i problemi perekhoda k rannemu zheleznomu veku v Severnoi Ukraine. *Rossiiskii arkheologicheskii yezhegodnik*, 2, s. 263-275.

Lysenko, S. D. 2013. Tshynetske kulturne kolo. In: Smolii, V. A. (red.). *Entsyklopediia Istorii Ukrainy*: u 10 tomakh. 10. Kyiv: Naukova dumka, s. 188-190.

Lysenko, S. D. 2013. Velikobugayovskii mogilnik i pamyatniki epokhi bronzi — rannego zheleznogo veka u s. Velikaya Bugayovka. In: Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. *Mogilnik i poselenie chernyakhovskoi kulturi u s.Velikaya Bugayovka (arkheologicheskii istochnik)*. Oium, 2. Kiev: IA NAN Ukrainy, s. 389-405.

Lysenko, S. D. 2016. Yeshchyo raz o pamyatnike sosnitskoi kulturi Gostomel, Stekolnii zavod-1. In: Marina, Z. P. (red.). *Arkheolohiia ta etnolohiia pivdnia Skhidnoi Evropy*. Dnipropetrovsk: Lira, s. 141-150.

Lysenko, S. D. 2017. Tshinetskii kulturnii krug — svyazuyushchee zveno mezhdu Baltiiskim i Chernomorskim regionami v epokhu pozdnei bronzi (2 tis. do n. e.). *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Kryma*, 9, s. 23-66.

Lysenko, S. D. 2019. Materiali komarovskoi i sosnitskoi kultur v ekspozitsii Arkheologicheskogo muzeya Instituta arkheologii NAN Ukraini. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (32), s. 49-62.

Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2001. Issledovaniya na mogilnike Malopolovetskoe-3 v 2000 g. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999—2000 rr.*, s. 147-159.

Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2024. Kurhanna hrupa N 2 Voitsekhivskoho mohylnyka komarivskoi kultury (za rezultatamy doslidzhen 1924 ta 2012—2013 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (53), s. 42-55.

Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2025. Dzherela do rekonstruktsii vbrannia nosiiv komarivskoi kultury. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (54), s. 79-113.

Lysenko, S. D., Lysenko, S. S., Didenko, S. V. 2004. Shpylky z kruhloiu shliapkoiu ta vushkom iz zibrannia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. In: Kovtaniuk, N. (red.). *Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy: postup u tretie tysiacholittia*. Kyiv: NMIU, s. 191-196.

Lysenko, S. D., Lysenko, S. S., Didenko, S. V., Yakubenko, Ye. A. 2005. Bronzovie ukrasheniya epokhi pozdnei bronzi — nachala rannego zheleznogo veka iz fondov Natsionalnogo muzeya istorii Ukraini. In: Lysenko, S. D. (red.). *Problemy arkheolohii Serednoho Podniprovia: Do 15-richchia zasnuvannia Fastivskoho derzhavnoho kraieznavchoho muzeiu*. Kyiv; Fastiv: FDKM, s. 152-200.

Lysenko, S. S. 2021. *Ukrasheniya naseleniya Severnogo Prichernomorya epokhi pozdnei bronzi*. Kishinyov: Stratum plus.

Lysenko, S. S., Lysenko, S. D. 2019. Bulavki s petelchatoi golovkoi epokhi pozdnei bronzi. *Materiali po arkheologii Severnogo Prichernomorya*, 14, s. 161-181.

Maksimov, Ye. V. 1972. *Srednee Podneprove na rubezhe nashei eri*. Kiev: Naukova dumka.

Maksimov, Ye. V., Petrovskaya, Ye. A. 2008. *Drevnosti skifskogo vremeni Kievskogo Podneprovya*. Poltava: IA NAN Ukrainy.

Makhno, Ye. V. 1945. *Zvit za Zhytomyrsku arkheolohichnu rozviduvalnu ekspedytsiiu 1945 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1945/9.

Makhno, Ye. V. 1949. Dvi pamiatky bronzovoi doby v baseini r.Tetereva. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, II, s. 205-211.

Makhno, Ye. V., Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2020. O kulturno-khronologicheskoi prinadlezhnosti mogilnika Gremyache na Zhitomirshchine. *Eminak*, 1 (29), s. 342-363.

Melnikovskaya, O. N. 1967. *Plemena Yuzhnoi Belorussii v rannem zheleznom veke*. Moskva: Nauka.

Otroshchenko, V. V. 2005. Epokha eneolitu—bronzy. In: Zalizniak, L. L. (red.). *Arkheolohiia Ukrainy: kurs lektsii*. Kyiv: Lybid, 106-202.

Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniya Skifii VII—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D4-5. Moskva: Nauka.

Razluckaia, A. A., Iazepienka, I. M., Lysienka, S. D., Lysienka, S. S. 2013. *Archiealahičnyia kaliekcyi I. I. Arciomienki (1956—1981* gg.*)*. Zbor krynic navukovych archiealahičnych fondaŭ, 1. Minsk: Bielaruskaia navuka.

Rassadin, S. Ye. 2005. *Milogradskaya kultura: areal, khronologiya, etnos*. Minsk: Institut istorii NAN Belarusi.

Svieshnikov, I. K. 1971. Pamiatky Mylohradskoi kultury v baseini r. Horyn. *Arheologia*, 2, s. 68-81.

Sveshnikov, I. K. 1990. Srednii period bronzovogo veka Prikarpatya i Volini. Tshinetsko-komarovskaya kultura. In: Chernish, A. P. (ed.). *Arkheologiya Prikarpatya, Volini i Zakarpatya (eneolit, bronza i rannee zhelezo)*. Kiev: Naukova dumka, s. 78-88.

Son, N. O. (red.). 2007. *Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Kataloh*. Kyiv: Akademperiodyka.

Tarabukin, O. O. 1994. *Arkheolohichna karta Zhytomyra*. Zhytomyr: Zhytomyrskyi visnyk.

Tarabukin, O. O. 2012. Volynskyi tsentralnyi muzei — rehionalnyi oseredok vyvchennia arkheolohichnoi spadshchyny Skhidnoi Volyni (1900—1924 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 9: Istoriia arkheolohii: doslidnyky ta naukovi tsentry, s. 287-294.

Tarasenko, I. H. 2017. Olena Fedorivna Lahodovska — doslidnytsia doby eneolitu-bronzy. *Arheologia*, 1, s. 120-133.

Telegin, D. Ya. 1957. Kratkii otchyot o komandirovke na Seim v iyule 1957 g. Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/24.

Terenozhkin, O. I. 1952. Pratsia Y. V. Stalina z pytan movoznavstva i deiaki pytannia vyvchennia Skifii. *Arheologia*, VII, s. 3-18.

Tretyakov, P. N. 1966. *Finno-ugri, balti i slavyane na Dnepre i Volge*. Moskva; Leningrad: Nauka.

Shydlovskyi, P. S., Lysenko, S. D., Kyrylenko, O. S., Sorokun, A. A., Pichkur, Ye. V. 2016. *Pervisna arkheolohiia Nyzhnoho Podesennia*. Kyiv: KNU im. T. Shevchenka.

Berezanskaja, S. S., Taras, H. 2006. Horyzont naczyń octrodennych we wschodniej strefie kompleksu trzcinieckiego. In: Taras, H. (red.). *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Ksztaltowanie sie nowej rzeczywistości kulturowej w spodkowej i młodszej epoce brązu*. Lubelskie Materialy Archeologiczne, XIV. Lublin: Instytut Archeologii UMCS w Lublinie, s. 173-177.

Gardawski, A. 1959. Plemiona kulturi trzcinieckiej w Polsce. *Materialy Starozytne*, V, s. 7-189.

Niedźwiedź, J., Taras, H. 2006. Schhyłek kultury trzcinieckiej i początki kultury łużyckiej we wschodniej Lubelszczyźnie. In: Taras, H. (red.). *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Ksztaltowanie sie nowej rzeczywistości kulturowej w spodkowej i młodszej epoce brązu*. Lubelskie Materialy Archeologiczne, XIV. Lublin: Instytut Archeologii UMCS w Lublinie, s. 92-109.

Ścibior, J. M., Ścibior, J. 1990. Obiekt schyłkowej (łódzkiej) fazy kultury trzcinieckiej w Dwikozach, woj. Tarnobrzeg. *Sprawozdania Archeologiczne*, 41, s. 95-124.

Sulimirski, T. 1931. *Kultura wysocka*. Krakow: PAU.

S. D. Lysenko, S. S. Lysenko

BURIAL GROUND IN THE HREMIACHE TRACT NEAR ZHYTOMYR (based on the results of research by S. S. Gamchenko and E. V. Makhno)

One of the important issues of the transition from the Bronze Age to the Early Iron Age in Eastern Europe is the question of the transformation of some groups of the Late Sosnytsia culture of the Trzciniec cultural circle (TCC) into the early Mylohrad (Pidhirtsi-Mylohrad) culture. Unfortunately, the range of sources for covering this period remains limited. Therefore, the involvement into scientific circulation previously unpublished or only partially published archival materials and collections of excavated sites is of great importance. One of such sites is the barrow field Hremiache on the outskirts of Zhytomyr.

It was discovered by S. S. Gamchenko, who recorded 55 mounds at the site. The mounds occupied the first floodplain terrace of the left bank of the Teterev River (a right tributary of the Dnieper). In 1924, an expedition from the Volyn Research Museum, headed by S. S. Gamchenko excavated 12 mounds at the site. I. F. Levitsky and O. F. Lagodovskaya took an active part in the research. In 1945, the study of the barrow field was continued by the Zhytomyr survey expedition headed by E. V. Makhno, who excavated an additional five burial mounds. A total of 17 burial mounds were excavated at the site. The finds are kept in the storage of the Zhytomyr Museum of Local History and the scientific storage of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Based on many features, and above all, a bronze pin found in the barrow 1 (1945), the time of the beginning of the Gremyachevsky (Zhytomyr) barrow field can be ascertained to the final stage of the Kiev-Zhytomyr group of the Sosnitskaya culture of the TCC and dated to the turn from the 2nd to the 1st millennium BC. The Late Sosnytsia sites of the Kiev-Zhytomyr Forest zone (Polissia) became the substrate of the formation Early Mylohrad culture in the region, whose people continued to be buried in the Hremiache barrows in the first half of the 1st millennium BC. Most of the barrow assemblages, in our opinion, can be dated to the 11th/10th—8th/7th centuries BC.

Keywords: Vohlynia, Late Bronze Age, Early Iron Age, Late Sosnytsia culture, Early Mylograd culture.

Одержано 5.10.2025

ЛИСЕНКО Світлана Станіславівна, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Svitlana S. LYSENKO, PhD (History), Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6713-6074,
e-mail: sspssl2000@gmail.com.

ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Sergiy D. LYSENKO, PhD (History), Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-9624-0364,
e-mail: suraganga1@gmail.com.

УДК903.5(477.75)”638” DOI: 10.37445/adiu.2025.04.11

Е. Кравченко

МОГИЛЬНИК УЧ-БАШ: ЛОКАЛІЗАЦІЯ, ВЛАШТУВАННЯ, ХРОНОЛОГІЯ І ПОХОВАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНА ОБРЯДНІСТЬ

Могильник Уч-Баш у Південно-Західному Крим — пам’ятка кизил-кобинської культури, яку атрибутують як належну таврам античних писемних джерел. Розкопки могильника відбулись на початку 1950-х років, і з того часу пам’ятка лишалася неопублікованою. Це призвело до плутанини у її локалізації, хронологічному визначенні і призвело до помилок в атрибутації інших пам’яток кизил-кобинської культури. У статті пу блікується Учбаський могильник кизил-кобинської культури, уточнюється його датування до другої половини VIII — початку VII ст. до н. е., а також зазначається його локалізація на Сапун-горі. На основі матеріалів розкопок могильник синхронізовано із V горизонтом Уч-Башу і початком Таврського періоду кизил-кобинської культури. Крім того, є підстави припускати зв’язок цього типу пам’яток із населенням, що просунулось в Крим із Східного Причорномор’я, а саме із Кавказького регіону, де відомі подібні синхронні і раніші пам’ятки як на північ від Великого Кавказького хребта, так і на півдні в районі озера Ван.

***Ключові слова**: ранній залізний вік, поховально-поминальна обрядність, Крим, Кавказ, кизил-кобинська культура, таври, Уч-Баш.*

Вступ. Історія досліджень. Могильник Уч-Баш — одна із небагатьох пам’яток кизил-кобинської культури, які досі достеменно не аналізувалися і не публікувалися. Це призвело до хибної локалізації пам’ятки на археологічних картах, її невірної хронологічної позиції та історичної інтерпретації. Автори розкопок С. Ф. Стржелецький і Є. М. Жеребцов пов’язали цей могильник із сусіднім укріпленим поселенням Уч-Баш (Жеребцов 1955a; 1955b; Стржелецкий 1955). Пізніше інші дослідники помилково ототожнили зазначений на топографічному плані із поселенням Уч-Баш могильник на панівній висоті плато на південний захід від поселення (рис. 1: 1, 3, 4) із розкопаним Гераклейською експедицією у 1950-х рр. (рис. 1: 2; Крис 1981, с. 42). Так ця пам’ятка виявилась невірно визначеною і топографічно, і хронологічно, а також невірно атрибутованою.

У 1953—1954 рр. Гераклейська екпедиція Херсонеського музею під керівництвом С. Ф. Стржелецького провела археологічні розкопки на північній терасі Сапун-гори над Чортовою балкою на правому березі р. Чорна недалеко від її гирла (рис. 1: 2; Жеребцов 1955a; 1955b; Стржелецкий 1955). Тоді було розкопано рядок із десяти кам’яних скринь в огорожах. Подальші дослідження на цьому плато не проводилися. Під час розвідок 2009 р. Інкерманська експедиція Інституту археології НАН України обстежила цю місцевість (Кравченко 2009). На жаль, всі схили Сапун-гори були пошкоджені терасуванням під посадку сосни у 1950-х рр., ймовірно відразу після проведених розкопок. Зараз там знаходиться лісовий масив, на місці, де орієнтовно був могильник, фіксуються посунуті терасуванням необроблені великі кам’яні плити і дрібніше каміння, які могли належали цьому могильнику. In situ на цьому місці нічого не зафіксовано. Отже матеріал розкопок 1950-х рр. є єдиним, який надає дані про цю пам’ятку.

Антропологічний матеріал могильника був проаналізований двічі — К. Ф. Соколовою під час археологічних розкопок у складі Гераклейської експедиції [1], результати цих обстежень

© Е. КРАВЧЕНКО, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

1. Дослідниця у звіті не згадана.

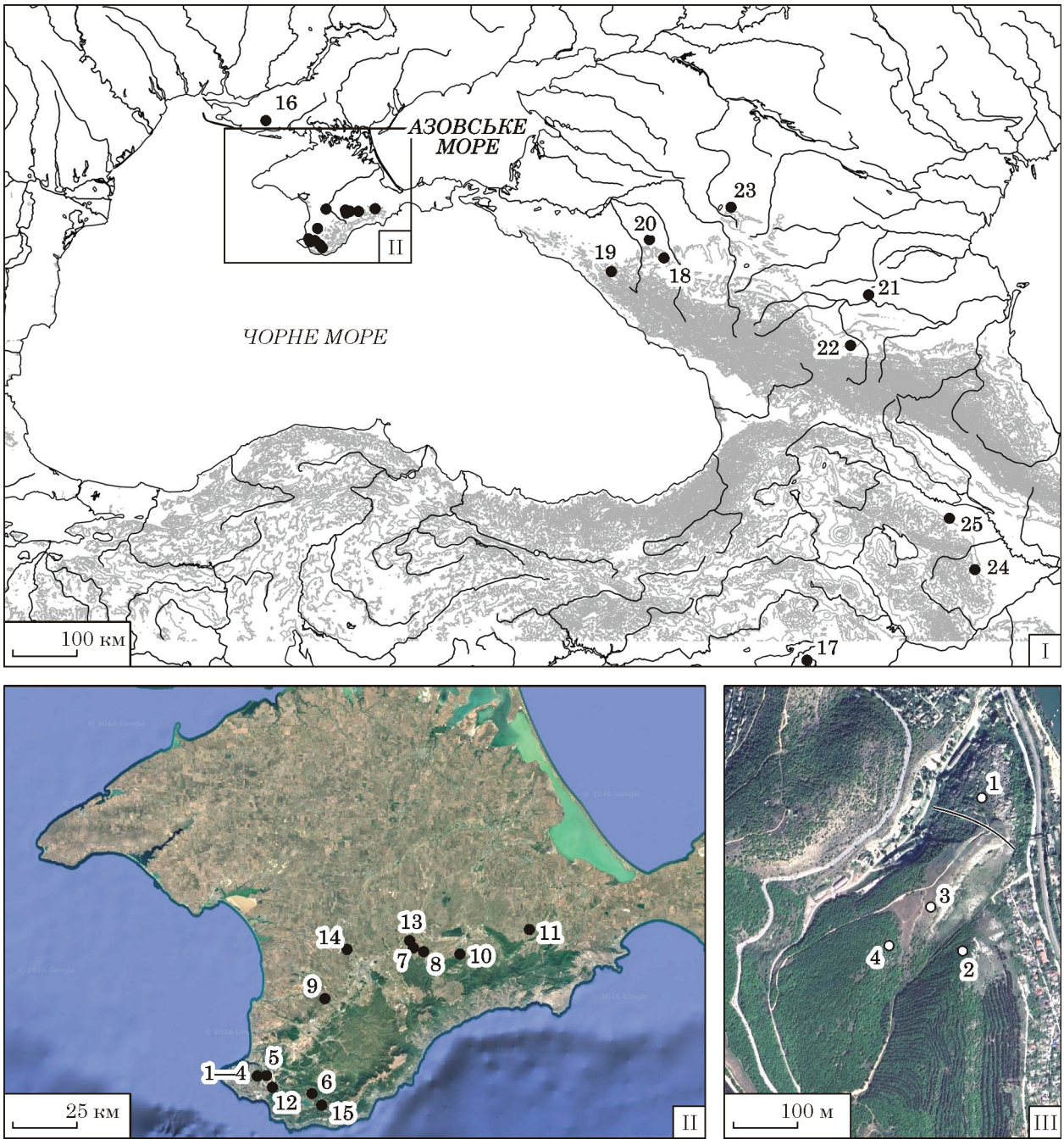

Рис. 1. Мапа пам'яток, про які йдеться у статті. I — мапа пам'яток між Каспієм і Кримом; II — мапа пам'яток у Криму; III — поселення Уч-Баш і локалізовані могильники: 1 — поселення Уч-Баш; 2 — могильник Уч-Баш; 3, 4 — інші могильники біля поселення Уч-Баш; 5 — поселення Сахарна Головка; 6 — могильник Уркуста; 7 — могильник Чуюнча; 8 — могильник Карли-Кая; 9 — поселення Альма-Кермен; 10 — поселення і металургійний центр Сеферек-Коба; 11 — курган біля с. Льговське; 12 — поселення Чорна Річка; 13 — могильник Джапаллах; 14 — курган біля с. Зольне; 15 — могильник Мал-Муз; 16 — могильник біля с. Широке; 17 — могильник біля с. Ділкая (оз. Ван); 18 — могильник на р. Фарс; 19 — могильник на р. Пшиш; 20 — кургани біля р. Келермес; 21 — могильник біля с. Моздок; 22 — могильник біля с. Змійська; 23 — могильник біля с. Пелагіада; 24 — пір і могильник біля с. Ходжали; 25 — пір біля с. Генджа

Fig. 1. Map of the sites mentioned in the article. I — map of sites between the Caspian Sea and Crimea; II — map of sites in Crimea; III — Uch-Bash settlement and local burial grounds: 1 — Uch-Bash settlement; 2 — Uch-Bash burial ground; 3, 4 — other necropolis near the Uch-Bash settlement; 5 — Sakharna Golovka settlement; 6 — Urkusta burial ground; 7 — Chuyuncha burial ground; 8 — Karly-Kaya burial ground; 9 — Alma-Kermen settlement; 10 — Seferek-Koba settlement and metallworking center; 11 — burial mound near the village of Lgovske; 12 — Chorna Richka settlement; 13 — Japallah burial mounds; 14 — burial mound near the village of Zolne; 15 — Mal-Muz burial ground; 16 — burial ground near the village of Shiroke; 17 — burial ground near the village of Dilkaya (Van lake); 18 — burial ground on the Fars River; 19 — burial ground on the Pshish River; 20 — burial mounds near the Kelermes River; 21 — burial ground near the village of Mozdok; 22 — burial ground near the village of Zmiyska; 23 — burial ground near the village of Pelagiada; 24 — pir and burial ground near the village of Khojaly; 25 — pir near the village of Gendzha

опубліковані у низці статей (Соколова 1960), і Ю. Ушковою в межах обстеження археологічних пам'яток Інкерманської долини в складі Інкерманської експедиції у 2012 р., результати подано в архівному звіті (Кравченко 2012а; Ушкова 2012). Із результатів нещодавніх досліджень антропологічного матеріалу як Уч-Башу, так і інших могильників кам'яних скринь кизил-кобинської культури (Kravchenko, Kozak, Stupak 2023) можна зробити висновок про перспективність подальших антропологічних досліджень, оскільки дослідниками виявлено цілу низку нових системних антропологічних характеристик населення.

Опис пам'ятки. *Локалізація могильника.* Могильник було влаштовано безпосередньо під пасмом Сапун-гори на наступній за верхньою терасі її західного схилу. Площа могильника складала близько 800 м. кв. пласкої тераси із невеликим ухилом до півночі і сходу, обмежена із цих боків стрімчастими скельними схилами. З південного заходу площа могильника обмежена стрімчастим підйомом на верхню терасу Сапун-гори. Візуально до розкопок на місцевості розпізнавались по чотири поховальні конструкції в південному і північному рядах. Могильник було пошкоджено окопом і землянкою часів Другої світової війни. В ході досліджень 1952—1954 рр. було виявлено одну поховальну конструкцію у південному ряді і дев'ять у північному. Дослідники вказали на те, що, як візуально до розкопок, так і після зачистки першої кам'яної скрині південного ряду, набагато гірше збереглися поховання південного ряду ніж північного. Ймовірно це стало аргументацією для подальшого дослідження саме поховань північного ряду. Із описової частини звіту і креслень є підстави стверджувати, що ряди поховань продовжувалися і далі по терасі, ймовірно на невелику відстань з огляду на природну обмеженість схилу гори. Як вказано в описі єдиного розкопаного поховання південного ряду, воно майже повністю зруйноване і погано «читалось» на сучасній денній поверхні. Ймовірно, ця ознака стала причиною не продовжувати подальші дослідження могильника. Натепер цей схил Сапун-гори терасований і зайнятий посадкою сосни, ймовірно, із 1950-х рр., коли терасування і озеленення відбулось по всій цій частині Інкерманської долини. Археологічні розвідки, проведені нами в цій частині схилу (Кравченко 2009; Кравченко та ін. 2010), виявили великі необроблені камені між густою посадкою сосни, подібні до описаних у звіті про розкопки (Жеребцов 1955а, фото), зсунуті зі свого місця землерийною технікою. Терасування відбулось масштабне, деінде оголивши скелю. Слідів будь-яких споруд in situ в цій частині схилу нами виявлено не було. Археологічний матеріал зустрічався дуже зрідка у перевідкладеному ґрунті — дрібні невиразні фрагменти ліпної кераміки. Також в шарах зустрічаються сильно подрібнені кістки. Але вони могли належати як похованням ранньої залізної доби, так і бути залишками непохованих загиблих у Другій світовій війні. Як правило, в цій частині Севастополя на полях із масовою загибеллю воїнів перепоховання не здійснювалося. За свідченнями очевидців, на таких місцях ґрунт було переорано разом із рештками за допомогою танків, до яких чіпляли плуги.

Стратиграфія розкопу представлена двома основними шарами — дерново-гумусним шаром, що відповідає сучасним ґрунтовим нашаруванням, і суглинистим відкладам, які перекривають безпосередньо давню денну поверхню і кам'яні конструкції. У суглинистому шарі переважають матеріали I тис. н. е., в тому числі у його нижній частині, це вказує на те, що до цього умовного часу конструкції могильника не були покриті ґрунтом. Як видно із архівних фотографій звіту про розкопки, після зняття дерново-гумусного шару гряди із кам'яними скринями являли собою майже суцільний завал або накид (рис. 2). Між камінням де-не-де проглядали кам'яні скрині і огорожі (рис. 2: 2).

Археологічного шару часу функціонування могильника зафіксовано не було, як і слідів тризни чи якогось поминального ритуалу, принаймні у звіті таке не описано.

Влаштування могильника і обряд. Поховання влаштовані на просторі могильника двома умовними паралельними рядами, орієнтованими широтно із відхиленнями (рис. 3; 4). Поховальні конструкції представлено умовними кам'яними скринями в умовних огорожах. Умовними вони названі з огляду на їхнє доволі хаотичне спорудження на давній денній поверхні без попередньої підготовки поховальної споруди із диких необроблених каменів. Довжина північного ряду близько 30 м, південний, за повідомленнями авторів розкопок у звіті, вдвічі коротший і закінчується на середині протяжності першого. Починалися обидва ряди паралельно один одному на заході. Однією із відмінностей північного ряду була більша відстань між поховальними конструкціями, ніж у південному.

Поховальні споруди не представлені рівним рядом, а згруповані у 3 поховання, поєднані між собою іноді спільними стінками каменів огорож, але основним чинником є орієнтація могил. Орієнтація різних груп могил незначно відрізняється відхиленнями залишаючись меридіональною. Поховання північного розкопаного ряду об'єднані у три групи: скрині 2—4, 5—7 і 8—10. Така ознака свідчить про існування якогось зовнішнього орієнтира для спорудження поховальної конструкції, який був основним для цього населення. Орієнтування небіжчика головою на південь із відхиленнями, обличчям на схід, позначення простору навколо голови покійного керамічним посудом — єдиним ін-

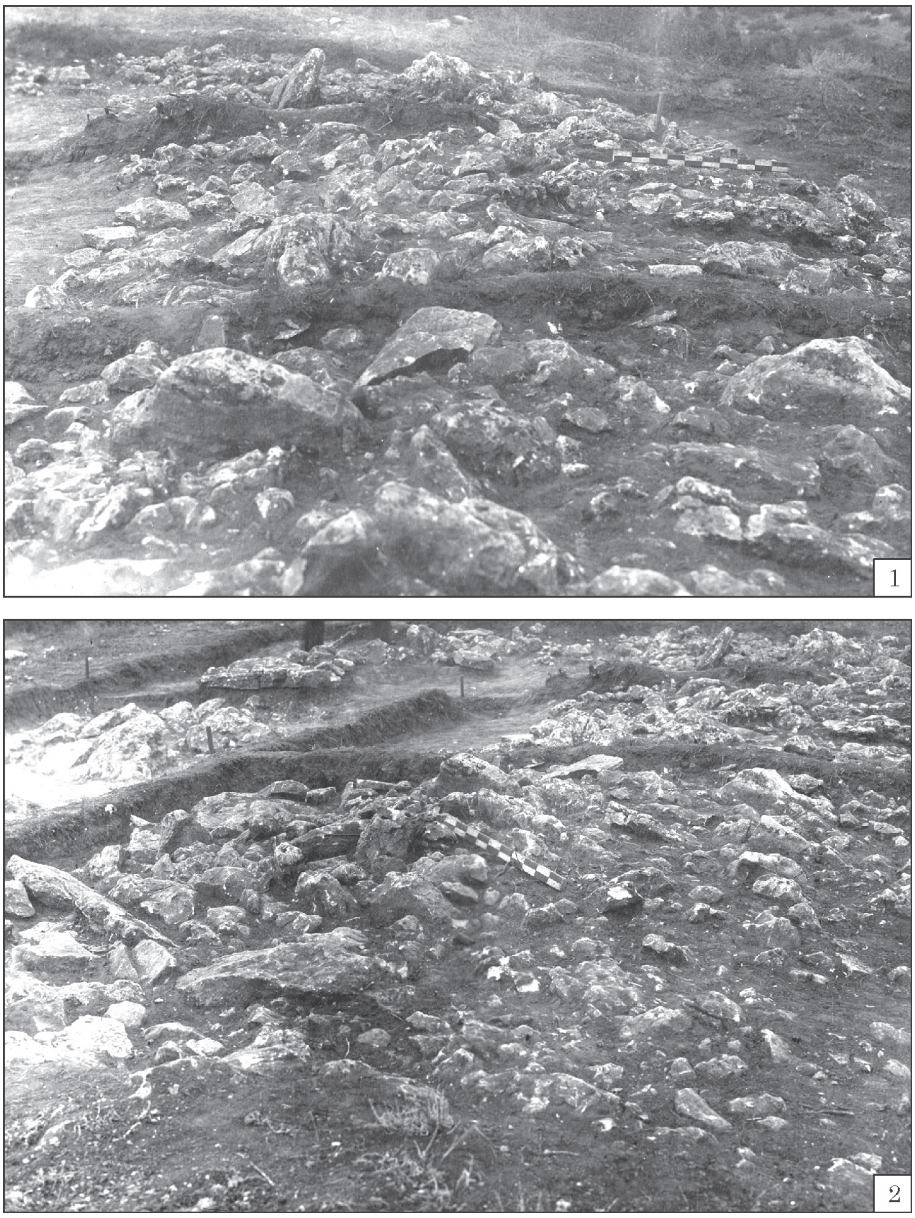

Рис. 2. Північний ряд могильника Уч-Баш після зняття дерново-гумусного шару: 1 — вигляд зі сходу; 2 — скрині 6 і 7, вигляд з північного сходу (за Стржелецкий 1955)

Fig. 2. The northern row of the Uch-Bash burial ground after the removal of the sod-humus layer: 1 — view from the east; 2 — cists 6 and 7, view from the northeast (by Strzheletsky 1955)

вентарем, достеменно відомим в цьому могильнику, а також особливість у вигляді пам'ятного каменю в огорожі поховання, який виділявся серед інших розмірами і масивністю й мав заокруглену верхню частину, в чому ми вбачаємо ознаку антропоморфізму, його розташування чітко навпроти кісток черепа похованого, які збереглись in situ, вказують на виняткове значення цього зовнішнього орієнтира. Його розташування з однаковою мірою вірогідності могли бути як на півночі, так і на сході, куди обертали обличчя похованого.

Є підстави припускати, що після спорудження описаних поховальних конструкцій одномоментно та (або) протягом певного часу на рядах поховань накопичувалося каміння, що було умисно принесене до могил як ритуал. Таким чином ряди перекривалися кам'яними накидами, які в ході досліджень було зафіксовано як видно до фото (рис. 2).

Поховання у могильнику здійснювалися зібгано на правому боці головою на південь обличчям на схід. Інвентар було покладено у скрині 2 біля голови — за тім'яною частиною черепа знаходився керамічний ліпний кубок. Кілька посудин було зафіксовано і в інших похованнях в південній частині скринь. Із предметів костюму в похованні було знайдено мушлі морської черепашки — гребінця, зібрані у намисто навколо шиї похованого. Автори розкопок визначили, що могильник був пограбований (Жеребцов 1955а). При цьому окремі предмети костюму в поховальних спорудах були присутні — прикраси із раковин морських черепашок, кістки і бронзи.

Інвентар у похованнях, якщо не враховувати предмети костюму, які ми не визначаємо як інвентар, представлено винятково керамічними посудинами, а саме — кубками і черпаками, тобто персональним посудом для напоїв.

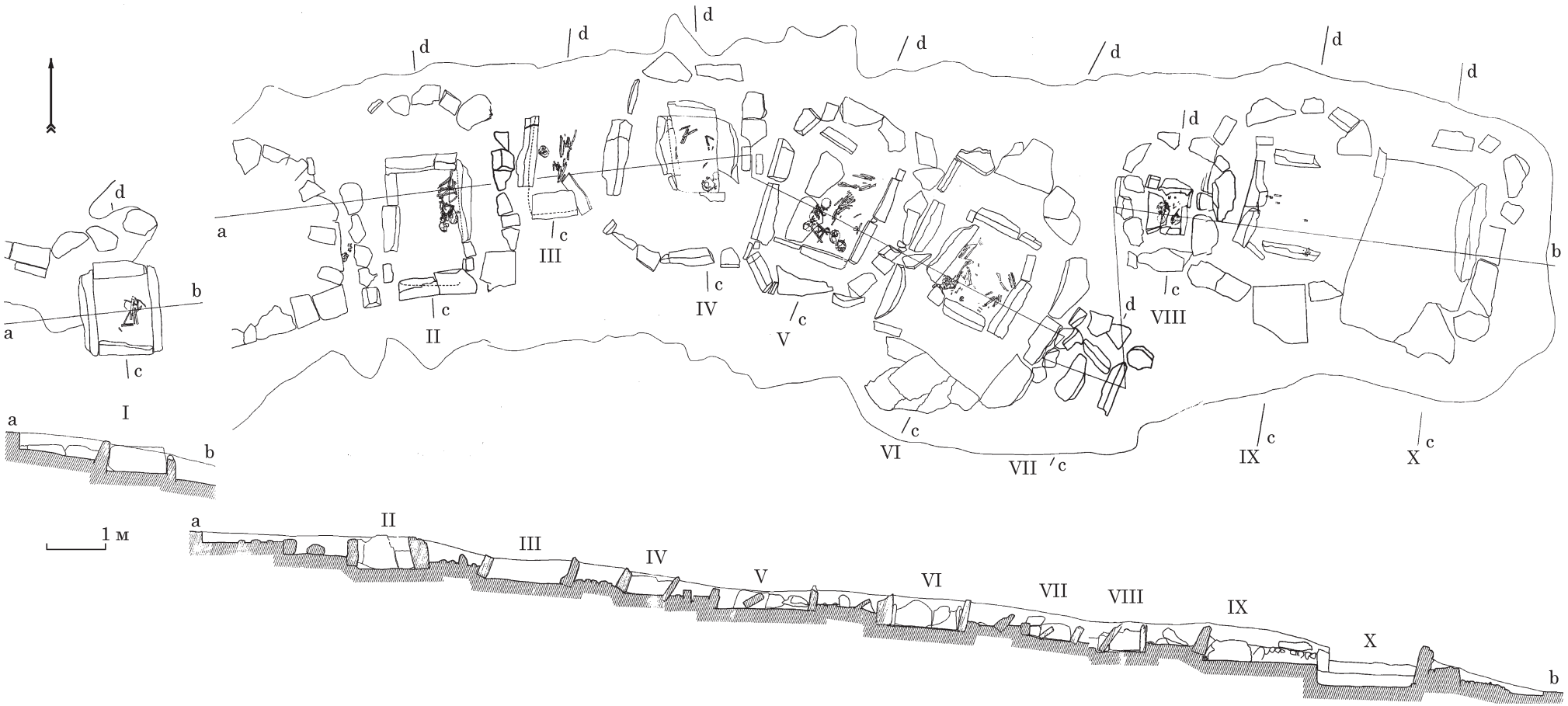

Рис. 3. План могильника Уч-Баш і профіль поховань по лінії a—b
Fig. 3. Plan of the Uch-Bash burial ground and profile of burials along the line a—b

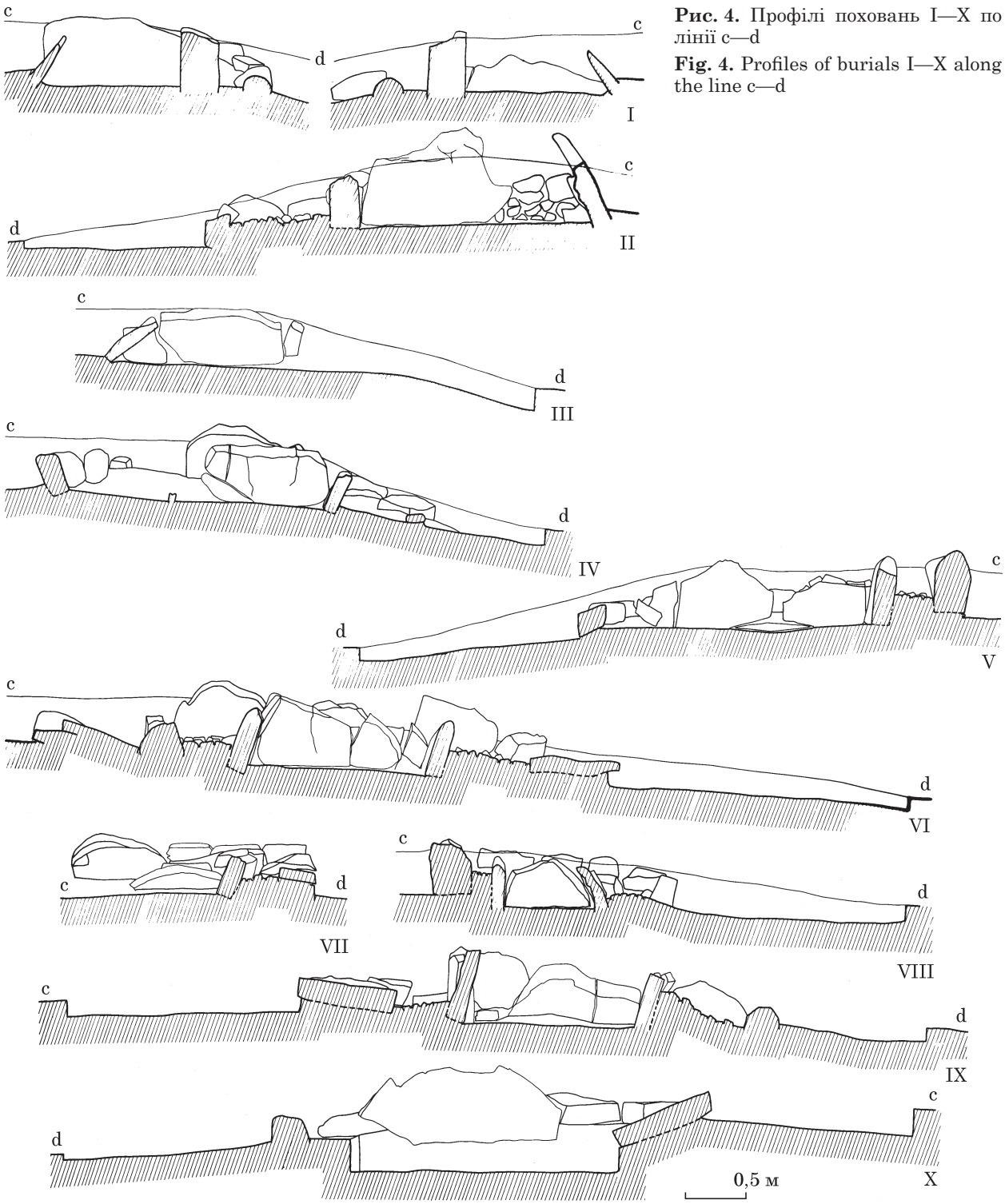

Рис. 4. Профілі поховань I—X по лінії c—d

Fig. 4. Profiles of burials I—X along the line c—d

Звертає на себе увагу повна відсутність кісток тварин, що вказує на відсутність ритуальної напутньої їжі. При цьому у скрині 6 було знайдено зуби великого собаки. Зазначимо, що це не єдиний випадок знахідок зубів собак у кам'яних скринях кизил-кобинської культури (Лесков, Кравченко 2007).

Як вже зазначалося, поховальні споруди представлені кам'яними скринями в огорожі, спорудженими на давній денній поверхні без попередньої підготовки майданчика. Лише в кількох випадках зафіксовано незначне до 0,10—0,15 м нівелювання денної поверхні дна поховання в самій скрині. Як плити скрині, так і камені огорожі не містили слідів штучного підтесування. Ймовірно, для конструкції підбирали дикі камені потрібної форми. Плит перекриття розкопками виявлено не було, так само як і їх уламків. Але фіксація частини антропологічних залишків in situ не дозволяють сумніватися, що перекриття існувало. Можливо, воно було дерев'яним чи з іншого матеріа-

лу, який повністю розклався після припинення функціонування могильника. На жаль, у звіті не вказано, яким ґрунтом були заповнені місця вийнятих кам'яних плит скринь, що унеможливлює датування часу пограбування могильника. Але не варто також упускати думку про те, що пограбування не було, а камені були витягнуті для вторинного використання, коли пам'ять про могильник повністю стерлася в цій місцевості або відбулась кардинальна зміна в ідеологічних і світоглядних засадах, наприклад після середини I тис. н. е., коли у шар випала кераміка пізньоантичного часу. Витягнуті ж і переміщені в скринях кістки могли бути результатом діяльності птахів чи звірів, коли перекриття скринь розклалося чи було знищено.

Опис поховальних конструкцій. *Скриня 1.* У південному ряді було досліджено одну кам'яну скриню і місце розташування повністю знищеної кам'яної скрині (рис. 3; 4). Детального опису залишків повністю зруйнованої скрині автори звіту не наводять. Скриня 1 — єдина розкопана в ряду була правильної прямокутної форми довжиною 1,5 м завширшки 1,3 м. Камені поставлені на ребро і незначно заглиблені в ґрунт — до 0,15 см. Північна плита скрині була висотою 0,47—0,50 м, 0,87 м завдовжки, 0,26 м завтовшки. Південна плита — 0,2—0,4 м заввишки, 0,98 м завдовжки, 0,05—0,06 м завтовшки. Східна плита — 0,25 м заввишки, 1,44 м завдовжки, 0,16 м завтовшки. Західна плита — 0,45—0,5 м заввишки, 1,4 м завдовжки, 0,14—0,19 м завтовшки. Дно могили в західній частині було штучно знівельовано на 0,10—0,15 м від давньої денної поверхні. Огорожа скрині зберіглася частково — це камені, що були поставлені на ребро на давню денну поверхню, розчищені поваленими в напрямку до скрині. Заповнення скрині — ґрунт із невеликою домішкою дрібного каміння. На дні поховання знаходилися рештки двох похованих — сильно поруйновані кістки, кілька уламків черепної кришки і 27 зубів. В північній частині скупчення кісток було знайдено фрагменти ліпного посуду, повністю кородована бронзова пронизка діаметром 0,005 м, довжиною 0,008 м. В південній частині скупчення кісток лежала підвіска із морської мушлі «гребінець» із отвором. Антропологічними дослідженнями встановлено, що у скрині 1 було поховано щонайменше двоє — один дорослий і один підліток (Жеребцов 1955а, с. 18).

Скриня 2. Решта поховань досліджувалася у північному ряді могильника. Кам'яна скриня 2 також була пошкоджена у давнину, зруйнована його південна стінка (рис. 3; 4). Скриня 1,5 м завдовжки, 1,45 м завширшки має прямокутну форму, орієнтована меридіонально. Огорожа скрині добре зберіглась. Із заходу вона дотична до огорожі іншого поховання, що лишилося недослідженим. Зі сходу до огорожі скрині 2 прибудовано скриню 3. Північна плита скрині 2 була заввишки 0,55 м, 1,16 м завдовжки і 0,2—0,25 м завтовшки. Східна плита — 0,5—0,7 м заввишки, 1,3 м завдовжки і 0,30—0,15 м завтовшки. Західна — 0,5—0,4 м заввишки, 1,25 м завдовжки, 0,2 м завтовшки. Дно поховання штучно знівельоване і рівне. Огорожа скрині 3,4 м завдовжки, 2,9 м завширшки має неправильну підпрямокутну форму, складається із необроблених великих каменів, поставлених на ребро. Східна сторона огорожі має два ряди кладки із необроблених каменів. Однією із особливостей цього поховання є висока і масивна плита огорожі з південного боку біля голови похованого, яка істотно виділяється серед інших розмірами і висотою. Простір між огорожею і скринею був забутований камінням. Заповнення скрині — дрібний бут і ґрунт. Поховання у скрині зафіксовано у вигляді скупчення розрізнених кісток, двох зруйнованих черепів і кісток рук у південній частині поховання, кісток ніг — у північній. Антропологічні дослідження встановили, що кістки скупчення належать двом дорослим і одній дитині 8—10 років. У центрі скупчення кісток було знайдено круглу кістяну намистину розмірами 15 × 4 × 2 мм.

Під цим скупченням безпосередньо на дні поховальної конструкції лежав повний кістяк зібганий на правому боці *in situ*. Орієнтовано похованого головою на південь, обличчям на схід, ноги сильно зігнуто в колінах, п'ятки прижаті до тазу. Кістки правої руки лежали під грудною клітиною, рука була максимально зігнута в лікті, п'ясний суглоб знаходився біля шиї. Ліва рука зберіглася кістками передпліччя, що знаходились в нижній частині грудної клітини перпендикулярно хребту. Поховання належало дорослій людині. Із речей в похованні було знайдено декілька предметів костюму — прикраси. В нижній частині грудної клітини знаходилась мушля морського гребінця із отвором, на дні поховання — два уламки бронзової спіралевої пронизки діаметром 3 мм, згорнутої із пластини 3 мм завширшки, 0,5 мм завтовшки, довжиною 13 і 15 мм (Жеребцов 1955а, с. 20).

При знятті верхніх шарів ґрунту над скринями було також зачищено поховання, здійснене поза скринею між двох огорож — скрині 2 і іншої огорожі, що обула зафіксована на захід від неї і продовжувалась у стінці розкопу. Від похованого збереглись череп і кістки кистей рук. Небіжчика було покладено на правому боці головою на південь обличчям на схід. До півдня від черепа було вміщено лискований ліпний кубок (рис. 5: 2). На місці шиї лежали шість мушель морського гребінця і кістки кистей рук. Антропологічні визначення показали, що поховання належить підлітку (Жеребцов 1955а, с. 19).

Новітніми обстеженнями антропологічного матеріалу встановлено поховання трьох дітей у віці 1,5—2,5, 2—3 і 10—12 років і двох дорос-

Рис. 5. Інвентар з поховань могильника Уч-Баш і аналогії до нього: 1— кубок із кам'яної скрині 6; 2 — кубок із поховання 2а, 3 — кухоль із скрині 5; 4 — кухоль із шару зольника розкопу 1 Уч-Башу (горизонт V-УБ)

Fig. Items from the burials of the Uch-Bash burial ground and analogies to it: 1 — bowl from stone cist 6; 2 — bowl from burial 2a; 3 — scoop from cist 5; 4 — scoop from the ash heap layer of excavation 1 of Uch-Bash (horizon V-UB)

лих — жінки (?) 40—50 років і чоловіка близько 30—35 років (Ушкова 2012).

Скриня 3. Наступна розкопана у північному ряді скриня 3 була прибудована до стінки огорожі скрині 2 (рис. 3; 4). Вона була сильно пошкоджена у давнину, мала прямокутну форму, орієнтована меридіонально, була 1,5 м завдовжки і 1,1 м завширшки. Від скрині зберіглося по одній плиті з півдня, сходу і заходу. Огорожа скрині відсутня, фактично поховання здійснено між огорожами скринь 2 і 4. Південна плита була заввишки 0,58 м, завдовжки 0,7 м, завтовшки 0,1 м. Від східної стінки збереглась одна плита, зсунута і повалена, була заввишки 0,4 м, завдовжки — 0,68 м, завтовшки 0,1 м. Західна плита мала в довжину 1,6 м, 0,45 м заввишки і 0,15—0,2 м завтовшки. Дно поховання немає слідів штучного нівелювання. Заповнення скрині і шар перекриття — дрібний бут і ґрунт. На дні в центральній частині поховання знаходився зруйнований череп, у східній частині — скупчення кісток, під ним було знайдено in situ кістки передпліччя обох рук у положенні, характерному для зібганого поховання на правому боці головою на південь. Поховання належить дорослій людині, речей знайдено не було (Жеребцов 1955а, с. 22).

Новітніми обстеженнями було встановлено, що антропологічні рештки із скрин 3 належать дорослому чоловікові (Ушкова 2012).

Скриня 4 — наступна на схід у північному ряду. Об'єднуються в групу зі скринями 2 і 3 за орієнтацією могили (рис. 3; 4). Скриня прямокутна, 1,6 м завдовжки, 1,3 м завширшки, орієнтована меридіонально. Огорожа скрині овальна, її південно-східний кут є спільним для скринь 4 і 5. Північна плита була 0,38 м заввишки, 0,75 м довжиною, 0,1—0,15 м завтовшки. Південна плита майже повністю розклалася від вивітрювання. Довжина східної — 1 м, висота 0,4—0,6 м, 0,1—0,15 м завтовшки. Західна —1,03 м завдовжки, 0,4 м заввишки, 0,15—0,25 м завтовшки. Дно поховання немає слідів штучного нівелювання. Ящик розташовано не по центру огорожі, а ближче до північної її частини. Камені огорожі були поставлені на ребро на давню денну поверхню, з південного заходу зберіглись in situ. Довжина огорожі 3,25 м, ширина — 2,50 м. Простір між огорожею і скринею було забутовано камінням, заповнення скрині — дрібний бут і ґрунт. У південно-західному куті скрині лежав сильно пошкоджений череп дорослого, на правому боці, тім'ям на південь, обличчям на схід. До

сходу від нього знаходились залишки зруйнованого дитячого черепа. Біля південної стінки поховання на 0,1 м західніше черепа дорослого було знайдено лискований товстостінний кубок in situ. На дні поховання знаходились розкидані кістки похованих. Антропологічні дослідження показали, що в скрині 4 було знайдено залишки трьох похованих — двох дорослих і однієї дитини (Жеребцов 1955а, с. 25).

Новітніми дослідженнями встановлено, що антропологічні рештки із скрині 4 належать дорослій жінці і дитині 8—9 років (Ушкова 2012).

Кам'яна *скриня 5* наступна на схід в ряді (рис. 3; 4). Її огорожа частково є спільною із попередньою скринею 4, хоча це поховання не входить у групу скринь 2, 3 і 4, оскільки має незначне відхилення в орієнтації кам'яної скрині. За цією ознакою скриня 5 об'єднується в одну групу із скринями 6 і 7. Скриня прямокутної форми орієнтована меридіонально із відхиленням 2 м завдовжки, 1,4 м завширшки. Огорожа скрині також прямокутна із заокругленими кутами. Вона складається із 8 плит, встановлених на давню денну поверхню. Єдина збережена північно-східна плита мала 0,65 м довжини, була 0,3 м заввишки і 0,15 м завтовшки. Дві південні плити були 0,8 і 0,45 м завдовжки, 0,6 і 0,4 м заввишки і 0,2 та 0,15 м завтовшки відповідно. Дві південно-східні плити були по 0,7 м завдовжки, 0,4—0,5 м заввишки і 0,2 м завтовшки. Північно східні плити також мали тотожні розміри — 0,7—0,75 м завдовжки, 0,45—0,50 м заввишки і 0,15 м завтовшки. Дно скрині не мало слідів штучного вирівнювання. Огорожа скрині збудована із великих необроблених каменів. З північного і південно-західного боку плити було встановлено на давню денну поверхню, з південно-східного боку огорожа має два ряди кладки збудованої із каменів середнього буту. З північно-східного боку камені огорожі повалені. У центральній частині ряду каменів огорожі з південно-західного боку знаходилась важка, товста і висока плита, вища на 0,15—0,2 м за інші в цьому похованні. Скриня розташована майже точно по центру в огорожі, відстань між огорожею і скринею 0,3—0,35 м. Заповнений простір огорожі дрібним бутом. Заповнення скрині — дрібний бут і ґрунт. На одній із повалених плит скрині з північного заходу було знайдено п'ять фрагментів роздавленого кухля, решта фрагментів цієї ж посудини знаходилась на дні поховання біля його південно-східної стінки (рис. 5: 3). У південно-західній частині скрині біля стінки знаходились п'ять зруйнованих черепів, що належали за антропологічними визначеннями чотирьом дорослим і дитині. На дні в центральній частині поховання — скупчення кісток. У східному куті скрині знайдено кістки ніг похованого зібганого на правому боці. Загалом за антропологічними визначеннями в скрині було поховано чотирьох дорослих і одну дитину (Жеребцов 1955а, с. 27).

Антропологічні матеріали цієї скрині було опубліковано К. Ф. Соколовою — це склепіння черепа жінки близько 60 років (Соколова 1960, с. 68).

Новітні антропологічні дослідження кісток зі скрині 5 визначили щонайменше чотирьох похованих, з яких дитина віком 6—7 років, жінка 60 і дорослий віком 25—30 років (Ушкова 2012).

Кам'яна *скриня 6* наступна на схід від скрині 5 в північному ряді (рис. 2: 2; 3; 4). Скриня прямокутна в плані 1,8 м завдовжки, 1,6 м завширшки, орієнтована меридіонально із відхиленням. Скриню споруджено із чотирьох великих плит, поставлених на ребро на давню денну поверхню. Північно-східна плита була 1,08 м завдовжки, 0,45—0,6 м заввишки, 0,15 м завтовшки. Південно-західна — 0,77 м завдовжки, 0,45 м заввишки, 0,2 м завтовшки. Біля західного куту до плити було добудовано невелику тонку плитку, щоб закрити кут. Південно-східна плита була 1,45 м завдовжки, 0,6 м заввишки і 0,1—0,2 м завтовшки. Північно-західна — 1,15 м завдовжки, 0,55 м заввишки і 0,2 м завтовшки. Проміжок у північному куті було заповнено невеликим каменем. Дно поховання немає слідів нівелювання. Огорожа скрині мала правильну прямокутну форму 3 м завдовжки і 2,5 м завширшки. Плити огорожі були встановлені на ребро на давню денну поверхню, деякі впали і знайдені лежачими. Одна із повалених плит — висока і широка була встановлена в головах у похованих в центрі південно-західної стінки огорожі. Простір між скринею і огорожею заповнено дрібним бутом. Заповнення скрині — дрібний бут і ґрунт. На дні скрині біля північно-західної стінки знаходилось скупчення кісток, що за антропологічними визначеннями належали двом дорослим. У західному куті скрині знайдено зруйнований кістяк, який антрополог визначив як жінку 20—25 років. Під ним лежали фрагменти черепа дитини, визначені як дитина у віці 6—8 років. Біля південно-західної стінки знайдено роздавлений лискований кубок (рис. 5: 1). На дні скрині у південно-східній половині знаходилося зібгане поховання дорослої людини, збережене частково. Кістяк лежав на правому боці у сильно зібганому стані головою на південний схід. Руки були зігнуті, кисті біля обличчя, єдиний збережений колінний суглоб знаходився біля ліктьових. Біля ліктьового суглоба було знайдено чотири зуби крупного пса. У південному куті скрині знаходилося шість зубів дитини 6—8 років. Загалом за антропологічними визначеннями у скрині було поховано двох дорослих, з яких одна жінка, і дитину 6—8 років (Жеребцов 1955а, с. 30).

Новітніми дослідженнями було встановлено, що до скрині 6 належить опублікований

Рис. 6. Кам'яна скриня 8. Вигляд з півночі (за Стржелецкий 1955)

Fig. 6. Stone cist 8. View from the north (by Strzheletsky 1955)

К. Ф. Соколовою череп, помилково віднесений нею до скрині 8 (Соколова 1960, с. 68). Загалом, встановлено, що у даному об'єкті було двоє поховань — жінка віком 25—30 років і дитина 7—9 років (Ушкова 2012).

Скриня 7 — наступна у ряду до сходу, була сильно поруйнована у давнину (рис. 2: 2; 3; 4). Збереглися три її стінки. Вона була прямокутною розмірами 1 × 1 м. Стінки скрині споруджено із плит, поставлених на ребро на давню денну поверхню, приблизно однакових розмірів — 0,75—0,85 м завдовжки, 0,35—0,4 м заввишки і 0,1—0,15 м завтовшки. Дно скрині немає слідів штучного вирівнювання. Огорожа її майже не збереглась, ймовірно, була також прямокутної форми. Камені огорожі були встановлені в ряди паралельно скрині і впритул до них, підтримуючи її плити. Заповнення скрині — каміння і ґрунт. На дні у південному куті було знайдено 14 зубів дитини, вік якої визначено 10—13 років. Біля південно-східної стінки лежав фрагмент ліктьової кістки дитини. Біля північно-східної — два уламки сильно кородованої бронзової трубочки-пронизки, згорнутої із пластинки 0,5 мм завтовшки діаметром 7 мм, довжиною 17 мм (Жеребцов 1955а, с. 32).

Новітніми дослідженнями визначено антропологічні рештки зі скрині 7 належать двома індивідами — дітям 2—4 і 4—6 років (Ушкова 2012).

Скриня 8 наступна до сходу в північному ряді, проте споруджена на відстані від скрині 7 і має незначно відмінну орієнтацію, так само як і наступні дві за нею (рис. 3; 4; 6). Скриня була прямокутною 1 м завдовжки і 0,8 м завширшки, орієнтована меридіонально майже без відхилень. Камені скрині були вкопані у давню денну поверхню вертикально на глибину 0,05—0,08 м. Північна плита була довжиною 0,56 м, 0,46 м заввишки і 0,15 м завтовшки. Південна — 0,55 м завдовжки, 0,4 м заввишки і 0,1—0,15 м завтовшки. Східна стінка скрині складена із двох плит 0,45 м заввишки і 0,1 м завтовшки. Довжина плит — 0,48 м і 0,3 м відповідно. Західна плита була 0,6 м завдовжки, 0,6 м заввишки і 0,15 м завтовшки. Дно скрині немає слідів штучного вирівнювання. Огорожа має форму незамкненого овалу і прибудована до наступної в ряді огорожі скрині 9. Із заходу в ній збереглися два ряди кладки, південна сторона являла собою одну велику важку плиту. Простір між огорожею і скринею заповнено дрібним бутом. У східному сегменті простору огорожі на каменях буту було знайдено декілька фрагментів чорнолискованого кухля. Заповнення скрині — дрібний бут і ґрунт. У заповненні скрині вище дна поховання знайдено три зруйнованих черепи і фрагменти кісток, що належали за антропологічними визначеннями двом дітям 6—8 років і одному підлітку 10—12 років. Крім кісток в заповненні знайдено фрагменти кераміки — фрагмент ручки лискованого кухля і вінце маленької миски чи лампи.

Наступна *скриня 9* була прямокутної форми 1,7 м завдовжки, 1,3 м завширшки. Вона орієнтована так само як і скриня 8 меридіонально майже без відхилень (рис. 3; 4; 7). Збереглося три стінки скрині, споруджені із плит, поставлених на ребро на давню денну поверхню. Північна стінка була споруджена із двох плит довжиною 0,73 і 0,45 м, шириною 0,5 і 0,27 м й товщиною 0,15—0,2 і 0,1 м відповідно. Південна плита була 0,95 м завдовжки, 0,55 м заввишки і 0,1—0,15 м завтовшки. Відкритий проміжок між плитою і кутом скрині було закладено двома тонкими плитками. Західна плита була 1,4 м завдовжки, 0,45 м заввишки і 0,2 м завтовшки.

Рис. 7. Кам'яна скриня 9. Вигляд з півночі (за Стржелецкий 1955)

Fig. 7. Stone cist 9. View from the north (by Strzheletsky 1955)

Слідів штучного вирівнювання дно поховання не мало. Огорожа скрині була збудована із великих каменів, поставлених у ряд на давню денну поверхню, і мала форму неправильного овалу, зі сходу не збереглася. По центру південного боку огорожі знаходилась велика важка і висока плита з округлою верхньою частиною. Простір між скринею і огорожею було заповнено дрібним бутом. Заповнення скрині — дрібний бут і ґрунт, в якому на різній глибині зустрічались фрагменти кераміки I тис. н. е. На дні поховання також знаходились фрагменти ранньосередньовічних амфор разом із дрібними фрагментами кісток людини і нижньою щелепою дрібної рогатої худоби.

Скриня 10 майже повністю знищено землянкою часів ПСВ (рис. 3; 4). Збереглась лише східна стінка скрині, представлена вкопаною у давню денну поверхню на 0,1 м плитою розмірами 1,63 м завдовжки, 0,7 м заввишки і 0,20—0,25 м завтовшки. Ймовірно, ця скриня була однією із найбільших у цьому могильнику. Орієнтація об'єкта така ж як і у скринях 8 і 9 — меридіональна майже буз відхилень. Огорожа скрині була збудована із великих каменів, поставлених на давню денну поверхню, мала підпрямокутну форму, збереглась із півночі і сходу. Камені огорожі безпосередньо підтримувати плиту східної стінки скрині.

Антропологічні матеріали також були піддані одонтологічному аналізу, який попередньо і з огляду на невелику серію показав «*тенденцію до редукції нижнього ряду молярів, виявлену в редукції гіпоконуліда (малих його розмірах та присутності чотиригорбкових форм) та у великому відсотку форм "+" на перших нижніх молярах*» (Ушкова 2012).

Хронологія і культурна атрибуція. Повна відсутність хроноіндикаторів істотно ускладнює датування цього поховального комплексу. Предмети костюму — прикраси із поховань — невиразні і мають дуже широкий діапазон від доби фінальної бронзи до останніх століть нашої ери. Загалом цей хронологічний діапазон визначає всі пам'ятки кизил-кобинської культури, які займали в тому числі і Інкерманську долину в Криму, де розташовано могильник (Кравченко 2011, с. 29). Інший супровідний інвентар могильника — це ліпна кераміка. Кераміка кизил-кобинської культури детально проаналізована і розподілена на вузькі хронологічні групи — види (Кравченко 2011, с. 45—83), що дає можливість синхронізації могильника із горизонтами цієї культури.

У звітах містяться якісні фото кераміки із розкопок могильника, а також детально описані розміри посудин. При огляді антропологічного матеріалу у фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський» під час роботи над матеріалами могильника у 2012 р. кераміка була випадково знайдена у скринях із антропологією, щоправда матеріал не було шифровано. Загалом, знайдені фрагменти і одна реставрована форма відповідали звітній інформації, хоч інші реставровані керамічні посудини, представлені на фото, знайдені не були. Є вірогідність, що вони знаходяться поміж матеріалів поселення Уч-Баш і Сахарна Головка у фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський», що виявилися без інвентарних номерів. Враховуючи цю прикру розбіжність і неможливість дистанційно визначити належність тієї чи іншої посудини без номера на сучасних фото, здійснених при оцифруванні колекції Уч-Баша у 2003—2005 роках, посудинам із розкопок могильника, ми беремо за основу фото, додані до звіту про розкопки 1954 р. (рис. 5: 1—3; Стржелецкий 1955).

На фото 10 (рис. 5: 2; Стржелецкий 1955) наведено лискований кубок із орнаментом у вигляді діагонально опущеного наліпного пружка від найбільшого розширення тулуба до денної частини. Посудина може відповідати виду V/4 типу 20 за формою (Кравченко 2011, с 69, 87, с. 222, 232, рис. 179, 193), орнамент у вигляді відрізків пружка, косо наліплених на тулубі, також хоч і рідко, але зустрічається у комплексах горизонту V-УБ (Кравченко 2011, рис. 128: 8; 136: 2, 3). У звітах, що зберігаються в архіві Національного заповідника «Херсонес Таврійський» і науковому архіві Інституту археології НАН України, наводяться різні дані щодо місця знахідки цього кубка. У звіті із Севастополя фото 10 позначено написом «ящик 2а». У текстовій частині описується поховання між огорожами скрині 2 під номером 2а в частині розкопок квадратів, відмінне за описом від поховання у скрині 2, що наводиться в звіті в розділі опису кам'яних скринь. Там же є опис керамічної посудини, що відповідає кубку з фото (архів НЗ «Херсонес Таврійський», спр. № 709, 1306, фото до звіту № 10). У звіті з Києва кубок позначено як посудина із поховання 11, опису поховання 11 у звіті немає (Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 1954/31, фото до звіту № 10). Враховуючи цю та інші неточності, які трапляються у звіті з Києва, ми взяли за основу той, що зберігається у архіві Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Висота посудини — 53 мм, діаметр вінців — 57 мм, максимальний діаметр тулуба — 65 мм, товщина стінок — 5—7 мм, масштаб на фото не вказано.

Посудини виду V/4 з'являються лише у останньому горизонті Уч-Башу V-УБ і починають новий тип у керамічному комплексі кизил-кобинської культури — тип 20. У синхронних і пізніших горизонтах цей тип є наскрізним і маркує таврський період кизил-кобинської культури на обох її етапах — ранньому і пізньому. Враховуючи архаїчний орнамент на посудині, її датування навряд виходить за межі горизонту V-УБ і припадає на другу половину VIII — початок VII ст. до н. е. (Кравченко 2011, с. 68—71, 89—90, 95, 230, 232, 235; рис. 191, 193, 195).

На фото 35 (архів НЗ «Херсонес Таврійський», спр. № 709, 1306, фото до звіту № 35) позначено кухоль із кам'яної скрині 5. Його опис у звіті відповідає фото. Посудину було знайдено у фрагментах, частина яких знаходилась на дні скрині біля південно-східної стінки, а частину було переміщено на повалені плити скрині під час ймовірного пограбування або іншої неритуальної дії. Посудина сіроглиняна, поверхня була лискована, дно сплощено, тулуб кулястий, на переході від тулуба до шийки на плечі — ребро, шийка звужена, вінце слабко відігнуте. Ручка петелеподібна значно вища за вінце, в перетині випнуто-увігнута. Висота кухля до вінців 115 мм, із ручкою — 150 мм, максимальний діаметр тулуба — 170 мм, діаметр вінців — 140 мм, ширина ручки — 27—30 мм, масштаб на фото не вказано.

Такий тип у кераміці кизил-кобинської культури нами не виділявся, хоч ми зустрічали декілька фрагментів сіроглиняних посудин — кубків і кухлів у комплексах Уч-Баша. Це посуд із ями 19 розкопу 2 Уч-Баша (Кравченко 2011, рис. 29: 8, 9), який ми умовно віднесли до горизонту Іа, оскільки у звіті було знайдено помилку щодо матеріалу із комплексів, ним визначених (Кравченко 2011, с. 51). Умовно за наявністю спірного матеріалу цей горизонт було синхронізовано із горизонтом І-УБ. Але згодом при накопиченні джерельної бази ми все ж синхронізували його із останнім горизонтом Уч-Баша V-УБ, як і припускали початково за виділеними ознаками класифікації і типології (Кравченко 2007а; 2020). Згодом ще одну сіроглиняну лисковану посудину із орнаментом було знайдено у підошві зольника на розкопі І Уч-Башу (рис. 5: 4; Кравченко 2010b, кол. оп. № 55/37559), але вона за пропорціями дуже подібна до кухля із наступного горизонту (Кравченко 2011, рис. 104: 2, 108: 2) типу 21 (Кравченко 2011, рис. 191). Від посудини з пізнішого горизонту посудина з Уч-Башу відрізняється високою якістю і естетикою у виконанні. Ми пояснюємо таку швидку деградацію втратою професійних гончарних традицій. За класифікацією посуду кизил-кобинської культури кухоль відноситься до типу 21 (Кравченко 2011, рис. 191), що також має найраніші форми в межах горизонту V-УБ (Кравченко 2007а; 2020). Цей тип кухлів побутує в кизил-кобинській культурі до початку IV ст. до н. е.

На фото 46 звіту (архів НЗ «Херсонес Таврійський», спр. № 709, 1306, фото до звіту № 46) позначено кубок із кам'яної скрині 6 (рис. 5: 1). Посудину знайдено у фрагментованому вигляді біля південно-західної стінки скрині. Опис у звіті відповідає посудині на фото. Лискована посудина мала слабко виражений омфал і дві продряпані паралельні лінії на денці, округлий приземкуватий тулуб, що плавно звужувався до шийки і слабко відігнуте вінце. Висота кубку 65 мм, максимальний діаметр тулуба 80 мм, діаметр вінця 62 мм, товщина станок 5—6 мм, масштаб на фото не вказано.

Посудина може бути віднесена до типу 20 (Кравченко 2011, с. 87), як і з поховання між скринями 2а, хоч загалом є дуже невиразною. Такі кубки є наскрізними для майже всього часу фінальної бронзи — раннього заліза Криму. Враховуючи, що дві попередні посудини мають аналогії у горизонті V-УБ і інших відмінностей у поховання в кам'яній скрині 6 немає, ми не маємо підстав синхронізувати посудину із нього з якимось іншим горизонтом.

Власне, описаною керамікою обмежуються можливості хронологічного визначення цього

поховального комплексу. Крім аналогій у найпізніших комплексах Уч-Баша необхідно зазначити, що у могильнику відсутній античний матеріал, який зазвичай супроводжує поховання таврського періоду із V ст. до н. е. Відсутній також закавказький імпорт VII—VI ст. до н. е., як то пастові намистини із очками, немає поширених від VII ст. до н. е. транскультурних типів металевих речей — конічних сережок, окуляроподібних привісок, булавок із пуансонним орнаментом тощо. Все це вказує, що функціонування могильника припадає на доволі незначний хронологічний проміжок — друга половина VIII — початок VII ст. до н. е. Невелика площа могильника попри те, що він не повністю розкопаний і частково зруйнований, а також невелика кількість похованих у скринях — один-двоє дорослих різних статей і багато дитячих кістяків, також свідчать про незначний період його функціонування, коли поховання синхронно здійснювалося у трьох—чотирьох скринях у ряді.

Цікавим фактом є наявність пізньоантичного матеріалу у шарах кам'яного завалу Учбаського могильника. Окрім фрагментів пізньоантичних амфор, там знайдено пізньоантичну боспорську монету, разом із амфорним боєм знаходилася щелепа дрібної рогатої худоби, що не спостерігалось на цьому могильнику на рівні давнього горизонту. Ймовірно, що в пізньоантичний час із якихось причин могильник короткий час почав функціонувати, як поминальний комплекс.

Дискусія. Основна дискусія щодо цієї пам'ятки стосується її розташування, хронологічної позиції і співвідношення із сусіднім укріпленим поселенням Уч-Баш. Пам'ятку було помилково ототожнено із могильником, позначеним у звіті про розкопки поселення Уч-Баш у 1952 р. (Стржелецький 1952). На плані Інкерманського мису або Чортова городища із поселенням Уч-Баш в його західній частині перед природним підвищенням плато вказано могильник (Кравченко 2011, рис. 3; Кравченко та ін. 2016, рис. 2.1). Розвідками Інкерманської експедиції 2012 р. на позначеному на плані місці було зафіксовано декілька повністю розграбованих ґрунтових могил, довжина яких відповідає зібганому похованню (рис. 1: 4). Ані археологічного, ані антропологічного матеріалу поруч знайдено не було. На плато Уч-Баш поруч із поселенням за межами укріплень було також зафіксовано дві кам'яні скрині на денній поверхні із розбитими плитами перекриття, сильно задерновані (рис. 1: 3). Атрибуція цих пам'яток потребує подальших системних фахових досліджень (Кравченко 2009).

Могильник Уч-Баш відноситься до пасмових або рядових могильників кам'яних скринь в огорожах, типових для Таврського періоду кизил-кобинської культури (Кравченко 2011, с. 32). Аналізуючи такі могильники, ми розділили їх типологічно і хронологічно на два типи — кам'яні скрині в огорожах і без огорож, останні визначили як більш ранні, а появу огорож припустили як стадіальну рису суспільного розвитку, коли окрема родина огорожею позначає простір свого мертвого родича (Лесков, Кравченко 2007; Кравченко 2011, с. 103—104). Появу таких поховальних споруд ми визначили не раніше VI ст. до н. е., оскільки у всіх проаналізованих нами могильниках була присутня антична кераміка. Проте, як видно із опису могильника Уч-Баш, античний (пізньоантичний) матеріал потрапив туди вже тоді, коли могильник перестав функціонувати як поховальний комплекс. Споруди могильника мають архаїчний вигляд порівняно із такими як Уркуста, що також був розкопаний у післявоєнний час і добре описаний у звіті (Лесков 1956—1957). Він датований нами кінцем V ст. до н. е. — останньою чвертю III ст. до н. е. (Лесков, Кравченко 2007). З огляду на це, ми піднімаємо нижню хронологічну межу могильників цього типу до другої половини VIII ст. до н. е., тобто вони маркують початок Таврського періоду і зміну населення в Криму, як це було визначено раніше по керамічному комплексу (Кравченко 2007a; 2007b; 2012b; 2020). Із усіх розкопаних натепер могильників кам'яних скринь в огорожах Учбаський дійсно є найранішим, демонструє риси поховального обряду, які у незміненому вигляди принесли в Крим нові племена. При цьому ми не змінюємо нашої думки про значення огорож поховальних конструкцій, вони є виокремленням простору мертвих, можливо, є соціальною ознакою, лише формування цієї традиції наразі виносимо за межі Криму.

Крім того, опис верхніх шарів над поховальними конструкціями і їх ретельна фотофіксація у звіті про розкопки констатують цілком відмінний від описаних для кизил-кобинських могильників кам'яних скринь поховально-поминальний обряд. Кам'яні накиди над поховальними конструкціями мають тут свою світоглядну складову, відмінну від світогляду населення, яке насипає над своїми похованнями кургани, чи ставить стелу. В одному комплексі ознак тут виступає і кам'яна огорожа, але вона є лише частиною поховально-поминальної споруди, можливо, що до цієї ж групи ознак відноситься орієнтація покійного горовою на південь обличчям на схід, напутній напій чи рідина у кухолі чи кубку. Те, що дослідники ніколи не звертали увагу на цю обставину, найімовірніше, пов'язано із їх власним уявленням того, що вони хотіли знайти, відповідно, все каміння під час розкопок видалялося разом із ґрунтом, зачистку кам'яного завалу ніхто не робив окрім С. Ф. Стржелецького і Є. М. Жеребцова, для яких такий спосіб проведення розкопок був цілком природним, як для археологів-античників. Проте, вони хоч і зробили цю титанічну роботу, також не надали значення кам'яному накиду

над похованнями, його пізньому відвідуванню якимсь іншим етносом і проведенню тут поминального ритуалу, і на додачу доволі пізньому перекриттю гумусним шаром [2]. Не виключено, що саме нащадки аланів чи якихось інших племен, що прийшли зі Східного Кавказу, потрапивши в Інкерманську долину, побачили в залишках кам'яного накиду звичний їм пір, деякий час здійснювали там свої обряди аж поки не християнізувалися.

В іншому влаштування могильника підтвердило попередні висновки, зроблені на матеріалі інших пам'яток. Могильник демонструє рядову структуру, коли ряд відповідає родові. Така структура відома в Чорноморському регіоні із доби фінальної бронзи, детально проаналізована нами в Широківському могильнику білозерської культури (рис. 1: 16) і подібних синхронних могильниках Криму і Причорномор'я (Лесков, Кравченко, Гошко 2019). Учбаський могильник при цьому вже показує використання поховальної камери для родини як сімейну усипальницю і відокремлену територію мертвих через наявність огорожі. Персональність, виділеність особистого паю також показує напутній посуд похованих (дет див.: Кравченко 2016b, с. 251). Це повністю кореспондується із тенденцією до виділення персонального посуду в V горизонті кизил-кобинської культури, виділеному по матеріалам Уч-Баша і згодом істотно доповненого за матеріалом аналізу інших пам'яток (Кравченко 2007a; 2007b; 2011; 2012b; 2020).

Синхронними поховальними пам'ятками в Криму є могильники Чуюнча і Карли-Кая (рис. 1: 7, 8; Кравченко 2007a) у східній групі пам'яток кизил-кобинської культури (Кравченко 2011, с. 6). Важливо, що це ж населення лишило такі пам'ятки, як поселення Альма-Кермен в нижній течії р. Альма (рис. 1: 9; Кравченко 2007b; 2012a) і Сеферек-Коба (із виробництвом заліза) в східній групі пам'яток на північному сході гірського масиву Карабі-яйли (рис. 1: 10; Весельский, Кравченко, Манько 2014; Кравченко 2016a).

В Інкерманській долині, окрім останнього горизонту поселення Уч-Баш, до Таврського періоду наступного горизонту VI-Г, тобто після припинення життя на Уч-Басші, відносяться також пізній горизонт поселення Сахарна Головка (рис. 1: 5) і поселення Чорна річка (рис. 1: 12; Кравченко 2011, с. 72). Це важливо, оскільки саме на них знайдено найбільш ранні зразки корчаг виду VI/6 типу 15 (Кравченко 2011, с. 73, 86, 217, рис. 172), походження якого ми схильні пов'язувати із доволі віддаленими територіями — Урарту і Закавказзя (Кравченко 2011, с. 73, 2016c), а появу в Криму пов'язувати із горизонтом V-УБ.

Із Кавказом походження кизил-кобинської культури, щоправда усієї в тому числі і найраніших пам'яток, пов'язував О. М. Лесков (1965). Проте він помилково визначив могильник Уч-Баш як один із найраніших у культурі, синхронізувавши із поселенням Уч-Баш IX—VIII ст. до н. е. (Лесков 1965, с. 51).

Цікаву гіпотезу висловила Е. І. Соломонік про походження назви таври від гір Тавр (Соломонік 1976). На її думку, батьківщина цього населення знаходиться південніше Кавказу, щоправда, якихось переконливих аргументів в археологічних культурах вона не наводила. Варто зазначити, що гіпотезу Е. І. Соломонік про первинність саме географічного ороніма Тавр (Соломонік 1976, с. 49) не варто відкидати навіть при загальній концепції міфоепічного походження етнікона таври від таврів і Тавриди міфу про Іфігенію (Толстой 1918; Русяєва, Русяєва 1999; Кравченко 2002). Властивість цих назв Східному Причорномор'ю від Малоазійського Тавра на півночі півострова, Скіфського Тавра на Кавказі і Таврики в Криму вказує на певну традицію використання ороніма і топоніма (Соломонік 1976, с. 48). Не виключено, що етнікон є похідним від якоїсь із первинних назв, а відоме нам міфологічне оформлення отримав вже в час складання гімнів Гомера, що, власне, і констатував І. І. Толстой у своїй основній праці про Таврику (1918). Для Криму первинною назвою стали саме таври, від чого найменування отримала їх країна — Таврика. Кримські гори не отримали власного ороніму і згадувалися у античних текстах в контексті країни Таврики.

Спроби синхронізувати свідчення античних авторів із місцевим населенням Таврики призвели до формування кількох сталих концепцій у археології XX століття, одна з яких ото-

2. Загалом уявлення авторки статті про могильник також навряд так далеко відійшло б від традиційної наукової інтерпретації. Проте, так сталося, що під час написання цієї статті трапилася трагічна подія — пішла у засвіти Світлана Сергіївна Бессонова. Коли я ще працювала на Уч-Баші, досліджувала пам'ятки навколо і зробила перші висновки про аналогії з культурами кавказького регіону, Світлана Сергіївна передала мені свій зошит із нотатками по народах Кавказу — звичайний конспект із шифрами видань, що зберігаються у Національній бібліотеці ім. В. І. Вернадського. Після похорон С. С. Бессонової разом із думками про іще одну втрату для української археології я пригадала цей зошит. Впали в око нотатки із невеличного польового звіту І. І. Мещанінова по його роботі в Азербайджані — «Піри Азербайджана». На тих фото, що опублікував І. І. Мещанінов (1931), я побачила такий саме кам'яний накид на кам'яні скрині, як на фото з розкопок Уч-Баша. Крім того, І. І. Мещанінов описав обряд, який іще існував в Азербайджані в першій половині XX ст., його справляли на пірах — кам'яних накидах на старих могилах. Власне, це стало жирною і остаточною крапкою у вервечці доказів того, що населення, що лишило певного типу могильники кам'яних скринь в Криму, пов'язано із регіоном Кавказу і Закавказзя, докази чого наводились у цілій низці статей і монографій.

тожнювала таврів із населенням або частиною населення грецьких міст, а друга визначала їх як ворожий грекам етнос, який населяв гірські території (дет. див.: Тюменев 1938; Белов 1948; 1953; Стржелецкий 1948; 1951; Сапрыкин 1986; Зубар 2005; 2007; Зубар, Кравченко 2003; Zubar, Kravchenko 2003a; Кравченко 2010a). Наш аналіз джерел показав, що основна похибка всіх концепцій полягала у неповному аналізі археологічних джерел, неточній локалізації пам'яток, а також дуже приблизній, а подекуди і хибній хронології (Кравченко 2011, с. 9). Подальші дослідження, як аналітичні, так і польові, підтвердили наші висновки (Лесков, Кравченко 2007; Кравченко 2007a; Kravchenko 2023; Kravchenko, Kozak, Stupak 2023).

За результатами археологічних досліджень, на південь від Кавказу у гірських районах Туреччини присутні схожі поховальні конструкції, є також деяка подібність і у типах кераміки, зокрема майже повна їхня подібність спостерігається біля поселення Ділкая, відкритого на березі озера Ван (рис. 1: 17), де вони пов'язуються із постурартійськими старожитностями (Cilingirodlu 1985). Загалом цією подібністю наразі і обмежуються паралелі із малоазійськими матеріалами, але в подальших дослідженнях цей зв'язок може бути актуалізовано наприклад через аналіз ДНК або деталізацією аналізу археологічного матеріалу із турецьких пам'яток. Важливим є також аналіз інших кримських могильників кам'яних скринь, як пізніших, що повністю відповідають поховальному обряду Учбаського, як то Уркуста (рис. 1: 6; Лесков, Кравченко 2007), так і інакше влаштованих, як то Джапаллах (рис. 1: 13; Kravchenko, Kozak, Stupak 2023), Чуюнча і Карли-Кая (рис. 1: 7, 8; Кравченко 2007a), а також могильників кам'яних скринь без огорож типу Мал-Музу[3] (рис. 1: 15; Репников 1909a; 1909b; Кравченко 2011, с. 31—32; Лесков 1965, с. 58—65, Колотухин 1996, с. 32).

Синхронізація із кавказькими культурами показала синхроннісь горизонту V-УБ із могильниками Фарс і Пшиш (рис. 1: 18, 19), а горизонту VI-Г із ранніми комплексами Келермеса, Моздока і Змійського могильника (рис. 1: 20—23; Кравченко 2011, рис. 195), що також включає поховальні комплекси у кам'яних скринях або подібні до них до єдиної спільної поховальної традиції, що сформувалась між Чорним і Каспійським (або навіть ширше — Середземним і Каспійським) морями наприкінці доби бронзи, а в ранньоскіфський час поширилась на Крим. Поява цього населення супроводжувалась відомими подіями на Близькому Сході, які ми пов'язуємо із участю в них ранніх кочовиків. Ймовірно, що ці події стали причиною міграції великої кількості населення Східного Причорномор'я, в результаті якої воно просунулось спочатку на Північний Кавказ, а потім і в Крим. В цей же час в Криму з'являються кочівницькі поховання новочеркаського типу — біля сіл Зольне і Льговське (рис. 1: 11, 14; Кравченко 2020). Подібні до Учбаського могильника поховальні конструкції (кам'яна скриня в огорожі, яка може бути впритул до скрині і підпирати її плити) описані в могильниках західного варіанту кобанської культури біля с. Пелагіада Шпаковського району на Ставропільщині, датований дослідниками VI ст. до н. е. (рис. 1: 23; Козенкова 1989, с. 55, рис. 6; Петренко 1983, 1984). Щоправда, територіально це більше відповідає Північному Передкавказзю ніж Західному Кавказу, де подібних пам'яток немає, як і в усьому Центральному Кавказі. Як гіпотезу просунення населення із північних районів Малої Азії через Нагірний Карабах, Північне Передкавказзя на захід і перехід в Крим можна також розглянути кліматичні зміни, які цього часу істотно впливали на історичні процеси в регіоні.

Попри загальність аналогій між кримським, кавказьким і малоазійським матеріалом, варто наголосити на тому, що традиція спорудження саме таких поховальних і поминальних конструкцій із каменю з використанням огорож властива культурам на схід від Чорного моря. Наприклад, в Азербайджані кола, викладені із каменю, асоціюються із культом священних місць або могилами шейхів (предків), пірами, подібні поховально-поминальні комплекси описані для Нагірного Карабаху, культ каменю властивий старожитностям озера Ван часів Урарту (Мещанинов 1931, с. 5). Назагал, на фото розчищеного кам'яного поля із скриньми Уч-Башу (рис. 2) можна побачити традицію поминального місця, представленого на фото класичних пірів Азербайджану біля с. Ходжали або Генджа (рис. 1: 24, 25; Мещанинов 1931, с. 9, 13, рис. 1, 5) або окремих могил кобанської культури на північно-західному Передкавказзі (рис. 1: 23). Можливо, могильник Уч-Баш належав родовій знаті і його продовжували відвідувати вже після припинення функціонування для здійснення обрядів, які не залишають археологічних слідів. Або ж накопичення камінів і є поминальною обрядністю таких поховально-поминальних комплексів. Відмінність від традиції класти до супроводу багато інвентарю або цінні прикраси також може мати місце.

Висновки. Могильник Уч-Баш розташований на північній терасі Сапун-гори над Чортовою балкою навпроти плато Чортове городище, де розташоване укріплене поселення Уч-Баш.

Пасмові або рядові могильники кам'яних скринь в огорожах з'являються в Криму із по-

3. Не виключено, що деякі поховальні пам'ятки, особливо розкопані у XIX — на початку XX ст. також мали кам'яні накиди на рядах поховань, які фактично не досліджувались, тож їхньому облаштуванню не приділялася належна увага. Не виключено, що відсутність огорож навколо скринь пов'язана із якістю польових досліджень.

чатком Таврського періоду кизил-кобинської культури і разом із керамічним сервізом маркують зміну населення в регіоні. Хронологічно це припадає на другу половину VIII — початок VII ст. до н. е.

Уч-Баш — пасмовий (або рядовий) могильник, що розташований на верхній останній перед вершиною терасі кримської куести, ряди орієнтовані широтно, іноді мають відхилення, складаються із кам'яних скринь в огорожах. Кам'яні скрині орієнтовані меридіонально, іноді із відхиленнями. Ряди кам'яних скринь були перекриті кам'яними накидами, ймовірно, сформованими поминальною обрядністю. Поховальна камера в кам'яній скрині слугувала сімейною усипальницею, небіжчиків клали зібгано на правому боці головою на південь обличчям на схід. Навпроти голови в огорожі скрині встановлювали пам'ятний камінь. В районі голови, ймовірно, за тім'яною частиною вміщували персональну посудину для пиття, можливо із якимсь напоєм чи рідиною.

Могильник належить новому населенню в Криму. Воно пов'язане із зміною історичної ситуації в регіоні, пересуванням ранньоскіфських (кімерійських) племен через Кавказ і у Передкавказзі, що спричинило рух населення на північ через Кавказький хребет і подальше просунення до Кримських передгір'їв. Константою є один із типів кераміки, який об'єднує не лише могильник із поселеннями, але й став наскрізним для Передкавказзя і півночі Малої Азії. Це тип 20 кубків і тип 21 кухлів, типові для горизонту V Уч-Баша. Аналогії в керамічному комплексі супроводжуються також поширенням нового типу поховальних конструкцій, які до цього не були відомі ані в Криму, ані на Балканах, ані в Подніпров'ї чи Приазов'ї.

У археологічних культурах на південь від Кавказу, на півночі Малої Азії за доби, що передувала близькосхідним походам кочовиків, а також на Північному Кавказі часу походів традиція поховань у кам'яних скринях, спорудженних на денній поверхні стає превалюючою. Ця поховальна традиція, а також влаштування небіжчика у могилі може бути основною ознакою населення, яке розселялось в цей час навколо Чорного моря в його східній частині на північ. Одним із основних критеріїв в наборі поховально-поминальної обрядності є роль каміння. Приведена нами вище гіпотеза Е. І. Соломонік цілком можливо, має археологічний контекст, поки більше гіпотетичний, ніж остаточно доведений. В той же час подібність поховальної обрядності із пам'ятками доби фінальної бронзи, наприклад із Широківським могильником в появі пам'яток типу могильника Уч-Баш в Криму лишається на рівні порівнянь. Не виключаючи загальну тенденцію в походженні цих традицій із регіонів на південь від Кавказького хребта, варто розглядати не єдиноразове, а хвильове просунення населення, що було носієм цих традицій в Північне Причорномор'я. Поява поховальних пам'яток типу Уч-Баського могильника на початку таврського періоду кизил-кобинської культури була пов'язана із наступною хвилею, яка на відміну від часу фінальної бронзи поширилась в Крим не з Центрального Кавказу, а в обхід через Нагірний Карабах і Північне Передкавказзя.

Надзвичайно актуальними в світлі цих висновків є ДНК-аналіз і одонтологічні дослідження антропології нещодавно переглянутих матеріалів могильників кизил-кобинської культури — Уч-Баш, Уркуста, Джапаллах, Карли-Кая і Чуюнча, що всі мають велику кількість одонтологічного матеріалу, частково проаналізованого і опублікованого у нещодавніх дослідженнях із їх подальшим порівнянням із матеріалами Кавказу, Нижнього Подніпров'я, Приазов'я, Кубані і Малої Азії часу фінальної бронзи і раннього заліза.

ЛІТЕРАТУРА

Белов, Г. Д. 1948. *Херсонес Таврический: историко-археологический очерк*. Ленинград: Государственный Эрмитаж.

Белов, Г. Д. 1953. Северный прибрежный район Херсонеса. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 34, с. 11-32.

Весельський, А. , Кравченко, Е. А., Манько, В. М., 2014. Розвідки в околицях с. Карасьовка АРК. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р*., с. 22-23.

Жеребцов, Е. Н. 1955a. *Отчет о раскопках могильника ранне-таврского поселения Уч-Баш в 1953—1954 году (X—VIII вв. до н. э.)*. Архів НЗ «Херсонес Таврійський», № 709, 1306.

Жеребцов, Е. Н. 1955b. *Отчет о раскопках могильника ранне-таврского поселения Уч-Баш в 1953—1954 году (X—VIII вв. до н. э.)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1954/31.

Зубар, В. М. 2005. Херсонес і таври: протистояння чи взаємодія? *Археологія*, 1, с. 16-28.

Зубарь, В. М. 2007. По поводу попытки возрождения одной устаревшей исторической концепции: Херсонес и тавры. *Вестник древней истории*, 3, с. 87-100.

Зубарь, В. М., Кравченко, Э. А. 2003. Об одном аспекте греко-варварских взаимоотношений в окрестностях Херсонеса Таврического в середине IV в. до н. э. *Проблемы истории, филологии, культуры*, XIII, с. 70-77.

Козенкова, В. И. 1989. *Кобанская культура. Западный вариант*. Археология СССР. Свод археологических источников, В2-6. Москва: Наука.

Колотухин, В. А. 1996. *Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века*. Київ: Южногородские ведомости.

Кравченко, Е. А. 2002. Південний Крим за античними джерелами і легенда про таврів. *Наукові записки НаУКМА. Серія історичні науки*, 20: Читання пам'яті Михайла Брайчевського, с. 28-34.

Кравченко, Э. А. 2007a. К вопросу об изменениях в материальной культуре населения Горного Крыма в предскифское время. *Revista archeologica*, III, 1—2, с. 282-294.

Кравченко, Э. А. 2007b. Керамика поселения кизил-кобинской культуры Альма-Кермен. В: *Ранній*

залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Чигирин, 16—19 травня. Чигирин, с. 92-95.

Кравченко, Э. А. 2009. *Отчет о разведках на территории Севастопольского горсовета (Инкерманская долина, Шампаны).* НА ІА НАН України, ф. 64, 2009/2.

Кравченко, Е. А. 2010a. Таври і Херсонес. *Археологический альманах*, 2, с. 51-71.

Кравченко, Э. А. 2010b. *Отчет о раскопках поселения Уч-Баш в 2010 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2010/46.

Кравченко, Е. А. 2011. *Кизил-кобинська культура у Західному Криму*. Київ; Луцьк: Волинські старожитності.

Кравченко, Э. А. 2012a. *Отчет о разведках на правом берегу р. Черная (Севастопольский горсовет).* НА ІА НАН України, ф. 64, 2012/85.

Кравченко, Е. А. 2012b. Керамічний посуд кизил-кобинської культури поселення Альма-Кермен із розкопок 2008 року. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 16, с. 286-295.

Кравченко, Е. А. 2016a. До питання про початок раннього залізного віку у Криму. *Наукові студії*, 9: Датування — хронологія — періодизація. Різні аспекти часу в археології, с. 164-177.

Кравченко, Э. А. 2016b. Хозяйственная деятельность: направления, традиционность, инновациональность, специальзация. В: Кравченко, Э. А. (ред.). *От бронзы к железу: хозяйство жителей Инкерманской долины.* Киев: ИА НАН Украины, с. 235-272.

Кравченко, Э. А. 2016c. Поселение Уч-Баш и крымско-кавказские связи в раннем железном веке. В: Онгарулы, А. (ред.). *Саки и савроматы казахских степей: контакт культур*. Алматы, с. 82-97.

Кравченко, Е. А. 2020. Керамічна посудина із кургану біля с. Зольне у Криму. *Археологія*, 4, с. 73-81. DOI: 10.15407/archaeologyua2020.04.073

Кравченко, Э. А., Лысенко, Р. В., Савеля, О. Я., Шевченко, Д. А. 2010. Краткие результаты работ Инкерманского отряда САЭ в г. Севастополе. *Археологічні дослідження в Україні за 2009 р.*, с. 238-240.

Кравченко, Э. А., Горбаненко, С. А., Горобец, Л. В., Кройтор, Р. В., Разумов, С. Н., Сергеева, М. С., Яниш, Е. Ю. 2016. *От бронзы к железу: хозяйство жителей Инкерманской долины.* Киев: ИА НАН Украины.

Крис, Х. И. 1981. *Кизил-кобинская культура и тавры*. Москва: Наука.

Лесков, А. М. 1956—1957. *Отчет Таврской группы Крымской первобытной экспедиции ИА АН УССР за 1956—1957 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1956—57/12д.

Лесков, А. М. 1965. *Горный Крым в I тысячелетии до нашей эры.* Київ: Наукова думка.

Лесков, О. М., Кравченко, Е. А. 2007. Гряда А могильника кизил-кобинської культури Уркуста I у Південно-Західному Криму. *Археологія*, 4, с. 11-22.

Лесков, О. М., Кравченко, Е. А., Гошко, Т. Ю. 2019. *Могильник білозерської культури біля с. Широке*. Львів; Винники: Історико-краєзнавчий музей; Майдан.

Мещанинов, И. И. 1931. Пиры Азейбарджана. *Известия ГАИМК*, IX, 4, с. 1-18.

Петренко, В. Г. 1983. Работы в Ставропольском крае. *Археологические открытия 1981 г.*, с. 128.

Петренко, В. Г. 1984. Могильник кобанской культуры у села Пелагиада. *Советская археология*, 2, с. 155-164.

Репников, Н. И. 1909a. Каменные ящики Байдарской долины. *Известия Археологической Комиссии*, 30, с. 101-108.

Репников, Н. И. 1909b. Разведки и раскопки на южном берегу Крыма и в Байдарской долине в 1907 г. *Известия Археологической Комиссии*, 30, с. 99-126.

Русяева, А. С., Русяева, М. В. 1999. *Верховная богиня античной Таврики*. Київ: Шлях.

Савеля, О. Я., Кравченко, Э. А., Лысенко, Р. В., Шевченко, Д. А. 2009. *Раскопки поселения Уч-Баш*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2009/2.

Сапрыкин, С. Ю. 1986. *Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический*. Москва: Наука.

Соколова, К. Ф. 1960. Тавры крымского полуострова (по антропологическим данным). *Вопросы антропологии*, 3, с. 66-76.

Соломонік, Е. І. 1976. Таври і Таврика. *Археологія*, 20, с. 46-50.

Стржелецкий, С. Ф. 1948. Раскопки таврского некрополя Херсонеса в 1945 г. *Сборник Херсонесского музея*, 4, с. 69-97.

Стржелецкий, С. Ф. 1951. *Очерки истории Гераклейского полуострова и его округи в эпоху бронзы и раннего железа (середина II тыс. до н. э. — V в. до н. э.). С дополнениями 1953—1954 гг.* Рукопись диссертации канд. ист. наук. Архів НЗ «Херсонес Таврійський», № 1343.

Стржелецкий, С. Ф. 1952. *Отчет о раскопках раннетаврского поселения Уч-Баш X—VIII вв. до н. э.* Архів НЗ «Херсонес Таврійський», № 680/I—III.

Стржелецкий, С. Ф. 1955. *Отчет о работе Гераклейской археологической експедиции Государственного Херсонесского музея за 1954 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1954/31.

Толстой, И. И. 1918. *Остров Белый и Таврика на Эвксинском Понте.* Петроград: Вторая государственная типография.

Тюменев, А. И. 1938. Херсонесские этюды. 1: К вопросу о времени и обстоятельствах возникновения Херсонеса. *Вестник древней истории*, 2 (3), с. 245-264.

Ушкова, Ю. В. 2012. Звіт про обстеження антропологічного матеріалу з кизил-кобинського могильника Уч-Баш (розкопки Жеребцова Є.М. 1953-1954 рр.), що зберігається в фондах НЗ «Херсонес Таврійський». В: Кравченко, Э. А. *Отчет о разведках на правом берегу р. Черная (Севастопольский горсовет).* НА ІА НАН України, ф. 64, 2012/85.

Cilingiroglu, A. 1985. Van Dilkaya Hoyugu 1984 kazilari. *Kazi sonuclari toplantisi,* VII, с. 151-162.

Kravchenko, E. 2023. Archaeological Sources of the Crimean Natives Religion and Cults in the Early Iron Age. *Археологія і давня історія України*, 47 (2), p. 23-35. DOI: 10.37445/adiu.2023.02.01

Kravchenko, E., Kozak, O., Stupak, A. 2023. Japallah — the burial ground of the Natives of the Hellenistic Period in the Crimea. *Revista Archeologica*, XIX, 2, p. 58-81. DOI: 10.52603/RA.XIX.2.2023_04

Zubar', V. M., Kravchenko, E. A. 2003. Interpretation of a Group of Archaeological Sites in the Vicinity of Tauric Chersonesos. In: Bilde, P. G., Højte, J. M., Stolba, V. F. (eds.). *The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A. N. Sceglov on the occasion of his 70th birthday.* Aarhus: Aarhus University, p. 185-196.

REFERENCES

Belov, G. D. 1948. *Khersones Tavricheskii: istoriko-arkheologicheskii ocherk*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Belov, G. D. 1953. Severnyi pribrezhnyi raion Khersonesa. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 34, s. 11-32.

Veselskyi, A. P., Kravchenko, E. A., Manko, V. M., 2014. Rozvidky v okolytsiakh s. Karasovka ARK. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r., s.* 22-23.

Zherebtsov, E. N. 1955a. *Otchet o raskopkakh mogilnika ranne-tavrskogo poseleniia Uch-Bash v 1953—1954 godu (X—VIII vv. do n. e.)*. Arkhiv NZ «Khersones Tavriiskii», N 709, 1306.

Zherebtsov, E. N. 1955b. *Otchet o raskopkakh mogilnika ranne-tavrskogo poseleniia Uch-Bash v 1953—1954 godu (X—VIII vv. do n. e.)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1954/31.

Zubar, V. M. 2005. Khersones i tavry: protystoiannia chy vzaiemodiia? *Arkheolohiia*, 1, s. 16-28.

Zubar, V. M. 2007. Po povodu popytki vozrozhdeniia odnoi ustarevshei istoricheskoi kontseptsii: Khersones i tavry. *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 87-100.

Zubar, V. M., Kravchenko, E. A. 2003. Ob odnom aspekte greko-varvarskikh vzaimootnoshenii v okrestnostiakh Khersonesa Tavricheskogo v seredine IV v. do n. e. *Problemy istorii, filologii, kultury*, XIII, s. 70-77.

Kozenkova, V. I. 1989. Kobanskaia kultura. Zapadnyi variant. *Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov*, V2-6. Moskva: Nauka.

Kolotukhin, V. A. 1996. *Gornyi Krym v epokhu pozdnei bronzy — nachale zheleznogo veka*. Kyiv: Iuzhnogorodskie vedomosti.

Kravchenko, E. A. 2002. Pivdennyi Krym za antychnymy dzherelamy i lehenda pro tavriv. *Naukovi zapysky NaUKMA. Seriia istorychni nauky*, 20: Chytannia pam'iati Mykhaila Braichevskoho, s. 28-34.

Kravchenko, E. A. 2007a. K voprosu ob izmeneniiakh v materialnoi kulture naseleniia Gornogo Kryma v predskifskoe vremia. *Revista archeologica*, III, 1—2, s. 282-294.

Kravchenko, E. A. 2007b. Keramika poseleniya kizil-kobinskoy kultury Alma-Kermen. *Rannii zaliznyi vik Yevrazii: do 100-richchia vid dnia narodzhennia Oleksiia Ivanovycha Terenozhkina. Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii. Chyhyryn, 16—19 travnia*. Chyhyryn, s. 92-95.

Kravchenko, E. A. 2009. *Otchet o razvedkakh na territorii Sevastopolskogo gorsoveta (Inkermanskaia dolina, Shampany)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2009/2.

Kravchenko, E. A. 2010a. Tavry i Khersones. *Arkheologicheskii almanakh*, 20, s. 51-71.

Kravchenko, E. A. 2010b. *Otchet o raskopkakh poseleniia Uch-Bash v 2010 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2010/46.

Kravchenko, E. A. 2011. *Kyzyl-kobyns'ka kul'tura u Zakhidnomu Krymu*. Kyiv; Luts'k: Volyns'ki starozhytnosti.

Kravchenko, E. A. 2012a. *Otchet o razvedkakh na pravom beregu r. Chernaia (Sevastopolskii gorsovet)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2012/85.

Kravchenko, E. A. 2012b. Keramichnyy posud kyzyl-kobyns'koyi kul'tury poselennya Al'ma-Kermen iz rozkopok 2008 roku. *Arkheolohichni doslidzhennya L'vivs'koho universytetu*, 16, c. 286-295.

Kravchenko, E. A. 2016a. Do pytannia pro pochatok rannoho zaliznoho viku u Krymu. *Naukovi studii*, 9: Datuvannia — khronolohiia — periodyzatsiia. Rizni aspekty chasu v arkheolohii, s. 164-177.

Kravchenko, E. A. 2016b. Khoziaistvennaia deiatelnost: napravleniia, traditsionnost, innovatsionalnost, spetsialzatsia. In: Kravchenko, E. A. (red.). *Ot bronzy k zhelezu: khoziaistvo zhitelei Inkermanskoi doliny*. Kiev: IA NAN Ukrainy, s. 235-272.

Kravchenko, E. A. 2016c. Poselenie Uch-Bash i krymsko-kavkazskie sviazi v rannem zheleznom veke. In: Ongaruli, A. (red.). *Saki i savromaty kazakhskikh stepei: kontakt kultur*. Almaty, s. 82-97.

Kravchenko, E. A. 2020. Keramichna posudyna iz kurhanu bilya s. Zol'ne u Krymu. *Arkheolohiya*, 4, c. 73-81. DOI: 10.15407/archaeologyua2020.04.073

Kravchenko, E. A., Lysenko, R. V., Savelia, O. Ia., Shevchenko, D. A. 2010. Kratkie rezultaty rabot Inkermanskogo otriada SAE v g. Sevastopole. *Arkheologichni doslidzhennia v Ukrayini za 2009 r.*, s. 238-240.

Kravchenko, E. A., Gorbanenko, S. A., Gorobets, L. V., Kroytor, R. V., Razumov, S. N., Serheeva, M. S., Yanish, E. Yu. 2016. *Ot bronzy k zhelezu: khozyaystvo zhyteley Ynkermanskoy dolyny*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Kris, Kh. I. 1981. *Kizil-kobinskaia kultura i tavry*. Moskva: Nauka.

Leskov, A. M. 1956—1957. *Otchet Tavrskoi gruppy Krymskoi pervobytnoi ekspeditsii IA AN USSR za 1956—1957 gg*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1956—57/12d.

Leskov, A. M. 1965. *Gornyi Krym v I tysiacheletii do nashei ery*. Kyiv: Naukova dumka.

Leskov, O. M., Kravchenko, E. A. 2007. Hryada A mohyl'nyka kyzyl-kobyns'koyi kul'tury Urkusta I u Pivdenno-Zakhidnomu Krymu. *Arkheolohiya*, 4, s. 11-22.

Leskov, O. M., Kravchenko, E. A., Hoshko, T. Yu. 2019. *Mohylnyk bilozerskoi kultury bilia s. Shyroke*. Lviv; Vynnyky: Istoryko-kraieznavchyi muzei; Maidan.

Meshchaninov, I. I. 1931. Piry Azeibardzhana. *Izvestiia GAIMK*, IX, 4, s. 1-18.

Petrenko, V. G. 1983. Raboty v Stavropolskom krae. *Arkheologicheskie otkrytiia 1981 g.*, s. 128.

Petrenko, V. G. 1984. Mogilnik kobanskoi kultury u sela Pelagiada. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 155-164.

Repnikov, N. I. 1909a. Kamennye iashchiki Baidarskoi doliny. *Izvestiia Arkheologicheskoi Komissii*, 30, s. 101-108.

Repnikov, N. I. 1909b. Razvedki i raskopki na iuzhnom beregu Kryma i v Baidarskoi doline v 1907 g. *Izvestiia Arkheologicheskoi Komissii*, 30, s. 99-126.

Rusiaeva, A. S., Rusiaeva, M. V. 1999. *Verkhovnaia boginia antichnoi Tavriki*. Kyiv: Shliakh.

Savelia, O. Ia., Kravchenko, E. A., Lysenko, R. V., Shevchenko, D. A. 2009. *Raskopki poseleniia Uch-Bash*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2009/2.

Saprykin, S. Iu. 1986. *Gerakleia Pontiiskaia i Khersones Tavricheskii*. Moskva: Nauka.

Sokolova, K. F. 1960. Tavry krymskogo poluostrova (po antropologicheskim dannym). *Voprosy antropologii*, 3, s. 66-76.

Solomonik, E. I. 1976. Tavry i Tavryka. *Arkheolohiia*, 20, s. 46-50.

Strzheletskii, S. F. 1948. Raskopki tavrskogo nekropolia Khersonesa v 1945 g. *Sbornik Khersonesskogo muzeia*, 4, s. 69-97.

Strzheletskii, S. F. 1951. *Ocherki istorii Gerakleiskogo poluostrova i ego okrugi v epokhu bronzy i rannego zheleza (seredina II tys. do n. e. — V v. do n. e.). S dopolneniiami 1953—1954 gg*. Rukopis dissertatsii kand. ist. nauk. Arkhiv NZ «Khersones Tavriiskii», N 1343.

Strzheletskii, S. F. 1952. *Otchet o raskopkakh rannetavrskogo poseleniia Uch-Bash X—VIII vv. do n. e*. Arkhiv NZ «Khersones Tavriiskii», N 680/I—III.

Strzheletskii, S. F. 1955. *Otchet o rabote Gerakleiskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Gosudarstvennogo Khersonesskogo muzeia za 1954 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1954/31.

Tolstoi, I. I. 1918. *Ostrov Belyi i Tavrika na Evksinskom Ponte*. Petrograd: Vtoraia gosudarstvennaia tipografiia.

Tiumenev, A. I. 1938. Khersonesskie etiudy. 1: K voprosu o vremeni i obstoiatelstvakh vozniknoveniia Khersonesa. *Vestnik drevnei istorii*, 2 (3), s. 245-264.

Ushkova, Yu. V. 2012. Zvit pro obstezhennia antropolohichnoho materialu z kyzyl-kobynskoho mohylnyka Uch-Bash (rozkopky Zherebtsova Ye.M. 1953—1954 rr.), shcho zberihaietsia v fondakh NZ «Khersones Tavriiskyi». In: Kravchenko, E. A. *Otchet o razvedkakh na pravom berehu r. Chernaia (Sevastopolskii horsovet)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2012/85.

Cilingiroglu, A. 1985. Van Dilkaya Hoyugu 1984 kazilari. *Kazi sonuclari toplantisi,* VII, c. 151-162.

Kravchenko, E. 2023. Archaeological Sources of the Crimean Natives Religion and Cults in the Early Iron Age. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 47 (2), p. 23-35. DOI: 10.37445/adiu.2023.02.01

Kravchenko, E., Kozak, O., Stupak, A. 2023. Japallah — the burial ground of the Natives of the Hellenistic Period in the Crimea. *Revista Archeologica*, XIX, 2, p. 58-81. DOI: 10.52603/RA.XIX.2.2023_04

Zubar', V. M., Kravchenko, E. A. 2003. Interpretation of a Group of Archaeological Sites in the Vicinity of Tauric Chersonesos. In: Bilde, P. G., Højte, J. M., Stolba, V. F. (eds.). *The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A.N. Sceglov on the occasion of his 70th birthday*. Aarhus: Aarhus University, p. 185-196.

E. Kravchenko

THE UCH-BASH BURIAL GROUND: LOCALIZATION, ORDER, DATING, FUNERARY AND COMMEMORATION CUSTOM

The Uch-Bash burial ground in Southwestern Crimea is a site of the Kyzyl-Koba culture which is attributed to the Tauri mentioned in ancient Greek written sources. Excavations of the burial ground took place in the early 1950s. The site was unpublished and this fact has caused confusion in its localization, dating, and attribution of other sites of the Kyzyl-Koba culture. The Uch-Bash burial ground of the Kyzyl-Koba culture and some conclusions based on analysis of the data are published in the paper.

The Uch-Bash burial ground is located on the northern terrace of Sapun-gora Mountain above Chortovaya Balka, opposite the plateau of Chortove Horodyshche, where the fortified settlement of Uch-Bash is located.

Row graves of stone cist in enclosures appeared in Crimea with the beginning of the Taurian period of the Kyzyl-Koba culture and, together with the pottery set, mark the change of population in the region. This change ought to be dated to the second half of the 8th — early 7th century BC.

Uch-Bash is a row burial ground, located on the uppermost terrace of the Crimean cuesta before the top. The rows of graves are oriented latitudinal, sometimes have deviations, and consist of stone cists in enclosures. The stone cists are ordered on an ancient surface, oriented longitudinal, sometimes with deviations. The rows of stone cists were covered with stone piles, probably formed by funeral custom. The grave in the stone cist served as a family tomb, the deceased were laid down on their right side with their heads directed to the south, facing east. A funeral stone was installed opposite the head in the fence of the cist. In the area of the head, probably behind the parietal part, a personal drinking vessel was placed, probably with some drink or liquid.

The burial ground belongs to the new people in the Crimea. They are associated with a change in the historical situation in the region, the movement of early Scythian (Cimmerian) tribes through the Caucasus, which caused the movement of the population north through the Caucasus and further advancement to the Crimean foothills. Constant in similar sites is one of the types of pottery that unites not only the burial ground with settlements, but is also common to the Northern Caucasus and northern Asia Minor. These are the bowls of type 20 and scoops of type 21, typical of the V horizon of Uch-Bash. Analogies in the ceramic complex are also accompanied by the new type of burial grounds of Uch-Bash type, which were previously unknown neither in the Crimea, nor in the Balkans, nor in the Dnipro or Azov regions.

In archaeological cultures south Caucasus, in northern Asia Minor in the period preceding the Middle Eastern campaigns of nomads, as well as in the North Caucasus during the time of the campaigns, the tradition of burials in stone cists ordered on the surface becomes prevalent. This burial tradition, as well as the position of the deceased in the grave, may be the main feature of the people that settled at that time around the Black Sea in its eastern part to the north. One of the main criteria in the set of burial and funeral custom is the role of stones. At the same time, the similarity of the burial custom with the sites of the Final Bronze Age, for example, with the Shyroke burial ground in the appearance of sites of the Uch-Bash burial ground type in the Crimea remains at the level of comparisons. Without excluding the general trend in the origin of these traditions from the regions south of the Caucasus, it is worth considering not a one-time, but a wave-like movement of the population that was the bearer of these traditions to the Northern Pontic Region. The appearance of burial sites of the Uch-Bash burial ground type at the beginning of the Taurian period of the Kyzyl-Koba culture was associated with the next wave, which, unlike the time of the Final Bronze Age, spread to the Crimea not from the Central Caucasus, but bypassing Dağlıq Qarabağ and the Northern Caucasus.

Keywords: Early Iron Age, funerary and commemoration custom, Crimea, Caucasus, Kyzyl-Koba culture, Tauri, Uch-Bash.

Одержано 8.09.2025

КРАВЧЕНКО Евеліна, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Evelina KRAVCHENKO, PhD, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine,
ORCID: 0000-0001-7238-7417, e-mail: evekravchenko@gmail.com, kravchenko_evelina@nas.gov.ua.

УДК 903.5(477.46)”638” DOI: 10.37445/adiu.2025.04.12

О. Могилов

ҐРУНТОВЕ ПОХОВАННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. БУШЕВЕ В ПОРОССІ

Стаття присвячена публікації матеріалів ґрунтового захоронення скіфської доби біля с. Бушеве на Черкащині. Характеризується його поховальний обряд та інвентарний комплекс. Пам’ятка вводиться до кола одночасних безкурганних пам’яток Подніпровського Лісостепу.

***Ключові слова**: скіфський час, Дніпровський Правобережний Лісостеп, ґрунтове поховання, поховальний обряд, заупокійна їжа, посуд, ніж.*

Основу джерельної бази з вивчення поховальної обрядовості населення скіфського часу в Східноєвропейському Лісостепу на сьогоднішньому етапі досліджень продовжують складати матеріали курганних поховань. Вони широко відомі у Наддністер’ї (Sulimirski 1936, s. 45—99; Mogylov 2013, s. 203—204), Побужжі (Бессонова 1994), Правобережжі (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 27—49) і Лівобережжі Середнього Дніпра (Ильинская 1968; Ковпаненко 1967, с. 82—109), Подінців’ї (Бандуровский, Буйнов 2000), Подонні (Либеров 1965, с. 11—15).

Разом з цим, протягом останнього півстоліття накопичилася значна добірка ґрунтових захоронень. Частіше вони бувають єдиними на могильнику, але на півдні регіону виявлені й у курганно-ґрунтових некрополях. Такі захоронення відомі на Поділлі (Ossowski 1891, s. 43—48; Смирнова 1967, с. 229, 230), Українському Лівобережжі (Супруненко 2016, с. 260—266), Середньому Доні (Березуцкий 1993, с. 71—77; Разуваев 2014, с. 103—109). Не рідкісні вони й для Степової Скіфії (Попандопуло 2004; 2011; Остапенко 2007; Могилов 2018).

© О. МОГИЛОВ, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

Добре відомі ґрунтові поховання й у Дніпровському Правобережному Лісостепу (Скорый 1993, с. 95—97; 2003, с. 130—135; Могилов 2025). Тут відкрито щонайменше 15 таких некрополів або окремих місцезнаходжень (Могилов 2025). Серед них Пирогове (Петровська 1970, с. 138—144; Кубышев, Скиба, Скорий 1995, с. 100—110), Корчувате (Самойловський 1959), Обухів (Гороховський 1979, с. 105—106), Халеп’я (Квітницький, Лисенко 2009, с. 156), Велика Бугаївка (Лысенко 2010, с. 106, 107, рис. 16), Пекарі (Гречко 2013), Грищенці (Петренко 1962, с. 143—151), Мотронинське городище (Могилов та ін. 2019, с. 243), Жаботин (Покровская 1957, с. 2), Калантаїв (Покровська, Ковпаненко 1961, с. 129—135), Світловодськ (Бокій 1980; Могилов 2023), Заломи (Бокий 1987, с. 22—24; Панченко 2018, с. 44—48), Чорний Ліс (Тереножкин 1949, с. 1, 12—16; 1952, с. 124—127), можливо — Зибкове (Фабрициус 1951, с. 170) та Маслове (Петренко 1967, с. 56).

Сьогодні у некрополях з безкурганними похованнями в Дніпровському Правобережному Лісостепу нараховується принаймні 304 захоронення, що перевищує чверть загальної кількості місцевих гробниць скіфського часу (Могилов 2025, с. 104).

Серед вказаних ґрунтових поховань одним із маловідомих широкому колу дослідників є комплекс біля с. Бушеве Білоцерківського (кол. Рокитнянського) р-ну Черкаської обл. у басейні р. Рось (рис. 1). У 1991 р. експедиція «Холодний Яр» Інституту археології АН УРСР під керівництвом С. С. Бессонової продовжувала дослідження різночасових археологічних пам’яток у Дніпровському Правобережному Лісостепу. Головна увага традиційно приділялася пам’яткам раннього залізного віку. Було проведено масштабні

Рис. 1. Бушеве на мапі України

Fig. 1. Busheve village on the map of Ukraine

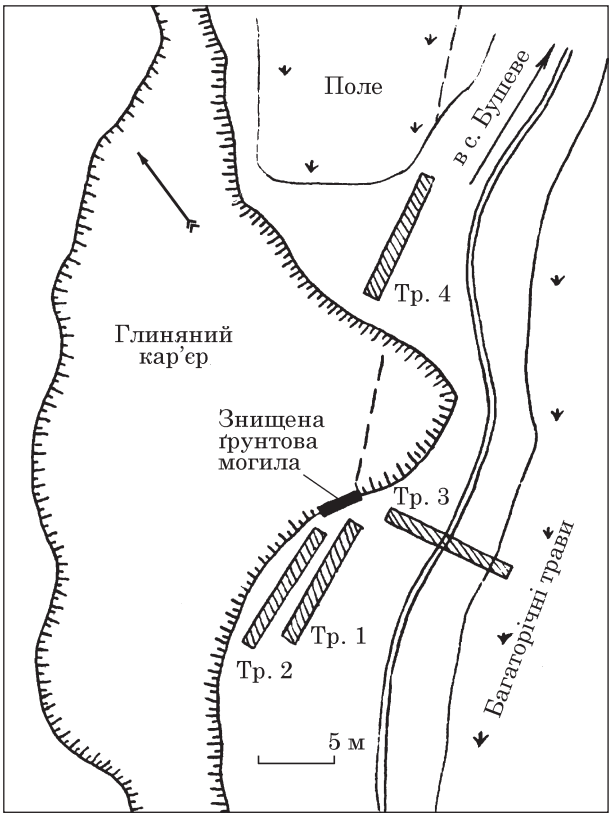

Рис. 2. Зруйнована могила біля Бушевого на мапі місцевості

Fig. 2. Destroyed burial near Busheve on the map

розвідки на території Київської та Черкаської областей. Основні зусилля були спрямовані на розкопки Мотронинського городища скіфського часу. Крім цього, було досліджено ґрунтове поховання скіфського часу біля с. Бушеве [1].

У вересні 1991 р. від краєзнавця з м. Тараща Київської області, геолога В. В. Романюка, який довгі роки тісно співпрацював з експедицією, надійшло повідомлення про виявлення ним у відслоненні глиняного кар'єру біля с. Бушеве окремих людських кісток і речей скіфського часу. Знахідки (ліпна миска з кістками птаха і залізним ножем) були передані краєзнавцем до Інституту археології АН УРСР.

З метою обстеження виявленої пам'ятки, в зазначений пункт виїхав старший науковий співробітник сектору скіфської археології, заступник начальника експедиції С. А. Скорий [2]. Під час вивчення ситуації на місці, з'ясовано, що виявлені В. В. Романюком речі являють собою частину інвентарю зруйнованого кар'єром ґрунтового поховання. Останнє розташовувалося за 0,25 км на південний захід від цвинтаря с. Бушеве, на краю височини, що домінує над долиною правого берега річки Рось (рис. 2).

Поховання було повністю зруйнованим екскаватором. Під час зачистки місця знахідок речей, у профілі кар'єра виявлено пляму заповнення могили завдовжки 2—2,05 м із плавно скошеними донизу бічними краями. Нижній край плями фіксувався на глибині 0,75—0,8 м від сучасної поверхні. Пляма орієнтована за віссю схід / північний схід — захід / південний захід, де біля її краю знайдено керамічне пряслице. За словами В. В. Романюка, миска з ножем і кістками (жертовна їжа) були знайдені в протилежному кутку. Під час розчищення плями з'ясовано, що вона фіксує поздовжній край знищеної могильної ями. Кісток та інших знахідок, крім пряслиця, не виявлено. Цікавою

1. Щиро вдячний С. С. Бессоновій та С. А. Скорому за можливість публікації матеріалів робіт їхньої експедиції.

2. У роботах взяли участь також школярі Таращанської середньої школи, члени геологічного гуртка Таращанського районного будинку піонерів під керівництвом В. В. Романюка.

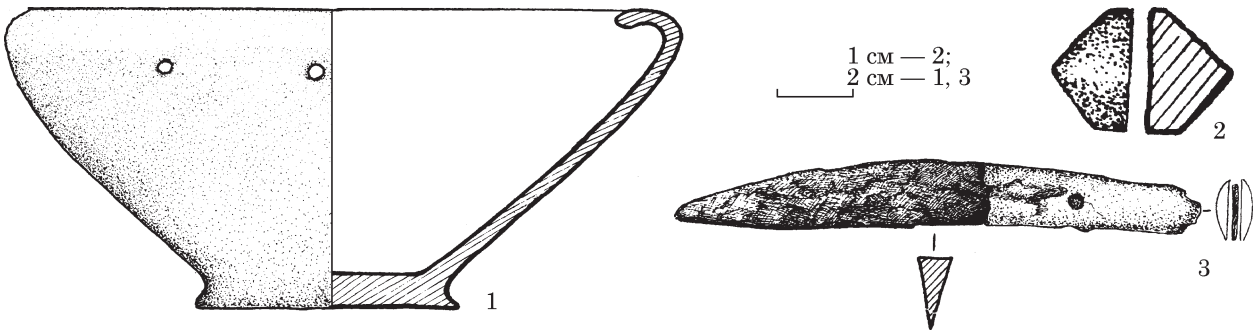

Рис. 3. Знахідки з поховання біля Бушевого: 1, 2 — кераміка; 3 — залізо і кістка
Fig. 3. Grave goods from Busheve burial: 1, 2 — ceramics; 3 — iron and bone

деталлю стала зафіксована біля краю могили ґрунтова ямка круглої форми діаметром 0,07 м завглибшки 0,23 м. Можливо, у ній знаходився один із дерев'яних стовпчиків, на які спиралося перекриття могили. Або вона слугувала для інших цілей.

На дні кар'єра нижче місця поховання, у перевідкладеному ґрунті, знайдено частину кістки нижньої кінцівки людини, окремі ребра, фаланги пальців. Кістки мають гарний стан збереженності. Також тут виявлено невеликий шматок дерев'яної дошки від перекриття або гробовища.

Опис знахідок.

1. Миска ліпна конічної форми з плавно загнутим всередину і обрізаним зверху краєм, добре вираженою закраїною на денці (рис. 3: 1). Черепок сірого кольору, із зовнішнього боку поверхня підлощена, видно сліди затертості травою (?). Висота миски — 9,5 см, внутрішній діаметр — 17—17,2 см, діаметр дна — 7,5 см. З одного боку поблизу краю знаходяться 2 отвори діаметром 4—5 мм. Відстань між ними — 4,2 см, до краю — 1,5 см. Їх призначення не зовсім зрозуміле (для підвішування?). Протилежний бік миски у двох місцях відбитий (пізні пошкодження).

2. Ніж залізний з прямим лезом, вигнутою «горбатою» спинкою і кістяною накладною ручкою, складеною з двох пластинок (рис. 3: 3). Він виявлений у фрагментованому стані й реставрований з уламків. Кінець кістяної ручки обламаний. Загальна довжина ножа — 15 см, довжина леза — 8,5 см, максимальна ширина — 1,8—1,9 см. Ширина кістяних накладок — до 1,5 см. Залізне лезо сильно корозійоване, розшарувалося. Кістяна накладка з одного боку обламана майже наполовину. Накладки кріпилися до черешка за допомогою залізних заклепок, з яких збереглася одна поблизу леза.

3. Керамічне пряслице біконічної форми з одним усіченим краєм і наскрізним круглим отвором, темно-сірого кольору (рис. 3: 2). Висота — 17 мм, максимальний діаметр — 25 мм, мінімальний діаметр — 13 мм, діаметр отвору — 5 мм.

З метою пошуку передбачуваного ґрунтового могильника, на південь, північний схід і південний захід від зруйнованої могили було закладено кілька траншей розмірами 10 × 1 м і глибиною 0,2—0,5 м. Ґрунт знято до материка або дещо глибше. Дно траншей ретельно зачищене. Проте, на обстеженій ділянці будь-яких слідів ґрунтового могильника так і не було виявлено. В одній із траншей у невеликій кількості фіксувалася ліпна кераміка скіфського часу. Встановити точно, чи вона являє собою рештки тризни, а чи культурний шар розташованого поруч селища, не вдалося.

Топографія захоронення в Бушевому, на краю височини над долиною річки є домінантною для некрополів скіфського часу з безкурганними похованнями як у лісостеповій, так й у степовій зонах (Могилов 2025, с. 104; Mohylov 2025; Могилов, Бокій 2025, с. 216—220). І лише низка подібних некрополів Криму, тяжіє до підвищень (Гаврилов, Колотухин, Колтухов 2002, с. 94; Корпусова, Орлов 1978, с. 66; Масленников 1995, с. 6).

Тип могили (проста прямокутна яма) є переважаючою для некрополів з безкурганними похованнями у Північному Причорномор'ї (Mohylov 2025). Це стосується і Лісостепової Скіфії (Покровская, Ковпаненко 1961; Скорый 2003, с. 135; Могилов 2023, с. 33—34), і Степу Північного Причорномор'я (Остапенко 2007, с. 157; Мелюкова 1975; Могилов 2018а, с. 289—293), хоча на декількох тамтешніх пам'ятках наявна значна кількість катакомб (Бодянський 1967—1969, с. 2; Попандопуло 2011).

Інгумації також є домінуючим способом захоронень для східноєвропейських комплексів без насипів, втім не для всіх могильників та регіонів. Так, на Західному Поділлі в ґрунтових могилах (Ossowski 1891, s. 43—45; Смирнова 1967, с. 229), переважають кремації в урнах, які відомі і під синхронними насипами (Гуцал, Мегей 1997, с. 86, 88; Гуцал та ін. 2007, с. 159). Ця риса, вірогідно, є продовженням місцевих передскіфських чорноліcько-жаботинських (Hutsal, Hutsal, Mohylov 2023, p. 123) та голіградських традицій (Смирнова 1973; Крушельницька 1976; Малеев 1991).

Серед ґрунтових поховань Правобережжя Середнього Дніпра тілопокладення повністю домінують (Могилов 2025). Рідкісні приклади кремацій відомі переважно на півночі (Петровська 1970, с. 138—144; Кубишев, Скиба, Скорий 1995) та в центрі регіону (Гречко 2013), де вони презентують продовження місцевих передскіфських традицій. Переважають інгумації також у Лівобережній Лісостеповій Україні (Супруненко 2016, с. 260—264), на Середньому Доні (Разуваев 2014).

Заупокійна м'ясна їжа виявлена у чверті поховань некрополів з безкурганними гробницями скіфського часу Дніпровського Правобережного Лісостепу (Могилов 2025). Однак такий високий відсоток можна пояснити масовістю знахідок у некрополях півдня регіону, зокрема у Світловодському могильнику, де фіксуються риси степового поховального обряду (Могилов 2023, с. 41, 43, 51). Для пам'яток центру і півночі регіону, які носять багато автохтонних рис, цей обряд більш рідкісний. Можна згадати захоронення 256 в Пирогові (Кубишев, Скиба, Скорий 1995). Бушеве знаходиться саме у ареалі цих пам'яток і доповнює подібні одиничні приклади.

Додамо, що м'ясна заупокійна їжа типова і для некрополів з безкурганними захороненнями Степової Скіфії. За матеріалами захоронень із добірки М. А. Остапенка, вона виявлена у майже чверті подібних захоронень Нижнього Подніпров'я (Остапенко 2007, с. 160). Її асортимент у степу і на півдні лісостепу схожий: велика та мала рогата худоба, кінь. Відзначимо, що дуже часто виявляють рештки так званої скіфської вирізки: ребра, передня кінцівка, лопатка. Нерідко м'ясо ставилось на дерев'яні підноси, від яких до нас доходять тільки металеві скоби кріплення.

У Бушево і асортимент м'яса (птах), і його розташування у місцевій ліпній керамічній посудині [3] є мало характерними як для лісостепу, так і для степу.

Інвентарний комплекс бушівського комплексу, як і більшості ґрунтових поховань Лісостепу Східної Європи, доволі скромний.

Залізні ножі з кістяним руків'ям та вигнутою спинкою леза типові для пам'яток середньоскіфського і пізньоскіфського періодів (Петренко 1967, с. 26), що може сьогодні визначатись як 2 половина VI—IV ст. до н. е. Подібні знахідки добре відомі з Українського Лісостепу (Іллінська 1957, рис. 2: 5; Бабенко 2005, рис. 26: 8; 32: 8), Сіверського Дінця (Бабенко 2005, рис. 26: 8; 32: 8), Середнього Дону (Пузикова 2001, рис. 24: 9). Звичайні вони для Степової Скіфії (Тереножкин и др., 1973, рис. 9: 13; 15: 11; Евдокимов, Фридман 1987, рис. 17: 7; 1991, рис. 6: 10).

Миска з сильно загнутими всередину вінцями у своїй основі має форму верху, яка склалась в Українському Лісостепу ще в передскіфську добу (Смирнова 2001, рис. 1: 11; Гершкович 2016, рис. В: 196; Могилов 2021 с. 68). У скіфський час подібні форми не є найрозповсюдженішими. Частіше їх можна бачити на пам'ятках середньоскіфського і пізньоскіфського часу (Скорый 1997, рис. 31: 1; Пеляшенко 2008, рис. 5: 5; Пеляшенко, Гречко 2007, с. 30, рис. 4: 20).

Зрізано-біконічне прясло, за класифікацією В. Є. Радзієвської, належить до 4 типу (Радзієвська 1977, рис. 1), а за А. Л. Щербанем (2007, с. 173, 174) може бути зараховане до типу 2, підтипу 2 (біконічні, зі зрізаною вершиною).

В Українському Лісостепу такі пряслиця сягають своїм корінням доби фінальної бронзи (Рыбалова 1999, рис. 3: 3) та передскіфського часу (Смирнова 1983, рис. 8: 2). Трапляються в ранньоскіфський період (Мелюкова 1953, рис. 32: 5, 6). Вони виявлені у курганах середньоскіфського (Галанина 1977, табл. 27: 27) та пізньоскіфського періодів (Тереножкин, Ильинская, Мозолевский 1977, рис. 3: 21). Отже, такі прясла є виробами з тривалим періодом побутування.

За попередніми міркуваннями, комплекс було датовано орієнтовно IV ст. до н. е. (Скорый 2003, с. 135). Сьогодні можна відзначити, що тип могили та обряд поводження з тілом, покладання заупокійної їжі відносяться до обрядовості з «широкими» хронологічними межами. Не чисельні аналогії мисці, як зазначалось відносяться переважно до середньоскіфського і пізньоскіфського періоду. Цим часом датуються й залізні ножі з кістяним руків'ям. Отже на сьогодні можливе тільки широке датування комплексу в межах 2 половини VI—IV ст. до н. е.

Статево-вікові визначення антропологічних матеріалів з Бушевого не проводились. Однак, слід зауважити, що прясла традиційно вважаються атрибутом жіночих поховань скіфського часу (Мелюкова 1975, с. 150; Бунятян 1985, с. 92; Бойко 2017, с. 75). Отже, є підстави подібної інтерпретації й кістяка з розглядуваного захоронення.

Отож, поховальний комплекс з Бушевого може презентувати нам захоронення представниці рядового населення регіону.

ЛІТЕРАТУРА

Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени.* Харьков: Райдер.

Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. В. 2000. *Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант).* Киев: ИА НАН Украины.

3. Аналогії покладання м'ясної їжі у керамічний посуд відомі у меотів Прикубання (Лимберис, Марченко 2001, с. 68, 69; 2012, с. 90, 91).

Березуцкий, В. Д. 1993. Грунтовые погребения Мастищенского городища. В: Синюк, А. Т. (ред.). *Археология Доно-Волжского бассейна*. Воронеж: ВГПУ, с. 71-79.

Бессонова, С. С. 1994. Курганы Лесостепного Побужья. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов*. Киев: ИА АН Украины, с. 3-34.

Бодянський, О. 1967—1969. *Археологічні досліди Благовіщенського III могильника на Дніпрі*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1967—1969/7.

Бойко, Ю. М. 2017. *Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПіК; ІКЗ «Більськ».

Бокий, Н. М. 1980. Позднескифский безкурганный могильник у г. Светловодска. В: *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР*. Днепропетровск: ДГУ, с. 101.

Бокий, Н. М. 1987. Грунтовый могильник у с. Заломы. В: *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина*. 1. Кировоград, с. 22-24.

Бунятян, Е. 1985. Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV—III вв. до н. э.). Киев: Наукова думка.

Гаврилов, А. В., Колотухин, В. А., Колтухов, С. Г. 2002. Курган эпохи бронзы и скифский могильник V—III вв. до н. э. у села Приречное в Крыму. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, X, с. 94-110.

Галанина, Л. К. 1977. *Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Бранденбурга)*. Свод археологических источников, Д 1-33. Москва: Наука.

Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: ИА НАН Украины.

Гороховський, Є. Л. 1979. Поховання ранньоскіфського часу на Київщині. *Археологія*, 32, с. 105-107.

Гречко, Д. С. 2013. Грунтовое погребение скифского времени у с. Пекари в Поросье. *Восточноевропейские древности*, 3, с. 69-81.

Гуцал, А. Ф., Мегей, В. П. 1997. Дослідження курганів скіфського часу біля с. Тарасівка. В: Баженов, Л. В. (ред.). *Кам'янеччина в контексті історії Поділля*. Кам'янець-Подільський: Oium, с. 85-88.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. , Могилов, О. Д., Болтанюк, П. А. 2007. Продовження робіт на курганах ранньоскіфського часу біля с. Колодіївка. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 158-160.

Евдокимов, Г. Л., Фридман, М. И. 1987. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 85-115.

Евдокимов, Г. Л., Фридман, М. И. 1991. Курганы скифского времени у с. Первомаевка на Херсонщине. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 72-97.

Ильинская, В. А. 1957. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел. *Советская археология*, XXVII, с. 232-249.

Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.

Квітницький, М. В., Лисенко, С. Д. 2009. Розкопки комплексної пам'ятки археології в ур. Шанці в с. Халеп'я Обухівського району. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 154-157.

Ковпаненко, Г. Т. 1967. *Племена скіфського часу на Ворсклі*. Київ: Наукова думка.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*. Киев: Наукова думка.

Корпусова, В. М., Орлов, Р. С. 1978. Могильник VI—IV ст. до н. е. на Керченському півострові. *Археологія*, 28, с. 65-76.

Крушельницька, Л. І. 1976. *Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза*. Київ: Наукова думка.

Кубишев, А. І., Скиба, Л. Є., Скорий, С. А. 1995. Поховання скіфського часу Пирогівського могильника. *Археологія*, 1, с. 101-111.

Либеров, П. Д. 1965. *Памятники скифского времени на Среднем Дону*. Свод археологических источников, Д1-31. Москва: Наука.

Лимберис, Н. Ю., Марченко, И. И. 2001. Погребения VI—V вв. до н. э. из грунтовых могильников меотских городищ Правобережья Кубани. *Материалы и исследования по археологии Кубани*, 1, с. 32-122.

Лимберис, Н. Ю., Марченко, И. И. 2012. *Меотские древности VI—V вв. до н. э. (по материалам грунтовых могильников правобережья Кубани)*. Краснодар: Традиция.

Лысенко, С. Д. 2010. Новые памятники милоградской культуры на Киевщине. *Пресс-музей,* 26—27, с. 106-127.

Масленников, А. А. 1995. Каменные ящики Восточного Крыма (к истории сельского населения Боспора VI—I вв. до н. э.). *Боспорский сборник*, 8, с. 1-124.

Малеев, Ю. 1991. Гальштатский могильник у с. Завалье на р. Прут. В: Никулицэ, И. (ред.). *Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э. на Юго-Западе СССР и в сопредельных регионах*. Chisinau, с. 86-89.

Мелюкова, А. И. 1953. Памятники скифского времени на Среднем Днестре. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 51, с. 60-73.

Мелюкова, А. И. 1975. *Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка*. Москва: Наука.

Могилов, О. Д. 2018. Скіфські комплекси з вуздою з Дніпровського Припоріжжя. *Археологія і давня історія України*, 27, с. 287-315.

Могилов, О. Д. 2021. *Комарів. Поселення доскіфського часу на Середньому Дністрі*. Київ: ІА НАН України.

Могилов, А. 2023. Погребально-поминальная обрядность Светловодского могильника скифов в Центральной Украине. *Revista Arheologică*, 2, с. 30-57. http://doi.org/10.52603/RA.XIX.2.2023_03

Могилов, О. Д. 2025. Ґрунтові поховання скіфського часу Дніпровського Лісостепопового Правобережжя. *Археологія і давня історія України*, 2 (55), с. 102-117. DOI: 10.37445/adiu.2025.02.06

Могилов, О. Д., Руденко, С. В., Панченко, К. І., Ляшко, Ю. Ю. 2019. Роботи на Мотронинському городищі. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 241-243.

Могилов, О. Д., Бокій, Н. М. 2025. *Світловодськ. Скіфський могильник в Центральній Україні*. Київ: ІА НАН України.

Остапенко, М. А. 2007. Скифские бескурганные могильники Степного Поднепровья. В: Масленников, А. А., Гаврилюк, Н. А. (ред.). *Античный мир и варвары на юге России*. Москва; Киев; Запорожье: Дикое поле, с. 143-179.

Панченко, К. И. 2018. Грунтовой могильник скифского времени возле с. Заломы на Кировоградщине. *Revista arheologica*, XIV, 1, с. 44-49.

Пеляшенко, К. Ю. 2008. Комплекс лепной посуды Люботинского городища. В: Посохов, С. И. (ред.). *Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко*. Харьков: Курсор, с. 106-120.

Пеляшенко, К. Ю., Гречко, Д. С. 2007. Ліпний посуд населення Сіверськодонецького Лісостепу скіфської доби. *Археологія*, 4, с. 22-37.

Петренко, В. Г. 1962. Могильник скифского времени у с. Грищенцы. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 13, с. 142-151.

Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д1-4. Москва: Наука.

Петровська, Є. О. 1970. Ранньоскіфські пам'ятки на південній околиці Києва. *Археологія*, XXIV, с. 129-145.

Покровська, Е. Ф. 1957. *Отчет о работе Жаботинского отряда Среднеднепровской экспедиции 1957 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/11а.

Покровська, Є. Ф., Ковпаненко, Г. Т. 1961. Могильник біля с. Калантаево. *Археологія*, XXII, с. 129-142.

Попандопуло, З. Х. 2004. Грунтовые могильники скифского времени Нижнего Поднепровья. В: Скорий, С. А. (ред.). *Від Кіммерії до Сарматії*. Київ: Корвін-Прес, с. 67-68.

Попандопуло, З. Х. 2011. *Скифский грунтовый могильник Скельки*. Запорожье: Запорожский областной краеведческий музей.

Пузикова, А. И. 2001. *Курганы скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов)*. Москва: Индирик.

Радзієвська, В. Є. 1979. Техніка *прядіння* у населення Лісостепової Скіфії. *Археологія*, 32, с. 19-26.

Разуваев, Ю. Д. 2014. О грунтовых могильниках скифского времени в Донской Лесостепи. *Вестник Ворнежского государственного университета. Серия: история, политология, социология*, 2, с. 103-110.

Рыбалова, В. Д. 1999. Два поселения предскифского времени на левобережье Среднего Днестра. *Археологические вести*, 6, с. 320-342.

Самойловський, И. М. 1959. Корчеватский могильник. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 70, с. 61-93.

Скорый, С. А. 1993. Этническая дифференциация населения скифской эпохи Украинской Правобережной Лесостепи. В: *Първи международен симозиум «Севастополис» «Надгробните могили в югоизточна Европа»*. Казанлък, с. 56-57.

Скорый, С. А. 1997. *Стеблев: скифский могильник в Поросье*. Киев.

Скорый, С. А. 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: ИА НАН Украины.

Смирнова, Г. И. 1967. Некоторые вопросы раннескифского периода на Среднем Днестре (По поводу статьи М. Душека). *Archeologicke rozhledy*, XIX, 2, с. 223-235.

Смирнова, Г. И. 1973. Позднеголиградский могильник у с. Острица (Магалянская) на Буковине. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 15, с. 7-11.

Смирнова, Г. И. 1983. Материальная культура Григоровского городища (к вопросу о формировании чернолесско-жаботинских памятников). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 23, с. 60-72.

Смирнова, Г. И. 2001. Гальштатский компонент в раннескифской культуре Лесостепи Северного Причерноморья (по материалам Немировского городища). *Российская археология*, 4, с. 33-44.

Супруненко, О. Б. 2016. Грунтові некрополі лісостепового населення скіфської доби у Дніпровському Лівобережжі. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 257-269.

Тереножкин, А. И. 1949. *Чернолесское городище и курганный могильник*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1949/15.

Тереножкін, О. І. 1952. Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області. *Археологія*, VII, с. 110-144.

Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н. 1977. Скифский могильник Гайманово Поле (раскопки 1968 г.). В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифы и сарматы*. Киев: Наукова думка, с. 152-199.

Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А., Черненко, Е. В., Мозолевский, Б. Н. 1973. Скифские курганы Никопольщины. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 113-186.

Фабрициус, И. В. 1951. *Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР*. НА ІА НАН України, ф. 12, оп. 150.

Щербань, А. 2007. *Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII — початку III століття до н. е. (за глиняними виробами)*. Київ: Молодь.

Hutsal, A., Hutsal, V., Mohylov, O. 2023. Early Iron Age mound near the village Malynivtsi in Podillya. *Eminak: Scientific Quarterly Journal*, 2 (42), p. 109-135.

Mogylov, O. 2013. The barrows of the West Podolian group of the Scythian period. *Mousaios*, XVIII, p. 203-214.

Mohylov, O. D. 2025. Funerary constructions of the Svitlovodsk cemetery of the Scythian period in the Middle Dnipro Region. *Археологія*, 4, p. 53-76.

Ossowski, G. 1891. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologiczney po Galicyi (w roku 1890). *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, XV, s. 1-88.

Sulimirsk, T. 1936. *Scytowie na zachodniem Podolu*. Lwow: Nakładem Lwowskiego Towarzystwa Prehistorycznego.

REFERENCES

Babenko, L. I. 2005. *Pesochinskii kurgannyi mogilnik skifskogo vremeni*. Kharkov: Raider.

Bandurovskii, A. V., Buinov, Iu. V. 2000. *Kurgany skifskogo vremeni (severskodonetskii variant)*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Berezutskii, V. D. 1993. Gruntovye pogrebeniia Mastishchenskogo gorodishcha. In: Siniuk, A. T. (red.). *Arkheologiia Dono-Volzhskogo basseina*. Voronezh: VGPU, s. 71-79.

Bessonova, S. S. 1994. Kurgany Lesostepnogo Pobuzhia. In: Chernenko, E. V. (red.). *Drevnosti skifov*. Kiev: IA AN Ukrainy, s. 3-34.

Bodianskyi, O. 1967—1969. *Arkheolohichni doslidy Blahovishchenskoho III mohylnyka na Dnipri*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1967—1969/7.

Boiko, Yu. M. 2017. *Sotsialnyi sklad naselennia baseinu r. Vorskly za skifskoi doby*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPiK; IKZ «Bilsk».

Bokii, N. M. 1980. Pozdneskifskii bezkurgannyi mogilnik u g. Svetlovodska. In: *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1978—1979 gg. Tezisy dokladov XVIII konferent-*

sii Instituta arkheologii AN USSR. Dnepropetrovsk: DGU, s. 101.

Bokii, N. M. 1987. Gruntovyi mogilnik u s. Zalomy. In: *Kimmeriitsy i skify. Tezisy dokladov Vsesoiuznogo seminara, posviashchennogo pamiati A. I. Terenozhkina*. 1. Kirovograd, s. 22-24.

Buniatian, E. P. 1985. *Metodika sotsialnykh rekonstruktsii v arkheologii (na materiale skifskikh mogilnikov IV—III vv. do n. e.)*. Kiev: Naukova dumka.

Gavrilov, A. V., Kolotukhin, V. A., Koltukhov, S. G. 2002. Kurgan epokhi bronzy i skifskii mogilnik V—III vv. do n. e. u sela Prirechnoe v Krymu. *Starozhytnosti Stepovogo Prychornomor'ia i Krymu*, X, s. 94-110.

Galanina, L. K. 1977. *Skifskie drevnosti Podneprovia (Ermitazhnaia kollektsiia Brandenburga)*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-33. Moskva: Nauka.

Gershkovich, Ia. P. 2016. *Subotovskoe gorodishche*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Gorokhovskii, E. L. 1979. Pohovannia rannioskifskoho chasu na Kyivschini. *Arkheologiia*, 32, s. 105-107.

Grechko, D. S. 2013. Gruntovoe pogrebenie skifskogo vremeni u s. Pekari v Porose. *Vostochnoevropeiskie drevnosti*, 3, s. 69-81.

Hutsal, A. F., Mehei, V. P. 1997. Doslidzhennia kurhaniv skifskoho chasu bilia s. Tarasivka. In: Bazhenov, L. V. (red.). *Kam'ianechchyna v konteksti istorii Podillia*. Kam'ianets-Podilskyi: Oium, s. 85-88.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D., Boltaniuk, P. A. 2007. Prodovzhennia robit na kurhanakh rannoskifskoho chasu bilia s. Kolodiivka. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2005—2007 rr*., s. 158-160.

Evdokimov, G. L., Fridman, M. I. 1987. Skifskie kurgany u s. Pervomaevka na Khersonshchine. In: Chernenko, E. V. (red.). *Skify Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 85-115.

Evdokimov, G. L., Fridman, M. I. 1991. Kurgany skifskogo vremeni u s. Pervomaevka na Khersonshchine. In: Boltrik, Iu. V., Buniatian, E. P. (red.). *Kurgany Stepnoi Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 72-97.

Ilinskaia, V. A. 1957. Pamiatniki skifskogo vremeni v basseine r. Psel. *Sovetskaia arkheologiia*, XXVII, s. 232-249.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.

Kvitnytskyi, M. V., Lysenko, S. D. 2009. Rozkopky kompleksnoi pamiatky arkheolohii v ur. Shantsi v s. Khalepia Obukhivskoho raionu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006—2007 rr*., s. 154-157.

Kovpanenko, H. T. 1967. *Plemena skifskoho chasu na Vorskli*. Kyiv: Naukova dumka.

Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia (Kievo-Cherkasskii region)*. Kiev: Naukova dumka.

Korpusova, V. M., Orlov, R. S. 1978. Mohylnyk VI—IV st. do n. e. na Kerchenskomu pivostrovi. *Arkheolohiia*, 28, s. 65-76.

Krushelnytska, L. I. 1976. *Pivnichne Prykarpattia i Zakhidna Volyn za doby rannoho zaliza*. Kyiv: Naukova dumka.

Kubyshev, A. I., Skyba, L. Ye., Skoryi, S. A. 1995. Pokhovannia skifskoho chasu Pyrohivskoho mohylnyka. *Arkheolohiia*, 1, s. 101-111.

Liberov, P. D. 1965. *Pamiatniki skifskogo vremeni na Srednem Donu*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-31. Moskva: Nauka.

Limberis, N. Iu., Marchenko, I. I. 2001. Pogrebeniia VI—V vv. do n. e. iz gruntovykh mogilnikov meotskikh gorodishch Pravoberezhia Kubani. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Kubani*, 1, s. 32-122.

Limberis, N. Iu., Marchenko, I. I. 2012. *Meotskie drevnosti VI—V vv. do n. e. (po materialam gruntovykh mogilnikov pravoberezhia Kubani)*. Krasnodar: Traditsiia.

Lysenko, S. D. 2010. Novye pamiatniki milogradskoi kultury na Kievshchine. *Press-muzei*, 26—27, s. 106-127.

Maslennikov, A. A. 1995. Kamennye iashchiki Vostochnogo Kryma (k istorii selskogo naseleniia Bospora VI—I vv. do n. e.). *Bosporskii sbornik*, 8, s. 1-124.

Maleev, Iu. 1991. Galshtatskii mogilnik u s. Zavale na r. Prut. In: Nikulitse, I. (red.). *Etnokulturnye i etnosotsialnye protsessy v kontse I tys. do n. e. — pervoi polovine I tys. n. e. na Iugo-Zapade SSSR i v sopredelnykh regionakh*. Chisinau, s. 86-89.

Meliukova, A. I. 1953. Pamiatniki skifskogo vremeni na Srednem Dnestre. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 51, s. 60-73.

Meliukova, A. I. 1975. Poselenie i mogilnik skifskogo vremeni u sela Nikolaevka. Moskva: Nauka.

Mohylov, O. D. 2018. Skifski kompleksy z vuzdoiu z Dniprovskoho Pryporizhzhia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 27, s. 287-315.

Mohylov, O. D. 2021. *Komariv. Poselennia doskifskoho chasu na Serednomu Dnistri*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Mogilov, A. 2023. Pogrebalno-pominalnaia obriadnost Svetlovodskogo mogilnika skifov v Tsentralnoi Ukraine. *Revista Arheologică*, 2, s. 30-57. http://doi.org/10.52603/RA.XIX.2.2023_03

Mohylov, O. D. 2025. Gruntovi pokhovannia skifskoho chasu Dniprovskoho Lisostepopovoho Pravoberezhzhia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (55), s. 102-117. DOI: 10.37445/adiu.2025.02.06

Mohylov, O. D., Rudenko, S. V., Panchenko, K. I., Liashko, Yu. Yu. 2019. Roboty na Motronynskomu horodyshchi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r*., s. 241-243.

Mohylov, O. D., Bokiy, N. M. 2025. *Svitlovodsk. Skifskiy mohylnyk v Tsentralniy Ukraini*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Ostapenko, M. A. 2007. Skifskie beskurgannye mogilniki Stepnogo Podneprovia. In: Maslennikov, A. A., Gavriliuk, N. A. (red.). *Antichnyi mir i varvary na iuge Rossii*. Moskva; Kiev; Zaporozhe: Dikoe pole, s. 143-179.

Panchenko, K. I. 2018. Gruntovoi mogilnik skifskogo vremeni vozle s. Zalomy na Kirovogradshchine. *Revista arheologica*, XIV, 1, s. 44-49.

Peliashenko, K. Iu. 2008. Kompleks lepnoi posudy Liubotinskogo gorodishcha. In: Posokhov, S. I. (red.). *Problemy arkheologii Vostochnoi Evropy. K 85-letiiu Borisa Andreevicha Shramko*. Kharkov: Kursor, s. 106-120.

Peliashenko, K. Yu., Hrechko, D. S. 2007. Lipnyi posud naselennia Siverskodonetskoho Lisostepu skifskoi doby. *Arkheolohiia*, 4, s. 22-37.

Petrenko, V. G. 1962. Mogilnik skifskogo vremeni u s. Grishchentsy. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 13, s. 142-151.

Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhe Srednego Pridneprovia v V—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-4. Moskva: Nauka.

Petrovska, Ye. O. 1970. Rannoskifski pam'iatky na pivdennii okolytsi Kyieva. *Arkheolohiia*, XXIV, s. 129-145.

Pokrovska, E. F. 1957. *Otchet o rabote Zhabotinskogo otriada Srednedneprovskoi ekspeditsii 1957 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/11a.

Pokrovska, Ye. F., Kovpanenko, H. T. 1961. Mohylnyk bilia s. Kalantaievo. *Arkheolohiia*, XXII, s. 129-142.

Popandopulo, Z. Kh. 2004. Gruntovye mogilniki skifskogo vremeni Nizhnego Podneprovia. In: Skorii, S. A. (red.). *Vid Kimmerii do Sarmatii*. Kiiv: Korvin-Pres, s. 67-68.

Popandopulo, Z. Kh. 2011. *Skifskii gruntovyi mogilnik Skelki*. Zaporozhe: Zaporozhskii oblastnoi kraevedcheskii muzei.

Puzikova, A. I. 2001. *Kurgany skifskogo vremeni Srednego Podonia (publikatsiia kompleksov)*. Moskva: Indirik.

Radziievska, V. Ye. 1979. Tekhnika priadinnia u naselennia Lisostepovoi Skifii. *Arkheolohiia*, 32, s. 19-26.

Razuvaev, Iu. D. 2014. O gruntovykh mogilnikakh skifskogo vremeni v Donskoi Lesostepi. *Vestnik Vornezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriia: istoriia, politologiia, sotsiologiia*, 2, s. 103-110.

Rybalova, V. D. 1999. Dva poseleniia predskifskogo vremeni na levoberezhe Srednego Dnestra. *Arkheologicheskie vesti*, 6, s. 320-342.

Samoilovskii, I. M. 1959. Korchevatskii mogilnik. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 70, s. 61-93.

Skoryi, S. A. 1993. Etnicheskaia differentsiatsiia naseleniia skifskoi epokhi Ukrainskoi Pravoberezhnoi Lesostepi. In: *Pervi mezhdunaroden simozium «Sevastopolis» «Nadgrobnite mogili v iugoiztochna Evropa»*. Kazanliek, s. 56-57.

Skoryi, S. A. 1997. *Steblev: skifskii mogilnik v Porose*. Kiev.

Skoryi, S. A. 2003. *Skify v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Smirnova, G. I. 1967. Nekotorye voprosy ranneskifskogo perioda na Srednem Dnestre (Po povodu stati M. Dusheka). *Archeologicke rozhledy*, XIX, 2, s. 223-235.

Smirnova, G. I. 1973. Pozdnegoligradskii mogilnik u s. Ostritsa (Magalianskaia) na Bukovine. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 15, s. 7-11.

Smirnova, G. I. 1983. Materialnaia kultura Grigorovskogo gorodishcha (k voprosu o formirovanii chernolessko-zhabotinskikh pamiatnikov). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 23, s. 60-72.

Smirnova, G. I. 2001. Galshtatskii komponent v ranneskifskoi kulture Lesostepi Severnogo Prichernomoria (po materialam Nemirovskogo gorodishcha). *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 33-44.

Suprunenko, O. B. 2016. Hruntovi nekropoli lisostepovoho naselennia skifskoi doby u Dniprovskomu Livoberezhzhi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 257-269.

Terenozhkin, A. I. 1949. *Chernolesskoe gorodishche i kurgannyi mogilnik*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1949/15.

Terenozhkin, O. I. 1952. Rozvidky i rozkopky 1949 r. v pivnichnii chastyni Kirovohradskoi oblasti. *Arkheolohiia*, VII, s. 110-144.

Terenozhkin, A. I., Ilinskaia, V. A., Mozolevskii, B. N. 1977. Skifskii mogilnik Gaimanovo Pole (raskopki 1968 g.). In: Terenozhkin, A. I. (red.). *Skify i sarmaty*. Kiev: Naukova dumka, s. 152-199.

Terenozhkin, A. I., Ilinskaia, V. A., Chernenko, E. V., Mozolevskii, B. N. 1973. Skifskie kurgany Nikopolshchiny. In: Terenozhkin, A. I. (red.). *Skifskie drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 113-186.

Fabritsius, I. V. 1951. *Arkheologicheskaia karta Prichernomoria Ukrainskoi SSR*. NA IA NAN Ukrainy, f. 12, op. 150.

Shcherban, A. 2007. *Priadinnia i tkatstvo u naselennia Livoberezhnoho Lisostepu Ukrainy VII — pochatku III stolittia do n. e. (za hlynianymy vyrobamy)*. Kyiv: Molod.

Hutsal, A., Hutsal, V., Mohylov, O. 2023. Early Iron Age mound near the village Malynivtsi in Podillya. *Eminak: Scientific Quarterly Journal*, 2 (42), p. 109-135.

Mogylov, O. 2013. The barrows of the West Podolian group of the Scythian period. *Mousaios*, XVIII, p. 203-214.

Mohylov, O. D. 2025. Funerary constructions of the Svitlovodsk cemetery of the Scythian period in the Middle Dnipro Region. *Arkheolohiia*, 4, p. 53-76.

Ossowski, G. 1891. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologiczney po Galicyi (w roku 1890). *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, XV, s. 1-88.

Sulimirsk, T. 1936. *Scytowie na zachodniem Podolu*. Lwow: Nakładem Lwowskiego Towarzystwa Prehistorycznego.

O. Mohylov

MOUNDLESS BURIAL OF THE SCYTHIAN PERIOD NEAR THE VILLAGE OF BUSHEVO IN THE ROS RIVER REGION

The basis of the source database for the study of the funeral rites of the Scythian period in the Ukrainian Forest-Steppe zone is the burials under mounds. However, the number of moundless burials of that period permanently increased. One of the regions of their localisation is the Right Bank of the Middle Dnipro.

Among the little-known moundless assemblages is the burial near the village of Busheve on the Ros River. The destroyed grave was discovered by local historian V. V. Romaniuk, and was excavated by the «Kholodnyi Yar» expedition of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the USSR (co-heads S. S. Bessonova, S. A. Skoryi).

The burial was located on the edge of an eminence above the Ros valley. The grave construction was a rectangular pit 2.05 m long, 0.8 m deep and directed along the east-north-east — west-south-west axis.

The remains of inhumation burial were found in the destroyed grave or in a fall from it. The body was accompanied by a hand-made bowl, ceramic spindle-wheel, and the iron knife with bone handle. The funeral food (bird bones) was placed in the bowl.

The grave goods allow us to date the burial within the Middle Scythian and Late Scythian periods (2nd half of the 6th—4th centuries BC). Judging by the presence of a spindle-wheel among the inventory, the burial could have belonged to a woman. The complex represents the grave goods of the ordinary population of the region.

Keywords: Scythian period, Dnipro Right-Bank Forest-Steppe region, moundless burial, funerary rite, funerary food, grave goods, knife.

Одержано 25.07.2025

МОГИЛОВ Олександр, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Oleksandr MOHYLOV, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2400-2380,
e-mail: mogilovod@gmail.com.

УДК [904.23:069]088.7(282.247.324-197.2)”652” DOI: 10.37445/adiu.2025.04.13

А. Плешивенко†, М. Єльников, А. Антонов, О. Дровосєкова

АНТИЧНІ КЛЕЙМА З КОЛЕКЦІЇ О. В. БОДЯНСЬКОГО

У статті до наукового обігу вводяться античні клейма з колекції О. В. Бодянського, що надійшли до фондів Запорізького обласного історико-краєзнавчого музею ім. Я. П. Новицького у 2022 р. На підставі аналізу матеріалів, що складаються з 19 амфорних і одного черепичного античних клейм, визначені центри виробництва амфорної тари та їх хронологічні рамки, що відображають напрямки та інтенсивність торгових контактів грецьких міст зі скіфським населенням Нижнього Подніпров'я.

Ключові слова: *античні клейма, О. В. Бодянський, Нижнє Подніпров'я, Фасос, Сінопа, астином.*

Вступ. Античні клейма відносяться до однієї з найбільш інформативних категорій археологічних матеріалів, що обумовлює першочергове завдання дослідників введення їх у науковий обіг задля датування та реконструкції історичних подій у Північному Причорномор'ї за античної доби. Співставлення клейм з поселень Нижнього Подніпров'я дає можливість простежити основні напрямки розвитку греко-скіфських зовнішньоекономічних контактів протягом декількох століть. Ці матеріали дозволяють також уточнити хронологічні рамки, в межах яких припинилося життя на пам'ятках нижньодніпровського регіону. Особливо гостро ці питання стосуються зони Великого Лугу, де в результаті створення Каховського водосховища частина скіфських поселень була знищена.

До числа знаних дослідників Надпоріжжя і Нижнього Подніпров'я належить О. В. Бодянський (1916—1992), з ім'ям якого пов'язано відкриття понад тисячі археологічних пам'яток в означеному регіоні. Особливо плідними були розвідки учня Д. І. Яворницького в зоні Великого Лугу після спорудження Каховської ГЕС у 1955 р., за результатами яких до фондів Інституту археології НАН України, Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького, Запорізького обласного історико-краєзнавчого музею ім. Я. П. Новицького (ЗОІКМ) та Національного заповідника «Хортиця» надійшла значна кількість речового матеріалу.

Опрацюванням амфорних клейм з колекції О. В. Бодянського, що надходили до ЗОІКМ після смерті дослідника, займалася протягом тривалого часу А. Г. Плешивенко (1948—2022). Ще за життя археолога, з яким вона була знайома кілька десятків років, А. Г. Плешивенко вдалося з дозволу О. В. Бодянського опрацювати частину його приватної колекції античних клейм з Нижнього Подніпров'я (Плешивенко 1992, с. 162). Наприкінці 1990-х — початку 2000-х рр. А. Г. Плешивенко були опубліковані колекції амфорних клейм дослідника з Капулівського городища (Плешивенко 1999a, с. 204—206; Плешивенко 1999b, с. 118—119; Плешивенко 2000, с. 222—236); з поселення «Устя» Дніпропетровської області (за шифром «Устя р. Чортомлик» 1960, 1962 і 1970 рр.) (Плешивенко 2004, с. 101—103); зі скіфських поселень Запорізької області (Плешивенко 2006, с. 176—183; Плешивенко 2009, с. 131—136). У 2022 р. до фондів ЗОІКМ з м. Нікополя була передана ще одна група античних клейм з колекції О. В. Бодянського, яку А. Г. Плешивенко, нажаль, так і не встигла опрацювати.

Метою статті є введення до наукового обліку античних клейм, що надійшли до фондів ЗОІКМ з колекції О. В. Бодянського у 2022 р.

© А. ПЛЕШИВЕНКО, М. ЄЛЬНИКОВ, А. АНТОНОВ, О. ДРОВОСЄКОВА, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

До їх числа належить 19 амфорних і одне черепичне античних клейм, виявлених дослідником у 1965, 1968, 1980 і 1983 рр. в межах Дніпропетровської (Капулівське городище) і Запорізької (Скельки, Балки) областей. Нажаль, більша частина з них не паспортизована, але всі знахідки походять з району Нижнього Подніпров'я.

Для визначення центрів виробництва і датування античних клейм застосовано методи порівняння і співставлення. В роботі для окремих античних центрів виробництва амфорної тари використані хронологічні схеми Ю. С. Бадальянца, Б. А. Василенка, Ю. Г. Виноградова, С. Ю. Монахова, В. І. Каца, М. Ф. Федосєєва, І. Гарлана. Хронологічні межі окремих типів клейм вимагають корегування завдяки аналізу Золотобалтівського кургану й скіфських комплексів його округи (Полін 2014), а також амфорному матеріалу 2004—2009 рр. з навколокурганної тризни Олександропольського кургану, датованого 340—330 рр. до н. е. (Полин 2010, с. 272—293; Полин, Алексеев 2018). Серед 56 синхронних амфорних клейм (52 з тризни і чотири з гробниць і насипу кургану 1855—1856 рр.) (Полин, Алексеев 2018, с. 241), частина з них показала невідповідність визначеним хронологічним схемам. Одним з прикладів є херсонеські клейма Олександропольського кургану, що не узгоджуються зі схемою В. І. Каца (Полин 2010, с. 286—288; Полин, Алексеев 2018, с. 409).

Опис, аналогії і датування античних клейм. Античні клейма подані у наскрізній нумерації і поєднані блоками відповідно до центрів виробництва амфорної кераміки. При описі легенди в квадратних дужках вказані літери, що слабо зчитуються на штампі; у круглих дужках — відсутні на клеймі букви.

Рис. 1. Амфорні клейма грецьких центрів виробництва кераміки з колекції О. В. Бодянського: 1—3 — Херсонес Таврійський; 4, 5 — Гераклея Понтійська

Fig. 1. Amphora stamps of Greek pottery centers from the O. V. Bodyansky collection: 1—3 — Tauric Chersonesus; 4, 5 — Heraclea Pontica

№ 1. За шифром, фрагмент горловини амфори і ручки з клеймом на ній виявлений О. В. Бодянським на Капулівському городищі 29.03.1983 р. На горловині фіксується два енгліфічних кільця (рис. 1: 1). Жолобчасте клеймо витягнутої підовальної форми, розташоване у верхній частині ручки, на перегині. Штамп у два рядки (рис. 1: 2):

[ΕΥ]ΚΛ[ΕΙΔΑ](Σ)
ΑΣΤΥΝΟ[Μ](ΟΥ)

Херсонес Таврійський, ≈340—315 рр. до н. е. Астином Евклід. Жолобчасті клейма є однією з характерних ознак штампів Херсонеса, що складає дві третини всіх відомих херсонеських відтисків на амфорах. Це призводило до того, що у дворядкових клеймах «змазані» вершини літер верхньої або закінчення букв нижнього рядка, що спостерігаємо і в нашому випадку. За В. І. Кацем, цей тип магістратських клейм відносить до числа ранніх 1 хронологічної групи 325—315 рр. до н. е., підгрупи А (1-А) (Кац 1994, с. 47, 50, 76, 94, табл. XVII: 1—44, 1—3). З таким датуванням астинома Евкліда був згоден

й С. Ю. Монахов (Монахов 1999, с. 503, 525). Однак, у 2009 р. С. Ю. Монаховим і О. В. Кузнецовою були переглянули ранні серії херсонеських амфор типу I-A-1 та I-A-2, які вироблялися у невстановленому дорійському центрі і визначені як «псевдо-херсонеські». Серед ознак на горловинах ряду амфор Прикубанського могильника середини — третьої чверті IV ст. до н. е., який аналізується авторами, зустрічаються енгліфічні кільця (не тільки на ножках) (Монахов, Кузнецова 2009, с. 148, 151—156, 157—160), як і нашому екземплярі. Енгліфічне кільце на горловині (?) фіксується на «псевдохерсонеській» амфорі (А № 3) з тризни Олександропольського кургану (Полин 2010, с. 276, 302, рис. 8: 1). З мису Опук (Керченський півострів) походить ціла амфора з аналогічним клеймом, що зберігається в Керченському музеї і датується 325—317 рр. до н. е. (Монахов и др. 2016, с. 181, ChT.1).

№ 2. Фрагмент верхньої частини ручки, виявлений О. В. Бодянським на Капулівському городищі у 1980 р. Клеймо знаходилося у верхній частині ручки, жолобчасте, витягнутої підовальної форми. Штамп у два рядки, легенда погано зчитуються (рис. 1: 3):

(ΕΩ)ΠΟΛΙΟΣ
(Α)ΣΤΥΝ[ΟΜΟ]Σ

Херсонес Таврійський, 350—325 рр. до н. е. Астином Евполій. Схема оформлення напису, скорочення або помилка в титулатурі у другому рядку (ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ замість ΑΣΤΥΝΟΜΟΥΤΟΣ) дають підстави віднести це клеймо до 1 хронологічної групи підгрупи А (1-А), тип 2 В (за В. І. Кацем) 335—319 рр. до н. е. Відновлення імені астинома за відсутності перших двох літер викликає труднощі, вірогідно, ΣΩΠΟΛΙΟΣ — Евполій (Кац 1985, с. 89, 99, рис. 5; Кац 1994, с. 47, 50, табл. XCV: 1—112, 1—3; Кац 2007, с. 442). С. Ю. Монахов датує клейма з ім'ям астинома Сополія (Евполія) кінцем IV ст. до н. е. (Монахов 1989, с. 133—134, прил. 3), в більш пізніх роботах 325—315 рр. до н. е. (Монахов 1999, с. 500, 502—503, табл. 213: 2). С. В. Полін зазначає, що III тип херсонеських амфор (за С. Ю. Монаховим), де зустрічаються клейма астинома Сополія, є наслідуванням амфор Менди мелітопольського типу другої—третьої чверті IV ст. до н. е., що обмежує їхнє датування в межах третьої чверті IV ст. до н. е. (Полин, Алексеев 2018, с. 462—463).

№ 3. Місце і рік знахідки частини горловини амфори з клеймом не вказані. Клеймо розташоване у верхній частині горловини, енгліфічне, ретроградне, штамп прямокутної форми (рис. 1: 4). Напис в два рядки (рис. 1: 5):

ΤΩΣ [1]
ΡΗ

Гераклея Понтійська, ≈ останні десятиліття V ст. до н. е. — 90—80-ті рр. IV ст. до н. е. Фабрикант Сотер І. Відзначається, що саме на цей період (І МГ) припадає скорочення імені магістрата до двох чи, рідше, трьох літер, яке припиняється на межі 80—70-х рр. IV ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 249; Монахов, 2003, с. 125). В більш пізніх роботах автора відзначається, що практика скорочення імені магістрата до двох-трьох встановлюється в 390—380-х рр. до н. е. В Керченському музеї зберігається амфора (місце знахідки невідоме), з різних сторін горла якої відтиснуті два клейма: фабриканта Сотера (1), і магістрата Ортесілая (2). Фабрикант відноситься до РФГ, а Ортесілай — до 390-х рр. до н. е. (Монахов?и др. 2016, с. 33, 130, HP.2). За вказівкою, аналогії таким клеймам відомі в Ольвії, Пантикапеї, Кітеї (Монахов, 1999, с. 160, 207, 215, табл. 83: 4, табл. 89: 4; Монахов и др. 2016, с. 130), відповідають амфорам піфоїдного типу варіанту 1—4 з Єлизаветинського городища, де присутнє фабрикантське клеймо Сотера (Монахов, 2003, с. 126, 130, 319, табл. 89: 3). Цей тип клейма В. І. Кац також відносив до фабриканта Сотера І ранньої фабрикантської групи (РФГ і І МГ) (Кац 2007, с. 429). З таким датуванням погоджується й О. В. Гаврилов, визначаючі аналогічні амфорні клейма Феодосії (Гаврилов 2011, с. 184, № 6, с. 232, № 3). В той же час С. В. Полін не виключає, що такі клейма, виявлені серед тризни кургану 1 у с. Новофедорівка Голопристанського району Херсонської області разом із клеймом фабриканта Архестрата, можливо датувати останнім десятиліттям V ст. до н. е. (Полин 2014, с. 215, рис. 132: 3). За спостереженням науковця, піфоїдних гераклейських амфор пізніше третьої чверті IV ст. до н. е. не існує (Полин, Алексеев 2018, с. 459), вказуючи на останні датування С. Ю. Монаховим магістрата Сотера кінцем V — початком IV ст. до н. е. (Полин, Алексеев 2018, с. 349).

№ 4. Місце і рік знахідки фрагменту ручки амфори з клеймом не вказані. Рельєфний круглий штамп розташований у верхній частині ручки (рис. 2: 1). Напис по колу (рис. 2: 2):

ΙΠΠΟΚΡΑΤ Ε Υ Σ [2]

В центрі в округлій рамці емблема — «квітка гранату».

Родос, ≈210—160-ті рр. до н. е. Фабрикант Іппократ. За фрагментом ручки, яка зігнута під гострим кутом, відноситься до варіанту «вілланова» I-E-2 хронологічної групи III (Пергамський комплекс) (Монахов 1999, с. 549, табл. 230: 2; 2003, с. 118—119, 312, табл. 82: 1, 2). До «пізньої» серії варіанту «вілланова» відносить амфори з перегином ручок під гострим кутом колектив авторів — С. Ю. Монахов, О. В. Кузнецова, М. Ф. Федосєєв і Н. Б. Чурекова, датуючи їх в межах останньої чверті III — середини II ст. до н. е. (Монахов и др.

1. Остання літера дзеркально перевернута.

2. Три останні літери стоять окремо, між ними інтервал.

Рис. 2. Амфорні клейма грецьких центрів виробництва кераміки з колекції О. В. Бодянського: 1, 2 — Родос; 3—6 — Фасос; 7 — Сінопа

Fig. 2. Amphora stamps of Greek pottery centers from the O. V. Bodyansky collection: 1, 2 — Rhodes; 3—6 — Fasos; 7 — Sinope

2016, с. 31). Ю. С. Бадальянц датував III хронологічну групу 210—175 рр. до н. е., коригуючи її два етапи в межах 220—180 (III) і 200—165 (III[4]) рр. до н. е. відповідно. Він охоплював другий період «пергамського» і першу половину періоду «карфагенського» комплексів. Зокрема, він відзначав, що клейма Гіппократа (Іппократа) зустрічаються одночасно з клеймами Ксенофанта II, який «був жрецем в самому кінці «пергамського», а можливо, і на початку «карфагенського» періодів» (Бадальянц 1980, с. 5—9, 11). За В. І. Кацем, в III хронологічній групі з'являються круглі клейма, де напис йде навколо «квітки» — одного з символів Родосу. Фабрикант Іппократ працював на межі III—IV хронологічних груп, першу з яких він датував 198—161 рр. до н. е., а другу — 160—146 рр. до н. е. (Кац 2007, с. 216, 420, 423). За Ю. Ю. Каргіним, круглі клейма так званої «button-групи», мають достатньо вузьке датування (Каргин 2020, с. 924).

№ 5. Фрагмент горловини і ручки амфори виявлений О. В. Бодянським на Капулівському городищі у 1983 р. (рис. 2: 3). Клеймо рельєфне, неправильної прямокутної форми, розташоване на перегині ручки. Штамп нечіткий, леген-

да складається з двох рядків нечітких написів (внаслідок незначного нахилу) вздовж довгих сторін і емблеми в центрі (рис. 2: 4):

ΘΑΣΙ(ΟΝ)
(Α)[Ι]ΝΕΑΣ

По центру емблема-літера — «Т» з додатковими нечіткими елементами у верхній частині (кулька?).

Фасос, ≈294—288 рр. до н. е. Вірогідно, магістрат Ейней (або Айней = ΑΙΝΕΑΣ). За І. Гарланом, клейма з ім'ям магістрата Aineas зустрічаються в керамічних майстернях о. Фасос (Тасос) і відноситься до групи VII, що датується в межах 294—288 рр. до н. е. (Garlan 2004—2005, p. 325). В якості емблем на цих клеймах дослідник вказує «тризуб», «Гермеса» і «амфору» (Garlan 2004—2005, p. 273, 296—297, tab. III). Тож, ім'я магістра на цьому клеймі відновлюється гіпотетично.

№ 6. Місце і рік знахідки фрагменту стінки і ручки амфори не вказані. Клеймо розташоване у місці перегину ручки, збереглося частково. Штамп прямокутної форми, чіткий. Напис розташований на протилежних, довгих сторонах прямокутника, по центру емблема (рис. 2: 5):

ΘΑΣΙΩΝ
ΔΕΑΛΚΟΣ

По центру горизонтально розташована емблема — «ваза».

Фасос, ≈340—320 рр. до н. е. Магістрат Деалк. За Ю. Г. Виноградовим, клейма Фасоса, які містять етнонім, одне ім'я і емблему, відносяться до підгрупи 5 б і умовно датуються в широкому діапазоні 340—200 рр. до н. е. (Виноградов 1972, с. 35, 39, 59, 62, табл. VIII: 4). А. Б. Колесников вважав Деалка гончаром і датує клейма з його ім'ям з поселення Маяк у Криму близько 300 р. до н. е. (Колесников 1985, с. 71). С. Ю. Монахов вказує на виробництво пізньобіконічних амфор першої половини — середини 30-х — кінця 20-х рр. IV ст. до н. е. (серія II-B-3) за магістрата Деалка. В той же час, ім'я цього магістрата можна зустріти й на пізньоконічних амфорах (серія I-C-3) кінця IV ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 70—71, 73, 249, табл. 49: 4). За В. І. Кацем, Деалк відноситься до магістратів «пізнього» періоду (група I) і датується в межах 345—335 рр. до н. е. (Кац 2007, с. 416). Клейма Деалка з емблемою «Гермес» відомі з майстерень о. Фасос, віднесені І. Гарланом до групи I і датуються дослідником близько 333—327 рр. до н. е. (Garlan 2004—2005, p. 323). С. В. Полін констатує, що С. Ю. Монахов, аналізуючи невідповідність хронології діяльності цього магістрата в роботах М. Дебідура (345—335 рр. до н. е.), І. Гарлана (333—327 рр. до н. е.) і А. Аврама (325—316 рр. до н. е.), висунув гіпотезу існування більш раннього Деалка I, який працював у 350 р. до н. е. (Полин 2010, с. 289—290).

№ 7. Місце і рік знахідки фрагменту ручки не вказані. Клеймо у верхній частині ручки, на перегині. Анепіграфне клеймо у неправильній прямокутній рамці із зображення собаки, що сидить, — додаткове клеймо до основного (рис. 2: 6).

Фасос, ≈390—320-ті рр. до н. е. Фасоські клейма із зображенням тварин добре відомі й іноді розглядаються як геми. Так, Ю. Г. Виноградов вказує, що датування анепіграфних клейм є проблематичним. Вони з'являються як доповнення до основного клема вже у 1 хронологічній групі (400—370 рр. до н. е.) і «доживають» до 340—320 рр. до н. е. (Виноградов 1972, с. 43, табл. IV—V). Деякі дослідники відносять їх навіть до «протоклейм», що використовувалися до початку III ст. до н. е. (Кац 2007, с. 190, 419). Зокрема, І. Гарлан наводить 59 «протоклейм», де зображені букраній, птах, черепаха, лук, кадуцей, ваза, ліра, лампа, шолом, виноградне гроно, розетки, що походять з Ольвії, Гермонасси, Мірмекія та інших античних міст (Garlan 1999, p. 97—103, N 1—59). Більшість анепіграфних клейм включені дослідником до групи B, що датується 390—380-ми рр. до н. е. Серед цих варіантів зображення собаки відсутнє (Garlan 1999, p. 112, 144—152).

№ 8. Місце і рік знахідки фрагменту горловини амфори з ручкою не вказані. Клеймо розташоване на місці перегину ручки; прямокутної форми, рельєфне. Початок штампу нечіткий (частина літер відсутня), напис в чотири рядки (рис. 2: 7):

[Π]ΟΣΕΙΔΩΝΙΟΥ
ΑΣΤΥΝΟ
[Π]ΟΣΕΙΔΩΝΙΟΣ
(Η)ΘΕΥΤΟΔΩΡΟΥ

Напроти закінчення другого та третього рядка — емблема «змія» вліво.

Сінопа, кінець 320-х — 275-ті рр. до н. е. Астином Поседоній, син Гефестодора. За В. І. Кацем, його діяльність відноситься до III МГ (Кац 2007, с. 260—262, 278, 434). З таким датуванням погоджується й О. В. Гаврилов (Гаврилов 2011, с. 28, № 15, с. 146, № 522). С. Ю. Монахов включає цей тип в II МГ останньої чверті IV — першої третини III ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 481).

№ 9. Фрагмент ручки амфори виявлений О. В. Бодянським у с. Скельки (пункт 4) Запорізької області в 1965 р. Клеймо розташоване у верхній частині перегину, прямокутної форми, закінчення частково відсутнє. Штамп рельєфний, у три рядки. Останній, нижній рядок, слабо відтиснутий (рис. 3: 1):

ΠΡΩΤΑΓ[Ο](ΡΟ)
ΑΣΤΥΝΟ
(Π)[ΟΣ]ΕΙΔΩ(ΝΙΟ)

Сінопа, 330—320 рр. до н. е. Астином Протагор 1. За В. І. Кацем, цей тип відноситься до II МГ, підгрупи А (Кац, 2007, с. 434), з чим погоджується й О. В. Гаврилов, датуючи цим періодом аналогічні клейма в Криму (Гаврилов 2011, с. 137, № 488).

Рис. 3. Амфорні клейма Сінопи з колекції О. В. Бодянського
Fig. 3. Amphora Sinopean stamps from the O.V. Bodyansky collection

№ 10. Фрагмент верхньої частини амфорної ручки (обламана у місці кріплення) виявлений О. В. Бодянським в с. Балки (пункт 6 — західна частина села) у 1968 р. Клеймо розташоване у верхній частині перегину. Штамп рельєфний, прямокутної форми, у три рядки, початок слабо відтиснутий, в середній частині літери другого і третього рядка частково стерті (рис. 3: 2):

(К)ЕРАМЕΩΣ
(N)ІКОΣТР[АТ]ОУ
(АΣТУN)О П[ОΣІΔЕІ]ОУ

За закінченням третьої рядка рельєфна емблема — «палиця».

Сінопа, 330-ті рр. — початок ІІІ ст. до н. е. Керамевс (фабрикант) Нікострат, астином Посідей 1. За М. Ф. Федосєєвим, повний відтиск цього клейма походить з розкопок Ніконія 1970 р., де були емблеми «палиці і луку». У написі поєднувалися імена есімнета Нікія, астинома Посідея і гончара Нікострата (Федосеев 1993, с. 88—89, рис. 1). Дослідник вказує, що у гончара Нікострата емблемою була «палиця», а йому відомо дев'ять відтисків цього штампу (Федосеев 2014, с. 94). З цим погоджувався й В. І. Кац, наводячи цей тип як ΝΙΚΟΣΤΡΑΤΟΥ ΕΠΙ ΝΙΚΙΑ ΑΙΣΥΜΝΗΤΟΥ ΑΣΤΥΝΟ ΜΟΥΝΤΟΣ ΠΟΣΙΔΕΙΟΥ, емблеми: «палиця і лук», та відносив до ІІІ МГ підгрупи В (Кац 2007, с. 269—270, 434, табл. 15: 10). О. В. Гаврилов наводить ще одну аналогічну випадкову знахідку в Криму біля м. Саки (ΝΙΚΟΣΤΡΑΤΟΥ ΕΠΙ ΝΙΚ(-) ΑΙΣΥΜΝΗΤΟΥ ΑΣΤΥΝΟΜ ΟΥΝΤΟΣ ΠΟΣΙΔΕΙΟΥ): керамевс Нікострат, есімнет Нік, астином Посідей 1 (син Гефестодора?), поси-

лаючись на В. І. Каца (Гаврилов 2011, с. 145, № 521). Колектив авторів — С. Ю. Монахов, О. В. Кузнецова, М. Ф. Федосєєв і Н. Б. Чурекова у 2016 р. датував діяльність Посідея, сина Гефастодора, 330—320-ми рр. до н. е. (Монахов и др. 2016, с. 52). В нашому випадку, у с. Балки Запорізької області, легенду клейма можна прочитати в скороченому вигляді: керамевс (фабрикант) Нікострат, астином Посідей 1. Вірогідно, маємо новий різновид такого штампу, де професія гончара стоїть на першому місці.

Відомо, що О. В. Бодянський у 1977 р. вказував на повне знищення скіфського селища IV ст. до н. е. у с. Балки. Серед знахідок, переданим ним до Інституту археології АН України, вказується й горловина фасоської амфори з напівстертим клеймом (Гаврилюк, Оленковський 1992, с. 11, рис. 3: 17).

№ 11. Місце і час знахідки фрагменту стінки амфори і верхньої частини ручки не вказані. Клеймо прямокутної форми розташоване у верхній частині ручки. Штамп рельєфний, центральне поле займає емблема, по периметру прямокутника — напис дрібними літерами (рис. 3: 3):

ΔΙΟΦΑΝ / ΤΟΥΑΣΤΥΝΟ / ΜΕΥΝ /
(ΤΟ)[Σ]ΑΡΧΕΠΤΟ

В центрі горизонтально розташована емблема — «виноградне гроно».

Сінопа (наслідування фасоським амфорам), 350—340 рр. до н. е. Астином Діофант. За В. І. Кацем, цей тип (ΔΙΟΦΑΝΤΟΥ / ΑΣΤΥΝΟΜ / ΕΥΝΤ / ΟΣ ΑΡΧΕΠΤΟ) відноситься до I магістратської групи (I МГ, підгрупа I D) (Кац 2007, с. 255, 257, 278, 434, табл. 8: 18).

№ 12. Місце і час знахідки фрагменту стінки і ручки амфори з клеймом не вказані (рис. 3: 4). Клеймо у верхній частині ручки, на перегині; зберіглося частково, верхня частина відсутня. Штамп овальної форми, центр займає емблема, напис по периметру, зберігся частково (рис. 3: 5):

ΟΣ / ΠΟΝΑ ΤΟΣ

По центру горизонтально емблема — «виноградне гроно», під ним «канфар» на високій ніжці.

Сінопа (наслідування фасоським амфорам), ≈350—340 рр. до н. е. Внаслідок фрагментарності штампу і відсутності двох рядків більша частина легенди не відновлюється. Клеймо складає враження подвійного штампу. М. В. Єфремов зазначав, що побудова легенди по сторонам чотирикутника, де серед емблем зустрічаються «гроно над канфаром», «колос» і «птах», можливо вважати проміжними між I і II хронологічними періодами, однак слід включити такі клейма до I хронологічного періоду (Ефремов 1993, с. 34). Тип клейма близький виявленому О. В. Бодянським у с. Ільїнка Запорізької області, який А. Г. Плешивенко ототожнювала з астиномом Філоном і гончаром Архептолемом (Плешивенко 2006, с. 179—180, рис. 1: 8). В. І. Кац клейма з легендою по периметру навколо емблеми відносив до I МГ (Кац 2007, с. 254—255, рис. 60: 1, табл. 8: 17).

№ 13. Місце і час знахідки фрагменту амфорної ручки не вказані. Клеймо знаходилося у верхній частині ручки, прямокутної форми. Штамп рельєфний, чіткий, напис у три рядки (рис. 3: 6):

ΙΣΤΙΑΙΟ
ΑΣΤΥ
ΑΡΧΕΠΤΟ

Справа, напроти трьох рядків емблема — «орел на дельфіні» вліво.

Сінопа, 350—340 рр. до н. е. Астином Гістією 1. За В. І. Кацем, клеймо належить до I МГ, підгрупи B (Кац 2007, с. 157, 255, 434, табл. 2: 3, табл. 8: 8). Цей варіант легенди добре відомий у Північному Причорномор'ї (Федосеев 1993, с. 92, табл. 3: 83; Гаврилов 2011, с. 135, № 480—481; ред. Лосієвський, Бондар 2015, с. 66, № 78; Монахов 1999, с. 380—381, табл. 167: 2, 3). Ю. Ю. Каргін датує аналогічне клеймо з поселення «Леніна» поблизу Анапи другою половиною 350-х рр. до н. е. (Каргин 2020, с. 969, табл. 5: 69).

№ 14. Місце і рік знахідки фрагменту стінки і ручки амфори не вказані. Клеймо витягнутої прямокутної форми розташоване у місці перегину ручки. Штамп рельєфний, у три рядки (рис. 4: 1):

[Ε]ΙΤΟΥ
ΑΣΤΥΝΟ
ΣΙΝΩΠΙΩ[Ν]

Напроти другого і третього рядка рельєфна емблема — «птах» (лелека?) вліво.

Сінопа, кінець 330-і рр. — початок III ст. до н. е. Складність датування цього клейма визначається відсутністю початку імені астинома (не відтиснутий). Друге ім'я Сінопій (ΣΙΝΟΠΙΩΝ/ ΣΙΝΩΠΙΩΝ) зустрічається як на клеймах I МГ (350—340 рр. до н. е.) з астиномом Есхіном 1 (Монахов 2003, с. 147, табл. 101: 1; Кац 2007, с. 434; Полін 2014, с. 527, рис. 454: 1), так і на клеймах III МГ (кінець 320-х рр. — початок III ст. до н. е.) з ім'ям астинома Посейдонія 4 (ΠΟΣΕΙΔΩΝΙΟΥ) (Кац 2007, с. 434; Гаврилов 2011, с. 23, № 21). Не виключається співвідношення цього астинома також з ім'ям Посідея (ΠΟΣΙΔΕΙΟΥ), який відноситься до III МГ (Кац 1994, с. 62). М. Ф. Федосєєв відносить до Есхіна 1 лише клейма с емблемою «орел на дельфіні». Хронологічно сінопські астиномні клейма датуються в межах 368—204 рр. до н. е. (Федосеев 2015, с. 353, 369).

№ 15. Місце і рік знахідки фрагменту горловини і ручки амфори не вказані (рис. 4: 2). На верхній частині ручки розташовано клеймо, що зберіглося частково (закінчення відсутнє). Штамп прямокутної форми, у два рядки і високому рельєфі (рис. 4: 3).

ΕΠΙΕΝΔ[Η]
ΝΕΟΜΗ[Ν](Ι)

Сінопа, 350—340 рр. до н. е. Астином Ендем, фабрикант Невменій (Новменій?). За спостереженнями Н. Ф. Федосєєва, ім'я астинома правильно читати як Епідем (Федосеев 1993, с. 88). В роботі Н. В. Єфремова, яка вийшла того ж року, зазначається що Ендем був одним з перших астиномів, що започаткував клеймування керамічної продукції в Сінопі. Астинома Ендема він помістив в I хронологічну групу, яку датував 370—340 рр. до н. е. (Ефремов 1993, с. 34, 36). Різновид цього клейма зустрічаємо в колекції О. В. Горілого (ред. Лосієвський, Бондар 2015, с. 65, іл. 77). Гончар (фабрикант) Новменій зустрічається у статті М. Ф. Федосєєва (Федосеев 2008, с. 60). За В. І. Кацем, повне клеймо — ΕΠΙ ΕΝΔΗ ΑΣΤΥ ΝΥ ΜΗΝΙ з емблемою «орел на дельфіні», відноситься до I МГ (підгрупа 1 В) 350—340 рр. до н. е. (Кац 2007, с. 157, 255—256, 278, 434, табл. 2: 2а, табл. 8: 5, табл. 17). Ю. Ю. Каргін також наводить аналогічне клеймо з поселення «Леніна» поблизу Анапи і датує його другою половиною 350-х рр. до н. е. (Каргин 2020, с. 968, табл. 5: 67).

№ 16. Місце і рік знахідки фрагменту горловини і ручки амфори не вказані (рис. 4: 4). Клеймо збереглося майже повністю, закінчення частково відсутнє. Штамп прямокутної форми, напис у три рядки (рис. 4: 5):

ΜΙΚΡΙΟΥΑΣΤΥΝΟ
ΜΟΥΝΤΟΣ
ΑΤΤΑΣ

Справа, напроти другого та третього рядка емблема — «кінь» вліво.

Сінопа, кінець IV — 80-ті рр. III ст. до н. е. Астином Мікрій. За В. І. Кацем, відноситься до IV МГ, підгрупи С (Кац 2007, с. 278, 435). Посилаючись на М. Ф. Федосєєва (Федосеев 1993, с. 102, табл. III: 107), А. Г. Плешивенко визначала ім'я цього астинома як Мікріас 1 (Плешивенко 2011, с. 402—403, рис. 1: 7). Група клейм з астиномом Мікрієм і емблемою «кінь» («здиблений кінь») поширена в Північному Причорномор'ї (Колесников 1985, с. 82, табл. IV: 10; Монахов 1999, с. 484, 486, табл. 207: 1). Аналогічне клеймо походить з садиби «Баклан'я Скеля» кінця IV — початку III ст. до н. е. у Східному Криму (Федосеев 2004, с. 381, № 95—96).

№ 17. Місце і рік знахідки фрагменту горловини і ручки амфори не вказані (рис. 4: 6). Клеймо збереглося частково, початок відсутній. Штамп прямокутної форми, у високому рельєфі, напис легенди у три рядки (рис. 4: 7):

(ΕΠΙ)[Ε]ΛΠΟΥ
ΑΣ[Τ]ΥΝΟ
(ΘΕΥ)[Δ]ΩΡΟΥ

Напроти закінчення трьох рядків емблема — «квітка граната».

Сінопа, 330—320-ті рр. до н. е. Астином Епієлп 2. За В. І. Кацем, такий тип відноситься до II МГ, підгрупи В (Кац 2007, с. 434). Аналогічне клеймо походить з селища Новопокровка 1 в Криму (Гаврилов 2011, с. 138, № 499).

Рис. 4. Амфорні клейма Сінопи з колекції О. В. Бодянського
Fig. 4. Amphora Sinopean stamps from the O. V. Bodyansky collection

Рис. 5. Амфорне і черепичне клейма Сінопи з колекції О. В. Бодянського

Fig. 5. Amphora and tile Sinopean stamps from the O. V. Bodyansky collection

№ 18. Місце і рік знахідки фрагменту ручки амфори не вказані. Клеймо розташоване на перегині ручки, прямокутної форми. Штамп рельєфний, середина частково стерта; по сторонам прямокутника — напис легенди (рис. 4: 8):

ΕΠΙΦΙΛ / ΩΝΟΣΑΣΤΥ /
ΝΟΜΟ / ΥΔΙΟΝΥΣΙΟΥ

У центрі прямокутної рамки горизонтально розташована емблема — «виноградне гроно» під ним «канфар».

Сінопа, 350—340-ті рр. до н. е. (наслідування фасоським клеймам). Астином Філон 1, фабрикант Діонісій. За спостереженнями Б. А. Василенка, на всіх семи клеймах зі східного узбережжя Дністровського лиману, що мали напис по сторонам прямокутника (з камфаром і гроном в центрі) у поєднанні з гончаром Діонісієм, перед ім'ям Філона завжди стоїть прийменник ΕΠΙ. Такі клейма дослідник відносив до I хронологічної групи, яку датував близько 360—320-х рр. до н. е. (Василенко 1971, с. 146). В. І. Кац вказував, що діяльність астинома Філона 1 відноситься до I МГ, підгрупи D, яка датується 350—340 рр. до н. е. (Кац 2007, с. 434).

№ 19. Місце і час знахідки фрагменту горловини і ручки амфори не вказані. Клеймо прямокутної форми розташоване на перегині ручки. Штамп рельєфний, легенда у чотири рядки (початок першого і закінчення останнього рядка слабо відтиснуті) (рис. 5: 1):

(ΑΣΤΥΝΟ)ΜΟΥ
[Δ]ΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΤΟΥ ΘΕΥΓΝΗΤΟΥ
ΕΣΤΙ[ΑΙΟΣ]

Справа, напроти закінчення другого — четвертого рядка, емблема — «канфар» на високій ніжці (нижня частина не відтиснута).

Сінопа, кінець 80-х — 70-і рр. III ст. до н. е. Астином Деметрій 2, син Феогнета. За В. І. Кацем, належить до V МГ, підгрупи C (Кац, 2007, с. 435). Знахідки подібних клейм відомі на селищі Насипне в Криму (Гаврилов 2011, с. 257, № 21). Ю. Ю. Каргін наводить близьке клеймо (з емблемою «голова Геракла) з поселення «Леніна» поблизу Анапи і датує його 270-ми рр. до н. е. (Каргин 2020, с. 968, табл. 5: 67).

№ 20. Місце і рік знахідки фрагменту черепиці, розмірами 23,5 × 14,7 × 2,2 см (рис. 5: 2), не вказані. Клеймо прямокутної форми, штамп рельєфний, не чіткий. Легенда у три рядки (рис. 5: 3):

ΠΡΩΤΑΓΟΡΟ
ΑΣΤΥΝΟ
ΣΙΝΩΠ[Α]

Справа, навпроти закінчення другого і третього рядка, емблема — «ваза».

Сінопа, 330—320-ті рр. до н. е. Астином Протагор 1. В. І. Кац відносить діяльність цього астинома до II МГ, підгрупи A (Кац 2007, с. 434). Використання етнікона ΣΙΝΩΠΑ на черепиці нам не відомі.

Висновки. За аналізом античних клейм з колекції О. В. Бодянського, що надійшла до фондів ЗОІКМ у 2022 р. і складається з 19 амфорних і одного черепичного, виділені п'ять центрів, з яких надходила грецька продукція до скіфських поселень Нижнього Подніпров'я. Поряд з напрямками торгових контактів з античними містами, кількісне співвідношення клейм і хронологічні рамки надходження амфорної тари вказують на ступінь інтенсивності цих зав'язків протягом двох століть.

Найбільш раннім в колекції є гераклейське клеймо, що вказує на торгові зв'язки скіфів з Гераклеєю Понтійською наприкінці V — у перших десятиліттях IV ст. до н. е. З середини IV ст. до н. е. у нижньодніпровський регіон масово починає завозити свою продукцію (вино і оливкову олію) Сінопа. Група сінопських клейм є найбільшою і складає понад половину (65 %) всієї колекції. Інтенсивність діяльності цього грецького центру припадає на другу половину IV — початок III ст. до н. е., продукція якого надходила і до північних частин Нижнього Подніпров'я (Скельки і Балки Запорізької області). У другій половині — наприкінці IV ст. до н. е. конкурентом Сінопи у надходженні вина до скіфських поселень виступають Фасос і Херсонес Таврійський, амфорна продукція яких відзначена на Капулівському городищі. У більш пізній час торгові контакти зав'язуються з Родосом, продукція якого відома в регіоні з другої половини III ст. до н. е., торгові контакти спостерігаються і на початку II ст. до н. е.

Висновки щодо напрямків і інтенсивності торгових контактів скіфів з грецькими містами підтверджуються і попередніми спостереженнями А. Г. Плешивенко на більш значному амфорному матеріалі з Нижнього Подніпров'я (Плешивенко 1989, с. 120; 1992, с. 167; 1999a, с. 204—205). В колекції О. В. Бодянського представлені й типи клейм, що рідко зустрічаються серед епіграфічних матеріалів регіону, зокрема черепичне клеймо астинома Протагора з етніконом Сінопа та сінопське амфорне клеймо з позначенням професії фабриканта Нікострата.

ЛІТЕРАТУРА

Бадяльянц, Ю. С. 1980. Опыт хронологической классификации родосских фабрикантских клейм. *Нумизматика и эпиграфика*, III, с. 3-12.

Василенко, Б. А. 1971. Древнегреческие керамические клейма, найденные на восточном берегу Днестровского лимана. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 7, с. 137-149.

Виноградов, Ю Г. 1972. Керамические клейма острова Фасос. *Нумизматика и эпиграфика*, X, с. 3-63.

Гаврилов, А. В. 2011. Амфорные клейма округи античной Феодосии (материалы к хронологии археологических памятников). *Археологический альманах*, 24, с. 7-350.

Гаврилюк, Н. О., Оленковський, М. 1992. Пам'ятки скіфів. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону, 5. Херсон: Херсонське обласне управління культури.

Ефремов, Н. В. 1993. Начальный период астиномного клеймения в Синопе. *Российская археология*, 1, с. 31-38.

Каргин, Ю. Ю. 2020. Керамические клейма из раскопок поселения «Ленина» в окрестностях античной Горгиппии в 2018 г. *Материалы по археологии и астории античного и средневекового Причерноморья*, 12, с. 914-995.

Кац, В. И. 1985. Типология и хронологическая классификация херсонеских магистратских клейм. *Весник древней истории*, 1, с. 87-113.

Кац, В. И. 1994. *Керамические клейма Херсонеса Таврического. Каталог-определитель.* Саратов: СГУ.

Кац, В. И. 2007. Греческие керамические клейма эпохи классики и эллинизма (опыт комплексного изучения). *Боспорские исследования*, XVIII, с. 3-478.

Колесников, А. Б. 1985. Керамические клейма из раскопок усадеб у Евпаторийского маяка. *Вестник древней истории*, 2, с. 67-93.

Лосієвський, І. Я., Бондар, К. В. (упоряд.). 2015. *Пам'ятки античної культури у фондах ХДНБ імені В. Г. Короленка. Давньогрецькі керамічні клейма IV—II ст. до н. е.: колекція О. В. Горілого: [нариси, альбом].* Харків: Іріс.

Монахов, С. Ю. 1989. *Амфоры Херсонеса Таврического IV—II вв. до н. э. Опыт системного анализа.* Саратов: СГУ.

Монахов, С. Ю. 1999. *Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II веков до н. е.* Саратов: СГУ.

Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре: Каталог-определитель.* Москва; Саратов: Киммерида; СГУ.

Монахов, С. Ю., Кузнецова, Е. В. 2009. Об одной серии амфор неустановленного дорийского центра IV века до н. э. (бывшие «боспорские» или «раннехерсонесские»). В: Копылов В. П. (ред.). *Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное и хазарское время*. Ростов-на-Дону: Медиа-Полис, с. 148-161.

Монахов, С. Ю., Кузнецова, Е. В., Федосеев, Н. Ф., Чурекова, Н. Б. 2016. *Амфоры VI—II вв. до н. э. из собрания Восточно-Крымского историко-культурного музея-заповедника. Каталог.* Керчь; Саратов: Новый проект.

Плешивенко, А. Г. 1989. Торговые связи Каменского городища (по амфорным клеймам). В: *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья: тезисы докладов областной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения профессора Б. Н. Гракова.* І. Запорожье: ЗГУ, с. 118-120.

Плешивенко, А. Г. 1992. Торговые связи Каменского городища (по амфорным клеймам). *Древности степного Причерноморья и Крыма*, III, с. 162-172.

Плешивенко, А. Г. 1999a. Датировка Капуловских памятников скифского времени по амфорным клеймам. В: *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Бориса Николаевича Гракова). III Граковские чтения*. Запорожье, с. 204-206.

Плешивенко, А. Г. 1999b. Капуловский скифский комплекс. В: *Скифы Северного Причерноморья в VII—IV вв. до н. э. (проблемы палеоэкологии, антропологии и археологии): тезисы докладов международной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Бориса Николаевича Гракова.* Москва: ИА РАН, с. 118-121.

Плешивенко, А. Г. 2000. Капуловский комплекс скифского времени (по материалам коллекции А. В. Бодянского). *Старожитності степового Подніпров'я і Криму*, VIII, с. 222-236.

Плешивенко, А. Г. 2004. Амфорные клейма с поселения «Устя». В: Куковальская, Н. М. (ред.). *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судакской международной научной конференции*. I. Киев; Судак: Академпериодика, с. 101-103.

Плешивенко, А. Г. 2006. Амфорные клейма из коллекции А. В. Бодянского. В: Шаповалов Г. (ред.). *Археологічна спадщина О. В. Бодянського (до 90-річчя від дня народження)*. Запоріжжя: Запорізький краєзнавчий музей, с. 176-183.

Плешивенко, А. Г. 2009. Амфорные клейма Нижнего Поднепровья. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XV, с. 131-136.

Плешивенко, А. Г. 2011. К своду эпиграфических памятников. *Древнее Причерноморье*, IX, с. 401-404.

Полин, С. В. 2010. Амфоры Александропольского кургана (по материалам раскопок 2004—2009 гг.). *Античный мир и археология*, 14. с. 262-307.

Полин, С. В. 2014. *Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине*. Курганы Украины, 3. Киев: О. Филюк.

Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. 2018. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье*. Курганы Украины, 6. Киев; Берлин: О. Філюк.

Федосеев, Н. Ф. 2008. Агораномы Синопы. *Filias Carin. Mélanges à la mémoire de Niculae Conovici*. Călăraşi, с. 57-70.

Федосеев, Н. Ф. 2004. О керамических клеймах, «сравнительных объемах импорта» и поселения «Бакланья скала». *Древности Боспора*, 7, с. 366-403.

Федосеев, Н. Ф. 2014. Из истории Синопы. Керамический аспект. *Таврические студии. Исторические науки*, 6, с. 90-97.

Федосеев, Н. Ф. 2015. О хронологии синопских керамических клейм. *Античный мир и археология*, 17, с. 352-364.

Федосеев, Н. Ф. 1993. Уточненный список магистратов, контролировавших керамическое производство в Синопе. *Вестник древней истории*, 3, с. 85-104.

Garlan, Y. 2004—2005. En visitant et revisitant les ateliers amphoriques de Thasos. *Bulletin de correspondance hellénique*, 128—129, 1, p. 269-329.

Garlan, Y. 1999. *Les timbres amphoriques de Thasos. I. Timbres Protothasiens et Thasiens ansiens*. Etudes Thasiennes, XVIII (Corpus International des Timbres Amphoriques, 6). Athènes: École Française d'Athènes.

REFERENCES

Badialiants, Iu. S. 1980. Opyt khronologicheskoi klassifikatsii rodosskikh fabrikantskikh kleim. *Numizmatika i epigrafika*, III, s. 3-12.

Vasilenko, B. A. 1971. Drevnegrecheskie keramicheskie kleima, naidennye na vostochnom beregu Dnestrovskogo limana. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 7, s. 137-149.

Vinogradov, Iu. G. 1972. Keramicheskie kleima ostrova Fasos. *Numizmatika i epigrafika*, X, s. 3-63.

Gavrilov, A. V. 2011. Amfornye kleima okrugi antichnoi Feodosii (materialy k khronologii arkheologicheskikh pamiatnikov). *Arkheologicheskii almanakh*, 24, s. 7-350.

Havryliuk, N. O., Olenkovskyi, M. P. 1992. *Pam'iatky skifiv*. Arkheolohichna karta Nyzhnodniprovskoho rehionu, 5. Kherson: Khersonske oblasne upravlinnia kultury.

Efremov, N. V. 1993. Nachalnyi period astinomnogo kleimeniia v Sinope. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 31-38.

Kargin, Iu. Iu. 2020. Keramicheskie kleima iz raskopok poseleniia «Lenina» v okrestnostiakh antichnoi Gorgippii v 2018 g. *Materialy po arkheologii i astorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomoria*, 12, s. 914-995.

Kats, V. I. 1985. Tipologiia i khronologicheskaia klassifikatsiia khersoneskikh magistratskikh kleim. *Vesnik drevnei istorii*, 1, s. 87-113.

Kats, V. I. 1994. *Keramicheskie kleima Khersonesa Tavricheskogo. Katalog-opredelitel*. Saratov: SGU.

Kats, V. I. 2007. Grecheskie keramicheskie kleima epokhi klassiki i ellinizma (opyt kompleksnogo izucheniia). *Bosporskie issledovaniia*, XVIII, s. 3-478.

Kolesnikov, A. B. 1985. Keramicheskie kleima iz raskopok usadeb u Evpatoriiskogo maiaka. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 67-93.

Losiievskyi, I. Ya., Bondar, K. V. (uporiad.). 2015. *Pam'iatky antychnoi kultury u fondakh KhDNB imeni V. H. Korolenka. Davnohretski keramichni kleima IV—II st. do n. e.: kolektsiia O. V. Horiloho: [narysy, albom]*. Kharkiv: Iris.

Monakhov, S. Iu. 1989. *Amfory Khersonesa Tavricheskogo IV—II vv. do n. e. Opyt sistemnogo analiza*. Saratov: SGU.

Monakhov, S. Iu. 1999. *Grecheskie amfory v Prichernomore. Kompleksy keramicheskoi tary VII—II vekov do n. e.* Saratov: SGU.

Monakhov, S. Iu. 2003. *Grecheskie amfory v Prichernomore. Tipologiia amfor vedushchikh tsentrov-eksporterov tovarov v keramicheskoi tare: Katalog-opredelitel*. Moskva; Saratov: Kimmerida; SGU.

Monakhov, S. Iu., Kuznetsova, E. V. 2009. Ob odnoi serii amfor neustanovlennogo doriiskogo tsentra IV veka do n. e. (byvshie «bosporskie» ili «rannekhersonesskie»). In: Kopylov V. P. (red.). *Mezhdunarodnye otnosheniia v basseine Chernogo moria v skifo-antichnoe i khazarskoe vremia*. Rostov-na-Donu: Media-Polis, s. 148-161.

Monakhov, S. Iu., Kuznetsova, E. V., Fedoseev, N. F., Churekova, N. B. 2016. *Amfory VI—II vv. do n. e. iz sobraniia Vostochno-Krymskogo istoriko-kulturnogo muzeia-zapovednika. Katalog*. Kerch; Saratov: Novyi proekt.

Pleshivenko, A. G. 1989. Torgovye sviazi Kamenskogo gorodishcha (po amfornym kleimam). In: *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria: tezisy dokladov oblastnoi konferentsii, posviashchennoi 90-letiiu so dnia rozhdeniia professora B. N. Grakova*. I. Zaporozhe: ZGU, s. 118-120.

Pleshivenko, A. G. 1992. Torgovye sviazi Kamenskogo gorodishcha (po amfornym kleimam). *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, III, s. 162-172.

Pleshivenko, A. G. 1999a. Datirovka Kapulovskikh pamiatnikov skifskogo vremeni po amfornym kleimam. In: *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria (k 100-letiiu Borisa Nikolaevicha Grakova). III Grakovskie chteniia*. Zaporozhe, s. 204-206.

Pleshivenko, A. G. 1999b. Kapulovskii skifskii kompleks. In: *Skify Severnogo Prichernomoria v VII—IV vv. do n. e. (problemy paleoekologii, antropologii i arkheologii): tezisy dokladov mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Borisa Nikolaevicha Grakova*. Moskva: IA RAN, s. 118-121.

Pleshivenko, A. G. 2000. Kapulovskii kompleks skifskogo vremeni (po materialam kollektsii A. V. Bodianskogo). *Starozhytnosti stepovoho Podniprov'ia i Krymu*, VIII, s. 222-236.

Pleshivenko, A. G. 2004. Amfornye kleima s poseleniia «Ustia». In: Kukovalskaia, N. M. (red.). *Prichernomore, Krym, Rus v istorii i kulture. Materialy II Sudakskoi mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. I. Kiev; Sudak: Akademperiodika, s. 101-103.

Pleshivenko, A. G. 2006. Amfornye kleima iz kollektsii A. V. Bodianskogo. In: Shapovalov, H. (red.). *Arkheolohichna spadshchyna O. V. Bodianskoho (do 90 — richchia vid dnia narodzhennia)*. Zaporizhzhia: Zaporizkyi kraieznavchyi muzei, s. 176-183.

Pleshivenko, A. G. 2009. Amfornye kleima Nizhnego Podneprovia. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XV, s. 131-136.

Pleshivenko, A. G. 2011. K svodu epigraficheskikh pamiatnikov. *Drevnee Prichernomore*, IX, s. 401-404.

Polin, S. V. 2010. Amfory Aleksandropolskogo kurgana (po materialam raskopok 2004—2009 gg.). *Antichnyi mir i arkheologiia*, 14. s. 262-307.

Polin, S. V. 2014. *Skifskii Zolotobalkovskii kurgannyi mogilnik V—IV vv. do n. e. na Khersonshchine*. Kurgany Ukrainy, 3. Kiev: O. Filiuk.

Polin, S. V., Alekseev, A. Iu. 2018. *Skifskii tsarskii Aleksandropolskii kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprove*. Kurgany Ukrainy, 6. Kiev; Berlin: O. Filiuk.

Fedoseev, N. F. 2008. Agoranomy Sinopy. *Filias Carin. Mélanges à la mémoire de Niculae Conovici*. Călăraşi, s. 57-70.

Fedoseev, N. F. 2004. O keramicheskikh kleimakh, «sravnitelnykh obieemakh importa» i poseleniia «Baklania skala». *Drevnosti Bospora*, 7, s. 366-403.

Fedoseev, N. F. 2014. Iz istorii Sinopy. Keramicheskii aspekt. *Tavricheskie studii. Istoricheskie nauki*, 6, s. 90-97.

Fedoseev, N. F. 2015. O khronologii sinopskikh keramicheskikh kleim. *Antichnyi mir i arkheologiia*, 17, s. 352-364.

Fedoseev, N. F. 1993. Utochnennyi spisok magistratov, kontrolirovavshikh keramicheskoe proizvodstvo v Sinope. *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 85-104.

Garlan, Y. 2004—2005. En visitant et revisitant les ateliers amphoriques de Thasos. *Bulletin de correspondance hellénique*, 128—129, 1, p. 269-329.

Garlan, Y. 1999. *Les timbres amphoriques de Thasos. I. Timbres Protothasiens et Thasiens ansiens*. Etudes Thasiennes, XVIII (Corpus International des Timbres Amphoriques, 6). Athènes: École Française d'Athènes.

A. Pleshyvenko, M. Yelnykov,
A. Antonov, O. Drovosiekova

ANTIQUE STAMPS FROM O. V. BODYANSKY COLLECTION

According to the analysis of antique stamps from O. V. Bodyansky collection, which consists of 19 amphorae and one tile, the centers from which Greek products came to the Scythian settlements of the Lower Dnieper region were identified. Along with the directions of trade contacts with antique cities, the quantitative ratio of the stamps and the chronological framework of the arrival of amphora goods containers indicate the degree of intensity of these connections over two centuries.

The earliest stamps in the collection are the Heraclean stamps, indicating the trade relations of the Scythians with Heraclea Pontica at the end of 5th — in the first decades of the 4th century BC. From the middle of the 4th century BC products (wine and olive oil) from Sinope began to be imported en masse to the Lower Dnieper region. The group of Sinope stamps is the largest and makes up more than half of the entire collection. The intensity of the activity of this Greek center peaked in the second half of the 4th, at the beginning of the 3rd century BC, the products of which also came to the northern parts of the Lower Dnieper region (Skel'ky and Balky of the Zaporizhzhia region). In the second half and end of the 4th century BC Sinopa's competitor in the supply of wine to the Scythian settlements are Fasos and Chersonesus Taurica, the amphora goods of which are noted on the Kapulivka settlement. At a later time, trade contacts were established with Rhodes, which products have been known in the region since the second half of the 3th century BC, and continue at the beginning of the 2nd century BC.

Conclusions regarding the directions and intensity of trade contacts of the Scythians with Greek cities are also confirmed by previous observations of A. G. Pleshyvenko on more significant amphora material from the Lower Dnieper region. In the collection of O. V. Bodyansky also presents types of seals that are rarely found among the epigraphic materials of the region, in particular the tile seal of the astynome Protagoras with the ethnikon of Sinope and the Sinopean amphora stamps with the designation of the profession of the manufacturer Nicostratus.

Keywords: antique stamps, O. V. Bodyansky, Lower Dnieper region, Fasos, Sinope, astynome.

Одержано 24.10.2025

АНТОНОВ Андрій, Запорізький обласний історико-краєзнавчий музей імені Я. П. Новицького, Запоріжжя, Україна.
Andrii ANTONOV, Zaporizhzhia Regional Historical and Local Lore Museum named after Ya. P. Novitsky, Zaporizhzhia, Ukraine.
ORCID: 0009-0000-5421-3229,
e-mail: alant2004@ukr.net.

ДРОВОСЄКОВА Оксана, Запорізький обласний історико-краєзнавчий музей імені Я. П. Новицького, Запоріжжя, Україна.
Oksana DROVOSIEKOVA, Zaporizhzhia Regional Historical and Local Lore Museum named after Ya. P. Novitsky, Zaporizhzhia, Ukraine.
ORCID: 0009-0005-9072-9851,
e-mail: oksanavd18@gmail.com.

ЄЛЬНИКОВ Михайло, кандидат історичних наук, Запорізький національний університет, Запоріжжя, Україна.
Mykhailo YELNYKOV, Ph. D., Associate Professor, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-8102-1345,
e-mail: elnikov.mv@gmail.com.

ПЛЕШИВЕНКО Алла, (1948—2022), археолог.
Alla PLESHYVENKO, (1948—2022), archaeologist.

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

УДК 572.781 DOI: 10.37445/adiu.2025.04.14

В. Унгурян

ПРОБЛЕМИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ЗРОСТУ ЛЮДИНИ У ФІЗИЧНІЙ АНТРОПОЛОГІЇ

В статті розглянуто проблеми і перспективи дослідження зросту людини у фізичній антропології. Охарактеризовано основні методи обрахунку зросту, історію їх розвитку та шляхи удосконалення.

Ключові слова: *остеометрія; зріст; адаптація; секулярні тренди зросту; методи реконструкції зросту.*

Вступ. Зріст — це фізична характеристика людини, яка є результатом взаємодії генетичних, екологічних та соціально-економічних факторів (Wurm 1986, S. 68; Bogin 1999, p. 263; Hermanussen 2013, p. 77). Хоча зріст на 60—80 % визначається спадковістю (Silventoinen et al. 2003, p. 400), для повної реалізації генетично детермінованого показника важливу роль відіграють сприятливі соціальні чинники та навколишнє середовище. Відзначається, що відмінності у зрості між людьми на індивідуальному рівні є результатом різних генотипів, в той час як на популяційному рівні — результатом кумулятивної дії екзогенних чинників (Tanner 1992, p. 107; Komlos, Baten 2004, p. 197). Зокрема, в сучасній медицині зріст розглядається як один із базових показників здоров'я (Tanner 1987, p. 99). Тому визначення зросту та його змін у часі та просторі дозволяє говорити про умови життя як в сучасних, так і в давніх популяціях (Larsen 1999, p. 128).

На індивідуальному рівні в біоархеології зріст подається як описова характеристика індивіда. Німецький антрополог Рудольф Мартін розробив рубрикацію цього показника, користуючись якою ми можемо віднести зріст кожної людини до категорій «високий», «середній» чи «низький» (Martin 1914, p. 208). Варіабельність зросту також досліджувалася радянським антропологом Віктором Бунаком, а результатом стала його авторська рубрикація (Бунак 1941, с. 229).

Фізичні антропологи працюють у напрямку визначення секулярних трендів зросту та причин, що обумовлювали зміни в його показниках (McCullough 1982; Wurm 1986; Formicola, Giannecchini 1999; Bogin, Keep 1999; Steckel et al. 2002; Maat 2005; Cardoso, Gomes 2009; Koepke, Baten 2005; Hermanussen 2013, p. 139; Meinzer, Steckel, Baten 2018; Martella, Brizzi, Sanna 2016; Nakayama 2021). Термін «секулярний тренд» відображає тенденції в досліджуваних параметрах за обраний період часу. Такі тренди можуть бути позитивними (в бік збільшення показників) та негативними (в бік зменшення) (Bogin 2020, p. 312). Секулярні тренди є показниками здоров'я населення та дозволяють прослідкувати, як екзогенні чинники впливали на аналізовані показники протягом тривалого періоду (Tanner 1992, p. 107; Cole 2000, p. 318; Baten, Blum 2012, p. 67—68). Найчастіше досліджуються секулярні тренди останніх двохсот років. Джерельною базою таких досліджень є як дані сучасних довготривалих національних антропометричних програм, так і записи зросту, які фігурують у старих військових реєстрах (Olivier 1980; Ulizzi, Terrenato 1982; Hermanussen, Burmeister, Burkhardt 1995; Komlos, Hau, Bourguinat 2003). Завдяки застосуванню різних методів реконструкції зросту за скелетними рештками людини, ми можемо розширити уявлення про довготривалі тенденції аналізованих показників до тисячоліть.

Вивчаючи давнє населення, антропологи знаходять кореляції між зростом, соціальним

© В. УНГУРЯН, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

статусом, маркерами стресу на скелетах (наприклад, гіпоплазія емалі зубів) та смертністю (Kemkes-Grottenthaler 2005; DeWitte, Wood 2008; Watts 2011; DeWitte, Hughts-Morey 2012; Vercellotti et al. 2014; Quade, Gowland 2021; Van Tiel, McFadden 2021). Зауважимо, що в літературі часто трапляються протилежні висновки щодо кореляцій між зростом, хворобами і смертністю. Великою мірою це є результатом специфіки вибірок, з якими працює фізичний антрополог та соціо-культурний контекст життя кожної окремої популяції. Слід також наголосити, що фізичні антропологи працюють із «палеопопуляцією» — з індивідами, які з різних причин не вижили і, таким чином, не є дзеркальним відображенням живої популяції (Wood et al. 1992, p. 344).

Методи реконструкції зросту: історія та сучасні підходи. Методи реконструкції зросту у фізичній антропології почали розроблятися наприкінці XIX ст. У 1885 р. французький антрополог Поль Топінар зазначив, що суттєві розробки у методах реконструкції зросту для доісторичних людей відсутні (Topinard 1885, p. 17). З того часу ситуація суттєво змінилася. Можна виділити три основні методи обрахунку зросту людини за скелетними рештками: обрахування коефіцієнтів кореляцій, математичний та анатомічний методи (Zeman, Kralik, Beňuš 2014; Radu, Kelemen 2015; Auerbach 2018).

Метод коефіцієнтів. Суттю методу коефіцієнтів є обрахування співвідношення прижиттєвого зросту з розмірами окремих довгих кісток. Для наочності: якщо прижиттєвий зріст людини — 170 см, а довжина її стегнової кістки 46 см, то коефіцієнт кореляції буде виводитися із простого співвідношення величин зросту до стегнової кістки, і у нашому випадку буде дорівнювати 3,7.

Відчутний внесок у розробку даного методу внесли французькі антропологи XIX ст. Першою суттєвою роботою в даному напрямку стала публікація доктора Етена Ролле «Détermination de la taille d'après les os longs des membres» (Rollet 1892). В анатомічній лабораторії м. Ліон доктор Ролле проаналізував вибірку із 100 трупів (50 чоловіків, 50 жінок віком від 20 до 60 років). Етен Ролле виміряв зріст трупів та розміри їхніх довгих кісток, зокрема, стегнову кістку, гомілкові кістки, плечову, променеву, ліктьову кістки. Зібравши всі дані, він запропонував свої коефіцієнти кореляції розмірів довгих кісток та зросту. Ще у 1893 р. Леон Мануврié вказав на хибність судження, на якому базувалися попередні розробки щодо реконструкції зросту. Припускалося, що одна довжина, наприклад, стегнової кістки, буде відповідати одному конкретному показнику зросту (Manouvrie 1893, p. 360). На сьогоднішній день метод коефіцієнтів не використовується.

Математичний метод. Англійський математик Карл Пірсон, беручи за основу вибірку Етена Ролле, започаткував новий метод, в якому відповідність розмірів довгих кісток та зросту описується лінійною регресією між залежною змінною (зріст) та незалежною змінною (розмір довгої кістки) (Pearson 1899). Карл Пірсон розробив формули регресії для визначення зросту для шести довгих кісток та деяких їхніх комбінацій (Pearson 1899, p. 186—187). Перевагою математичного методу над методом коефіцієнтів є статистична обробка даних та введення довірчих інтервалів до кожної формули, які відображають варіабельність розмірів довгих кісток по відношенню до зросту у вибірці.

Протягом першої половини XX ст. формули Карла Пірсона були взяті за основу для обрахування зросту в більшості антропологічних досліджень. Але проблемою цих формул була мала вибірка, на базі якої вони розроблялися. Карл Пірсон також визнавав найбільш точну відповідність його формул для встановлення зросту людей, прижиттєвий зріст яких належав до діапазону 157—170 см (Pearson 1899, p. 221).

Американські антропологи Уеслі Дюпертюї та Джон Хедден, представили формули регресії, виведені на вибірці у 400 індивідів двох статей європеоїдної та негроїдної рас із остеологічної колекції університету Кейс-Вестерн-Резерв у США, які можуть використовуватися для реконструкції зросту високорослих популяцій (Dupertuis, Hadden 1951).

Розуміючи необхідність розробки формул на кількісно великих вибірках, американські антропологині Мілдред Троттер та Голдін Глезер вивели формули регресії для відновлення прижиттєвого зросту, напрацьовані на вибірці із 5517 чоловіків різних рас (більшість — європеоїдна раса), що загинули під час Корейської війни (Trotter, Gleser 1958). Дані щодо зросту померлих були взяті із військових реєстрів. Дослідниці здійснювали виміри правих та лівих довгих кісток та запропонували відповідні формули для двох сторін тіла, що є перевагою дослідження. Сьогодні формули Троттер та Глезер є найпопулярнішими у фізичній антропології (Márquez-Grant et al. 2016, p. 1083). Українські дослідники також надають перевагу саме цим формулам (напр., Рудич 2022).

Ще однією проблемою стала недостатня представленість жінок у вибірках, на що звернув увагу німецький антрополог Герберт Бах (Bach 1965). Тому в 1964—65 рр. співробітники Інституту антропології та етнології Йенського університету Фрідріха Шиллера здійснили антропометричні виміри 500 жінок різного віку, походження та професій. Оскільки виміри проводилися на живих людях, Бах вивів поправки для товщини м'яких тканин (Bach 1965).

Працюючи з матеріалом, українські антропологи в радянські часи послуговувалися також формулами, які були розроблені В. В. Бунаком та Г. Ф. Дебецом (напр., Потехина 1979, с. 44—

45; Потехина 1984, с. 111; Круц 1984, с. 22; Шепель 1985, с. 28). В. В. Бунак створив формули для обрахування зросту за сумарною довжиною стегнової та великої гомілкової кісток. Дослідник вказував, що його рівняння підходять для популяцій із мезоморфними (середніми) пропорціями тіла (Бунак 1961, с. 61). Г. Ф. Дебец (Дебец, Дурново 1971) не мав вибірки, на основі якої можна створити формули реконструкції зросту, тому дослідник з колегами виводили необхідні для рівнянь коефіцієнти з даних декількох опублікованих популяцій з різними пропорціями тіла. Завдяки цьому В. П. Алексеєв вважав формули Г. Ф. Дебеца універсальними, оскільки ними можна користуватися працюючи з морфологічно різнорідними групами населення (Алексеев 1966, с. 248). Сьогодні українські дослідники формулами В. В. Бунака та Г. Ф. Дебеца не користуються.

Основою для створення описаних вище формул для реконструкції зросту є виміри довгих кісток, оскільки довжина великих трубчатих кісток (особливо нижніх кінцівок) добре корелює зі зростом (Allbrook 1961, p. 15; Wilson, Herrmann, Jantz 2010, p. 685). З метою виявлення кореляцій та їх універсалізації розроблялися формули визначення зросту для інших кісток скелета: для черепа (Introna, Divella, Petrachi 1993; Chiba, Terazawa 1998; Giurazza et al. 2012), ключиці (Singh 1956), таранної та п'яткової кісток (Holland 1995; Bidmos, Asala 2005; Bidmos 2006), коротких трубчатих кісток (Рохлин, Прелова 1936; Byers, Akoshima, Curran 1989; Meadows, Jantz 1992). У більшості випадків кореляції між розмірами черепа, ключиці і т. д. та зростом не такі сильні, як з розмірами довгих кісток (Efthymia 2017, p. 251).

На сьогоднішній день розроблено більше сотні математичних формул для реконструкції зросту. Критики наголошують, що формули, виведені на одній вибірці, не можуть давати точні результати на іншій вибірці через різницю в пропорціях тіла в популяціях (Ruff et al. 2018). З цією метою дослідники розробляють формули, в яких враховано специфіку великих етнічних груп. Більшість з таких формул розроблялася на вибірках із індивідів, прижиттєвий зріст яких був відомим. Вінченцо Формікола з колегами зауважили, що більшість відомих формул розроблені на сучасних популяціях, що є суттєвою перешкодою для застосування формул на людях з доісторичних епох (Formicola 1993; Formicola, Fransechi 1996).

В. П. Алексеєв рекомендував визначати зріст по декільком формулам одночасно, взаємно перевіряючи результати обрахунків (Алексеев 1966, с. 248). Механізм такої перевірки не до кінця зрозумілий, але наштовхує на думку, ніби середній результат між декількома формулами і є реальним прижиттєвим зростом. Сьогодні українські антропологи також обраховують зріст за декількома формулами одночасно, але з іншою метою. Оскільки ледь не кожна країна має свої методичні рекомендації для роботи з антропологічним матеріалом, кожна група дослідників користується різними формулами реконструкції зросту. Тому маючи результати по декільком авторським формулам, дослідник може обирати той зріст, за формулою якої була обрахована і його серія для можливості подальшого порівняння показників. Сучасні українські антропологи надають перевагу формулам М. Троттер та Г. Глезер (Trotter, Gleser 1958), У. Дюпертьої та Дж. Хеддена (Dupertuis, Hadden 1951), Е. Брайтінгера (Breitinger 1937), Х. Баха (Bach 1965; Козак 2008, с. 52; 2010, с. 352—353, табл. 9—10; Рудич 2008, с. 52; 2015, с. 107; 2022; Potekhina 2011, p. 475—476; Нечитайло та ін. 2018, с. 272; Козак, Івакін 2022, с. 26).

Варто також вказати на певні обмеження математичного методу. Оскільки формули обрахунку зросту являють собою лінійні регресії, їх застосування до скелетних решток призводить до отримання завищених показників зросту дуже низьких індивідів та занижених показників зросту дуже високих індивідів. На цьому, зокрема, наголошував швецький антрополог Торстейн Сйоволд (Sjøvold 1990).

Анатомічний метод. Французький судовий експерт Жорж Фюллі у 1956 р. представив новий метод реконструкції зросту (Fully 1956), який сьогодні називають «анатомічним». В 1955 р. Міністерство у справах ветеранів та жертв війни запросило дослідника оглянути та ідентифікувати тіла французів, вбитих в ході Другої світової війни в німецькому концентраційному таборі Маутхаузен в Австрії. Тіла загиблих були захоронені дуже хаотично, але на їхніх зап'ястях збереглися залізні браслети із ідентифікаційними номерами, за якими Фюллі ідентифікував загиблих. У записах, зокрема, фігурував і зріст померлих. Вибірку Жоржа Фюллі склали 102 дорослих чоловіка середнього віку. Суть методу полягала у вимірюванні та додаванні довжин всіх частин тіла, які складають зріст. Фюллі для свого методу взяв такі виміри: висотний діаметр черепа, висота хребців від другого шийного до п'ятого поперекового, висота першого сегмента крижової кістки, фізіологічна довжина стегнової кістки, медіальна довжина великої гомілкової кістки та загальна висота артикульованих таранної та п'яткової кісток (Fully 1956).

У 2006 році американська група фізичних антропологів, очолювана Майклом Ракстером із Департаменту антропології Університету Джорджа Вашингтона, переглянула анатомічний метод Фюллі та запропонувала декілька уточнень (Raxter, Auerbach, Ruff 2006). Дослідники вказали, що недоліком обрахунків є недостатньо детальна процедура взяття вимірів кісток. Так, зокрема, не вказується, яким чином міряти висоту хребців, та у якому положенні вимірюється висота кісток стопи. Зважаючи

на складність вимірювання великої гомілкової кістки, дослідники апробували обмір її довжини на різних остеометричних дошках, адже Фюллі працював з остеометричною дошкою Брока, яка сьогодні не є загальнодоступною для антропологів. Також дослідники зробили поправки на товщину м'яких тканин.

Анатомічний метод вважається найточнішим методом для реконструкції зросту (Lundy 1985, p. 75; Sciulli, Schneider, Mahaney 1990, p. 43; Raxter, Auerbach, Ruff 2006, p. 375; Maijanen 2009, p. 746). Похибка реконструкції зросту за цим методом полягає у товщині м'яких тканин та у кривизні хребта, тож обчислення мають враховувати відповідні поправки. Обмеженням методу є обов'язкова наявність всіх необхідних елементів скелету для обрахування зросту, що часто стає перешкодою при роботі з археологічними серіями.

Біохімічні методи реконструкції зросту. Одним із перспективних напрямків подальших досліджень зросту в палеопопуляціях також є визначення генетично «детермінованого» зросту на основі давньої ДНК через метод полігеномного пошуку асоціацій. Метою застосування даного методу є виявлення фенотипних проявів різних генетичних варіантів однієї характеристики. Автори досліджень вказують на те, що порівнюючи різницю між «генетичним» та «фенотипним» зростом, обрахованим на скелеті, можна робити припущення щодо впливу навколишнього середовища на зріст (Cox et al. 2019; 2021; Marciniak et al. 2022).

Методологічні та методичні проблеми реконструкції зросту. Оскільки сьогодні антропологи обраховують зріст за анатомічним та математичним методом, постає питання їх відповідності пізнавальним завданням досліджень. Застосування анатомічного методу часто є неможливим через погану збереженість скелетів у вибірках. Якщо скелети з відповідними елементами і доступні, то їх часто небагато, і може постати питання про репрезентативність такої невеликої вибірки по відношенню до повної серії. Якщо метою антрополога є остеобіографічне дослідження, то маючи досить добре збережений скелет, перевагу слід віддати анатомічному методу реконструкції зросту, як такому що найбільш точно відображає прижиттєвий зріст людини. Працюючи ж з серією скелетів (особливо з різним ступенем збереженості), оптимальним варіантом для роботи буде математичний метод. Маючи репрезентативну скелетну серію, неточності у визначеннях індивідуального зросту будуть нівелюватися на рівні середніх значень. До того ж вдасться залучити до вибірки більшу кількість індивідів.

Дані щодо прижиттєвого зросту є недоступним для археологічних скелетних серій, тому наближеним до реального зросту вважається анатомічно реконструйований. Відновлюючи таким чином «прижиттєвий» зріст, дослідниками виводяться математичні формули його обрахування для довгих кісток (Raxter et al. 2008; Vercellotti et al. 2014; Maijanen, Niskanen 2010; Sládek et al. 2015; Mays 2016). Одним із способів вибору формули є порівняння анатомічного середнього зросту вибірки з середніми показниками зросту, реконструйованих за допомогою декількох математичних формул (Maijanen, Niskanen 2006; Pomeroy, Stock 2012).

Однак, математичний аналіз потенційно дозволяє перевірити відповідність набору формул розмірам довгих кісток в аналізованій антропологом вибірці й без застосування анатомічного методу. Як зазначалося вище, на сьогодні розроблено більше сотні формул для різних популяцій. Враховуючи цей факт, очевидно, що якась із цих популяцій за пропорціями буде схожою до досліджуваної. Оптимальним критерієм для вибору формули вважається відповідність пропорцій тіла та середніх показників зросту у досліджуваної популяції та популяції, на основі якої розроблювалася математична формула (Konigsberg et al. 1998; Auerbach, Ruff 2010; Ruff et al. 2012). Хоч таке рішення здається логічним, небагато робіт було присвячено такому методу пошуку відповідних формул (Huber, Jowett 1973; Goldewijk, Jacobs 2013; Koukli, Siegmund, Papageorgopoulou 2021). Попри відомі проблеми, дослідники часто користуються найпопулярнішими формулами, не обґрунтовуючи їхнього застосування (Márquez-Grant et al. 2016, p. 1083).

Ще одним зауваженням до наявних досліджень є апелювання до «точності» у встановленні зросту, беручи до уваги лише середнє значення та ігноруючи довірчі інтервали, які вказуються у всіх математичних формулах. Врахування довірчих інтервалів, які часто є досить широкими, істотно ускладнює як процес емпіричного порівняння даних, так і можливість використовувати їх у статистичних аналізах (Пежемский 2011, с. 169).

При роботі з кожним методом дослідники звертають увагу на вікові зміни в показниках зросту (Пашкова, Резников 1963, с. 111—112). Так, ще в кінці XIX ст. французький антрополог Леонс Мануврié зазначив, що включення до вибірки людей похилого віку може істотно викривити коефіцієнти, адже з віком, внаслідок дегенеративних процесів, зокрема в міжхребцевих дисках, зріст людини зменшується (за: Pearson 1899, p. 179). За деякими розрахунками, кожні 10 років після 30 років зріст людини зменшується приблизно на 0,6 см (Sjøvold 2000, p. 279). Були розроблені різноманітні вікові поправки для реконструйованого зросту. Мілдред Троттер та Голдін Глезер запропонували віднімати 0,06 см за кожен рік у віці після 30 років (Trotter, Gleser 1951, p. 320). Вікові поправки застосовуються в судово-медичній практиці, де точний індивідуальний зріст є одним із ключових параметрів для пошуку зниклої людини (Ousley 1995, p. 768). Загалом,

врахувати вікову специфіку досить складно через варіативність даного показника та різних темпів втрати кісткової тканини в різних поколіннях. При роботі з археологічними серіями відомою для антропологів проблемою є встановлення віку зрілих індивідів (Bocquet-Appel, Masset 1977, p. 66; Milner, Boldsen 2012, p. 269), які можуть подаватися в досить широких діапазонах. Тому оптимальним рішенням даної проблеми є визначення максимально можливого зросту індивіда.

Висновки. Зріст є важливою біологічною характеристикою людини. Комбінуючи аналіз зросту, демографічних показників та патологічних ознак на скелеті можна робити висновки щодо соціального статусу індивідів у палеопопуляціях. Секулярні тренди дозволяють аналізувати умови життя людей в більш широкому контексті змін навколишнього середовища.

Сьогодні фізичні антропологи користуються анатомічним та математичним методами реконструкції зросту за скелетними рештками. Анатомічний вважається більш точним, адже інтегрує в обрахунках всі елементи скелету, які сумарно відповідають зросту людини. Основою математичного методу є статистичне обрахування взаємозалежності між розмірами окремих кісток та зростом. Математичний метод є не таким часозатратним як анатомічний, та дозволяє обрахувати зріст індивіда з поганою збереженістю скелета. Оскільки неможливо розробити універсальну формулу через різницю у пропорціях тіла, важливо знайти спосіб для пошуку популяцій зі схожими морфологічними характеристиками. Потрібно розуміти, що ідентичні пропорції не дають ідентичного зросту, тому зріст обов'язково варто подавати у діапазонах, зазначених у кожній формулі. Широкі довірчі інтервали значно ускладнюють порівняння палеопопуляцій та побудову еволюційних трендів, оскільки різниця в показниках зросту може бути статистично незначимою. Тому варто напрацювати процедуру, яка послідовно зможе вирішити описані проблеми.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, В. П. 1966. *Остеометрия*. Москва: Наука.

Бунак, В. В. (ред.). 1941. *Антропология. Учебное пособие для университетов*. Москва: НАРКОМПРОС РСФСР.

Бунак, В. В. 1961. Соотношение длины сегментов и полная длина тела по измерениям на скелетах. *Вопросы антропологии*, 7, с. 41-65.

Дебец, Г. Ф., Дурново, Ю. А. 1971. Физическое развитие людей эпохи энеолита в Южной Туркмении. *Советская этнография*, 1, с. 26-35.

Козак, О. Д. 2008. Деякі остеобіографічні риси до портрета київського губернатора. *Лаврський альманах*, 21 (8), с. 50-63.

Козак, О. Д. 2010. *Кияни княжої доби*. Київ: Академперіодика.

Козак, О. Д., Івакін, В. Г. 2022. Некрополь на Поштовій площі у контексті біоархеологічного вивчення середньовічних могильників київського Подолу. *Київські збірники історії, археології, мистецтва та побуту*, 1 (3), с. 22-36.

Круц, С. И. 1984. *Палеоантропологические исследования Степного Приднепровья*. Киев: Наукова думка.

Нечитайло, , Долженко, Ю., Старенький, І., Болтанюк, , Горбняк, Т. 2018. Поховання другої половини XII — першої половини XIII століття поблизу Бакотського печерного монастиря. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 22, с. 256-277.

Пашкова, В. И., Резников, Б. Д. 1978. *Судебно-медицинское отождествление личности по костным останкам*. Саратов: СГУ.

Пежемский, Д. В. 2011. *Изменчивость продольных размеров трубчатых костей человека и возможности реконструкции телосложения*. Диссертация канд. биол. наук. МГУ им. М. Ломоносова.

Потехина, И. Д. 1979. Новые палеоантропологические материалы из бассейна Северского Донца. В: Данилова, Е. И. (ред.). *Палеоантропологические материалы из могильников Украины*. Киев: Наукова думка, с. 22-48.

Потехина, И. Д. 1984. Антропологические материалы из раскопок 1977—1978 гг. в Поднепровье и на Орели. В: Круц, С. И. (ред.). *Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 97-121.

Рохлин, Д. Г., Прелова, Е. М. 1936. Длина трубчатых костей и своеобразие их окостенения в связи с ростом и весом соответствующих людей. В: Рохлин, Д. Г. (ред.). *Рентгеноостеология и рентгеноантропология*. Ленинград; Москва: Биомедгиз, с. 137-146.

Рудич, Т. О. 2008. Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря на території Михайлівського Золотоверхого монастиря. *Археологія*, 4, с. 49-54.

Рудич, Т. О. 2015. Антропологічний матеріал з давньоруського могильника Зеленче. *Археологія*, 1, с. 99-108.

Рудич, Т. О. 2022. Зріст населення Давньоруського Галича. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 437-443.

Шепель, Е. А. 1985. *Население бассейна Северского Донца в эпоху энеолита-бронзы по антропологическим данным*. Диссертация канд. ист. наук. ИА НАН Украины.

Allbrook, D. 1961. The estimation of stature in British and east African males: based on tibial and ulnar bone lengths. *Journal of Forensic Medicine*, 8, p. 15-28.

Auerbach, B. M. 2018. Stature Estimation. In: López Varela, S. L. (ed.). *The encyclopedia of archaeological sciences*. Chichester; Malden: Wiley Blackwell, p. 1-4.

Auerbach, B. M., Ruff, C. B. 2010. Stature estimation formulae for indigenous North American populations. *American Journal of Physical Anthropology*, 141, 2, p. 190-207.

Bach, H. 1965. Zur Berechnung der Korperhohe aus den langen Gliedmassenknochen weiblicher Skelette. *Anthropologischer Anzeiger*, 29, s. 12-21.

Baten, J., Blum, M. 2012. Growing tall but unequal: new findings and new background evidence on anthropometric welfare in 156 countries, 1810—1989. *Economic History of Developing Regions*, 27, 1, p. 66-85.

Bidmos, M. 2006. Adult stature reconstruction from the calcaneus of South Africans of European descent. *Journal of Clinical Forensic Medicine*, 13, 5, p. 247-252.

Bidmos, M. A, Asala, S. A. 2005. Calcaneal measurement in estimation of stature of South African blacks.

American Journal of Physical Anthropology, 126, 3, p. 335-342.

Bocquet-Appel, J.-P., Masset, C. 1977. Estimateurs en paléodémographie. *L'Homme*, 18, 4, p. 65-90.

Bogin, B. 1999. *Patterns of human growth*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University.

Bogin, B. 2020. *Patterns of human growth*. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University.

Bogin, B., Keep, R. 1999. Eight thousand years of economic and political history in Latin America revealed by anthropometry. *Annals of Human Biology*, 26, 4, p. 333-351.

Byers, S., Akoshima, K., Curran, B. 1989. Determination of adult stature from metatarsal length. *American Journal of Physical Anthropology*, 79, p. 275-279.

Cardoso, H. F. V., Gomes, J. E. A. 2009. Trends in adult stature of peoples who inhabited the modern Portuguese territory from the Mesolithic to the late 20thcentury. *International Journal of Osteoarchaeology*, 19, 6, p. 711-725.

Chiba, M., Terazawa, K. 1998. Estimation of stature from somatometry of skull. *Forensic Science International*, 97, p. 87-92.

Cole, T. J. 2000. Secular trends in growth. *Proceedings of the Nutrition Society*, 59, 2, p. 317-324.

Cox, S. L., Moots, H. M., Stock, J. T., Shbat, A., Bitarello, B. D., Nicklisch, N., Alt, K. W., Haak, W., Rosenstock, E., Ruff, C. B., Mathieson, I. 2022. Predicting skeletal stature using ancient DNA. *American Journal of Biological Anthropology*, 177, 1, p. 162-174.

Cox, S. L., Ruff, C. B., Maier, R. M., Mathieson, I. 2019. Genetic contributions to variation in human stature in prehistoric Europe. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 116, 43, p. 21484-21492.

DeWitte, S. N., Hughes-Morey, G. 2012. Stature and frailty during the Black Death: the effect of stature on risks of epidemic mortality in London, AD 1348—1350. *Journal of Archaeological Science*, 39, 5, p. 1412-1419.

DeWitte, S. N., Wood, J. W. 2008. Selectivity of Black Death mortality with respect to preexisting health. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 105, 5, p. 1436-1441.

Dupertuis, C. W., Hadden, J. A. 1951. On the reconstruction of stature from long bones. *American Journal of Physical Anthropology*, 9, 1, p. 15-54.

Efthymia, N. 2017. *Osteoarchaeology: a guide to the macroscopic study of human skeletal remains*. 1st ed. London: Academic Press.

Formicola, V. 1993. Stature reconstruction from long bones in ancient population samples: An approach to the problem of its reliability. *American Journal of Physical Anthropology*, 90, 3, p. 351-358.

Formicola, V., Franceschi, M. 1996. Regression equations for estimating stature from long bones of early Holocene European samples. *American Journal of Physical Anthropology*, 100, 1, p. 83-88.

Formicola, V., Giannecchini, M. 1999. Evolutionary trends of stature in Upper Paleolithic and Mesolithic Europe. *Journal of Human Evolution*, 36, 3, p. 319-333.

Fully, G. 1956. Un nouvelle méthode de détermination de la taille. *Annales de Médecine Légale*, 35, p. 266-273.

Giurazza, F., Del Vescovo, R., Schena, E., Battisti, S., Cazzato, R. L., Grasso, F. R., Silvestri, S., Denaro, V., Zobel, B. B. 2012. Determination of stature from skeletal and skull measurements by CT scan evaluation. *Forensic Science International*, 222, 1—3, p. 398e1-398e9.

Goldewijk, K. G., Jacobs, J. 2013. *The relation between stature and long bone length in the Roman Empire*. Groningen: University of Groningen.

Hermanussen, M. 2013. *Auxology: studying human growth and development*. Stuttgart: Schweizerbart Science.

Hermanussen, M., Burmeister, J., Burkhardt, V. 1995. Stature and stature distribution in recent West German and historic samples of Italian and Dutch conscripts. *American Journal Human Biology*, 7, p. 507-515.

Holland, T. D. 1995. Estimation of adult stature from the calcaneous and talus. *American Journal of Physical Anthropology*, 96, p. 315-320.

Huber, N. M., Jowett, D. 1973. Relationships between lengths of long bones among recent Americans and early medieval Alamannic Germans. *American Journal of Physical Anthropology*, 39, 1, p. 37-39.

Introna, F., Divella, G., Petrachi, S. 1993. Determinants of height in life using multiple regression of skull parameters. *Bollettino della Societa Italiano di Biologia Sperimentale*, 69, p. 153-160.

Kemkes-Grottenthaler, A. 2005. The short die young: The interrelationship between stature and longevity — evidence from skeletal remains. *American Journal of Physical Anthropology*, 128, 2, p. 340-347.

Koepke, N., Baten, J. 2005. The biological standard of living in Europe during the last two millennia. *European Review of Economic History*, 9, 1, p. 61-95.

Komlos, J., Baten, J. 2004. Looking backward and looking forward. Anthropometric research and the development of social science history. *Social Science History*, 28, 2, p. 191-210.

Komlos, J., Hau, M., Bourguinat, N. 2003. An anthropometric history of early-modern France. *European Review of Economic History*, 7, 2, p. 1-39.

Konigsberg, L. W., Hens, S. M., Jantz, L. M., Jungers, W. L. 1998. Stature estimation and calibration: Bayesian and maximum likelihood perspectives in physical anthropology. *Yearbook of Physical Anthropology*, 41, 27, p. 65-92.

Koukli, M., Siegmund, F., Papageorgopoulou, C. 2021. A comparison of the anatomical and the mathematical stature estimation methods on an ancient Greek population. *Anthropologischer Anzeiger*, 78, 3, p. 187-205.

Larsen, C. S. 1999. *Bioarchaeology: interpreting behavior from the human skeleton*. Cambridge: Cambridge University.

Lundy, J. K. 1985. The mathematical versus anatomical methods of stature estimate from long bones. *The American Journal of Forensic Medicine and Pathology*, 6, 1, p. 73-76.

Maat, G. J. R. 2005. Two millennia of male stature development and population health and wealth in the Low Countries. *International Journal of Osteoarchaeology*, 15, 4, p. 276-290.

Maijanen, H. 2009. Testing anatomical methods for stature estimation on individuals from the W. M. Bass Donated Skeletal Collection. *Journal of Forensic Sciences*, 54, 4, p. 746-752.

Maijanen, H., Niskanen, M. 2006. Comparing stature-estimation methods on Medieval inhabitants of Westerhus, Sweden. *Fennoscandia Archaeologica*, 23, p. 37-46.

Maijanen, H., Niskanen, M. 2010. New regression equations for stature estimation for Medieval Scandinavians. *International Journal of Osteoarchaeology*, 20, p. 472-480.

Manouvrier, L. 1893. La détermination de la taille d'après les grands os des membres. *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, 2, 4, p. 347-402.

Marciniak, S., Bergey, C. M., Silva, A. M., Hałuszko, A., Furmanek, M., Veselka, B., Velemínský, P., Vercellotti, G., Wahl, J., Zariņa, G., Longhi, C., Kolář, J., Garrido-Pena, R., Flores-Fernández, R., Herrero-Corral, A. M. et al. 2022. An integrative skeletal and paleogenomic analysis of stature variation suggests relatively reduced health for early European farmers. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 119, 15, p. 1-12.

Márquez-Grant, N., Webster, H., Truesdell, J., Fibiger, L. 2016. Physical anthropology and osteoarchaeology in Europe: history, current trends and challenges. *International Journal of Osteoarchaeology*, 26, 6, p. 1078-1088.

Martella, P., Brizzi, M., Sanna, E. 2016. Is the evaluation of millennial changes in stature reliable? A study in southern Europe from the Neolithic to the Middle Ages. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 10, 3, p. 523-536.

Martin, R. 1914. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena: Gustav Fischer.

Mays, S. 2016. Estimation of stature in archaeological human skeletal remains from Britain. *American Journal of Physical Anthropology*, 161, 4, p. 646-655.

McCullough, J. M. 1968. Secular trend for stature in adult male Yucatec Maya to 1968. *American Journal of Physical Anthropology*, 58, 2, p. 221-225.

Meadows, L., Jantz, R. L. 1992. Estimation of stature from metacarpal length. *Journal of Forensic Sciences*, 37, p. 147-154.

Meinzer, N. J., Steckel, R. H., Baten, J. 2018. Agricultural specialization, urbanization, workload, and stature. In: Steckel, R. H., Larsen, C. S., Roberts, C. A., Baten, J. (eds.) *The backbone of Europe.* Cambridge: Cambridge University, p. 231-252.

Milner, G. R., Boldsen, J. L. 2012. Estimating age and sex from the skeleton, a paleopathological perspective. In: Grauer, A. L. (ed.). *A companion to paleopathology*. Chicheste: Wiley-Blackwell, p. 268-284.

Nakayama, N. 2021. Secular trend in skeletal growth among urban Japanese during the Edo period (1603—1867). *International Journal of Paleopathology*, p. 29-39.

Olivier, G. 1980. The increase of stature in France. *Journal of Human Evolution*, 9, 8, p. 645-649.

Ousley, S. 1995. Should we estimate biological or forensic stature? *Journal of Forensic Sciences*, 40, 5, p. 768-773.

Pearson, K. 1899. Mathematical contributions to the theory of evolution. On the Reconstruction of the Stature of Prehistoric Races. *Philosophical Transactions of the Royal Society*, 192, p. 169-244.

Pomeroy, E., Stock, J. T. 2012. Estimation of stature and body mass from the skeleton among coastal and mid-altitude Andean populations. *American Journal of Physical Anthropology*, 147, 2, p. 264-279.

Potekhina, I. 2011. Ukraine. In: Márquez-Grant, N., Fibiger, L. (eds.). *The Routledge Handbook of Archaeological Human Remains and Legislation*. London; New York: Routledge, p. 469-477.

Quade, L., Gowland, R. 2021. Height and health in Roman and Post-Roman Gaul, a life course approach. *International Journal of Paleopathology*, 35, p. 49-60.

Radu, C., Kelemen, B. C. 2015. Estimating stature for archaeological human remains: a methodological review. In: Cocis, S., Lazarescu, V.-A., Gui, M., Deac, D.-A. (eds.). *Ad finem imperii romani. Studies in honour of Coriolan H. Opreanu*. Cluj-Napoca: Mega, p. 331-338.

Raxter, M. H., Auerbach, B. M., Ruff, C. B. 2006. Revision of the Fully technique for estimating statures. *American Journal of Physical Anthropology*, 130, 3, p. 374-384.

Raxter, M. H., Ruff, C. B., Azab, A., Erfan, M., Soliman, M., El-Sawaf, A. 2008. Stature estimation in ancient Egyptians: a new technique based on anatomical reconstruction of stature. *American Journal of Physical Anthropology*, 136, 2, p. 147-155.

Rollet, E. 1892. Détermination de la taille d'après les os longs des membres. *Publications de la Société Linnéenne de Lyon*, 11, p. 163-178.

Ruff, C. B., Holt, B. M., Niskanen, M., Sladék, V., Berner, M., Garofalo, E., Tompkins, D. 2012. Stature and body mass estimation from skeletal remains in the European Holocene. *American Journal of Physical Anthropology*, 148, 4, p. 601-617.

Ruff, C. B., Niskanen, M., Maijanen, H., Mays, S. 2018. Effects of age and body proportions on stature estimation. *American Journal of Physical Anthropology*, 168, p. 370-377.

Sciulli, P. W., Schneider, K. N., Mahaney, M. C. 1990. Stature estimation in prehistoric Native Americans of Ohio. *American Journal of Physical Anthropology*, 83, p. 275-280.

Silventoinen, K., Sammalisto, S., Perola, M., Boomsma, D. I., Cornes, B. K., Davis, C., Dunkel, L., De Lange, M., Harris, J. R., Hjelmborg, J. V., Luciano, M., Martin, N. G., Mortensen, J., Nisticò, L., Pedersen, N. L. et al. 2003. Heritability of adult body height: a comparative study of twin cohorts in eight countries. *Twin Research*, 6, 5, p. 399-408.

Singh, J. S. 1956. Estimation of stature from clavicles. *Indian Journal of Medical Research*, 44, p. 137-155.

Sjøvold, T. 1990. Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evolution*, 5, p. 431-447.

Sjøvold, T. 2000. Stature estimation from the skeleton. In: Siegel, J. A., Saukko, P. J., Knupfer, G. C. (eds.). *Encyclopedia of forensic sciences*. San Diego: Academic, p. 276-284.

Sládek, V., Macháček, J., Ruff, C. B., Schuplerová, E., Přichystalová, R., Hora, M. 2015. Population-specific stature estimation from long bones in the early medieval Pohansko (Czech Republic). *American Journal of Physical Anthropology*, 158, 2, p. 312-324.

Steckel, R. H., Rose, J. C., Larsen, C. S., Walker, P. L. 2002. Skeletal health in the Western Hemisphere from 4000 BC to the present. *Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews*, 11, 4, p. 142-155.

Tanner, J. M. 1987. Growth as a mirror of the condition of society: secular trends and class distinctions. *Pediatrics International*, 29, 1, p. 96-103.

Tanner, J. M. 1992. Growth as a measure of nutritional and hygienic status of a population. *Hormone Research*, 38, 1, p. 106-115.

Topinard, P. 1885. Eléments d'anthropologie générale. *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, 8, p. 14-17.

Trotter, M., Gleser, G. 1951. The effect of ageing on stature. *American Journal of Physical Anthropology*, 9, 3, p. 311-324.

Trotter, M., Gleser, G. C. 1958. A re-evaluation of estimation of stature based on measurements of stature taken during life and of long bones after death. *American Journal of Physical Anthropology*, 16, 1, p. 79-123.

Ulizzi, L., Terrenato, L. 1982. A comparison between the secular trends of stature and of some socio-economic factors in Italy. *Journal of Human Evolution*, 11, 8, p. 715-720.

Van Tiel, B., McFadden, C. 2021. Assessing the maternal risks associated with short stature in ancient Southeast Asia. *International Journal of Osteoarchaeology*, 31, 6, p. 1217-1225.

Vercellotti, G., Piperata, B. A., Agnew, A. M., Wilson, W. M., Dufour, D. L., Reina, J. C., Sciulli, P. W. 2014. Exploring the multidimensionality of stature variation in the past through comparisons of archaeological and living populations. *American Journal of Physical Anthropology*, 155, 2, p. 229-242.

Watts, R. 2011. Non-specific indicators of stress and their association with age at death in Medieval York: using stature and vertebral neural canal size to examine the effects of stress occurring during different periods of development. *International Journal of Osteoarchaeology*, 21, 5, p. 568-576.

Wilson, R. J., Herrmann, N. P., Jantz, L. M. 2010. Evaluation of stature estimation from the database for forensic anthropology. *Journal of Forensic Sciences*, 55, p. 684-689.

Wood, J. W., Milner, G. R., Harpending, H. C., Weiss, K. M. 1992. The osteological paradox: problems of inferring prehistoric health from skeletal samples. *Current Anthropology*, 33, 4, p. 343-370.

Wurm, H. 1986. Die Abnahme körperlicher Belastungen während des Wachstum, eine Teilursache der säkularen Körperhöhenprogressionen und der rezenten Verringerungen von Körperseiten asymmetrien. *Homo*, 35, s. 68-84.

Zeman, T., Kralik, M., Beňuš, R. 2014. History of human stature estimation based on skeletal remains. *The Dolní Věstonice Studies*, 20, p. 171-175.

REFERENCES

Alekseev, V. P. 1966. *Osteometria*. Moskva: Nauka.

Bunak, V. V. (red.). 1941. *Antropologia. Uchebnoe posobie dlia universitetov*. Moskva: NARKOMPROS RSFSR.

Bunak, V. V. 1961. Sootnosheniye dliny segmentov i polnaia dlina tela po izmereniam na skeletah. *Voprosy antropologii*, 7, s. 41-65.

Debets, G. F., Durnovo, Iu. A. 1971. Fizicheskoye razvitie liudei epohi eneolita v Iuzhnoi Turkmenii. *Sovetskaia etnografia*, 1, s. 26-35.

Kozak, O. D. 2008. Deiaki osteobiografichni rysy do portreta kyivskoho hubernatora. *Lavrskyi almanakh*, 21 (8), s. 50-63.

Kozak, O. D. 2010. *Kyiany kniazhoi doby*. Kyiv: Akademperiodyka.

Kozak, O. D., Ivakin, V. H. 2022. Nekropol na Poshtovii ploshchi u konteksti bioarkheolohichnoho vyvchennia serednovichnykh mohylnykiv kyivskoho Podolu. *Kyivski zbirnyky istorii, arkheolohii, mystetstva ta pobutu*, 1 (3), s. 22-36.

Kruts, S. I. 1984. *Paleoantropologicheskoe issledovanie Stepnogo Pridneprovia*. Kiev: Naukova dumka.

Nechytailo, P., Dolzhenko, Yu., Starenkyi, I., Boltaniuk, P., Horbniak, T. 2018. Pokhovannia druhoi polovyny XII — pershoi polovyny XIII stolittia poblyzu Bakotskoho pechernoho monastyria. *Materialy i doslidzhennia z arheolohii Prykarpattia i Volyni*, 22, s. 256-277.

Pashkova, V. I., Reznikov, B. D. 1978. *Sudebno-meditsinskoe otozhdestvlenie lichnosti po kostnym ostankam*. Saratov: SGU.

Pezhemskii, D. V. 2011. *Izmenchivost prodolnykh razmerov trubchatyh kostei cheloveka I vozmozhnosti rekonstruktsii teloslozheniia*. Dissertatsiia kand. boil. nauk. MGU im. M. Lomonosova.

Potekhina, I. D. 1979. Novye paleoantropologicheskie materialy iz basseina Severskogo Dontsa. In: Danilova, E. I. (red.). *Paleoantropologicheskie materialy iz mogilnikov Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 22-48.

Potekhina, I. D. 1984. Antropologicheskie materialy iz raskopok 1977—1978 gg. v Podneprovie i na Oreli. In: Kruts, S. I. (red.). *Antropologicheskie dannye o sostave drevnego naselenia na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 97-121.

Rokhlin, D. G., Prelova, Ye. M. 1936. Dlina trubchatikh kostei i svoeobrazie ikh okosteneniya v svyazi s rostom i vesom sootvetstvuyushchikh lyudei. In: Rokhlin, D. G. (red.). *Rentgenoosteologiya i rentgenoantropologiya*. Leningrad; Moskva: Biomedgiz, s. 137-146.

Rudych, T. O. 2008. Antropolohichni materialy z rozkopok tsvyntaria na terytorii Mykhailivskoho Zolotoverkhoho monastyria. *Arheologia*, 4, s. 49-54.

Rudych, T. O. 2015. Antropolohichnyi material z davnioruskoho mohylnyka Zelenche. *Arheologia*, 1, s. 99-108.

Rudych, T. O. 2022. Zrist naselennia davnioruskoho Halycha. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*, 3, 44, s. 437-443.

Shepel, E. A. 1985. *Naselenie basseina Severskogo Dontsa v epohu eneolita-bronzy po antropologicheskim dannym*. Dissertatsiia kand. ist. nauk. IA NAN Ukrainy.

Allbrook, D. 1961. The estimation of stature in British and east African males: based on tibial and ulnar bone lengths. *Journal of Forensic Medicine*, 8, p. 15-28.

Auerbach, B. M. 2018. Stature Estimation. In: López Varela, S. L. (ed.). *The encyclopedia of archaeological sciences*. Chichester; Malden: Wiley Blackwell, p. 1-4.

Auerbach, B. M., Ruff, C. B. 2010. Stature estimation formulae for indigenous North American populations. *American Journal of Physical Anthropology*, 141, 2, p. 190-207.

Bach, H. 1965. Zur Berechnung der Korperhohe aus den langen Gliedmassenknochen weiblicher Skelette. *Anthropologischer Anzeiger*, 29, s. 12-21.

Baten, J., Blum, M. 2012. Growing tall but unequal: new findings and new background evidence on anthropometric welfare in 156 countries, 1810—1989. *Economic History of Developing Regions*, 27, 1, p. 66-85.

Bidmos, M. 2006. Adult stature reconstruction from the calcaneus of South Africans of European descent. *Journal of Clinical Forensic Medicine*, 13, 5, p. 247-252.

Bidmos, M. A, Asala, S. A. 2005. Calcaneal measurement in estimation of stature of South African blacks. *American Journal of Physical Anthropology*, 126, 3, p. 335-342.

Bocquet-Appel, J.-P., Masset, C. 1977. Estimateurs en paléodémographie. *L'Homme*, 18, 4, p. 65-90.

Bogin, B. 1999. *Patterns of human growth*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University.

Bogin, B. 2020. *Patterns of human growth*. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University.

Bogin, B., Keep, R. 1999. Eight thousand years of economic and political history in Latin America revealed by anthropometry. *Annals of Human Biology*, 26, 4, p. 333-351.

Byers, S., Akoshima, K., Curran, B. 1989. Determination of adult stature from metatarsal length. *American Journal of Physical Anthropology*, 79, p. 275-279.

Cardoso, H. F. V., Gomes, J. E. A. 2009. Trends in adult stature of peoples who inhabited the modern Portuguese territory from the Mesolithic to the late 20thcentury. *International Journal of Osteoarchaeology*, 19, 6, p. 711-725.

Chiba, M., Terazawa, K. 1998. Estimation of stature from somatometry of skull. *Forensic Science International*, 97, p. 87-92.

Cole, T. J. 2000. Secular trends in growth. *Proceedings of the Nutrition Society*, 59, 2, p. 317-324.

Cox, S. L., Moots, H. M., Stock, J. T., Shbat, A., Bitarello, B. D., Nicklisch, N., Alt, K. W., Haak, W., Rosenstock, E., Ruff, C. B., Mathieson, I. 2022. Predicting skeletal stature using ancient DNA. *American Journal of Biological Anthropology*, 177, 1, p. 162-174.

Cox, S. L., Ruff, C. B., Maier, R. M., Mathieson, I. 2019. Genetic contributions to variation in human stature in prehistoric Europe. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 116, 43, p. 21484-21492.

DeWitte, S. N., Hughes-Morey, G. 2012. Stature and frailty during the Black Death: the effect of stature on risks of epidemic mortality in London, AD 1348—1350. *Journal of Archaeological Science*, 39, 5, p. 1412-1419.

DeWitte, S. N., Wood, J. W. 2008. Selectivity of Black Death mortality with respect to preexisting health. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 105, 5, p. 1436-1441.

Dupertuis, C. W., Hadden, J. A. 1951. On the reconstruction of stature from long bones. *American Journal of Physical Anthropology*, 9, 1, p. 15-54.

Efthymia, N. 2017. *Osteoarchaeology: a guide to the macroscopic study of human skeletal remains*. 1st ed. London: Academic Press.

Formicola, V. 1993. Stature reconstruction from long bones in ancient population samples: An approach to the problem of

its reliability. *American Journal of Physical Anthropology*, 90, 3, p. 351-358.

Formicola, V., Franceschi, M. 1996. Regression equations for estimating stature from long bones of early Holocene European samples. *American Journal of Physical Anthropology*, 100, 1, p. 83-88.

Formicola, V., Giannecchini, M. 1999. Evolutionary trends of stature in Upper Paleolithic and Mesolithic Europe. *Journal of Human Evolution*, 36, 3, p. 319-333.

Fully, G. 1956. Un nouvelle méthode de détermination de la taille. *Annales de Médecine Légale*, 35, p. 266-273.

Giurazza, F., Del Vescovo, R., Schena, E., Battisti, S., Cazzato, R. L., Grasso, F. R., Silvestri, S., Denaro, V., Zobel, B. B. 2012. Determination of stature from skeletal and skull measurements by CT scan evaluation. *Forensic Science International*, 222, 1—3, p. 398e1-398e9.

Goldewijk, K. G., Jacobs, J. 2013. *The relation between stature and long bone length in the Roman Empire*. Groningen: University of Groningen.

Hermanussen, M. 2013. *Auxology: studying human growth and development*. Stuttgart: Schweizerbart Science.

Hermanussen, M., Burmeister, J., Burkhardt, V. 1995. Stature and stature distribution in recent West German and historic samples of Italian and Dutch conscripts. *American Journal Human Biology*, 7, p. 507-515.

Holland, T. D. 1995. Estimation of adult stature from the calcaneous and talus. *American Journal of Physical Anthropology*, 96, p. 315-320.

Huber, N. M., Jowett, D. 1973. Relationships between lengths of long bones among recent Americans and early medieval Alamannic Germans. *American Journal of Physical Anthropology*, 39, 1, p. 37-39.

Introna, F., Divella, G., Petrachi, S. 1993. Determinants of height in life using multiple regression of skull parameters. *Bollettino della Societa Italiano di Biologia Sperimentale*, 69, p. 153-160.

Kemkes-Grottenthaler, A. 2005. The short die young: The interrelationship between stature and longevity — evidence from skeletal remains. *American Journal of Physical Anthropology*, 128, 2, p. 340-347.

Koepke, N., Baten, J. 2005. The biological standard of living in Europe during the last two millennia. *European Review of Economic History*, 9, 1, p. 61-95.

Komlos, J., Baten, J. 2004. Looking backward and looking forward. Anthropometric research and the development of social science history. *Social Science History*, 28, 2, p. 191-210.

Komlos, J., Hau, M., Bourguinat, N. 2003. An anthropometric history of early-modern France. *European Review of Economic History*, 7, 2, p. 1-39.

Konigsberg, L. W., Hens, S. M., Jantz, L. M., Jungers, W. L. 1998. Stature estimation and calibration: Bayesian and maximum likelihood perspectives in physical anthropology. *Yearbook of Physical Anthropology*, 41, 27, p. 65-92.

Koukli, M., Siegmund, F., Papageorgopoulou, C. 2021. A comparison of the anatomical and the mathematical stature estimation methods on an ancient Greek population. *Anthropologischer Anzeiger*, 78, 3, p. 187-205.

Larsen, C. S. 1999. *Bioarchaeology: interpreting behavior from the human skeleton*. Cambridge: Cambridge University.

Lundy, J. K. 1985. The mathematical versus anatomical methods of stature estimate from long bones. *The American Journal of Forensic Medicine and Pathology*, 6, 1, p. 73-76.

Maat, G. J. R. 2005. Two millennia of male stature development and population health and wealth in the Low Countries. *International Journal of Osteoarchaeology*, 15, 4, p. 276-290.

Maijanen, H. 2009. Testing anatomical methods for stature estimation on individuals from the W. M. Bass Donated Skeletal Collection. *Journal of Forensic Sciences*, 54, 4, p. 746-752.

Maijanen, H., Niskanen, M. 2006. Comparing stature-estimation methods on Medieval inhabitants of Westerhus, Sweden. *Fennoscandia Archaeologica*, 23, p. 37-46.

Maijanen, H., Niskanen, M. 2010. New regression equations for stature estimation for Medieval Scandinavians. *International Journal of Osteoarchaeology*, 20, p. 472-480.

Manouvrier, L. 1893. La détermination de la taille d'après les grands os des membres. *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, 2, 4, p. 347-402.

Marciniak, S., Bergey, C. M., Silva, A. M., Hałuszko, A., Furmanek, M., Veselka, B., Velemínský, P., Vercellotti, G., Wahl, J., Zariņa, G., Longhi, C., Kolář, J., Garrido-Pena, R., Flores-Fernández, R., Herrero-Corral, A. M. et al. 2022. An integrative skeletal and paleogenomic analysis of stature variation suggests relatively reduced health for early European farmers. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 119, 15, p. 1-12.

Márquez-Grant, N., Webster, H., Truesdell, J., Fibiger, L. 2016. Physical anthropology and osteoarchaeology in Europe: history, current trends and challenges. *International Journal of Osteoarchaeology*, 26, 6, p. 1078-1088.

Martella, P., Brizzi, M., Sanna, E. 2016. Is the evaluation of millennial changes in stature reliable? A study in southern Europe from the Neolithic to the Middle Ages. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 10, 3, p. 523-536.

Martin, R. 1914. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena: Gustav Fischer.

Mays, S. 2016. Estimation of stature in archaeological human skeletal remains from Britain. *American Journal of Physical Anthropology*, 161, 4, p. 646-655.

McCullough, J. M. 1968. Secular trend for stature in adult male Yucatec Maya to 1968. *American Journal of Physical Anthropology*, 58, 2, p. 221-225.

Meadows, L., Jantz, R. L. 1992. Estimation of stature from metacarpal length. *Journal of Forensic Sciences*, 37, p. 147-154.

Meinzer, N. J., Steckel, R. H., Baten, J. 2018. Agricultural specialization, urbanization, workload, and stature. In: Steckel, R. H., Larsen, C. S., Roberts, C. A., Baten, J. (eds.) *The backbone of Europe*. Cambridge: Cambridge University, p. 231-252.

Milner, G. R., Boldsen, J. L. 2012. Estimating age and sex from the skeleton, a paleopathological perspective. In: Grauer, A. L. (ed.). *A companion to paleopathology*. Chicheste: Wiley-Blackwell, p. 268-284.

Nakayama, N. 2021. Secular trend in skeletal growth among urban Japanese during the Edo period (1603—1867). *International Journal of Paleopathology*, p. 29-39.

Olivier, G. 1980. The increase of stature in France. *Journal of Human Evolution*, 9, 8, p. 645-649.

Ousley, S. 1995. Should we estimate biological or forensic stature? *Journal of Forensic Sciences*, 40, 5, p. 768-773.

Pearson, K. 1899. Mathematical contributions to the theory of evolution. On the Reconstruction of the Stature of Prehistoric Races. *Philosophical Transactions of the Royal Society*, 192, p. 169-244.

Pomeroy, E., Stock, J. T. 2012. Estimation of stature and body mass from the skeleton among coastal and mid-altitude Andean populations. *American Journal of Physical Anthropology*, 147, 2, p. 264-279.

Potekhina, I. 2011. Ukraine. In: Márquez-Grant, N., Fibiger, L. (eds.). *The Routledge Handbook of Archaeological Human Remains and Legislation*. London; New York: Routledge, p. 469-477.

Quade, L., Gowland, R. 2021. Height and health in Roman and Post-Roman Gaul, a life course approach. *International Journal of Paleopathology*, 35, p. 49-60.

Radu, C., Kelemen, B. C. 2015. Estimating stature for archaeological human remains: a methodological review. In: Cocis, S., Lazarescu, V.-A., Gui, M., Deac, D.-A. (eds.). *Ad finem imperii romani. Studies in honour of Coriolan H. Opreanu*. Cluj-Napoca: Mega, p. 331-338.

Raxter, M. H., Auerbach, B. M., Ruff, C. B. 2006. Revision of the Fully technique for estimating statures. *American Journal of Physical Anthropology*, 130, 3, p. 374-384.

Raxter, M. H., Ruff, C. B., Azab, A., Erfan, M., Soliman, M., El-Sawaf, A. 2008. Stature estimation in ancient Egyptians: a new technique based on anatomical reconstruction of stature. *American Journal of Physical Anthropology*, 136, 2, p. 147-155.

Rollet, E. 1892. Détermination de la taille d'après les os longs des membres. *Publications de la Société Linnéenne de Lyon*, 11, p. 163-178.

Ruff, C. B., Holt, B. M., Niskanen, M., Sladék, V., Berner, M., Garofalo, E., Tompkins, D. 2012. Stature and body mass estimation from skeletal remains in the European Holocene.

American Journal of Physical Anthropology, 148, 4, p. 601-617.

Ruff, C. B., Niskanen, M., Maijanen, H., Mays, S. 2018. Effects of age and body proportions on stature estimation. *American Journal of Physical Anthropology*, 168, p. 370-377.

Sciulli, P. W., Schneider, K. N., Mahaney, M. C. 1990. Stature estimation in prehistoric Native Americans of Ohio. *American Journal of Physical Anthropology*, 83, p. 275-280.

Silventoinen, K., Sammalisto, S., Perola, M., Boomsma, D. I., Cornes, B. K., Davis, C., Dunkel, L., De Lange, M., Harris, J. R., Hjelmborg, J. V., Luciano, M., Martin, N. G., Mortensen, J., Nisticò, L., Pedersen, N. L. et al. 2003. Heritability of adult body height: a comparative study of twin cohorts in eight countries. *Twin Research*, 6, 5, p. 399-408.

Singh, J. S. 1956. Estimation of stature from clavicles. *Indian Journal of Medical Research*, 44, p. 137-155.

Sjøvold, T. 1990. Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evolution*, 5, p. 431-447.

Sjøvold, T. 2000. Stature estimation from the skeleton. In: Siegel, J. A., Saukko, P. J., Knupfer, G. C. (eds.). *Encyclopedia of forensic sciences*. San Diego: Academic, p. 276-284.

Sládek, V., Macháček, J., Ruff, C. B., Schuplerová, E., Přichystalová, R., Hora, M. 2015. Population-specific stature estimation from long bones in the early medieval Pohansko (Czech Republic). *American Journal of Physical Anthropology*, 158, 2, p. 312-324.

Steckel, R. H., Rose, J. C., Larsen, C. S., Walker, P. L. 2002. Skeletal health in the Western Hemisphere from 4000 BC to the present. *Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews*, 11, 4, p. 142-155.

Tanner, J. M. 1987. Growth as a mirror of the condition of society: secular trends and class distinctions. *Pediatrics International*, 29, 1, p. 96-103.

Tanner, J. M. 1992. Growth as a measure of nutritional and hygienic status of a population. *Hormone Research*, 38, 1, p. 106-115.

Topinard, P. 1885. Eléments d'anthropologie générale. *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, 8, p. 14-17.

Trotter, M., Gleser, G. 1951. The effect of ageing on stature. *American Journal of Physical Anthropology*, 9, 3, p. 311-324.

Trotter, M., Gleser, G. C. 1958. A re-evaluation of estimation of stature based on measurements of stature taken during life and of long bones after death. *American Journal of Physical Anthropology*, 16, 1, p. 79-123.

Ulizzi, L., Terrenato, L. 1982. A comparison between the secular trends of stature and of some socio-economic factors in Italy. *Journal of Human Evolution*, 11, 8, p. 715-720.

Van Tiel, B., McFadden, C. 2021. Assessing the maternal risks associated with short stature in ancient Southeast Asia. *International Journal of Osteoarchaeology*, 31, 6, p. 1217-1225.

Vercellotti, G., Piperata, B. A., Agnew, A. M., Wilson, W. M., Dufour, D. L., Reina, J. C., Sciulli, P. W. 2014. Exploring the multidimensionality of stature variation in the past through comparisons of archaeological and living populations. *American Journal of Physical Anthropology*, 155, 2, p. 229-242.

Watts, R. 2011. Non-specific indicators of stress and their association with age at death in Medieval York: using stature and vertebral neural canal size to examine the effects of stress occurring during different periods of development. *International Journal of Osteoarchaeology*, 21, 5, p. 568-576.

Wilson, R. J., Herrmann, N. P., Jantz, L. M. 2010. Evaluation of stature estimation from the database for forensic anthropology. *Journal of Forensic Sciences*, 55, p. 684-689.

Wood, J. W., Milner, G. R., Harpending, H. C., Weiss, K. M. 1992. The osteological paradox: problems of inferring prehistoric health from skeletal samples. *Current Anthropology*, 33, 4, p. 343-370.

Wurm, H. 1986. Die Abnahme körperlicher Belastungen während des Wachstum, eine Teilursache der säkularen Körperhöhenprogressionen und der rezenten Verringerungen von Körperseiten asymmetrien. *Homo*, 35, s. 68-84.

Zeman, T., Kralik, M., Beňuš, R. 2014. History of human stature estimation based on skeletal remains. *The Dolní Věstonice Studies*, 20, p. 171-175.

V. Unhurian

ISSUES OF HUMAN STATURE ESTIMATION IN PHYSICAL ANTHROPOLOGY

Stature is an important biological characteristic for both modern and ancient populations. Combining the analysis of stature with demographic indicators and skeletal pathologies, one can infer the social status of individuals in paleopopulations. Spatio-temporal changes in stature can indicate shifts in adaptation to the environment.

As of today, physical anthropologists use anatomical and mathematical methods to reconstruct stature from skeletal remains. Anatomical is considered more accurate because it integrates all the elements of the skeleton that contribute to human stature into the final formula. The basis of the mathematical method is the statistical calculation of the interdependence between the lengths of individual bones and stature. A large body of studies has shown that long bones (especially those of the lower extremities) correlate best with stature. The mathematical method is less time-consuming than the anatomical method and allows one to calculate an individual's stature from a poorly preserved skeleton. Given this, anthropologists have been intensively developing regression formulas specific to each population for more than a hundred years. The starting point for population-specific formulas is the known height of the sample during life or an anatomically reconstructed stature, which is considered to be as close as possible to the lifetime stature.

The suitability and applicability of anatomical and mathematical methods depends on the study's goals. The anatomical method is often unfeasible due to poor skeletal preservation. Even when suitable skeletons exist, small sample sizes may not represent the whole series. If the aim is osteobiographical research and the skeleton is well-preserved, the anatomical method should be preferred, as it best reflects the individual's lifetime stature. When working with a large number of skeletons of varying preservation, the mathematical method is optimal because it enables a larger sample and, with representative data, offsets individual estimation errors at the average level.

Since it is impossible to develop a universal formula due to differences in body proportions across populations, it is important to identify populations with similar morphological characteristics. It is necessary to understand that identical proportions do not give identical stature, so stature should be given in the ranges specified in each formula. Wide prediction intervals significantly complicate comparisons of paleopopulations and the construction of evolutionary trends, as differences in stature indicators may be statistically insignificant. Therefore, it is worth developing a procedure that can consistently solve the described problems.

Keywords: osteometry; stature; adaptation; secular trends of stature; methods of stature estimation.

Одержано 12.10.2025

УНГУРЯН Вероніка, аспірантка, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Veronika UNHURIAN, PhD student, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0009-0001-0809-1299,
e-mail: verunh@iananu.org.ua.

УДК [572.7:904.5](477.41)”653”

DOI: 10.37445/adiu.2025.04.15

П. Покас†, Т. Рудич

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛ З РОЗКОПОК ДАВНЬОРУСЬКОГО МОГИЛЬНИКА У ЮР’ЄВІ

До наукового обігу введено розширену інформацію стосовно антропологічного складу населення, яке було поховане на могильнику давньоруської доби у Юр’єві.

***Ключові слова**: Середнє Подніпров’я, Юр’єв, доба середньовіччя, давньоруське місто, антропологія, краніологія.*

Вступ. Антропологічні матеріали з могильників міст давньоруської доби почали досліджуватись з кінця XIX ст. На сьогодні науковці мають у своєму розпорядженні інформацію стосовно низки міських серій з різних регіонів Київської Русі, хоча антропологічно ці території представлені досить нерівномірно. Середнє Подніпров’я репрезентовано дещо більшою кількістю серій, аніж інші давньоруські землі. Тим не менш, введення до наукового обігу нового матеріалу з даного регіону збільшує базу даних, що дозволяє перевірити, підтвердити або спростувати наукові гіпотези антропологів, археологів, істориків, а в окремих випадках поставити питання, на які відповіді будуть отримані в майбутньому.

Запропонований в даній статті матеріал давньоруської доби з розкопок могильника у Юр’єві представляє населення південних районів Київської землі. Завершення формування основної території, яка стала політичним центром Давньої Русі, датують другою половиною XI ст. Вважається, що Київська земля була щільно заселеною. Так, за літописними джерелами дослідники налічують одних тільки міст 79 (Толочко 2000, с. 328). На жаль, лише з деяких із них представлена вибірка антропологічного матеріалу. Міста були різними за розмірами та функціональним навантаженням, що дозволяє прогнозувати відмінності у формуванні складу їхнього населення.

Прикордонне розташування Київської землі, яка на півдні межувала зі степовою зоною, де домінували численні та часто не надто дружні кочові племена, робили її стратегічно вразливою саме з південного напрямку. Це визначило необхідність створення кількох оборонних ліній. Однією з них була Пороська. Вздовж лівого берега від витоку до гирла Росі дослідники налічують до 13 давньоруських міст. Одним із найбільших був Юр’єв, який згадується в літописах, починаючи з XI ст. Вважається, що місто було засноване Ярославом Мудрим, мало статус державного, як і більшість міст, що виникали на окраїнах Давньоруської держави та вирішували функції оборони країни від іноземних вторгнень або виконували роль опорних пунктів на території підвладних Русі іншомовних народів (Толочко 2000, с. 416).

Матеріали та методики. У 1981—1983 рр. експедиція ІА НАН України під керівництвом Р. С. Орлова проводила роботи на Замковій горі в центрі сучасного міста Білої Церкви, де низка дослідників саме і локалізували давньоруський Юр’єв (Орлов 1986, с. 334). В північно-східній частині Замкової гори було досліджено фундаменти кам’яного давньоруського храму, який автори розкопок, спираючись на візантійські джерела, вважали присвяченим святому Георгію, та давньоруський християнський могильник (Орлов, Покас 1981; 1982; Орлов, Моця, Покас 1985). Більша частина поховань на могильнику була зорієнтована по лінії Схід-Захід, окремі з них містили інвентар, який автори розкопок датували XI ст. Ця група по-

© П. ПОКАС, Т. РУДИЧ, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

ховань концентрувалася в східній частині розкопу II. Частина з них була перекрита фундаментами апсиди кам'яного храму. Ці поховання представляли ранню частину християнського могильника, який формувався, можливо, біля дерев'яної церкви на Замковій горі. Інша частина поховань, здійснених за християнським обрядом і зорієнтованих вже по осі кам'яного храму, очевидно з'явилися вже після побудови кам'яного храму в кінці XI — початку XII ст. та розміщувалися всередині нього. Одне поховання на думку дослідників може бути віднесено до часів після руйнування кам'яного храму, яке пов'язують з монгольською навалою. Таким чином, могильник на Замковій горі в широких межах датується XI — початком XIII ст., хоча можна говорити про два різні етапи його формування.

Антропологічний матеріал з розкопок могильника досліджував співробітник сектору антропології Інституту археології АН України П. М. Покас в польових умовах. Надалі частина матеріалу, яка збереглася найкраще, була доставлена до антропологічної лабораторії ІА НАН України та поповнила колекції давньоруської доби. Матеріал досліджував П. М. Покас за методиками, прийнятими вітчизняною антропологічною школою (Martin 1927; Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1966). Він визначив вік і стать людей, похованих на могильнику, провів реставраційні роботи, краніологічні виміри черепів, виміри довгих кісток скелета, розрахунок зросту похованих, здійснив попередній краніологічний внутрішньогруповий аналіз серії та порівняльний аналіз із групами давньоруської доби низки слов'янських територій та окремими кочовими серіями. Порівняльного матеріалу, яким на той час міг користуватися дослідник було не багато. Коротка інформація стосовно середніх краніологічних характеристик групи з Юр'єва за низкою ознак та індексів була подана в спільній з археологами-дослідниками статті (Орлов, Моця, Покас 1985). Тривалий час саме вона була єдиним джерелом, яким могли користуватися колеги-антропологи для порівняльного аналізу.

Головною метою пропонованої публікації є, в першу чергу, введення до наукового обігу індивідуальних даних краніологічних вимірів черепів з даного археологічного об'єкту за широкою програмою. Стаття містить також порівняльний міжгруповий аналіз даної вибірки з хронологічно близькими краніологічними матеріалами, кількість яких істотно збільшилася за роки, що минули від першої публікації, та які дозволяють відкоригувати висновки, що були тоді зроблені. Я наважилася обрати саме таку форму подачі тексту, з огляду на те, що в свій час, через декілька років після появи першої публікації (Орлов, Моця, Покас 1985) мала ґрунтовну розмову з П. М. Покасом стосовно його поглядів на антропологічні матеріали з Юр'єва, а надалі, вже після смерті дослідника, частина його напрацювань з цього питання була передана мені Р. С. Орловим.

Антропологічний матеріал з розкопок 1981—83 рр., який походив з поховань, що здійснені за християнських обрядом та пов'язані з церквою святого Георгія, складався з 35 кістяків. З них переважна більшість належала чоловікам, але некрополь не був виключно чоловічим. За археологічними звітами фіксується два жіночих кістяка поганої збереженості з п. 21 та 26, але в останньому випадку визначення статі є під питанням. Ще три кістяка дуже поганої збереженості оглянув П. М. Покас у польових умовах та визначив як такі, що належали жінкам-підліткам? (п. 9, 10), та дитині без уточнення віку (п. 8). Треба відзначити, що три означені поховання походили з розкопу III, що знаходився на віддалені (через площадку) від будівлі храму, але дослідники вважали за можливе відносити їх до могильника біля храму (Орлов, Покас 1981). Поховання були здійснені за християнським обрядом, а в одному з них була присутня пастова намистина. Список антропологічних матеріалів, які частково потрапили до фондів ІА НАН України, а в окремих випадках після визначення статі та віку в польових умовах та були перепоховані, дані в табл. 1.

Вік померлих чоловіків коливався від 15 до 60 років (за визначеннями П. М. Покаса). Наймолодший з похованих у храмі чоловіків мав вік 15—18 років та знаходився у кам'яному саркофазі, що був зорієнтований по лінії храму. З огляду на вік померлого, місце його поховання у храмі було, скоріше за все, пов'язано не стільки з особливими заслугами, скільки з соціальним статусом родини. Середня тривалість життя чоловіків складала 34,5 роки.

Такий статево-віковий склад похованих, серед яких домінували чоловіки, може бути пов'язаним зі специфікою поховальної ділянки, що знаходилася поряд з храмом. Хоча відзначимо, що це може віддзеркалювати і особливості демографічної ситуації у прикордонному місті.

Статевий розподіл людей похованих на могильнику змушує обмежити дослідження саме чоловічою частиною вибірки. Дослідження матеріалу проводилися за різними програмами. В даній статті головний акцент зроблено на опрацюванні краніологічного матеріалу.

Краніологічний матеріал з могильника. Для краніологічних досліджень за станом збереженості виявилась придатною лише частина кісткового матеріалу з поховань на Замковій Горі. Ці виміри проводилися, як вже вказувалося, П. М. Покасом за методиками, прийнятими вітчизняною антропологічною школою (Martin 1927; Алексеев, Дебец 1964). Індивідуальні виміри кістяків подані в табл. 2. Під час опису використовувалися рубрикації Г. Ф. Дебеца (Алексеев, Дебец 1964). Для міжгрупового аналізу — пакет програм Systat.

При всьому бажанні, мені не вдалося сформувати 2 окремі репрезентативні краніологічні вибірки з матеріалів, які б представляли ранній період існування могильника, що передував побудові кам'яного храму, та кістяків з поховань більш пізнього періоду, часу існування кам'яного храму, та орієнтованих по його осі. Головним чином, формуванню двох окремих серій завадила ступінь збереженості антропологічного матеріалу. За такої ситуації ми змушені оперувати сумарною групою, хоча окремі спостереження стосовно ранніх та пізніх поховань все ж вдалося зробити.

Для краніологічних вимірів придатними виявилися 20 чоловічих черепів. Зауважимо, що було розглянуто декілька варіантів формування збірної чоловічої серії. В одному з варіантів вибірки було виключено розміри черепа, який належав чоловікові у віці 15—18 років, оскільки у цьому віці ріст кісток ще не закінчився. Зазвичай антропологи намагаються не включати виміри черепів підлітків до сумарної серії за винятком тих, чиї розміри вкладаються в розмах варіацій вибірки. У нашому випадку виключення даного черепу, індивідуальні виміри якого вписується у варіабельність вибірки, через погану збереженість, практично не впливали на середні характеристики серії. До серії не було залучено також череп з поховання 28, який відносять до часів після руйнування храму, через погану збереженість (з нього можна було зняти лише нечисленні проміри). Виключення цього черепу з серії також не впливає на середні характеристики групи і не відбивається на внутрішньогруповому аналізі. Таким чином, у остаточному варіанті у серію було включено 18 черепів.

Інформація стосовно мінімальних, максимальних вимірів, середні характеристики серії подані в табл. 3.

У середньому вияві серія з Юр'єва характеризується довгою, середньоширокою, середньовисокою черепною коробкою. За формою вона мезокрана (але з тенденцією до доліхокранії).

Лоб широкий, помірно похилий. Обличчя середньошироке на всіх рівнях, середньовисоке за абсолютними розмірами. За верхньолицевим індексом воно відноситься до категорії мезен, але на межі з лептен. Обличчя мезогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Іклові ямки глибокі. Орбіти середньоширокі та середньовисокі за абсолютними розмірами, за орбітним індексом — мезоконхні. Ніс за абсолютними розмірами середньовисокий та вузький, за носовим індексом відноситься до категорії дуже вузьких. Кістки носа виступають сильно, перенісся високе.

У середньому вияві серія з могильника на Замковій Горі у Юр'єві характеризується яскраво означеною європеоїдністю.

Таблиця 1. Наявність матеріалів, стать та вік похованих на християнському могильнику на Замковій горі у Білій Церкві

Table 1. The materials, sex and age of those buried in the Christian cemetery of the Old Rus period on Zamkova Gora in Bila Tserkva

№	Стать	Вік, роки	Наявність кісткових решток
2	Чоловік	20—30	Череп з пошкодженнями
3	Чоловік	25—35	Череп з пошкодженнями
4	Чоловік	18—25	Повний череп, довгі кістки
5	Чоловік	35—45	Повний череп, довгі кістки
7	Чоловік	35—45	Череп з пошкодженнями, гомілкові кістки
8	—	Juvenis	—
9	Жінка	Juvenis	—
10	Жінка	Juvenis	—
11	Чоловік	45—55	Череп з пошкодженнями, довгі кістки
12	Чоловік	35—45	Повний череп, плечова, стегнова кістки
13	Чоловік	Maturus	Склепіння черепа, довгі кістки
14	Чоловік	35—45	Череп з пошкодженнями
15	Чоловік	Maturus	Довгі кістки
16	Чоловік	25—35	Череп з пошкодженнями, довгі кістки
17	Чоловік	25—35	Череп з пошкодженнями, ліктьова кістка
18	Чоловік	40—50	Череп з пошкодженнями, довгі кістки
18б	Чоловік	Maturus	Повний череп
19	Чоловік	15—18	Череп з пошкодженнями, довгі кістки
20	Чоловік	Adultus	Нижня щелепа, плечова кістка
22	Чоловік	40—50	Череп з пошкодженнями, довгі кістки
23	Чоловік	Maturus	Череп з пошкодженнями, стегнова кістка
24	Чоловік	Adultus	Фрагменти черепа
24б	Чоловік	Maturus	Фрагменти склепіння черепа, довгі кістки
25	Чоловік	25—35	Череп з пошкодженнями
26	Чоловік	Adultus	Фрагменти черепа
27	Чоловік	25—35	Череп з пошкодженнями
28	Чоловік	35—45	Фрагменти склепіння черепа, кістки обличчя
29	Чоловік	25—35	Фрагменти черепа, гомілкова кістка
30	Чоловік	22—27	Повний череп, довгі кістки
32	Чоловік	35—45	Повний череп, довгі кістки
33	Чоловік	50—60	Череп з пошкодженнями
X	Чоловік	Adultus	Повний череп

Таблиця 2. Індивідуальні виміри черепів з християнського могильника давньоруської доби на Замковій Горі у Білій Церкві

Table 2. Individual metric data of skulls from the Christian cemetery of the Old Rus period on Zamkova Gora in Bila Tserkva

Ознака	Номер поховання																						
	2	3	4	5	7	11	12	14	16	17	18	18б	X	19	22	23	25	27	28	29	30	32	33
1. Поздовжній діаметр	192	194	179	191	201	—	181	201	—	185	196	190	185	183	195	—	178	177	—	—	188	197	174
8. Поперечний діаметр	—	137	138	137	—	—	140	141	148	135	148	151	140	136	—	138?	—	—	—	—	141	146	144
17. Висотний діаметр b—br	—	139	139	131	139	—	134	143	131	—	—	141	133	—	—	—	—	126	—	—	127	144	—
20. Вушна висота p—br	—	—	114	111	—	—	107	119	112	116	116	117	109	—	—	—	115	111	—	—	111	123	—
5. Довжина основи черепа	—	106	108	107	—	—	105	108	—	—	—	110	105	—	—	—	—	93	—	—	96	104	—
9. Найменша ширина лоба	97	106	98	96	97	92	96	—	—	96	—	106	—	102	—	—	100?	94	—	—	93	101	—
10. Найбільша ширина лоба	—	124	116	114	114	117	127	122	125	117	128	129	119	—	—	—	—	111	—	—	122	115	119
11. Вушна ширина	—	—	121	125	—	—	126	122	125?	—	127	132	132	—	—	—	129	113	—	—	116	123	—
12. Ширина потилиці	102?	118	110	116	—	—	112	111	111	108	114	115	119	—	—	106	—	106	—	—	112	116	111
29. Лобна хорда	107	114	105	106	113	114	105	120	—	109	121	117	110	110	107	—	—	112	—	—	109	113	109
30. Тім'яна хорда	130	134	106	114	116	—	109	120	114	121	122	112	117	108	114	102	106	110	—	—	109	131	109
31. Потилична хорда	93	—	101	100	95	—	94	103	92	90	—	91	89	—	106?	—	—	87	—	—	102	105	—
Висота вигину лоба	21	25	24	22	23	27	26	26	—	30	29	27	24	23	22	—	—	28	—	—	25	23	22
Висота вигину потилиці	22	25	25	31	23	—	27	33	29	28	—	27	26	—	31	—	—	30	—	—	31	32	—
7. Довжина потиличного отвору	—	36	35	34	—	—	36	37	35	—	—	39	37	—	—	—	—	33	—	36	35	35	—
16. Ширина потиличного отвору	—	34	29	31	—	—	32	—	29	—	—	31	33	—	—	—	—	29	—	28	30	30	—
40. Довжина основи обличчя	—	105	106	110	121	—	95	104	35	—	—	108	100	—	—	—	—	99	—	—	94	101	—
43. Верхня ширина обличчя	92,5	115	105	108	106	—	121	128	29	—	—	120	104	—	—	—	109	—	—	—	66	75	—
45. Діаметр вилиць	—	—	130	136	125	—	138	—	—	—	—	142	139	—	—	—	137	—	—	—	124	132	—
48. Верхня висота обличчя	—	70	69	76,5	76	69	72	76	—	69	—	74	71	—	—	—	—	62	71	—	66	75	—
60. Довжина альвеолярної дуги	—	60	59	58	55	—	56	59	58	58?	—	62	59	58	—	—	55	—	57	52	50	62	—
61. Ширина альвеолярної дуги	57	67	65	64	61	—	60	65	61	—	—	69	62	64	—	—	58	—	64	63	61	68	—
55. Висота носа	—	52	51	51	55	54	54	56	—	50	—	54	56	—	—	—	—	42	53	—	52,5	55	—
54. Ширина носа	22	27	24	23	22	—	25	22	25	24	—	26	25	—	—	—	23	22	23	22	23	25	—
51. Ширина орбіти	—	44,5	41,5	41,5	42,5	40	43,5	42	—	41	—	46	42,5	—	—	—	42	—	46	—	41,5	44	—
51a. Ширина орбіти від дакрону	—	—	39	38,5	—	—	40	40	—	—	—	43	39	—	—	—	—	—	43	—	39	40,5	—
52. Висота орбіти	—	31,5	33	32	35	34	33	34	—	37	—	34	34	—	—	—	—	—	33	34	35	32	—
MC. Максиллофронтальна ширина	—	24	21,7	16,9	20	—	20	—	—	—	—	20,9	15,2	—	—	—	—	—	18	—	17,2	20	—

ISSN 2227-4952 (Print), ISSN 2708-6143 (Online). Археологія і давня історія України, 2025, 4 (57)

MS. Максиллофронтальна висота	—	10	9	8,7	9,8	—	11	—	—	—	9,9	7	—	—	—	—	7,8	—	6,7	8,5	—
SC. Симотична ширина	—	13,3	11,5	8,6	8,5	—	10,4	8,2	—	—	11,7	6,8	—	—	—	—	9	—	8,7	11,8	—
SS. Симотична висота	—	6,9	5,1	4,5	6,1	—	3,5	4,6	—	—	6,5	3,8	—	—	—	—	3,2	—	3,7	5,6	—
DC. Дакріальна ширина	—	—	23	20,2	—	—	—	—	—	—	24,3	18,7	—	—	—	—	20,5	—	19,5	23,7	—
DS. Дакріальная висота	—	—	13,5	11,7	—	—	—	—	—	—	15	11,5	—	—	—	—	11,3	—	10,3	13,8	—
32. Кут профілю лоба (nasion)	—	—	81	79	—	—	77	73	—	—	77	74	—	—	—	—	—	—	83	78	—
g—m. Кут профілю лоба (glabella)	—	—	73	66	—	—	68	69	—	—	69	64	—	—	—	—	—	—	74	73	—
Бімалярна хорда	—	104	97	102	97	—	95	—	—	—	109	96	—	—	—	—	—	—	96	99	—
Висота назіона над хордою	—	21	22	18,5	21,5	—	14,5	—	—	—	21,5	14	—	—	—	—	—	—	17,3	17,5	—
77. Назомалярный кут	—	136	131	140	132	—	145	—	—	—	137	147	—	—	—	—	—	—	140	141	—
Зигомаксилярна хорда	84	102	99,5	95	95,5	—	91	—	89	81	105	94	—	84	—	—	100	91	96	95,5	—
Висота субспинальної точки	25	25	28	21,5	23,5	—	19,5	—	24	19	22,5	23	—	21	—	—	21	23	24,5	23	—
Zm. Зигомаксилярний кут	116	128	121	131	127	—	134	—	123	129	133	127	—	126	—	—	134	126	126	128	—
72. Загальний кут обличчя	—	—	81	81	—	—	83	82	—	—	84	81	—	—	—	—	—	—	88	84	—
73. Кут середньої частини обличчя	—	—	88	85	—	—	87	84	—	—	89	83	—	—	—	—	—	—	90	88	—
74. Кут альвеолярної частини	—	—	71	—	—	—	80	78	—	—	78	79	—	—	—	—	—	—	85	80	—
75. Кут нахилу кісток носа	—	—	53	—	—	—	—	51?	—	—	54	38	—	—	—	—	—	—	56	—	—
75.1. Кут випинання носа	—	—	28	—	—	—	—	31?	—	—	32	43	—	—	—	—	—	—	32	—	—
Fc. Глибина іклової ямки	6,5	5,5	4	3	6,9	7	7	4,5	4,5	6	—	6	6,5	2	—	7	3,8	6	7,5	7,1	6,8	—
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	—	127	114	119	—	—	—	—	122	—	—	122	—	—	—	—	—	—	112	130?	—
66. Кутова ширина нижньої щелепи	—	100	—	—	—	106	—	105	105	—	105	—	110	—	—	—	—	—	101	—	—
67. Передня ширина нижньої щелепи	43	—	52	46	45	41	45	48	39	43	42	—	46	—	—	—	44	47	—	45	46	—
68. Довжина щелепи від кутів	—	77	78	72	—	72	—	—	68	75	—	—	73	—	—	—	—	—	71	72	—	—
68 (1). Довжина щелепи від виростків	—	113	117	113	—	109	—	—	109	113	—	—	111	—	—	—	—	—	113	111	—	—
69. Висота симфізу нижньої щелепи	29	32	31	35	34	32	—	—	36	33	31	—	31	—	—	—	31	34	—	31	38	—
69 (1). Висота тіла нижньої щелепи	27	33	31	32	32	31	31	37	34	32	31?	—	32	—	—	—	32	34	31	31	36,5	—
69 (3). Товщина тіла нижньої щелепи	10	14	15	12	11	10	13	14	12	14	12	—	13	—	—	—	11	12	11,5	10,5	15	—
70. Висота гілки щелепи	—	65	60	62	—	57	—	—	62	63	—	—	72	—	—	—	—	—	—	56	70	—
71a. Найменша ширина гілки щелепи	34	34	37	37	36	34	31	37	33	32	—	—	32	—	—	—	—	36	35	35	36	—
79. Кут гілки нижньої гілки	—	116	123	120	—	—	124	—	127	123	—	—	119	—	—	—	—	—	—	127	123	—
C. Кут випинання підборідка	—	70	69	75	60	—	67	—	61	70	—	—	63	—	—	—	62	62	—	76	71	—
Надперенісся (1—6)	4	4	3,5	4,5	5	3	4	5	3	3	4	5	5	3	3	—	4	3	—	3	5	5
Зовнішній потиличний виступ (0—5)	2,5	3	3	3,5	3	—	2	3	2	4	4	4	3,5	1	4	—	3	2	—	2	4	3
Соскоподібні виростки (1—3)	2	2,5	2	2	2,5	2	2	2,5	2	2	2,5	3	2,5	2?	—	—	2	2,5	2	2	3	2

Таблиця 3. Максимальні та мінімальні значення, середні характеристики чоловічих черепів з поховань на християнському могильнику давньоруської доби на Замковій Горі у Білій Церкві

Table 3. Maximum and minimum values mean characteristics of male skulls from the Christian cemetery of the Old Rus period on Zamkova Gora in Bila Tserkva

Ознака за Мартіном	N	Min	Max	M	σ
1. Поздовжній діаметр	18	174	201	188,1	7,41
8. Поперечний діаметр	17	135	151	141,5	5,53
17. Висотний діаметр b—br	12	126	144	135,6	4,41
20. Вушна висота p—br	12	107	123	113,7	4,51
5. Довжина основи черепа	10	93	110	104,2	1,83
9. Найменша ширина лоба	13	93	108	98	4,7
40. Довжина основи обличчя	11	94	121	103,9	7,62
43. Верхняя ширина обличчя	12	92,5	120	106,2	7,06
45. Діаметр вилиць	9	124	142	133,7	6,33
46. Середня ширина обличчя	15	84	108	96,2	7,41
48. Верхняя висота обличчя	14	62	76,5	71,2	6,33
55. Висота носа	14	42	56	52,5	2,25
54. Ширина носа	18	22	27	24,2	1,76
51. Ширина орбіти від mf	14	40	46	42,8	2,06
51a. Ширина орбіти від d	9	38	43	40	2,13
52. Висота орбіти	14	31,5	37	33,7	1,55
32. Кут профілю лоба (nasion)	8	73	83	77,7	2,99
77. Назомалярный кут	9	131	147	138,8	6,02
Zm. Зигомаксилярний кут	15	118	134	127,4	5,15
72. Загальний кут обличчя	8	81	88	83	0,41
75.1. Кут носа	5	38	56	32,8	5,78
Fc. Глибина іклової ямки	18	2	7	5,7	2
Надперенісся (1—6)	22	1	5	3.92	0,6
Зовнішній потиличний виступ (0—5)	19	2	4	3,1	0,7
Соскоподібні виростки (1—3)	19	2	3	2,26	0,34
Передньо-носова ость	16	2	4	3,56	0,6
Індекс					
Черепний	15	70,1	84,8	75,9	4,9
Лицевий	8	51,1	60	54,5	3,72
Орбітний від mf	13	70,8	90,2	78,7	5,57
Носовий	13	39,3	52,3	45,7	4,04
Симотичний	11	33,6	71,7	50,37	10,8
Дакріальний	6	52,8	61,7	58,57	1,86

Внутрішньогруповий краніологічний аналіз. Розміри серії, стан збереженості матеріалу обмежує можливості внутрішньогрупового аналізу із залученням статистичних методів. Для оцінки внутрішньогрупової варіативності ознак та індексів були розраховані середньостатичні відхилення та коефіцієнти варіацій (табл. 3), які порівнювали зі стандартними значеннями для однорідних серій (Алексеев, Дебец 1964, с. 123—127).

За низкою ознак та індексів варіативність у нашій серії є більшою, ніж в однорідних групах. Варто відзначити підвищену варіабельність поздовжнього діаметра черепа, широтних розмірів обличчя на верхньому та середньому рівнях, діаметра вилиць, черепного покажчика, верхньолицьового покажчика, орбітного покажчика, кутів горизонтального профілювання обличчя, кутів випинання кісток носа. Це свідчить на користь неоднорідності серії.

Як ми вже відзначали, в середньому вияві серія відзначається яскраво означеною європеоїдністю. При внутрішньогруповому аналізі фіксуються окремі черепи з дещо послабленим горизонтальним профілюванням обличчя. Ці ознаки не складаються в єдиний комплекс, що дозволив би аргументовано говорити про присутність в групі морфологічних форм з дещо послабленою європеоїдністю. Хоча для об'єктивності варто відзначити, що фіксації таких комплексів може заважати стан збереженості матеріалів.

Як ми писали вище, саме стан збереженості матеріалу не дозволив сформувати дві окремі

вибірки, а саме, з черепів більш ранньої частини могильника та поховань більш пізнього часу. Тим не менш, окремі спостереження стосовно людей похованих на ранньому та пізньому етапі існування могильника зробити можна, тим більше, що в обох групах домінують чоловічі кістяки.

Морфологічно черепи з поховань зорієнтованих по лінії захід—схід та могил зорієнтованих по осі храму близькі між собою. Все ж варто відзначити, що на тлі домінуючої доліхо-мезокранії на могильнику, три черепа, які відрізняються брахікранією, походять з поховань орієнтованих по лінії схід—захід, тобто, відносяться до більш раннього періоду існування некрополя. Вони сконцентровані у східній частині могильника, два з них походять з могил розташованих поряд та можливо належали родичам.

Черепи з високим обличчям, або тенденцією до нього, які саме і надають специфіку вибірці з Юр'єва, присутні як серед людей похованих в могилах зорієнтованих по лінії схід—захід, так і серед поховань зорієнтованих по осі храму. Це говорить на користь того, що антропологічна домінанта більш раннього могильника зберігається і серед населення похованого в межах білокам'яного храму. Але при цьому, як зазначалося, вибірка більш раннього періоду є більш неоднорідною.

За таких обставин об'єднання матеріалів з більш ранньої та більш пізньої груп в одну серію виглядає доцільним. Але варто наголосити, матеріали з більш ранніх поховань, орієнтованих по лінії схід—захід, становлять більшість, а тому саме вони визначають середні характеристики серії. Це варто пам'ятати при міжгруповому аналізі.

Міжгруповий краніологічний аналіз. Міжгруповий порівняльний аналіз проводився в декілька етапів. На першому етапі чоловіча серія з Юр'єва була розглянута у колі груп Правобережжя Середнього Дніпра.

Кількість антропологічних матеріалів давньоруської доби в цьому регіоні є більш представницькою у порівнянні з іншими територіями Київської Русі. У розпорядженні дослідників є матеріали як з сільських поселень, так і міських некрополів. Практично усі популяції давньоруської доби Середнього Подніпров'я є антропологічно неоднорідними за результатами внутрішньогрупових аналізів. Різноманітні варіанти міжгрупового аналізу, з залученням різної кількості серій, які порівнювались за різним набором ознак та індексів, також демонструють неоднорідність та різний напрямок антропологічних зв'язків. Тим не менш, серед популяцій регіону формується досить компактний блок груп, які мають близькі морфологічні характеристики та є близькими статистично. До його складу увійшли переважно сільські серії з могильників Григорівка, Бучак (Козак 2000), хутір Половецький (Зиневич 1967), Козаровичі (Рудич 2022). До них тяжіють і окремі групи з могильників, які вважаються міськими: Княжа Гора — Родень (Алексеева 1973) та Щекавиця у Києві (Козак 2010). Для нас це важливо, бо саме на морфології мешканців села для доби середньовіччя традиційно базуються краніологічні характеристики населення регіонів. Саме на основі вибірок черепів з сільських серій були в свій час сформовані збірні групи з колишніх племінних територій слов'янського світу (Алексеева 1973). На той час це дозволило намітити краніологічну диференціацію східнослов'янського масиву давньоруської доби на міжгруповому рівні, відібрати ознаки та індекси, що лягли в основу типології східних слов'ян давньоруської доби. Цією типологією тривалий час активно користувалися антропологи. Потрібно зазначити, що типологічний підхід зараз практично не використовується при опрацюванні антропологічного матеріалу, його посунули методи багатовимірної статистики. Тим не менш, у багатьох випадках, типологічний підхід дає доволі вагомі результати. Типологія східних слов'ян будується всього на чотирьох ознаках: черепний покажчик, ширина обличчя, носовий індекс та кут кісток носа.

Серія з Юр'єва вкладається в східнослов'янську типологію лише частково. Групу можна спробувати віднести до мезодоліхокранного з середньоширокими обличчям типу східних слов'ян з колишніх полянських територій (за типологією Т. І. Алексеева). За двома іншими типологічно утворюючими ознаками серія з Юр'єва, що має надто вузький та сильно виступаючий ніс, до цього полянського кола не потрапляє. Отже, при пошуку краніологічних аналогій юр'євцям, не варто обмежуватися лише колом місцевих сільських популяцій.

Спочатку група з Юр'єва порівнювалась з людьми, похованими на сільських могильниках Середнього Подніпров'я. Юр'ївська вибірка морфологічно вирізняється від низки сільських серій регіону (Бучак, Григорівка, хутір Половецький, Козаровичі, Миколаївський могильник) пропорціями обличчя та його деталей. Серія Юр'єва є більш вузьконосою та вузьколицею за верхньолицевим покажчиком. Певні морфологічні паралелі в даному регіоні для юр'євців фіксуються хіба що з вибіркою черепів могильника Лука (Рудич 2016a; 2016b). Хоча у зв'язку з цим виникає питання: наскільки люди з останнього є типовими представниками саме сільського населення даного регіону. Могильник Лука розташований недалеко від Білгорода (Білгородки), яка також входила до низки форпостів Київської землі. Морфологічно та статистично населення Луки є неоднорідним, але в середньому вияві воно ближче до вихідців з салтово-маяцького культурного кола (аланської її частини), а особливо до аланів Кавказу римської доби, аніж до слов'янських сільських популяцій Середнього Подніпров'я

(Рудич 2016а). Можливо люди, поховані на могильнику Лука мали коріння в іноетнічних групах.

Віднайти морфологічні аналогії для юр'євців важко також серед мешканців міст Правобережжя Середнього Дніпра. Хоча існують літописні згадки про тимчасове переселення мешканців з Юр'єва до Витачіва (Літопис… 1989, с. 138), середні характеристики чоловічого населення обох цих міст істотно різняться. Вирізняють серію Юр'єва від усіх міських серій регіону саме пропорції обличчя та його деталі.

Другим етапом дослідження став розгляд серії з Юр'єва в більш широкому колі східних слов'ян X—XIII ст. До міжгрупового порівняльного аналізу (в різних його варіантах) були залучені спочатку серії з території України, а надалі групи з інших регіонів Київської Русі. На цьому етапі міжгрупового аналізу використовувався пакет статистичних програм Systat. Було зроблено статистичний аналіз серії з могильника у Юр'єві, з урахуванням розширеного кола ознак (лінійних вимірів, індексів, з залученням кутів профілювання обличчя та кутів кісток носа). Цей аналіз продемонстрував найбільшу з усіх давньоруських серій, морфологічну та статистичну подібність серії Юр'єва до досить територіально далекої вибірки з Василіва на Дністрі (Великанова 1975).

Важливо відзначити, що як юр'євська, так василівська серії географічно представляють південний кордон східнослов'янського світу. При порівняльному міжгруповому статистичному краніологічному аналізі обидві групи локалізуються на краю масиву слов'янських груп України, а також на краю слов'янських серій Східної Європи. Як правило, знаходження серії на кордоні етнічного або культурного масиву може свідчити про те, що у її складі присутні іноетнічні домішки, або вона взагалі сформувалися на іноетнічному субстраті. В принципі, на певні морфологічні аналогії юр'євцям за межами слов'янського масиву вказував ще типологічний підхід.

Потрібно сказати декілька слів про статистично найближчу юр'євцям вибірку з Василіва на Дністрі. Серія з Василіва є напрочуд цікавою, вона походить з кам'яних саркофагів білокам'яного християнського храму, датованого XII ст. (Тимощук 1986, с. 339—340). Антропологічний матеріал з цієї поховальної пам'ятки опрацьовувала М. С. Великанова. Серед кістяків, що знаходилися в храмі переважали чоловічі, що так само, як і у випадку з могильником у Юр'єві, могло відбивати особливості могильника або демографічну ситуацію не стільки в місті, скільки в окремій групі його населення. Кількість чоловічих черепів дозволили М. С. Великановій сформувати краніологічну серію. Дослідниця відзначила, що пропорції обличчя, головним чином верхньолицевий покажчик вибірки, не є типовим для східнослов'янського масиву, тож спробувала пошукати йому аналогії на більш західних територіях. Напрямок пошуків певною мірою обумовило те, що поряд з храмом були знайдені рештки саркофагу зі знаками Рюриковичів на ньому. Було висловлено припущення, що саркофаг, у якому було поховано когось з Рюриковичів, було пізніше винесено з храму (Билецкий 2006; Півоваров 2020). Як добре відомо за писемними джерелами, Рюриковичі мали складну систему шлюбних зв'язків, в тому числі і з представниками різних етнічних груп Європи. Колізія, що в саркофагах храму домінують люди, пов'язані з родиною Рюриковичів або представники їх почту, які могли бути вихідцями з інших територій та етнічних груп, була напрочуд цікава для перевірки. М. С. Великанова, яка попередньо працювала з матеріалом із могильників черняхівської культури Молдови, була добре ознайомлена з європейськими серіями як доби середньовіччя, так і більш раннього часу. На великому за обсягом матеріалі нею були виділені низка покажчиків, які досить добре диференціювали германців, східних, західних та південних слов'ян (Великанова 1975, с. 101). При роботі з матеріалом з Василіва це стало дослідниці у пригоді. Василівська вибірка явно не вкладалася за орбітним та висотним покажчиками в розмах варіацій германців. Дещо краще ці індекси вписувалися в розмах варіацій західних слов'ян. (Великанова 1975, с. 110). Антропологічні паралелі між Василівом та більш західними серіями, які тоді відзначила дослідниця, є цікавої темою, але ми звернемося до неї пізніше. На даному етапі для нас цікавіше те, що М. С. Великанова в пошуках антропологічних аналогів василівцям була змушена вийти за рамки східнослов'янського масиву, хоча сконцентрувала свою увагу лише на територіально більш західних серіях.

Підсумовуючи даний етап аналізу варто відзначити, що групи з Юр'єва та Василіва, які виявляються морфологічно близькими, характеризуються на тлі східнослов'янських серій відносно вузькими за покажчиком обличчями (за рахунок його висоти), різкішим горизонтальним профілюванням обличчя, вузькими носами, що різко виступають. Це змушує нас розширити коло порівняльного матеріалу.

Східний вектор. В межах Східної Європи в хронологічно близький час найближчі аналогії морфологічному комплексу ознак, який характеризує вибірку з Юр'єва, знаходимо в серіях Північного Кавказу (Алексеев 1974). Це стосується спільнот носіїв аланської культури Північного Кавказу, до яких в публікаціях застосовують найменування алани (Дебец 1948; Алексеев 1964; 1974; Герасимова 1986; 1994). На території України аналогії синхронним аланським групам Північного Кавказу має частина населення салтово-маяцької спільно-

ти. Доліхомезокранний, середньошироколиций, з різким горизонтальним профілюванням та сильно виступаючим носом тип, який представляє катакомбні могильники верхів'їв Дона та Сіверського Дінця, (Алексеев 1962; Кондукторова, Сегеда 1987; 1990).

При опрацюванні краніологічного матеріалу було проведено декілька варіантів міжгрупового порівняльного аналізу.

Зрозуміло, що картина за результатами статистичного аналізу може істотно коригуватися залежно від серій, які до нього залучено. Поряд з слов'янськими групами Придніпров'я нами було використано виключно серії салтово-маяцької культури України, в тому числі і ті, в яких бачать саме аланську складову культури, а також групи печенігів, половців, вибірки пов'язані з кочовим та осілим населенням Нижнього Дніпра доби середньовіччя. За таких умов, серія з могильника Юр'єв виявляються максимально близькою саме до груп з могильників Салтів та Дмитрівський. Подібний варіант аналізу міститься в роботі Т. О. Рудич (2019).

Антропологи, між тим, мають у своєму розпорядженні серії як римського часу, так і доби середньовіччя з досить різних територій, які пов'язують з аланським світом. Включення до статистичного аналізу радніших аланських серій (з III—V ст.) добре демонструє істотне різноманіття аланського загалу, але також дуже чітко розмежовує цей загал із східнослов'янським антропологічним масивом. Тут варто відзначити, ще одна середньодніпровська серія з могильника Лука демонструє близькість до аланських серій, але більшою мірою до вибірок III—V ст. Північного Кавказу. На відміну від неї, група з Юр'єва опинилась в колі середньовічних аланів Північного Кавказу та тяжіє до збірної групи з середньовічної Черкесії.

Для ілюстрації, щоб не перевантажувати текст численними варіантами статистичного аналізу, ми відібрали один, але досить показовий.

До варіанту факторного аналізу увійшли серії давньоруської доби з території Правобережної України та аланські групи доби середньовіччя.

До порівняльного аналізу було залучено серії з Середнього Подніпров'я: Бучак, Григорівка (Козак 2000, Козак 2006), Козаровичі (Рудич 2020, с. 78—92), Миколаївський могильник, хутір Половецький (Зиневич 1967), Яблунівка (Орлов, Моця, Покас 1985), Монастирок (Покас 1988), Княжа Гора, Витачів (Алексеева 1973), Лука (Рудич 2016a; 2016b), Київ 1 (об'єднана серія X—XIII ст.: Алексеева 1973), Київ 2 («місто Ярослава»: Рудич 2005), Київ 3 «місто Володимира»: Козак 2010), Київ 4 (Щекавиця: Козак 2010); Київ 5 (збірна серія Подолу: Рудич, Козак 2021). З пам'яток правобережних земель: Галич (Рудич 2011), Зеленче (Рудич 2015, с. 99—108), Возвягель (Рудич 2003), Василів, Бранешти (Великанова 1975), Жванець (Долженко 2020).

Аланський світ в даному варіанті аналізу представляли серії салтівсько-маяцької культури з Салтівського (Алексеев 1962), Дмитрівського (Кондукторова, Сегеда 1990) могильників, а також серії п'яти аланських груп, що репрезентують Північний Кавказ: Гамівської Балки в Краснодарському краї (Герасимова 1994, Алексеев 1974); Мощевої балки VIII—IX ст. у Карачаєво-Черкесії (Герасимова 1986); Дуба-Юрта IX—X ст. у Чечні (Дебец 1948; Алексеев 1964); Зміевська балка X—XII ст. в Північній Осетії (Алексеев 1974); збірна серія з Черкесії, в якій домінують матеріали Адіюха VII—XII ст. (Алексеев, Гохман 1984).

Серії порівнювалися методом головних компонент за низкою таксономічно важливих ознак: черепний індекс, висота черепа, ширина лоба, висота обличчя, ширина обличчя, носовий індекс, орбітний індекс, назомалярний та зигомаксилярний кути горизонтального профілювання обличчя, кут кісток носа.

Після факторизації кореляційної матриці виділилося два головних фактора, у яких навантаження більше за 1. Найбільші навантаження після варімаксної ротації мають за першим фактором: висота черепа, ширина лоба, діаметр вилиць (додатні), черепний індекс, орбітний індекс (від'ємні). Вони розділяють 26,4 % сукупності. За другим фактором найбільші додатні навантаження несе висота обличчя, а від'ємні — назомолярний кут, зигомаксилярний кут, носовий індекс. Вони розділяють 22,3 % сукупності.

За результатами аналізу уся сукупність чоловічих серій була розподілена за навантаженнями двох факторів, а всі групи було вписано у простір головних факторів поліморфізму за факторними навантаженнями на них (рис. 1).

У просторі двох факторів поліморфізму досить чітко розмежовуються слов'янський та аланський масиви. Серія з Юр'єва розташовуються в тій частині факторного поля, де концентруються групи з меншим черепним індексом, більшою висотою та шириною обличчя, яке різкіше профільоване в горизонтальній площині та вужчим носом. Серія з Юр'єва опиняється в оточені низки аланських груп Північного Кавказу.

На даному етапі аналізу для нас важливо підкреслити, що серія з Юр'єва істотно дистанціюється від сільської серії з Середнього Подніпров'я, а також практично від усіх груп давньоруських міст регіону. Єдиною серією давньоруської доби статистично близькою до вибірки з Юр'єва виявляється група з Василіва на Дністрі. Підкреслюємо, що остання також дистанціюється від основного слов'янського масиву та опиняється в колі аланських могильників саме Північного Кавказу.

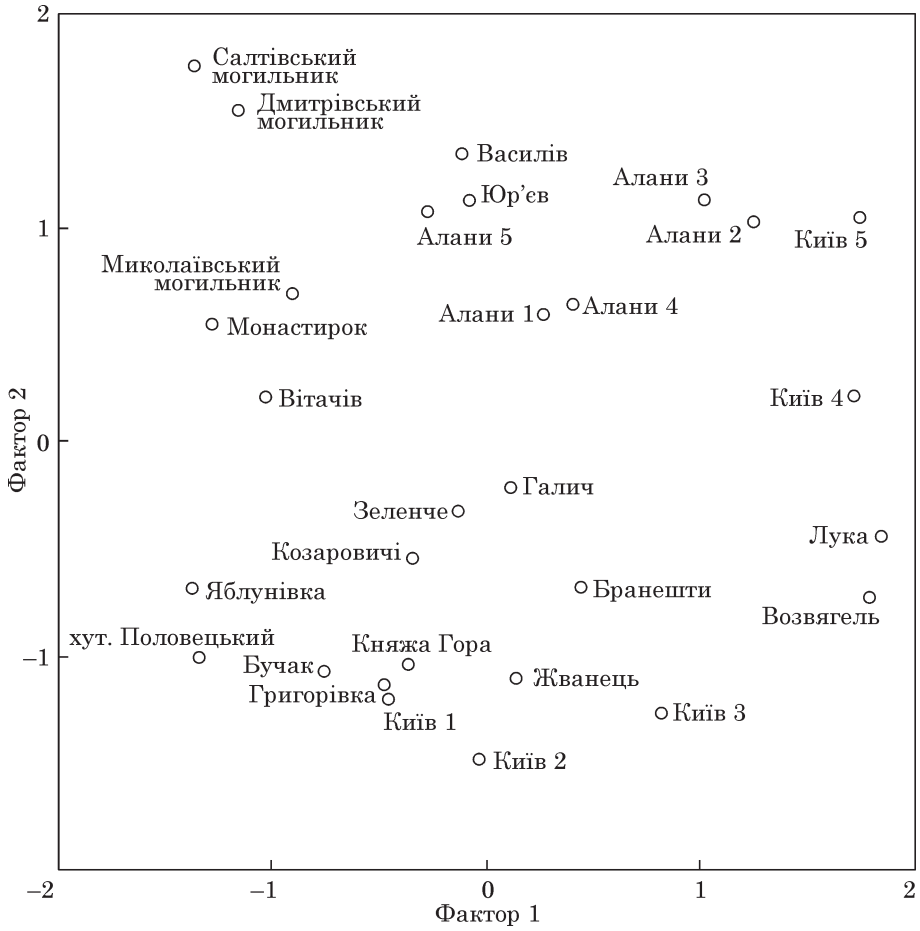

Рис. 1. Результати факторного аналізу чоловічої серії з Білої Церкви в колі хронологічно та територіально близьких груп

Fig. 1. The results of the factor analysis of the male series from Bila Tserkva in the circle of chronologically and geographically close groups

В варіанті аналізу, який ми відібрали для ілюстрації статті, досить чітко видно, що населення з Юр'єва статистично ближче саме до серій пов'язаних з аланськими групами Північного Кавказу, особливо до збірної серії з середньовічної Черкесії.

Західний вектор. В наведеному вищі варіанті аналізу були залучені виключно групи з частини території Східної Європи. Але західний вектор антропологічних зв'язків також варто перевірити, хоча б з огляду на антропологічні паралелі між статистично близькою до Юр'єва вибіркою з Василіва та населенням окремих районів Західної та Південної Європи, які знаходили наші попередники (Великанова 1975, с. 110).

При залучені до аналізу матеріалів по краніології західних та південних слов'ян виникають проблеми в зв'язку із розбіжністю в методиках досліджень, західні серії публікуються без інформації стосовно горизонтального профілювання обличчя та кута носа. Останні ознаки напрочуд важливі для опрацювання матеріалів саме з території Східної Європи, де мали місце впливи окремих степових груп з ослабленими європеоїдними ознаками, що пов'язано з монголоїдними впливами.

У зв'язку з відсутністю інформації про профілювання обличчя у західних краніологічних серіях, ми були змушені вдатися до міжгрупового аналізу з залученням меншої кількості ознак.

У цьому варіанті аналізу серії порівнювалися за такими ознаками: висота черепа, ширина лоба, висота та ширина обличчя, черепний індекс, орбітний індекс, носовий індекс.

У цей варіант аналізу окрім східнослов'янських та аланських серій, які фігурували у попередньому аналізі (рис. 1), були залучені також хронологічно близькі групи західних та південних слов'ян.

Західних слов'ян у цьому варіанті аналізу представляють збірні серії полян польських, вислян, ободритів, поморян, чехів, три збірні серії словаків, збірна серія моравців (Алексеева 1973). Південні слов'яни представлені, на жаль, меншою кількістю серій. Це збірна група хорватів та три групи болгар (північної, центральної та південної Болгарії) (Алексеева 1973). Зазначимо, що збірні серії, дані в роботах Т. І. Алексєєвої, сформовані за допомогою археолога В. В. Сєдова.

Після факторизації кореляційної матриці виділилося два головних фактора, у яких навантаження більше за 1. Найбільші додатні навантаження після варімаксної ротації мають за першим фактором: черепний та орбітний індекси, а від'ємні — висота черепа, ширина лоба, ширина обличчя. Вони розділяють 31,2 % сукупності. За другим фактором найбільші

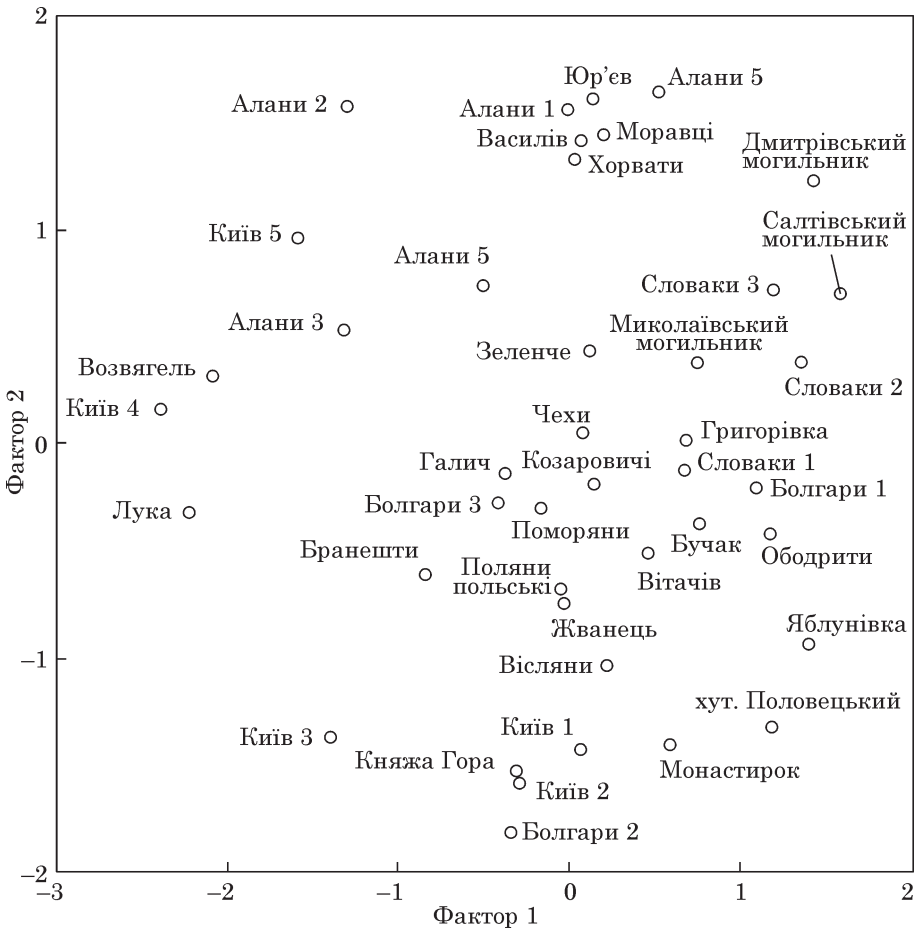

Рис. 2. Результати факторного аналізу чоловічої серії з Білої Церкви в колі хронологічно та територіальних груп Центральної, Південної, Східної Європи

Fig. 2. The results of the factor analysis of the male series from Bila Tserkva in the circle of geographically and chronologically close groups of Central, Southern, Eastern Europe

додатні навантаження несе висота обличчя, а від'ємні — носовий індекс. Вони розділяють 22,4 % сукупності.

За результатами аналізу уся сукупність чоловічих серій була розподілена за навантаженнями двох факторів, а вони були вписані у простір головних факторів поліморфізму за факторними навантаженнями (рис. 2).

Відсутність інформації стосовно профілювання обличчя дається взнаки при аналізі та дещо нівелює картину в середині слов'янського антропологічного загалу. Тим не менш, слов'янський та аланський антропологічні світи навіть при такому малому наборі ознак чітко диференціюються. Диференціюються вони за ознаками, які несуть навантаження за другим фактором: висотою обличчя та шириною носа.

Аланські групи розташовуються у верхній половині факторного поля, для них характерне більш високе обличчя та вужчі носи. Серії з Юр'єва та Василіва також локалізуються в верхній частині факторного поля, де сконцентровані аланські серії. В цій же частині поля, відірвавшись від головного слов'янського масиву, розташовані також дві збірні слов'янські групи, а саме хорватів та моравців.

Обговорення результатів міжгрупового аналізу. Група з Юр'єва за результатами різних варіантів статистичного аналізу дистанціюється від середньодніпровського антропологічного загалу давньоруської доби. Те, що в змішаній групі з Юр'єва може домінувати аланський компонент, який саме і забезпечує статистичну подібність з серіями Північного Кавказу, цілком може вписуватися в історичні реалії.

Алани тривалий час були присутні на значних обширах не тільки Північного Кавказу, але й Північного Причорномор'я, причому на досить значних територіях. Про це свідчать писемні джерела, археологічні матеріали (Алемань 2003; Ковалевская 1981, с. 224—229; 1984; Плетнева 1981, с. 62—75; Бубенок 1997; 2001; 2004). Певну інформацію несе і топонімика, хоча це джерело не завжди чітко датується. Назва Яський брід (Торг) фіксується у списку «градів всіх руських дальніх та ближніх», який вміщений у Воскресенському літописі, але це джерело датується XIV ст. (Крип'якевич 1999, с. 55).

Алани (яси) часто згадуються на сторінках давньоруських літописів (Літопис… 1989, с. 38, 176, 177, 198, 313, 314, 316, 321, 330, 362). На окремих відрізках історії можна говорити про протистояння аланських груп зі слов'янами. Перші згадки про ясів пов'язані з військовими діями проти них Святослава у 965 р. (Літопис... 1989, с. 38). В XI ст. Тмутараканське давньоруське князівство знаходилося на Таманському півострові поблизу земель західнокавказьких

аланів-ясів. Надалі руські князі та алани часто виступали в якості союзників при боротьбі з половцями, в низці випадків ці союзи закріплювалися шлюбами. У 1116 р. алано-руський союз був скріплений шлюбом Ярополка Володимировича з аланкою. Зафіксовані шлюби з аланками як у суздальських Мономаховичів, так і в Ольговичів. Яси також згадуються на службі в руських князів (Войнович 2000, с. 385; Бубенок 1997, с. 114—126).

У зв'язку з Юр'євом нам цікавий такий сюжет. Новгородський літопис вказує, що «Ярослав ходив на ясів та взяв їх» (ПСРЛ 1848, с. 116). Більш розширену інформацію наводить В. М. Татищев, який оперував джерелами, які на сьогодні не збереглися. Він пише: «Ярослав поселив ясів на р. Рось, де незадовго до цього були засновані міста Корсунь, Богуслав, Юр'єв. Саме таким шляхом Русь постійно намагалася убезпечити свої південні кордони від набігів кочовиків» (Татищев 1963, с. 350).

З міграціями північнокавказького населення на Правобережжя Дніпра археологи пов'язували курганний могильник XI—XII ст. біля с. Яблунівка на Росі (Орлов, Моця, Покас 1985, с. 55—56). На цьому могильнику вони знаходили окремі археологічні паралелі з Змійським катакомбним могильником на Кавказі. Базуючись саме на археологічних знахідках, дослідники вважають за можливе говорити про контакти слов'ян в зоні Поросся з алано-яськими (Моця 2000, с. 502).

У нашому випадку морфологічно та статистично близьким до аланського кола виявляється група людей, що була похована за християнською традицією біля кам'яного храму на Замковій горі у Юр'єві, а частково і у ньому. В якості кого ці люди могли бути присутні у місті та поховані в досить престижному місці? Слушною виглядає думка, яку озвучив ще В. М. Татищев, що вони були тут потрібні для оборони південних кордонів Київської Землі. У нашому випадку це стосується захисту пороської оборонної лінії.

Алани були доброю легкою кіннотою і в цій ролі їх цінували на просторах Євразії багато володарів, починаючи від візантійських імператорів і до Чингізидів (Бубенок 2004). В цій якості вони могли бути особливо корисні на межі давньоруської держави та Степу. Висловлювалися також думки, що алани мали досвід контролю над торгівельними шляхами та бродами в регіоні Кавказу (Бубенок 1997).

У цьому випадку було б цікаво проаналізувати кістки на наявність комплексу вершника. П. М. Покас при попередньому огляді в полі та подальшій роботі з колекцією зафіксував наявність травм на кістках, причому досить значний відсоток (до 30 %). Він зафіксував їх у 6 з 19 придатних для дослідження кістяках (13, 18, 23, 30, 32). На сьогодні, базуючись на характері травм, можна було б спробувати вирішити питання про можливі уподобання похованих при виборі військової спеціалізації. Так, на кордоні з степом вершники були б доречні, але можливі і інші спеціалізації. На жаль, більшість остеологічного матеріалу з Юр'єва була або у поганому стані, або досліджувалася в полі та була перепохована.

Алани (принаймні значна їх частина) прийняли християнство раніше, аніж була хрещена Русь. Це певною мірою диктувало відношення до них як руських князів, так і візантійських імператорів. Остання згадка про аланського єпископа із Трапезунда датується XV ст. Принаймні частина аланів дотримувалися візантійського обряду (Бубенок 2001, с. 15—36; 2004).

Тобто, від більшості кочових груп степу, які вважаються тюркомовними, ясів відділяла як мова (бо алани належали до іраномовних народів), так і віра, бо принаймні частина їх були християнами. На кордоні з тюркомовним та язицьким світом степу на службі в християнських правителів саме такі воїни були напрочуд доречні.

Юр'єв та Василів (на Дністрі) були в певний час форпостами, в одному випадку Київської, а в іншому випадку Теребовлянської Землі. Окрім того, Юр'єв був єпископським центром, а стосовно Василіва, то існує припущення, що він був церковно утворюючим центром. Хоча згадки про присутність у ньому єпископської кафедри не збереглися, але наявність у ньому кам'яного християнського храму наводить на такі роздуми (Пивоваров 2020, с. 66).

Поширена думка, що церква святого Георгія в Юр'єві була висвячена на честь небесного покровителя Ярослава Мудрого (Орлов, Моця, Покас 1985). Можливо існував також і певний розрахунок, що образ святого Юрія-Вершника буде імпонувати степовикам, як християнам, так і тим, яких розраховували навернути до християнства у майбутньому.

У наукових статтях байки переповідати не прийнято, але у цьому випадку зробимо виключення для старої оповідки. Свого часу в царській Росії для нагородження солдат-мусульман Георгієвська медаль була відчеканена без зображення святого Георгія. Якось таку нагороду вручили групі солдат із Кавказу, — представникам народу, який не дуже давно прийняв мусульманство й ідеї та традиції останнього ще не укорінилися в їх свідомості. Нагороджені були дещо розчаровані дизайном медалі, прозвучала фраза: «З джигітом хочемо».

Алани-християни, окрім всього іншого, могли виступати прикладом для представників кочових груп, які були язичниками, що можна бути гарними воїнами, чудовими вершниками, але при цьому й християнами.

Декілька слів стосовно західного вектору статистичних зв'язків групи з Юр'єва та Василіва (на Дністрі). Статистичний аналіз продемонстрував, що хронологічно близькі їм збір-

ні групи хорватів та моравців, відділяються від основного масиву слов'янських серій та опиняються серед аланського масиву. Це може віддзеркалювати те, що формування хорватського та частини моравського масивів проходило за участі іранського компоненту, який походив з степів Північного Причорномор'я. Цю тему піднімали археологи та лінгвісти. Останні у зв'язку з існування у хорватів, сербів та у верхньолужицькому діалекті фрикативної «г», що на думку В. І. Абаєва було наслідком прямих тривалих контактів з іраномовним населенням. Племінну назву хорватів також намагаються пов'язати з іранськими мовами (Сєдов 1979, с. 661; 2005). Фізичний тип людини змінюється у часі дуже повільно, тому, якщо контакти цих слов'янських груп з іранцями проходили в першій половині I тис. н. е., то на час X—XIII ст. іранська компонента цілком могла добре читатися у морфології, особливо якщо вона була домінуюча. Саме це може забезпечити таку статистичну картину, яка відбиває антропологічні контакти між іраномовними та окремими слов'янським групами.

Надалі цю картину може зробити більш чіткою, або, навпаки, більш складною, результати генетичного аналізу.

Антропологічні матеріали з Юр'єва дають багато інформації, але й ставлять багато запитань. В межах Київської землі фіксується досить суттєва кількість могильників, на яких поховані люди, що не були пов'язані генетично з місцевими сільськими мешканцями. Літопис згадує про переміщення сюди вихідців з західнослов'янських територій, а також населення з інших східнослов'янських земель (Літопис... 1989, с. 89). Прикладом такого переміщення є відкритий нещодавно балтійський могильник в Пороссі (Івакін, Баранов, Дяченко 2022). Частина людей тут була похована зі зброєю. Балтська присутність антропологічно фіксується в Києві (Рудич 2014, с. 135). Варяги постійно фігурують в давньоруських літописах у зв'язку з їх присутністю в Середньому Подніпров'ї. Фізична присутність аланів проявляється в Юр'єві.

Така строкатість населення може висвітлювати нестачу демографічного потенціалу саме корінного населення регіону для реалізації планів представників правлячої династії, бажання використати для оборони кордонів професіоналів, але можливо вона була наслідком певної недовіри, яка могла існувати між окремими представниками династії Рюриковичів та місцевим населенням.

Висновки. Антропологічний матеріал з поховань на християнському могильнику давньоруської доби на Замковій горі у Білій Церкві, ще раз свідчить про строкатість міського населення Середнього Подніпров'я. Чоловіча група з Юр'єва є антропологічно неоднорідною, але в ній чітко викристалізовується домінанта, що фіксується як в ранній, так і в більш пізній вибірці черепів з могильників. При цьому більшою неоднорідністю характеризується вибірка з ранніх поховань.

Від серій Середнього Подніпров'я, які представляють вибірки сільського населення регіону та розглядаються в якості представників автохтонного населення, група з Юр'єва морфологічно та статистично відрізняється істотно. Це фіксується і при порівнянні з матеріалами з інших міських могильників регіону.

З серій давньоруської доби з території розселення східних слов'ян до вибірки з Юр'єва близькою морфологічно та статистично виявляється група з поховань у Василіві (на Дністрі). При розширені кола порівняльного матеріалу серія з Юр'єва морфологічно та статистично виявляється близькою до низки аланських груп Кавказу доби середньовіччя, особливо близькою їй виявляється серія з Черкесії.

Можливо у випадку з вибіркою з Юр'єва, ми маємо справу з групою аланів, що була за часів Ярослава Мудрого виведена на цю територію та могла знаходитися на службі в київських князів. Алани як гарні воїни були цілком доречні на кордоні з степовим світом для захисту Пороської оборонної лінії. Серія з Юр'єва є змішаною, але населення, яке має антропологічні аналогії з Кавказу присутні як в похованнях раннього, так і пізнього періоду існування могильника. Частина аланів прийняла християнство раніше, аніж була хрещена Русь. Надалі вони дотримувалися візантійського обряду, тож поховання аланів на християнському могильнику біля та в середині християнського храму цілком можливе.

Треба відзначити, що матеріали з одного поховального об'єкту навряд репрезентують усе населення давньоруської доби з Юр'єва. Наприклад, у Києві цього періоду вибірки з різних могильників міста демонструють різний напрямок антропологічних зв'язків.

ЛІТЕРАТУРА

Алексєєв, В. П. 1962. Антропологія Салтівського могильника. *Матеріали з антропології України*, 2, с.48-67.

Алексеев, В. П. 1964. Краниологические типы средневекового населения Северного Кавказа. В: Нестурх, М.Ф. (ред.). *Современная антропология*. Москва: МГУ, 208-217.

Алексеев, В. П. 1966. *Остеометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Алексеев, В. П. 1974. *Происхожденин народов Кавказа (краниологическое исследование)*. Москва: Наука.

Алексеев, В. П., Гохман, И. И. 1984. *Антропология азиатской части СССР*. Москва: Наука.

Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Алексеева, Т. И. 1973. *Этногенез восточных славян*. Москва: МГУ.

Алеманъ, А. 2003. *Аланы в древних и средневековых письменных источниках.* Москва: Менеджер.

Билецкий, С. В. 2006. Кто погребен в Василевском саркофаге. В: Кашкин, А. В. (ред.). *Археология Верхнего Поволжья (к 80-летию К. И. Костомарова).* Москва: ИА РАН, с.68-91.

Бубенок, О. Б. 1997. *Ясы и бровники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII вв.).* Киев: Логос.

Бубенок, О. 2001 *Поширення християнство серед аланів Північного Причорномор'я. Східний світ*, 1, с. 15-36.

Бубенок, О. Б. 2004. *Аланы-асы в Золотой Орде (XIII—XV вв.).* Киев: Істина.

Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.

Войнович, Л. 2000. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.).* Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.

Герасимова, М. М. 1986. Краниология могильника Мощевая Балка. *Археологические открытия на новостройках*, 1, с. 204-213.

Герасимова, М. М. 1994. Палеоантропология Северной Осетии в связи с проблемой происхождения осетин. *Этнографическое обозрение*, 3, с. 51-62.

Герасимова, М. М., Рудь, Н. М., Яблонский, Л. Т. 1987. *Антропология античного и средневекового населния Восточной Европы*. Москва: Наука.

Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая: новая серия, 4. Москва; Ленинград: АН СССР.

Долженко, Ю. В. 2014. Антропологічний склад давньоруського Чернігова. В: Потехіна, І. Д. (ред). *Історична антропологія та біоархеологія України*, 1, с. 49-84.

Долженко, Ю. В. 2020. Могильник XII—XIII ст. Жванець на Дністрі за даними краніології. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*, 31 (70), 1, с. 134-143.

Дяченко, В. Д. 1993. Антропологічний склад Києва і його околиці. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ*. Київ: Наукова думка, с. 151-166.

Зиневич, Г. П. 1967. *Очерки палеоантропологии Украины*. Киев: Наукова думка.

Івакін, В., Баранов, В., Дяченко, Д. 2022. Середньовічні старожитності балтів у Пороссі. В: Гершкович, Я., Гречко, Д. (ред.). *Археологія України за роки незалежності.* Київ: ІА НАН України, с. 349-354.

Ковалевская, В. Б. 1981.Северный Кавказ в X—XIII вв. В: Плетнева, С.А. (ред.). *Степи Евразии в епоху средневековья. Археология ССР.* Москва: Наука, с.224-225.

Ковалевская, В. Б. 1984. *Кавказ и аланы.* Москва: Наука.

Козак, А. Д. 2000. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучак). В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология*. 2. Москва: Новый сад, с.243-260.

Козак, А. Д. 2005. Древнерусское население Григоровки по материалам могильника. В: Петрашенко, В. А. *Древнерусское село по материалам поселений у с. Григорова.* Киев: Академпериодика.

Козак, О. Д. 2010. *Кияни княжої доби*. Київ: Академперіодика.

Кондукторова, Т. С., Сегеда, С. П. 1987. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей из Маяцкого VIII—IX вв. н. э. *Вопросы антропологии*, 78, с. 69-82.

Кондукторова, Т. С., Сегеда, С. П. 1990. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей Салтово-Маяцкой культуры из села Дмитриевское. *Вопросы антропологии*, 84, с. 94-105.

Крип'якевич, І. 1999. *Галицько-Волинське князівство.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Літопис… 1989. *Літопис Руський за Іпатським списком*. Переклав Махновець, Л. Київ: Дніпро.

Моця, О. П. 2000. Етнічний склад населення давньоруських земель. В: Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України*. 3. Київ: Поліграфкнига, с. 497-505.

Моця, О. П., Покас, П. М. Яблунівські кургани: хронологія та етнічна приналежність населення. *Археологія*, 2, с. 62-72.

Орлов, Р. С. Юрьев. В: Артеменко, И. И.(ред.). *Археология Украинской ССР.* 3. Киев: Наукова думка, с. 334-337.

Орлов, Р. С., Покас, П. М. 1981. *Отчет о работе Белоцерковской экспедиции в 1981 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/27.

Орлов, Р. С., Покас, П. М. 1982. *Отчет о работе Белоцерковской экспедиции в 1982 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/8.

Орлов, Р. С., Моця, М. П., Покас, П. М. 1985. Исследование летописного Юрьева на Роси и его окрестностей. В: Толочко, П. П. (ред.). *Земли Южной Руси в IX—XIV вв*. Киев: Наукова думка, с. 30-62.

Пивоваров, С. 2000. *Літописний Василів у Середньому Подністров'ї.* Київ: Фенікс.

Плетнева, С. А. 1981. Салтово-Маяцкая культура. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР*. Москва: Наука, с. 62-75.

Покас, П. М. 1988. Антропологическая характеристика погребений. В: Максимов, Е. В., Петрашенко, А. В. *Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре*. Киев: Наукова думка, с. 136-138.

ПСРЛ 1848. *Полное собрание Русских летописей*. IV: Новгородская летопись. Санкт-Петербург: Э. Прац.

Рудич, Т. О. 2003. Антропологічний склад населення північних районів України X—XIII ст. (правий берег Дніпра). *Vita antiqa*, 5—6, с. 202-214.

Рудич, Т. О. 2005. Антропологічні матеріали з розкопок могильника давньоруської доби по вул. К. Паторжинського, 14. *Археологічні відкриття в Україні 2003—2004 рр.*, с. 420-424.

Рудич, Т. А. 2011. К вопросу об антропологическом составе населения древнерусского города (по материалам из раскопок Галича). *Вестник антропологи*, 19, с. 182-200.

Рудич, Т. О. 2014. *Населення Середнього Подніпров'я I—II тисячоліття за матеріалами антропології.* Київ: ІА НАН України.

Рудич, Т. О. 2015. Антропологічний матеріал з давньоруського могильника Зеленче. *Археологія*, 1, с. 99-108.

Рудич, Т. О. 2016a. Антропологічний матеріал з могильника давньоруської доби Лука (Кучар). *Археологія*, 1, с. 42-52.

Рудич, Т.О. 2016b. Антропологічна колекція з могильника Лука, фондів ІА НАН України. Археологія і давня історія України, 1 (16), с. 150-160.

Рудич, Т. О. 2019. Кочова складова населення Середнього Подніпров'я (Правобережжя) давньоруської доби за матеріалами антропології. *Археологія*, 4, с. 39-47.

Рудич, Т. О. 2020. Антропологічний матеріал із розкопок могильника давньоруської доби біля с. Козаровичи. В: Потєхіна, І. Д. (ред.). *Історична антропологія та біоархеологія України*. 2: Від трипілля до козаччини. Київ: ІА НАН України, с. 78-91.

Рудич, Т. О., Козак, О. Д. 2021. Населення київського Подолу давньоруської доби. *Археологія*, 2, с. 63-79.

Седов, В. В. 1979. *Происхождение и ранняя история славян*. Москва: Наука.

Седов, В. В. 2005. *Славяне. Древнерусская народность*. Москва: Знак.

Татищев, В. Н. 1963. *История Российская*. Москва; Ленинград: Наука.

Тимощук, Б. А. 1986. Васильев. В: Артеменко, И. И. (ред.) *Археология Украинской ССР*. 3. Киев: Наукова думка, с. 339-340.

Толочко, П. П. Давньоруське місто. В: Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України*. 3. Київ: Поліграфкнига, с. 410-417.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena: Fisher.

REFERENCES

Aleksieiev, V. P. 1962. Antropolohiia Saltivskoho mohylnyka. *Materialy z antrpolohii Ukrainy*, 2, s.48-67.

Alekseev, V. P. 1964. Kraniologicheskie tipy srednevekovogo naseleniia Severnogo Kavkaza. In: Nesturkh, M.F. (red.). *Sovremennaia antropologiia*. Moskva: MGU, 208-217.

Alekseev, V. P. 1966. *Osteometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii*. Moskva: Nauka.

Alekseev, V. P. 1974. *Proiskhozhdenien narodov Kavkaza (kraniologicheskoe issledovanie)*. Moskva: Nauka.

Alekseev, V. P., Gokhman, I. I. 1984. *Antropologiia aziatskoi chasti SSSR*. Moskva: Nauka.

Alekseev, V. P., Debecz, G. F. 1964. *Kraniometriya. Metodika antropologicheskix issledovanij*. Moskva: Nauka.

Alekseeva, T. I. 1973. *Etnogenez vostochnykh slavian*. Moskva: MGU.

Aleman', A. 2003. *Alany v drevnikh i srednevekovykh pismennykh istochnikakh*. Moskva: Menedzher.

Biletskii, S. V. 2006. Kto pogreben v Vasilevskom sarkofage. In: Kaskin, A. V. (red.) *Arkheologiia Verkhnego Povolzhia (k 80-letiiu K. I. Kostomarova)*. Moskva: IF RAN, s.68-91.

Bubenok, O. B., 1997. *Iasy i brodniki v stepiakh Vostochnoi Evropy* (VI — nachalo XIII vv.). Kiev: Logos.

Bubenok, O. 2001 Poshyrennia khrystyianstvo sered alaniv Pivnichnoho Prychornomor'ia. *Skhidnyi svit*, 1, s. 15-36.

Bubenok, O. B. 2004. *Alany-asy v Zolotoi Orde (XIII—XV vv.)*. Kiev: Istina.

Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologiya Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechiia*. Moskva: Nauka.

Voinovych, L. 2000. *Kniazivski dynastii Skhidnoi Yevropy (kinets IX — pochatok XVI st.)*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy.

Gerasimova, M. M. 1986. Kraniologiia mogilnika Moshchevaia Balka. *Arkheologicheskie otkrytiia na novostroikakh*, 1, s. 204-213.

Gerasimova, M. M. 1994. Paleoantropologiia Severnoi Osetii v sviazi problemoi proiskhozhdeniia osetin. *Etnograficheskoe obozrenie*, 3, s. 51-62.

Gerasimova, M. M., Rud, N. M., Iablonskii, L. T. 1987. *Antropologiia antichnogo i srednevekovogo naselniia Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka.

Debecz, G. F. 1948. *Paleoantropologiya SSSR*. Trudy Instituta ėtnografii im. N. N. Mikluho-Maklaja: novaya seriya, 4. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Dolzhenko, Yu. V. 2014. Antropolohichnyi sklad davnoruskoho Chernihova. In: Potiekhina, I. D. (red.). *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, 1. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 49-84.

Dolzhenko, Yu. V. 2020. Mohylnyk XII—XIII st. Zhvanets na Dnistri za danymy kraniolohii. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Istorychni nauky*, 31 (70), 1, s. 134-143.

Diachenko, V. D. 1993. Antropologichnyi sklad Kyiva i yioho okolytsi. In: Tolochko, P. P. (red.). *Starodavniyi Kyiv*. Kyiv: Naukova dumka, s. 151-166.

Zinevich, G. P. 1967.*Ocherki paleoantropologii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Ivakin,V., Baranov, V., Diachenko, D. 2022. Serednovichni starozhytnosti baltiv u Porossi. In: Hershnovych, Ya., Hrechko, D. (red.). *Arkheolohiia Ukrainy za roky nezalezhnosti*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 349-354.

Kovalevskaia, V. B. 1981. Severnyi Kavkaz v X—XIII vv. In: Pletneva, S. A. (red.). *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia. Arkheologiia SSR*. Moskva: Nauka, s. 224-225.

Kovalevskaia, V. B. 1984. *Kavkaz i alany*. Moskva: Nauka.

Kozak, A. D. 2000. Novye materialy iz srednevekovyh slavyanskix mogilnikov Podneprovya (Grigorovka, Buchak). In: Alekseeva, T. I. (red.). *Narody Rossii: ot proshlogo k nastoyashhemu. Antropologiya*. 2. Moskva: Staryi Sad, s.243-260.

Kozak, A. D. 2005. Drevnerusskoe naselenie Grigorovki po materialam mogilnika. In: Petrashenko, V. A. *Drevnerusskoe selo po materialam poselenij u s.Grigorovka*. Kyiv: Akademperiodyka.

Kozak, O. D. 2010. *Kyiany kniazhoi doby*. Kyiv: Akademperiodyka.

Konduktorova, T. S., Segeda, S. P. 1987. Kraniologicheskaia i odontologicheskaia kharakteristika liudei iz Maiatskogo VIII—IX vv. n. e. *Voprosy antropologii*, 78, s. 69-82.

Konduktorova, T. S., Segeda, S. P. 1990. Kraniologicheskaia i odontologicheskaia kharakteristika liudei Saltovo-Maiatskoi kultury iz sela Dmitrievskoe. *Voprosy antropologii*, 84, s. 94-105.

Kryp'iakevych, I. 1999. *Halytsko-Volynske kniazivstvo*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy.

Litopys… 1989. *Litopys Ruskyi za Ipatskym spyskom*. Translation Makhnovets, L. Kyiv: Dnipro.

Motsia, O. P. 2000. Etnichnyi sklad naselennia davnoruskykh zemel. In: Tolochko, P. P.(red.). *Davnia istoriia Ukrainy*. 3. Kyiv: Polihrafknyha, s. 497-505.

Motsia, O. P., Pokas, P. M. Yablunivski kurhany: khronolohiia ta etnichna prynalezhnist naselennia. *Arkheolohiia*, 2, s. 62-72.

Orlov, R. S. Iurev. In: Artemenko, I. I.(red.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. 3. Kiev: Naukova dumka, s. 334-337.

Orlov, R. S., Pokas, P. M. 1981. *Otchet o rabote Belotserkovskoi ekspeditsii v 1981 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/27.

Orlov, R. S., Pokas, P. M. 1982. *Otchet o rabote Belotserkovskoi ekspeditsii v 1982 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/8.

Orlov, R. S., Moczya, M. P., Pokas, P. M. 1985. Issledovanie letopisnogo Yureva na Rosi i ego okrestnostej. In: Tolochko, P. P. (red.). *Zemli Yuzhnoj Rusi v IX—XIV vv*. Kiev: Naukova dumka, s. 30-62.

Pyvovarov, S. 2000. *Litopysnyi Vasyliv u Serednomu Podnistrov'i*. Kyiv:Feniks.

Pletneva, S. A. 1981. Saltovo-Maiatskaia kultura. In: Pletneva, S. A. (red.). *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia. Arkheologiia SSR*. Moskva: Nauka, s. 62-75.

Pokas, P. M. 1988. Antropologicheskaya xarakteristika pogrebeni. In: Maksimov, E. V., Petrashenko, A. V. *Slavyanskie pamyatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnepre*. Kiev: Naukova dumka, s. 136-138.

PSRL 1848. *Polnoe sobranye Russkykh letopysei*. IV: Novgorodskaia letopis. Sankt-Peterburg: E. Prats.

Rudych, T.O. 2003. Antropolohichnyi sklad naselennia pivnichnykh raioniv Ukrainy X—XIII st. (pravyi bereh Dnipra). *Vita antiqa*, 5—6, s. 202-214.

Rudych, T. O. 2005. Antropolohichni materialy z rozkopok mohylnyka davnoruskoi doby po vul. K.Patorzhynskoho, 14. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2003—2004 rr.*, s. 420-424.

Rudych, T. O. 2008. Do pytannia pro antropolohichnyi sklad naselennia Livoberezhnoi Ukrainy davnoruskoi doby (za materialamy mohylnyka na okolytsi m. Pereiaslava-Khmelnytskoho. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 20, s. 96-103.

Rudych, T.A. 2011. K voprosu ob antropoloicheskom sostave naseleniya drevnerusskogo goroda (po materialam iz raskopok Galicha). *Vestnik antropologii*, 19, s. 182-200.

Rudych, T.O. 2014. *Naselennia Serednoho Podniprov'ia I—II tysiacholittia za materialamy antropolohii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Rudych, T. O. 2015. Antropolohichnyi material z davnoruskoho mohylnyka Zelenche. *Arkheolohiia*, 1, s. 99-108.

Rudych, T. O. 2016a. Antropolohichnyy material z mohyl'nyka davn'orus'koyi doby Luka (Kuchar). *Arkheolohiia*, 1, s. 42-52.

Rudych, T. O. 2016b. Antropolohichna kolektsiya z mohyl'nyka Luka, fondiv IA NAN Ukrainy. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*, 1 (16), s. 150-160.

Rudych, T.O. 2019. Kochova skladova naselennya Seredn'oho Podniprov'ya (Pravoberezhzhya) davn'orus'koyi doby za materialamy antropolohiyi. *Arkheolohiia*, 4, s. 39-47.

Rudych, T. O. 2020. Antropolohichnyi material iz rozkopok mohylnyka davnoruskoi doby bilia s. Kozarovychy. In: Potiekhina, I. D. (red.). *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*. 2: Vid trypillia do kozachchyny. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 78-91.

Rudych, T. O., Kozak, O. D. 2021. Naselennya kyyivs'koho Podolu davn'orus'koyi doby. *Arkheolohiya*, 2, s. 63-79.

Sedov, V. V. 1979. *Proiskhozhdenie i ranniaia istoriia slavian*. Moskva: Nauka.

Sedov, V. V. 2005. *Slaviane. Drevnerusskaia narodnost*. Moskva: Znak.

Tatishchev, V. N.1963. *Istoriia Rossiiskaia*. Moskva; Leningrad: Nauka.

Timoshchuk, B. A. 1986. Vasilev. In: Artemenko, I. I. (red.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. 3. Kiev: Naukova dumka, s. 339-340.

Tolochko, P. P. Davn'orus'ke misto. In: Tolochko, P. P. (red.). *Davnya istoriya Ukrayiny*. 3. Kyiv: Polihrafknyha, s. 410-417.

Martin R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena: Fisher.

P. Pokas, T. Rudych

ANTHROPOLOGICAL MATERIAL FROM THE EXCAVATIONS OF THE OLD RUS BURIAL GROUND IN YURYEV

In 1981—1983 the expedition of the Institute of archaeology of the National academy of sciences led by R. S. Orlov excavated on Zamkovaya Gora in the center of the modern city of Bila Tserkva, where a number of researchers localized the Old Rus Yuryev. In the northeastern part of Zamkovaya Gora, the foundations of a stone Old Rus temple and an Old Rus Christian cemetery were discovered. The burial ground on Zamkovaya Gora dates back to the 11th — early 13th centuries although we can suppose two different stages of its existence.

Anthropological material from burials in the Christian cemetery of the Old Rus period on Zamkova Gora in Bila Tserkva once again shows the heterogeneity of the urban population of the Middle Dnipro. The male group from Yuryev is anthropologically heterogeneous but it clearly crystallizes the dominant component which is recorded in both early and later skulls from the cemetery. The sample from the early burials was more anthropologically heterogeneous.

In average appearance the series from Yuriev is characterized by mesocrania with large sizes of the main diameters of the skull. The forehead is wide, moderately sloping. The face is medium wide and medium high both in absolute dimensions and in terms of indices. The horizontal profiling of the face is sharp. The canine fossae are not deep. The orbits are medium high. The nose is narrow, medium high. The nasal bones protrude strongly, the bridge of the nose is high.

The group from Yuryev differs morphologically and statistically significantly from the series from the Middle Dnipro which represent samples of the rural population of the region. The craniological series from Yuryev also differs from the urban groups of the region. It differs from them in facial proportions, nose shape, sharper facial profiling and nasal angle.

Among the Old Rus series from the territory of settlement of the Eastern Slavs the group from the burials in Vasyliv (on the Dniester) is morphologically and statistically close to the sample from Yuryev. While expanding the circle of comparative material at the expense of groups from Eastern Europe, the series from Yuryev becomes morphologically and statistically close to a number of Alanian groups of the Middle Age Caucasus. The series from Circassia is especially close to it.

Perhaps in the case of the sample of anthropological material from Yuryev we are dealing with a group of Alans who were brought to this territory during the time of Yaroslav the Wise and could have been in the service of the Kyiv princes. Alans as good warriors were quite appropriate on the border with the steppe world to protect the Ros defensive line. The series from Yuryev is mixed but the population, which has anthropological analogies from the Caucasus, is present in both the burials of the early and late periods of the cemetery.

Keywords: Middle Dnieper region, Yuryev, Old Rus period, Old Rus city, anthropology, craniology.

Одержано 13.09.2025

ПОКАС Павло, (1957—1997), археолог, антрополог.

Pavlo POKAS, (1957—1997), archaeologist, anthropologist.

РУДИЧ Тетяна, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Tetyana RUDYCH, Dr. habil., the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002- 3396-504X,

e-mail: rudich@iananu.org.ua.

РЕЦЕНЗІЇ

В. Корпусова

ОЛЕКСАНДРА БУЗЬКО. *МАРІЯ ВЯЗЬМІТІНА: АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ У ПАРФІЮ (з публікацією фрагментів листування та статей вченої).* Київ: ІА НАН України, 2025 — 324 с., 239 іл.

У книзі О. Бузько висвітлено долю однієї з жертв більшовицьких репресій української інтелігенції 1930-х рр. — Марії Вязьмітіної (1896—1994), відомої української історикині мистецтва, археологині, бібліотекарки. В історичному контексті авторка досліджує вимушену зміну фахової діяльності вченої та її контент з археології Сходу, який раніше в українській історіографії лише згадувався у загальних рисах. Монографія є науковим виданням і була рекомендована до друку Вченою радою Інституту археології НАН України у 2023 р. Науковим редактором виступив кандидат історичних наук Ю. Болтрик, а рецензентами — доктор історичних наук О. Симоненко та кандидатка історичних наук В. Корпусова. Український текст дублюється англійською мовою, у перекладі О. Бузько та І. Шейко. Верстка, дизайн книги та її обкладинки здійснила О. Бузько. Створення цього видання уможливила підтримка стипендіальних програм Австрії та Німеччини. Книга відзначається високою якістю виконання. Вона має тверду обкладинку, надрукована на крейдованому папері, що забезпечує зручність читання завдяки чіткому шрифту та добре розпізнаваним цифрам. Видання є кольоровим, хоча частина тиражу представлена у чорно-білому форматі. У монографії міститься велика кількість ілюстрацій, включаючи фотографії, креслення та репродукції. До комплекту книги також додано дві фото-листівки та закладку. Отже, О. Бузько доклала значних зусиль для створення і видання цієї монографії, забезпечивши її високий рівень змістовного наповнення і зовнішнього оформлення.

© В. КОРПУСОВА, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

Тема, обрана О. Бузько для своєї книги, є невипадковою і має важливе наукове значення. Вона присвячена маловідомій в Україні частині наукової спадщини М. Вязьмітіної, а саме її археологічним дослідженням східних держав Парфії та Бактрії античного періоду. Про це йдеться у вступному розділі книги, що має назву *«“Кристатий капелюх. Теша і апарат”. Вступне слово і подяки»*.

У розділі «*Біографічний нарис*» О. Бузько стисло окреслює життєвий шлях М. Вязьмітіної, яка належала до так званої *«старорежимної інтелігенції»*, народженої наприкінці XIX ст. Марія Вязьмітіна, як її представниця, зазнала репресій радянської влади у 1930-х рр., спрямованих проти української інтелігенції. Авторка наводить приклади розстріляних діячів науки та культури, серед яких Н. Коцюбинська, С. Магура, Ф. Шміт, Ф. Ернст, а також письменники М. Зеров, П. Філіпович, М. Семенко, Г. Шкурупій, О. Влизько, з деякими із них М. Вязьмітіна була особисто знайома. На той час М. Вязьмітіна була відомою вченою, істориком східного мистецтва, яка мала науковий ступінь і очолювала відділ мистецтва Сходу в Музеї мистецтв ВУАН, створеному за її активної участі (нині — Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків). У 1934 р. вона була звільнена з роботи без права займатися науковою діяльністю, викладати та публікуватися. Незважаючи на це, М. Вязьмітіна не скорилася обставинам і зберегла свою наукову ідентичність, змінивши науковий фокус — від дослідження мистецтва Сходу перейшла до його археології. Оскільки заборона поширювалася лише на наукову діяльність в Україні, вчена знайшла можливість продовжити свої наукові дослідження за її межами. У

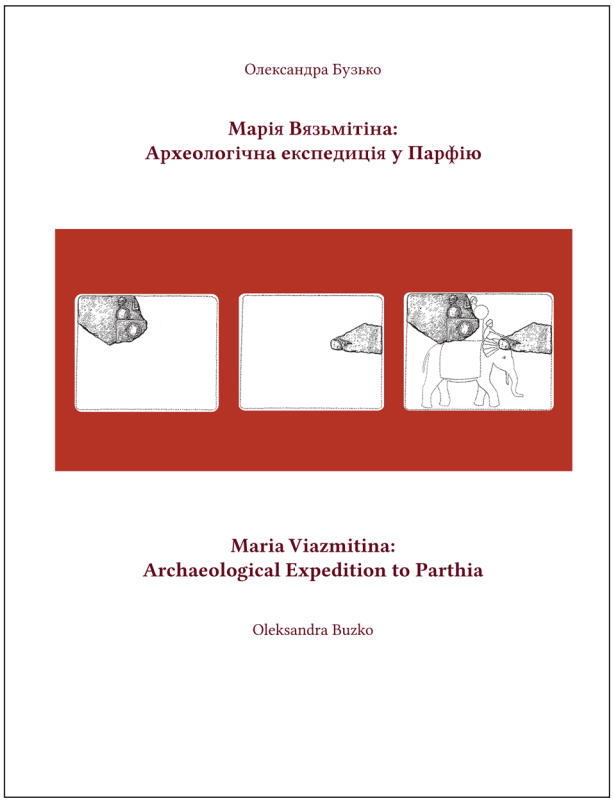

1937—1940 рр. М. Вязьмітіна, працюючи в бібліотеках Києва, у свій вільний час замість відпочинку під час профвідпустки брала участь в археологічних розкопках Термезької Археологічної Комплексної Експедиції на території Узбекистану. Вона проводила розкопки городища Айртам античної Бактрії часів кушанів. У повоєнні роки також під час профвідпустки М. Вязьмітіна продовжила археологічні дослідження на території Туркменістану. У 1946—1949 рр. вона працювала у складі Південній Туркменістанській Археологічній Комплексній Експедиції. Як керівниця одного із її загонів, вона проводила археологічні розкопки, зосереджуючись на дослідженні Нової Ніси — столиці Парфії. Новий археологічний напрям діяльності М. Вязьмітіної став можливим завдяки запрошенню ленінградського археолога М. Масона взяти участь в роботі експедицій, яку він очолив. У 1947 р., спираючись на матеріали своїх археологічних розкопок, М. Вязьмітіна захистила дисертацію, здобувши науковий ступінь кандидата історичних наук. Після завершення роботи в Туркменістані, з 1949 р. і до виходу на пенсію у 1970 р., вона працювала в Інституті археології Академії наук УРСР (нині — НАН України). У цей період її наукові інтереси були зосереджені на дослідженні старожитностей інших східних народів — скіфів та сарматів.

Біографію вченої авторка доповнює розповіддю самої М. Вязьмітіної про свій внутрішній світ під час важкої роботи в південних експедиціях у розділі «*Листування Марії Вязьмітіної часу Південно-Туркменістанській комплексної археологічної експедиції (ЮТАКЕ)*» (с. 83—172). Ця розповідь представлена у приватних листах М. Вязьмітіної до М. Новицькій, М. Ігнатьєвої, В. Зуммера. Стисло характеризуючи зміст листів, О. Бузько зазначає: *«У листах з архіву Марії Вязьмітіної автобіографічна інформація поєднана із фактажем щодо роботи табору ЮТАКЕ: експедиційні будні, робота археологів, знахідки, відкриття. Марія Вязьмітіна пише про свої емоції та спостереження, про місцевих жителів, які приходять на розкоп».* До того ж О. Бузько коментує окремі листи. В археологічних наукових виданнях ІА НАН України вперше здійснено поєднання дослідження біографії вченого, його листування та друк архівного наукового тексту з подальшим авторським аналізом. Але раніше таким дослідженням, зокрема постаті вченого В. Петрова, присвячувався увесь випуск журналу «Слово і час» Інституту літератури НАН України (Слово… 2002) [1], також розділ VI журналу «Українська біографістика» Інституту біографічних досліджень НАН України (Віктор… 2008, с. 306—442). Авторка цих рядків також приділяла увагу творчості й долі В. Петрова (див.: Корпусова 2023).

У наступному розділі книги (с. 181—199) авторка оприлюднює раніше не опубліковану в Україні статтю М. Вязьмітіної *«Фрагмент теракотової плити із зображенням парфянських воїнів»*, що зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України (фонд 34). До статті додається факсимільне відтворення її чернетки, надрукованої машинописом (с. 201—224). Такий підхід О. Бузько до публікації наукових матеріалів дозволяє не лише ознайомити читачів з дослідженнями М. Вязьмітіної, але й продемонструвати процес її роботи над текстом (на сленге археологів «кухнею» вченого), що є цінним для розуміння методики досліджень. О. Бузько, аналізуючи дослідження Парфії, проведені М. Вязьмітіною, акцентує увагу на її археологічному хисті, який гармонійно поєднувався з глибокими знаннями східного мистецтва. Як показала авторка, ця особливість М. Вязьмітіної яскраво проявилася у її реконструкції рельєфного зображення на теракотовій плиті воїна на бойовому слоні. Реконструкція була здійснена на основі двох фрагментів, знайдених вченою під час археологічних розкопок у 1948—1949 рр. М. Вязьмітіна висловила припущення, що ця теракотова плита могла бути частиною деко-

1. На обкладинці журналу міститься підзаголовок «Постать Віктора Петрова (Домонтовича). Автобіографія, дослідження, спогади, листування». У змісті зазначено «XX століття. Написане лишається. Про час і про себе. Дебют. З пам'яті літ. Бібліографія. Книжкова графіка».

ративного фризу будівлі. Датування знахідки вона віднесла до періоду використання бойових слонів парфянами, що відповідає III—II ст. до н. е. Такий підхід до аналізу археологічних артефактів демонструє не лише професійні навички дослідниці, але й її здатність до комплексного осмислення матеріалу в контексті історії та мистецтва.

У «*Післямові*» О. Бузько звертається до цитат відомих британських археологів Коліна Ренфрю та Пола Бана, які високо оцінюють значення археологічної діяльності для культурного розвитку різних країн. Вони підкреслюють привабливість цієї професії, яка поєднує небезпеку польових робіт із детективним аналізом у кабінетах. Як приклади впливу археології на культуру британськи вчені згадують художній твір «*Вбивство в Месопотамії*» письменниці Агати Крісті та кінофільм «*Індіана Джонс*» кінорежисера Стівена Спілберга (с. 232). О. Бузько проводить паралель між цими характеристиками археологічної діяльності та роботою М. Вязьмітіної. Зокрема, авторка акцентує увагу на поєднанні небезпечних умов польових досліджень (варто принаймні згадати землетрус жовтня 1948 р., коли загинули члени експедиції ЮТАКЕ — с. 160) із аналітичною реконструктивною роботою, що виявилося у відновленні рельєфного зображення парфянського бойового воїна на слоні на теракотовій плиті. Цій темі в книзі приділено значну увагу, що відображено не лише в текстовій частині, але й у численних ілюстраціях, які дублюються.

Це зображення винесено на обкладинку книги, підкреслюючи її важливість для контенту. Його центральним елементом є горизонтальна смуга теракотового кольору, що займає майже всю ширину обкладинки біло-жовтуватого кольору. У цій смузі розташовані три світлі прямокутники, які створюють асоціацію з кінострічкою, що складається з трьох кадрів. Два з них містять зображення фрагментів теракотової плити, а третій презентує реконструкцію усього зображення. Така композиція обкладинки символічно відображає процес реконструкції, який можна уявити як рух двох перших «кадрів» кінострічки, що формують цілісне зображення. Цей дизайнерський елемент не лише привертає увагу, але й підкреслює центральну тему книги — наукову роботу М. Вязьмітіної над відновленням історичного контексту через археологічні артефакти.

У «*Післямові*» О. Бузько розглядає продовження наукових досліджень, які проводила М. Вязьмітіна, хоча й у зовсім іншому контексті та географічному просторі. На закінчення авторка звертає увагу на актуальність теми статті М. Вязьмітіної в контексті дискусійного нині питання військової справи Парфії, зокрема не / використання нею бойових слонів.

Слід окремо наголосити на нововведеннях О. Бузько в книзі, які значно розширюють традиційні формати наукових видань. Одним із найважливіших нововведень є численність ілюстрацій, яку можна трактувати як своєрідний фотоальбом, що супроводжує читача від перших до останніх сторінок книги. Ілюстрації виконують не лише функцію візуалізації тексту, але й доповнюють його, створюючи ефект документальної кінострічки, яка дозволяє читачеві зорово уявити описуваний час і події. У книзі представлено два окремі переліки ілюстрацій: загальний «*Перелік ілюстрацій*» та «*Перелік ілюстрацій до статті М. Вязьмітіної*». В них О. Бузько зазначила джерела їх походження, включаючи інтернет-посилання, архіви різних державних та приватних установ. Ілюстрації презентовані як у традиційному форматі — креслення, фотографії, малюнки, так і в сучасному форматі, що включає інтернет-посилання. Наприклад, це карти Старої та Нової Ніси, їх супутникові зображення (іл. 85—87), схематичний план городища Нова Ніса 1947 р. та його сучасний варіант (іл. 89, 90), фігурні посудини (іл. 49, 50) тощо.

Багаточисельні фотографії презентують портрети людей у різні періоди, малюнки-шаржі, побутові сценки, пейзажі, окремі будівлі, факсиміле текстів та обкладинок книг, художніх картин тощо. Особливу цінність мають маловідомі або призабуті фото, серед яких, наприклад, портрет Данили Щербаківського у труні (1927 р.), агітаційні плакати, начерки та шаржі Дмитра Гордєєва, створені ним у 1934—1936 рр. на засланні у БАМЛАГ (іл. 33—39). Варто зазначити, що багато фотографій публікуються вперше, що додає виданню унікальності та значущості для наукової спільноти. Таким чином, використання ілюстрацій у книзі О. Бузько не лише підвищує її інформативність, але й створює багатовимірний образ досліджуваних подій, персоналій та контекстів, що значно збагачує сприйняття матеріалу.

О. Бузько впровадила новаторський підхід в українській науковій археологічній літературі не лише до візуального оформлення книги, але й до структури її наукового апарату, зокрема *«Приміток»* та *«Бібліографії»*. У розділі *«Примітки»* авторка застосувала нову систему організації: для кожного розділу книги створено окрему нумерацію приміток, яка починається з першої позиції. Такий підхід полегшує орієнтацію в тексті та сприяє зручнішому пошуку джерел і коментарів. Розділ *«Бібліографія»* також вирізняється своєю структурованістю. Джерела згруповані за трьома основними категоріями: *«Архівні джерела окремих закладів та країн»*, *«Цифрове сховище пам'яті»* та *«Друковані джерела»*. Такий підхід дозволяє читачам швидко знайти потрібні матеріали залежно від їхнього типу та походження, а також відображає сучасні тенденції у використанні цифрових ресурсів у наукових дослідженнях.

На мою думку, новий формат і підхід досліджень, запропонований О. Бузько, відповідає філософським поглядам на проблему «*істоти людського*» її вимогам до науки *«повернутися обличчям до людини»,* які В. Петров опублікував у 40-і роки, випереджаючи в часі такі ж концепти французьких вчених, створивших основи сучасної гуманітаристики в контексті європейської філософської та наукової думки (Корпусова 2023, с. 82). Ця книга О. Бузько не лише зберігає наукову цінність археології, але й робить її доступнішою та привабливішою для ширшої аудиторії. Завдяки паралельному дублюванню тексту англійською мовою, видання має потенціал зацікавити не лише українських читачів, але й міжнародну спільноту.

ЛІТЕРАТУРА

Слово… 2002. *Слово і час*, 10 (502): Постать Віктора Петрова (Домонтовича). Автобіографія, дослідження, спогади, листування.

Віктор… 2008. Віктор Петров (Домонтович) у документах та спогадах сучасників. *Українська біографістика*, 4, с. 306-442.

Корпусова, В. М. 2023. Феномен В. П. Петрова: творчість і доля. *Археологія і давня історія України*, 4 (49), с. 71-93.

КОРПУСОВА Валентина, кандидат історичних наук, незалежна дослідниця, Київ, Україна.
Valentina KORPUSOVA, PhD, independent researcher, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-5601-3677,
e-mail: VMKorpusova@gmail.com.

Р. Литвиненко, Л. Черних

ДО ЮВІЛЕЮ ПРОФЕСОРА ВІТАЛІЯ ОТРОЩЕНКА

Віталію Васильовичу Отрощенку — 80 років! За плечима 57 років роботи в Інституті археології НАН України, 45 польових археологічних сезонів, сотні розкопаних курганів з тисячами поховань, поселення та мідні копальні, а також 574 друковані праці з широким спектром проблематики.

Віталій Васильович — доктор історичних наук (2002 р.), професор (2005), завідувач відділу археології доби енеоліту — бронзи Інституту археології НАН України (від 1992 р.). Понад два десятиріччя, від моменту започаткування магістерської програми «Археологія та давня історія України», він був одним із провідних професорів кафедри археології Національного університету «Києво-Могилянська академія». Він є науковим керівником дев'яти захищених кандидатських дисертацій (Р. Литвиненка, В. Циміданова, Л. Черних, С. Іванової, Ю. Бровендера, А. Усачука, С. Разумова, В. Панковського, О. Пробийголови) і науковий консультант докторських дисертацій (Р. Литвиненка, С. Іванової). Віталій Васильович був членом спецрад із захисту докторських дисертацій при ІА НАН України (2003—2021), Інституту сходознавства ім. О. Кримського НАН України (2005—2014), Інституту Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту народознавства НАН України (2019—2021). В. В. Отрощенко — науковий редактор багатьох монографій та наукових збірників, активно співпрацює з енциклопедичними виданнями як автор багатьох статей, є редактором, науковим консультантом і рецензентом «Енциклопедії сучасної України», а також членом редколегії

або науковим консультантом 13 вітчизняних і зарубіжних періодичних видань. Його високий науковий авторитет засвідчено преміями та почесними званнями: лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, член постійно діючої ради пре- та протоісторичних наук при Департаменті археології Університету у м. Ґент (Бельгія), доктор Honoris causa Донбаського державного технічного університету (2005). За всіма цими регаліями стоїть талант і авторитет вченого, помножений на неймовірну працездатність і неабиякі здібності в організації української археологічної науки.

Важко написати щось нове про Віталія Васильовича після низки ювілейних статей на честь його 60-річчя (Бунятян 2005; Бунятян, Гершко-

© Р. ЛИТВИНЕНКО, Л. ЧЕРНИХ, 2025
This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk

вич 2007), 70-річчя (Литвиненко 2015), 75-річчя (Залізняк 2021; Болтрик 2021), де ретельно викладено віхи його наукового зростання, воістину багатогранна діяльність із дослідження проблем археології від доби енеоліту до пізнього середньовіччя. Все ж таки варто додатково підкреслити й виділити його наукові здобутки, насамперед у сфері основних його інтересів, пов'язаних з добою бронзи. Але спочатку нагадаємо ключові етапи його біографії та наукового поступу.

Народився Віталій Васильович 20 вересня 1945 року в м. Чернігів. 1963 р. після закінчення 11-річної школи вступив до Київського державного університету ім. Т. Шевченка. В археологічних експедиціях Віталій Отрощенко працює з 19 років, розпочавши археологічну практику студентом 2-го курсу в Керченській експедиції 1964—1967 років (начальник О. Лесков). У 1968 р., отримавши диплом з відзнакою про вищу освіту, він розпочав трудову діяльність в Інституті археології України, де пройшов усі щаблі зростання від старшого лаборанта й молодшого наукового до провідного наукового співробітника, завідувача відділу доби енеоліту — бронзи. Будучи старшим лаборантом у 1968—1970 роках, працював на розкопках курганів у Каховській експедиції (начальник О. Лесков). Після армійської служби, від 1972 року працював у Запорізькій новобудовній експедиції (начальник В. Бідзіля), спочатку начальником загону, а від 1975 року і протягом наступних 12 років (1975—76; 1978—1987 рр.) начальником експедиції. У період 1992—2010 років був науковим консультантом на розкопках курганів, поселень і мідних копалень пізньої бронзи: Капітанове, Картамиш — на Донецькому Кряжі (начальник експедиції Ю. Бровендер). У 2010—2012, 2017 і 2025 роках був начальником експедиції, що досліджувала кургани на Криворіжжі і проводила розвідки в прибережних районах р. Дніпро, до складу якої входили наукові співробітники Криворізького історико-краєзнавчого музею О. Мельник та І. Стеблина.

Здебільшого польові археологічні дослідження Віталія Васильовича були пов'язані з розкопками степових курганів, що містили строкату картину різночасних поховань від доби енеоліту до середньовіччя. Відповідно, значну частину наукових праць, де він виступав автором чи співавтором, присвячено публікації розкопаних пам'яток, аналізу артефактів, їхньої культурної приналежності, хронології, характеристиці поховальних обрядів різних народів давнини. Вже на початку своєї археологічної кар'єри Віталій Васильович виявив розуміння природи курган,у як складної архітектурної споруди, як могильника, що зводився за кілька прийомів у різні часи й різними народами. Тому, працюючи в Каховській експедиції, він (всупереч начальству) намагався втілювати в життя нову прогресивну методику розкопок курганів паралельними траншеями з фіксацією в брівках послідовних етапів спорудження насипу та їх зв'язку з конкретними похованнями. Реалізація цієї методики, привнесеної в українську археологію колегою та соратником Віталія Васильовича, видатним українським археологом С. Братченком, повною мірою реалізувалась у Запорізькій експедиції, де свій досвід і спостереження керівник передавав молодим археологам. Вже перші результати і стратиграфічні спостереження польових досліджень (1976, 1977 рр.) Віталій Отрощенко реалізував у статтях про відмінності курганного будівництва за доби ранньої, середньої та пізньої бронзи (1977). Його праця про конструктивні особливості довгих могил (1976), де було виділено три типи курганів доби пізньої бронзи, окреслила проблематику їхнього дослідження. Ця тема згодом розроблялась колегами-археологами і знайшла розвиток у низці статей і розділах монографій, була темою окремої дисертаційної роботи (А. Макаревич), на жаль не завершеної.

Багаторічні спостереження та висновки кількох поколінь археологів, що базуються на матеріалах тисяч розкопаних курганів степу та лісостепу, мали найважливіше значення у визначенні відносної послідовності типів поховань, виділенні нових археологічних культур, уточненні та доповненні періодизації доби бронзи. Принципова позиція В. Отрощенка щодо визнання стратиграфії, як одного з ключових методів археології, зокрема у побудові відносної хронології культур і комплексів, здобула йому та його прихильникам прізвисько «стратиграфісти», вигадане ревізіоністами усталеної схеми періодизації доби бронзи України і Східної Європи загалом. Аргументи «синхронізаторів діахронних культур» у тому числі й «сенсаційні» випадки «зворотної стратиграфії», Віталій Васильович детально проаналізував і переконливо довів їхню неспроможність у статті «До спроб ревізії культурно-хронологічної схеми В. О. Городцова» та у монографії «Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)», що побачили світ 2001 р.

Основною дослідницькою темою Віталія Васильовича була і є проблематика доби пізньої бронзи. Глибокий аналіз накопичених матеріалів дозволив висунути низку важливих концептуальних положень. У своїй кандидатській дисертації (1981 р.) «Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников)» він розділив поховання бабинської та зрубної культур, підійшов до виділення поховань білозерської культури періоду фінальної бронзи. Останню тему невдовзі було розвинено Віталієм Васильовичем у авторському розділі колективної монографії «Культуры эпохи бронзы на территории Украины» (1986). Згодом дослідник зосередився на великій темі,

Обжицько (Польща), міжнародна конференція, 1 жовтня 2013 р. Зліва направо: Г. М. Тощев, О. Є. Фіалко, В. В. Отрощенко, Р. О. Литвиненко, Ю. В. Болтрик

над якою працював понад десяток років. Помічена специфіка зрубних старожитностей степової та лісостепової зон з різними моделями господарювання й певними відмінностями на рівні поховальних традицій та матеріальної культури стали підставою для виділення двох зрубних культур, що маркують, відповідно, північний і південний ареали поширення пам'яток зрубної спільноті. Цю концепцію було втілено в докторській дисертації В. Отрощенка «Історія племен зрубної спільності» (2002 р.), в якій було виділено дві культури — покровсько-мосолівську та бережнівсько-маївську, що складалися на різному генетичному підґрунті, але під впливом єдиного (синташтинського) імпульсу.

Праці наступних років стосувалися всебічного вивчення пізньобронзової доби, спрямованого на реконструкцію історичних процесів — ґенези виділених культур, їхньої етнічної приналежності, соціально-економічного розвитку. Серія статей та авторських розділів колективних монографій Віталія Васильовича присвячені доповненню та уточненню виділених культур, критеріям поховань покровської та бережнівсько-маївської зрубних культур (1993, 1997), території їх поширення, взаємин (2001, 2021), датування (2003) та відмінностей історичної долі (1994, 2000, 2006). У працях 1991, 1995 рр. (у співавторстві з К. Бунятян) та 2004 р. розглядалися питання щодо можливих форм власності на основний засіб життєдіяльності носіїв зрубної культури — худобу, форми господарювання та спосіб життя скотарських колективів. У руслі індоєвропейської проблематики досліджувались етноісторичні процеси доби бронзи на теренах України, етнічна приналежність зрубно-андроновського блоку культур, яким присвячені статті (2000, 2010) та розділ у колективній монографії «Етнічна та етнокультурна історія України» (2005).

Від кінця 1970-х років у радянській археології розпочалася багаторічна дискусія щодо змісту осередків металовиробництва доби пізньої бронзи, до якої долучився і Віталій Васильович. Його погляд на продукцію конкретних осередків металообробки періоду пізньої бронзи базується на глибокому знанні матеріалів археологічних культур і типів численних бронзових виробів з поховань, скарбів, ливарних матриць. У кандидатській дисертації (1981), у статтях 1997 р. (у співавторстві з Ю. Рассамакіним) та 2015 р. він пов'язує лобойківську металургію з діяльністю носіїв зрубної (бережнівсько-маївської) культури. У розділі колективної монографії (1986) з металообробкою білозерської культури дослідник пов'язує комплекси ливарних форм (Цюрупинськ, Кардашинка I, III, Солоха, Завадівська майстерня, Новоолександрівськ, Вознесенка), а також виділяє скарби предметів місцевого виробництва. Тут же було розглянуто причини занепаду білозерської металообробки

в пізній період через поширення на схід культур гальштатського типу та припинення імпорту металу з трансільванських осередків. Визначенню культурної приналежності унікальних виробів — клепаних металевих казанів періоду пізньої бронзи присвячено статті Віталія Васильовича (1977, 2003), положення яких були потім розвинені та знайшли розгорнуту аргументацію в авторському розділі колективної монографії (2018) у співавторстві з Т. Гошко і С. Агаповим, які виконували спектральні та металографічні аналізи.

Окремий потужний блок публікацій Віталія Васильовича (індивідуальних співавторських), що виходили майже щороку від кінця 1990-х років до 2010 р., присвячено результатам розкопок поселень і стародавніх мідних копалень в урочищі Картамиш на Донецькому кряжі. Головною темою цих праць було виділення й характеристика гірничо-металургійного осередку доби пізньої бронзи на Донбасі. Одним з ключових підсумків цим дослідженням стала ідея В. Отрощенка щодо виділення Дніпро-Донецького осередку культурогенези (2005). Заслуговує на увагу також стаття (2011), присвячена важливим процесам періоду фінальної бронзи, а саме причинам занепаду і припинення функціонування гірничо-металургійного центру на рудниках Донецького кряжа, пов'язаним з просуванням до півдня племен бондарихинської культури.

Окремими напрямками, яким ювіляр приділяв увагу протягом всього періоду своєї наукової творчості, були проблеми культурної атрибуції, відносної хронології та місця культур доби бронзи України на широкому тлі Євразії. Ще у праці 1978 року Віталій Васильович показав приналежність комплексів із кістяними пряжками до культури багатопружкової кераміки (бабинської), а не до зрубної, як тоді вважали. Важливе місце у його дослідженнях займали розробки з проблем ґенези культур доби бронзи, зокрема відстоювання принципової позиції щодо відсутності хронологічного стику, а відтак прямих контактів, між зрубною культурою та хронологічно ранішими катакомбною і полтавкінською культурами періоду середньої бронзи (праці 1990, 1994, 2000—2002 рр.). Було доведено, що «класичні» культури середньої бронзи не могли безпосередньо брати участі у формуванні культур зрубної спільноти, оскільки між ними існував хронологічний горизонт культур фіналу середньої бронзи — бабинська, синташтинська.

Спостереження, пильна увага Віталія Васильовича до археологічних об'єктів втілилися у народження цілого ряду ідей, які отримали розгорнуте продовження у статтях та дисертаційних дослідженнях колег або ж стали об'єктом жвавих дискусій. Віталій Васильович є автором багатьох оригінальних ідей, що не виникають спонтанно, а є наслідком глибокого знання матеріалу, вміння знайти причинно-наслідкові зв'язки. Так, проблема конструкції курганів, зокрема довгих могил, яка розробляється дотепер археологами, помножилася різноманітністю їх типів і хронологічно заглибилася до періодів енеоліту — ранньої бронзи. На базі вивчення культур фіналу середньої бронзи були сформульовані ідеї про вісі пасіонарних поштовхів цієї «героїчної» епохи (1996), про кістяні пряжки у похованнях, як атрибути колісничних (1998), про склепи колісничних у Синташті, про проблему харизматичних кланів (2002, 2009, 2018). Підсумком осмислення накопичених знань про розвиток культур бронзової доби став висновок про необхідність виділення перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи (2014), а згодом положення про п'ять хронологічних періодів бронзового віку України (2018), де триетапна схема В. Городцова доповнювалась двома періодами — перехідним від середнього до пізнього бронзового віку та фінальної бронзи.

Віталій Васильович відіграв визначну роль у дослідженні на підставі археологічних даних соціальних процесів та духовної культури людностей бронзового віку, зокрема носіїв зрубних, бабинських і катакомбних традицій (1978—1979, 1989, 1993). Головним джерелом в цих дослідженнях зазвичай виступали матеріали поховань і могильників. Серед маси артефактів виділялися атрибути вождівських і жрецьких комплексів — ритуальний посуд (1984, 2004), особливі форми бронзових ножів (1990), клейноди (1990, 1993), спеціальні типи поховальних споруд і збудованих каменем могил (1982, 2005), що послужило початком їхнього активного розпізнавання виявлення серед поховань пізньої бронзи України. Його розробки у соціальній стратифікації зрубного суспільства отримали детальне продовження у працях та успішно захищеній дисертаційній роботі В. Циміданова (1997).

Віталія Васильовича завжди відрізняла багата наукова, освітня й загальнокультурна ерудиція. Окрім іншого, про це свідчать чисельні праці, присвячені інтерпретації знакових систем у культурах доби бронзи, перші з яких з'явились наприкінці 1980-х років. Більшість цих праць пов'язана з осмисленням феномена зрубного посуду зі знаками. Дослідник довів, що у зрубній кераміці є композиції, які виходять за межі орнаменту і відбивають певні об'єкти реального світу. Цей підхід виявився найбільш продуктивним та отримав подальший розвиток у дисертації та монографії О. Захарової (1998, 2000). Ряд публікацій Віталія Васильовича присвячено семантиці та ґенезі т. зв. карпато-мікенського стилю орнаментації, поширеного протягом передзрубного періоду (1996, 2017). Феноменальною за своєю широтою та переконливістю є його інтерпретація орнаменту на оковці ґерлиґи (посоха) з бабинського

поховання в кургані біля с. Пологи (2020). Тут аналіз кожного з елементів-знаків орнаменту та їхня семантика розкривається на тлі загальної схеми-композиції орнаменту із залученням археологічних та історичних паралелей і відповідників.

Заслуговує на увагу ще одна помітна тема у дослідженнях ювіляр — він завжди був і залишається непримиренним до «міфотворчості» на ґрунті археології, обстоюючи історичну правду та професійний підхід у висвітленні праісторичного минулого України. Про це свідчать численні статті у періодиці, відгуки та рецензії, бесіди за «круглим столом», виступи на телебаченні, присвячені темам фальсифікації курганних реконструкцій, трипільській цивілізації, проблемам протоміст доби енеоліту—бронзи (Трипілля — Синташти) (1995, 2003—2004, 2007—2008, 2012 рр.). Можливо, саме ця принципова життєва і наукова позиція Віталія Васильовича провокує деяких «невизнаних геніїв», а насправді фантазерів і невдах від науки, вдаватися до відвертої брехні та абсурдних звинувачень на адресу дослідника.

Не можна не сказати кілька важливих слів щодо особистості Віталія Васильовича як керівника археологічних експедицій та відділу доби енеоліту—бронзи, як наукового керівника. Чи хтось зі співробітників відділу або колег чув від Віталія Васильовича підвищення голосу чи образ на свою адресу? Питання риторичне. Він ніколи не «тиснув» науковим авторитетом на дисертантів і дипломників, навіть якщо не був згоден із їхніми положеннями, дозволяючи висловлювати особисту точку зору, при цьому завжди охоче ділився своїми знаннями. Його зауваження завжди є слушними, аргументованими і тактовними. Коректне розв'язання конфліктних ситуацій Віталієм Васильовичем в експедиціях та у відділі (а їх було чимало) здобуло йому повагу з боку співробітників і колег, сприяло збереженню дисципліни та робочої атмосфери, навіть під час дуже складних конфліктів.

Нині Віталій Васильович працює новою монографією, присвяченою вивченню антропоморфної скульптури доби палеометалу. Чекаємо на успішне завершення й публікацію цієї величезної праці.

Не всі аспекти творчої та яскравої особистості В. Отрощенка вдалось висвітлити у цьому вітальному тексті. Сподіваємось, будуть наступні ювілеї. Тому зичимо нашому шановному ювілярові доброго здоров'я, творчої наснаги, нових наукових звершень і душевної рівноваги!

ЛИТВИНЕНКО Роман, доктор історичних наук, професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, Україна; Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Roman LYTVYNENKO, Doctor of Historical Sciences, Professor, Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine; Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2034-4305,
e-mail: ltvnrmn@gmail.com.

ЧЕРНИХ Людмила, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Liudmyla CHERNYKH, Candidate of Historical Sciences, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-3686-1075,
e-mail: lchernych1950@gmail.com.

МОНОГРАФІЯ О. Д. МОГИЛОВА ТА Н. М. БОКІЙ «СВІТЛОВОДСЬК. СКІФСЬКИЙ МОГИЛЬНИК У ЦЕНТРАЛЬНІЙ УКРАЇНІ» Київ: ІА НАН України, 2025, 512 с.

Наприкінці 2025 р. вийшла друком монографія О. Д. Могилова та Н. М. Бокій «Світловодськ. Скіфський могильник у Центральній Україні». Робота присвячена публікації та аналізу матеріалів одного з найбільших та наймасштабніше досліджених некрополів скіфського часу на півдні Східної Європи.

На пам'ятці, досліджуваній у 1975—1990 рр. упродовж 11 польових сезонів, відкрито понад 160 захоронень. Могильник належить до змішаних: більшість гробниць тут ґрунтові і тільки сім знаходилися під курганами.

Некрополь почав функціонувати у ранній середньоскіфський час (друга половина VI — перша чверть V ст. до н. е.), до якого, втім, належить лише три гробниці. А більшість захоронень датовані IV ст. до н. е., засвідчуючи демографічний вибух у тогочасній общині.

За аналізом поховальної обрядовості встановлено переважання широтного орієнтування гробниць. Найхарактернішим типом могил є звичайні прямокутні ями. Близько п'ятої частини складають катакомби, а ями зі сходиною і стовпова гробниця належать до рідкісних типів. Зрідка простежуються сліди вогняних культів. Переважають індивідуальні поховання; парні та колективні помітно їм поступаються. Покладання більше одного небіжчика вимагало і викопування більшої могили. Переважає випростане на спині положення та західне орієнтування кістяків. За статево-віковим поділом традиційно переважають дорослі (до 3/4), із приблизно рівною кількістю чоловіків та жінок; дітей менше 1/5, а підлітків — 7,5 %.

На території могильника виявлено сліди тризни, а в могилах — заупокійна їжа, від якої вціліли кістки великої та малої рогатої худоби, коня.

Серед інвентаря часте озброєння: стріли, списи та дротики, мечі. Прикраси презентовані намистом, сережками, браслетами, гривнами. Серед предметів туалету відзначимо дзеркала та коповушки. Зі знарядь праці трапилися ножі, прясла. Посуд представлений дерев'яними тацями, на які поміщали заупокійну їжу, місцевим ліпним посудом, античними гончарними амфорами та столовим посудом.

Аналіз поховального обряду, матеріального комплексу, попередні дані антропологічного аналізу уможливили припущення, що основу общини, яка залишила некрополь, складали степові скіфи.

Книга призначена для істориків, археологів, викладачів вищих навчальних закладів, працівників музеїв, краєзнавців, усіх, хто цікавиться археологією та давньою історією України.